

Александр Лыгденов

НЮТАГАЙ ТАТАСА

сogсoлбopи

Улаан-Үдэ хото
2014 он

УДК 89

ББК 84 (2 Рос=Буря)бу

Л 88

Буриад хэлэ Буриад уласта сахин хүгжөөхэ гэхэн
Буриад Уласай программын хэмжээндэ Буриадай Уласай Соёлой
яаманай мүнгэн сангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ

Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной
программы Республики Бурятия «Сохранение
и развитие бурятского языка в Республике Бурятия»

Александр Лыгденов

Л 88 Няутагай татаса (согсолбори). – Улан-Удэ: Бальжини-
маев А.Б., 2014. – 374 с.

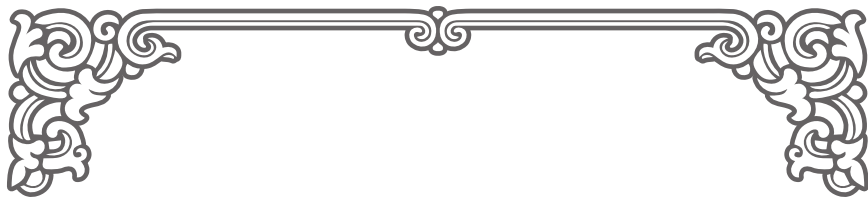
Уран зохёолшо Александр Лыгденовэй «Няутагай татаса» гэхэн
ном соо авторай шэнэ расказуудын ба буриад тала байгаалия магтан
түүрээхэн баримтата үгүүлэлнүүдын оронхой. Гурбадахи, дүрбэдэхи
баглаанин Зэдэ голой нэрэ солотой хүнүүд, зохёолшод, шүлэгшэд ба
мүн няутагай шарай, шог зугаанһаа бүридэнэ. Ном соо арад зоной ажа-
байдал, абари зан, мүнөө үедэ алдагдажа байгаа аригуун сэбэр ёһо зан-
шал, гуримуудын харуулагданхай.

ISBN 978-5-906220-11-0

ББК 84 (2 Рос=Буря)бу

© Лыгденов А.Г., 2014

© ИП Бальжинимаев А.Б., 2014

ҮГҮҮЛЭЛНҮҮД

(рассказы)

*Зүрхэ сэдхэлдээ хадагалжа ябаһан
нангин Үгээ хүн зондо дамжуулха гэбэл,
тэрэ үгынгөө хэды шэнээн хэрэгтэй бай-
һые, хэды шэнээн үнэн зүб байһые сэгнэжэ
үзэхэ ёһотой. Талаан ба эрмэлзэл гээшэ по-
эдэй (зохёолиной) орьёл өөдэ гарадаг хоёр
далинь болоно.*

Н. Дамдинов

НЮТАГАЙ ТАТАСА

1

Мүнөө саг хубилшоо. Улаан-Үдэшье урданайхида ороходоо танигдахаар бэшэ гоё найхан город боложо байна. Энэнь найн лэ юм бээ. Эндэ ходо байдаг зон эдэ бүгэдые хэршье өөхэдөө ойлгожо шадажа байгаа юм, харин Яхадта байршадаг Дансаран эдэ бүгэдые энэ үглөөнхөө нааша найн ойлгожо, ажаглажа ябана. Зүб, тэрэ мүнөө үглөөгүүр лэ Эрхүү хотогоо поездоор Улаан-Үдэ хүрэжэ срээ юм. Якутскаһаа наашаа самолёдой сэхэ нийдэхэ замай үгы байхадань, үсэгэлдэр Эрхүү хүрэтэр нийдэн срэжэ, бэшэ ябадалаа түмэр харгыгаар үргэлжэлүүлхэ баатай болоо һэн. Тсэд энээндээшье схэ ядалсаагүй, харин баярлаадшье абаа гэхэдэнь зүб байхадаа болохо. Буриад нютаг руугаа үни холо болоо бусажа срээгүй байһан хүндэ энэнь үлүү найн ябадал боложо, яаралгүй замаар баруун зүгһөөнь зүүн тээшээ, үшөө үзэмжэтэ найхан Байгал далайнгаа эрьс зубшан ябыш, – ондоо юун найхан юумэ олохобши! Поездын холесоогой жэгдэ түбэрөөн соо олонхон юумэ Дансаран бодожо ябаа, мүртэй унтаашьсгүй гэхэдэ болохо, унтахаа ханаашьсгүй, досоонь хүлгөөтэйхэн... үшөө тэрээнһээ гадуур мүнөөхи хотонийнь хуушан үбшэн хүдэлшэнхэй...

Дансаран буриадайнгаа ниислэл хотогоо үшөө саашаа, хоёр зуу гаран модоний зайдахи хүдөө нютаг, түрэн тэнжэһэн Ангирта нютаг тээшэ зорихо ёһотой юм. Тишээ мүнөөдэртөө ошохо гэжэ шийдэнхэй. Түмэр замай вокзал дээрэнхэ таксигаар автовокзал хүрэжэ, нюргандаа үргэлжэ ябаһан хүндэхэн рюкзак-сүүмхээс эндэ хадагалуулжархёод, үдэ болотор городоор зайба. Союзай байхада Улаан-Үдэһөө хүдөө нютаг автобусаар ошохо гээшэ гайтайхан ажал, хэрэг байгша һэн. Зарим сагуудта билет абаха гэжэ бүхэлийн үдэртэй автовокзал соо хүн зоноор түрисэлдөөд хооһоор халашахаш, харин мүнөө дуратай тээшээ, дуратай сагтаа юундэй һуугаад ошынш – шиний дуран. Тиимэһэнь Дансаран, Ангиртаяа ошохоо хэды тэгүүлжэшье байгаа хаа, тишээ яаралгүйхэн, газаа харанхы боложо байха үсдэ хүрөөд байхаяа шийдэбэ. Хотын үйлсэдэ гараад ябахандаа хүнһөө һурагшалжа дүтын нэгэ дасанһаа арамнайлагдаһан хий мори абажа, үшөө хоёр сүүмхээр дүүрэн эдсэ хоолой жэжэ зүйлнүүдые суглуулба.

...Дансаран нютагаа аяар арбан табан жэл соо ошоогүй, ошожо шадахашье аргань байгаагүй, юуб гэхэдэ эдэ олон жэлнүүдэй юһыень тэрэ

түрмэдэ хуужа гараа, урда тээнэ гурба-дүрбэн жэлэй туршада хүдөөһөө город ерējэ заводто ажалда ороһон аад, сүлөөгүй дээрэһээ нютагаа ошожо шадангүй байшоо хэн. Харин түрмэһөө табигдажа сүлөөдэ гараһаарнь гурбан жэлһээ үлүү боложо байна, тиимэһээл, хамта дээрэн тоолохо болоо хаа, нээрэһээ, нютаһаа гаража ошоһоорнь аяр арбан табан жэл болошоод байнал даа. Иимэ үнээр нютагаа бусахагүйб гэжэ Дансаран хаанаһаа тиихэдэ мэдэхэ байгааб. Хүнэй хуби заяан, наһанай харгы гэшпэ мэдэгдэхгүй, дан лэ хаа орёо, зарим үсдөө, өөрөөшье мэдэнгүй байхадаш, тад ондоо тээшпэ төөрижэ ябашаһан байха. Эндэ зэмэтэйшье хүн байха, зэмэшье үгынүүдын байха...

...Микроавтобус городской нариихан үйлсөөр шоргоолжондол адли үймэлдэжэ байһан машинанууд сооһоо арай шамай мултаржа гаража, мүнөө дардам сэхэ харгыгаар урда зүг барин шуумайжа ошобо. Шууяан, тооһондо дарагдашаһан хото городһоо нэгэхэн үдэрөөршье тала руу гаража ошоходо хүнэй бэс яатарааш налайжа амардаг гэшпэб, харин олон жэлнүүд соо хүдөө нютагаа ошожо шадангүй дурдажа, домогложо байһан хүндэ энэнэ бүришье ондоохон байха лэ. Тиимэһээ Дансаран бүхы бэс махад, эрмэлзэлээрээ Ангирта хайхан нютагаа тэгүүлжэ, городһоо саашалха тумань досоонь хүлгэжэ, эсэжэ халажа байһан бэсмени амарһай, эдэгэһэй гэжэ бурхандаа, нютагайнгаа сабдаг уулануудай эзэдтэ мүргэжэ, дохижо эхилнэ. Оройн залаа хүсэлнүүдэ бэлүүлээгүйдэнэ, ори ганса тоонтоёо эрьежэ хараагүйдэнэ аргагүй бологдошонхой...

...Тала. Гайхамшагта тала. Сэлэнгэ мүрэнэй хүүргэ дээгүүр гаража, саашаа ошохо тума дуута-суута буряад тала дайда үргэн сэхэ далисаа абажа, үсөөн модото ой шэнгэрэ шэнгэрһээр һүүлдэнэ гансал нүсэгэн халзан гүбээнүүд, шара түхэм тохой болдогууд, аалин урадхалтай уһа голнууд үзэгдэжэ, аяр холо саагуурхи зэрэлгээн соогуур адуу малай атарлан бэлшэжэ ябахань олоор үзэгдэнэ. Хүхэ сэнхир огторгойгоор хэхэг-хэхэг үүлэнүүдэй урагшаа түргэн нүүхэнэ үзэгдэнэ. Дулаан, халуун... Тэрэ дээрэ, огторгойн уудамда, борохон жаахан жэргэмэлнүүд онсотой шанга дуугаа хангыурдана, тиихэдэ холо доронь, газар дээхэнүүр, тэжэгэр гэдэһэтэ тэжээн голёонууд, таршаа шумуулнууд таршаганалдана, хаана нэгэ тээ холоһоо хүхы шубуухайн донгодохонь халта шэхэнэй үзүүртэ дуулдаад абана. Тала дуулана, амисхаална, түмэн жэлнүүд соо табисуур байһан ёһоороол ажамидарна...

Зулгы хайхан зунай тэг дундахи хара. Эгээ хайхан сагын. Баян дэлгэр буряад дайдымнай алишье модод ургамалайн, уһа голойн,

агаар аршаанайнь эгээ эршэ хүсэ шадалдаа абтаад байһан болзор хаһань. Буужа, хүбхэлзэжэ байгаа газарай булай оншото хүсэндэнь халташые хаа сохюулхаа ханаа хаа, эгээ энээхэн сагтал хүдөө тала гараха хэрэгтэй, халтал оройтоо хааһни, аршаан булагайнь амта домьнь бууража, ургамал сэсэг, набша намаагайнь хангалтама хайхан үнэрынь һуларшахадаа болохо.

...Нютагтань, үни холоһоо нааша хүн зондоо суутай, дуутай Таг хабсагайн үбэртэхи аршаан бии юм. Бэс махабадай алишые юумэндэ туһатай гэлсэдэг. Аршаанай тон хайниинь, туһатайниинь гэхэдэ зунай дунда харын тэн хахадһаа эхилжэ нэгэ харын лэ болзор соо юм гэлсэдэг. Үхибүүн ябахадһаа Дансаран нэгэтэ зун өөрөөшые эмээл морёор ошожо, эжидээ тэрэ аршаангынь бага бидон соо асаржа үгөө һэн. Үгы, нэгэ бэшэ, хоёр дахин тиийшээ ошоо һэн, юб гэхэдэ, эжынь түрүүшээр эльгээхэдээ, бүдэй сэбэр үртэһэ тэндэхи хуурай модондо үлгэхэхөөнь эхилжэ, хайшан гэжэ аршаан бузарлангүй абахыень хүбүүндээ хэлэжэ, заажа үгэхынгөө гадуур: «Энэ амһарта соогоо булагһаа гурбан бага шулуу хэлсэжэ асараарайш», – гэжэ хэлэһэн юм. Юундэ тэдэ шулуунууд асарагдаһан байгаа юм, удхыень Дансаран тийхэдэ хайн ойлгоогүй һэн, харин һүүлдэнь, аршаангаа уужа дүүргэхэдээ, эжынь тэдэ шулуунуудыень һөөргэнь абаашажа уһа руу табихыень хүбүүгээ эльгээхэдээ: «Хангайн эзэн туһа хүргэжэ, эм дом болохо аршаанһаа хүртүүлһэндэнтнай минии эжы тандаа сэхэ баярыс хүргэжэ, доро дохижо байна», – гэжэ мүргөөрэй гэжэ захяа юм һэн. Тийхэдэ Дансаран өөрынгөө зүгһөөшые «Эжидэмни туһалһандатнай бишые баярыс хүргэлсэжэ байнам», – гэжэ һэн.

Аяар юһэн жэл соо түрмэдэ һуужа гараһан Дансаран, яахабши, нютагаа сэрэхээ, хүн зонтой уулзахаа түбэгшөөрһэн. «Ошолтой гү, али байлтай гү, ошолтой гү... байлтай гү?» – гэхэн асуудалда оло маргажа ябаа. Зүгөөр һамганиинь, Маргаритань, нүхэрэйнгөө ямархан байдалда абтаад байһыень хайса ойлгожо байһан хадаа, «ошо, бү марга», – гэжэ һэн. Өөрөөшые нютагынь ошолсохоо, хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэшөөд байһан нүхэрэйнгөө хажуудань ябалсахаа һэдээ, тээд Дансаран өөрынхээрээл боложо: «Үгы, гансааран ошохоб», – гэжэ эридээр шийдээ. Тийхэдэ үбгэ һамган хоёрой хоорондо хүндэхэн зугаа болоо һэн. Удаан дуугай болоһон Маргарита, һүүлдэнь уһатаһан нюдөөр урдаһаань хаража:

– Дансаран, ши намда сэхынь хэлэ, бү нюу... ши дахинаа һөөрөө сэрэхгүй гэжэ шийдэнхэй гүш? – гэжэ һэн.

Нилээд болоһон хойно Дансаран, һүүлшын гурбан жэлэй туршада хамта һуужа байһан яхад яһатан нүхэрэйнгөө урдаһаань мүн лэ сэхэ нюдөөр хаража:

– Рита, Маргаритамни, ханаата сэхэ бү больш даа. Ши өөрөө хуу ойлгожо байна ха юмши. Гансааран ябажа шадахаб, тэндэ, нютагаа хүрэжэ шадаал хаамни, түрэлхидни, түрэн ахамни байна ха юм. Би үшөө бараг дээрээ, хүл дээрээ ябажа ябаа хадаа, нютагайнаа шарай нэгэш нюдөөрөө хараад ерэхээ һананам. Аргагүй хана-шооб, досоомни дүүрэн, бардам болохо. Магад, һүүлшынхисэ... Би заатагүй ерэхэб... үхэхэ гэнэн үйлэтэй юм хаа, шинингээ хажууда ерэхэ үхүүжэм. Шинии намда һайниис хэһыш, иимэ һайхан сэдхэлтэйш, төөришөөд ябаһан, түрмэдэ һуужа гараһан хүниис гэртээ оруулжа, байлгажа, абажа байһыш яажа мартахабиб, мартахаһаа байха хэһэн һайниш харюулжа шадахагүй байһандаа досоомни бүглэрнэ, бархирха дурамни хүрэнэ. Яахабиб тээд?! Сэхын хэлэхэдэ, нээрээһээш ерэнгүй тиингээ ябашоо хаамни дээрэ һэн хаш. Ойлго, Маргарита, шамда урбажа, мэхэлхэ гэнэндээ бэшэ... эх-ха даа, ямар урбалта!.. арай шамай үхэн амыды хоёрой хоорондо байһан хүндэ... шамайгаа зобоохогүй гэнэн хадаа... Зүгөөр тэндэ ошоод ахаяа, гэр бүлын зобоохо гэжэ гү? Хэн-юундэ хэрэгтэй хүн, энэ бэе гэшэбиб?! Нүгэлни сэхэл гэшэ гү даа... би, магад, хүндэ муу хэжэшье болооб, тээд би хүниис алаагүй һэм...

Тиибэшье Маргарита, үнэн дээрээ, Дансаранай юундэ, ямархан бодолтойгоор нютагаа ошохоо ханаһынь мэдэнгүй гэртээ үлөө юм. Тэрэнэй үнэнөө хэлээ һаань, табихагүйдөөш болохо байгаа.

Дансаран хармаанһаа сотово телефоноо гаргаба:

– Алло!.. Алло!.. – Хэдэ удаагуур арай шамай хонходожо, Маргаритатайгаа хөөрэлдэбэ. – Алло... одоо дуулаба гүш даа, намайгаа? А?.. Тиимэл байха һэн, би шамда хэлэнэ һэм, хаана байһан Яхад ба Монголой хилын хажуудахи Ангирта нютаг хоёр гэжэ... Зай, хэр байнаш даа шимни?.. А?.. Яндан телефон... муу дуулдана... Юун гэжэ-э... А?.. а.. тиигээ хадаа болоо гэшэ... Угы, намда ханаагаа зобохо юумэнинь угы. Яһала, бараг... Улаан-Үдэ хүрэтэр би һайн ябажа хүрөөб, мүнөө микригээр Ангирта тээшэ харайлгажа ябанам. Зай гэжэ, дахинаа дуулдахаа болишоогүйдэнь, хэлэхэ гэнэн юумэсэ түргэн хэлээдхиһүүб... Би энэ автобусайнгаа шофёрһоо һурааб... шофёрһоо һурааб гэнэб... манай тэндэ сотово телефоноор хөөрэлдэхэ гэшэ сэхэ муу гэнэ... муу... муу. А?.. А-һаа, тиимэ... тиимэһэ минии дахинаа шамда хонходоогүй хаамни, мэдэжэ байгаарайш...

хонходожо шаданагүй гэжэ. Ойлгоо? А-хаа... хайн ябажа хүрэнэ аабзаб дөө, эндэ сэршэнэн хойноо, бага газар үлөө, ханаата бү боло, мэнэ ихэдээд ахындаа хүрөөд байха ха юмбиб. Тиибэшье, хэлэнэ бэшэ хэн гүб, үглөө-нүгөөдэртөө Ангиртынгаа аршаанда ошохоб гэжэ. Тэндэ, ой соо... юрэдөө, бүхэли харашье хонходохогүйдөө болохоб, ойлгоо?.. Үшөө дахин хэлэнэб, бэсынгээ хайн, хүл дээрээ ябажа шадахал хаа, заатагүй һөөргөө бусахаб гэжэ. Ойлгоно гүш, шамдаа ошохоб... заа-та-гүй!.. Баяртай, Маргарита. Тааланаб, үшөө дахин баяртай... уулзатараа..., – гэжэ арай шамай, хашхаржа байжа һамгантаяа хөөрэлдэнэйнгөө удаагуур, дээрэнэ нэгэ сэхэ ханаа алдажа, телефоноо унтаргаажархиба. Удаанаар даа, үнэхөөрөөшье, үхэшэнгүй, амиды мэндэ гарсалдажа шадаха юм хаа, сохом нэгэ хараар... Бурхан лэ мэдэхэ... Һамгантайгаа мүнөө хөөрэлдэхэдөө, тэрэ хахадын тооной худалаар хэлээ... сотово телефоной эндэ хэр баридаг тухайн микригэй шифэрһоо хураашьегүй хэн. Якутск хототой яһала хөөрэлдэжэшье боломоор байна гэжэ өөрөөшье ойлгожо абаа, тээд... юрэдөөл ихэдээд хэнтэй-юутэйш хөөрэлдэхгүй, харисалдахагүй, хэнтэй-юутэйш гэхэнэ байха, юрэдөөл нэгэ хара соо үгы болошохо гэжэ шийдээ... һүүдэр шэнги, талын хэбшээн халхин шэнги...

Хүнгэн шуран микрик харайхадажал мэдэнэ. Холо саанахи урда зүгтэ Монголой хойто хилэ захыс барижа нэмжынэн унжагар ута Гунзан хадын хүхэлбэ уняар соогуур харагдажа эхилшэхэдэ, Дансаранай досоо бүришье хүлгөөтэй болошоно. Ихэдээд нютагайн шарай тэмдэг, танил хада гүбээнүүд харагдажа эхилхэ. Баяртай, нүгөө талаараа айдахатайшье шэнги... Энэ сэхэтэ яаража ябаа автобусын мүнөө удаарһай, бү яараһай гэжэшье ханаад абаха юм. Городһоо сугтаа нютагайн танил хүнэй эндэ ябалсажа ябаагүйн хайтай гэшнэ, харин байгаа хаань һуухагүйб, үнгэргөөд, ондоо машинада һуухаб гэжэ үшөө городской автовокзал дээрэ байхадаа тэрэ бодожо байгаа хэн. Хүндэ улайха нюур гэжэ байдаг, хэн нэгэн танил хүнтэй уулзашоо хаа яаж урдаһаань хараха болонобши? Тэрэ танил хүн шамтай мэндэшэлэлсээшье хаа: «А-а, энэмнай хүниис алаһан хүйхэр лэ», – гэжэ досоогоо тэрэ зуура бодоодхихо, тиихэдэ «Хүйхэр хүн байхаһаа гадна үшөө архиншан, аяг муутайшье байхадаа болохо. Яаж мэдэхэб, шадаал хаа энэһэнэ саашаа байхань хэрэгтэй» гэжэ бодон, шамтай хөөрэлдэхэшье дурагүй байгаа хаань, яахабши? Тиймэһэнэ өөрөө хүн зондо танигдангүй, харагдангүй, халданшьегүй ябаашань дээрэ байха ха. Автобус соо сэхэнхидэ залуушуул ябана,

тиимэһээ олон жэлэй саада тээ нютагһаа гаража ошоһон, үһөө сайшаһан, нюур шарайгаа уршыжа хүгшэршэһэн Дансараниис тэдэ хаанаһаа энэ нютагаймнай хүн юм гэжэ таажа шадаха байхаб, мүн өөрөөшье мүнөөнэй залуушуулыс юу таниха бэлэй.

Үшөө нэгэ бага гүйлгэһэнэйнь удаагуур баруун гар тээһэнь одоо гээшэ сагаан шифер оройнуудтай Ангиртын гэрнүүд сайбалзажа харагдашана. Энэ үедэ эндэхи дайдаар бүрэнхыгтэжэ эхилэнхэй, харин саашаа тосхон гэшхэлжэ ошоторнь харанхы болохо. Энэнь лэ Дансаранда хэрэгтэй һэн, тэрэнэй ханаашаарнь, хүнийн харанхыгаар нютагһаа һэтэ саашаа гаража, арбаад модоной зайда оршодог Таг хадын үбэртэхи аршаан дээрэ хүрэжэ, тэндэ нэгэ харын болзор соо байршажа бэс аргалха, эмнэхэ гэжэ бүри Якутск хотодо байхадаа шиидэнхэй һэн. Хоёрой нэгэн – үгы хаа эдэгэхэ, үгы хаа... энэ муухай үбшэн алахаа байна тэрэниис. О-хо-хо, хото соонь мүнөөшье хорхой малтана даа. Һүүлэй үедэ үдэр һүнигүй малтана. Түрүүн үбшэндэнь янгаржа врач-доктороор харайдаг, эм дом олоор хэрэглэдэг хаа, Һүүлэй үедэ дадашоо, һурашоо юм гү, миин гэншэхэхэһээ бэшэ, эмээ сэхэ тоохоёошье болипонхой. Хаяа даа саашань, туһа хүргэхэгүй юумыс, хоро дээрэнь үшөө хоро нэмээжэ байнхаар...

Зүб, нютагаа ерэхэн тухайгаа тэрэ хэндэшье мэдүүлхээ һананагүй. Яажашье һаань, мүлхижэшье хаа, үүрэй сайтар Таг хабсагайнгаа аршаанда хүрэжэ шадахал байха. Маргаритадаа аяншадай, геологуудай абаад ябадаг ганса хүнэй байжа боломоор багахан майхан, унташа хэбтэри магазинһаа абаха тухайгаа дурадхахадань, тэрэнь гайхажэ: «Ши тэрээгээр яахаа ханаа юмши, нютагтаа ошоод түрэл гарбалдаа бэшэ, хээрэ газаа хонохоо байналши?» – гээ һэн. Тиихэдэнь һамгандаа нютагайнгаа Таг аршаан тухай хэлээ. Үнэн дээрээ тэндэхи аршаанда хүн зон майхан татажа байршадаггүй, аршаанай мүндэлжэ, ууха болзоройнь ерэхэдэ миин лэ гэртээ асаржа уудаг ёһотой юм. Харин Дансаран тэрэ багаар харын туршада майхан соо байршажа, гансал өөрынгөө һанаһан гурим журамай ёһоор аршаан уужа бэс эмшэлээд үзэхэ гэжэ шиидэһэн. Өөрыншье гурим гэхэдэ ямархан юм, зүгөөр тэрэнэй мэдэһэн дуулаһаар, сохом хоёр хүн хаанашье-яанашье эмшэлүүлжэ шадахаа болиһон үбшэнгөө эндэхи аршаангаар аргалжа шадаһан байна. «Дуулаа гүш, һонин гээшэнь, хотын муухай үбшэндэ дайруулжа, наригаад, юуш эдижэ, уужа шадахаяа болишоод, мүнөө-үглөө үхэхэ тээшээ болоод байһан Гүргэм эмгэй һара соо Тагай аршаан уугаад, эдэгэшөө гэлсэнэл», – гэжэ нэгтэ, бүри үни холодо, гайхаһан эжнынь эсэгэдэнь хэлэжэ байһан юм.

Энэ зугаа яагаад Дансаранай толгойдо халуугдашаан байгаа юм, тиимэхээ ха, нэгэтэ үдэшэ, үбшэнһөө боложо унтангүй хэбтэхэдээ, арбан табан жэл соо үзөө хараагүй, ошохойо айжа, гайхажа байһан Ангиртаяа заабол ошохоб гэжэ өөрөө өөртөө тангаригаа үгөө һэн.

Дансаранай хүндэ рюкзаагаа ба мүн гарай хүндэхэн хоёр сүүмхэнүүдээ абажа харгы дээрэ буужа байхадань, Ангирта хүрэхэ бэшэ ябаһан микригэй жолоошон, тэрэниис хайрлахадаа юм гү:

– Ахатан, барижа ябаха юумэнтнэй сэх байна, гэртэтнэй хүргөөд үгэхүү, мүнгэ танһаа эрихээ байһан хүн эндэ үгы, ханаагаа бү зобооройгты. – Гэдэргээ эрьсэжэ, автобус соо нуужа ябаашадта: – Нүха-ад... залуушуул, Ангирта холо бэшэ ха юм, энэ хүнийгөө тишэнь хүргөөд үгэхэмнэй гү? – гэжэ хашхарба.

Дансаран түргэн:

– Үгы, үгы, хэрэггүй. Һайн бэлэйт, намда ханаагаа бү зобогты, өөһдөөл саашаа хүрэхэ газараа Һайн ябажа хүрэгты. Би телефоноор хонходолсонхойб, намайс угтажа машина ийһээр ерэхэ ёһотой, – гэбэ.

Салонороо дүүрэн шанга хүгжэм дуутай микроавтобусай саашаа харайжа ошоходо, эндэ, талада, тон шэмээгүй байдал тогтошоно. Тон шэмээгүй!.. Үнэхөөрөө, үбшэн хүнэйшье эдэгэшэхээр, үнгын ургамал сэсэгээр анхилһан үрэжэл талын арюухан агаар! Үдэшын һэрюун буушанхай. Һайхан даа буряад тала зунай сагта, яахыншье аргагүй Һайхан...

Тосхон тээшэ хараад зогсожо байһан Дансаранай нюдэд уһа-таад абана...

2

Хүнэй даахаар бэшэ обоо бухалдал, абаахай хубалзын ара нюргандал адли пүр-пүрсэгэр ашаагаа (унтари хэбтэшын рюкзак) нюргандаа тээһэн хүн дардам сэх асфальт харгыһаа зайсажа, хүдөө харгыгаар гэшхэлбэ. Яажа мэдэхэб, нэгэ оройтоһон машина энээхэн харгыгаарнишье харайлгажа байхадаа магадгүй гэжэ бодоһон Дансаран эндэһээшье зайсажа, доошоо гол уруу буужа, шугын захаархи үдхэн ногоон соо үлэ мэдэг ойлгогдожо байгаа зүргэ харгыгаар саашалба.

Дансаран яаранагүй, бэс махабадаа шагнажа ябажа, хүсээ гамнахань хэрэгтэй. Захадань шахуу байһан Ангирта нютаг хүрэтэрөө

гурба дахин амарба. Тиихэ зуурандаа хоёр сүүмхэнүүдэйнгээ нэгэнһээн тэбхэр заахан саахар гаргажа амандаа хэнэ (нүгөө сүүмхэ соонь сухаари байха). Үс наһан соогоо татажа ябаһан тамхияа хаяхынь хахад жэлэй саана тэрэниис эмшэлжэ байһан врач эхэнэрэй таһа хориходонь, яахыншые аргагүй хаяхал баатай боложо, ядахадаа орондонь гэжэ энэ саахар хорожо хурашанхай юм.

Харанхы болоһон хойно тосхоной тээ хажуугаар, мүн Ангирта гэжэ нэрэтэй багахан горхонойнгоо эрьс зубшан үнгэржэ гараба. Яатарааш энээхэн уулзалгыс Дансаран хүлсэһэн гээшэб! Энээхэн горхоной аршаандал тунгалаг, сэбэрхэн уһыс хэзээ нэгэтэ нюуртаа абаашаха аабиб, аман соогоо амталан байжа уухабиб гэжэ ходоодоо һанажа байдаг, нэгэтэ бэшэ зүүдэндээшье үзэжэ байһан энэ ушарынь одоол мүнөө тохёолдожо байна гээшэ. Тиимэһээ тэрэ голой эрьсдэ удаахан амаржа һуужа, нюураа угааба, альган дээрээ удхажа уһа ууба. Дахинаа хүндэ рюкзагаа хойноо үргэлжэ саашаа ябахаа байхадань, голой саанаһаа гэнтэ моритой нэгэ хүн бии боложо, гайхаһандаа: «Энэ ши хэмши!» – гэжэ шангаар һураадхёо. Дансаран дуулаагүй хүн боложо саашаа гэшхэлшэбэ.

...Тэрэ мүнөө бүхы бэс махабадаараа, бүхы досоохёороо нютагайнгаа шарай шэмээс шагнажа ябана. Эртын һүнийн һэрюундэ энэ тэрэ шэмээ абяанууд элихэн эндэ дуулдажа ерэнэ. Тосхон соо нохойнуудай хусахань, хаана нэгэ тээ энэ болотор һаалгагдангүй, тугалаа хүхүүлэнгүй байжа оройтошоһон үнэснэй шангаар мөөрэхэнь, үйлсэдэ али нэгэн машина, тракторнуудай хүнхинэхэнь, үхибүүд залуушуулай шангаар энсэлдэхэнь элихэн гэгшээр дуулдана. Эдэ бүгдэ сууряанһаа байха эсэгынгээ гэрэй тушаа ябажа ябахадаа, бүүр-түүр гэрэйн түхэл обёоржо хараба. Эгээ энэ үедэ хэншысб гэрһээ газашаа гараба гү, али досоошоо оробо ха, харанхыда нээгдэһэн үүдэнэй гэрэл халта туяатаад үнгэршэбэ. Дансаранай досоо барагад гээд абана – эсэгынгээ гэрэй боһогыс алхажа ородог хаа... Үүдэ нээһэн хүнийнь, магад, Гэнин ахань өөрөө байжа болоо. Хайран эхэ, эсэгэ хоёрынь ямаршыс эртүүр хоёр хүбүүдээ орхёод мордошоһон гээшэб. Шофёр ябаһан эсэгэнь үхибүүдэйнгээ багадань, Гэнин ахынь арбан нэгэгүйдэнь, Дансаранай долоотойдонь гэнтын аюулда орожо наһа барашаһан. Арба гаран жэлэй үнгэрһэн хойно эжыншыс үбшэндэ дайруулжа наһан боложо, үхибүүдэ айлшыс болгожо үрдсэгүй. Гэнин ахань түрэ найршыс хэнгүйгөөр һамга абажа, мүнөө эсэгынгээ гуламта сахижа һуудаг. Дансаран һамгыснь танихашысгүй, харажашыс үзөөгүй. Түрмэдэ һуухадаа, үс болоод ахаһаань ерэжэ байһан

бэшгэһэнь хүбүүн басаган хоёртой болонхойнууд, яһала хайн хуудалтай хаш гэжэ ойлгоо. Түрмэһөө табигдахадаа эндээ, энэ Якутск хотодоо үлэжэ ажаллахамни, мүнөө дээрээ нютаг руугаа ошхоо зүрхэ алданам гэжэ ахадаа ойлгуулаа агша һэн. Тсэд һүүлдэншье ахатайгаа тон үсөөн телефоноор хөөрэлдэһэн, үбшэндэ нэрбэгдээд байһан тухайгааншье дуулгаагүй. Харгы алдагдаа, зондо хүндэгүй болооб гэжэ һанаа ха гү. Үхэхэ гэхэн үйлэтэй юм һаа, эндэ, нютагтаа, срэшөөд байхадаа үхөөшэнь дээрэ һэн ха гү... нютагтаа, эжы аба хоёройнгоо хажууда... Ахаяа хайрлана, ахаяа яатарааш хүндэлдэг һэм, мүн аханшье дүү хүбүүндээ аба мэтэшэлэн байдаг һэн.

...Удаан ябажа, зунай богонихон хүнийн дүүрэхэ тээшээ боложо, зүүн хадын хаяагаар үүрэй сайнтажа байхын тэндэ Дансаран, ара таладаа модотой аад, урда таладаа носогэн Таг хадын зүүн урдахи нэгэ худал соо зунай дунда һарада бии болошодог аршаан дээрэ буужа ерэбэ. Оройдохоноо нэгэ километр болохогүй хэмжээнэй газраар жалга соогуур урдаад лэ һөөргөө газар уруу орошодог багахан аршаан мүнөө мүндэлшэнхэй, аалин урдаһан уһаниинь һаруул боложо байгаа сагта сайбалзажа, хүбүүнэй досоо нэгэ жэгтэй болгооно. Нониниинь гэхэдэ, үни холоһоо нааша домогложо ябаһан газартаа срэшэхэдээ, тэрэ аршаанһаа хүртэншьегүй, тээ хажуудахи добо дээрэ, хуурай зүлгэ ногоон дээрэ хүдэлэнгүй хэбтэшэбэ. Эсэгдээ... Тиигэбэшье тэрэ тэндээ наранай гаратар эсэһэнһээ боложо хэбтээгүй. Урда тээн дасан-дуган, лама-бурхан, шүтэхэ-мүргэхэ гэшыс ехэшье мэдэхгүй байдаг һаа, булагай эхиндэ срэшөөд байхадаа бүхы мэдэхэ дуулаһанаа, хаана нэгэ тээ газетэ, ном соо уншаһанаа һанажа, хүсэжэ һанажа байһан хэрэгээ буряад ёһо заншалаарнь сахижа тон нягтаар бэслүүлхэ гэжэ шийдэнхэй юм.

Наран мандаба. Уурал шаргал мантан томо наранай зүүн набтар хадын дээхэнүүр зүдхэжэ эхилхэдэ, оршон тойронхи дайда зүһе шарайгаа хубилгажа эхилнэ. Нэн түрүүн үнгэрһэн үдэшын һүүдэр баруун тээшээ туугдажа, һэрюун һэбшээтэй үглөөгүүр зөөлэн дулаан агаараар һэлгэгдэнэ. Энээндэнь баясаһан, энээниис хүлээжэ байһан талын жэжэ амитад: шубуу шонхор, таршаа шумуулнууд, батаганаа зүгынүүдшье хүрэтэрөө бултааран «ажалдаа» гараба ха – оршон тойрон үнгын абяа шэмээн, дуу эшхэрээн зэдэлшэнэ.

Һүни огто унтангүй гэшхэлһэн Дансаран халта дурд гээд абаба хаш, зүгөөр наранай дулаан элшэдэ сохюулхадаа, һэришэбэ. Тэрэ үбдэг дээрээ бодожо, нютагтань мандажа байгаа хайхан үдэрэй наран тээшэ, хабсагай шулуута Таг хада тээшэ наманшалжа, мэдэхэ

маани мэгзэмээ аман соогоо шэбэнэн мүргэжэ эхилшэнэ. Энэ эртүүр ганса хүнэй хээрэ талада гарашоод газарта дохин байжа мүргэжэ байхыснь хэн нэгэнэй хажуу тээһэнь харажархёо хаа сэхэтэ гайхахаар ха. Нүүлдэнь бодожо, сүүмхэ сооһоо саахар-шэхэр, пакедтэй һу гаргажа, тойруулан байжа сасаһанайнгаа удаагуур, булагай дээдэ талада ургажа байһан, тоолошогүй олон элдэб бүдэй үртэһэнүүдтэй модондо, үшөө Яхадта байхадаа бэлдэһэн өөрынгөө бүдэй үртэһэнүүдыс абаашажа уяба. Мүн хармаанһаа угаажа, аршажа арюудхагдаһан хашарһан мүнгэнүүдыс булагай уһанда табиханайнгаа удаагуур, одоо гээшэ аршаанһаа хүртэбэ. Удаан хүртэбэ, бүхы бээс, толгойһоо хүл хүрэтэрөө арюудхаба, удаан амтархажа байжа ууба, удаан эндээ һууба... Эртэ үглөөгүүр хада энээхэн хүбүүндэ хэн-юуншыс тойбо хэбэгүй.

«Нютагай шорой алтан даа» гэжэ арадай аман үгэдэ дэмы хэлэгдэдэггүйл байһан байгаа ха. Тээд юундэ зарим «сэсэн зонуудынь наһан соогоо мүргэжэ, тэнэг зонуудынь үхэхэ болоходоо мүргэжэ» эхилшэдэг юумэд бэ? Энэ нүүлшынь үгэнүүд намһаа удхатай хаш», – гэжэ Дансаран мүнөө бодоно. Тээд яахаб, тэрэнэй иигэжэ ойлгоһониншыс болоо ха гү, зарим доройшуулын үхэн үхэтэрөөшыс ойлгонгүй үнгэржэ, нютаг голоо тооншысгүй, эжы абынгаа буусыс эрьсншысгүй, хүйһөөрөө холбоотой байдаг хүрһэтэ газартаа нэгэтэ ерэжэ мүргэншысгүй эндэһээ талиин талийһаар арилһаншыс байдаг.

– Хүлисш даа намайгаа, хайрлыш даа намайгаа Ангирта хайхан нютагни... Үхэхөө байнам... аргамни халаа, арай гэжэ шамдаа хүрэжэ ерэбэб. Нүүлшымни найдал...

Мүнөө наран хайса өөдөө гаранхай. Энэ аршаанай мүндэлшөөд байгаа сагта түрүүшын зон иихэдээд ерэхэдээ болохо гэжэ бодоһон Дансаран, тугаарай хараашалжа, тоомножо байгаа Таг хадын ара үбэртэхэнэ жэжэ модонуудтай худалда хорожо, майхангаа татаа хаа дээрэ ха гэжэ шиидэбэ.

Аршаанай мүндэлшэһэн газарһаань тиимэ бэлээр мийн юрын амһартаар удхажа абамаар бэшэ байһандань, бузарлахагүй гэжэ, хэм бэ даа нэгэ хайн сэдхэлтэй хүнэй дархалһан багахан ута хөөрхэн модон хобоогоор сэбэр арюухан уһаниинь урдажа, тээ доро нэгэ бага дээрэһээ гоожоно. Тэндэнь үйһөөр хэһэн шанага табяатай. Дансаран городһоо нааша абажа ябаһан хоёр томо хуйхан амһарта соо сохом үглөө үглөөгүүр болотор хүрэхэ аршаан абажа, дахинаа хүндэ ашаадаа даруулһаар хада өөдөө зүдхэжэ ошобо.

Эсэгдээ, тон сэх эсэгдээ. Гэдэһэнийнь үлдэнэ, гэбэшье тэрэ майханаа тогтооһонойнгоо удаагуур аршаантай холижо нэгэ тэбхэрхэн саахар, хоёр, зүг хоёрхон сухаари шэмэжэ эдихэнэйнгээ удаагуур, бүхэ гэгшын нойроор бүхэлийн үдэр, үшөө хахад хүни һэрингүйгөөр унташаба. Унтажа саданхай Дансаран хүнийн хахадаар һэрибэ. Байтараа тэрэнэй эдсэлхэ дураниинь сэх хүрэшэнэ. Нүүлшынхисэ Улаан-Үдэдэ, микриктэ һуухынгаа урдахана бага зэргэ эдсэлжэ абаа һэн. Тиихэдээ мүнөө сүүдхэ хахад хоол баряадүй байна гэшпэ. Яажэ тэсэхэб? Тсэд өөрөө, тэрэ дуута-суута йог гүүлэжэ байдаг индус зонуудтал адли гү, үгы хаа, мүнөөнэй сагай зарим тэды медицинһын арга хэрэглэжэ хооһоор байжа бэсэ аргалдаг мэтээр, өөрыгөө аргалха гэжэ шийдээл хадаа, шадахысаа боложо, бэсэ шанга барижа, тэсэхэ аргаа бэдэрхэл болоо ха гэжэ мүнөө бодомжолно. Йог, мүнөөнэй сагай медицинһын арга гэжэшье даа, энэ мэтэ арга-эмнэлгэ манайшье арад зон урдандаа хэрэглэдэг байгаа бэшэ аал, юун, нютагайнгаа Гүргэм эмгэйһээ дутаа һэн гүб, тэрэ наһажаал эхэнэртэл адли үмхиржэ һалажа байгаа бэс бэшэ, үшөө шадал соогоо байһан эрэ хүн бэшэ гүб гэжэшье тэрэ мүнөө өөрөө өөрыгөө дэмжэжэ, нүдөө анинхай мүнөөхи мааньяа уншажа хэбтэнэ.

Дансаран иигэжэ бэсэ аргалха тухайгаа, нээрээшье, хэнтэйшье зүбшөөжэ хэлсээгүй, миил лэ өөрөө гансааран шийдээ юм. Тсэд, ганса аршаангаар аяар һара соо сохом байжа шадахагүй хаб гэжэ ойлгоходоо, юундэб даа, хажуудань хүнгэн эдсэ гэжэ гү, хоёр пакет соо дүүрэн сухаари, хоёр пачка тэбхэр сагаан саахар абалсаа юм. Аргагүй бологдоо сагтань шэмэжэ байха гэжэ. Тиибэшье тэнэг хүн бэшэ хадаа, ойлгожол байгаа юм бээ, үнэхөөрөөшье энэ сэх үбшэндэ нэрбэгдэшөөд байгаад, иигэжэ хооһоор, аяар һара соо ганса хара уһан дээрэ байжа өөрыгөө алажа байха бэшэ, харин зарим сагуудтань энээхэн нютагайнь тала дайдаар ургажэ байдаг, мүнөө сагта эгээ эдсэшээд байгаа тибһэ малтажа эдижэ байха (багадаа үстэн нүхэдөөрөө яатарааш энээниис малтажа эдигшэ һэм), гаһууншье хаань, хаа-яхан хүдөө мангир суглуулха, байтараа ой соо одоо гэшпэ амтатайһаа амтатай гүлзөөргэнэй болоходо эдилсэжэ байхаб гэжэ тэрэ бодомжолжо ябаа юм. «Һара соо тэсэжэ шадахэ байхаб, – гэжэ Дансаран тангариглана, – нютагай татаса гэжэ байха, нютагай агаар, уһан, ургамал ногооншье туһалалсаха, тиимэһээ эдэгэһэн лэ хойноо нютагаа хүрэжэ, Гэнин ахындаа орохоб», – гэжэ мүн лэ хатуу шанга эрилтэ урдаа табина.

Үглөө үглөөгүүрынь эртэлжэ үнөөхи аршаандаа ошобо. Тиигээд гэдэһэнийнгээ үлдэжэ байхада, тэрээгүүрхэнээ тибһэ түүбэ,

нэгэ хэды мангиршыс суглуулба. Асархан, суглуулхан юумээс яаралгүйхэн эдижэ байхадань яһала зохид лэ, гэдэһэнэйншыс үлдэхэнэ бараг шэнги. Зүгөөр, үдэшэлэн тээ яаха аргагүй мүнөөхи хотын яршиг үбшэнгын хүдэлшэбэ. Бүри сэхээр даа. Яаха-иихэсэшыс мэдэхэсэ болишоһон Дансаран иихэдээд, бараг дээрээ доошолжо, хүн зоной зүргэлжэ байдаг аршаанай захада ошожо хэбтээшэм дээрэ һэн ха гү гэжэшыс бодобо. Үлэн хооһон байһан дээрэһээ юм гү, али үни холо болоо эдсэгүй байһан тибһэн, талын мангир хоёрын хүрэбэ гү, али юрэдөөл үс болоод тэрэниис алахаяа байдаг ёро үбшэнгын эхилшөө гү, мэдэхын аргагүй. Нүнийн тэнгээр, арай мэдээ табихынгаа тэндэ мүлхижэ, хара хүлһөө хаяжа ябажа, аршаан дээрэ буужа срэбэ. Ойн жалга, худал соо бэшэ, сагаан талада үхэшөөшыс хаа үхүүжэм гэжэ ханахадаа, ханаагаа амарһан байгаа юм гү, нэгэ мэдэхэдээ, хоёр үдэрэй саада тээхидэл адли үнөөхи добо дээрээ унташаһан гү, али мэдээгээ алдашаһан байжа, үүр сайхын үсэр даарашаһан тэрэ һэришэбэ. Наран мэнэ мэнэ мандахаяа байна. Зүгөөр, досоонь яһала зохид, үбшэнгын үлэ мэдэг мэдэгдэнэ. Тулюур байдалда орошоод талада хэбтэһэн тэрэниис нютагайн зоной хараагүйн болоо, «бурха-ан даа, эшхэбтэр гээшын» гэжэ байжа гэмэрһээр, һөөргөө байрадаа ошожо унташаба.

Энэ удаагуур Дансараниис ямараб даа нэгэ шэмээн һэрэбэ. Майханайн сахануур нэгэ юумэн ябахал, мүшэр халта хухархал гэбэ. Хэн юун? Томо ан арьяатан гэжэ тэрэнэй айха юумэниинь эндэ үгы – эхин газарай унуули бартаатай хүбшэ тайга соо байна бэшэ, харин хүн зоной байраһаа тиимэшыс холо бэшэ багхан шэнэһэн ойн захада байна гээшэ. Ойн жэжэ амитан – шандаган, гүрөөһэн бэээ, хүн лэ бү байһай гэжэ бодоһон хүбүүн майханайнгаа замагыс нээжэ, һэмээхэн газашаа хараашалба. Зүб, тээ саанахана нэгэ хара боро юумэн модоной мүшэр дайраад, саашаа үгы болошобо.

Дүрбэн хүлтэй амитад хадаа ябаал юм бэээ гэжэ бодоһон Дансаран газашаа гаража, ходо ханажа байгаа үшөө нэгэ хэрэг ушараа заабол энэ үдэр бэслүүлхэ гэжэ шийдэбэ. Яһала шадал оронхой, тиимэһээ дээшээ зүдхэжэ, Таг хадын оройдонь гаража шүтэхөө, амаржа һуухаа ханаһан юм. Энэ шобхо хадын урдахи, шаргал губиин шэмэгтэй нүсэгэн талань эгсэ, тон эгсэ, харин хойто, ара таладахи налуу ой соогуурнь яаралгүй гэшхэлһэн хүн барагаар дээрэн гарашахаар. Барагаар... магад, миин юрын хүнүүдтэ энэнь бараг байхадаа болохо, харин Дансаранда... Үбшэнэйнгөө бараг байгаа хаань, үдэр

бүхэндэ гаража байхаб гэжэ Дансаран шиидэнхэй. Тэрэнэй иигэжэ байжа ехэтэ хүсэһэн юумэд үшөөшье байха...

«Ошохоороол ошохоб мүнөөдэр тишээ, мүлхижэшье хаа», – гэжэ дахинаа өөртөө тангариглажархиһанайнгаа удаагуур, мүнөөдэрэй туршада хэрэгтэй байха юумээс суглуулжа рюкзак соогоо хэжэ майханһаа гарабашье, иишэ тишээ хараашалан тэндээ удааршана. Газарһаа шулуунуудыс абажа, хүндэ хүнгыснь үргэжэ үзэхэ юм. Байтараа хараашалһан зандаа хада өөдэ ошобошье, тэрэ зуураа ногоон сооһоо, ханаандань таараба хэбэртэй ха гү, яһала томо шулуу абажа саашалшана. Хүндэхэн даа, яһала хүндэ шулуун. Яажа байһан хүн гээшэб иихэдээ энэмнай: арай шамай ябажа ябаһан аад, хада өөдэ энэ томо шулуу үргэжэ ошоходоо? Тсэд тиигэжэ Дансарамнай үнинэй шиидэнхэй юм – Таг хада дээрэхи нютагайнгаа Обоондо нэмэрилсэжэ табилсаха шулуу заатагүй абажа ошохо гэжэ! Үгы хаань... тишээ ошохо харгы тэрээндэ хаагданхай гэжэ ханадаг болошонхой. «Нютаг голойнгоо, олон зоной ябуунтажа байдаг Обоондо шулуу нэмэлсэжэ табьяа хаа, хүнэй өөрэйнь хүсэ шадалайнгаа хүлдэ хүнэһэ үргэһэн, бодхоонһонтой адли юм», – гэжэ эсэгынгээ үни холодо хэлэһыснь ханахадаа, энэ хадынгаа шэлэй зүг дорохонһоонь бэшэ, хахадһааньшье бэшэ, хаяаһаань гэжэ зорюута энэ шулуу шэрэжэ ябана гээшэ.

Үнишье болонгүй Дансаран эсэшэнэ. Амияа абажа ядажа хуухадаа: «Хамаагүй, намда ямар яаралта байхаб, үдэрэй дүүрэнтэжэ байхаданьшье шэлэ дээрэ гаруужам. Хамаагүй, хамаагүй... Минии хэһэн нүгэлни тиимэшье ехэ бэшэл һэн, зүгөөр... тэрээхэн «хүнэй өөрынь хүсэ шадалай хүлдэ хүнэһэн» гээшэнь, яахыншье аргагүй, минии досооһоо үнидэ гаража үгы болошонһон байха... шэгнэгдэжэ болодог юм хаа хүндэ томоороо хэды шэнээн болохо байгаа хаб? Энээхэн шулуунай шэнээн бэшэл даа, сааша байха... болодог хаань, үхэрэй шэнээншье шулуу шэрэжэ ерэжэ, тэрэ нүгэлөө дараха һэм, тсэд... шадални үгыл даа», – гэжэшье тэрэ халаглаха юм. Дахинаа яаралгүй өөдөө зүдхэбэ, энэ удаагуур толгойнь эрьсэжэ, тэмтэрэд гэхээр гэшхэлбэ. Хадынгаа хахадтаньшье хүрөөгүй ябаһан тэрэ һөөргөө хүндөөр уухилһаар унуули модон дээрэ хуужа, хүлһэсэ хамсыгаараа аршажа эхилшэнэ.

...Шэрэжэ ябаһан шулуунинь бороо халхинда гү, али уруудажа ерэхэн үсрэй уһанда оло дахин угаагдажа байһандаа мэлигэр хөөрхэн, эгээ нэгэ томоһоо томо амитанай хара эльгэндэ адляар харагдаха юм. Үнинэй, бүри үнинэй, магад хэдэн мянган сая жэлнүүд

соо хадын хаяада хэбтэһэн шулуус дээшэнь, үндэр газарта абааша-жа табиха гээшэнь, нээрээһээ, ямар удхатай байгаа хаб? Дансаран дээрэһээн хоёр-гурба хүндөөр амилжа абаһанайнгаа удаагуур, хаб байса тэрэ шулуугаа үргэжэ, энэ удаагуур яһала дээрэ хүрэтэр абаа-шажархиба. Гэбэшье, тэрээхэндээ мийн һуушаба бэшэ, унашаба. Зүрхэнийнь амаараа гарашихын тэндэ шангаар сохисогооно. Нюдөө аняад нилээд хэбтэхэдээ: «Аргагүй шадални хүрэнэгүй, байг гээшэ гү даа мүнөөдэр, дан лэ хаа томо шулуу абажа ерэшэбэб... а-һаа, тиигэб, томо шулуу... үглөөдэр болуужан, мүнөө дээрээ, үшөө үхэшөөгүйдөө һөөргөө бусаһуу даа, – гэжэ шэбшэнэ. – Ямар зохид гээшэб хэбтэжэ байхада, ходоншье ихэдээд энээхэн хуурай газарта, шэнэһэн модоной шэлбүүһэн дэбисхэр дээрэнь хэбтэжэ байдаг бол... энэ үдэр-һүнийс ото... үглөөдэрыньшье, саада үдэрыньшье... Үгы, үгы... я-ба-хаб! зүд-хэ-хэб!.. заатагүй!», – гэжэ шүдөө шангаар зуужа абаһан тэрэ, дахинаа тэмтэрэн байжа бодожо, тэрэ хара эльгэн шулуунтайгаа һөөргөө носолдошоно...

Ох-даа, одоо гэжэ Дансарамнай шэлэй зүг дорохоно харагдаша-ба. Хүнэй гайхажа гэлыжэ абамаар, арай унасахын тэндэ маяргажа ябаһан тэрэ, ямар бэ нэгэ совет засагай үедэхи кинодо харуулагдажа байдаг, немецүүдэй плендэ байһан араг яһан болошоһон сэрэгшэнэй иитэрээ тулижа, зобожо шулуу нэгэ тээшэнь зөөжэ ябахынь һануулһан ушаргал тон адли. Тсэд тэндэ, дайсанай плендэ байһан хүнүүд хэншье бэшэ гээшэ ааб даа, тиигэжэ шулуу шэрэжэ ябаагүй һаа, тэрэ зууранда буудуулжа унахалши, харин тиихэдэ, ши гэжэ өөрөө өөртөө энэ тамын ажал олонхой, зобожо ябаха гэжэ... Тиибэ яабашье энэ хүмнэй Таг хадынгаа шэлэ дээрэ гаража шадабал гээшэ. Тэрээхэндэнь сохом табяад алхамай газарта бүри үнинэй даа, үхибүүн наһанһаань мэдээжэ байһан эндэхи Обоогоо харажархихадаа, тэрэ һөөргөө шалд байса унашана. Зүгөөр, энэ удаагуур нэгэ ондоохоноор... Дансаран Обоо тээшэ хараашалжа нэгэ мууханаар энсэхэдээд абана. «Зүдхүүр өөдэ ерэжэ шадаа хадаа, юун, шэлэ дээрэхи энээхэн бага зэргэ сэхэ зайе дабажа шадахагүй һэн гүб», – гэжэ тэрэ ойлгожо байна. Аршаанһаа уухаа һанана... толгойнгоо сэхэ эрьсэжэ байхада, энэмни муу эдсэлһэнһээ, тон эсэлһэнһээмни болоно гэжэ ойлгожолшье байгаа һаа, уһааш уубагүй, абажа ябаһан хоёр-гурбахан сухаари, саахартаашье гар хүрэбэгүй. «Обоогоо тахиһан хойноо... һүүлдэнь...» – гэжэ тэрэ шэбшэнэ. Дансаран Обоо тээшэ харан байжа мууханаар энсэһэн зандаа... энэнь олонхон юумэ һануулна, мүн досоонь хүсэ шадалшье нэмээнэ хэбэртэй...

Һайса амаржа абahan тэрэ дахинаа бодожо, үнэхөөрөөшье барагаар эльгэн хара шулуугаа абаашажа нютагайнгаа Обоо дээрэ нэмэрилжэ табиба. Тиин дахинаа «Халта амарһуу... һүүлдэнь», – гэжэ өөртөө хэлэһэнэйнгээ удаагуур, хажуудаханань байһан багахан һандай дээрээ һуушана.

...Энэ хада «Таг хада» гэжэ юундэ нэрлэгдээб гэхэдэ, оройнь зүг доохонуур хүндэлэн байһан шулуулиг эгсэ хабсагай урда сагуудтахи буряад гэр соо үзэгдэжэ байдаг ханын таг мэтэ адляар харагдажа байдаг юм ха.

3

Таг хадын оройдо һэбшээтэй. «Түрэхэн нютагай тэнгэришье үндэр» гээшэнь аргагүй зүб лэ ха. Ангирта нютагайнь һэбэрюухэн һэбшээн нэгэл ондоохоноор, уриханаар хасарыень эльбэн, таһалгаряагүй долгёороо тарнидажа байһандал үзэгдэнэ. Үндэр сэлмэг огторгойдо бээлэйншье шэнээн үүлэн үгы. Эгээ энээхэн үсэдэ, ажалша хүдөө зоной үбһэндөө орохынь тээ урдахана, нэгэ иимэ зохид, хура бороогүй һайхан үдэрнүүд, зорёолһон юумэдэл, тогтошодог. Юундэ зорёолһон юумэдэл гэжэ гү? Тээд тиигэжэ һанахаар лэ, хүнэй үбһэндөө орохотой сасуу, «хажуурай дуу абашаһан» бардам сэхэ Байгаали хангалтама һайхан үнэрөөр анхилжа байгаа ургамал ногооснь гам хайрагүйгөөр хюдажа эхилһэн «хоёр хүлтэй хохимойнуудта» дураа гутажа, сухалаа хүрэхэдөө ха гү гэхээр, унжагай удаан уһа бороогоо адхажа, ажалдань хэды тойбо хэдэг гээшэб. Энээнииснь энээгүүрхи зон һайн мэдэхэ.

Үндэр сэлмэг огторгойдо бээлэйншье шэнээн үүлэнэй үгы гэхэдэ худал ха; хооһон, юуш үгы тэнгэри гэжэ байдаг юм аал? Үгы, эгээ ядахадаа, тэдэ, дуута-шуута булжамуурнууднай юундэ жэргэжэ харагданагүй гээшэб гэжэ бодоһон Дансаран толгойгоо үргэхэдөө, «хари, тиимэл байха һэн» гэжэ тэрэ дороо энсэхэдээд абаба. Сэхэ дээрэнь, нэгэ газартаа тогтошоһон юумэдэл, талын шуһаша, мяхаша шубуун – харсага – агаарай уудамда арбаганана. Баарһад, эндэхи булжамуурнууд, хуу баран ногоон соогуур хоргодошонхойнууд. Байтараа тэрэ үшөөш нэгэ юумэ обёорбо тээ саанахана, Таг хадаһаа нэгэ бага үндэршэг Орголиг хадын үбэрөөр элсэ шубуунай яаралгүй элихэнь харагдана. Яахаб тээд, мяхаша, мяхаша бэшэшье амитад бултааран, ажамидарха гэжэ энэ юртэмсэдэ түрэшэһэн лэ хадаа, хоо-

лойгоо тэжээхын түлөө, үшөө зүбөөр хэлэхэдэ, энэ дулаанай хаһада «үри хүүгэдээ» үндылгэжэ байһан амитад, бүришье сэхээр оролдожо, эртэ үглөөнһөө үдэшын харанхы болотор дуг гэжэ амардаггүй байха.

Гансал «хүибүү» үндылгэхэ гээшье мэдэхэгүй хүхы шубуухай дүтэхэнэ, бүри дүтэхэнэ даа, хонгёо дуугаа оршон тойрон зэдэлүүлнэ. Гүг-гүг... Гүг-гүг!.. Энээхэн «Гүг-гүг!» гэхынь хүнэй хэлэн дээрэ оршуулха болоо хаамнай «Би эндэ байнаб! Би эндэ байнаб!» гэхэн мэдээ-дохёогоо инаг нүгөө гансадаа үгэнэ гээшэ ааб даа. Яахабши тээд, яажа баарһан багахан боро энэ шубуухайс гэмнэхэбши, саанаһаа, үни заяанһаа, бурханай үгтэһэн табисуураар иигэжэл ажами-даржа байха гэхэн амитан байшоо хадань. Үс болоод хүхы дуундаа хахажа сасаха юм. Хахажа, сасажа эхилээ хадаа энэшни иихэдээд «дурлахаа» дүүрэхэ тээшээ боложо байна гээшэ. «Хүхы жаран үдэр донгодохо табисууртай юм» гэжэ эжынгээ нэгэтэ хэлэжэ байһыс Дансаран ханаадхина. Мүн үшөө хаана нэгэ тээ уншаһанаа ханана: юундэ, хайшан гэхэдээ, хүхы гээшэ дэлхэйн бүхы зургаан зүйл хамаг амитадһаа ори гансаарханаа иитэрээ илгаржа шадан, дальбараагаа тэжээжэ, үндылгэдэггүй амитан бэ гэжэ?! Тайлбаринь иимэ байна һэн: «Дурлаха!» гээшэнь бултанһаа сэхэ, тиимэхээ дальбараануудаа тэжээжэ байха сүлөө забда эдэндэ үгы гэжэ. Һонин бэшэ гү?! Тиимэхээл үри хүүгэдээ хаяжархёод, һальхай ябадал үзүүлжэ ябадаг зарим нэгэн эхэнэрнүүд олоной наада зугаа боложо, хүхыдэл адли хүйхэрнүүд гэжэ муугаар хэлүүлжэ ябадаг бэшэ гү. Тээд нүгөө заримашуулынь хүхын «хүйхэр хуби заяагаар» огто һонирхонгүй, хүбшэ тайгаараа үдэр һүниггүй тооной донгодожо-дуулажа байгаа багахан боро энээхэн шубуунда талархалаа мэдүүлжэ байдаг гээшэл!.. Дансаран эдэ хоёрдохи талын хүнүүдэй тоодо оролсодог байха. Тэрэ мүнөө эндэ хахажа, сасажа байгаа хүхыдэ өөрынгөө талаһаа мүн лэ талархалаа мэдүүлжэ, энээдэ алдан, үндыжэ байжа хараашалхадаа, тэрэниие оложо шадабагүй, дүтын нэгэ модоной үдхэн гэшүүһэдэй нэгэндэ харагдангүй һуунал хаш.

Эндэхээ хаража байхада оршон тойронхи дайда, тээ доро саанахана сагаан хушалтатай гэрнүүдээрээ сайбалзажа байгаа Ангирта тосхоншье зунай сагай үдхэн агаарта альган дээрэ мэтгэшэлэн зэрэлгээтэжэ, зарим үедөө номгон байдалда абташоод нойрсожо байгаа далайн долгиндол хүбхэлзэжэ харагдаха юм. Тэрээн уруу хойто зүгһөө могойдол годирһон багахан горхон үдхэн сабшалан соогуур урдажа, харин наагуур, хадын хаяагаар зурыһан хүдөө харгыгаар үс

болоод тэндэхи хуурай шоройе бодхоожо энэ тэрэ техникэ, машинануудай урагша хойшоо харайлдахань мүн лэ элихэн үзэгдэнэ. Эндэһээ хоёр-гурбан модоной зайдахи Орголиг хадын зүүн хаяагаар, үмсын үхэр мал хэбэртэй, олон тоото эбэртэ бодо мал бэлшэжэ, тэдээнэй харуулшаниинь ха гү, нэгэ хара бараан зүһэтэй моритой хүн добо дээрэ харагдана. Юрэдөөл, хайса анхаржа хараһан хүн эндэ үшөөшье олон һонирхоомор юумэ олохо байха. Хүн зонһоо бэсэшье нюугаад байһан энэ нютагай хүбүүмнай зорихон, ханаһан хэрэгээ одоо дүүрэн бэелүүлжэ байнаб гэжэ бүхы бэсэрээ мүнөөдэр лэ мэдэрбэ.

Зүб даа, энээхэн хада эндэхи нютагай зоной сэхэ тахиланта уулань. Тсэд тиимэ байнгүй яахаб, энээнэй зүүн хаяаһаань тэрэ дуута-суута аршаан мүнделжэ гарана ха юм. Үни холоһоо нааша зоной суглуулжа табиһан обоо шулуунай дээгүүрэншье, хаяагаарньшье харлажа хуушаршаһан хашарһан мүнгэнүүд олоор үзэгдэнэ. Наяын сагуудта буряад шажан һөөргөө сэхэ дэлгэржэ эхилэнхэй, тиимэһээ эндэ шаргал улаан шэрээр шэрдэгдэнхэй шэнэхэн бунхан бодхоогдонхой, досоонь хоёр-гурбан хоһон табагууд (хүнэй эдэе хоол орхихыень жэжэ шубуу, амитад эдижэрхёо хаш), зула бадараажа гү, али уһа, һү хэжэ байха гэжэ орхигдоһон хоёр-гурбан сүгсэнүүд табяатай. Эдэ бүгэдэй саана шабараар гү, али зэдээр бүтээгдэһэн бурхан. Дансаран жаа наһандаа эндэ нэгэтэ сэрэһэн, тиихэдэ эндэ бунхан байдаггүй һэн хаш гэжэ тухайлана.

...Дансаран һандайһаа бодобо. Самсынгаа энгэр хармаанһаа Улаан-Үдэһөө абажа сэрэһэн сагаан бүд – хии мориёо – гаргажа, тээ саанахана үлгөөтэй байһан тоогүй олон хии моринуудтай модондо абаашажа үлгэбэ. Нүүлдэнь һөөргөө сэржэ, Обоонһоо хоёр гараараа тулажа, үбдэг дээрээ урдань һуушана... удааханаар, удхатайханаар... Эндэ дахинаа, хайшан гэжэ аршаангай дэргэдэ эрэшэһэн тэрэ эртэ үглөөгүүр мүргэжэ байгаа һэм, тон тэрээндэл адляар мүргэжэ эхилшэнэ...

Таг хада... Дансаранда мүнөө ганса зүрхэ хүмэрюулмэ бодолнууды асаржа байһан хада. Үни холодо, долоотой ябахадаа, эсэгынгээ наһа барашаһан тэрэ жэлынь һэн хаш, гурбуулан машинаарнь энэ хадын баруун урдахи нүсэгэн хаяадань сэржэ тогтоо һэн. Тиихэдэ эндэ, үшөө дүрбэн жэлэй саада тээн, эсэгын эсэгэ, Гэнин аха эдэ хоёрой үбгөөнинь хүдөөлүүлэгдэһэн байгаа. Урда сагуудта, буряад зоной үшөө үмсөөрөө байхада, нүгшэһэн зоноо гэр байраһаань тиимэшье сэхэ холо бэшэ, нэгэ сагаан хүндыдэ хуряажархидаг байһан.

Совет засагай үеэр зон булта нэгэ газарта байршажа, колхоз, совхоз боложо, хамтын ажалтай болоходонь, нүгшгэнэн зоноошье нэгэл газарта хүдөөлүүлдэг болоһон гээшэ ааб даа. Гэбэшье, тэдэнэй үбгөөнийнь «Таанад намайе, наһа барахадамни энэ хамтын хүүр дээрэ бэшэ, элинсэгэйм буусада, эсэгэ үбгөөнэрэйм али үни саһаа нааша мордожо байгаа Таг хадын үбэртэ хүдөөлүүлхэ ёһотой гээшэт, ойлгоно гүт?» – гэжэ нэгэтэ бэшэ гэртэхиндээ, хүбүүндээ захиһан хаш. Үшөө тиихэдэ, наһатай болоһон хойноо, нэгэтэ үглөөгүүр хэндэшье хэлэнгүй хайшаашьеб гаража ошоһон аад, бүхэлийн үдэр угы байжа, гэртэхинэйнгээ ханаа үнөөн боложо байхада, наранай орохын тээ урдахана срэхэдэ:

– Үнидэ ханажа байһан нэгэ сэх хэрэгээ бэслүүлжэ шадабал гээшэб. Доройтогдожол байна гээшэ ха, хүлнүүдни урагшаа ябажа үгэхэ юм бэшэ, арай шамай гэжэ буусаяа эрьежэ срэбэб. Буусамнай саг ошохо тумаа танигдахаяа болижол байна. Урда жэлнүүдтэ халаахай, үрмэдэһэндэ баригдашанхай байдаг хаа, мүнөө тэндэнь хяаг үбһэн элбэгээр ургажа эхилшэнхэй. Хатуу хяаг үбһэн ургажа эхилээ хадаа, тэрэшни һөөргөө тала газарайнгаа шэг шарай оруулжа эхилбэл гээшэ. Энэнь хайн лэ юм бээ. Хаа-яа үзэгдэжэ байдаг түгсүүлнүүдшье харагданагүй, халаа, дүүрээ, – гэжэ хаташһан амаараа тамшаажа байжа сай һоросоогоожо байһанаа, энээдэ алдажа: – Битнэй хада гэртээ харихадаа, хаанань хэбтэхэсэ гэжэ тэндэ жэжэ шулуунуудыс обоолжорхёоб, таанад хожомынь олохо байхат, эли, – гэжэ хэлэхэдэнь, гэртэхинь нээрээһээ хэлэжэ байна гээшэ гү, али наадалжа гү гэжэ ойлгонгүй үлэшэхэдөө, дахинаа дабтажа һурахаяа зүрхэ алдаһан. Нүүлдэнь, үнэхөөрөөшье, урданайнгаа заншалыс сахижа, наһажаал үбгөөс тэрэл өөрынь тэмдэглэһэн газарта хуряжа табиһан гэдэг.

Гончиг үбгөөгэйнгөө амиды мэндэ ябахата, зүг зүгхэн гурбатай байһан Дансаран юу сэх юумэ мэдэхэб, хоорондоо харилсаһан нэгэл юумэ бүүр-түүр ханадаг. Үбшэн хэбтэһэн үбгөөгэйнь орон пэшэнэй зүүн талада байгша һэн ха. Нэгэтэ тэрэ Дансаранаа дууджа толгойснь шэншгэһэнэйнгээ удаагуур, удаан гэгшэ таалаа һэн. Таалахатаа үнидэ абагдаагүй байһан шэрхэгэр һахалаараа хасарынь шангаар хадхаһан байгаа хаш, тиймэһээ энэнь лэ жаахан үхибүүндэ һайса хадугдашоо. Эндэ үшөө нэгэ һонинийнь гэхэдэ, зүг хоёрхон ашанартай байһан үбгэжөөл тэдээнээ илгажа, Дансаранда сэх мээхэй байһан гэжэ эжынь хэлэдэг һэн. Юундэ хаб, гайхахаар байгдадаг.

Харин тиихэдэ, тэрэ зун, Дансаранай эсэгэ, аха хоёртоёо энэ хадын үбэртэ «үбгөөдөө срэхэдэнь», обоо шоройгоор хушаатай хүүрынь

элихэн үзэгдэжэ, үшөө дээдэ захадань шаалгаатай байһан шорогор ута модондо хуушантажа эхилһэн сагаан бүдтэ маани мэгзэмэй сохёотой байхань ойлгогдожо байгаа һэн. Ямар хэрэгээр эсэгэнь үхибүүдээ дахуулжа иишэ ерэнэн байгаа юм, Дансаранай мүнөө бодоходо, баарһан эсэгэнь, иихэдээд, үнишье болонгүй һаһа барашахаб гэжэ уридшалан мэдэһэндэл, эсэгынгээ хүүр эрьсэгээ, үхибүүдтээ үбгөөгэйнь хаана хэбтэжэ байһынь харуулаа, үзүүлээ һэн хаш. Гайхалтайнь гэхэдэ, яажа жаа үхибүүдээ хүүр дээрэ асархаяа эсэгэнь айгаагүйб, али мяхан шуһанай хүн хадань, энэнь хамаагүй гэжэ һанаһан байгаа ха гү?

Тиихэдэ Таг хадын үбэрөөр улаан таша улаалзай сэсэгүүд ургашанхай, оршон тойрон ганса тибһэнэй үнэр анхилжа байгаа һэн. Дансаран ондоо хаанашье тээ эдэ һайхан сэсэгүүдэй иитэрээ схээр ургажа байхынь хаража үзөөгүй.

– Аба, эндэ ерэшөө хадаа, бидэ нэгэ бага тибһэ түүжэ эдихээ һанамди, ябахаяа бү яараял даа? Үшөө энэ Таг хадынгаа оройдонь гаража үзэхэ байгаабди, – гэжэ Гэнин ахатаяа гуйгаа агша һэн.

– Тиигты, тиигты, би яаранагүйб. Ямар гоё үдэр боложо байна гэшэб, хари-хари, үглөөһөө нэгэ тиимэ, дулаарха шэнги байгдаа һэн. Бишье таанадтаяа энэ тахиланта хадынгаа оройдонь гаралсаха байгааб, тээд сэхэ эсэнхэй байнам. Бидэ шофёрнуудта нойр гэшэ ходо дуталдажа байха, тиимэһээ битнай эндэхэнээ, машинынгаа һүүдэртэ бага зэргэ унтаад абатуу. Байз... – Кабина соогуураа юушьеб бэдэржэ эхилшэнэ. – Маа, абагты эдэ шобхо түмэрнүүдые, шулуутай хатуу газарта миин тиихэдээд, модоор малтахамнай гэжэ һанаа гүт. Тиимэ бэлэн юумэ гэжэ хаана байхаб. Ехы суглуулаа һаатнай, эжыгтай таанадтаа зөөхээтэй холижо амтатайхан нэгэ сагаан эдэс бэлдэхэ байха, бишье тиимэ эдэс үнихэнэй эдсэгүйб, һанашооб. Бэрхэт үхибүүдни, ошогты даа, зүгөөр Таг хадын оройдонь гарахамнай гэдэгтнай хэрпье юм, энэ талаһаань эгсэ даа, зобохо байхат. Зунай эхин һарада нютагаархиднай эндэхи Обоогоо тахидаг заншалтай гэшэ, бишье тиимэһэнь һаяхана даа, оройдоо хорёод хоногой саана дээрэнь гаража хии мориёо хийдхүүлээ һэм, таанадпье дуулаһан, мэдэхэ байха ёһотойг. Харин таанадаа юундэ Обоодоо абажа гарадаггүй байһанаа мүнөөл ойлгожо, гайхажа, өөрыгөө зэмэлжэ байнам. Хойто жэл гурбуулан гаружамди, мүнөө тэрээн өөдэ зүдхэжэ бэсэ бү зобоогты даа, зү? – гэжэ эсэгэнь үхибүүдтээ урин зөөлөөр хандаба.

– Баро-ог бараг, юун маанадыс гаража шадахагүй гэжэ гү, шадахабди. Аба, бидэ томонууд болонхой ха юмбибди, ши тиигэжэ мэдэхгүй байгаалши? – гэнэ Дансаран.

– Зүбөө зүб, сэх зүб, үхибүүдэйнгээ иимэ томонууд болошоод байһыень абатнай энэ болотор мэдэнгүй ябаалби, хойноо хараха хоёр хүбүүдни, – гэжэ эсэгэнь энсэбэ. – Зай, тиигээ хаа, ошогты даа тиишээ. Яагаашье хаа эсэгэтнэй таанадайнгаа энэ ябадалыс дэмжэхэ байнаб, болоо-болоо үхибүүдни, сэх буянтай хэрэг хэхэтнэй гэшэ. Зүгөөр, шагнагты даа анхаралтайгаар намайгаа. Хадын оройдо Обоо шулуун байха, тэндэхи шулуунуудыень хүдэлгэжэ, эмдэжэ бү байгаарайгты, зү? Тиимэхээ байха, шэлэ дээрэ гарахынгаа тэндэ дааха зэргээрээ нэгэ нэгэ шулуу абажа, тэндэхи шулуунууд дээрэ нэмэжэ табьяа хаатнай, үлүү болохогүй, магад хожомой сагта таанадта, өөһэдтэтнай буянтай, туһатайшыс байхадаа болохо. Үшөө тиихэдээ тэндэхи жэжэ-жожо зэд мүнгэнүүдыень баһа абажа бү байгаарайгты, огто болохогүй бшуу даа, хорюултай! – Гэнтэ дуугархаа болижо, үмдэ, самсынгаа хармаан соогуур уудалжа эхилшэнэ. Тиин юушысб оложо: – Һүрхэ-й, болоол. Наа, баригты, яагаа бэрхэ хармаан соомни энэ хоёр зэд үлэшэхэн байба гэшэб. Хари гэжэ, мэнэ һая хашарһан мүнгэн гү гэхээр юумэд хармаан соомни ханхинахадал гээ юм һэн. Тугаарай Таг хадынгаа хойморотхи аршаанһаань абажа сэрэхэдээ, жэжэ мүнгээс бултыень тэндээ үргэжэрхөөгүй байһамнай, мүнөө болоходо болохотой, хэрэгтэй зүйл болоод байна ха гү? Зай, та хоёрни гэжэ, һайн гэгшэ мүргэжэ байгаад, Обооной хуушан мүнгэнүүдэйн хажуудахана эдээнээ табяарайгты, зү? Байз... байз, баһа хүлээд гэгты нэгэ заа... үгэгты даа һөөргэнь тэдэ хашарһануудаа, битнай эдээнниетнай кабина соогоо абажа ябаһан аршаангаараа угаахадаад, арюудхаад үгэхүү.

– Аба, тэрэ Обоо гэшэдэ хүнүүд юундэ шулуу абаашажа табиха ёһотой юм? – Энэ удаагуур, арбан нэгэн наһандаа хүрөөд ябаһан Гэнин нэгэ ухаатайхан асуудал эсэгэдэ табиба ха.

Кабина сооһоо уһа абажа гараһан эсэгэнь, хүбүүд тээшээ нэгэ бодолгото болонгёор харашоод байтараа:

– Наа, бари энэ бутылхэ, намдаа уһыень адхажа үгэ, – гэжэ Гэниндээ тэрээнээ барюулжархёод, жэжэ мүнгөө угаажа сэбэрлээд, нэгэ нэгээрнь үхибүүдэйнгээ үмдэнэйн хармаанда холо саана хүүлэжэ үгэхэйнгөө удаагуур, дахинаа тэдээн тээшээ анхаралтайгаар хаража: – Обоо гэнэ гүт? Энэхэн ушараар һонирхожо байхадаа болоо гэшэлтэ. Тсэд, байг даа мүнөө дээрээ, эртэшэг гэшэ ха, бага зэргэ томо болоходотнай тайлбарииснь шадаха зэргээрээ хэлэжэ үгүүжэм. Үбгөөтнэй амиды мэндэ ябаа хаа, эсэгэхэтнэй үлүүгээр, гоёхоноор даа ойлгуулжа үгэхэ һэн. Минии хэлээшыс мүнөө Гэ-

нин ойлгож ошадха байгаа бээ, харин ши, Дансаранхамни, арай үшөө жаа байнаш, оройдоо долоотойхон, минии одхон хүбүүмни, энэ Обоо тухай мүнөө мэдээд яахашниб, эртэшэг, эгээ хүхюу наһандаа ябана гээшэлт, тиимэхээ мүнөө дээрээ садатараал наадажа яба, хожомын гэжэ байха... байха дө-өө... ой-ё-ёохон, томошуулай, бидэ сэхшүүлэй орёохон ажабайдал гээшэнь хайшаа орошохо хэм. Зай, үхибүүдни, ябагты даа, эсэгэтнэй, үнэхөөрөөшье, бага зэргэ унтаад, амараад абаһуу. Гэнин, бари энэ үлэхэн уһаяа, абаад ошогты, мүнөөдэр халуун үдэр болохонь хаш, яһала зобожо зүдхэхэ байхат, харгыдаа уужа ябаарайгты, – гэжэ дуугарһанайнгаа удаагуур, эбһээлһээр һөөргөө машинынгаа кабина руу зүдхэбэ.

– Або-о, би аяар долоотой ха юмбиб, томолби. Гэнин ахадал адли, намайешье Обоо һонирхуулна. – Янгалһаһан Дансаран дахинаа томо болошохон тухайгаа эсэгэдээ мэдүүлхээ һэдэнэ.

Кабина соогуураа юушьеб уудалжа байһан эсэгэнь Дансаранаа ойлгож, дахинаа энэбхилһээр:

– Ай даа, тархья шааһуу, отхон хүбүүнэйнгээ иимэ томо болошоныень үшөөл тоонгүй зандаа байна ха гүб, эсэгэшни. – Машинынгаа һүүдэртэ хэбтэхэдээ тархи дороо дэрэ болгохо гэжэ кабинынгаа һандай дээрэхиие абажа гараһан шофёр эсэгэнь тэрэнээ газарта шэдэжэ, хэбтэншаагаа тэндээ һуушана. Нюдөө анин байжа хоёр удаагуур дээрэ дээрэхэнь анхилжа байгаа эндэхи арюухан агаараарнь амилһанайнгаа удаагуур, амтатай удаан нойрһоо һэриһэндэл аалихан нүдэнүүдээ һөөргэнь нээжэ, налгайхан зохидоор:

– Обоо тухай һуража байхадаа, нээрэхээ үхибүүдни томо боложо байна гээшэлтэ. Нэгэн гэбэл, нэгэ-хоёр үгөөр энээнэй удхыс тайлбарилжархихагүйш. Шагнахал болоо гүбтэ даа эсэгэсэ, һураа, һонирхоо хадаа. – Тэрэ хажуудаханань ургажа байһан улаалзай сэсэг таһалаад үнэрдэжэ байһанаа, бурсан улаан дэльбэнүүдыень бага зэргэ үлэжэ сэбэрлэхэнэйнгээ удаагуур, яаралгүй нэгэ нэгээрнь таһалжа амандаа хэжэ, жажалжа ороно. Тиимэшь амтатай бэшэшь һаань, хаа яахана улаалзайн дэльбэнүүдыень эдижэ болодог юм гэжэ мэдэхэ байһан хүбүүд энээндэнь гайханагүй. – Зай гэжэ... тиигээ һаа... энэ зугаагаа, яахыншь аргагүй, мэнэ һая таанадтаа хөөрөжэ үгэхэн мүнөөхи... таанадай наһанда үшөө таарашагүй гэхэ гү... энээхэн, эндэ хэбтэжэ байгаа үбгөөгэйнтнэй хүүрһээ эхилхэ болонолби даа. Тиимэ. Морилхынгоо тээ урдахана үбгөөгтнэй эндэ шулуу обоолжо ошохон байгаа гээ һэм, һүүлдэнь бидэ эндэнь лэ, өөрын зохидшоохон, тэмдэглэхэн газартань хүдөөлүүлһэмди. Яахабши тээд,

арадаймнай урданай, бүри урданай нэгэ тиймэ жама жаяг байһан, мүнөө мартагдажа байгаа юм бээ. Тиихэдэ энэ багаар үшөө нэгэ хэды урданай хүүрнүүд байха байгаа һэн. Совет засагай урда тээ, колхоз, совхоз гээшын боложо хамтараадүй байха сагта, манай яһатан зон үмсөөрөө гэхэ гү, али бүлэг бүлэгөөрөө амьарлажа байршажа байһан юм гэжэ таанадшыс, магад, дуулаһаншыс байжа болоот. Дуулаа һэн гүт? Үгы? Зай, яахаб тээд, дуулаа, мэдээгүй хадаа мэдээгүй... Үнэн дээрээ, үбгөөгэйнтнэй өөрэйнь үдэжэ бодоһон буусань эндэ, хүүрнүүдэй хажууда байгаалгүй юм бээ, харин тэрү-ү доро саанахана, бидэнэй тугаархана мүргэжэ, аршаангын уужа, абажа ерһэн булагай саана, гол горхондоо дүтэхэнэ, Шара гол гэжэ нэрэтэй ехэ сабшалангай хойнохи Тохорюутын түхэм гэжэ намаг, болдог элбэгтэй газарай наада нэгэ добо дээрэ байһан лэ даа. Таанад Тохорюутын түхэм гэжэ дуулаа һэн гүт? Баһа, үгы? У-хайш даа, Тохорюутынгаа түхэмыс мэдэхгүй гэжэ... Юун, абатнай мүнөө болотор таанадтаа элинсэгэйнгээ бууса тухайшыс хөөрөжэ үгөөгүй ябаһан хүн гэшпэ гүб? Халагни. Тээд Шара гол гэшпээс мэдэхэ, таниха байгаа бээт, а? Мэдэхэ? Хари гэжэ, мэдэхэл ёһотой һэнтэ, тэрэ ехэ сабшалангай газарыс. Маанадай урданаймнай бууса Тохорюутын добо дээрэ мүнөөшыс харлажа харагдадаг, һөөргөө бусахадаа заатагүй харуулжа үгэхэб таанадтаа. Зай, тийгээд саашань гэхэдэ... Ганса иимэрхүү хүүрнүүд дээрэ бэшэ, о-о, үшөө олон ондоо ушараар шулуунуудыс обоолдог заншалтай байһан гэшпэ манай яһатан урдандаа. Жэшэнь. Үс болоод лэ нэгэ тээшпэ нүүжэ ябадаг байһан буриад-монгол зон байршаха шэнэ газар-байра үзэжэ ябахадаа, хаана һуурижаха, ямархан багтань эшэгы гэрээ бодхоохо байһан һуурия тэмдэглээд, тэрээхэндэнь мүн лэ шулуу обоолжорхёод ошодог байһан. Һүүлдэнь тэрэл тэмдэглэһэн газартаа ерэжэ, сагаан эдсэнэйнгээ дээжэ үргэһэн хойноо, һэсы гэрээ табидог, Һүүлдэнь тээ урдаханань сэргэсэ бодхоодог байһан. Тиймэһээ Обоо гээшэмнай обоолхо гэһэн үгэһөө уламжалһан гэшпэл даа. Бүри Һүүлдэшыс, намдаа гэжэ шэнэ гэр барихаа һанахадаа эсэгэ, Гончиг үбгөөтнэй...

– Аба, тээд юундэ шулуу нэгэ газарта обоолдог байгаа юм, би ойлгоогүйлби? – Дансаран эсэгынгээ зугаа таһалдуулжа оролсоно.

– А?. Байз... байз... эхилһэн энэ хөөрөөгөө дүүргээдхихүү, тийгээд удхыснь хэлэжэ үгүүжэм... Юун гэжэ байгаа бэлэйбиб? А-һаа... Мүнөөнэй гэр байра гээшпэ урданай сагай эшэгы гэрнүүдтэл адли эндэ тэндэхи добо дээрэ тобойлдожо һууха бэшэ, харин шугам шэнги сэхэ һубариһан үйлсыс эмдэжэ, буруушаажа болохогүй байгаа ха юм

даа, тиигэбэлынышыс, эсэгэ урданайнгаа ёһо сахижа, нэгэ үдэшэлэн тээ газааһаа орожо ерэхэдээ эжыдэмни: «Хүгша-ан, хүбүүндээ бари-ха гэлсэһэн гэрэйнһе һууриис шэнэ үйлсын оёрто тэмдэглээд ерэбэб. Олохо байхаш, Дамдинтанай урдахана шулууханууд обоолоотой байха, үглөөдэр хүбүүнтэсэ хоюулан ошожо тэндэнь һүөөр гү, али хүтэй сайгаар дээжэ үргэжэрхёорэйгты», – гэхыень би мүнөөшье элихэн ханагшаб. Урда сагуудта шулуу обоолһон газартаа гал гуламтаяа һэргээдэг байгаа, харин мүнөө, сагай хубилшоод байхада, үбгөөтнэй яагаа гэжэ хананат, а?... Урданай үбгэд ухаатайхан, мэхэ-тэйхэн даа, – бодхоогдохоо байһан шэнэ гэрэй дүрбэн углууень дүр-бэн томохон шулуугаар тэмдэглэхэһээ гадна, эгээ пезшэнэй бодохо газартань, урданайхяар хаа, гал гуламтын байха газарта, шулуунуудыс обойторнь обоолжорхихон байгаа. Тиимэһээ, үнэхөөрөөшье, һүүлдэнь тэрэл газартань бидэ пезшэнгээ баряа хэмди. Зарим тээ-гүүр шулуу обоолһон газартаа, гэрээ бодхоохынгоо тээ урдахана, нютагайнгаа лама санаартаниис гү, али угайнгаа бөө, удаганиис асаржа тэрээхэн газараа арюудхадагыс байһан ха. Тээд «нютаг ню-тагай нохойн дуун ондо ондоо» гэдэгтэл, энэ хэрэгыс иигэжэ байжа бэлүүлхэшыс, үгышүүлхэшыс гэжэ байһан, хүнэйл дура байһан юм бээ. Иимэл даа, үхибүүдни. Тиихэдээ... байз... юун... Обоо гэлсээ һэн гүбди? А-һаа... тиихэдээ Обоо гэшпэмнай юун болоноб... байз, байз... юун болоноб гэхэдэ... би таанадта хэлэнэ бэшэ һэн гүб, үб-гөөтнэй хаа, намда оробол бүри зүбөөр тайлбарилжа үгэхэ байгаа гэжэ. Нэгэн гэбэл, миниихээр, энэшни... өөрынгөө хүсэ шадалай һүлдэ хүнэһэ бодхоонтой, үргэһэнтэй адли гэшпэ ха. Энэш наһан-дахи, хойтош наһандахи... А-һаа, тиимэ байха, биил тиигэжэ ханаха байнаб. Ойлгобо гэшпэ гүт даа, али үгы гү? Обоондоо шулуу аба-жа гарабал, Обоогоо тахибал, саашадаа шинии гэр бүлэ, ажабай-далшни муудахагүй, үргэмжэтэй, урагшатай байха ёһотой! Тиимэ. Таг хадын оройдо гарахадатнай, тэндэ тоолошогүй олон хии морид, бүдэй үртэһэ модоной гэшүүлхэдтэ уяатай байха. Хии морин гэшпэм-най баһал нэгэ иимэрхүү, хүн зоной хүр һүлдэсэ бодхоон, мууда-жа байбалнь һэргээжэ байһан тэмдэг гэшпэл даа. Эдэш хамта дээрээ нэгэл удхатай байха ха. Зай гэжэ, ошогты даа, ошохо гэхэн тээшээ, урдаа хараха хоёр хүбүүдни...

Эсэгэнь иигээд лэ удаан зугаагаа дүүргэбэ. Хоёр хүбүүд, үнэхөөрөөшье, заа зуу юумэ ойлгобо хэбэртэй, нэгэ оно дуугай бо-лошоод хажуудань һуулсаба. Һанаа үнөөндэшыс абташаба гү, али бага зэргэ айжашье абабад гү гэхээр, нэгэ ондоохоноор үбгөөгэйнгөө

хүүр тээшэ хоюулан хараашална. Эсэгэнь энэ үедэ дэмышье юумэ дуугарба гүб гэжэ бодобошье: «Тээд өөһэдөөн лэ «бидэ томо болонхойбди, бидэ томо болонхойбди» гэлдэнэ һэмнэй. Зай, яшаха һэм, туһатайл, хэрэгтэйл юумэ дуугарһан байхаб», – гэжэ һөөргөө ондоо болоно.

– Таанадта, эдирхэн залуу, үшөө ургажа ябаһан улаан бургааһадта, ямар нүгэл-хабшал, баршад ябадал гэжэ байхаб, харгытнай сэхэ, досоохитнай буриггүй сэбэр юумэ ааб дө-ө, одоо гэжэ сэбэр байха, эжы, аба хоёртнай мүнөө дээрээ таанадаа үргэжэ, хүл дээрэтнэй хүнһөө дутуугүй табихаараал табихабди, ханаагаа зобохо юумэн эндэ үгы. Эсэгэтнэй таанадайнгаа, гэр байдалайнгаа түлөө гэжэ хаяхан нютагаархидтайгаа Обоондоо гаража, хэхэ, үргэхэ юумыень хуу барандань бүтээжэ ерээ һэм. Тиимэһээ таанадай, мүнөө дээрээ, Обоондоо гэжэ, багахан шулуу абажа гараа хаатнай болохотой байха...

...Сагыс яажа шамай тогтоохобши... Эсэгийнгээ хөөрһэн тэрээхэн зугаагай зарим тэдыхэниень лэ ойлгожо абаһан тэрэ холын сагаань хойшо олон даа, тоогүй олон жэлнүүд үнгэршөө. Тиэхэдэ ахатаяа хоюулан хайшан гэжэ энэ хада өөдэ зүдхэһэнөө, таг мэтэшэлэн хабсагайда хаагдашахадаа тойрожо, хүлһөө гоожуулжа байжа арай шамай оройдонь гараһанаа, һүүлдэнь эгсэ руу бууха гэшэнь бүришье хүндэ байжа, хойто гуянуудтаа һууншаагаа тооной, үмдөө хойноо хахалжа байжа доошоо бууһанаа ханахадаа, Дансаран мүнөө мууханаар энсэдэ алдажа, уяраадшыс абана. Үнэхөөрөөшье хайхан саг байгаа, эжы аба хоёрын үшөө мэндэхэнүүд, гэдэһэнэй садхалан лэ хаань, ондоо юуншыс хэрэггүй һэн...

«Бэсынгээ бараг байбал, үглөө-нүгөөдэртөө заатагүй үбгөөгэйнгөө... Гончиг үбгөөгэйнгөө хүүр дээрэ ошохоб, – гэжэ Дансаран мүнөө хадын баруун урдахи хүнды руу харангаа бодолгото болоно. – Хадаһаа доошо нэгэ аргыень оложо буунал бээб, харин һөөргөө энээн өөдэ зүдхэжэ яаш шадахагүйб, хаяагаарнь тойроод, аршаангай захаар бусаха болоно гэшэ гүб? Сагаан талаар ябажа ябатараа, нютагайнгаа хэн нэгэнтэй уулзашибиб, оройшог, үдэрэй дүүрэгтэжэ байхада тишээ ошохонь хэрэгтэй ха».

...Обоо, субарганууд, хадын оройдохи модондо үлгөөтэй байһан хии морид. Миин юрэ бусын ушарал, ябадал бэшэл ха энэнь манай угсаатанда? Юунһээ уламжалһан, хаанаһаа эхи абаһан бэ? Шулуу обоолгон? Обоо? Доро байһан шулуунуудыс дээшэнь абаашажа табиха гэжэ? Чингис хаанай, Тамерланай сэрэгшэд дайн байлдаанда мордоходоо, баһал бултадаа нэгэ нэгэ шулуу буусаһаа асаржа нэгэ

газартга обоолоод ошодог байгаа. Юундэ? Тэрэнь үндэрөөрөө эшэгы гэрһээ холо саана үндэр Обоо болохо, һүүлдэ дайнһаа амиды мэндэ бусажа срээшэдэй орхихон шулуугаа һөөргэнь абаад ошоходонь, тоогүй олониинь тэндээ үлэшэдэг байһан. Тиихэдээ тэды шэнээн сэ-рэгшэд нютагаа бусажа шадангүй хари газарта унаа гэхэн тэмдэг, гэршэлгэ боложо үгэхэн байдаг. Нонин даа, нонин... Бидэ бултаа-ран бардам сэхэ Байгаалиингаа үхибүүдбди. Тиимэ. Бултааран сугтаа нэгэл байдалтай, нэгэл сэхэһээ сэхэ гэртэ байһаншуу, бэс бэсхээн тон сэхэ дулдыдадаг хабди. Энээхэниис ойлгожол байхань хэрэгтэй, тэрэ-гүй хаа халахаш, хосорхош. Үндэр хада хабсагайн оройдо хэдэн сая жэлнүүд соо байһан шулуунуудшье хүрэтэрөө вулканай тэһэрхэдэ гү, газарай хүдэлхэдэ гү, үерэй сэхэ уһанай урдахада хэмхэрэн тэндэһээ доошоо унанад ха юм даа, энэнь байгалиин байдалай хэмхэржэ, эмдэржэ байһыень харуулһан ушар гэжэ бүри үнинһөө нааша манай элинсэг хулинсаг ойлгожо, тэрээнииснь һөөргэнь бодхоожо, һэр-гээжэ туһалалсахаяа һанадаг байһандаа тэдэ шулуунуудыень хадын оройдошье абаашажа табидаг байгаалтай? Байгаалиингаа һүр һүлдэ бодхооходоо, өөһэдынгөө һүр һүлдэ бодхоонобди, үргэнэбди гэжэ һанадаг байгаа ха гү?.. Тиихэдэ үшөө юундэ даяанша ламанар үндэр газарта гаража, үгы хаа хада хабсагайн агы нүхэн соо хэдэн һара, жэлээрээ байршажа мүргэл хэдэг гээшэб? Энэнь баһа миин бэшэл даа. Үндэр газарта гарахада, Бурханда дүтэ бологдоно, али тэрэнэй элшэ хүсэниинь хүнэй бэс махабадта үлүүсэ сэхээр шэнгэнэ гээшэ гү? Үнэн дээрээ Бурхан гээшэ бии юм гү? Юрэдөөл, бүри үни холоһоо, бүри балар урда саһаа нааша хүн түрэлтэн гээшэ нэгэ мэдэгдэхэ-гүй һайхан хүсэ, элшэ дээрэһээ, огторгойһоо, тэнгэрийн гүн сооһоо срэдэг, тэрэ танигдаагүй хүсэн гээшэ хүнэй бэс махабадта туһатай байдаг гэжэ ойлгожо абаһандаа, тэрээндэнь этигэжэ, мүргэжэ захал-жа, һүүлдэнь энээнииснь Бурханай хүсэн гэжэ нэрлээ ха. Энэмнэй, мүнөөнэйхээр хаа, Космосой хүсэн болоно гү? Тиимэл ха, ондоо юун байхаб. Тиимэһээ Бурхан-Космос гээшэмнэй нэгэл удхатай үгэнүүд болоно гү? Галаб үнинһөө нааша юртэмсын юрьсэн соогуур эрьел-дэжэ байгаа бүхы юумэнүүд Бурханай-Космосой жама ёһоор байр-шажа, сахигдажа, барандаа булта нэгэл сохисотой байжа, бэс бэсдээ нүлөө үгэлсэжэ, бэс бэсхээн дулдыдажа байдаг ха. Үшөө тиихэдэ тэрэ нүлөө, дулаа үгэжэ байдаг газарнуудынь гэжэ байха. Тэдэнь энэ Таг хада мэтэшэлэн хада уулын оройнууд, наруули набтаршье хаа, сэбэр агаар уһатай түхэм тохойнууд, булаг аршаангууд, хүн зо-ной олоороо нэгэ газарта сугларжа, мүргэжэ, сагаан сэдхэл, сагаан

hanaагаа орхижо гараһан дасан дугангууд гэхэ мэтэ. Энэ мэтэшэлэ-
ниис һайса ойлгожо, үнэнхэ зүрхэнһөө шүтэжэ байһан хүн, тиимэр-
хүү газарнуудаар ябуунтажа байгаа һаа, үнэхөөрөөшье бэсынгээ
энэ тэрэ муу муухайһаа, элдэб үбшэнһөө һалахадаашье магадгүй ха.
Дансаран иигэжэ ойлгодог болонхой. Энэ хүмнэй анханһаа, үшөө
хургуулийн наһанда ябаханһаа ном уншаха сэхэ дуратай хүн байһан
юм. Түрмэдэ һуужашье байхадань, тэрээнһээ сэхэ ном уншадаг хүн
байгаагүй. Тиимэһэнь лэ тэндэхи номой сан даагша һамган, ми-
лицийн ахалагша лейтенант Маргарита Самсонова Дансаранда
анхаралаа табижа, һайн танилсажа эхилһэн юм. Маргарита номой
сан дааханһаа гадуур эрхэсэ хаһуулаад байһан эрэшүүлдэ үшөө энэ
тэрэ лекци, хэшээлнүүдыс үнгэргэдэг байгаа. Мүнөө Дансаранай
һамган капитан зиндаатай болонхой. Совет засагай үедэ һэн һаа,
милицийн ажалшан хаанаһаа гэжэ эрхээ хаһуулһан, хүниис алаһан
хүндэ хадамда гараха һэм, зүгөөр саг хубилжал байгаа юм бээ,
тиибэшье Маргаритын Дансаранда хадамда гарахада, басаганай
гэртэхинһэнь эхилээд буруушаагаашад дан лэ һаа олон һэн. Зүгөөр
өөрөө Маргарита, түрмын ноёд сайд һайн мэдэхэ байгаа – Данса-
ран, үшөө залуухан хүбүүн, нэгэ һонин, өөртэньшье, олондошье
мүртэй таагдангүй үлэшэһэн үйлөөр, хардалгаар гэхэдэшье болохо,
аяар юһэн жэлээр эрхэсэ хаһуулһан гэжэ.

4

...Алба хэһэнэйнгээ удаагуур Дансаран Улаан-Үдэ сэрэжэ, за-
водто токарь мэргэжэлтэй боложо, тэрэ ажалдаа яһала тааража, зо-
хидшоожо ажаллажа байгаа. Тиихэдээ заводойнгоо хамтын байра-
да байдаг һэн. Залуу хадаал залуунууд, нэгэтэ гурбан залуу хүбүүд
салингаа абаһанайнгаа һүүлээр кафе ошожо бага зэргэ һууха, архи
тамхи бариха, басагадтай танилсаха, хатарха гэжэ шиидэбэ. Кафе
соо залуушуул олон, сэхэнхидээ оюутад хаш гэжэ мэдэхээр хүбүүд,
басагад олоор хүхилдэжэ байгаа. Хүхюун дорюун хүгжэмэй эздэл-
хэдэ, яһала һогтошоод байһан нүхэд, тэдэ залуушуул сооһоо хэды
дахин сэбэр басагадыень шэлэжэ байжа хатараа агша һэн. Костя
гэжэ нүхэрынь дан лэ һаа нэтэрүүгээр басагадтай танилсахаа һэдэжэ,
зарим эрэшүүлэй суһал хүргэжэ байнал хаш гэжэ ойлгоһон Дансаран
нүгөө нүхэртээ тэрэнээ хаража, татажа байгаа. Дансаранай гансаа-
ран туалет ошоходонь, тамхи татажа байһан гурбан һогтуу хүбүүд

тойрожо «Энэ хүрхэй хэд гээшэбтэ?» гэжэ энгэрдэхээс ханахадань, бэлиндэжэ түлхижэрхёод, гаража ябашоо хэн. Орой болоһон хойно, ябахаяа гэжэ гурбууланайнь хэрэлсы дээрэ мүртэй гаража үрдсэдүй байтар, эндэ тэндэһэнь хэдэн хүбүүд наншажа, үдхэлжэ эхилшэбэд. Хэды һогтуушыс хаа, бэсжээд ябаһан, булга алба дүүргэһэн хүбүүд, шадахысаа бэсэ хамгаалжа, залуухан оюутад хүбүүдтэй наншалдажа мэдэбэ. Боксоор нэгэдэхи разрядтай Дансаран нэгэ хүбүүс хэрэлсы дээрэһээ унаса шаажархиһанаа мэдэнэ. Байтараа наншалдаан шангаржа эхилбэ. Эндэ хаанаһааншьсб үшөө хоёр-гурбан ондоо хүбүүд би болошонхой, мүнөө гарааша эдэ хүбүүдэй тала барижа наншалдажа эхилшэнэ. Юундэ, гайхахаар? Али юрэдөө, хэрэлсы дээрэ миин далда байһан хүбүүд, өөһэдөөшыс ойлгонгүй, энэ наншалдаанай хоорондо орошоһон байгаа гү? Энэнь лэ зүбтэй байха, тээд гайхажа байха сүлөө мүнөө үгы, эдэ хүбүүдэй эдээнэй тала барья хадань һайн лэ гээшэ бээ гэжэ Дансаран бодожо үрдинэ. Гэнтэ хэншьсб шангаар «Хутага!» гэжэ хашхаржархиба. Тэрэ зуурандаа Дансаранай тохоног сохёод нэгэ юумэнэй газарта унашахада, харахадань, үнэхөөрөөшыс томохон хутага хүл доронь хэбтэбэ. Энэ эритэ муухай зэмсэгэй эндэ байһанайнь һайн юумэн үгы гэжэ ойлгоһон тэрэ, яарахадаа, гараа адажа байжа, тэрэ хутагыс абажа саашань шэдэжэрхибэ. (Халаг... халаг, хамаг юумэн эндэһээл дулдыдаа. Хүлөөрөө үдхэлжэрхихэгүй, юундэшыс тэрэ хутага гартаа абаа хэм тийхэдэ?!..) Иихэдээд лэ, хайшан гэжэ хэрэлсы дээрэ шанга наншалдаан гэнтэ эхилшоо хэм, нэгэ мэдэхэдэ, гэнтэл дүүрэшөөд байба. Тэрэ дороо милицийн машинашьс хуугайлһаар бии боложо, мүн юу-хүүнэй эндэ болошоһыс уридшалан ойлгожо үрдиһэн заримашуул эндэһээ халба хүрэжэ, нэгэл мэдэхэдээ, Дансаран хоёр нүхэдтэсэ ба үшөө хоёр танигдаагүй хүбүүдтэй милицидэ баригдажа, хаалтада оробод. Нүүлдэнь болоходо, нэгэ хүбүүн хутагадуулжа алуулһаһан, хэн тэрэниис хутагадааб, хэнэй хутага байгааб гэхэ мэтэ ойлгогдонгүй байжа, тийхэдэ, кафе соо һуухаһаа эхилжэ заводто ажалладаг эдэ гурбан хүбүүд лэ залуу оюутадта ааша, бэрхүү зангаа гаргаһан, наншалдаа үүсхэһэн боложо, гэмдэ орожо, мүн тийхэдэ хутагын эшэдэ Дансаранай хургануудай мүрнүүд үлэһэн байжа, тэрэниис гансаарыснь түрмэдэ хаажа халаал хэн.

Иимэл даа тэрэнэй наһанайнь буруу ябадал гээшэ. Дансараниис тийхэдэ, үнэн дээрэ ойлгохо, хайрлаха, хамгаалха хэншьс байгаагүй...

– Хангайн сэхэ эзэн, Таг ууламни, хэшээжэ хайрлажа намдаа, нютагайнгаа хүбүүндэ туһалжа үзыт даа. Юрэдөө, зэмэгүй би зэмэдэ

орожо, түрмын муухай байдалгаа боложо үбшэн зоболондо дайруулшоод, бээс ехэ муудхуулааб. Ошожо, ошожо, таанадтаа, нютагайм найхан бурхадууд, би худалаар хэлэхэгүйлби даа!..

Хадын оройдо зохид, нэбшээтэй, хараса найтай хадань Дансаран бүхэлиин үдэр эндээ байжа, нара орохын урдахана лэ доошолбо. Аргагүй номдо дуратай хүн хадаа, ашаа сэхэтэйшье хаа, рюкзак соогоо хоёр ном шэрэлсэжэ ерээ нэн. Аяар нара соо бээс хамааржа, уншажа байха хэрэгтэй. Иишэ ерэнһээ хойшо уншажа эхилһэн япон уран зохёолшон Дзюмпей Гомикавын «Условия человеческого существования» гэхэн номоо сэхтэ һонирхожо уншаба. Маргаритань мэхэтэйхэн даа, нүхэрэйнгөө ямар ном мүнөө сагта уншаа хаань хэрэгтэйснь мэдэжэ, энээхэниис дурадхаа нэн. Нонин ном. Хүнэй хуби заяан, ажабайдал, хүн гээшэ юрэдөө юундэ, юунэй түлөө гэжэ энэ юртэмсэдэ түрэншэдэг юм гэжэ мэдээжэ япон уран зохёолшон асуудал хүн түрэлтэндэ табина ха. Хүн гээшэ юрэдөө жаргал үзэхэ гэжэ гү, али зоболон гаталха гэжэ түрэдэг юм гү? Удхаараа Д-Р. Батожабайн «Төөридһэн хуби заяан» гэжэ номтой тон адлинууд. Илгаань гэхэдэ ганса: тэндэ япон яһатан хүн, эндэ – буряад. Яатарааш зобоһон Аламжа, Кадзи хоёр гээшэб?... Хайратайханууд... Үнэхөөрөөшье гайхахаар... найхан сэдхэлтэйхэнүүд, үнэн сэхэ хоёр... хүсэ шадалтайшье хоёр... тээд ямар гэмэ, нүгэл хэнһэндэ тиитэрээ зобоно, һүүлдэнь хосорнод гээшэб? Үнэн дээрээ бурхан бии юм хаа, юундэ тээд харалсанагүйб иимэ найхан сэдхэлтэй зониис? Юундэ зарим нэгэн, хара ханаатад, алта мүнгэ хулуугаашад, хулгай хээшэд, юурын хара ажалшадта ороходоо юуш бүтээгээгүй зонууд баянһаа баян, гэдһээ эльбэжэ, хоёр жабжаараа тоһо гоожуулжа, холо наагуур бээс сэнгээжэ ябадаг гээшэб? Юундэ?!.. Мэдэхэгүй, мэдэхэгүй... Али мүнөө сагта аашалжа, баян бардамаа харуулжа байһан зонууд һүүлдэнь тамын орондо хосоржо, найшуулын Диваажанай орон руу сэхэ харгыгаар ошодог байха гээшэ гү? Баһа мэдэгдэхэгүй асуудалнууд.

5

Дансаранай иишэ ерэнһэнь хойшо нэгэ долоон хоног үнгэршэбэ. Тэрэнэй эндээ байршажа дадаашье гэхэдэ хайшаа юм, тээд тэрээхэн сухаари, саахар, тибһэн болон гашуун мангираар холложо байхада тиимэ найниинь гэжэ юу байхаб. Түргэн тэрэ дуута-суута гүлзөөргэнэнь эдэсһэнэй даа. Үдэр хоногой ошохо тума тэрэнэй

толгойнь эрьхэнь олошорно, тон эдсэ хоол барихаяа һанана, иигэжэ хэршье удаан тэсэгдэхэ хаб гэжэшье бодогдоно. Тээд, яажашье һаа, түсэлэлэһэн һарынгаа болзор соо байжал үзэхэ хэрэгтэй гэжэ тангариглаһан зандаа! Муудажа үхэшөөгүй байжа байна бэшэ аал. Дансаран үдэшэ үглөөнийнь аршаанда ошоно, үдэртөө Таг хадынгаа оройдо гаража һууна, ябахынгаа урда тээ үдэшингээ хоол: шэлэ дээгүүр – тибһэ, ой соогуур – шэнэнһэн модоной эдэшэжэ байгаа борбоосгойнуудыс түүнэ (тон багаханшье һаа, досоохи үри жэмэсынь хүнэй бэс махабадта аргагүй туһатайень тэрэ мэдэхэ, дуулаһан).

Харин үсэгэлдэр үдэшэлэн тээ, одоо гэжэ зүрхэлжэ-зүрхэлжэ ерээд, эгсэ хада руу арай шамай доошолжо, үбгөөгэйнгээ хүүр хараха, мүргэхэсэ һанаа, тээд тэрээнээ оложо шадаагүй. Эндэ үни холо болоо хүниис хүдөөлүүлхэсэ болинхой, тиимэнһэнь энэ багта хүнэй хүүр ха гэжэ тухайлхаар обогор газарнууд лэ байна, тээд алинийнь хэнэй хүүр бэ гэжэ мэдэхын аргагүй, эндэхи тала газартаяа нэгэн тооной боложо захаппанхай. Тойроод хүүрэй модод ха гү гэжэ мэдэхээр нэгэ хэдэн хара, үмхиржэ байгаа модод лэ үзэгдэнэ. Дансаран гапуудаба, тээд яахабши. Иймэл ха юм даа, урда буряадуудай, нэгэн талаараа гэхэдэ, һайн заншалынь. Ши, хүн, талаһаа гарааш, тээд хожомоо болоходо тэрээхэн талаая бузарлангүйхэн һөөргөө тэрээн уруугаа орыш, үгы болыш!!.. Шишье үгы, талашье сэбэр зандаа үлөө! Шиний һүүлээр энээгүүр ондоо хүнүүд ажаһууха, ажамидарха, үхэр малаа адуулжа ябаха. Тэдэ зонуудта юуштэб, хожомой хожом шиний хүүр тэдэниис һонирхуула гү? Юундэ тээд мүнөө үсдэ манай яһатан зон хүниис хүдөөлүүлхэдэ бэшэ яһатан зонийс дуряжа гэхэ юм гү, түрэл гарбалайнгаа, эжы абанарайнгаа хүүр дээгүүрнь гоё һайхан түмэр хашаа бодхоожорхихон аад, һүүлдэнь һөөргөө буряад ёһоо сахижа тэрээн руу дахинаа ошонгүй, сэбэрлэнгүй байжа, дэлхэй дүүрэн жэбэрхэй түмэр ёдолзуулжа байгшабиди?! Энэнь һайн юм гү үнэн дээрээ? Баһа ойлгогдохогүй асуудал...

6

...Юһэдэхи һайхан сэлмэг үдэр Ангирта нютагта мандаба. Дулаан, халуун, бороо схэл хэрэгтэй байгаа, тээд яахабши, үгыл даа. Тала дайда, дээрэхи огторгой хоёр юу хэжэ, яажа байһанаа өөһэдөө мэдээл юм бээд. Үдэ багаар, хада өөдэ ошоходоо, Дансаран урда үдэрын тибһэ малгадаг гэшүүһэнэйнгээ шулуутай хатуу газарта мо-

хоо болошгондонь, арай шамай малтаһанаа ханажа, донгорогоо гаргажа, шэнэ хуурай хатуу модо шобхолбо. Нэгэ бүтылхэ аршаан, нэгэ хэды сухаари, хоёр-гурбан тэбхэр саахар сүүмхэ соогоо хэжэ, урданайхидаал адли яаралгүйхэн шэнгэн ой соогуур ябажа дээшлэбэ. Доро саана машинын абяагай дуулдашахада «Хэн нэгэн аршаанда ерэбэ гээшэ» гэжэ бүхэлийн үдэр машина, мотоциклай гүнгэнөөндэ дадашаһан тэрэ бодоодхино. Шэлэ дээрэ гарахаа байхадань, энэ жэлэй түл ха, хоёр багахан хөөрхэн жэрхинүүд энэ хабарай шанга халхинда орбонгоороо унашаһан үшөө нойтон зандаа хэбтэһэн унуули дээгүүр намсалдажа наадажа байтараа, хүнэй хажуудань бии болошохые оройтожо харажархихадаа, түрүүн шашхаа табилдан модон доогуур нюугдажа ороһон аад, баарһадууд, жааханууд хадаал жааханууд, үнишье болонгүй тэндэһээ толгойгоо бултайлгалдан, тон шэмээгүй байдалда абтан, бэлтгэгэр томо нюдөөрөө энээхэн багахан наһан соогоо үшөө сохом хаража үзөөгүй юумэ – хүниие – сэхэ анхаралтайгаар хаража үдэшэнэ. Энээниие ойлгожо, хаража ябаһан Дансаран нюдөөрөө энсэхэдээд абана.

Дансаран энэ удаагуур хадын оройдо гарамсаараа гэнтэ тэндээ зог татан байшаба! Тээ саанаханань, Обоогой хажуудахи хандай дээрэ, тэрэнэй бүхэлийн үдэр һуужа үнгэргэдэг газарта, нэгэ хүн тэрэниие хүлэжэ байһан мэтэ, сэхэ урдаһань харашоод һуужа байба.

«Яажа ойлгомторонгүй сэхэ эндэ гарашаба гээшэбиб, – гэжэ тэрэ зуураа, һөөргөө ой руугаа орошохоо забдаһан Дансаран бодожо үрдинэ. – Хэнэйш, юунэйш энэ хадаар ябажа байхаар нютагай Обоо ха юм! Яажа мартаа гээшэбиб, хэн гээшэб? Одоо гэжэ, хүлэсгдэгдээгүй, хэрэггүй уулзалга!»

– Дансаран, наашаа, наашаа, – гэжэ тэндэһээн дуудаба.

«Дансаран?!.. Тэрэ хүн нэрээрнь дуудажа байнал? Яахадаа... хаанаһаа... хэн гээшэб?!» – Дансаран тэрэ хүниие үшөө танинагүй.

Танигдаагүй хүн һууһан зандаа:

– Наашаа, наашаа, Дансаран, танинагүй гээшэ гүш, энэ би, ахашнилби даа, – гэбэ.

Дансаран одоо гэжэ ахаяа танижархиба. Танихадаашье, нэн түрүүн өөрэйнь «ахашниб» гэжэ хэлэһээрнь, хоёрдохор – хойлоогоорнь. Үгы һаа, ондоо нэгэ тээ һаа, тиимэшье бэлээр танихагүйдөөшье магадгүй һэн. Ахань бэсэрээ ондоо болошонхой, томо бүдүүн болошонхой. Тээд... тээд, ондоо болонгүй яахаб... дүшэн наһандаа хүрөөд ябаһан эрэ, хоёр үхибүүдэй эсэгэ... аяар арбан табан жэл соо харалсаагүй...

Дансаран гайхаж аба, хүлнүүдын шабарт шаагдашаан, эзээ мэдэхээ болишоһон мэтэ, хайшаашье ошохоо мэдэнгүй... Ой руу гүйшэхэ гэхэдээ – гүйхгүйш, тэрээн дээрэн Гэнин ахань дуудаж байна ха юм. Тсэд тишээ ошохо гэхэдээ... мүн лэ мэдэхгүй... тон хүлсэгдээгүй уулзалга. Нүүлдэнь... магад ахатаа уулзажа ошохоб гэжэ мэдэжэшье байһан хаа... Зүгөөр мүнөө бэшэ, эндэ бэшэ... тэрэ үшөө иимэрхүү уулзалгада бэлэн бэшэ... Тон бахардуу байдалда абташаан Дансаран яаха, юу хэхэсэшье үшөө ойлгоногүй, мүн аханинысье, юундэб даа, хууһан газартаа хуужал хууна. Тэрэ энэ үсдэ юу бодожо хууна хаб, дүү хүбүүгээ ямараар угтахаа байһан хүн гээшэб, харааха гү, хайрлаха гү?...

...Аха дүү хоёрой нюдэд уулзашаба. Удаанаар, даамайгаар... Нэгэ шуһан, нэгэ мяхан хадаал нэгэн, бэс бэсэ мэхэлжэ шадахаар бэшэ нюдэд... Дансаран иимэ дулаан хараса үнидэ мартанхай, хэзээ заяанда эсэгэ, эхэ хоёрын лэ иимэрхүүгээр хаража байгша нэн ха. Яаралгүй аха тээшээ ошожо ябаһан тэрэнэй хоолойдо нэгэ бүлхэнсэг торолдожо, мартагдашоод, үнидэ унтаршоод байһан ямараб даа нэгэ зөөлэхэн элшэ холоһоо нааша һөөргөө срэжэ тэрэнэй бэсые дулаанаар жэгнэжэ байһандал боложо, тэрэн саашаа хүлнүүдтэнь хүрэтэр ошоходол гэнэ. Бүри дүтэлжэ срэхэдээл ахынгаа юундэ хууһан газартаа хуужал хууһыньсье таажа шадаба ха, – тэрэн дүү хүбүүндээл адли бахардашаан хадаал, яахаяашье ойлгожо ядахадаал, байраһаа хүдэлжэ шадахаа болишоод байһанаа, дүүгэйнгээ хажуудань срэхэдэнь лэ, тэндэһээ хуга харайн бодожо, шанга гэгшээр тэрэнээ тэбэршэбэ.

– Дансаран... Дансаран... газар дээрэ ганса дүүмни, ихэдээ яажа байна гээшэбши, шимни?!.. Юунэйш боложо байгаа хаа, эгээ ядахадаа намдаа, түрэн ахадаа юундэ найдаагүйбши даа... Юундэ?!.. Хайрата дүүмни, хайшан гэшоод, хүндэ танигдахаар бэшэ, энэ яһа арһан болошоод, эндэ тулижа зобожо ябана гээшэбши? Юундэ, ойлгоногүйб шамайгаа, юундэ?!... Нютагаа срэшэһэн аад... намдаа... минингээ гэртэ... эсэгынгээ гэрэй богоһые алхажа оронгүй хажуугаарнь үнгэрэн гаража, энэ хадын хүндыдэ гансаараа хэбтэхэ болоо юмши?!.. Хүнэй наһан гээшэ ута, орёохон да-а, хүн гээшэ энэхэн наһан соогоо юуш үзэхэ. Зүб, ши гэмтэй байгааш, тсэд дүүрээ бэшэ аал? Хэды болотор хүнһөө эшэжэ, гайхажа ябаха юмши? Үгы даа, иигэжэ огто болохогүй, яаш болохогүй...

Нюдэн дээгүүрээ уһа гүйлгэһэн Гэнин дүүгээ шангаар тэбэрин үшөө юушьсэб шашана, тсэд тэрэнииснь Дансаран мүнөө дуулахаа

болипоно. Үни холодо хатажа, мартагдашаһан нулимсануудай мүнөө гэнтэ эжэлүүдгүй хойно хойноһоо мухаришахада, тэрэнээ аршаншьегүй ахынгаа сээжэдэ толгойгоо нэнгэн уйлашаба. Эрэ хүнэй эшэмээр бэшээр, удаанаар даа, сорхирсо...

– Хамаагүй, уйла, уйла, энэш мүнөө шамда туһатайшые байжа магадгүй. Намһаа, ахаһаа, эшэхэ, гайхаха юумэнинь үгы...

– Аха...аха... бишни үхэхын туйлда хүрөөд ябанам, хүндөөр үбдэшэнхэйб... Юумэшые мүртэй эдижэ шадахаяа болишонхойб... Аха, бишни муу юумэ үзөөб даа... оо-х-даа үзөөб... Аха, би хүниис алаагүй хэм, намайе гүрдэжэ буруу гэмнээ, би юуш хэжэ шадаагүйб... ши намда этигэнэ гүш? – гэжэ арай шамай хугшарха хоорондоо Дансаранай дуугархада, ахань миин лэ үшөө шангаар дүүгээ тэбэринэ.

– Этигэнэб. Бишые өөрөө бүри һүүлдэ энээн тухай мэдэжэ, ойлгожо абаа хэм, тээд шамдаа туһалжа шадаагүймни халагламаар байгаа. Шамдаал адли, үшөө дан лэ һаа залуу, охор ябаа хаб. Хүлисыш даа маанадаа, эжы бидэ хоёроо. Хүдөөгэй хадаа хүдөөгэй хоёр, элдэб тэрэ сэхэ-сэхэ зиндаатай ноёд сайдай урда орожо шадаагүй хэмди.

...Түрэхэн дайдын ногоон зөөлэн, түрэхэн гэрэй ханань дулаан гэлсэдэг бэлэй гү? Зохидхон даа, яахыншые аргагүй зохид энэ хадын оройдо...

...Аха, дүү хоёр аалихан энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэжэ һуунад. Эндэ гараһанһаань хойшо доро саана, хадын хаяада сайбар үнгэтэй хүнгэн машинын байхыс хаража байһан Дансаран:

– Аха, тэрэ доро байһан машина шиний гү? – гэжэ һураба.

Хадын үбэрөөрхи улаан таша улаалзай сэсэгүүд тээшэ хараашалжа байһан Гэнин:

– А-һаа, – гэжэ дүүдээ харюусаһанайнгаа удаагуур, дээрэхээ нэгэ сэхэ һанаа алдан: – һайханаар анхилна. Һанана гүш, Дансаран, үни холодо нэгэтэ эсэгэтэсэ машинаарнь эндэ срэжэ тибһэ түүһэнээ?

– А-һаа, тон һайнаар. Аха, би үсэгэлдэр Гончиг үбгөөгэйнгөө хүүр харахаяа ошоһон аад, оложо шадаагүйб.

Гэнин энэсэдэ алдан:

– Шамһаа байха би арай шамай гэжэ үглөөнһөө нааша оложо шадаад байнаб. Тиихэдэ ши, намда оробол, үшөө бага байгаа ха юмши, юу һайн хадуужа шадаха бэлэйш. Хоюулан заатагүй ошохобди, харуулжа, заажа үгүүжэм. Сагай ошохо тума хуушантажа үбгөөгэймнэй хүүр үгы тооной боложо байна, тиимэхэнь, зүб юм хээ юм гүб, али буруу гү, бү мэдэс, зүг дээрэхэниинь, мэдэгдэжэ байхынь

тула гэжэ нэгэ хэды, үсөөхэн даа, дүрбэ-табан шулуу обоолжорхёоб, – гэбэ.

– А-хаа, ойлгооб. Харин һүүлдэ, хожомынь... – эндэ Дансаран зогсод гэбэ. – Минии эндээ үхэшөөгүй, амиды мэндэ үлэжэ шадаа юм хаамни, нютагайнгаа тэрэ хамтын хүүр дээрэ ошожо, аба эжы хоёртоо мүргөө хаа ямар хаб, али тиимэ юумэ гээшэ хорюултай байдаг гү?

– Дансаран, хоюулан эндээ иигэжэ хэлсэбди: ши нэн түрүүн наһа барашахадаа болохоб гэхэсэ боли. Огто боли. Энэшни муу аман гээшэ. Өөрөө мэнэ хаяхана хэлэнэ бэшэ һэн гүш: мүнөө үсын медицинын туһа хүргэхөө болиходонь, урданайнгаа буряад-монгол эмнэлгын аргаар бэсэ аргалжа үзэхэсэ наашаа сэрэб гэжэ. Өөртөө гансал һайниие хүсэ, һайн һанаа досоогоо һанажа яба, энэ эхэ дайдадаа мүргэ... Зүгөөр, үлүү юумэ хэлэнэ хаб, иигэжэ байжа ши өөрөө намһаа үлүү мэдэжэ, хэлэжэ байна һэнши. Яагашьс хаа эндэ «эдэ-гэхэб-эдэгэхэб!» гэжэл байхань хэрэгтэй ха.

– Тиибэшье, би нүгэлтэй хүн гээшэб, нүгэлым бурхан шагнажа, болохо юм хаань хүлисэг лэ. Би эдэгэхээ һанаа юм хаа, нэн түрүүн хэһэн нүгэлһөө, муу-муухайһаа һалаха ёһотойб, зүб гү? Зүб байха. Тээд үнэн дээрэнх хэлэхэдэ, хэһэн нүгэлни тиимэ сэхэ гэжэ гү? Намайе гүрдэһэн, доромжолһон зонууд абаг лэ тэрэ нүгэлөө өөһэдтөө. Аха, ши мүнөө намайе хайрлахадаа үргэжэ, дэмжэжэ байнаш, зүгөөр... би гэхэдэ... би... наһан соогоо, үхэн үхэтэрөөшье нэгэ юумэ өөртөө хүлисэхэгүйб... эжыгээ... эжынгээ, сохом намһаа боложо саһаа урид наһа барашаһынь... Эхэ хүн, эжы хүн юу үзөө, дуулаа гээшэб... Хүбүүниинь хүниие алаад түрмэдэ һуужа байха гэжэ... Баарһан, эжымни, ямар нюураар хүнэй урдаһаа хаража ябаа гээшэб... хэды һүнинүүдые унтангүй уйлажа хоноо гээшэб... болодог юм хаань, хүлисын даа намайгаа...

– Дансаран, болииш даа, мэнэ һая зугаагаа һайн тээшэнь эхилжэ байтараа, яанаш дахинаа.

– Ойлгожо байнам, тээд... тээд, яахыншье аргагүй эндэмни уйтан... дан лэ хаа уйтан... – Доошоо харашоод сээжээ тоншожо байһан тэрэ мууханаар энсэдэ алдажа. – Нүгөө талаарнь хэлэхэдэ... гайхалтай... Мэдэдэг һайш, аха... дүү хүбүүнэйшни досоо мүнөө ямар уужам, тэнигэр гээшэб. Сэдьхэлни дүүрэн... Наһан соогоо иигэжэ байжа хүнтэй хөөрэлдэһэнөө һананагүйб. Тон тааруу зохид, одоо гээшэ хоёр эрэншүүлэй хоорондо боложо байдаг томоотойхон хөөрэлдөөн гээшэ энэмнай. Эх-ха даа!.. Тээд ямар сэхэ уһаа урадхуу-

лаа гэшээб энээхэн багахан Ангирта голнай, ши бидэ хоёрой аяар тэрэ холо сагта, үшөө үхибүүн тооной наһандаа хөөрэлдэжэ байгаа һүүлшымнай зугаанһаа хойшо... Юуншье тухай хөөрэлдэдэг хоёр байгаа гэшээбибди? Шашаг, хэндэшье хэрэггүй хүнгэн зугаанууд... Үүлэгүй сэбэр наһан гэлсүүлдэг бэлэй гү тэрээхэн үсын наһамнай... Зай, яахаб, үнгэрһэн юумэн үнгэрөө, урдаһан уһан урдашоо, һөөргөө урдаха бэшэ... Аха, тугаарай хэлээшым мартаагүй бээш, һануулахам гү?

– Юун бэлэй?

– Тэрэ нютагайнгаа хамтын хүүр дээрэ ошожо, аба эжы хоёртоо мүргэжэ болохо гү гэжэ хураа хэм?

– А, тиигэжэ хурана хэнши. Хари, ямар байгаа юм, би иимэрхүү ушартай уулзажа үзөөгүйлби. Болохо байгаа бэшэ юм гү, яашаха хэм, муу муухай юумэ хэхэсэ байнагүй ха юмбибди. Аба эжы хоёр гэшээднай амиды бурхадүүд юм гэлсэдэг бэшэ аал, тиимһээнь наһан болошохон тэдэ хоёртоо ошожо мүргэхэдэ буян хэжэ байһандал адли бэшэ гү? Ошуужамди, яашаха хэм, һүүлдэнь аршаангаар, уталгаар бээс арюудхажархихабди.

– Бишье тиигэжэ һанажа байнам. Һайнши даа, аха, намаяа иижэ ойлгожо байһандашни. Ганса энээхэн хөөрэлдөөнһөө эдэгэшэхээр...

7

Гэнинэй хайшан гэжэ дүү хүбүүнэйнгээ нютагаа ерэшэһэн тухайнь мэдээбши гэхэдэ, иимэ: Дансаранай хэдышье хүн зондо харагдангүй энээн руу ерэшөөб гэжэ һанажа байгааһье һаань, тиимэ юумэн гэжэ хаанаһаа байха хэм даа. Үшөө ошожо, ошожо, ой соогуур ябажа бэшэ, тала газараар гаража ерэшэн хүндэ. Зүгөөр тэрэнэй ой модон соогууршье ябажа ерэшөө һаань, хай-даа гэжэ!.. али үни саһаа нааша ажамидаржа байгаа газараарнь али багаханшье хубилалтануудай боложо байдагыень халташье алдангүй хуу хаража, ойлгожо байдаг, хорон хурса нюдэтэй буряад-монгол малша, агнууша зон хаанаһаа иимэ юумэ алдаба гэлэй! Һанана гүт, Дансаранай тосхойнгоо хажуугаар үнгэржэ ябахада, нэгэ моритой хүнэй тэрэниие ооглохыень? Тиимэл байха хэн, тэрэ зуураа тэрэ хүнһөө эхилээд лэ тэрэ үдэшэндөө, үглөөдэрын нэгэ һонин һорьмой зугаа тосхон соогуур тарашоо хэн. «Нүха-ад, дуулаа гүт, үмсын үхэр адуулааша Лубсан юу хараа гэжэ һананат?! Үсэгэлдэр үдэшэлэн тэрэ

горхоной захын шугы соогуур үхэр эрыюулжэ ябатараа, аймшагтай нэгэ муухай, хахал хамбайдаа даруулшанан танигдаагүй хүнтэй гэнтэ уулзашоо гэнэ. Тэрэ хүнийн арадаа арай шамай даажэ үргэмэ мэшээг үргэлэнхэй, үшөө хоёр сүүмхээр дүүрэн юумэ гартаа шэрэжэ ябаһан байна. Лубсанай ооглоходо, харюудань мэндэшье хэлэнгүй, хөөрэлдэхэшье дурагүй шугы руу тэрьсдэшөө гэнэ. Тиигээ хадаа тэрэш сохом хара ханаата хулгайшан, али үгы хаа толгой муутай хүн ха гү гэлсэнэ. Магад, оройдоо алууршан, дээрмэшэншье байжа болоо, тиймэ хаань яаха болонобибди? Ойлгожол байхань хэрэгтэй, үхибүүд, басагаднай нэн тэрүүн...» – гэхэн сошордомо зугаас нэмээжэ хороожо байжа нэн түрүүн хамгадууд сэлсэн соогуур тарааба. Энээнһээ хойшо хоёрхон үдэрэй үнгэрөөд байхада, тарбага агнажа ябаһан хоёр залуу хүбүүд, Таг хадын ара таладахи ой соо нэгэ танигдаагүй хүнэй майханаа татаад, тэндээ байрлажа байхыень дуулгажа, бүришье сэхээр нютагай зониие гайхуулба. Байгараа зон тэрэ танигдаагүй хүнэй хорхойдо хориггүй, арай шамай хүл дээрээ тогтожо ябаһан, сохом эм домтой эндэхи аршаангаар бэсэ аргалхаяа хари газарһаа ерэхэн дунда наһанай хүн гэжэ ойлгоходоо, тэрэниие түбэгшөөһэнэйнь хэрэггүй ха гэлсэбэ. Гайхалтайнь гэхэдэ: юундэ тэрэ хүн хүн зонһоо нюугдаба гээшэб? Али магад нэгэ аймшагтай, халдабаритай үбшэнтэй байһандаа тиигэнэ гү гэжэ бодобошье, юундэ тээд гал түлижэ халуун эдсэ хоол баридаггүй хүн гээшэб гэжэ гайхалдаад лэ үлөө юм. Нүүлдэнь мүнөөхи үдэр бүри үмсын үхэр харюулдаг Гэнинэй үүри Лубсан тэрэ танигдаагүй хүнэй үдэр бүхэндэ Таг хадын оройдо гарадаг болошоһыень дурамдадаг байһанаа, үшөө тиихэдэ, хари газарай тэрэ хүн нютагай тахиланта Обоос бузарлахадаа болохо гэжэ ханаа үнөөн болоһоноо зарим нэгэн нютагаархидтайгаа хубаалдаба. Ангиртын зон дахинаа яаха, юу хэхээ мэдэхэсэ болишобо. Харин үсэгэлдэр үдэшэлэн Лубсан Гэнинэйдэ гүйжэ ерэжэ, бүри гайхамааршье, аймшагтайшье һонин дуулгаба гээшэ.

– Гэнин, Гэнин! – гэжэ салшараа, яряа Лубсан үүри нүхэрөө газар гаргажа, сарайн саагуур абаашажа, арай шамай амияа даран байжа дуугарба.

– Нүха-ар, намайгаа тугаархана юу хараа, юу үзөө гэжэ хананаш, ой-даа, шинии ухаандаш орохогүй байха?!.. Хэлэхэм гү?.. Шагна. Һонинойхи гэжэ, бишни мүнөөдэр тахиланта Таг хадын ара хүндыдэ байршажа байһан танигдаагүй хүнийе һэмээхэн хажуу тээһэнь адагалжа хараха гэжэ шиидэбэ гээшэб. Тэрэ хүнэй нара орожо байха үсэр аршаанда ошодогынь мэдэхэ болошоһон хадаа, тэрэ

руунь хэмээхэн ошожо, мориёо саанахана уяжархёод, зүргэ харгын хажуудахана, модоной саанаһаа хоргодожо харааб. Бүри хажуугаарни үнгэржэ гараа, оройдохоноо таба, зургаан алхамай газараар тооной. Би эндүүрээгүй байхаб... баарһан зүдэрү-ү даа, юуш ойлгоногүй, хэниеш хараһагүй... Намһаа ондоо хүн хаа тиимэ бэлээр танихашьегүйдөө болохо байгаа, харин би... бишни... хара багаһаа танайхи руугаа, шамдаа, үүридээ гэжэ ходо ябуунтажа байдаг хадаа, дүүешни хайн таниха, мэдэхэ хадаал таажа шадааб... арай шамай гэжэ... Гэнин үүри, ойлгожо байна гээшэ гүш, намайгаа мүнөө хаяхана Таг хадын хүндыдэ хэниес харажархёо гэжэ хананаш?.. Дансараниес!! Тиимэ... тиимэ... би эндүүрээгүй байхаб... Гэнин үүри, тэрэ майхан соо байршажа байгаа хүмнэй шинии түрэнэн дүүшни – Дансаран лэ даа!..

– Юу?!.. Юу хэлэнэш!? Шинии ухааншни муудашпоогүй бэээ!? Хаанаһаа минии... манай Дансаран тэндэ байба гээшэб!? Аман соо яһагүй хэлэн байнал гэжэ бү шаша!

– Үгы, тээд... танай Дансараниес үни холо болоо хараагүй нютагай заримашуул бү таниба гэлэй, харин би шиниингээ дүүе юундэ танихагүй хүмбиб?.. Ондоо болошонхой... ганса уршалаа... буурал сагаан үһэтэй... Зүб байха, би мүнөө Дансараниес харааб... баарһан... тээд юундэ Дансарамнай гэртээ... шамдаа... ахадаа орохогүй гэжэ... гансааран, гуринха шонодол, хадын хүндыдэ байршаха болоо юм, гайхалтай?..

– Дансаран?!... Минии дүү хүбүүн Дансаран Таг хадын хүндыдэ байршажа байна гэжэ гү?!.. Үгы, үгы, тиимэ юумэн гэжэ байхагүй, ши, нүхэр, эндүүрхэн байхаш...

– Сэхынь хэлэхүү шамдаа... шимни намайгаа шаажархихагүй байгаа юм бэээш? Дүү хүбүүншни муу харгыда оронхой гээшэ ааб даа, тиимэхээ нютагайнгаа зонһоо аягүйрхэжэ, гайхажа байһандаал тэрээн уруу хоргодожо ошоһон байха. Ондоо юуштэб, би тиигэжэ ханаха байнаб. Нэгэ хүндэ үбшэндэ дайруулжа, тэрээнээ эдэгээжэ ядахадаал нютагаа ерэжэ, аршаангаар бээс аргалжа үзэхэ гэжэ шиидээ... Ондоо юуштэб... Түрмэдэ һууһан зонууд нэн түрүүн тэрэ... тэрэ туберкулёз гээшэдэ нэрбэгдэдэг юм гэлсэгшэ, тэрэниинь лэ туданһан байха, ондоо юуштэб...

– Ши, Лубсан, бараг дээрээ тонилолши эндэхээ, шинии шашаанһаа толгоймни үбдэжэ эхилшэбэ, – гэжэ хэлэнэн Гэнин, иигээд ши бидэ хоёрой зугаа дүүрээ гэхээс хануулжа, сарайн саагуурхи үбһэнэй хорёо тээшэ ябашаба.

Гэнинэй хамган энэ хүлсэгдээгүй ушар тухай дуулахадаа:

– Хайратай гээшэнь... яаж байһан хүн гээшэб дүү хүбүүншни. Ошожо асарыш... али хоюулан ошохомнай гү?... Гайхалтай... нютагаа ерэшэһэн аад юундэ шамдаа, ахадаа орохогүй болоо юм? Магад, нээрээһээ, тэрэ туберкулёз үбшэнһөө боложо манайдаа оробогүй гэжэ гү? Али танихагүй байһан намһаа гайхажа, түбэгшөөрхэдөө гү? Юуншье хаань, энэ зандаа машинаараа ошожо дүү хүбүүгээ наашань асархал болоо гээшэш, аягүй гээшэнь, – гэжэ байжа дуугарха хоорондоо гэр соохиёо сэбэрлэжэ, аршажа эхилшэнэ.

– Мүнөө бэшэ... энэ хүни болоһон хойно... үглөөдэр...

8

Аха дүү хоёр мүнөөдэр садатараа хөөрэлдэбэ.

– Дансаран, ши нютагайнгаа аршаанда ерэжэ бэсэ аргалха тухайгаа, магад, зүбшье шиидээш. Аршаанай туһатайсын мэдэнэб. Тиибэшье аршаан, сухаари, тибһэн гурбаар бэсэ эдэгээжэрхихэб гэжэ бодоходоо... – Гэнин толгойгоо хэжэрнэ. – Мэдэхгүй, мэдэхгүй. Яажашье хаа, намдаа ороод, хөөрэлдөөд гараха байгааш. Хоюулан үгэ үгөө ойлголсожо, нэгэ зүб руунь шиидхэхэл хэн хабди. Яажа ханажа, хаана байһан тэрэ холо сагай Гүргэм эмгэй тухай хадужа абаһан байгаа юмши. Гүргэм эмгэйһээ ондоо, хотоо наритаад эдэгээжэ шадаһан хоёрдохи хүнийнь гэхэдэ, нютагаймнай сэхэ зиндаатай нэгэ лама хүн байһан юм гэлсэгшэ, саашань би мэдэнэгүйб. Харин манай хүршэ байһан Гүргэм эмгэйн эдэгэшэһэн тухайнь хайн мэдэхэб. Сэгээ... сэгээ... ганса аршаангай уһан бэшэ, эндэшни үшөө сэгээ байлсаха байха... Тиимэ, сэгээ... сагаан хайхан эдсэн, унда. Тэрэ хүгшэн эндэхи аршаан ба сэгээ хоёроор бэсэ эдэгээжэ шадаа юм гэлсэжэ, гайхалсажа байгша хэн нютагай зон тиихэдэ. Шамда тугаар хэлэнэ бэшэ хэн гүб, ши намда оробол үшөө бага байгааш гэжэ, тиимэһээ юумые юун хуу зүб руунь ойлгожо шадаха байгаабши даа. Сухаари, саахар... Эндэ ерэшэһээр юһэ хоноод байнаб гэнэ гүш? Болоо гээшэ, үшөө бараг эртүүр шамтаяа уулзаһаһамни. Энээнһээ хойшо бишни шамдаа үдэр бүхэн сэгээ асаржа байхаб, зай гү? Урда сагуудта айл бүхэндэ тооной ходо хэрэглэгдэжэ байгаа энэ унда эдсэн нютаг соомнай үшөө арай шамай мартагдажа халаагүй, сохом хоёр-гурбан хүгшэд бүридэг лэ хаш. Олохо байхаб. Шадаагүй хаа хүршэ нютагуудаараа ябахаб. Ахашни үдэр бүхэн шамдаа

срэгжэ байхаб, хоюулан эндэ, Таг хадынгаа оройдо уулзажа байхаб-ди, зай?! Нютагай зоной шам тухай мүнөө мэдээд байһан хадань, дүү хүбүүндэмни тойбо бү хэгты гэхэб, ойлгохо байха. Иихэдээд үбһэндөө орохоннай, харана гүш, тээ-тэрүү халюуржа байһан Шара голой сабшалангыс, шамдаа үшөөшье дүтэ болохоб. Сүлөө муутай байгаашье хаа, халташье хаа, шамдаа срээд ошохо сагаа олохол байхаб. Заатагүй. Тиихэдээ, шинии нэгэ һара соо эндээ байршажа, бэсэ аргалаад үзэхэ гэжэ һэдэһэншни, магад, зүбшье байхадаа болохо, өөрыншни үнэнхэ зүрхэнһөө зорижо, зүрхэлжэ наашаа срэшэһэн хада. Таг хадымнай аршаан туһатай даа... тиибэшье сэгээ гээшын хэрэгтэй байхаараал байха эндэ... заатагүй асаржа байхаб шамдаа, – гэжэ байжа дабтан дуугархадаа, Гэнин дүүгэйнгээ мүнөө, үглөөдөө эдэгэшэхээс байһандал найдашана.

9

...Энэ саһаа хойшо гурбан жэл үнгэрбэ. Үнэншэхэ гүт үгы гү, зүгөөр бидэнэй дурсааша Дансарамнай хосоржо халашоогүй, амиды мэндэ, амгалан һайн хүрьһэтэ дэлхэйн алтанхан шоройс хүдэлгэжэ ябаһан зандаа. Тиигэжэ хэлэхэхээ байха, зохидхон яхад Маргарита һамгатаяа нютагаа нүүжэ срэшэнхэй, тэрээхэн шоройснь хоюулан хүдэлгэхөө байха, үшөө арюухан сэбэр агаараарнь амилжа ябадаг. Гансал Ангирта нютагтаа бэшэ, тэндэхээ тиимэшье холо бэшэ оршодог аймагай сээнтэртэ байршадаг юм. Энэнь яашаха һэм даа, энээхэн дайда бултааран түрэл тоонто газарын лэ! Тэрэ дуута-суута Таг хадашье эндэхээ хори-гушан модоной зайдахи баруун хойто зүгтэ сэнхирлэжэ харагдажа байдаг. Үдэр бүришье хаража, мүргэжэ байгыш, хүнэй дуран.

Ангиртынгаа аршаанай һүүлээр яһала эдэгэжэ эхилһэн, муухай үхэлһөө гарсалдажа шадаһан Дансаран һөөргөө Яхад руугаа бусажа, һамгаяа гайхуулаа, тон сэхэ баясуулаашье һэн. Дансараниие нютаг руунь үдэшэхэдөө, Маргарита, юундэб даа, тэрэниие һүүлшынхисэ хаража байнаб, һөөргөө бусахагүйгөөр ошоо гэжэ һанаа һэн. Эндүүрээ. Нүхэрын Яхад руугаа срэхэдээ һамгандаа нютагаа ошожо байршаха тухайгаа дурадхаа. Үшөө тиихэдэ, тэрэниие эмшэлжэ байгаа врач эхэнэршье Дансаранай эдэгээд срэшэһэндэнь сэхэтэ гайхажэ абаа, һүүлдэнь юунэй болоһынь мэдэхэдээ, шадаал хаа тиишээ ошожо байршахынь дурадхаа һэн. Нониниинь гэхэдэ,

Маргариташье дуратайгаар Буряад орон руу ерэлсээ. «Оо, ямар гоё гээшэб, танай нютагта байрладаг болохонной гү? Үе наһан соогоо дулаан газарта байрладаг хаа гэжэ ходо ханажа байгша хэм. Танай тэндэ, яагаашье хаа, манай эндэхидэ ороходоо дулаан гээшэ. Хүйтэн даа манай эндэ, ходо хүйтэн. Ойлгоном, Яхадаа ханажа байхаб, теэд үе болоод ерэжэ байгуужам... хоюулан ерэжэ байхабди, а-хаа? Шинии нютаг бүри Монголой хажуудахана гээ хэн гүш даа, тийхэдэ бүри доошоо болоно гээшэ. Тала газар даа тэндэтнэй, зунай сагуудта халуун, дулаан, мүн үбэлдөөшье манай эндэхидэ адли 50 градус хүйтэн боложо байдаггүй бэшэ аал? Ошохоб, ошохоб, дуратайгаар, наһанайнгаа хахадьеньшье бараг дулаан газарта байршажа үнгэргэхэб», – гэжэ тийхэдэ хэлээ агша хэн. Маргарита, үнэн дээрэнэ хэлэхэдэ, хэршье тиимэ ехэ дуратайгаар өөрынгөө нютагыс орхижо гарахаа ханаа хэн хаб, зүгөөр хойнотожо оложо шадаһан наһанайнгаа нүхэрыс ойлгоходоо, тэрэниис хайрлахадаал тийгэжэ дуугарһан байгаа бээ. Эхэнэр хүнэй нимгэн сэдхэл, ондоогоор хэлэхэдэ, эхэнэр хүн гээшэ нүхэрөө дахажа ябаха уялгатай бэшэ аал? Тиимэхээ Маргарита хэмшье гэнгүй, өөрынгөө дулаан байртай гэрээ худалдажа, нүхэртээ буряад орон уруу нүүжэ, эндэ, тугаарай дурсааша аймагай сээнтэртэ нэгэ хайн, шэнэ модон гэр худалдажа абажа оронхойнууд. Тиимэл даа. Эдэ хоёр үшөө юундэ Ангартыда бэшэ, аймагай сээнтэртэ байршааб гэхэдэ, эндэ Маргаритадань ажал олдошоо. Аймагай сээнтэрэй томо библиотекэдэ ажаллана, тэрээхэн ажалдаа дуратай. Мүн Дансараншье нютаг соогоо байжа шадахагүйгөө ойлгоо. Яажашье хаань, мүнөөхи досоохи шархань хадхана, шэмхэнэл хаш... яагааб даа, мүнөөхи тэрэ муухай хүниис алаһан, түрмэдэ хууһан гээшэдынь... Үнэхөөрөөшье, «би гэмтэй бэшэ хүм, намайе муу ханаатад гүрдөө, хардаа...» гэжэ байжа хүн бүхэндэ хэлэжэ байхагүй ха юмши, тиимэхээ, яажа мэдэхэбши, шадаал хаа зарим нэгэндэ шүбгэдүүлжэ байнхаар, саашахана, далда байжа байһаниинь дээрэ бэшэ гү гэжэ бодоо.

Мүнөө Дансаран, Маргарита хоёр жаргалтайнууд... Хоюулан үхибүү түрэжэ шадахагүй байһанаа мэдэхэдэ, хахад жэлэй саана эндэхи Үхибүүдэй байшанһаа нэгэ шараһаа шара багахан ород басага үргэжэ абанхайнууд, тэрээнэ хоюулан эрхэлүүлжэ, эдихын тэндэ болодог. Байтараа, заатагүй буряад хүбүү үргэжэ абахабди гэлсэдэг юм...

ХЭРМЭЧ

– Хэрмэч, Хэрмэч, хүрөө болы доо, харанхы болчоо, – гэжэ хажуудаа байһан нүхэртөө хандажа байһандал дуугаржа, Цыдэн-Дамба арай гэжэ нохойгоо дуудажа сруулбэ. «Үшөө бага зэргэ ябаад туршял, олохол байхабди», – гэхэншүү, булганай мұрые алдажархиһан Хэрмэч гиинабашье, эзэнтэеэ бэе бэеэ һайн ойлголсодог хадаа, үтөөрнь боложо, тэрэ дарыгаа хажуудаханань саһан дээрэ хэбтэшэбэ.

Үнэхөөрөөшье ой соо харанхы болошоод байна. Эсэшэһэн нохой хүн хоёр амиа абажа ядалсан нэгэ бага шэмээгүй үнгэргэбэд. Ута хэлэеэ унжуулһан Хэрмэч үе болоод шэхэнүүдээ иишэ тишэнь табижа, шагнаархаад абаха юм. Цыдэн-Дамба хүлнүүдһээ оодохон үргэн ангууша санануудаа һугалжа модондо түшүүлшпэрхөөд, портсигарһаа «Прима» гаргажа, зуруулаа шударба. Үдхэн ой соо ойро зуурахана дүлэтөөд абаһан гал тойроод байһан бүдүүн хуша, жодоо мододыс, Хэрмэч ба ангуушанай нюур шарайс һүлэмхи гэрэлээр тодоруюлаад үнгэршэнэ. Энээнэй һүүлээр ой соо бүришье харанхы шэнги бологдошоно.

– Чийм эцэчоод, арай чамай хүл дээрээ ябана гүч дээ? – Цыдэн-Дамба нохойгоо эльбэнэ. Хоёр урда хүлнүүдэнь улануудыс даража үзэхэдэнь, үбшэнтэһэн Хэрмэч аалихан гиинаад абабашье, һүүлээ шарбажа, эзэнэйнгээ гарыс долёогоод абаха юм.

– Ой-ё-ёо, хүлэч салаал байн даа, огоо тугаары доголодж байгаа сэнч. Тулюур байдалда чи бидэ хоёр орохоннай хач.

Цыдэн-Дамба өөрөөшье лаг эсэшэһэн нюргаяа тэгшэлжэ, тамхияа һоросогоон, хуурай бүдүүн унуули дээрэ нилээд амаржа һууба. Байтараа энгэрэйнгээ хармаанһаа үшөө нэгэ тамхи гаргаба. Энэ ангуушан амарха бүрээ удаа удаагаар хоёр дахин тамхилжархиха дуратай юм. Һайн тамхишан хүндэ энэнь хоёр аяга һайхан сай уужархиһантай адли хаш.

Цыдэн-Дамба эндэ амархаяа зогсоходоо миин гэнтэ ой соо тогтошоогүй, ямаршье бэрхэ ангуушадта адли, харанхы хүйтэн һүниис хаана үнгэргэхээс уридшалан бодомжолжо, энээхэн хушуунай үбэртэ, орбонгоороо хууран унашаһан нэгэ томо модоной арзагар халаата үндэһэнэй дорохоно хонолгынгоо байрыс түхээржэ эхилбэ. Нэн түрүүн гал аһаажархиба. Үбэлэй хүйтэндэ, һүниин харанхыда гал аһажа байхаһаа үлүү юун байхаб! Ангуушанай амаржа унтатар үшөө үдыхэн даа. Санынгаа хажууда хэбтэһэн томо рюкзак сооһоо

хараһаа хара болошоһон заглуу гаргажа, тэрэнээ саһаар дүүргэжэ, гал дээрэ табиба. Эртэ үглөөнһөө эхилжэ булгыг эрьюулжэ ябаһан эдэ хоёрой хэды сүлөө муутай байгаашье һаань, харгыдань дайралдажа баригдаһан долоо-найман хэрмээс үбшэжэ, мяхаарнь шүлэ ша-нажа, хоюулан үдэшингээ хоол бариха болоно.

Эдээнэй боложо байхада, Цыдэн-Дамба хонолгынгоо байрыс – модоной хонхойлгожо унаһан нүхыс – болохо зэргээрнь гэшүүһэ, намяагаар халхалба. Мүн галайнгаа хажуудахана, газарта хуурай мүшэр, намяа дэбдибэ. Иигэд гээд, түргэн зуура, нэгэ хүнийн туршада үнгэргэхэ хонолгын байра бүтэшбэ гэшшэ. Нурашаһан хүн үбэлэй хэдыньсэ хүйтэндэ, ууяжа байһан галай дэргэдэ бараг даарангүй, балайшье мүртэй нойрсонгүй, үүр сайлгажа, улаан нарантай сугтаа харгы замдаа гарапанхай ябажа байдаг гэшшэ. Үглөөгүүр болотор галай носожо байхынь тула, Цыдэн-Дамба ойр тойронһоо унуули, дархи суглуулжа асарба. Хэхэ ажалай бараг тээшээ болохо-до, ангуушан дахинаа рюкзагаа уудалжа, тэндэхэ нимгэн хүнжэл, нохойнгоо эдээнэй амһарта, тулюурханаар болгогдоһон хахад лепёшхо гаргаба. Энээхэн хүнжэл юундэ эндэ байлсанаб гэхэдэ, үбэлэй ой соо хүлээгдээгүй хонолгонууд бологдодог гэшшэ, тиимэхээ сэхэ ашаа болохогүй хүнгэн хүнжэл абажа ябахата туһатай юм гэжэ Цыдэн-Дамба үнидэ мэдэхэ болонхой. Тархи, нюргаяа тэрээгээрээ орёогоод галайнгаа захада унташахада, хүйтэн жабарай нэр-мэр үлсэхэнь нилээд бага байдаг юм. Ябаган хүн, юун, унтари дахаяа нюргандаа үргэлөөд ябаха һэн гү даа. Цыдэн-Дамбын энэ жэлэй агнуурийн хаһын нээгдэхэнһээ хойшо байршажа байһан бараанхань эндэхэ сохом арбан табан модоной газарта, хоёр багахан горхонуудай уулзуур дээрэ байха. Тэрэ байраһаа үсэгэлдэр үглөөгүүр агнаха-яа гаража ошоһон аад, энэ булганай мүртэй дайралдажа, хоёр үдэшэ тэндэ хонохогүйнь гэшшэ. Хоёр үдэрэй намсалдаан соо зүгхэн арбан табан модо зай ябагдашоогүй байха гэжэ хэнэйшье мэдэхээр: булган гэшшэмнай сэхэ харгыгаар харайжа ябадаггүй лэ.

Ехэ Хамар-Дабанай эгсэ хаяада, Химни голой хойто бээдэ агнажа эхилһээр, Цыдэн-Дамба гурбан һара шахуу боложо байна. Нютаһаа, дүшэн модоной зайһаа, эмээл морёор эндэ ерэхэн. Түрэлэйнь болохо залуу хүбүүн ерэлсэжэ, гурбан хоног Химнийн урда бээсэр хэрмэ агнажа байһанаа, Цыдэн-Дамбынгаа мориень абаад бусаа һэн. Мэдээжэ: ганса морин эндэ, һарьдагай хаяада, гансаараа үни удаан соо яажашье байжа үгэхэгүй, байгаашье һаа, ябагаар ябажа агнадаг ангуушанда сэхэн үлүү ажал гаргуулха. Тэрэнээ

харууһалжа байгаагүй хаашни шононууд барижархихадаашье болохо. Сугтаа наашаа ерэлсэһэн тэрэ залуу хүбүүмнай ахатанаа эрьсегээ, агнангаа гэжэ, нэгэ һара болоод ерэхэ, Цыдэн-Дамбын хүнэхэ зөөрииснь асаржа үгэхэ. Хүнэхэншье гэжэ даа, ой тайга соо агнажа байһан хүн өөрөө мяха шүлэнэйнгөө юумэхэниис оложол байгаа юм бээ, харин хилээмэ сэхээр асаржа муудуулжа, бурьтуулжа байхын орондо гэжэ хахад мэшээг гурил, бэшэшье хэрэгтэй энэ-тэрэ жэжэ юумэнүүдыс асардаг. Мууханааршье хаа, түмэр пэшэн соогоо, үгышье хаа, дээрэнь лешёшхо булажа, хайража байха хэрэгтэйл даа. Хилээмэ эдингүй яажа байхабши. Мүн холо хүбшэдэ гансаараа байршажа байһан хүнтэй юуншье тохёолдожо магадгүй, тиимэһээ дүгын, түрэл болохо хүнэй энэ ангуушаниис хаа-яаханшье хаа эрьсэжэ байхадань үлүү бэшэ.

Цыдэн-Дамба һүүлэй үсдэ, хэдэн жэлэй саада тээ Байгал далайн хойтохи бэсын ортонһоо худалдажа абаһан оодохон сана хүлнүүдтээ углаад агнадаг болонхой. Энээндээ яһала һураа, дадаа. Тэрээнһээ ондоо хэншье энээгүүр санаар ябажа агнадаггүй, юрэдөө һураашьегүй зонууд байха. Зүгөөр һурахал байгаа гэжэ Цыдэн-Дамба һанадаг. Эгсэ хада, саһан соогуур өөрынгөө, моринойнгоошье хүлыс алажа байнхаар, энээхэн хүнгэн, хабтагай санаар аалихан һолжоржо ябахада ямар зохид гээшэб. Хэрэггүй сагтань нюргандаа үргэлжэрхихэш. Һэ-даа, оротон зон ёһотой ангуушад хадаа мэдэхэл байна, санын оёрто хаб заһаһанай гү, али ороной арһа хадажархиха гэжэ. Урагшаа ябажа ябахада мэлигэр арһан слэгэнээд ябадалыш үшөө улыгам болгохо, харин үгсүүр өөдэ ошоходош (энэнь лэ ёһотой гээшэ!) арһанай нүгөө, эржэгэр талань, зарягаа арһандал арзайжа ерээд, санысһ һөөргэнь хальтируулхагүй.

Хэрмэнэй мяхан зөөлэн – шүлэн үнишье болонгүй бусалаадхиба. Үглөөнһөө хойшо мүртэй һайн эдсэлээдүй ябаһан нохой, эзэн хоёр үдэшингөө хоол барижархёод, амаржа унтаха тээшээ болобо. Соробхилжо байһан улаан галһаа, утаанһаань хашарһан Хэрмэч саашаа ошожо, саһагүй хуурай газарта, дүтэхэнэ байһан жодоогой үбэртэхи бамбагар зузаан хүбхэ, шэлбэһэнүүд дээрэ хэбтэбэ. Агнуурийн олзобориин түлэг дундаа ябахада, эсэжэ, үйлөө үзэжэ байһан нохой үнишье болонгүй һэргэгээр унташаба хаш. Хаа-яахана гиинажа, хабдашаһан хүлнүүдэйнгээ улануудыс долёогоод абаха юм. Харин галай дулаанда, утаанданьшье аярхажа байһан Цыдэн-Дамба мүн лэ түргэн унтахаа оролдоно. Хэды эсэһэншье хаань, нойрынь ерэнэгүй. Ехэ агнуурийн ёһотой онсо оньһон, шунал гээшэнь

энэл даа. Хоёр үдэрэй туршада ямар сэх намсалдаан болоно гээшгэб. Иимэрхүү агнуури гээшэ Цыдэн-Дамбада үнинэйшье үзэгдөөгүй. Эрэ томо булган хаш, һонёор тэдэниис мэхэлжэ харайна. Тиихэдээ үшөө түрүүшынхисэ ангуушадга эрыюулүүлжэ байна бэшэ, мүн нохойнуудай ба дари туулгын үнэрыс яһала мэдэхэ амитан ха.

«Унтаха, унтаха хэрэгтэй, – Цыдэн-Дамба шэрбэгэр һахалаа эльбээд абана. – Үсэгэлдэр үдэшэ мүртэй унтагдаагүй». Иигэжэ өөртөө хэлэмсээрээ, совет сагай үсдехи кинодо харуулагдажа байгаа, дайнай үсын сагтахи бэрхэ тагнуулшан Штирлиц-Исасвтал адли, бээшангаар хургажархийһан Цыдэн-Дамба, тэрэ дороо хурхиршана. Эгээ нэгэ час үнгэрхэдэ, тэрэ түрүүшынхисэ һэрихэ, һэрихэдээ галаа һэргээхэ, һүүжээ һэлгэжэ, бэсынгээ нүгөө талыс галда шараха.

Энээхэн нижаганаһан галһаа бэшэ эндэ тон аалин шэмээгүй байдал. Февраль һарын хоротой хүйтэндэ, энэ холын ой тайга соохи амин голтой амитад бүхэн аярхажа дулаанаар нойрсоно ха. Байгал шадарай байгаали хатуухан даа. Энээхэн дайдаар һула, гонгинуур хүнүүд үни тэсэнгүй хүлдэжэ, хосорхо тээшээ болохо. Харин тиихэдэ, гансаарханаа хэдэн һараар эндэ байлши? Агнуури гээшэ амгалан ажал бэшэ да-а, аймшагтайшье ушарнууд олон тохёолдохо. Ан арьяатадһаа, хүйтэнэй аюулһаа мүнөө энээхэн «тас-няс» гэжэ байгаа гал гансаараа абарха, дулаасуулжа шадаха. Галай носожо байгаа сагта хүнтэй юуншье тохёолдохогүй. Саанахи ой соо хэды шэнээн харанхыб, эгээ тэды шэнээн хүсэтэйгөөр энэ соробхилжо байһан гал улаан шаргал элшэ туяагаа дүтын мододто хаяжархинхай: түймэрэй галаар дүлэтэжэ байһандал үзэгдэжэ байгаа хуша, жодоонор һүнийн харанхытай ниилэхэдэ, аймшагтай үльгэр домогууд соо дурсагдажа байдаг ямар бэ даа нэгэ үндэрһөө үндэр, арба-хорин арбагар гарнуудтай амитадыс һануулхадал гэнэ.

Хонгор залуу һаһанһаа хойшо хорёод гаран жэл соо агнуури гээшые хэжэ байһан Цыдэн-Дамба һүүлшын гурбан жэлэй намарай агнуурийн нээгдэхые урдахи жэлнүүдтэ ороходоо бүришье сэхээр хүлээжэ ядадаг болошонһон юм. Али һаһаяа абаха тумаа агнуурийн оньһон тодхорыень һайса оложо шадан, тэрээндээ шунажа, яажа һайн гүйдэлшэ морид хорёогой болохын урдахана байра дээрээ тогтожо ядажа байдаг бэ, тон тэрээндэл адли, иимэрхүү ушар сэх ангуушан хүнэй досоо тохёолдожошье болоо юм бээ. Зүгөөр Цыдэн-Дамбын эдэ жэлнүүдэй агнууриис сэхээр хүлээһэнинь нэгэ ондоо шухала шалтагаантай юм. Юуб гэхэдэ, энэ һаһан соогоо үзөө-хараагүй, айхабтар бэрхэ булгаша нохойтой болошонхой.

Тэрэмнай энэ Хэрмэч гээшэ. Дүрбэн жэлэй саада тээ хайн ангууша үлэгшэн нохойгоо хүршэ тосхон абаашажа, танил ород нүхэрэйнгөө Новосибирскэһээ асархан сибирскэ лайка нохойдо табижа, зургаан гүлгэдые түрүүлхэн юм. Үхибүүн наһанһаа эхилжэ олонхон нохойн гүлгэдые тэжээһэн Цыдэн-Дамба тэрэ дороо бээлэйн шэнээн нялха бага гүлгэд сооһоо нэгэ дорюун, ухаансар, нюдэнүүд дээрэхэнээ хоймогтой хара хүрин гүлгыс илгаруулжа шадан өөртөө үлээжэ, үдэр һара үнгэрхэ тума тэрээнэйнгээ (Хэрмэчынгээ) агнуурийн орёо хүшэр ажалда абьяастай түргэнөөр һуража байхаарнь гайхадаг болошоо һэн. Нэгэхэн жэлэй үнгэрөөд байхада үшөө гүлгэн, залуу нохой ангуушадай дунда мэдээжэ болобо. Хойто жэлын, о-о, эсэхэ, сусаха гээшые мэдэхгүй Хэрмэч бүришыс сууда гараба; гурбан һарын туршада юһэн булга барижа, нютаг голойнгоо ангууша нохойнуудай түрүү зэргэдэ оролсобо. Энээнһээ гадуур хэды олон хэрмэ барья гээшэб? Бэрхэ ангуушад хайн нохойс хэрмэнэй тоогоор бэшэ, булга бариһан тоогоор шүүмжэлжэ сэгнэлтэ үгэдэг юумэл. Хайн хэрмэшэ нохой нэгэ агнуурийн хугасаа соо зуу гаран, эгээ сэхэнхидээ гурбан зуугаад шахуу хэрмэ барижа шададаг (хэрмэ элбэгтэй, хоморшыс жэлнүүд гэжэ байха). Тсэд эдээн соо нэгэ-хоёр булга гү, али юрэдөөшыс булга барьягүй нохой байжа болохол даа. Нүгөө зарим нохойнууд булгандаа хайн байгаад, хэрмэнээр намсалдахаяа залхууршадаг. Юрэдөө, ангууша нохойнууд гээшэднай хүнүүдтэл тон адли, абари зангаарашыс, ажалша-залхуугаараашыс илгаржа байдаг ха. Хамаг юумэн анханай анхарал сэхтэй һургаалһаа дулдыдадаг ха гү, али, юрэдөө, саанаһаа, байгаалин табисуурһаа болодог гү? Нохой бүхэн нэгэ тэгшэ, алишыс ан арьяатанда адли хусажа, харайжа ябашадаггүй, агнажа үгэдэггүй. Мүн Хэрмэчшыс нэгэ иимэрхүү, саанахи шуһан, шүлһэнэй табисуурһаа боложо гү, булган, хэрмэндээл хайн ябажа, «Хэрмэч» гэжэ үгтэһэн нэрэдээ тон таараад ябана. Цыдэн-Дамба гүлгэн нохойгоо дан лэ һаа хэрмэндэ ябуулха гэжэ һургажархёо, тэрэнь ондоо ангуудта сэхэ ябажа үгэдэггүй, залхууршадаг. Нёдондо зун нэгэ һонин ушар тохёолдоо һэн: һамар жэмэсэй хэр боложо байһыень үзэхэ гэжэ, Цыдэн-Дамбын нэгэ нүхэртэйгөө хүбшэ соо ябажа байхадань, нохойнуудын тээ хажуудахана шаг шууяа табилдашоо һэн. Абьяастайгаар хусалдахалаарнь бодоходо, ямар бэ нэгэ томо ангыс ээрэнэ хэбэртэй. Гансахан бага буутайшыс байгаа һаа, яахыншыс аргагүй, ангууша хүнэй шуһан досоогоо түргэдэжэ, тэдэнэй морёороо гүйлгэлдэжэ ошоходонь, зүб, нэгэ томо амитан үдхэн шэдхэ, шэрэнги соо сохом бии хэбэртэй. Бартахи, бодон га-

хай хоёрой нэгэнийн, – оршон тойронхи түгсүүл, унуули урбуулагданхайнууд! Хүн, нохой хоёрой алинийншыг шэдхэ руу орохоёо зүрхэлнэгүй. Үнэн дээрээ, хайн ангууша нохойнууд хаа, эзэнэйнгээ хажууда, тэрэн уруу ошхоороол ошхоо байгаа. Гайхажа абahan Цыдэн-Дамба Хэрмэчдээ найдажа, тэрэнээ дахуулаад (али, юрэдөө, нохойгоо туршажа үзэхөө ханаһандаа гү), харагдаагүй байһан ан тээшээ хоёр удаагуур дүтэлжэ туршаба. Гэбэшье, айшаһан морин, һүүлээ хабшаһан нохой хоёр тэрэ дороо һөөргөө гүйлдэхэ байгаа хэн. Иимэл даа. Ангууша нохой бүхэнэй алишыг тээшээ тэгшэ, ямаршыг ан арьяатанда адли агнадаг мэтээр заримашуулай нэгэ тээ хөөрөжэ байхыг дуулаа хаа, хөөрүү зугаа гэжэ ханахаар байха.

Цыдэн-Дамба Хэрмэч хоёр энэ жэлэй агнуурийн эхилхэхээ наашаа арбан найман булга баряад байна! Иимэ юумэ гэшыг хэн хэзээ үзөө, хараа юм? Нёдондо Цыдэн-Дамбын арбан хоёр булгатай хадаһаа буужа ерэхэдэн, нютагайнь үндэр наһатай үбгэжөөлнүүд иимэ олзоборитой байһан ангуушаниг юрэдөөшыг хананагүйбди гэлдээ хэн. Харин мүнөө энэ арбан юһэдэхэ булгантаяа намсалдажа байна. Агнуурийн хаһа дүүрэхэн дүтэлбэ, гэртээ харитараа, магад, хангайн эгээ үнэтэ-сэнтэ баялигһаань үшөөшыг хүртэлсэхэдээ боложо магадгүй. Юун, аяар хори, хори гаран булга энэ жэлдэ баригдахадаа болохо гэжэ гү?! Тон сэхэ талаан бэлигтэй зонууд зуун жэлдэ нэгэ удаагуур түрэдэг юм гэлсэгшэ, магад, тиймэхээ, ангууша нохойнуудай дунда мүн лэ нэгэ иимэрхүү ушарнууд тохёолдожшыг болоолтой? Нёдондо зун Хэрмэчэй түлөө тугалтай үнэ, хоёр мори эмээл тоногтойнь үгэхөөршыг зон байгаа хэн, тээд эндэ мүнэн, үхэр малай сэнгэй тоосоон бэшэл даа; ёһотой ангуушан хүн гэшэ ямаршыг алта мүнгэндэ обтожо ангууша нохойгоо (үнэн хайхан нүхэрөө) худалдаанда гаргахгүйл!

Үшөө нэгэ һонин ушар тухай эндэ хэлэмээр. Энэнь энсэдэтэйшыг байхадаа болохо; нютагайнь зон Цыдэн-Дамбыг наада барижа, шогложошыг байдаг юм. Тийгэнгүй яахаб, тээд... Цыдэн-Дамба гэшэмнай һүүлэй үедэ Хэрмэчгээ... рюкзак соогоо һуулгажа нюргандаа үргэлжэрхёод агнуурида гарадаг болонхой юм. Энэниень хараһан зонууд «Шираповичнай ухаагаа муудажа байна бэшэ бээ?» гэлсэхэ (нютагтань иигэжэ обогоорнь нэрлэдэг юм). Тэрэньхээ ондоо хэн нохойгоо рюкзак соо һуулгажархёод агнуурида гаража байгаа юм? Нэгэшыг хүниг олохогүйт! Цыдэн-Дамба өөрөөшыг урда сагуудта иигэжэ ябаагүй юм. Зүгөөр нютаг соогоо тэрэ нэгэ ондоохон ангуушан гэжэ тугаар хэлээ һэмди – тэрэньхээ ондоо хэншыг эндэ санаар

ябажа агнадаггүй гэжэ. Гэбэшье, Цыдэн-Дамба, яахыншые аргагүй, бэрхэ ангуушан! Булганай агнуурийн газарта хүрэтэр холо зай – 30-40 километр. Найн ангууша нохой энээхэн зайе хайса зайгуултажа, шандага, гүрөөһэ намнажа, хэрмэ агнажа, нилээд тамир тэнхээгээ алдаха лэ. Тиимэһээ Цыдэн-Дамба Хэрмэчээ гамнажа, имагтал булганда табиха гэжэ, агнуурийнгаа байра хүрэтэр тэрэнээ нюргандаа үргэлжэрхёод ябадаг хүн байха.

...Бүүр-түүр үглөөнэй туяаржа эхилхэдэ, хүн нохой хоёр хүл дээрээ бодошонхойнууд, хүнгэн шуранаар үдэшлэн орхихон булгаяа мүрдэжэ гараба. Нүнийн туршада булганай мүрөө нюужа, хэды тэрээхэндээ эрьсэлдэһэншые хаань, юун байха нэм, Хэрмэч тэрэ дороо шэнэхэн мұрыень оложо, агнуурийнгаа ольһондо уланхасажа, урагшаа шуумайжа ошобо. Энэ эрэ томо булган холо ошоһон байха. Цыдэн-Дамба аһан шадалаараа санаараа холжорно. Хүсэгдэхэн гээшэ гү, али агнуушадые мэхэлжэ нэгэ тээ хоргодожо шадахань гү? Эндэхи хуша ой соо бээ нюужа шадахагүйгөө ойлгоһон хаа, газараар шүдэр үбһэндэл хэбтээшээ ургажа байһан болдидхо* руу, тэндэхи, нүсэгэн сарьдагай үбэрөөрхи, арья-тарья томо адха шулуунуудай хоорондуур орожо үгы болошоходоо болохо. Тиигээ хаань, халаа гээшэ. Тэндэхи хада, хабсагай эгсэ, хүн нохой хоёрой халижа унашаханьшые магадгүй. Хэрмэч мүнөө дан лэ хаа шангадажа харайба, хэр үни тэсэхэ хаб? Булга агнажа хайса хураһан Цыдэн-Дамба элдэб бодолнуудта абтана...

Тээ урдахана Хэрмэч һоб-һобхон хусаад абаба. «Үгы, булгые хүцэж, ээрэж бэшэ, мұрынь алдачоод олож ядажайн хач», – гэжэ нохойнгоо хусахаарнь тухайсаһан Цыдэн-Дамба тэрэ зүг тээшэ яаран ошобо. Хүрэжэ срэхэдэнь, Хэрмэч гиинан байжа иишэ тиишэ газар унхидан схээр гүйнэ. Тиигэжэ байгараа, эзэндээ харайжа срэжэ, «харынш намайгаа, энэ хүлни халаал даа» гэхэншүү, ямаршые ухаатай хүнһөө дутуугүй, хабдашаһан хүлөө үргэжэ байжа харуулна. Эндэ юунэй боложо байһые тухайлжа байһан ангуушан Хэрмэчээ дуудажа, хүнтэй хөөрэлдэжэ байһандал гараараа зангажа байжа, нохойтоёо дуугаралдашана:

– Ай, ай, чиним хүл болёол байн, тэсэжэл үзээч дээ, бич чамайгаа сайн ойлгож байнав. Яахынч аргагүй, үнөө бич чамайгаа рюкзак дотороо хийхэ аргамгүйл дээ. Энэ булга хоюулаа барижал үзэх болообди. Бариж чадаа бэлнэй, цаашаа агнууримнай дүүрээ гэж мэдээрэй. Харихабди гэртээ, хүрөө болоо, зэй гү? Чамайгаа зовоож алахам байн даа, юрэдөө. Зай, чим энээхэн хадынгаа хаяагаар өөдөө очо, чамайгаа хайрлаж, нилээд хүнгэн замынь үгэсэв, бич дээшээ

зүдхэж, энэ шэлээрнь явахав. Ойлгонууч, эндэ булга бэдэрээбди гэж бү цагаа алдая, тэрэч бидэны мэхэлж байн гээч. Энээгүүр эрьсeldэж-эрьсeldэж, бидэнээс мүрөө нюугаад, энэ хушан ароосоо гараж, өөрөө т-ы-шээ, болдидхо руу зугадаж очокэсэн байха. Хоюулаа хоёр тээгүүрэнх алхасан гараж, тү-үр арын хажууда амалж харгыгынь хаая. Ойлгоо гүч, болдидхо руу энэ булгаа алдачоо бол, бэр ядархавди. Амалж, харгыгынь хаая. Ойлгонов доо чамайгаа, Хэрмэч, сайн ойлгонов, чийм надаа хүлөө бү харуулаач даа. Ба-а-рмам, нэгэ заа тэсэжэл үзээч дээ. Зай, гү? Үсь, үсь, ты-ы-гээд гүй! Ойлгоо гүч, ты-шээ! Бийч иигээд өөдөө гарахам, эндэ булганы мүр бү бэдэры, тэрэч мүнөө энээхэн араар гүйж, бидэнээс мүрөө нюужээн гээч. Ойлгоо гүч? Үсь, үсь! Ты-шээ гүй, ты-шээ, бич иишээ очоход...

Нохой гиинахаа болижо, эзэн тээшээ һонор нюдөөр хаража байтараа, һүүлээ шарбангаа гарынх долёожорхёод, дохолһоор хадын хүндые зубшан өөдөө гүйжэрхибэ. Тээ саанахана ошоод, эрьсeldэжэ, «шинингээ хэлээшые зүб таагаа гүб» гэхэншүүгээр эзэн тээшээ хараашалан зогсобо. Эзэнэйнгээ булганай мүрые дахажа үдхэн шэрэнги руу оронгүй, тойрон гаража, хадын оройе барин зүдхэжэ ябахыень харахадаа, нохой ойн доодо захыень барижа гүйдэлөө үргэлжэлүүлбэ. Цыдэн-Дамбын уухилһаар шэлэ дээрэ гаража, хирын оройгоор нилээд дугысажа хуша ой, болдидхо хоёрой хилэ дээрэ хүрэжэ ерэхэдэнь, ай халаг, хүн нохой хоёрһоо ухаансаар, бэрхээрээ нэгэшые дутахагүй янзатай булган ойһоо гаража үрдин, болдидхо руу шурган орошоһон байба. Хэрмэчэй хүлнүүдынх хайн хаа, хэзээдэш үрдижэ булганай харгыс хааха һэн. Тиигээ хаань, булган һөөргөө ой руугаа, доошоо зугадажа ошохо байгаа. Хуша соо булгыс барихада нилээдгүй дээрэ гээшэ ааб даа, харин мүнөө юун лэ бологшо ааб? Эндэ, болдидхо соо хүсэжэ шадаагүй хаань, дүтэхэнэ харагдажа байһан обор-шэбэр, үхэрэй шэнээн эльгэн томо шулуунуудай забһараар энэ булганай хоргодошоһонх лабтай боложо эхилшэнэ.

Цыдэн-Дамба шагнаархана. Ой соо шэмээгүй. Хирэгүй сагаан саһан дээрэ, булганай ошоһон мүрнүүдэй хажууда, шуһаа гоожуулжа эхилһэн Хэрмэчэй хүлэй мүрнүүд элихэн харагдана. Үнгэрһэн долоон хоногой саана нохойнгоо хүлнүүдэй муудаж байхыс хараһаар байтараа, юундэшыс булгануудтай намсалдахаяа болижо, бага зэргэшыс хаа, хэрмэнэй агнуури гэжэ, Хэрмэчээ амаруулха байһан байгааб гэжэ мүнөө болоһон хойно Цыдэн-Дамба гэмшэнэ.

«Ангуучад олон нохойтой яваж агнадаг, харин би гэхэдэ, – ганцахан нохойтой! Үшөө тэрэныгээ, баарам Хэрмэчыгээ, данч

гамнанагүйв дээ. Юул бологч аав? Үнөөдэрын энэ агнуури үнгэры дөө, үглөөдэртөө гэртээ буцахыгаа бодож үзэхэв. Хангайн баялигта үлүүцэ обтох гээчэмнай энэл хач», – гэжэ байжа аман соого гүбэршэбэр гэхэн ангуушан, энэ эгсүүридэ санаар ябагдахаа болиходонь, тэрэнээ хүлнүүдхээ һугалжа, намарай хүйтэнэй боложо байха үсэр, эшээндээ орохоёо байһан олон могойнуудай ээрсэгэйн нооһондол монсогойролдошоод байһандал адли, газараар хэбтээшээ ургажэ байгаа муршагар адряа хадхууртай болдидхо-хуша руу шурган оробо.

Зүб даа, булганай агнуури гээшэ эгээ орёо хүндэ агнуури. Залхуу, муу агнуушад, нохойнууд эндэ үни тэсэжэ шадахагүй. Булган, буга хоёр Хангайн эгээл үнэтэй-сэнтэй ангуудынь юм гэлсэгшэ, тиймэхээ агнууринышье хэрзэгы, дошхон байнгүй яахаб. Хангайн эзэн гээшэ хэрэгтэй сагтаа ангуушадта ангаа табиха, үгышье наа... үгышье наа, хайса шоглоод, хэхээгээд абахадаашье болохо...

Цыдэн-Дамба толгойгоо эрьхэдэл гэбэ. Сэхэ урдань – нюсэгэн сарьдаг, эгсэ орёл, мүйлхэтэ-саһата Хамар-Дабаан. Хоёр һүни, хоёр үдэр мүртэй унтангүй, амарангүй, үбэлэй хүйтэндэ халуун сай, эдээншье гэжэ балай мэдэнгүй, ой тайгаар зайгуултажа ябаһан ангуушан мүнөө тон эсэнхэй. Үһэнэй сайнтажа, оншо залуу наһанай үнидэ хойшоо гарашоод байхада, хоёр-гурбахан үдэрөөр бэшэ, харин хоёр-гурбан һараар агнуури хэхэ гээшэ...

Ой, ё-ёо-хон! Зүгөөр эндэхи хада, хабсагайн боржон хара шулуундал адли хүдэр боро болошоһон бэс, мүсэ тиймэшье бэлээр шала тэнхээгээ алдахагүй байха; харин энээхэн булган лэ энэ сарьдагай оройгоор дүүсн-хийдэн саашаа харайжа үгы болошуужан гэжэл айна. Хэн-юуниинь хэнийгээ мэхэлжэ, булижа урагшаа гарагша ааб: булай шуумар булган гү, али булгашад гэжэ суурхаһан Хэрмэч, Цыдэн-Дамба хоёр гү? Нэгэнийн лэ боложо халахань гээшэ мүнөөдэр. Мүнөө болоһон хойно, хэн юугээ хайрлахаб, сухариха, бусаха харгышье хаагдаа. Гансал урагшаа!.. Энэл даа, ёһотой агнууриин шунал, шуһан гээшэнь!

Болдидхонуудай саада захада Хэрмэчын шангаар хусашахада, булган одоол хүсэгдөө байна гэжэ Цыдэн-Дамба ойлгоодхино. Гэбэшье, тэрэ зуурандаа, хүнэй шэнээхэн үндэртэй болдидхын оройдо лаб лэ булган һуужа һуугаагүй, саашаа тэрьедэжэ шадан, тугаарай дурсааша тэрэ томо адхаал шулуунуудай хоорондуур хорожо үрдибэ ха, дахинаа хажомдожо алдаба хабди гэжэ халаглажа эхилшэнэ. Амияа даража, амисхаагаа абажа ядаһан Цыдэн-Дамбын, бэс хүлөөрнь шүдэр үбһэндэл торолдожо байһан болдидхын саана

гаража ерэхэдэнь, үнэхөөрөө, Хэрмэчын «яхыншые аргагүй, алдажархёолби даа» гэхэншүү нюдөөр эзэн тээшээ харан, хабсагайн дорохи нэгэ томо хабтагай шулуун дээрэ гангинан байжа хусажа, уур сухалдаа тэндэхи хагда ногоо амаараа зулгаан хаяжа байба. Ойлгостой болобо, булган шулуун доогуур шургажа хоргодоо. Гайтайхан ондоо ажал мүнөө агнуушанда тудаба гээшэ: булгыс тэндэхээ гаргаха гээшэ тиимэ бэлэн ажал бэшэ. Гэбэшье, яагаашье хаа, эды удаан соо намсалдажа байһан булган хүсэгдэбэл гээшэ. Энэнь хайн! Үбэлэй үдэрэй богонихоншыс хаань, харанхы болотор үшөө үдыхэн. Булгантай намсалдажа эхилхэхээ мүрыснь дара дараһаар даагдахаа болижо байһан буугаа абажа шулуун дээрэ табижа, булганай хоргодошоһон нүхыс шэнжэлһэнэйнгээ удаагуур оршон тойронхи олон ондоо жэжэ, томо нүхэнүүдыс Цыдэн-Дамба шулуугаар шадахысаа таглаба. Иигээд булган эндээ лаб хаагдаба, тэрэнэй гаража тэрьсэдэшэхээр нүхэн үгы болобо гэжэ мэдэхэдээ, ангуушан энэ үдэр түрүүшынхисэ һуужа амаржа, урданайхидаал адли, удаа удаагаар хоёр дахин тамхилба. Зүгөөр зоргон соогоо һуужа һууха сүлөө үгы, агнуурийн ажал онсо байдалдаа ерээд байна, тиимэхэнь Цыдэн-Дамба доошолжо, дүтэхэнэ байһан һөөг болдидхонууд сооһоо хуурай гэшүүһэ, модоной нойтон намаа суглуулжа асаржа, хагда ногоонтой холин байжа, утаа сэхэтэй гал булганай хороһон нүхэнэй амһартада аһааба. Тиигэхэнэйнгээ удаагуур энэ нүхэнһөө хэдэн алхамай газарта байһан, тугаарай шулуугаар тагланан томо нүхыс һөөргэнь нээбэ, энээгүүр утаанда хахажа мэнэршэхэн булган гаража ерэхэ юм хаа, гараха ёһотой. Булганай нүхэнһөө гаража ерэхэдэ, нохой айлгажа һөөргэнь оруулжархина аа гү гэжэ ханахадаа, Хэрмэчыгээ хүзүүбшэхэнь ута уяагаар гоходон барижа, тээ саанахана абаашажа томо шулуунһаа торгобо. Һүүлдэнь буугаа бэлэн болгожо бариһан ангуушан нүхэнэй хажууда һэмээхэн ерэжэ зогсобо. Үни хүлсэгдэбэ. Булган юрэдөөшыс гарахагүй гэжэ байха. Зарим ан утаанда угаартажа, тишээ нүхэн соогоо үхэшэхэ гэжэ байха, үгышыс хаа, газар һаруулханда гарабал сохом тэндээ алуулхаб гэжэ хайн ойлгожо байһандаа, нүхэнэйнгөө эгээ харанхы нэгэ буланда шэгэшэнхэй, һүүлшынгээ найдалһаа халажа шадангүй, үнэнһөө тэндээ үхэлөө угтадаг байхадаашье болохо. Яахабши тезд, ан амитаниис алахал, хюдахал гэжэ зорюута гартаа буу барижа хүбшэ тайга зорижо ерэшэхэн лэ хадаа, юу эдээниис хайрлаха сэдхэл ангууша хүндэ байхаб. Газар дэлхэйн жама ёһо иимэл ха юм. Хангайн эзэн зарим хүнүүдтэ ан гүрөөһөө табижа үгэдэг юм гэлсэгшэ, тиимэхээ, зарим

сагуудтаа, хайн ангуушанай урда эдэ амитадынь өөһэдөө ерээд зогсожо байһандал үзэгдэхэ. Нүгөө заримашуулынь хүлэйнгөө холотор араар дүүрэн буу баряад гэшхэлхэ; юуш барихагүйд, али алдалай боложо нэгэ ан алажархёо хаа, һүүлдэнь үшөө үзэлдэ орохо, үбшэн зоболондо дайрагдаха. Иимэ зонууд, саанаһаа, бурханай табисуураар юм гү, амитанай наһые таһалха эрхэгүй байдаг ха. Нэгэ иимэ, үнэншэхэ хаа үнэншэхөөр, үгы хаа үгы, мэдэгдээ-ойлгогдоогүй юумэн буряад зоной зугаанда аргагүй байлсадаг юм.

Булгантай намсалдаанай, агнуурийн шуналай мүнөө дээрээ бараг байхада, һөөргөө хүлнүүдэйнгээ үбшэндэ эмжэгэрхэжэ, нэгэ хүлөө үргэжэрхёод, аалихан гиинажа байһан Хэрмэч гэнтэ уяанһаа алдууржа, даб гэн саашаа гүйшэбэ. Цыдэн-Дамбын харан гэхэнь, хаана-һааншьёб гаража ерэнэн томоһоо томо булган (гурбан үдэрэй туршада түрүүшынхисэ мүнөө хараба гэшшэ!) тээ саанахана шулуун дээгүүр собхорон, хабсагайта хада тээшээ харайжа ябаба. «Ай, халаг, яаж харангүй, нүхэнүүды дутуу тагалсан байгаа гээчэвив», – гэжэ Цыдэн-Дамба гэмэржэ, булганай хойноһоо нэгэ буудаад алдажархиба. Зүгөөр эндэхи тоолошогүй олон шулуун, хабсагайнуудай дундуурхи нүхэнүүдэй заха-эхинь мэдэгдэхэ юм аал? Эрэ томо булган Цыдэн-Дамбын тагланан шулуус түлхижэ гараад тэрбелшэхэдээшье магадгүй. Юунышье һаань, булган энэ удагууршье хоёр бэрхэ ангуушадһаа дахинаа тэрбедэжэ байна гэшшэ. Булган нохой хоёр намсалдаһаар хабсагай өөдэ гараба. Модонхой оройгоор дүүлижэ ябаһан бэшэ, газараар гүйжэ ябаһан булгыс ангууша хурдан нохой бараг хүсэжэ шадахал һэн, тээд... тээд, баарһан нохой, хүлэйнгөө улын арһа-хиомһыс удар татуулжархиһан Хэрмэч, арай шамай шахуу шулуун дээгүүр гүйнэ. Намсалдаһан хоёр хабсагайн оройдо гараба. Булган үшөө халта гүйхэдэд гээд лэ, сарьдагай оройдохи саһа мүльһэн дэгүүр собхорһоор, нохойдо хүсэгдэнгүй саадахи эгсэ руунь орошохонь хаш. Тиигээ һаань – дүүрээ гэшшэ! Мүнөөдэрэй агнуури... бэшэ-бэшэ, ганса мүнөөдэрэй бэшэ, гурбан үдэрэй шангахан агнуури хооһоор халахань гэшшэ! Энээхэниис эзэнһээ дутуугүй хайн ойлгожо, мэдэжэ байһандал, Хэрмэч һүүлшынгээ хүсэ шадал гаргаба гү, ухаа алдахадаа гангинан хусажа эхилшэдэг тэрэ, мүнөө тон абьяастайгаар гангинан хусажа ябажа, гүйдэлөө булай гэгшэ түргэдүүлжэ, булгыс халта дээгүүрнэ тойроходол гэжэ сарьдагай эгсэ оройн саагуур мэнэ-мэнэ орохоо байхадань, хажуу тээһэнь шаб байсар амандаа зуужа абашаба...

О!.. Иимэ гоёхон байгааалин зураглал гээшыс Цыдэн-Дамба энэнһээ урдань, һүүлдэнь дахинаа хаража үзөөгүй! Хабсагайн

панха оройдо холо дээрэ хүрэн булган, хажуу тээхэнь гоёхон гүйдэл, хүрөөн дундаа тэрэниие барижа шадахан ангууша нохой... Энэл гэшэ ха ёһотой агнуурийн шунал, халуун шуһан гэшэнь! Саада таладань, мундаргануудай саагуур мэнэ-мэнэ орохоо байһан улаан наран һүүлшынгээ шанга элшэ туяа эндэ сасаруулжархёод, хабсагайн орой ба хүхэ тэнгээрийн хаяа хоёрой хоорондо булган, нохой хоёрой булай гоё хара тодо һүүдэр-бэснүүдые элиһээ элсэр харуулжархина. Мүнхэ бата байгаалида үсөөхэн тоото иимэ һайхан үзэгдэлнүүд нюдэ сабшаха зууранда, сахилгаан мэтэшэлэн ялас гээд үнгэршэдэг ха. Халтал хожомдоо хаа дүүрээ гэшэ, дахинаа дабтагдахагүй!..

...Амаа ангайшоод энэниие хаража байһан Цыдэн-Дамба (байгаалийн энээхэн гоё һайхан үзэгдэлые хэзээ хойно ойлгожо, хадужа абаһан гэе даа, мүнөө дээрээ һонирхожонь үрдэсгүй, һонирхожонь байгдаагүй) үшөө нэгэ дахин нюдөө сабшаха зуураа: – Эй-й-й!! – гэжэ ухаалдин хашхараадхиба. Гоёхон гэгшээр булгыс бажуужа абаһан Хэрмэч хабсагайн оройһоо дүүлин доошолһон бүргэд шубуундал хүрөөтэйгөөр буужа срэбэ. Шанга гэгшээр шобхо шулуун дээрэ сохижо унаһанайнгаа удаагуур, хэдэ дахин мухариһаар хаяадань срэжэ тогтобо...

Цыдэн-Дамба гүйн срэн:

– Хэрмэч, Хэрмэч! Ай-я-я! Болёо хадаа, болёо хадаа! Хэрмэч? Чим хэрэбч? Ай-я-я! – гэхэһэн бэшэ ондоо юун хэхэсэ ойлгожо ядаһана. Нюдэнүүдэ аняатай зандаа байһан Хэрмэч булгыс аманһаа табинагүй. Нохойн шэхыс мүн лэ шанга гэгшээр хазаһан, дүрбэн хүлэйнгөө ута һабарнуудыс хамар, хүзүүндэнь шэгээжэ абаһан булган үшөө амиды тэршэсэгээжэ байна. Цыдэн-Дамба шулуу абажа, хоёр-гурба дахин булганай сохо руу буулгаба. Хэрмэчыгээ гар дээрэ үргэжэ доошонь абаашажа, һайн газарта табихаа һанахадань, үбшэндэнь мэдээ оробо гү, тэрэнь хайратайгаар гиинажа, хүндөөр зубхинуудаа нээбэ.

– Хэрмэч, хэрэбч чим? Үбчэнтэй байнуу? Булгаа тави даа, тави. Амач цулөөрч, амилхадчань сайн байх, – гэжэ байжа ангуушан нохойнгоо толгойе эльбэнэ. Нохой бүүл-зүүл мэдээ оробо ха, эзэнэ танижа абахадаа булгаяа табижа, һүүлээ шарбаба. Цыдэн-Дамба нохойнгоо толгойе үргэжэ таалахадань, тэрэнь эзэндээ энхэржэ хасарынь долёогоод абаба. Гэбэшье, Хэрмэч һөөргөө нюдэнүүдэ анижа, дахинаа нэгэтэшье нээнгүй, үни удаан гиина-гиинаһаар, амияа табиба...

...Мүнөө сарьдагта үбэлэй хүйтэн эртын үдэшэ буушанхай. Оршон тойрон хон жэн. Холо дорохи хуша ой соо ори гансахан онголи

шубуунай орилхохоо ондоо юуш дуулдангүй. Тооно, шорой гээшые оройдоошье үзөөгүй тунгалаг тэнюун агаартай мундаргаануудай оройгоор одо мүшэдэй – сансарын түүдэгүүдэй – олиггүй тодоор толоржо эхилхэнь мэдэгдэнэ. Эгээ шобхо мундаргын оройдо гараад гараа үргөө хаа, тэнгэриһээ тэдэ мүшэдыс түүжэ абахаар. Үгышыс хаа, тэрээхэндэ тогтошоод байһан эдирхэн нара дээрэ хүрөөд хуушахаар мэтэ.

Хамар-Дабаан!.. Тэнгэри тулама үндэр хаданууд. Нүлэмхи харын толон доро шобхо-шобхо мундарганууд зарим үедөө зэргэсэн байһан Гэсэр хаанай гушан гурбан баатарнуудыс хануулха юм. Үнэхөөрөөшье, харанхы хүниис хажуудаханинь хоножо үнгэргэхөө байһан ганса хүндэ, тойроод байһан хаданууд ямараб даа нэгэ аймшагтай үлыгэрэй абарга томо баатарнууд мэтэшэлэн нюдэндэнь үзэгдөөд, зарим сагтаа жэхыдэһэ хүргэжэ, бэс жэрэгэд гүүлээдшыс абадаг хаш.

...Үдэшын жабарай бэсын жэрэгэд гүүлээд абахада, Цыдэн-Дамба мэдээ ороһон юумэдэл, ханаан бодолхоо таһаржа, хаана байһанаа, юу хэхэ ёһотойгоо ойлгожо, Хэрмэчээ гар дээрээ үргэжэ, болдидхонууд хүрэтэр ошобо. Дан лэ хаа аалин намдуу, сэлмэг үдэшэ байна; иимэрхүү сагта бугын эбэрэй хахармаар хүйтэн хоногдодог. Үшөө тиихэдээ үдхэн ой соо, хадын хүндыдэ бэшэ, сарьдагай оройдонь шахуу байгдана ха юм. Хухюур модо, гэшүүһэ оложо гал сэхээр түлихэ ёһотой. Мүнөө хүни унтангүй хоногдохонь хаш. Эдихэ юумэсэ дууһашоод үлэн хоһон, хэдэн хоног мүртэй унтаншысгүй ябаһан хүндэ дулаан гэр, халуун эдсэ хоол сэхэл хэрэгтэй байгаа, тиихэдэ үшөө тон эсээд ябаһан хүн энэ буужа байгаа янгинама хүйтэндэ, галай хажууда нэгэл дууража абаа хаа, һүүлдэнь унтаржа байһан галайнгаа дэргэдэ унтахысаа унташахадааншыс болохо. Энэнь лэ аймшагтай. Эсэжэ тэмтэрхын тэндэ ябааншыс хаа, Цыдэн-Дамба иимэрхүү байдалда түрүүшынхисэ орожо, тулгардажа байнагүй. Сарьдагай оройн зүг дорохоно нэгэ-хоёр лэ хоножо үзэхэн, тиигэбэшье иимэ сэхээр эсээд ябаһанаа, иимэ хүйтэн үдэшэ байха гээшые ханаагүй. Сэдьхэлээ сэбтэгдээд, сээжын унтараад байхада, юун унтагдабаб... Хайрата нүхэрөө, хайрата нохойгоо халаглажа, наһан соогоо түрүүшынхисэ нохойн хойнохоо гэжэ нулимса нюдэн дээгүүрээ гүйлгэбэ. Буряад-монгол эрэшүүлэй дунда иимэрхүү ушар гээшэ тон хоморой үзэгдэл байха.

Хэрмэч, Хэрмэч... Дахин иимэ нохой гээшэ байгдахагүй. Цыдэн-Дамбын нюдэнүүдэй урда эли тодоор нэгэл юумэн бүхэли хүни

харагдажа байгаа хэн: сарьдагай саагуур орохоо байсан улаан наранай ялагар тодо гэрэлдэ, хабсагайн шанха оройдо хүрэлдэһэн шуумар булган ба сибирийн суута лайка нохой хоёр! Энээхэн ушар, нэгэхэн секундын болзор соо болоһон байдалыс фотоаппаратаар буулгажа абажархиһан юумэдэл, Цыдэн-Дамбын урда бүхэли хүнийн туршада, үглөөгүүр үүрэй сайжа байхадашыс, үглөөдэр оройнышыс, үни болоһон хойношыс, үбгэржэ үтлөөдшыс байхадань, ходо нюдэндэнь үзэгдэжэ байгаа юм. Тсэд тиихэдээ нэгэл юумэндэ ангуушан харюу оложо шадаагүй үлөө хэн: хүндэл адли уураг тархи соогоо ухаагүй юм гүүлэдэг амитадай нэгэн болохо нохой гээшэ агнууриингаа онсо шуналай орьёл дээрэ ерээд байхадаа, юун тухай бодожо үрдиһэн хаб гэжэ!? Тэрээхэн булгыс хабсагай дээрэ барижа шадаагүй хаа алдахаб, хүсэхэгүйб гэжэ хүл муутайгаа мэдэһэн Хэрмэч ойлгоһон ха гү? Лаб лэ ойлгоһон байха! Тиимэһээл халта хажуу тээшээ халба хүрэн, һүүлшынгээ хүсэ шадалыс эршэдэжэ, абьяас схэтэйгээр (нимэрхүү агнууриин боложо байхада нохойнууд гээшэ зэрлиг шунаша ан арьяатадһаа юугээрээшыс илгардаггүй юм гэлсэгшэ) һүүлшынгээ тэрэ хүрэлгэ хэжэ, булгыс барижа абаһан байха.

Энэншыс ойлгосотой гэс даа. Харин... харин, тэрэ хүрэлгэ һүүлшымни гэжэ Хэрмэч ойлгожо үшөө саашань шадаа хэн ха гү? Энээхэн лэ ушар хуушан ангуушанда ойлгогдонгүй үнгэршөө. Али... булгыс барихал, бажуухал гэжэ байгаалиһаа үгтэһэн шуһан шуналаа бэдэржэ ябаһаар, тэрээндээ толгойгоо эрьсэжэ, хабсагай дээрэ тогтожо шадангүй халижа доошоо үхэбэ гү? Уураг тархи соогоо хүндэл адли ухаагүй амитад гэнэ бэшэ хэн аалди? Али... Үгы ха даа, үгы!. Хэрмэч хабсагай дээрэ тогтожо шадахаар хүрөөгүй. Нула-ханаар хүрөө хаа булгыс алдахаб гэжэ тэрэ ойлгожо үрдэс. Хэрмэч үхэл тухайгаа бодоогүй, бодоошыс хаа айгаагүй, сухаряагүй, шадал соогоо ниидэжэ ошоһон шуран шубуундал адли хабсагайн оройгоор дүүлэс! Ямар гоёор хүрөө гээшэб! һүүлшынхисэ... Хүл муутай нохой, хүсэ шадалаа, тамир тэнхээгээ алдаад ябаһан Хэрмэч!? Хадын зэрлиг ямаандал, хаба шадалтай хадын барас гүрөөһэндэл хүрөө! Энэл гээшэ ха ёхотой анша-ангууша нохой гээшэ!! Хүгшэржэ муудажа, зүнтэглэжэ зобожо бэшэ – оншо наһандаа ошохоороо ошоо!.. Хэн-юунһээш, хүнһөөшыс дутахагүй, һонор ухаатай амитан... хуу ойлгожо мэдэжэ байгаа...

...Үүр хираанаар ямаршыс ута хүни хүнэдэг. Үглөөнэй наранай түрүүшын элшэ туяагай манхан үндэр мундаргануудай үзүүртэ

ялас гэхэ багта, Цыдэн-Дамба ууяһан галайнгаа хажууһаа бодобо. Хангайн эзэнһээ хүртэһэн хэшэг бэлэгээ – хаба шадалтай эрэ томо булгаа – хоёр гартаа барижа: «Аа-хуры-й, аа-хр-ы-ы! Олзо оробо-о! Хангайн эзэн баялигаа табибо – оо!» – гэжэ байжа, ангууша бүхэнэй заатагүй хэдэг уялга хүсэлдүүлжэ, шэнэ үдэрэй наранай мандажа байха үедэ, галаа тойрожо гурба дахин гороолбо. Һүүлдэнь, хүйтэн газар болохо зэргээрнь хонхойлгожо, Хэрмэчыгээ хүдөөлүүлжэ, дээрэһэнь шулуунуудаар хушаба. Үни холын абажа ябаһан, мэргэнһээ мэргэн буугаа, халташые хайрлангүй, мүн лэ хүүр дээрэхи хабтагай шулуун дээрэ табиба. «Агнуурийн олзобориин хойноһоо хомхойржо, нохойгоо – үнэн нүхэрөө гамнангүй, хайрлангүй алаһандаа, энэ буугаа эндэнь орхихоб», – гэжэ Цыдэн-Дамба, нойргүй ута һүни галай дэргэдэ һуухадаа, шууд эридээр шийдээ юм. Мүн булгаашые эндэ орхихо гү гэжэ һанажа байтараа: «Үгы дээ. Хада уулын, сабдагуудай эзэнэрэй сэхэ харамтайгаар тависан хэшэгээсэнь арцаж болкүй, нүгэл. Хэрмэчым дуралсаал болож надаа үлдис. Алакүй, хориултай ангыс хороочшоо байнав даа», – гэжэ досоогоо шэбшэжэ, тэрэнээ арһанһаань һалгааншыггүйгөөр рюкзак руугаа хэжэрхөд, доошоо бүншөө һэн.

...Энэ саһаа хойшо Цыдэн-Дамба Шираповичай агнуури хэжэ ябахыень нэгэшые хүн дахинаа хаража үзөөгүй. Хаанаб даа нэгэ тээ, ангуушан хүн бүхэнэй досоо аргагүй байлсадаг хөөрүү дэлгэрэнгы агнуурийн зугаагай эхилшэхэдэ, тэрэ дуугай шагнажа һуулсаха, угышые һаа, шэмээгүйхэн саашалһадаг болошоо һэн...

*болдидхо (стланик) – һарьдаг газарта хэбтээшээ ургадаг хуша

БАГЛАА СЭСЭГҮҮД

Хүн зоноор элбэг хотын үйлсөөр гартаа баглаа сэсэгүүдые баринхай эхэнэр гэшхэлнэ. Яаралгүйхэн гэшхэлнэ. Үс болоод тэрэ сэсэгүүдээ нюуртаа дүтэлүүлжэ, һайханаар анхилһан үнэрыень бэсдээ налайса шэнгээжэ абана хаш. Алтан зула – энэ эхэнэрэй эгээ дуратай сэсэгүүд. Хабарай сэсэгүүд. Ямар зохид дулаан үдэр гээшэб мүнөөдэр!.. Апрель һарын һаяхан лэ хахадлажа байхада. Энэ хабартаа

түрүүшынхисэ иимэ дулаан боложо байна, зарим нэгэн зунайшысэ үдэр иимэ байгадаггүй.

Хабар... түрэнэн үдэр... алтан зула сэсэгүүд... Ямар гоё гэшэб! Тиимэ. Бидэнэй энэ мүнөө танилсажа байһан эхэнэрэй түрэнэн үдэрын мүнөөдэр юм, тиимэхээл *Хабар* өөрөө сугтаа энээнтэйн адли баясажа байлсана хэбэртэй!

Түрэнэн үдэр! Хэды хүрэгдэбэ гэшэб энэ эхэнэртэ? Тэбхэр 35 наһа. Нэрэн гү? Яахабибди даа нэрээрнэ. Энэ үйлсэдэ энэ эхэнэртэй халта харалсаад дахинаа юрэдөөшысэ уулзахагүйдөө магадгүйбди. Энэнь лэ зүбтэй. Хажуугаарнай зохидоор хубсалһан, гартаа үнэтэй сэнтэй гоё сэсэг барихан нэгэ эхэнэрэй үнгэржэ ябахыснэ халта нюдэндөө торгожо абаад лэ, өөһэдөө хайша хэрэгээрээ саашаа гүйдлөөл юм бээбди. Ньюр шарайн сэбэр зохидоор харагдаа гү? Обёоржошысэ һайса хараагүйбди, тээд сэбэршысэ байг, үгышысэ байг, манда ямар хамаатайб? Үхибүүдтээ, гэр, ажабайдалдаа даруулшоод, мүртэй хубсаһаншысгүй хүн үйлсөөр уйлаганажа, гэгүүлтэжэ ябанагүй: жаргалтай, сүлөөтэйл хадаа, энэ үдэрэй дүүржэ байхада, гэр тээшээ яарангүй, энээхэнүүр зоргон соогоо сэнгэжэ ябаал юм бээ.

Ажал дээрэнэ түрэнэн үдэрыснэ тэмдэглэжэ энэ һайхан баглаа сэсэгүүдысэ энэ эхэнэртэ барюулжархёо гү? Али үбгэниинь, али... нэгэ тон дүтын нүхэр – эрэ хүн гү? Юун таанад энээниис ойлгохобто даа, хамаатай бэшэ...

Зүгөөр, энэ эхэнэр хэн гэжэ нэрэтэйб, хаанахинайб, ямар мэргэжэлтэйб, хаана ажалладаг бэ гэхэ мэтэшэлэн би хуу мэдэхэб. Хэн-юунэй энэ һайхан үдэр баглаа сэсэгүүдысэ 35 наһаарнэ амаршалжа барюулжархихыснэ мэдэхэб. Хубаалдахамни гү таанадтай? Али «сүлөөгүйбди» гэлдэхэ зон гүт? Зарим нэгэнтнэй: «Шинии эндэ юушэб? Хоб-жэб зөөхэ, хүнэй сэдхэл досоохиис урбуулха дуратай ахирхан эрэ хаш» гэхэдээш болохот. Таанадай үгөөр боложо, ама хэлээ бүтүүлээд, аалин саашаа алхасан ошохомни гэшэ гү? Үгы, юрэдөө, энэ эхэнэрэй энэ үдэрэй баяр жаргалан тухай юү-хээхэнэ мэдэхэ минии, таанадай нэгэнтэйтнэйшысэ хубаалдаа һаамни яшаха юм гэжэ һананам. Зүгөөр, зүгөөр... тон нэгэ сэдхэл һайнтайтнай...

Гудамжын захаар гартаа баглаа сэсэгүүдысэ баряад ябаһан энэ эхэнэрэй түрэнэн үдэрөөрнэ... хэншысэ мүнөөдэр амаршалаагүй юм. Ажал дээрэнэ мартажархёо. Һүүлэй табан жэлэй туршада ажаллажа байһан энэ газартанэ нэгэл дахин һанажа, амаршалжа, бага зэргэ архи-тамхи барижа тэмдэглээ һэн. Тээд эдэ ажалшадаа мүнөө гэмнэхэ

аалши? Аргагүйш. Магад түрэхэн үдэр тухайгаа өөрөө хануулжа хэлэхэ байгаа? Тээд абьяшье гараагүй. Юундэ? Мэдэхэгүй. Гэр бүлэ, ондоо хани нүхэд? Үгы тооной юм. Үгы, байгаал ааб даа, нүхэдгүй, түрэлхидгүй зон гэжэ байдаг юм аал? Зүгөөр, энэ эхэнэрэй түрэлхидын гэжэ барандаа шахуу ондоо тээ байршадаг. Энэ хотодо энэ эхэнэр гансаараа байдаг юм. Урда тээ ажаллажа байхан газархаань нэгэ багахан тагалга ажалшадай хамтын байрада үгөө хэн, тэндээл гансаараа арбан жэлэй туршада байршана. Наһанайнгаа нүхэрышье оложо шадаагүй, үхибүүш түрөөгүй. Газар дээрэ ганса сусал... Үгы, үгы., яажашье иигэжэ хэлэжэ болохогүй, хэлээ таһа хазуужам. Хүниие доройтхожо, муудхажа огто болохогүй, нүгэл бү абаһууб.

Үглөөгүүр ажалдаа ошоходоо энэ эхэнэр яһала дорюун гараа юм хэн. «Шимнай мүнөөдэр ямар зохидхоноор хубсаланхайбши?», – гэжэ хоёр-нэгэн хүн торсолдоодынь абаа. Иигээд лэ дүүрэшөө. Ажалһаа гараад хэнтэй түрэхэн үдэрөө тэмдэглэхэбши? Бага зэргэ танил нүхэд һамгадтаа ошохо байгаа. «Байс даа», – гэжэ һүүлдэнь шиидээ. Тэдэнь хуу гэр бүлэтэй, үхибүүдтэй, тиимэхээ сүлөөгүй, онсо өөһэдын һонинтой байха. Юун тэдэниие тухашаруулхабши.

Энэ эхэнэр мүн лэ өөрын һонинтой... ханаа бодолтой...

Нээрээшье, ямар зохид үдэр мүнөөдэр болобо гээшэб? Хабар! Хабар!.. Харин тиихэдэ гансааран... Үшөө бараг залуу наһандаа ябаһан энэ эхэнэртэ яатарааш энэ үдэрыс нэгэ зохидхоно-о-р үнгэргэхэ дуранинь хүрэнэ гээшэб... Хэн нэгэн, нэгэшье дахин һаа, эгээ дуратай сэсэгүүдыень түрэхэн үдэрөөрнь гэжэ гартань барюулжархихан байгаа һаань...

Тээд... үгы ха даа... хүнүүдтэл адли хүн бололсоод ябахата яашаха юм? Хэндэ хамаатайб, хэн юү мэдэхэб?.. Тиигэжэ бодоходоо, энэ эхэнэр тугаархана харгыһаа хадууржа, хотын сэхэ дэлгүүрһээ юһэн алтан зула сэсэгүүдые (юһэн эрдэни!) абажа, өөрөө өөртөө түрэхэн үдэрөөрөө гэжэ бэлэг болгожо барья юм!.. Тиимэ! Хэндэ хамаатайб? Хэншье бү мэдэг!? Хотын гудамжаар баглаа сэсэгүүдые баринхай жаргалтай нэгэ эхэнэр ябаал юм бээ. Жар-гал-тай!!

...Эртын һэрюун үдэшын буужа байхада, һайхан сэсэгүүдые баринхай эхэнэр хотын үйлсөөр яаралгүй гэшхэлнэ. Үс болоод уйдхар нюдэнүүдээ сэсэгүүд соо нюужа, хангал һайхан үнэртэнь дашуураад абаха юм...

...Газар дээгүүр *Хабар* айлшална. Хүн бүхэндэ найдал, жаргал, баяр, дулаан... дуран асардаг хаһа...

ТРАМВАЙН ШАНДАГАН

– Максар, Максар, хэды болотор хүн шамайе хэрэсхэ юм, бодыш! Долоон сагта заатагүй хэрэсгээрэй гэе хамнайш, – гэжэ үсэгэлдэр үдэшэнһөө хойшо архидашаһан Максар, үбгэн хоёрһоо сэхтэ хашпаржа байһан Лида тэрэниие угзарна.

Зантагар шэбүүнхэ шэнги толгойтой болошолон Максар хүндөөр амилһаар арайшые гэжэ бодобо. Яажашые хаа ябаха хэрэгтэй. Эндэ, городто, архидашаһаар, эгээ нэгэ долоон хоног болошобо. Үсэгэлдэр автобусаар хүдөө нютагаа ябаха байһан тэрэ уржадар үдэшэлэн харгынгаа мүнгые барандань, хашпарһашые үгы болоторнь уужархёо һэн. «Яба-ха-а, ябаха», – гэхээр Максар хубсалжа, хармангаа уудалжа, энэ тэрэ юумэсэ шалгажа үзэнэ.

– Һэ, мүнөөдэр амаралтын үдэр лэ! Батө-ө, өө, Бата-аа! – гэхээр тэрэнэй нүгөө таһалга тээшэ даб гэхэтэйнэ зэргэ:

– Хүрөө, болоо, үсэгэлдэр үдэшэндөө архидаһантнай багадаа гү, – гэжэ бадашаһан Лида, Максарай урда бии боложо, хэрхээр бэшээр хурхиржа хэбтэһэн үбгэндөө дүтэлүүлбэгүй.

– Зай, зай, болёоб. Лида, сэхэр бү сухалдыш даа, арай гэжэ гурбан жэл соо хүнэй нэгэ ерэн гэхэй, – гэхээр, Максар тэмтэржэ, хана түшэжэ байжа гуталнуудтаа хүлнүүдээ углаба. Юумэшые эдихэ дурегүй, тиимэһээ гэмгүйхэн уһа гудамхяад, томо сүүмхэтэй юумэсэ абажа: «Баяртай», – гэжэ гэрэй эзэн эхэнэртэ дуугаржархёод, газашаа гараба. Гурбадахи дабхарһаа гэшхүүрэй барюул барижа ябаад доошолжо, үйлсэдэ гараад, сүүмхэсэ газарта табижа, иишэ тиишээ хараашалба. Ихэдээ Максар хаана мүнөө байһанаа, хайшаа ошохоёо тухайлжа байна гэшэ. Батынхинай хаана байдагыень һайн мэдэхэшые байгаа хаа, мүнөө толгойнь эрьшөөд, трамвайн буудал али зүгтэ байдаг бэлэй гэжэ хараашална. «Гэр соо ямар бүгшэм, амьяа абажа ядахаар байгдаа, харин газашаа зохид хэрюун, һалхитайшаг лэ», – гэжэ Максар бодонгоо, үшөө дахин хубсаһа хунараа заһажа, дутуу шагталаатай шагтануудаша шагталба. Хэрюун агаараар амилхадань досоонь нилээдгүйхэн дээрэ шэнги. Городой үндэр гэрнүүд дээгүүр орой намарай унжагай бороогой няалданги үүлэнүүд тогтонхой, мэнэ-мэнэ тэрэнэй хүндэ дуһалнууд хүсэ шадалаа баража хүрьһэтэ газар уруу унажа эхилхэнь хаш. Максар бэсэ эһээд, хүдөө нютагтаа бэшэ, городто байна ха юм, бага зэргэ тэмтэрһээр трамвайнуудай харайлдажа байһан зүг тээшэ ошобо.

Максар гээшэмнай табин нахаяа хүсэхөө ябахан хүн. Түрэн, гарахан тоонтониинь гэжэ талын дунда оршодог тобир хайхан Тэбхэр нютаг юм хэн. Харин мүнөө тэндэхээ холо, тад ондоо газарта, үндэр шобхо хадануудай хоорондохи хабшуу худал, нарихан гол барижа гонзогор утаар нэмжыхэн нютагта ажаһуудаг юм. Дээрэ хэлэгдээшэ Бата гээшэмнай Максарай хамганай – Должодой – түрэн ахань байха. Тиимэхээ Максар Улаан-Үдэ ерэхэдээ, Батында байршажа, энэ олон үдэрэй архидаа үүсэхбэ. Лида, муу гэргэн (халамгай Максартал адляар бодохо болоо хаамнай), Максарые үни гэрхээн намнаха хэн, тээд хүдөө нютагһаа гэртэнь үхэрэй мяхатай ерэн хүниие яажашье үлдэхэ аргагүй хадаа, хэдэн үдэр гэр соогуураа пүлхышэнхэй гэшхэлжэ, уураа гаргаха юумэсэ оложо ядахадаа, хэрэгтэ хэрэггүй сагта үхибүүдээ, сэхэнхидээ үбгэсэ алаха хюдахыс хэжэ байгаа. Максарай ондоо тээшээ байрлахаяа ябашаха дураниинь хүрөө, тээд ногтуу тэрэниие хэн хэдэн үдэрөөр гэртээ байлгаха дуратай байхаб. «Нэ, эдээнэйдэ сүүмхээр дүүрэн мяха асаржа үгөөд, үшөө Лидэхээ айжа байха болообиб. Дүгын түрэл гүбди», – гэжэ бодоһон тэрэ, бээ барижа, Лидын урдаһаа дуугараашье үгы хаа, бага зэргэ бээрхүүшэгээр Батында байжа үнгэргэбэ. Бата, Максарай үүри, тэрэнэй ерэн үдэринь, айлшанаа хүндэлжэ, бага зэргэ архи бариһан хаа, үсэгэлдэр үдэшэлэн тээ, Максарай ябаха болоходо, гэрэй эзэн хадаа, дахинаа хүргэнөө хүндэлжэ (үшөө зохидхоноор гэжэ амаралтын үдэрнүүдэй дайралдаһан хада), хойуулан архи барижа эхилэн аад, һүүлдэнь уһан һанди болотороо архидаһанууд.

Максар гээшэмнай сэхэ һонёор архи уудаг хүн байха. Архиншаншье гэхэдэ арай худал хаш, тээд архиншан бэшэ гэхынышье аргагүйл; өөһэдөө мүнөө хаража байна ха юмта, энэ уһан шалбааг болотороо уугаад байхыень. Нонин даа, уяанһаа алдууршаһан юумэндэл, хэдэн үдэрөөр архидаһаха, тиигээд гэгтэ зогсожо, хэдэн һараар, хахад жэлһээш үлүү архи гээшые амандааш хүргэхгүй. Нээрээһээ, гайхалтай бэшэ гү, иимэ һонёор архи ууха гээшэ. Зарим үедөө хурим түрэ, найр нааданайшье боложо байхада, һогтуушуулһаа хашаржа, гэрэйнгээ саадахи нэгэ углууда хоргодоод һууха, үгышье хаа, буугаа үргэлөөд агнаһаа хада хүдөө тээшэ ябашаха. Һүүлшын гурбан жэл Улаан-Үдэ руу харгылаагүй байһан тэрэ, юу байха хэм, сүлөөтэй хүн шалтагаан оложо ядаха хэн гү, мүнөөхи муухай архяараа зууралдашоод байна гээшэ. Бата тэрэнииснь мэдэхэ хадаа сэхэ тоогоогүй, гансал һүни орой болотор городоор зайхыень хорёо хэн. Должодынышье мүн үбгэсэ балай гэмэрдэггүй юм. Эрэ хүн гээшэ ааб даа

гэжэ ойлгодог; үдэрэйн үдэртэ архи уужа ябадаг бэшэ ха юм. Ажалша бэрхэ, модоор дарха хэхэдээ гартаа дүйтэй, гэр газагуурнь ябсаб байдаг. Эхэнэр хүндэ ондоо юун хэрэгтэйб. Гушан наһаяа һайса эдһһэн хойноо хадамда гаража шадаһан Должодто ондоо ямар һайн нүхэр олдохо бэлэй?

Зүгөөр Максарнай архияа уужа эхилээ һаа... О-о, тэрээн шэнги шүдхэр үгы. Гэртэхин, хүршэнэрөө, түрэл гаралаа, зарим нютагайнаа зониис үдэр хүнигүй зобоохо, үдэртөө байрладаг газарын гэхэдэ – архинай алаабхиин хажууда. Дайралдаһан, уулзаһан лэ хүнтээс архи ууха, үгышыс һаа, дахалдаад ябашаха. Нэгэ һайн юумэниинь гэхэдэ, һамгаяа сохижо, гэр соохиёо худалдажа, хулгайлжа архи болгодоггүй, гансал нэтэрүүгээр мүнгэ, архи эрижэ зобоохоһоон бэшэ. Иимэ хүн юм даа, Максар гээшэмнай, һайтай, муутайшыс.

Гэбэшэ, Максарта нэгэ сэхэ гомдол бии юм. Гомдол юм гү, али юуншыс гээд хэлэлтэйб? Наһанай гомдол гээшэнь лэ ааб даа, ондоо юун гээд энээнииснь нэрлэхэбши. Гомдоошыс һаа, өөртөөл гомдоо юм бээ, бэшэ зэмэ-гэмэтэй зон эндэ үгы. Наһанай сэхэ алдуу гаранхай. Должод мүн лэ энээнииснь һайн ойлгожо байдаг, тээд мэдээгүй юм шэнги болоод, шэмээгүй үнгэргэдэг. Урда жэлнүүдтэ Максар архи уухадаа миин лэ уужархидаг байһан һаа, һүүлэй үедэ һогтуугаар хүниндөө уйлахань олошороо, өөрынгөө тэнэгыс дурдажа, һамгандаа ба арбатай, долоотой хоёр үхибүүдтэ сүхалаа гаргахань элбэгжээ. Тиимэһээ Должод, үбгэнэйнгөө хэрэгээр город ошоод ерэхэ болоходо, лаб лэ архи уухыснь мэдэжэшэ байгаа һаа, тэрэмни ойгоо тараагаад ерэг лэ даа гэжэ һанаһан. «Үхэрэйнгөө мяхыс худалдахадаа мүнгээс хуу уужархингүй, бараг дээрээ захиһан юумысми абаарайш даа, ойлгоно гүш? Архияа залгихал юм бээш, юун уунгүй байжа шадахабши. Улаан-Үдэ манай хүдөө нютаг бэшэ, милицидэ орожо, хулигаануудта тонуулжа, биса сохюулжа байбаш. Үгы, юрэдөө, эндээ, нютагаа ерээд тэрэ хоро-шэрээ барижа байхада хайшаа байгаа юм?» – гэжэ байжа, һамган хадаал һамган, Должод үбгэндөө гэмэрээ һэн. Тээд Максарнай, бүри һалаһан архиншан бэшэ хадаа, город ерэхэдээ саб байсар бээ барижа мяхаяа тушаажархёод, мүнгөөрнь худалдажа абаха юумэнүүдээ барандань шахуу абаһан лэ хойноо архидажа эхилшоо һэн. Гансал, архинда гэжэ тоомножо орхихон мүнгэнэйнгөө дууһашахада, бусаха харгынгаа мүнгыс уужархиханинь харамтай.

Мүнөө Максар хэды һогтуу зандаашыс һаа, үйлсэдэ гаража, олон хүнүүдэй дунда ороходоо, бээ шадахыс барихыс оролдоно.

Гэбэшье, хула бэс ябаһан бэшэ, томо сүүмхэ шэрэжэ ябаһан хүндэ, сэбэр сэхээр гэшхэлхэ гээшэ хэсүүхэн байжа, үйлсые хүндэлэн гарахадаа ба трамвайн рельсэнүүдые алхалхадаа арай шамай унашыхын наана хүл дээрээ тогтожо ябаба. Трамвайн буудалда ерэжэ, сүүмхэсэ газарта табихадаа, нэгэ бага амияа дараба. Ядахын сагта, хүнэй яаража байхада, трамвайнууд, зорёолһон юумэдтэл, булта нүгөө тээшээ хойно хойноһоон гүйлгэлдэнэ. Яар яндан тарган Гармажаб, нютагайнь хүн, үсэгэлдэр үдэр городой Ногоон базаар дээрэ Максарай тэрээнтэй уулзашахадань, машинадаа хуулгажа абаашахаяа дурата дурагүй, арай шамай гэжэ амаа нээгээ хэн. Тээд хомхойшог Гармажаб «түлэхэ мүнгэгүйб» гэжэ байһан хүниие юундэ машинадаа хуулгаха дуратай байхаб. Гансаараа гурбан хүнэй шэнги шэгнүүритэй байгаад, үшөө Максарые түлөөһэгүйгөөр хажуудаа хуулгаха, машинань гамтай ха юм. Нютагайл хүн хадаа арсажа шадаагүй хаш, тиигэбэшье һогтуу Максар тээшэ хёлогод гэн: «Үглөөнэй найман сагта ябахаб, хожомдоо хаа өөрыгөө зэмэлээрээ, хүлсэхэ аргамгүй», – гээд, аяар хаана байһан городой нүгөө захадахи нэгэ талмай дээрэ хүлсэжэ байхаар хэлээ хэн. Тиимэһээ Максар мүнөө, халтад гэбэл, хожомдошоходоо болохоб гэжэ ойлгожо байна. Яаха болонобши? Таксигаар ошохо гэхэдэ, мүнгэн үгы. Нэ, ямар такси, тэрээнһээ байха трамвайда түлэхэ хашарһаншье хармаандаа үгы аад. Батаһаа жэжэ, улаан мүнгэ эрихэ Максарай ухаандань ороогүй. Зүгөөр Лида гэжэ, баһа нэгэ яар яндан эхэнэр, үбгэндөө дүтэлүүлээшьегүй. Трамвайда һуужа ошохоһоо ондоо бэшэ мұрынь үгы. «Трамвайда түлбэри үгыгөөр хүнүүд ябажа байдаг бэшэ аал, ходо бэшэ, нэгэ дахин түлбэри үгы ябажа үзэхэдэ яашаха хэм», – гэжэ Максар досоогоо бодоно.

Тугаарай Максарта нэгэ сэх гомдол бии юумэ гэжэ хэлсээ хэмди. Тэрэмнай юун бэ гэхэдэ, энэ хүмнэй залуу наһандаа ондоо һамгатай, хоёр үхибүүдтэй байһанаа, тэдээнһээ тэрьсэжэ, һамганһаа һалаад гэс даа, жэлһээ үлүү саг соо энэ тэрээгүүр тэнэжэ, элдэб ажал хэжэ ябаһанаа, Должодтой танилсажа, хоёрдохи һамганайнгаа нютагта арба гаран жэл соо түбхинэжэ байна гээшэ. Түрүүшын жэлнүүдтэ шэнэ жаргалаа олоһондоо сэх баясажа байдаг байгаа һаа, һүүлэй үсэдэ энэ баярынь бууража, түрүүшынгээ һамган, хоёр үхибүүдээ һаһадаг, хайрладаг болошоо. Энээн тухайнь хэншье мэдэдэггүй, гансал олонхи нойргүй хүнинүүд гэршэлжэ шадаха байха. Табин наһанай дүтэлжэ, үһэнэй сайжа эхилээд байхада, залуу омог наһамнай хойшонтожо эхилдэг гээшэ ааб даа. Должод Долгормадань хүрэжэ

шадаагүй даа. Үгы... Должодые тиимэшье муу эхэнэр гэхын аргагүй, гэбэшье... Максар Долгорматай хонгор залуу наһанһаа нүхэсэжэ ябаа, нэгэ хургуулида хураһан, тэрэнэй өөрэйнь түрүүшын дураниинышье гээ һаа алдуу болохогүй ха. Үхибүүдын хайратай, алиниинышье: орхижо ошоһон хүбүүн басаган хоёршье, хоёрдох иһамганһаань түрэнэн хоёр басагадыныншье. Нээрээ хэлсэдэг хаш, эндэ үхибүүд зэмэтэй бэшэ гэжэ! Мүнөө болоходо тоонто нютагынь, түрүүшын һамган, үхибүүдын Максарые татажа эхилдэг болошонхой. Аргагүй. Үдэртөө ажалаа хэжэ ябахадаа сэхэ ойлгохогүй, зүгөөр һүниндөө, үгы һаа, гансаараа хада хүдөөгөөр агнуури хэжэ ябахадаа, зүрхөө үбдэхөөр тэдэнээ һанаадхиха... Харин үнэхөөрөө, хэдэн хоногоор архияа баряад ябаа һаа, үшөөшье дорой байдалда орошодог. Ногтуу хүн һонигүй гэдэгтэл, зарим үсдөө Максар мийн уйлажа эхилхэ...

Үшөө хургуулида хуража байхадаа Долгорматайгаа ямараар нүхэсэжэ, ямараар дурлалсажа ябагша бэлэй? Түрүүшын үхибүүтэй – хүбүүтэй болоходоо – ямараар баярлаа һэм? Юүндэшье гэнтэ, гэмгүй ажаһуужа байгараа, арбаад хоног соо Долгорматаа сэхээр хэрэлдэжэ, һүүлдэнь гэрһээн гараад ябаһоо һэм? Максар айлай ганса хүбүүн байһан хадаа бага наһанһаа эрхээр үдэһэн, тиимэһээ тэрэ муун тэрэ үсдэ үшөө табигдаагүй байһан байгаал хаш. Долгормагай хүлисэл гуйжа хойноһоонь сэрэжэ гү, үгынье һаа, гэртээ бусахыень дуудаа һаань, Максар һөөргөө сэрэхэдэнье болохо байгаа, тээд... тээд тиимэ юумэн үзэгдөөгүй һэн даа. Долгормашы мүн өөрынгөө үсэдые харуулаа. Тиигэжэ, мүнөө болоходо, хэндэнье хэрэггүй бага алдууһаа сэхэ алдуу гээһэнь болоо. Ехэ алдуу гэхэдэнье эндэ тааранагүй, эндэ хүнэй наһанай, хуби заяанай харгы хэмхэржэ һаалаа. Дүрбэн жэлэй саада тээ, гэр бүлөө орхижо гараһанһаа хойшо, Максар нютагаа нэгэ эрьсэжэ сэрэ һэн. Хоёр хоногоор. Долгорматай уулзахаяа зүрхэ алдаа, үбдэдэг болоһоо гэжэ дуулаһан. Түрүүшээр зургаадахида хуража байһан Туяанатайгаа уулзаа. Басаганиинь, мэдэхгүй, үни эсэгээ хараагүйдөө хирэшөөд байгаа һэн гү, али энэ хүлээгдээгүй уулзалгада дурагүйдэһэндээ гү, түрүүшээр буруу хараһоод дуугарангүй зогсожо байһанаа, һүүлдэнь эсэгэдээ дадажа, яһала хоюулан хөөрэлдөө һэн. Бэлэг абахадаа, баярлажа энсэгээ. Наһаараа арай нэгэ бага заадаа хаш. Зүгөөр ахамад классуудта хуража байһан Баясхаланиинь... тэрьсэжэ ябаһоошьегүй, нюур шарайгаа нюугааһыегүй, гансаханшье үгэ дуугаржа үгөөгүй, һарбайһан бэлэгыныншье абажа үгөөгүй...

...Одоо гээнэ холоһоо трамвайн ерэхэнэ харагдажа, буудалай газартахи хүнүүдэй хүдэлөөн эхилшэбэ. Ерэхэдээ, бурхан хаража, хоёр вагонтой трамвай ерэбэ, тэрэгүй хаа энэ мянган зониинь хаанаа багтажа шэнгэхэ һэм. Тиигэбэшье Максар хоёрдохи вагоной хойто үүдээр тэрсэлдэжэ, арай шамайхан томо сүүмхэсэ шэрэлээр оробо. Иигээд тэрэнэй «тэмсэл» дүүрээгүй. Бэнь хүн зондо түрюулһээр нэгэ тээшээ, сүүмхэнь үрөөһөн гартайгаа нүгөө тээшээ таталсаха юм. Максар дуу-шуушьегүй, тэрээхэндээ «тэмсэлээ» үргэлжэлүүлжэ, байр дээрээ тэршэсэгээжэ, сүүмхэсэ угзара угзарһаар хүл дорохоноо асаржа хэбэ. «Аргаалагты, нүхэр, гансааран үйлсэдэ байнагүй ха юмтэ», – гэжэ нюурайнь зүг урдахана шангаар амилжа байһан залуу басаган буршагад гэбэ. «Анираа хата, шамайе ханаха аргамгүй, – гэжэ Максар аман соогоо нүлшэгэнэнэ. – Трамвайһаа байха танай үйлсэдэнь намда уйтан байна, түргэн эндэлээтнэй талиижа тала руугаа ошоошонь дээрэ. Городойхид, баарһад, ятарааш зободог хүнүүд хабта». Хажуудахи хандай дээрэ өөрөөнь бага зэргэ ахамар хүнэй нуужа байхынь харахадаа: «Нү-хаар, намайгаа нуулгыш даа, бишни сэхэ ядаржа ябанам», – гэжэ үнэнөө хэлэбэ. Тэрэнь Максар тээшэ харахадаа, архиин мангарта зобожо байһан хүниие юундэ таажа шадахагүй һэм, шэмээгүй бодоод үгэбэ. Максар түргэн нуужа, хашартай мүнөөхи сүүмхэсэ дахинаа хүл доогуураа түлхибэ. «Хүрэгдэхэ газар холохоно, нуужал абаа хадам, трамвай абаашанал бээ», – гэжэ тэрэнэй ханаа амар боложо байхада, тээ саахануур гэнтэ «Ябадалаа түлэгты, миинтэ ябаха саарһануудаа харуулагты!» – гэхэн кондукторай эрид шанга абьян дуулдаба. «Һэ, хармаандаа ханшье гэхэ мүнгэгүй һэмнайб, хэдыдээ мартажархидаг хүн гээшэбиб. Яалтайб? Нуужа байһан намайе, магад, обёоронгүй үнгэршэхэ», – гэжэ бодоһон Максар, унтааша хүн боложо уруугаа харашаба. Зобожо ябаһан хүндэ иигээд нуухадань үнэхөөрөөнь зохид байгдана. Шанга шангаар дуугарһан кондукторай абьян дүтэлэ дүтэлһөөр Максарай хажууда ерэжэ:

– Ёо-ёх даа, ямаршье хашартай ажал гээшэб. Эдээнтэй хэрэлдэ хэрэлдэлээр өөрөө ухаа муутай болошохоор. Зай, даа, унтаашан бү боло, – гээд, Максарай гарһаа тэрэ угзарба. – Мэнэ хаяхан томо сүүмхэтээс үүдэндэ тэрсэлдэжэ байһан аад, хэдыдээ унташабаш. Хэниие мэхэлхэмни гэжэ ханаабши. Түлэхэ мүнгэгүйб гээд хэлыш сэхэ руунь, – гэжэ байжа үгэлшэбэ.

Бузар муухайгаар баригдаһан Максар аягүйрхэн өөдөө хаража:

– Үнэхөөрөөшье мүнгэгүйб, яаралтай ябанам. Нэгэ дахин түлбэргүйгөөр ябахымни зүбшөөгьт даа, – гэжэ гуйхадань, кондуктор хэмшье гэнгүй, бүри гаарашана:

– Үшөө харьт, энээниис, уһан һогтуул! Мүнгэгүйб... зүбшөөгьт! Түлбэри үгы ябажа байгаад, юундэ үшөө хархайжа һуугааби, бодо! Максар һууриһаа бодобо.

– Яба, яба, гэшхэлэ үүдэн тээшэ, – гээд, кондуктор тэрэниис түлхибэ.

– Би худалаар хэлэнэгүйб. Нээрээ нэгэ дахин зүбшөөгьт даа. Намайе машина хүлсэжэ байна, хожомдожо байнам. Би трамвайгаар ходо ябажа байдаггүйб, хүдөө нютагта байдагби. Мүнгэмни дууһашоо, хаянай городто ерэнээр түрүүшынхисэ миинтээр ябажа ябанам. Зүбшөөгьт даа, нэгэ дахин, зай гү?

– Яба, яба, бү яри. Фү-ү, үжэнхэй үнэр. Архияа уухадатнай таанадта юундэ мүнгэн олдод лэ байдаг бэ. Түлбэрийн мүнгэн тухай трамвайда һуухынгаа урда, тэрэ хоро шэрээ хоолой руугаа шудхачынгаа тэндэ бодохо байгааш.

– Яатарааш хүниис баһана, доромжолно гээшэби. Хүниис ойлгохо, хайрлахашьегүй, өөрөөшье хайратайгаар үзэгдэнэш ихэдээ. Энээхэн тулюур ажалаа хэ хэнээр өөрыншни абари зан ажалтайгаа тон адли болошоо гээшэ ха. Үгы, ойлгыш юрэдөө, худалаар хэлэнэгүйлби. Хахад час трамвайн ерэхыс хүлсэгээд, хожомдожо ябанам. Машина хүлсэжэ байна, хүдөө нютагаа ошохомни. Ябашоо хаань халаа гээшэб, харгын мүнгэ үгыб, – гэжэ байжа мангартай Максар трамвайн кондуктортай нэгэндээ бололсоно.

Максарай трамвайда һууһанһаань хойшо нэгэ сэх буудалай газар үнгэрһэн байжа, тэндэ олон зон буугаа хаш, мүнөө трамвай соо бага зэргэ сүлөөтэй. Максар үүдэнэй хажууда ерэбэ. Энэ үедэ тэрэнэй ара нюргандань нэгэ эрэ хүн кондукторто юун гэжэ хэлээб даа, тэрэниис мүртэй ойлгожо абаагүй. Зүгөөр кондукторай тугаарайхидаал адли шангаар:

– Энэ хүнэй түлөө түлэхэмни гэжэ гү? Һэ, юундэ? Һогтуу бүхэниис хайрлажа, мүнгээ хаяжа ябаха болоо хаа, юун болохо юм? Өөрөө оюутан бэшэ аалши? Али танил хүниис, түрлөө оложорхибо гүш? – гэжэ байжа, үнэхөөрөөшье, хүнөөрөө «нэгэ тиимэшэг» эхэнэр гэжэ мэдэхээр, тэрэ кондуктор һамганай хэнтэйшьсб хөөрэлдэшэхэдэнь, Максар эрьсүлэжэ хараба.

– На, бари, энэ биледээ. Энээхэн оюутан хүбүүндэ һайниис хүргэ. Һогтуу шамайе хайрлажа, һүүлшынгээ мүнгөөр шамда энэ билет

абажа үгэбэ гээшэ, – гэжэ кондуктор хажуудань байһан хүбүүн тээшэ хёлогод гээд, – хэн үшөө мүнгөө түлэнгүй «шандаган» мэтэ ябажа байнам, түлэгты! – гэхээр саашалба.

...Максар тархи толгойгоо, нюдэнэйнгөө энэ үедэ хэды муу, हुла байгаашье хаань, энээхэн хүбүүе тэрэ зуурандаа таниядхиба. Танижа абахадаа, нюрга руугаа жэрэгэд гүүлэн, гэнтэ элүүр тооной болошобо. Тээд юундэ танихагүй нэм: – урдань... урдань... өөрэйнь хүбүүн сэхэ урдаһаань харашоод зогсожо байба.

– Баясхалан?!.. Ши... хаанаһаа?..

Энэ үедэ трамвай зогсожо, Баясхаланшые дуу-шуугүй зандаа үүдэн тээшэ тэгүүлбэ.

– Баясхалан... Баясхалан... хүбүүмни, байзыш ... хайшаа... – гэжэ, гэнтэ уулзаһаһан хүбүүнтгээ тэрэ дороо хахасахаяа байһанаа ойлгожо абаһан Максар мэгдэшэнэ. Тэрэнэй хүндэ сүүмхээ абажа, хүбүүнэйнгээ хойноһоо мүн лэ газаашаа тэгүүлхэдэнь:

– Таа ошохо тээшээ ошогты, хожомдожо байна бэшэ аалта. Бишые университеттэ, хэшээлдээ хожомдожо байнаб, баяртай... Намайе бү дахагты!! – гэжэ эрид шангаар дуугарһан Баясхалан трамвайһаа хүрэжэ, олон зонуудай дунда орожо саашаа гэшхэлшэнэ.

...Энэ үедэ үйлсэдэ, асфальт дээрэ, тугаарай орохоёо байһан боорогой түрүүшын дуһалнуудай унажа эхилээшэнь элихэн үзэгдэнэ. Үүдэн дахинаа хаагдажа, трамвайшые байраһаа хүдэлбэ. Максар трамвайн хойто сонходо түргэн ошожо, шэлэй саана, тротуараар ябажа байһан зонууд соо Баясхалание бэдэржэ хараашалба. Тээд юун харагдаха бэлэй, энэ шийгтэй сагта сонхо сэнтэшэнхэй. Максар сонхын шэлые аршажа байжа хараашалба...

«Ямар хүлээгдээгүй уулзалга болобо гээшэб... Хүбүүнинь, Баясхаланинь, университеттэ бурана... Ёһоор, ёһоор, ёһотой эрэ хүн боложо байнал, хоолойнинь гэжэ... бүдүүн... үндэршые болошоо, – гэжэ хүлгэшэһэн Максар түрүүн, ойр зуурахана баясаадшые абаба. Үгы тээд, анханһаа номдоо бэрхэ байһан хүбүүнэйнгээ энэ үедэ, магад, Улаан-Үдэдэ буражашые байхадаа болохо гэжэ тухайлхагүй, нэмээхэн хүнүүдһээ бурагшалаадшые юундэ үзөөгүй гээшэ-биб? Аяар долоон хоногто городто байгаад хүбүүнтэйгээ уулзахагүй гэжэ. Тэнэг лэ амитан хаб, уулзахадаашье... Ногуугаар?! Үшөө трамвайһаа үлдүүлжэ байхаб... Би... би, эсэгэнь, хүбүүндээ өөрөө мүнгэ харбайха байһан аад... ай, халаг, халаг... хооһон тархи! Юу хэлэхэбши даа, зүрхөө тэһэршэхээр. Хүбүүнээрэ трамвайн билет абхуулжа байха гээшэ... Хоёр үхибүүдтээ алимент гээшыень түлэжэ

ябаагүйб», – гэхэ мэтэшлэн хүндэ бодолнуудта абташаһан Максар сонхын бүдэхи шэл руу хараһан зандаа замаа үргэлжэлүүлнэ.

Максар гартаа баряад байһан трамвайн биледые удаан харан байшпаба.

Энээхэн лэ саарһан тэрээниие мүнөө хүбүүнтэйн, Баясхалан-тайнь, холбоно гэшэ гү? Түрүүшынгээ үхибүүндэ ямаршыс ехээр дурлажа байдаг һэм (түрүүшын хадаал түрүүшын!). Багахан хүбүүгээ хүзүүн дээрээ һуулгажархёод, хоюулан шашхаа табилдан гэр соогуураа гүйжэ ябадагаа эли гэгшээр һанана. «Максар, Максар, болиишэ-э, хүбүүгээ бү унагаажархи», – гэжэ Долгорма айжа абабашыс, жаргалтай нюдөөр энэсэсэгээн хаража байха... Максарай иигэжэ һанажа байхадань, хүбүүнэйн абажа үгэһэн билэдһээ гар руунь нэгэ ондоохоноор даа, дулаана-ар даа жэгнэхэдэл гэбэ. Максар тэрэ биледые сээжэдэ дүтэлүүлжэ баряад байһанаа, дүмүүхэнээр таалаад абаба... Саашаа тэрэ бээ барижа шадабагүй...

...Мүнөөнэй үс сагай байдалыс элихэн харуулжа байһан энэ тэрэ рекламунудай зураг, тоогоор алаг эрээн болотороо будагдашаһан трамвай, юрэдөөшыс дууһашагүй ажалаа хэжэ, городой нэгэ захиһаа нүгөө захи руу харайжал ябана. Унжагай намарай удаан бороогой уһаар уйдажа эхилхэдэ, тэрэнэй түрүүшын нулимса-дуһалнууд трамвайн сонхоной шэлэй саада руу яаралгүй доошолжо эхилнэ. Хэрбээ Хатан-Намар өөрөө хүндэл адли хаража шададаг һаа, эгээ энэ үсдэ, трамвайн сонхын шэлэй досоо талада, мүн лэ өөртэйн адли уйдхар гашуудалда абтаад байһан эрэ хүнэй хасар дээгүүр хүндэ нулимсануудай доошолжо байхыень хаража шадаха һэн. Хаража шадаад, хайрлаха һэн гү?..

1998 он

ГАШУУН МАНГИР

Наранай баруун хадын үндэрэй оройдо дүтэлхэдэ, одоо гэжэ энэ үдэрэй халуун бууража, хойто зүгһөө һэрюуншэг һэбшээн нариихан годигор горхо зубшажа үлсэхэдэл гэбэ. Тсэд яахаб, бурыад тала дайдаарнай, богонихоншыс һаа, зулгы һайхан зунай саг түлэг дундаа ябана гэшнэ. Энэ үдэрэй ааяма халуунда би хэды зобожо абабашыс, энэһнээ хашарбагүйб. Хэды дахин гурбан алхамай газарта гэхээр

үдхэн шугы соогуур урдажа байһан хэрюун сэбэр уһанда (хүйтэншье гэхэдэ болохо) орожо, хэрюусээд, гаража байгаа. Хүндэшье бэшэ хаа, халуунда, хоно батаганаагай элбэгтэ хашартайшаг, нюрга үбдэ-гыг хадхажа зобоодог ажал – голой мангир түүлгэн гэшэ – дүүрэхэ тээшэ болобо. Зүгөөр энээнһээшье, мангир түүлгэнһээ, үдэрэй халуунһаа, юунһээшье би хашарнагүйб, хашархаһаа байха налай-жа, найрлажа, энээхэн, жэл мэтэ ута үдэрэй дүүрэхэ тээшэ боложо байхадань голорхожо байнам. Тээд тиингүй яахабши, тоонто нютаг гэшэ хүниие алишье сагта суранзан мэтэ татажал, татажал, шолшо-гонон урдажа байһан горхонуудынь, дуулалдажа байгаа шубуудынь, тэнгэрийн дуугаар, сахилгаанай гал соогуур сайбалзан адхаржа бай-һан хүнийн аадар бороонийн аахуруйлан байжа дуудажал, дууда-жал байдаг ха гү? Хариһаа һөөргөө тэхэрижэ ерэхэн хүнэй хүл гараа нютагайнгаа сэбэр тунгалаг горхондо дүрэхэдэ, аршаандал арюун уһыень альган дээрээ абажа ундалхада эгээ һайхан, эгээ туһатай эм домьнь боложо, эсэхэн бэе махабад амаржа, ээлжээтэ амаралтынгаа ерэтэр эндэхэ шэнэ хүсэ шадал абажа ошогдодог ха гү? Тиимэ! Тиимэхэ би саг жэлнүүдэй саашалха тума, энээхэн голой хоёр эрьс-ень зубшажа ургаһан шугы бургааһан соогуур садатараа наадаһан, зумбараа, охотноонуудай зэрлиг шанга алууршад ябаһан зургаа-до-лоотойхон затагар һаһаа, үбһэ сабшалганай үедэ бухал шэрэдэгээ, хажуурай ханхинаанай, сүлөө сагтайдаа мангир, мойһо, гүлзөөргэнэ түүдэгээ, үүрэй сайтар үстэн нүхэдтээ түүдэгэй хажууда нэгэтэ бэшэ зугаа наада хэжэ үнгэргэхэн эдир залуухан һаһаа... тоолохо гээ һаа тоолошогүй олон һайхан үзэгдэлнүүдые һанан-һанан уяржа ябадаг хүм.

Бүмбэрсэг дэлхэйн нүгөө захада бэшэ, хэдэн мянгаад модоной газартахи Москва хотодонь бэшэ, харин бараг, нэгэхэн мянган мо-доной зайдахи Ангарск хотодо ажаһуудаг намдашье, нютагайм зүһе шарай үе болоод лэ нюдэнэйм урда үзэгдэжэ байха. Тиимэ даа, эндэ-хи ба Ангарск хото шадархи уһан агаар, газар шорой хоорондоо тад ондоохонууд: эндэ хуурай тала дайда, тэндэ шиигтэй, модо уһаар элбэг газар. Зунай сагта Ангарскада байхада, эндэхи буряад талын шанга шэрүүн аадар мүндэр, тэнгэрийн шанга дуун-нэрьсэн, хүнэй бэеы хайлуулхын тэндэ боложо байдаг халуун нарата үдэрнүү-дыннье шамда ходол дуталдажа байһаншуу байха. Одоол тиимэ-һэнь, мүнөө эндээ ерэшөөд байхадаа аярхажа, дуран соогоо жар-гажа, энээхэн горхонойнгоо хүхюун зугаа шолшогонооснь шагна-жа, огторгойн үндэртэхи одо мүшэдэй өөһэд хоорондоо ониб-аниб

гэлдэхыень хаража, зунай богонихон үдэшысье энээхэн голойнгоо захада үнгэргөө хаамни яашаха нэм гэжэсье бодожо байнам. Үүр сайха тээшэ хүйтэншгэ болохо, тээд тээ тэрээхэндэ, ойн хажуудахана, машинамни байна ха юм, хаанахаа даарагдахаб. Байг саашаа, машинадаашье ошожо орохогүйб, залуу наһандаал адли зорюута гэжэ түүдэг аһаажа үнжэхэб. Бага зэргэ дааражашье хонуужам, хамаагүй. Арбан долоон наһандаа ябахадаа дулаанаар хубсалха гэжэ мэдэхгүй бидэ, яатарааш түүдэгэй хажууда шэшэрэлдэн байжа үүр сайлгадаг хэмбиди, тэрэнээш хануужам. Налайтараа, садатараа амархаб. Табан жэлдээ нэгэ дахин нютагаа срээд хөөргөө Ангарская бусажа ошоод байхадаа, юундэ ходо амаржа ерэнэнйнгээ дутуу дундануудыень оложо, домогложо, дурдажа байдаг хэмбиб? Нэгэтэ бэшэ зарим тэды нүхэдөө суглуулжа, үүр сайтар голойнгоо эрьедэ сэнгэс гэжэ дурадхахаб гэжэсье һанадаг аад, нэгэтэсье тэрэнээ бэслүүлэнгүй хөөргөө ябашадаг бэшэ хэн аалби? Зүгөөр... зүгөөр... урда сагуудта гансааран бэшэ, һамган, хоёр үхибүүдтэйгээ схэнхидээ ерэгдэжэ байгдаал даа. Харин мүнөө гансааранби... түрүүшынхисэ. Шууя татаха, тухашаруулха хүнүүд үгы, магад, тиимэхээ ха гү, мүнөө яатарааш залуу эдир наһам һанаандам ороноб...

Нэгэ сүүмхэ голой мангир түүгдээ, хүрөө болоо, дабһалжа дараа хаам сохом табан литр болохо байха. Тиимэхээ амархаяа, хоол барихаяа гэжэ, эндэхээ хоёр зуугаад алхамай газарта, хуурай сагаан талада байһан машинадаа ошожо, сүүмхэтэй юумэсэ асарбаб. Тугаарай анхаржа хаража байһан шугын захадахи нэгэ бөөн бургааһанай доро, урда жэлнүүдтэ үбһэ сабшаашадай амаржа, сайлажа һууха гэжэ бэлдэһэн богонихон гадаһан хүлнүүдтэй хуушан табсан дээрэ эдихэ уухаяа гаргажа, хажуудань хоёр томо шулуун дээрэ һандай мэтэшэлэн табяатай байһан хабтагай модон дээрэ одоо гэжэ налайжа һуубаб.

Эндэ иихэдээд, мангир түүжэ, болоо һаань, шугын захадахи голой эрьедэ хонон үнжэхэб гэжэ энэ үглөөгүүр гэнтэ толгойдомни орошоо хэн. Тиимэхээ аймагай түбһөө хорёод модоной газарта оршодог Шэнэхэтэ нютагаа хүрэжэ ерэнэбэшье, тэндээ тогтонгүй, нютагайнгаа гол үйлсөөр ото хойшоо гаража, үшөө дүрбэ-табан модо зай үлүү ябажа, эндэ тогтоо хэм. Нютаг соогуураа машинаараа ябуулжа ябахадаа нэгэ хэды танил нюурнуудые, сугтаа арбан жэл соо нэгэ класста һураһан Бадмаяашье дохолхоорнь холоһоо таяа хэм, тээд зогсонгүй наашаа ерэшөө хэм. Нэгэл зогсоо һаашни, дүүрээ гээшэ, һанажа, зорижо ябаһан хэрэгшни буруутаха гэжэ мэдээрэй. Табан

жэл соо харалсаагүй нэгэнь нүхэртэйгөө уулзаапоо хаашни, тэрэни тэрэ зуурандаа шаазгайн шаханаан мэтэ нютаг соогуур таража, тэрэ дороо үшөө олон ондоо уулзалганууд, хүхилдөөнүүд, архи тамхинай намсалдаан гээшэдынь болохоороол болохо. Нүүлдэнь толгойн мангарһаа, дутуу унталгануудһаа эсэшэһэн ши арай шамай тэндэһээ мултаржа, түргэхэн яаража һөөргөө ябаһааш. Ехэнхидээ иимэрхүү ушарнууд лэ манай хүдөө нютагуудаар болодог гээшэ ааб даа; үшөө түрэл түхэм, аха захатан гэжэ байха, яажэ тэдэнэртэйгээ уулзажа, харалсангүй ошохобши? Тээд, юунэй түлөө гэжэ наашаа дуун домог боложо ерээ юмши? Яахыншье аргагүй, нютагаа харахаяа, түрэл гарбал, үстэн нүхэдтээ уулзаха, хөөрэлдэхэ, хүхилдэхээс гэжэ! Ондоо шамда юун хэрэгтэйб? – юуншье хэрэггүй! Архи тамхи ехээр бү бариинш, бү уугыш, шинии улаан хоолой руу хүн шудхаа һэн гү. Тиимэһээ иимэрхүү уулзалганууд үглөөдэр болуужан, харин би мүнөөдэр үни холоһоо нааша досоогоо хадагалжа, бодожо ябаһан нэгэ шухала хэрэгээ заатагүй бэслүүлхэ гэжэ шиидэһэн лэ хадаа, минии машина тээшэ ехэтэ һонирхонгёор хараашалжа үнгэрһэн дохолон Бадмадаа танигдахагүй гэжэ (гаднаһаа ябаһан машина хадань һонирхожо хараал юм бээ), нюураа нюужа байжа тогтонгүй хажууханаарнь үнгэржэ гараһаадаа: «Бадма-Бадмаахан, дохолон Болбоодхо, намаяа хүлисөөрэй, тогтохогүйб, танюулхагүйб шамдаа мүнөө өөрыгөө, үглөөдэр гэжэ байха, уулзахалди даа», – гэжэ досоогоо бодоо һэм. Үглөөдэр үглөөгүүр, урда сагуудтаал адли, эгэшингээ газар эржэ тогтохолби даа. Саашаа юуншье болог...

...Зүгөөр, зүб шиидээб даа, зүб. Ямар зохидоор, гансаарханаа, зоргон соогоо, һонор сэлмэг тархи соогоо һонин һайхан бодолнуудыс түрөөжэ эндэ байна гээшэбиб!? Үглөөгүүр болотор яаһахашьегүйб, машина соомни эдэс ундан бии, хатуу харашье байлсаха.

Гэбэшье, энэ үдэр энээхэн гол нугаараа би гансааран байгаагүйб. Зон яһала тээ саахануур ябуунтажа харагдажа байгаа, ехэнхидээ үхибүүд, һамгад хаш. Үхибүүдэй энээлдээн, хашхаралдаан, шугы соогуур бэе бээе ооголсолсоон минии досоо нэгэ ямар бэ даа дулаагаар жэгнэжэ, баясуулжа байгаа. Тээд эндэ дахинаа долоо дахин, зуу дахин дабтахаа һананам: Шэнэһэтэ нютагайнгаа гол нугаар эгээ энээхэн сагта, эгээ иимэрхүү байдалыс, үхибүүдэй шашхаа табилдажа байхыс шагнаһаа ехэл хүсэжэ, хүлэжэ ядажа байгаа бэшэ аалби? Эдэнэрэй наһаар би өөрынгөө тэрэ жэгтэйхэн үхибүүн наһандаа һөөргөө бусажа ошохоо һэдэнэ ха юмбиб. Хэды оло дахин энээгүүр мангир түүгдээ гээшэб? Аргагүй: үстэн нүхэдтэйгөө, үгы һаа, эгэшэ

дүүнэртээ, зарим үедөө, эжы абатайгаашь. Мангир түүлгэн гээшэ эндэхи буряадуудта, жэлдээ нэгэшье хаа, багахан болзор соохи гайтай шухала ажалынь байха. Зунай эхин харын һүүл багаархи арба гаран үдэрэйл туршада мангирые түүжэ абажа шадаагүй хаа, халаа гээшэш. Тэрэ зуурандаа хүгшэржэ, годойжо, амта шүүһеэ алдажа, хэндэшье, үнгэржэ ошоходоо малдашье тоогдохогүй ургамал болоод дүүрэшэдэг. Абажа үрдихэнь хэрэгтэй, абажа шадаад тэрээнээ хэршэжэ, дабһатай холижо шадаха хэрэгтэй. Тиигээ хаа, о-о даа, бүхэли үбэл, хабартаа шүлэн соогоо хэжэ эдибэл, яашагүй амта уруулдаг ургамал байха. Ёһотой буряад шүлэн гээшэтнэй энэл даа гэжэ мэдээрэйгты! Хэн, хэн, би энээниие хайн мэдэхэб. Ангарскадаа байхадаа мангиртай шүлэсэ (голой энэ мангир буряад ороной урда аймагуудһаа бэшэ ондоо тээ сэхэ тоогдодог гээшэ гү?) үс болоод уухаяа ханахаш даа. Хаа яахана түрэлхид, аха дүүнэртээ захижа бага зэргын мангир асаруулхаш, тээд үхибүүдшни, городто үдэһэн һамганшни «пэй, эмхэй үнэртэй» гэжэ байжа тэрээниисмни шүлэндөө хүүлэнгүй, магазинһаа абаһан тарзагар, мүнсэгэр һонгино гээшые хэршэжэ хэхэ. Тиихэдэнь би өөрынгөө табаг соо нэгэ халбага дабһалагдаһан голой зэрлиг мангир хэхэб, тээд эхинһээ тогоон соо хэгдэжэ бусалгагдаагүй шүлэн хадаа, яажашье бага наһандамни эжымни шанаһан шүлэндэ хүрэдэггүй юм. Энэнь голхортой, энээхэниинь лэ намда ходо дуталдажа байха. Тээд яахабши, өөрынгөө зоргоор нютагаа орхижо ошоол хадаа, хэндэ юундэ голхоржо, гомдожо байхабши...

«Мэдэжэ байгаарайгты, Санта уулын хаяадахи мангир ондоо тээхидэ ороходоо үлүү гашуун, аагын, шанарын сэхэ байха, тиймэһээ хайн гээшэ ааб даа, эндэ ерэжэ түүжэ байгаарайгты», – гэжэ эжынгээ нэгэтэ хэлэһынь мүнөөшье эли гэгшээр ханаандаа оруулам.

«Муу хүн эдихэнээ, хайн хүн ябаһанаа» – гэжэ зон хэлсэдэг. Тийгэжэ ханахадаа, энэсэдэһэмни хүрэшэбэ. Нээрээшье, яатараа эдсэн, шүлэн, энээхэн мангир тухай эндэ удаан дурдана гээшэбиб. Тээд нүгөө талаарнь хэлэхэдэ, тэрэ сэхэ гоё эдэе ундан тухай дурдана аалби? Ямар нэгэ гоё газарта, Москва, Парижай ресторанда һууһан, эдэслэһэн тухайгаа дурсана бэшэ, харин зарим тэдыхэн лэ хүдөө буряад зоной хэрэгсээжэ байдаг голой мангир тухай дурсана ха юмбиб. Барагтай гү? Барагтайл хаш.

Тээд саашань гэхэдэ, таанадтаа бүри ондоохон, үнэн дээрээ үшөө сэхэтэ хүсэһэн, зорихон ябадал тухайгаа дуулгахамни гээшэ гү? Али үгы гү?. Яалтайб?... Нэгэ талаарнь хэлэхэдэ, зүб, үдэһэн тэнжэһэн

түрэл нютаг, баяр баясхалангаар билгтаран халижа үнгэрхэн бага наһан, үшөө тиихэдэ, элүүр энхэ, үшөө һайхан наһандаа ябаһан аба эжышни хайшаа ошохо һэм, булта хамтаран булай зөөлөөр досоошни жэгнэнэ... тээд, тээд... тэрэнэй хажуугаар, яахыншые аргагүй, тиихэдэ... үни сагта, энээхэн голой мангир түүлгэнтэй тохёолдоһон нэгэ ушар яажаш досооһоом үгы боложо шадангүй, үе болоод үншэн хабһанаймни оёрто үни удаанаар хадагалаатай байһанаа, тэндэхээ мэдээ-дохёо үгэжэ байһандал, зарим үсдөө үбэлэй дүүрэншгүй ута хүнинүүдтэшые, зунай үсын жэл мэтэ удаан үдэрнүүдтэшые, зүрхэ сэдхэл хүдэлгэмэ зүүдэн зоболон болошодог юм. Саг ошохо тума, үһэнэй сайнтахын олошорхо тума, тэрэ холын зунай эхин һарада эгээ эндэхэнэ, энэл шугын захада тохёолдоһон уулзалга яахыншые аргагүй намайе энээн руу туужа-дуудажа асарбал хаш. Ямар юумэн, юун бэ гэжэ гү? Нэгэ ама алдаал хадаа, саашань дуугархал, хэлэхэл болоно гээшэ гүб?

...Тэрэ түрүүшын дуран гээшэнь байгаа һэн ха. Ондоо юун намайе энэ болотор тамалжа, зобоожо байха һэм.

Нэгэтэ намар, зунайнгаа ута амаралтын һүүлээр, сентябриин 1-дэ 7-хи класста һурахаяа ерэхэдэмни, танигдаагүй тэрэ басаган һургуули соомнай бии болошоод байгаа һэн. Ондоо тээхээ һургуулидашни һурахаяа ерһэн басагад, хүбүүд элихэн байдаг, тиимэхээ Хандыс би (иймэ нэрэтэйснь байтараа мэдээ юм аабзаб даа) сентябриин 2-ой үдэр обёоржо абаа һэм. Обёоромсаараа... амаа нэггээд байра дээрээ байшоо һэм. Энээнэй урда, һүүлдэньшые, эндэ тэндэхээ һургуулидамнай шэнэ үхибүүд бии боложо байгаал юм һэн бээ, харин Хандыс түрүүшээр харажархихадаа яатараа бахардаад абаһан гээшэбиб. Тиихэдэ, сентябриин 2-ой үдэр, манай үйлсын гудамжаар үзэхэлэн сэбэр басаган урдаһаамни ябажа ябаа һэн. Харин би гэхэдэ, урдаһаань уһаа зөөдэг тэргэ соо үхэрэй шабаһаа хээд, арай шамай түлхижэ ябааб. Эшэһэн гээшэмни, бү хэлэ. Тээд тэрэ басаган намаар һонирхохооршые, нам тээшэ харахааршые бэшээр ябаа һэн. Һүүлдэньшые һонирхоогүй. Нам мэтэшэлэн, үшөө багашаг ябаһан хүбүүдые тоохоор бэшэ, дан лэ һаа сэбэр басаган... Үшөө тиихэдэ, намһаа хоёр эгэшэ, аяр 9-хидэ һурана. Эндэ бүри голхорхо, эшэхэ юумэнь гэхэдэ: – Ханда намһаа сохом нэгэ толгой үндэр байгаа.

Зүгөөр... зүгөөр, яахыншые аргагүй, энээхэн басаганда дурлашабалби даа. Тээд, дурлашаһан би юугээрэн зэмэтэй байга-абиб? Ханда нам тээшэ бү хараг лэ, намайе бү тоог лэ, зүгөөр би өөрынгөө талаһаа дурлажа ябаһуулби. Нэгэхэн наһаар эгэшэ-аха

хүнүүднээ байха, аяар дээгүүр наһатай зарим багшанартаашье ша-
бинар хүбүүд, басагадууд дурлашоод, хүнндөө подушха соогоо уһа
нюдэн боложо байдаг юм гэжэ таанадшые, магад, өөһэдөөн мэдэхэ,
дуулаһаншые байжа болоот?

...Сентябриин хоёрһоо эхилжэ, би шадаал хаа урогуудай хоо-
рондуур, хэшээлнүүдэй һүүлээршые, Хандые холоһоошые хаа ха-
рахаа, нюдэндэнь торсолдохоо оролдодог болошоо һэм. Нэгэ хай-
ниинь гэхэдэ, Ханда манай гэрһээ холо бэшэхэнэ эжытэеэ сугтаа
зөөжэ ерэшэн байжа, тэрэнэй уһанда ошохыень харахадаа, би гэжэ,
тэрэ зуурандаа уһанайнгаа бидон тэргэ соогоо шэдэжэ, худаг тээшэ
яаран ошодог болошоо һэм. Зүгөөр Хандатай огто хөөрэлдэдэггүй
һэм, хөөрэлдэхһөө байха, тэрээн тээшэ сэхэ харажашье шададаг-
гүй һэм; мийн лэ зүрхэмни түг-түг гэжэ сохилжо байхаһаан бэшэ.
Тсэд, хайшаа ошогдохоб, нэгэ хургуулида хуража, хүршэнэр тооной
байршадаг хадаа, Ханда намайе танихал болоо юм һэн бээ. Хандын
эжы өөрөө манай нютагай эхэнэр байжа, ондоо нютагта хадамда га-
раад байһанаа, нүхэрэйнгөө саһаа урид наһа барашахадань, харида
гансаараа басагатаяа зобожо байнхаар гээд, һөөргөө, аба эжынгээ
нютаг зөөжэ ерэн байба. Иигэжэ Хандын хойноһоо ханаа үнөөн
боложо хоёр жэл соо, тэрэнэйнгээ хургуулияа дүүргэжэ ошоторнь
ябааб. Ханда, нээрээшые, хэнэйшые зүрхэ сэдхэл буляамаар басаган
һэн. Бэрхээр хураха, тэрээнһээ гадуур бэрхээр волсейбол наадаха, энэ
тэрэ найр нааданай үсдэ концертдэ классайнгаа үхибүүдтэй бэрхээр
хатарха. Тсэд эдэ бүгэдэһөөн энэ эдирхэн басаганай эгээ шадама-
рынь гэхэдэ, хургуули соогоо бүхы басагадһаа эгээ гоё хайханаар
дуулаха! Хэлэшгүй гоёор! Нэгэн үгөөр хэлэхэ болоо хаа, дүрбэн
тээшээ тэгшэ басаган!

Бага зэргэ бэрхээр дууладаг хүбүүдэй тоодо ородог бишые, Хан-
даһаа боложо, хэнһээшые эшэхэ гайхахаяа болижо, хургуулиингаа
концертнуудта дуратайгаар дууладаг болошоо һэм. Хандатай суг-
таа нэгэшые дууладаг найб гэжэ ханахаш, тсэд тиймэ хайхан юумэн
үзэгдөөгүй һэн даа. Нэгэтэ, юун болоһон юм, юун намайе хэлэнһээм
татаһан байгааб, маанадые дуунда хургадаг багшымнай шэнэ жэлэй,
ёлкын концертдэ намайе гансааран гү, али хэн нэгэнтэй дуулахыем-
ни оложо ядажа байхадань, би «Тэрэ, 9-хи «б» классай Ранжурова
Хандатай сугтаа дуулаа хаамнай зохид бэшэ аал?» гэжэ табижархи-
ба гээшэб. Юун байха һэм, иимэрхүү алдалай гээшэш сахилгаан мэтэ
тэрэ зуурандаа хургуули соогуур тараал һэн бээ, тэрээнһээ хойшо
үхибүүдтэ наадалуулжа, гасаалуулжа нилээд зобоо агша һэм.

*Дорой заахан Дармамнай
Дангина Хандада дурлашоо,
Дээгүүр дэгдээжэ ниидэнхаар
Дусияа шэлээжэ нүхэсышэ-э...*

– гэжэ шүбэгэ мэтээр зүрхыемни хадхажа байдаг болошоһон шог дуун хургуули соогуур таража, болодог хаань, би газар до-рошье орошохоор бэлэн нэм (Дуся гэжэ нэрэтэй набтар жаа басаган манай класста хурадаг нэн). Тсэд энэ шог иихэдээд, намаараа дүүр-шөөгүй, баарһан даа, хайрлахаар, минии дурлашоод байһан Хандыс хэды сэх улайлгаа-сайлгаа гэжэ нананат, хэлэхыншыс аргагүй.

...Тэрэ холодохи зун, тэрээхэн мангир түүлгэнэй болоходо, урда сагуудтань ходо хэнтэйб даа ошодог би, тиихэдэ гансааран ошоо нэм. Эгээ энэ мүнөө түүжэ байһан газарта ерээ нэм. Бүхэлиин үдэртэ нюр-гаашье тэниилгэнгүй мангир түүжэ дүүргэһэн би, гэр тээшээ ябахын-гаа урдахана халта амараад абаха гэжэ, бургаһанай хүүдэртэ хуун-гяа хэбтэбэб. Намдал адли мангир түүгээшэ хүнүүдэй тээ саахануур, горхоной баруун бээсэр харагдажа байгаа хаань, зүүн тээн, шугын саагуур, мүн лэ хүнүүд бии хэбэртэй, үе болоод тэндэһээ хүнүүдэй хөөрэлдэхнэ һөөлдэнгөөр дуулдажа ерэнэ. Эсэшэһэн би халта дурд гээд абаба хаб, тсэд гэнтэ нэгэ хонгёохон хоолойтой басаганай дуу-лахаһаань заригад гээд, һэришэбэб. Дүтэхэнэ, шугын саана дуула-на тэрэ басаган. Зүб, зүб, басаган дуулана, басаган гэхэхээ байха... тэрэ... Ханда дуулана ха юм!! Энээхэн хоолойс, энээхэн аялгыс би арбан мянган ондоо аялганаа илгаруулжа шадахалби...

*Давно, друзья весёлые,
Простились мы со школою,
Но каждый год мы входим в этот класс.
В саду берёзки с клёнами
Встречают нас поклонами,
И школьный вальс опять звучит для нас.*

Тиимэ даа, хаяхан, урда май харада, хургуулиа дүүргэхээ бай-һанайхи гэжэ 10-хи классай үхибүүдэй табиһан хүүлшын концертдэ, Ханда энэ дуу хангюурдажа байгаа нэн. Тсэд Хандын мүнөө эндэ дуу-лахань, тэрэ хургуули соо дуулаһанһаа ба бэшэшыс ондоо концерт-нүүд дээрэ дууладагһаань, тад ондоо лэ! Юундэ, юундэ хаб!?..

Ямар хонгёо, ямар гоё хоолой гээшэб! Хандын хээрэ талада дуу-лажа байхыень би үшөө шагнажа үзөөгүйлби, магад, тиимэхээ гү?

Хонгёо байхан дуунай аялга шугы соогуур хүхюу хүнгөөр шолшого-нон урдажа байхан сэбэр уһантай урилдан байжа дуулалдаһандал, үгышье һаа, тээ тэрээхэндэхи, шэнэһэн ойн захидахи модондо һаяхан даа, бүри һаяхан, май һарын эхэсэр холын аян замһаа нийдэжэ ерэшөөд, дуранай охинһоо боложо һогтошоод, дүнгэсршөөд байхан хүхы шубуухайн дуундал адли гү? Али... аглаг тэнгэрийн гүн сооһоо аятай гоёор дуулажа байһан жэргэмэл шубуухайн дуундал адли гү? Тиимэ... тиимэ! Баян талын аялга!. Аргагүй!. Хүхы шубуун, хөөрхэн жаахан булжамуур... эдээнэй хажууда хөөрхэн, эдирхэн наһандаа ябаһан байхан хоолойтой хүүхэн?.. Алинийн мүнөө үлүү гоёор дуулана гэшпэб? Хэн энээниис тиихэдэ намда зүб ойлгуулжа, таабариинь зүб таалгуулжа шадаха байгаа? Мүнөөшье ойлгуулжа хэлэжэ шадаха хүн би гү?..

...Гэбэшье, энэ үдэрэй байхан аялга дунууд сооһоо, минии ойлгоходо, Хандын дуун нэгэ бага ондоохон, ямар бэ даа нэгэ сэлмэг гунигаар бүрхөөгдэнги байгдаа һэн. Юундэ хаб? Тсэдшье, ойлгохоор ха. Ханда 10-дахи классаа дүүргээ, хургуулияа дүүргээ гэшпэ ааб даа, тиимэһээ сугтаа эжэлсэжэ һураһан нүхэдтэйгөө үдэрын үдэртэ уулзахаяа болихонь, бултанайн харгы ехэ зонуудай алхалжа ябадаг бэрхэшээл, баршад элбэгтэй ехэ харгын зүргэн дээрэ, яахыншье аргагүй, гаража ерэшпэб гэшпэл даа. Яахыншье аргагүй. Юун эдээниис урдань хүлсэнэб? Ямархан харгы, ямархан хуби заяан?.. Юрэдөө, оройдоо 17 наһандаа ябаһан, энсэдэ зугаа элбэгтэй үхибүүд энээн тухайгаа тиимэ ехээр бодожо шададаг ха гү? Үгынь лэ дүтэ байха. Тсэдшье, толгойгоо тиитэрээ үбэдхөөгөөд яахаб! Бага зэргэ гуниглаад лэ дүүрэнэ бээ. Гэнэгүй гүлмэрхэн наһан гэшпэмнэй энэл хаям! Саг сагтаа, сахилза хүхэдөө гэдэг, тиимэһээ садатараа, дуран соогоо, зоргон соогоо хүхижэ, сэнгэжэ байг лэ эдэнэр!.. Хүн хүсэтэй, арга бодомжотой, баршад, болдог харгыһаа сухарингүй, алинье наһандаа жаргалаа эдлэжэ, ажабайдалай алтан һудаһа алдангүй ябажа шадахал байха! Ерээдүйн ехэ харгы, ерээдүйн ехэ наһан байд гэгты, хүлээд гэгты, бидэ үшөө уулзахабди, золголдохобди таанадтай, хамаагүй, хүсэ шадалаа үзэлсэхэбди, туршалсахабди... Харин мүнөө, харин мүнөө... эдир наһанайнгаа жаргал, зугаа нааданиис дүүрэн эдлэхээ һананамди, зоргон соогоо жаргахаа һананамди... ерээдүйн ехэ харгы, ерээдүйн ехэ наһан хүлээд гэгты маанадые!..

...Би Сантынгаа багахан горхыс харайжа гаража, саанахи бургаһан сооһоонь һэмээхэн Хандын дуулажа байхыс, хэд юудэй тэндэ үшөө байлсаһыень харахаяа забаһан аад, досоогоо хүлгөө ехэтэй

байһандаа гү, халтиржа унахадаа, газарта хэбтэһэн хуурай бургаан дээрэ няжаганаса хуушабаб. Ой!.. Нэгэ мэдэхэдэм, минии хажууда мэгдэшэһэн Ханда бии болошонхой аад, юунэй эндэ боложо байхыс ойлгожо абахадаа, гэдэхээ барижа байжа энесэжэ оробо. Энэ үедэ минии газар доро орожо үгы болошохоор байһысмни эндэ дурдаадшыс яалтайб. Би түргэн бодожо, тэрэ зуурандаа гүйжэ арилшахаяа ханабашыс, бэсэ барижа, дуугай зогсобоб (яагаашыс хаа, Хандатай сугтаа, хоюулханаа, шугын захада зогсоно ха юмбибди!..).

– Ха-ха!.. Ха-ха-ха-ха!.. Ой-ёх даа, Дарма... Дармахан, яатарааш зобоһон хүбүүмши даа. Ха-ха-ха!... Нэгэн гэбэл, би шамайс хайнаар, зүбөөр ойлгожо байдагби, зүгөөр... ши хэды болотороо үхибүүдэй наадан боложо байха юмши, намдашыс заримандаа аягүй болошодог... Зай, иимэ юумэнэй нэгэтэ иигэжэ тохёолдошоо хадань... (энэ удаагуур арай гэжэ энесэдэс бариба хэбэртэй) хөөрэлдэсбди, сэхээс хэлсэсбди. Дарма, би шамайс үнэн зүрхэнһөө гуйнам, ши минии хойноһоо иитэрээ... байза, юун гээд хэлэлтэйб... нэгэн гэбэл, намайс эрыюулхээс гэхэ гү, болииш даа. Нээрээшыс, үхибүүдэй наадан зугаа бү болоёбди. Иигэжэ би шамда үнинэй хэлэхээ ханадаг хэм, тээд одоо мүнөө нэгэ иимэ хайн ушар тохёолдошобо. Намайс мэдэлэггүй гэжэ ханадаг гүш, ши... намда ханаархашоод... нютагай үхибүүдэй наадан болонош, мүн намайсшыс эшээнэш, өөрыгөөшыс зобоонош. Болииш даа, нээрээ, эшхэбтэр байна. Хэды болотор минии хойноһоо... минии хойноһоо... гэтэжэ, дахажа ябаха юмши. Ябаһан лэ газартамни ши торсолдожо байхаш... аншыс гэжэ дуугархагүй аад. Ёонин гэшэнь.

– Би шамайс дахажа ерээгүйб, мангир түүхээс ерээб, – гэжэ, бага зэргэ солоо орожо байһан би, үнэн сэхээс дуулгабаб (нээрээшыс, энэ удаагуур би Хандыс дахаагүйб, тэрэниис эндэ байха юм гэжэ ойндошныс ороогүйл. Мэдэхэн хаа, магад, энээгүүр мангир түүхэшэсгүйб байгааб.)

– Ой, ой, болииш даа, хүниис бү энесэлгыш даа. Нэгэ дахиншыс хаа, минии хойноһоо һүүдэр мэтэшэлэн ябангүй, хажуудам сэхэ ерэшөөд, ханажа, бодожо байһан юумээс хэлэжэ байгаа хаашни, би шамайс..., магад, сэхээр хүндэлхэ байгааб. Үшөө саашань хэлэхэдэ иимэ байна, Дарма. Яахабши тээд, дурлаа хадаа, дурлаа. Хэн хэниис хорижо байхаб. Тээд би яаха болонобиб? Намайс шамда дурлаа гэжэ гү? Шам мэтэ намда дураяа мэдүүлжэ байдаг, намтай нүхэсэхөө ханаашад эндэшни олон. Тиихэдэнь би яахабиб? Эх, Дарма-Дармахан, дан лэ хаа, наһаараа үшөө бага байнаш. Бү гомдоорой, зай гү, иигэжэ

сэхэ руунь табижа байхадам. Үшөө саашань сэхэ руунь табижар-хихада... хэлэхэмни гээшэ гү нюусаяа? Дарма, юундэб даа этигэнэб шамда, ши нэгэ тиймэрхүү, хүнэй нюусыг хүнүүдтэ шапшажа байхаар бэшэ хүбүүнши гэжэ найдахаар хүнши... минии ханаанда таараха хүбүүд нютагтамнай үгы ха гэжэ ханадагби. Харин, иихэдээд, хаяын сагуудта Улаан-Үдын хүгжэмэй училищэдэ ошожо орошоод, дуушан мэргэжэлтэй боложо шадаа хаамни... үшөө саашадаа оперно театрта дуулажа, ария, романс гээшэдыг дуулажа, мэдээжэ артистка боложо, хариин гүрэнүүдээр гастрольдо ябажа байбал, о-о... Минии ханаха бүхы хүсэлни тэрэ... Дарма, ши минии энэ ханалаа хүсэлдүүлхыемни хүсэхэ, дэмжэхэ байна гүш?

– Заатагүй. Ииймэ гоёор дууладаг шамайе тэндэшни абаагүй хаа, ондоо хэниие абаха юм. Заатагүй дуушан болохош... опера, романс гээшэдээ дуулажа байхаш.

– Болоо гээшэ, хайн бэлэйш, ши хайн хүбүүнши, Дарма. Ха-ха-ха-ха!.. – Ханда нам руу хараад, дахинаа гэнтэ шангаар энсэшэбэ. Тэрэнэй иигэжэ абьяастайгаар, үнэн зүрхэнһөө, хонгёо хайханаар энсэдэгыень мэдэхэ, ходоодоо хайшаадагынь хаа, би нюраараа шуна гүйлгэжэ:

– Юу энсэгээбши, иихэдээ намайе баһа наадалжа эхилбэ гүш? – гэбэб.

– Үгы, үгы ааб даа, Дарма, баһанагүйб шамайе, хүлисөөрэй. Ха-ха-ха! Сэхэсэ хэлыш, ши, тээд, намһаа дутуугүй гоёор дууладаг ха юмши, тиймэнээ хоёр-гурбан жэлһээ намайе баһа дахажа, оперна дуушан болохоёо ханахагүй бээш? Ха-ха-ха, тиигээ хаашни, одоо би яаха болонобиб? Хайшаа зугадахабиб шамһаа?

Нээрээшье, Хандатай сугтаа дуулаһайбди гэжэ би ходо ханадаг хэм, тээд... саашадаа хоюулан дуушан мэргэжэлтэн боложо шадахабди гэжэ гү?! Үшөө Улаан-Үдын хүгжэмэй училищэдэ һурахабди... үшөө гэхэдэ, оперна театрай дуушад болохобди, о-о! Иигэжэ байжа бодохо ухаамни хүрэдэггүй байгаал. Гоёл хэн байн! Энэ удаагуур Хандын урдаһаа би юушье хэлэжэ шадангүй, миин лэ хилар нюдөөрөө урдаһаань харашоод зогсобоб.

– Энээнһээ хойшо уулзахамнай үсөөрхэ байгаа юм бэээ, минии город һурахаяа ябашоо хаамни. Зай, даа, тараябди хоёр тээшээ. Одоо гэжэ, ошожо ошожо, шугы соо хоюулайемнай байжа байхыг хэн нэгэн үхибүүдэй хараа хаань, халаа гээшэбди. Дарма, би шамда хайниие хүсэнэб. Хайн, найдамтай хүбүүнши. Нэгэ ондоо зохидхон басага оложо нүхэсэнэ бээш, тиймэ гү? Үшөө һонин хайхан харгы

урдашни угтажа байна. Ой-е даа, нээрээшье, ямар нонин найхан харгынууд бидэнийг угтажа байна гэжээ?.. Романти-ка-а!..

Ханда гэгтэ шоб байса хасарыемни таалажархёод, дахинаа энээдэ алдаһаар саашаа гүйжэ ябашаба.

Би улайшаһан хасараа барин, удаан тэндээ зогсоо һэм...

...Эдэ олон жэлнүүдэй үнгэрөөдшье байхада, эндэ, Санта голойнгоо эрьедэ, дахинаа мүнөө сэршоод байхадаа, Хандын хасарыемни таалаһан зунай тэрэ үдэр үсэгэлдэр мэтэ болоһондол үзэгдэжэ эхилнэ. Мүнөөшье нюур хасараарни халуун шуһан гүйхэдэл гэнэ... Мартагдаагүй даа, яажашье мартагдаагүй, тэрэ хаһа... Иимэрхүү нэгэ нангин ушар хүнэй зүрхэ сэдхэлдэ, үншэн хабһанай оёрто үни удаан хадагалаатай байһанаа, үс болоод тэндэнээ мэдээ дохёо үгэжэ, тэрэ холын тэхэришгүй үс саг руу, тэрэ тохёолдоһон газар дайда руу суранзан мэтэ татажал, дуудажал байдаг ха!

...Үдэшын наран мүнөө баруун үндэр хадын шанха оройдохи арья-тарья шулуун хабсагайда торшоод, оршон тойронхи дайдаар ба огторгойн заха хаяагаар ошо схэтэ туяагаа сасажархинхай. Харин хадаһаа эхисэ абаһан арбагар томо һүүдэр абарга томо могойдол гулгира гулгирһаар дүтэлжэ, Санта голой тойронхи һөөг бургааһые мэнэ-мэнэ «залгихаяа» байна. Эртн үдэшын буужа байһан зохид һэрюун саг, зунай үсын эгээ богонихон үдэшэнүүдэй болзор-түлэг. Дан лэ гээ һаа богони үдэшэнүүд болодог энэ үс. Мэнэ һаяхан наранай орожо, мүртэй харанхы боложошье үрдэсдүй байтарнь, нэгэл мэдэхэдэшни, зүүн зүгһөө тэнгэрийн хаяа сайража, үглөөнэй ялагар одон – Үүрэй толон – набтар нүсэгэн хадын дээхэнүүр бултайн гаража сэршэхэ.

...Би сүүмхэ сооһоо энэ тэрэ эдихэ хоол, нэгэ шэл хатуу харыешье гаргалсабаб. Хэхэ ажалаа дүүргэжэ, машинаар мүнөөдэр ябахаяа болёод байһан хүндэ, нэгэ хоёр хундага барижархихаданье яашаха һэм. Үшөө тиихэдэ, нютагтаа сэрһээр орон хангайнгаа эзэдтэ сэржэм дээжыень үргөөгүй байналби. Зай, иихэдээд, хэгдэхэ юумэн хэгдэжэ эхилбэ. Нэгэ заа болоод лэ һэрюухэн зөөлэн һалхинай үлсэхэдэжэ байхада оршон тойронхи ургамал ногооной хангалтама найхан үнэр хүнийе һогтоожо эхилбэ гү, али досоогоо хүнтэрүүлжэрхёод байһан мүнөөхимни гү, мүнөө толгоймни эрьхэдэл гэжэ, досоомни тон хүнгэн болошобо.

Иишэ тиишээ хараашалхадамни, үдэртөө энэ голоор үзэгдэжэ байһан зон барандаа шахуу ошонхой, гансал тээ саанахана хоёр хүнэй мангираа түүнгээ урагшаа, сээнтэр тээшээ ошожо ябахань харагдана. Би дуу дуулажа эхилбэб...

*Промчались годы с веснами,
Давно мы стали взрослыми,
Но помним наши школьные деньки!
Плывут морями грозными,
Летят путями звёздными
Любимые твои ученики...*

...Тиимэ даа, композитор Исаак Дунаевскийн булганда мэдээжэ «*Нургуулин вальс*». Хэды үсын нургуулийн шабинарай дуулаһан дуун гээшэб! Тоолошогүй ха. Зүгөөр би энэ дуус олон жэлдэ дуулаагүй байһандаа, зарим тэдэ үгэнүүдынь мартажархинхай байжа, арайшье гэжэ, тогтожо торсолдожо байжа, эхинһээн адагтань хүрэтэр дуулажал халабаб.

...Гэнтэ дүтэхэнэ, ара таладамни бургааһанай хүдэлхэдэл гэхэдэ, би сонгонгёр тииншээ хараашалбаб. Горхоной саадахи шугыһаа нэхэ эхэнэр наашаа гаража сэршоод, нам тээшэ анхаралтайгаар хараашалжа байба. Би байраһаа бодошобоб. Хэн гээшэб? Бүхэлийн үдэртэ нютагайм нэгэшье хүн намда дүтэлжэ сэрээгүй юм лэ. Эндэ танигдаагүй машина харахадаа, сохом гаднын хүн гэжэ тухайлхадаал, түбэгшөөрхэжэ, дүтэлөөгүй байһан байха. Тиимэхээ энэ эхэнэр намһаа гайхажа, айжа байна гү гэжэ ханахадаа, би түрүүлжэ:

– Сайн байнуут!.. Хэрэгтэй хаа, наашаагты, намһаа гайхаха юмэнинь үгы, битнэй эндэхи нютагай хүнби, энэ мангир түүжэ дүүргээд амаржа нуунаб, – гэбэб.

Тэрэ эхэнэр үшөө гайхаһан зандаа:

– Сайн... А, мангир түүжэ байна гүт... – гэхэн аад, гэнтэ: – Энэ ши... ши... Дарма бэшэ аабзаш?! – гээдхибэ.

Иигэжэ дуугархатайнь зэргэ, хэнэй урдамни мүнөө зогсожо байһынь ойлгоходоо, досоогоо заригад гэжэ:

– Ханда!? Ханда, ши... хаанаһаа!? – гэн, урдаһаань нэгэ хоёр алхам хэһэн аад, юундэб даа, һөөргөө байра дээрээ байшабаб...

Бидэ хоёрой хоорондо ойрохон зуура шэмээгүй байдал тогтошобо. Тээд хожуулан нэгэн дороо, сахилгаан түргөөр толгой соогоо тэрэ холын нургуулийн хаһа, эгээ энээхэн газарта хожуулантаймнай тохёолдохон уулзалга гэхэ мэтыс ханаандаа оруулжа үрдэс хабди гэжэ ойлгогдохоор байгдаа хэн.

– Ханда?! ... Ямар һонин, хүлээгдээгүй уулзалга гээшэб? Үгы, ши нээрээ, хаанаһаа гэнтэ... эндэ?.. – Би Хандын хажууда сэрэбэб.

– Минии эндэ байхаарымни юундэ гайхаа юмши? Шамдал адли эндэхи нютагай, нютагтаа мүнөө байдагынь хүн гээшэлби? Харин ши

гэхэдэ, өөрөө, Шэрэнгэтэдээ байдагшьегүй, иишээ сэхэ срдэгшьегүй хүн аад, хаанаһаа гэнгэ эндэ бии болошоод, һониниинь гэхэдэ, мангир түүжэ... үшөө дуу дуулажа һуугаа юмши? – Ханда энсэхэдээд абаба.

Үшөө һургуулида һуража байхадань, Хандын иигэжэ уриханаар даа, бэшэ басагадһаа нэгэ ондоохоноор, мihэд гэжэ энсэдэгынь ойндoo оруулжа баясабашье, тэрэ зуурандаа тэрэнэй һүүлшын үгэнүүдһэнь аягүйрхээд абабаб. Юрэдөө, эндэ табяатай байһан бүтылхэ архиесмни хараад «...гансаарханаа эндэ дуу дуулажа, архи уужа һуугаа хүмши?» гэжэ орой руунь хэлээгүйнь болоо гээшэ. Юундэб даа, үхибүүн наһандаал адли, би хүлгэшэбэб.

– Би... би, нээрээшье, үдэһөө хойшо сэхэ иишээ срэжэ мангир түүжэ үнгэргэһэн аад, мүнөө һаял амаржа, эдэе хоол барижа байнаб. Үсэгэлдэрэй Ангарскаһаа нааша унтангүй тооной машинаараа ябуулжа эсээб, мүртэй эдсэлээшьегүй һэм. Юундэб даа, мангир түүхэ гэжэ шиидээб, һанашооб мангиртай шүлээе. Би гэжэ үбэшгэй, нютагтаа, Шэнэһэтэдээ дээжэ үргэхэ гэжэ хахадтай срэхэн аад, мартанхай, энэ, мүнөө болоһон хойно үргэжэ байна гээшэб. Бурхан, сабдагуудаймнай эзэд хүлисэхэ юм бээе, үшөө наранай орошоогүйдэ һанаһамни болоо гээшэ... Үгы, Ханда, ши нютагтаа байнаб гэхэдээ юугээ хэлэнэш, минии мэдэхэдэ, шишье эндэхээ гаража ошоһоор бүри үнинэй бэшэ аалши? Сохом табан жэлдээ нэгэ иишээ срдэг би, шамтай эндэ нэгэтэшье дайралдажа үзөөгүйлби. Байза... юундэ хүл дээрээл... һууябдил. Наашаа, эндэхэнэ, энэ хабтагай дээрэ һуу, амараабди. Шишье мангир түүжэ эндэ срэшөөд байна бэшэ аалши?

– Зүб, мангир түүжэ эсэгдээ, хүлнүүдни яншажа байна. – Ханда дуратайгаар табхансаг дээрэ һууба. – Дарма, ши ондоо болошоош, ёһотой эрэ хүн болоод байнаш. Саг, саг... Тсэд, гайхажанииньшье даа; хаана байһан тэрэ холын, 20-30 жэлэй саанахи гүлмэрхэн наһан ба энэ мүнөөнэй саг... Тиихэдэ бидэ наһаар эдир, юрэдөөшье сэхэ, наһатай зонууд болохогүй шэнгээр өөһэдыгөө һанадаг байгаа хабди. Зай, яахаб тсэд, үнгэрһэн юумэн үнгэрөө.

«20-30 жэл гэнэ гү?... Байз... үнэн дээрээ хэды жэл соо харалсаа-уулзаагүй байнабибди? Һургуули дүүргэһэнэйнгээ тэрэ удаагуур Ханда хүгжэмэй училищэдэ орожо, дуушан боложо шадаагүй гэжэ дуулдаа һэн. Тиигээд бухгалтерайхида һуража байһанаа, хойто жэлынь, залууханаар даа, оройдоол 18 наһандаа, хари газарта хадамда гаража, харагдахаяа болишоо һэн. Хандын һургуули дүүргэһэнэйнь удаагуур, халта даа, нэгэ-хоёр хараһанаа һананаб, тиигээд лэ дүүрээ. Дахинаа нэгэтэшье уулзажа, хөөрэлдэһэнөө һананагүйб. Тиихэдээ,

хэды жэл болоноб даа... 24-25 жэл соо харалсаагүйбди... Тиихэдээ, хоёр жэл намхаа эгэшэ Ханда мүнөө 43-тай. Зүгөөр... оройдоош 43-тай гэхээр бэшэл! Үшөөл залуухан зандаа, үшөөл сэбэрхэн. Үгы, нээрэй, бурхан гэшэ хүндэ нэгэ юумэсэ үгөө хадаа гайтайханаар үгэжэрхидэг ха. Зарим сагуудта яатарааш сэбэр эхэнэрнүүд дайралдадаг гэшэб! Хандын нюдэнэйнэ захаар лэ, энсэхэдэнь, бага зэргэ уршалаанууд дайралдана, тээд энээнһээ хайшаа ошохобши, эдээхэн уршалаанууднай эдэ олон жэлнүүд соо үзэһэн, гарсалдаһан ажабайдалаймнай тэмдэгүүд гэшэ ааб даа...

– Хэхэм гү? Уулзаһанайхи гэжэ... нютагтаа ерэнэйхи гэжэ? – би шэлтэй архи тээшэ заабаб.

– Ямар түргэн бэ, аягүйшье шэнги. Наял шамтай уулзажа, мүртэй хөөрөлдөөшьегүй аад, тэрэ дороо архи барижа байхамни гэшэ гү? Нонёор тудажа ерэшөө бэшэ аалби? Хүндэлхөө ханаа хаашни, нэгэ-хоёр хундага дуратайгаар барижархихаб. Тон эсэнхэйб, хэзээ заяанайш архи тамхи бариһанаа хананагүйлби, – гэбэ Ханда.

– Эндэ гансаарханаа архи нээжэрхёд уужа хуухаарни намайгаа хатуу харыс хазарлаха дуратай болошонхой хүн гэжэ бү ханаарайш. Үнэн дээрэе барагаар баридаг хүн байхаб. Тээд, хайшаа ошогдохо һэм, энээхэмнэй хаа яа энэ тэрэ ушараар баригдаад лэ байгаа юм бээ.

– Ханаагаа бү зобо, тиигэжэ хананагүйб. Уудаг хаа, хэзээдээ иимэ мэдээжэ хирург болоод байха юм һэмши... Бай, бай, бү гайха, мэдэгдээд, дуулдаад лэ байгаа юм бээ. Газар шэхэтэй, гахай нюдэтэй... Үни заяанда уулзаашьегүй хаа, нэгэ нютагай зомди гэлсэнэ бэшэ аалди? Энэшье гоё машина шамда хэн миинтээр бэлэглэхэ байгааб, өөрөөл хара хүлһөө гаргажа абаа юм бээш. Юун гэжэ машинаб даа, тэрэ «Джин» гэшэнь гү? – гэжэ Ханда минии машина тээшэ толгойгоороо зангаба.

– Зай, тиигэжэ ханажа байһаншни болоо гэшэ. Шинии ерэхэдэ, эндэ гансаараан архи задалжархёд хуужа хууһандаа, досоомни нэгэ тиимшэг байгдаа.

Иигэжэ Ханда бидэ хоёр эндэхэнээ зохидоор хуубабди. Наһа-яа яһала эдсэд байһан, ажабайдалай орёо хүндэ жолоос нилээд хам шүүрэжэ үзэһэн хоёр, үнишье болонгүй бэс бэсэ ойлгосолдожо, нилээд дадалсабабди, хөөрөлдэбэбди. Ханда нэгэ-хоёр хундага архи барижархихадаа мүн лэ халаа ха гү, намда дээрэ дээрэнһэнь хэдэ хэдэн асуудал табижа харюу абаһанайнгаа удаагуур, өөрөө удаан зугаагаа эхилшэбэ:

– Зай, болоо, болоо, хайн лэ гэшэ. Шагнажа байхада, шинии ажабайдалда, гэр бүлэдэшни баршад үгы, барагтай, юумэн хуу ураг-

шатай ябана хэбэртэй. Шамда атаарханаб, үнэнхэ сагаан сэдхэлһээ, хюмһанай шэнээншье хара үгыгөөр. Харин би...

Шинии эндэ дуу дуулажа эхилхэдэшни, досоомни юундэб даа заригад гээд абаа. Тон танил дуун... Зарим үсдөө нэгэ хайн мэдэхэ, танил хоолойшье шэнгээр ханагдаа. Нютагтамнай хэн иимэ гоёор дууладаг бэлэй гэжэ ханажа, таажа ядааб, тээд хэнишье оложо шадаагүйб. Юундэб даа, дууншни намайе татаһандаал болоо, али, юрэдөө, тиигэжэ ханагдаа юм гү, тиигээд лэ, яашаха һэм, нютаг голдоо байна ха юмбиб, хэнһээ айха, гайхаха юумэниинь байгаа юм, һэмээхэн ошожо хараад, мэдээд үзэхэдэ яашахаб гэжэ шиидээб. Гансал хотуу эрэшүүл бү байһай гэжэ айжа байгаа һэм. Харин шамайе эндэ дуулажа хууха юм гэжэ ой ухаандааш оруулхагүй байгаалби. Нургуулийн наһандаал адли дуулажа байгаа хаашни хоолойгооршни заатагүй таниха һэм, харин мүнөө... бүдүүн, эрэ хүнэй хоолойгоор... тэрэ бас, баритон гээшээрнь дуулажа байхадашни, хэн тааха бэлэй. Нээрээшье, гоёор дууладаг хэнши, мүнөөшье тэрэл зандаа дууланаш. Эх, ёһотой оперно дуушан гэшынь, ёһотой артист гэшынь шиил болохо байгааш... Хүнэй атаархахаар, урмашахаар... тээд дүүрээ, халаа гээшэ ааб даа... Үгы, халаа гэжэ юугээ шашанабиб, ши наһанайнгаа ёһотой харгыс оложо шадаад байна бэшэ аалши? Дармагнай Ангарск хотодо суута, бэрхэ хирургаар ажалладаг гэжэ үнинэй энээгүүрнэй дуулладаг лэ. Үшөө медицинын дид-доктор болонхой бэшэ аалши? Харин би гэхэдэ... Дүрбэн жэл болооб, иишээ ерһээр. Эжымниш муу хэн даа, нёдондо жэл наһа бараа...

Дарма, мэдэдэг хайш, би мүнөөшье болотор телевизорээр гү, али нэгэ тээ радио гэхэ мэтээр дамжуулгануудай боложо байхада, тэрэ оперно дуушадые шагнаха дуратайб, тон дуратайб, опера гэшыс сэх ойлгохошьегүй аад. Романсануудта бүришье дуратайб. Нэгэ тиимэ, хүгжэм дуунда сэх дуратай хүн байһан байшооб, харин өөрөө мүртэй дуулажа шадахашьегүй аад... Байза, байза, ши намайе тогтоохоо бү хана, зай гү. Арбан долоон наһандаа ябана бэшэбди, би юумыс мүнөө хуу барандань мур мүрөөрнь тааруулжа шадаха болонхойб. Ажабайдалай орёо талыс, магад, шамһаашье сэх мэдэхэдэ болохоб, а? Шамһаа хэды эгэшэ хэнбиб? – Ханда энсэхэдэд гэбэ. – Нээрээшье шамһаа сэх юумэ энэ наһандаа үзөө хаб. ...Юун гэжэ мүнөөхэн дуугаржа байгаа бэлэйбиб? А.., а-һаа... Хүгжэмэй училищэдэ орожо шадаагүйдөө олон жэл соо шаналжа ябааб, тээд, яахабши?.. Тиихэдэ наһан соохи түрүүшынгөө сэх сохилто үзөө һэм. Саашаа дадааб даа, о-о, һүүлдэнь энэнь юуниш бэшэ шэнгээр үзэгдөө

hэн. Хүгжэмэй училищиин багшанар тиихэдэ намда хүнгэн, эстрадна хоолойтойш гээ hэн, ондоо тээшэ ошожо һурахыемни дурадхаа, үгы хаа, миин юрын дууладаг зонуудтал адли энэ тэрэ концертнүүдтэ ходо дуулажа байгаарай гээ. Ойлгоно гүш, тэдэшни тиихэдээ намайе гомодхоохоо ханаагүй гээшэ, тээд би хуу өөрынхсэрээ ойлгожо шадааб. Багадаа, залуудаа нэгэ эрид, үсэд, ходо өөрынхсэрээл болодог хүн hэм, – энэнь хэр зэргэ хүндэ хэрэгтэй, тухатай байдаг юм, али тойбо хэдэг юм гү, бү мэдэе – энээнһээл боложо би дахинаа хаанашье дуулажа ябаагүйб; үгы хадаал, үгы! Тиимэл даа.

Үшөө саашаа юум бэ гэжэ гү?.. Нэгэ харгы алдагдаал хадаа алдагдадаг гээшэ гү, али хуби заяамни тиимэшэг байгаа юм гү, одоо бү мэдэе, тиимэ ехэ хайн юумэд гээшэ үнгэрhэн наһандамни, үхибүүдһээмни бэшэ, үзэгдөөгүй гэжэ ханадагби. Арай шамайхан арбан найман наһандаа ябагдаал даа. Омог дорюумнай дан лэ хаа ехэ байгаа. Тээд хүн бүхэнэй тооной сэбэрхэнши, хайханши, сууга артистка, дуушан болохош, спортодо бэрхэш гэжэ байжа магтажа байхада яахабши, газарта хүлөө хүргэнгүй тооной огторгойн зүг доохонуур дүүлнтэжэ ябагдаа. Мүнөө ухаа орогдоо юм ааб даа, хайшаа ошохобши. Хэн нэгэнэй, шинишье мүнөө эндэ намайе сэбэрхэнш, гоё хайханш гэжэ байжа магтаа хаашни, урданайхидаал адли огторгойгоор дүүлнтэхэнь дүүрэгдээ... Бай, бай, Дарма, намайе бү зогсоо, нэгэ хэлэhэн руугаа хуу хэлээдхиһүб, юуншье болог саашаа. Магад, нээрээ, буруу юумэ дуугарнам, тээд тиигэжэл ханадаг болошонхойб. Хуби заяан, ажабайдал гээшэш хүнэй ханаашаар ходо болохогүйл байна. Тиимэһээ, мүнөө шинии урда үни удаанай бухгалтер мэргэжэлтэн Ханда Ранжурова һуужа байна гэжэ мэдэ. Үшөө хайнаар мэдэхээ ханаа хаашни, үни удаанай Ханда Дашимолонова байханаа, хаяхан һөөргөө урданайнгаа Ранжурова обогыс абанхайб. Үхибүүдэйм эсэгын, дүрбэн жэлэй саада тээ халахан үбгэнэйнгөө нёдондо наһа барахадань, хэн бэ даа нэгэнэй, халахан аад, наһан болоһон хүнэй обог нэрэ зүүжэ ябахата хайн бэшэ байха гэхэдэнь, һөөргөө басаган обогоо абаа hэм... Үбгэн тухайгаа тобшохоноор хэлэхэ болоо хаа, hэ... арбан найман наһандаа ябагдаа, тэрэ хүгжэмэй училищэдэ орожо шадаагүйнгөө хойто жэлынь, би гэхэдэ, нэгэ сэбэрхэн гоё, үндэр, спортфакта һурадаг, басагад бүхэнэй тооной атаархажа, хойноһоонь ханаа алдангаар хаража байдаг хүбүүнэй толгойснь эрьюулжэ шадажа, хадамда гарашоо hэмнайб даа. Тэрээн тухай шишье дуулаһан байгаа бээш. Саашаа үхибүүднэй субаа. Гурбан үхибүүд. Үшөө саашаа... үшөө саашань

гэхэдэ, о-о... Барас үйлэм үзүүлээ. Залхуу, зайран, архиншан, тамхиншан... хэды наншуулаа гэжэ һананаш... нэгэн гэхэдэ, хүнэй муу гээшэ тэрээндэ бии һэн даа... Зүгөөр, хүнийе муудхаад яахабибди, эндэ миниишье гэм байлсаал һэн бэээ. Ядахадаал һалажа сэрэшөө һэм. Үнидэ һалаха аад, үхибүүдни хүн зоной дунда үншэн үрөөһэн бэшэ, эсэгэтэйбди гүүлэжэ байха юм гү гэжэ һанахадаал эдэ олон жэлнүүд соо зобожо ябааб. Зай гэжэ... одоо хүрөө ха, хэндэш хэрэггүй ярья эндэ үүсхэжэ байна гүб? Энээхэн архишни толгойемни сохёо ха, үни болоо уугаагүйб, хүлсөөрөө намайе. Нүгөө талаарнь гэхэдэ, сэхыень хэлэхүүб, юундэб даа, үни холо болоо уулзаагүй шамтай иигэжэ хөөрэлдэжэ һуухадамни зохид байна. Залуугай... бүри залуугай һаһан һанагдашоод байна гээшэл ха.

Эндэ Ханда зогсожо, нюдөө газар руу шэгэдэжэ, дуугай болошобо. Хажуудань байһан минии сүүмхэтэй мангирһаа нэгэ утыень абажа, яаралгүй жажалһанайнгаа удаагуур, дээрэхээ һанаа алдан:

– Гашу-ун... – гэжэ татаба.

«Мангирай гашуун гү, али үнгэрһэн һаһанайнь гашууниинь гү?» – би ойлгонгүй үлэшэбэб. Хандын дуугай болошоходо, бишье дуугай һуулсабаб. Байд гээд, Ханда саарһан стакан соо үлэхэн архияа, намайеш хүлсэнгүйгөөр, гансааран дууһан уужархиба. Нүүлээрнь, гэнтэ һэриһэн юумэндэл, заригад гэжэ:

– Ой, Дарма, ямар удаан шамтай шашажа һууна гээшэбиб, тэрэ сүүмхэтэй мангирни, хубсаһамни голой саана үлэшөөд байнал. Хэн тэрээндэмни гар хүрбэ гээшэб, харин нохой, шубууд... – гээд һууриһаан бодошобо. – Эндэмнай харанхы боложо эхилээл, тсэд... тсэд шинье ябахаа байгаа юм бээш иихэдээд, намайе машинадаа һуулгаха бээш?

– Би шамтай ошолдоһууб.

Бүтүү бүрэнхыдэ абташоод байһан шугыда орожо, горхо хүндэлэн табяатай байһан нариихан хоёр һургааг дугыгаар, унашахын тэндэ, гар гарһаан барисалдан байжа дугысажа, Хандын юумые наашань асарбабди.

– Сэхынь хэлэхэдэ, Ханда, би эндээ хонон үнжэхөө һанаа һэм. Юундэб гэжэ гү? Нютагаа хаа яа срдэг хүндэ, эндэ зохид байна. Тсэд шинии энэ зандаа ябахаа һанаа һаашни, хүргөөд сэрһүү. Али, юрэдөө, бусангүйгөөрш ябаһахам гээшэ гү?

– Нү-ү, юугээ хэлэнэ гээшэбиши, эндэ хонохом гэжэ гү? Гансааран? Ямар һонин юм, тиихэдэш би тойбо хэжэ байна гүб? Зүгөөр... зүгөөр, би шамайе ойлгожо байнам. Үлэ үлэ, хамаагүй, намда гэжэ һанаата бү боло, би ябагааршье ябаһахалби, холо бэшэ ха юм.

– Юун тиймэ юумэн байхаб, хүргэхэб шамайе, заатагүй. Шамайе хүргэхэ болоһондоо баяртайб. Нанан соогоо нэгэшье дахин... Нанана бээш, тэрэ холын хургуулиингаа хаһыс. Шинии хойноһоо гэжэ хэды зободог байгаабиб...

– Нананаб... ойлгоноб, тээд, юун, хаана байһан тэрэ үхибүүн нанан, мүнөө болоһон хойно. Болиш даа, Дарма, хэрэггүй, досоохи шархысмни дахинаа бү уудалыш даа. Хэлэнэ бэшэ һэн гүб тугаарай, иимэрхүү юумэ ханахадаа мүнөө, юундэб даа, уйлаха дурамни хүрэшэдэг.

– Зай, болёоб, тээд би...

– Шинийн гээ гоё машинада хуугаад гэртээ хүргүүлхэмни гээшэ гү? Одоо гээшэ иимэ ялаа-салаа машинада хуужа үзөөгүйлби, – гэжэ, Ханда хөөрөөгөө ондоо тээшэнь болгохоо нананана.

Харин би... би гэхэдэ мүнөө яаха болонобиб?. Эндэ, Санта голойнгоо шугын захада юундэ, хэнэй-юунэй түлөө срэшөөд байһан хүн аад лэ! Тээд иимэ зохид ушарал алдажа болохо аал? Тон дүтын, тон холын хүхюун зохид тэрээхэн басаган... Ханда... Хандатайгаа гэнтэ энэ мүнөө уулзашоод байхадаа, яажашье энэ уулзалгыс иигэд гээд таһалдуулхаа нананагүйб. На-на-на-гүйб! Болодог хаань, үглөөгүүр болотор сугтаа үлэжэ, үүр сайлгаха... нэгэшье дахин хаа, эгээ хайхан гүлмэрхэн наһаяа нанан-нанан, үглөөнэй хайхан одо – Үүрэй солбониис – угтаха байгаалди даа! Сугтаа хожуулан... Ойлгодог хайш, Ханда. Тээд энээн тухайгаа сэхэ руунь хэлэлтэй гү?

– Дарма, ябахамнай гү? – Ханда сүүмхэтэй мангир, хубсаһаа гартаа баринхай зогсоно. – Ши бидэ хоёрһоо ондоо хүн энэ голоор үлөөгүй хаш. Мүнөөдэр шинии эндэ мангир түүхээс оройтожо срэшэһэнни ойлгосотой гэлсэс, хаана байһан аяар тэрэ Ангарскаһаа нааша машинаар харайлгалши... Харин намайе юундэ оройтоо гэжэ нананаһ?.. Бишһи шамдаа тугаарай өөрынгөө намтарыс дууу хэлээд байна гүб даа? Тиймэхээ, мұрынь нэгэ, хэлэһэн руугаа дууһан хэлээдхихүб, ханаам тэгшэрхэ... Үглөөнэй бага басагаа город руу ябуулжа, тон сүлөөгүй байгааб. Тэрэмни энэ жэл, хаяхан даа, май һарада, хургууляа дүүргэһээр, Улаан-Үдэ, университетдгэ орохо хүсэлэнтэй ошобол даа. Баарһам, хэршье орожо шадаха байгаа юм, мүнөөдэртөө ханаагаа зобожо байгааб. Басагаа хайрлажа, уйлаадшыс абанам. Бидэ хоёрто тэрэ түлхилгэн, танил ноёд сайд, профессор, доцентнэр гэжэ үгы даа, азаараал болохо юм бээ. Түрэлэйдөө байжа номоо шангаар үзэхөө нанана. Нийниинь гэхэдэ, номдоо хурса, үсэд шанга басаган. Би, тийгээд лэ, мунхиһаар байтараа, оройтожо эндэ срээб. Мангир түүлгэнэй хаһа мэнэ иххэдээд дүүрэ-

шэхөө байна. Ганса хүбүүмни сэрэгэй алба хэнэ, харин сэх басагамни гурбан жэлэй саана хадамда гараа хэн. Болоо гээшэ, яһала һайн нүхэр дайралдаа, бурхан хараа. Зүгөөр намдаал адли холо дайдада хадамда гарашоо, басагаа, үхибүүгынь ходо харанагүйб, ханаа зобогдоно.

«Ханда мүнөө сүлөөтэй, гэртээ гансаараа үлөөд байна гэжэ гү?..». Тэрэнэй үшөө хөөрөөгөө дүүргэжэ үрдсэгүй байхада, би хүлгэжэ эхилшэнэб. Таанад мүнөө юуншье гэжэ нам тухай ханагты, муугааршье дурсагты, зүгөөр би өөрынхсэрээл байхаб, минии буруу эндэ үгы ха...

– Эй, Дарма, ябахамнай гү тээд? Юун болооб? – гэжэ, нэгэ мэдэхэдэми, Ханда нам тээшэ анхаралтайгаар хаража байба.

– Юун?.. А, ябая гэжэ гү? А-һаа, ябахабди... Үгы, тээд, юунэй яараһанай... Ханда, бү яарыш даа, үшөө нэгэ заа хууябдил. Ямар гоё үдэшэ боложо байна гээшэб, хэлэхын аргагүй. Түүдэг носоохомной гү?

– Түүдэг?! Үгы, юугээ хэлэнэ гээшэбши, ябахагүй юм гүбди? Түүдэг... һүнийн түүдэг... һонин юумэ дуугаржархибаш. Хаана, хэзээ иигэжэ, сүлөө схэтэйхэн, түүдэгэй хажууда хуужа хууһанаа һананагүйлби. Үбһэ сабшалганай үедэ һүнийн түүдэгүүд оло дахин аһаагдаал юм бээ, тээд, юун, тэрээниис гоёшоохоһоо байха, арай шамай гэжэ эсэшэһэн бэс, хүлөө шэрэжэ ерэжэ, эдсэлбэ гү, үгы гү, тэрэ дороо отогтоо орожо унташахаш. Зүгөөр, бүри саана, хургуулиин һаһанда ябахадамнай һүнийн түүдэгүүд, зунай эхин һарын мүшэтэ үдэшэнүүд... яатарааш маанадай, эдирхэн басагадай зүрхэ сэдхэл хүлгөөгшэ һэм. Тээд, зүүдэн мэтэ холо... – Ханда мүнөө һөөргөө гансааран хөөрэлдэжэ байһандал боложо, сүүмхэтэй мангираа газарта табиба. Би энээхэнииснь һамбаашалжа, түргэн гэгшээр шугын захаар мүшэр суглуулжа, тэрэ зуурандаа түүдэг носоожорхибоб. Оршон тойрон һаруул болошобо.

...Жэжэ мүшэрнүүдыс түүдэгтэ нэмэн байжа бидэ хоёр нэгэ зууранда өөһэд, өөһэдынгөө бодолдо абтажа дуугай хуубабди. Удхатайхан дуугай байдал. Зарим үедөө хоёр хүнэй хоорондох иимэрхүү дуугай байдал олон үгын яряанһаа үлүү холо удхатай байдаг гээшэ...

Байгараа би Хандада юундэ эндэ ерэшөөд байһан тухайгаа хуу хөөрөжэ үгэбэб. Ханда гайхажашье, үнэншэжэшье абаба хэбэртэй. Дахинаа дуугай болонобди. Гансал хүхюун гал соробхилжо, үдэшын тэнгэри өөдэ үдхэн утаагаа бааюулна. Машинадаа ошожо, эгэшэдээ

гэжэ абahan, бүтылхэ шампанска асархамни гү гэжэ ханажа байтараа, байе даа, байтараа ошуужам гэжэ бодобоб.

Нилээд болоһон хойно Ханда, хэриһэн юумэндэл:

– Ойлгожо байна хаб шамайе. Тсэд... үнэхөөрөө... тиитэрээ намда дуратай байгаа гэжэ гү? Дуран... Сэлмэг харуул түрүүшын дуран гэшэл даа, тэрэшни. Хирэгүй... тон хирэгүй зандаа байһан, сэбэр арюухан дуран. Тиимэл хадаа хүн бүхэнэй досоо хайханаараа, хабарай түрүүшын хүбэн зөөлэн ургы сэсэгхэндэл уриханаараа үзэгдөөд үлэшэдэг байха. Шамһаа ондоо нэгэшье хүн иигэжэ байжа гоёор дуран тухай намда хөөрөжэ үзөөгүйл. Досоомни нэгэ жэгтэй боложо байна, дахинаа хөөргөө тэрэ холо сагта эндэ, Сантынгаа голдо мангир түүжэ байһандал мэтэ. Тугаарай шинии дуулаһан дууншни зүрхысэм хүлгөөжэ, үшөө юуншысб даа энээхэндэм, хоолойдом срэшөөд торсолдожо байһаншуу байгдаа юм хэн. Хари-хари, иимэрхүү юумэн байхал хэн. Ямар гоёор дуулажа байгаа гэшэби. Яахыншые аргагүй арбан долоон наһан ханагдажал байгаа хэн. Тиигээд лэ наашаа гаража срэшөө хэм...

– Тиимэ. Тиимэл хадань, мүнөө болоһон хойношые, шинишые гайхатар, эндэ срэшөөд, энэ гашуун мангир түүжэ, хаана хэзээ шинии дуулаһан дууешни дуулажа нуугаа бэшэ аалби.

– Тиимэ. Зүүдэн мэтэ...

...Зунай зулгы хүни. Байгаали хатуухантай буряад тала дайдаарнай үсөөн тоото үзэгдэдэг дулаан хүнинүүдэй нэгэниинь мүнөө энэ дайдаар аргагүй буужа срэшэбэ. Майхан тэнгэрийн үндэртэ мүнгэн сагаан мүшэдүүд олоороо хэринхэйнүүд, үүрэй сайтар, Үүрэй солбоной гаража үлдэтэрнь, ониб-аниб энсэбхилэлдэн, оршон тойронхи дайдаар үдэшын харанхыда хараһан үзэһэн һониноо, хоёр хүнэй хоорондо нангин нюуса боложо үлэхэ байха хоб жэбыешье хоорондоо хөөрэлдэжэ үнжэхэнь лэ ха...

СИ-БЕМОЛЬ – ЛЯ – ДИССОНАНСНУУД, УГЫ ҺАА – АВАРИ

Норжимагай үүдэнэй хонхыс дарахадань, Хандын эжы баяртайгаар:

– А-а, Норжима, оро, оро. Эгээл хэрэгтэй сагтань срэшэбэш, болоо гэшэ. Хандамнай хүгжэмэйнгөө хургуулиин хэшээлдэ бэлдэхэмни гэжэ өөрынгөө таһалга руу гурбан час урда ороһон аад,

юрэдөөшье гаранагүй. Иймэ удаан соо скрипка дээрээ наадаха гээшэнь тэрээндэ байдаггүй юм хэн. Мүнөөдэр юун болобо гээшэб. Бага зэргэ амарыш, эдэслыш гэхэдэмнишье, урдаһаамни сухалтайгаар пүлшпэгэнөөд абана. Магад, шинии сэрэхэдэ һамааржа наадаха-яа болихо. Норжима, шадаал һаа, Хандаяа газаашань абаад гара. Хүгжэмэй аялганаа миниишье толгой үбдэжэ эхилэнхэй, – гэбэ.

Норжимагай Хандын таһалгада ороходонь, хэдышье сүлөөгүй һаа, нүхэр басагаяа хүюунээр угтадаг байһан тэрэнь, энэ удаагуур, гайхалтай, хоһон нюдөөр урдаһаань хаража:

– Эдэ хоёр харша *нотонуд* – *диссонанснуд* – намайе зобоожо байна, яаха болонобиб? – гэбэ. Гэжэ хэлэхэдээшье энэ асуудалаа Норжимада бэшэ, харин өөртөө гү, али эндэ үгы байһан гурбадахи хүндэ хандажа байһаншуугаар дуугарба.

Хандын эжы зүб хэлээ байна гэжэ Норжима бодобо. Үглөөнэйнгөө хургуулийн таба-зургаан хэшээлдэ һуужа-һуужа срээд, мүртэй амараншьегүй, дахинаа хүгжэмэй хургуулийн хэшээлдэ бэлдэлгээ эхилжэ, аяар гурбан чашаа үлүү скрипкээс «бархируулжа» байхадаа, Ханда мүнөө мээнэглэхын тэндэ болошоод байна хаш.

– Ханда, яатараа хүгжэм нааданаш, орхи саашань. Скрипкын-шни харисалдажа эсэшэһэн утаһануудһаа мэнэ-мэнэ утаан гараха-яа байна. О-һо-һо! Юун гэжэ ханаабиш, мүнөөдэр ямархан хүбүүн намтайшни танилсахаа хэдэбэ гээшэб, – гээд, Норжима һүүлшын үгэнүүдэ нүхэрэйнгөө шэхэндэнь шэбэнэбэ.

– Би шамда атаарханам даа... шамдал адли хүгжэмдэ һонор шэхэтэй һаа, – гэжэ, тэрээнэйнгээ хэлээшээрнь юрэдөөшье һонирхоогүй шэнги болоно.

– Ханда, үгы шимни юугээ шашанаш. Ямар атаан-жүтөөн, юун шэхэн тухай дуугарнаш? Шимни үбдэжэ, халажа байнагүй бээш? – гэжэ, скрипкээс тэбэриһэн зандаа һуужа һууһан нүхэр басаганайнгаа магнайе Норжимагай барижа үзэхөө ханахадань, тэрэнь толгойгоо һэгсэржэ:

– Хэрэггүй, би элүүрби... Зүгөөр шамдал адли һонор шэхэтэй һаа, иитэрээ зобожо байхагүй хэн хаб. Хаяхамни хүгжэмэйнгөө хургуулиие, заабол хаяхаб. Үни хаяха байгааб, тсэд эжы, аба хоёр намайе баадхадаг. Эгээл нарин нягтаар хүгжэм дууладаг хүнүүд лэ скрипкэ дээрэ наадажа һурадаг гэлсэдэг. Би гэхэдэ... минии шэхэн дээрэ, нээрээһэ, багадамни баахалдай гэшхэжэрхиһэн байгаа аалтай. Би шамда үнэхөөрөө атаархадагби, ёһотойл ши гээшэ скрипкэ дээрэ наадажа байха хүн аад, пианино шэлэжэ абанхайш, – гэжэ, таһалгынгаа булан руу хараһан зандаа дуугарна.

Юу хээнэй, ямархан хөөрэлдөөнэй эндэ боложо байхыс Норжима одоо ойлгожо абаба. Энэмни үнэхөөрөө тархи толгойнгоо манартар хүгжэм зэдэлүүлжэ эсэшөөд һуужа байна ха юм гэжэ ойлгоходоо:

– Ханда, хаяыш даа саашань энэ скрипкээс. Иитэрээ зобожо байһанай хэрэггүй, хамаагүй, хоюулан сугтаа хүгжэмөө хаюужамди. Намдашье баһа хашартай болошонхойгши. Ойлгоогши? Тиихэдэ, ши гэхэдэ, үшөө минии шэхэндэ атаархажа байхаш. Гарая газашаа, сэнгэс. Одоо гэжэ тэндэ энээхэн һэрмэгэр шэхэнүүдээшье баясуулхабди. Ха-ха-ха! Нонин зугаа шамдаа хөөрөжэ үгэхэб, ошоё-э, – гэжэ Норжима дахинаа дабтаба.

– Нонин гээшэнь. Яһала наадажа, дүүргэхэ тооной боложо байтараа, энээхэн хоёр харша нотонуудта хүрэхэ срээд лэ, гарнуудни гэнтэ һалганалдаад, хургануудни годойлдоод, урагшаа ябажа үгэхэ юм бэшэ. Юундэ гээшэб? Иимэрхүү нотонуудыс энээнһээ урда нилээд наадажа байһан аад лэ. Али хургануудни оодон болошоо юм гү, ойлгожо яданам? Үни наадахаяа болихо байгаа, тээд саанаһаа, досооһоомни нэгэ юумэн «дабажал үзэ, дабажал үзэ!» гэхэншүү үсэд хүсэдөөр оролсоһон аад... шадабагүй, диилдэшэбэ хаб. Эдэ муухай хоёр нотонуудай хоорондохы *глицсандо* яажашы илажа гарахагүй байшооб. Тиимэхээл энэ шальпишоод һуунаб. Нэ... нээрээһээ нонин. Хэндээшье хэрэггүй энээхэн хоёр нотонуудһаа боложо, юугээ алдажархиһандал, досоомни барагар байһанаа, мүнөө, шинийн гэсрэхэдэ, бага зэргэ заһаржа эхилбэ хаш. Шимни *абсолютнэ слухтэй* хадаа, таагаад үзэлши, ямархан нотонууд бэ?

Ханда стулһээ бодожо, скрипкэ дээрээ хоёрложон нотонуудыс номоноороо татаба. Адряатай, хаахинуур нотонууд, үнэхөөрөө *диссонанс* гэжэ Норжима ойлгожо абабашы, тэрэ дороо таажа шадаагүй байһандаа, үшөө дахин наадахыень дурадхаба.

– Та-ак... так... доодо талынхынь, сохом, *нэгэдэхы октавын Си-бемоль* хаш... харин дээдэхинь... дээдэхинь гэжэ... а-а... хоёрдохы октавын *Ля нота* байха. Тиимэ, *Ехэ септимүүд* – гэжэ, хамар дорохоноо гүнгэнэн, шухала хэрэгэй гарахада баруун гарайнгаа эрхы ба долёобор хургануудаараа нюдэнэйнгөө шэлыс заһажа һураһаһан Норжимагай нюдөө анин байжа яаралгүй дуугархада:

– Үшөө хүгжэмэйнгөө һургуулиис хаяхамни гэжэ байхаш. Иимэ бэлиг талаантай ши консерватори дүүргэхэ ёһотойш. Бэрхэнээ бэрхэ пианист болохош, – гэбэ Ханда.

Нүүлдэнь Норжима Хандын таһалгаһаа гарахадаа, скрипкэ дээрэ нотонуудай хаана байдагыень мэдэхгүй байһан тула, үшөө дахин өөрыгөө шалгажа үзэхэс һанаһандаа гү, заал соо байһан пи-

нино нээжэ, тугаарай таажа шаданан хоёр нотонууды, хоорондох *глицсандо* наадажа үзөөд, нүхэр басагантаяа шэбэнэлдэхээс газашаа гаража ошоо хэн.

Эдэ ушарнууд, Хандын скрипкээс тэбэринхэй уруу-дуруу углуу харапоод хууһан ба һүүлдэнь хоюулан газар гарахадаа унажа-бодож байжа энсэлдэһэн ушарнууд, хоёрхон лэ хүнийн саана болоо хэн, харин мүнөө... харин мүнөө...

– Эж-ы! Эж-ы! – гэжэ хоёр гараараа шэхэнүүдээ бариган, нюдэс таһа анижархиган Норжима оогложо мэдэбэ.

– Басагамни, бү айгыш, бү айгыш. Эжышн хажуудашни байнам, – гэжэ тэрэ дороо хүл нүсэгэн, унтариингаа хубсаһаар заал соогоо бии болошоһон эжынь Норжимагаа тэбэрижэ абаба. Зүг хойнонь мүн лэ нүсэгэн эсэгэнь үзэгдэбэ. Харин энэ хүнийн хахадаар юун хашхаралдаанай боложо, ялаа салаа зайн галай гэрээр дүүрэн носожо байхыень ойлгожо ядаһан, эндэ, заал соо унтажа байһан арбаад наһатай Аюр нойрмог нюдөөр наашаа халта харабашье, һөөргөө толгойгоо хүнжэл доогуур бүтүүлжэ үгы болошоно.

– Эжы, эжы! Бү ябыш даа, хоюулан унтайбди, айдаһамни хүрэнэ. Пианино хаагты! – гэжэ шэшэрһэн хоолойгоор Норжима гэртэхиндээ хандаба.

– Норжима, ши зүүдэлжэ байна гүш? Хүнийн хахадаар ямар пианиная дурсанаш? – гэжэ эсэгэнь дуугархадаа, нээрээшье, нээлдээтэй байһан пианинын хабхагыс аргааханаар хааба. Басаганайнгаа юундэ өөрынгөө таһалга соо бэшэ, харин эндэ, заал соо зайн гал аһаажархёод энэ орой сагта байжа байхыень гайхаад абабашье, магад, айһандаа эндэ гүйжэ гарашаһан байгаа гэжэ тэрэ зуурандаа бодожо үрдинэ.

– Юра, – гэжэ Ольга Тармасвна нүхэртөө хандахадаа, «ши бү дуугара, ошожо унта» гэхэншүүгээр гараараа зангаба.

Басаганайнгаа досоо мүнөө ямархан, юунэй боложо байхыень эхэ, эсэгэ хоёр хайн мэдэжэ байнад. Ехээр айһандаа хүнэһэнийньшье гарашаха гэжэ байха. Тээд бодожо үзыт, үшөө бээ хүсөөдүй, 15-тайхан басаганай нүдэн дээрэнь шахуу, хараһаар байтарнь, ухаа орохоһоо нааша наадажа, мэдэлсэжэ байдаг унаган нүхэр басаганинь, баарһан Ханда, ай халаг!.. үсэгэлдэр үдэшэлэн машинада дайруулжа наһа барашоо ха юм. Үсэгэлдэр үдэшэндөө уйлаһан басагантаяа Ольга Тармасвна сугтаа таһалгадань байлсаа, хонолсоо хэн. Үглөөнэй Норжима толгойгоо үбдэжэ газашье гараагүй, хургуулидаашье ошоогүй. Ямар хургуулия дурдааби, үдэхөө хойшо

поликлиникэ, невропатологто басагантаяа ошохо гээшэ гү гэжэ Ольга Тармаевнагай ханажа байтарнь, Норжима бага зэргэ дээрэ боложо, эдсэлжэ, телевизорээр юушьеб хонирхожо һуушоо хэн. Иигэд гээд юумэн бага зэргэ үнгэржэ, хойшоо гараха тээшээ болохонь аа гү гэжэ ханажа байтарнь, гасалан боложо, үдэшэлэн тээ тэрэл телевизорээрнь Улаан-Үдэһөө үсэгэлдэр болоһон тэрэ авари, харгын аюул тухай соносхобо гээшэ. Диктор соносхоходоо: «Үсэгэлдэр Улаан-Үдэ хотодомнай сэх гай, аюул болобо. Үдэшын 18 час 45 минутада хүгжэмэй хургуулиһаа гэртээ бусажа ябаһан 15 наһатай басаган № үйлсын зүб талаар гаража ябатараа ашаанай машинада дайруулжа, тэрэ дороо наһа бараһоо. Жолоошон машинаа байлганшьегүй аюул хэһэн газарһаа тэрьедэ. Үсөөхэн тоото хараһан хүнүүдэй хэлэһэнэй ёһоор, дээрээ ашаа сэхтэй машина хаш. Аюулай болоһон газарта бага зэргэ модоной хибэдэһэн, холтоһон байгаа, тиимэһээ милицын ажалшпадай ажаглалтаар, магад, түлээ гү, али оодохон модо ашаад ябаһан машина байхадаа болохо. Энэ аюулые хараһан гү, али энэ машина тухай юу-хээнэ дуулгажа шадаха хүнүүд байбал, таанадые 02, үгы хаа №, № номерой телефонуудаар хонходохыетнай мүрдэлгэ хэжэ эхилһэн милицын ажалшпад гуйна», – гэжэ дуулгаба. Телефонной номернууд үшөө дахин дабтагдан хэлэгдэбэ.

Ямаршье хайратай байгаа; арай гэжэ захаржа байһан Норжима энэнииес дуулахадаа һөөргөө уйлажа, таһалга руугаа гүйжэ орошоо хэн.

Харин мүнөө, энэ хүнийн хахадта, хугшаржа байһан басагаяа тэбэрээд заал соогоо зогсожо байхадаа, Ольга Тармаевна, хоёр хүни удаагуур унтангүй тооной үнгэргэжэ байһан басагаяа үдэр поликлиникэ абаашажа врачта үзүүлээгүйдөө, Норжимагай үгэдэ орожо, энэ үдэшэ дахинаа сугтаа хонолсоогүйдөө, өөрыгөө зэмэлжэ байна...

Үүр сайхын урдахана Норжима одоо гээшэ бүхэ нойртоо диилдэжэ, бүхэлийн үдэр унтаж мэдэбэ. Наранай залирхын тээ урдахана басаганайнгаа хэрхэдэ, «Энэмнай дахинаа хүнндөө унтангүй хонохонь аа гү?» гэжэ гэртэхинэйн ханаа үнөөн боложо байхада, Норжима ямаршьегүй хайн нүгөө хүнийеһе үнгэргэжэ, үглөө үглөөгүүрын урданайхидаал адли хүн болобо.

Гэбэшье эдэ бэрхэшээлтэ үдэрнүүдтэ Норжимагай толгой соо нэгэ ондоохон юумэн онсо гэгшээр хадуугдашоо хэн. Тэрэнииес анха түрүүшынхисэ ойлгожо абахадаа, хоёр хоногой саанахи хүнийн хахадаар гэнтэ шангаар хашхаржа, гэртэхинээ һэрэжэрхихэн юм. Тээд тэрээн тухайгаа хэндэшье, хажуудань байлсаһан эжыдээшье хэ-

лэнгүй үнгэргэбэ. Мүн энэ аймшагтай үйлые зүүдэндээшье нэгэ-хоёр үзөөд абаба хаш.

...Мүнөөдэр Хандые хүдөөлүүлхэ. Ольга Тармасвна басаган-таяа хөөрэлдэжэ, тишпэ ошохогүйснь дарууханаар хорибо.

– Эжы, би бага зэргэ газаагуур ябаад ерэхэмни, сэнгэхэмни. Наянай оройдоошье газар гараагүй ха юмбиб. Би... Хандын хүдөөлүүлгэндэ ошохогүйб, ханаагай бү зобоорой, – гээд, Норжима газаршалба. Ольга Тармасвна басагандаа юушье хэлэжэ шадангүй, дурагүйшгөөр, ханаа зобонгёор хойнохоонь хараад үлэбэ. Үе болоод балкон дээрээ гаража харахадань, Норжима, нээрээшье, гэрхээ холо бэшэ, тэрээхэндээ ябасагаажа харагдана.

Багашуулай наададаг талмай дээхэнүүр нилээд эрьсэлдэжэ байханаа, Норжима тээ саанахана, нүгөө гэрэй углууда байхан телефоной будкэдэ ошожо оробо. «Хонходохо гү, али үгы гү?» – гэжэ тугаархаа нааша нилээдгүйхэн тухашаржа байхан басаган, нүдэнэйнгөө шэлье заажа, «02» номерой тоонуудые яаралгүйхэн эрьюулбэшье, тэрэ зуурандаа – 02, милици шагнана, – гэхэн тоб байса эрэ хүнэй абья телефоной трубкаһээ дуулаба.

Залд гэжэ абахан басаган, зүб юумэ дуулабашье:

– Аллю, энэ милици гү? – гэжэ дабтан хураба.

– Зүб, зүб, 02, милици шагнажа байна, юун хэрэг болооб?

– Би... би... уржадар болоһон харгын аюул тухай танда дуулгаха гээ нэм. Таанад өөһэдөөн энэ номероор хонходожо болохо гээ нэнтэ. Би... Хандын наһа барахые харааб... үгы, хараагүйб, холохоно байгааб, гэбэшье тэрэ машина тухай юу-хээхэнэ хэлэжэ шадахаб..., – гэжэ байжа Норжимагай дуугаржа байхада:

– Байза... байза, басаган, халта хүлээд гэ. Шинии хэлээшье мүртэй ойлгожо шаданагүйб. Хаана болоһон, ямар харгын аюул тухай хэлэнэш? Ямар үйлсэдэ, хэды сагта? ... Байза, басаган, ондоогоор хэлсэбди: би шамда асуудалнуудые табихаб, ши харюусахаш, зай гү? Нэн түрүүн хэлээдхи, хэн гэжэ нэрэтэйбши?

– Норжима.

– Норжима, – гэжэ басаганай хойнохоо дабтан дуугархадаа, саанахи хүн энэ хөөрэлдөөгөө саархан дээрэ буулган бэшэжэ эхилбэ хаш.

– Обогшни? Ямар үйлсөөр, хэдыдэхи гэртэ ажаһуудагбши?

– Будасва. № үйлсэдэхи 57 гэр, гурбадахи дабхар, 28 байра.

– Хэдытэйбши, хэдыдэхи класста, ямар хургуулида хуранаш?

– № хургуулида, 15-тайб, 9 класста хурадагби.

– Зай, болоо гээшэ, бэрхэш Норжима. Уржадар харгын аюул болоо гэнэ гүш?

– А-хаа.

– Ямар үйлсэдэ, хэды сагта, хэнтэй ушараа гэбэш даа?

– № үйлсэдэ, минии нүхэр басаган Ханда машинада дайруулжа... наһа барашоо... үдэшэлэн тээ. Таанад... милици... өөһэдөөн үсэгэлдэр телевизорээр хэлэхэдээ үдэшын 18 саг 45 минутада гэжэ хэлэжэ байна хэнтэ. Би Хандыс дайраһан машиныс хараагүйб, тээд нэгэ юумэн тухай, хэрэгтэй байбалынь, дуулгаха гээ хэм...

– Норжима, байз. Би юумыс хуу ойлгобоб. Шимни гансахан яаран трубкаас бү табижархёорой, зай гү? Иигэжэ хэлсэсбди. Танай гэр маанадһаа холо бэшэ юм байна, ши наашаа срыш даа. Энэ зандаа. Би шамайс хэрэгтэй хүнтэй уулзуулхаб.

– Би мүнөө тишпэтнэй оншожо шадахагүйб.

– Юундэ?

– Шадахагүйб... Үбдэнхэйб, гэрһээн гаранагүйб. Эжымни табихагүй.

– А-а. Телефонойтной номер ямар бэ?

– Үгы, би үйлсэһөө хонходоном.

– Халаг. Яаха гээшэбибди, Норжима? Шинии маанадта дуулгахаа байһан юумэн схэтэ шухала, саг дээрээ хэрэгтэй байгаа. Тиигээ хаа, манай милициин ажалшан танайда, гэртэтнай срэхэдээ болохо, ши гэртэхиндээ, эжыдээ дуулгаарайш.

– Үгы, үгы, болохогүй.

– Юундэ гээшэб? Норжима, ши жаа басаган бэшэ ха юмши. Тиигэжэ болохогүйл. Нүхэр басагышнии машинаар дайруулжа алаа... дайруулжархёод тэрьсэдэшһэн жолоошониис милициин ажалшатай бэдэржэ, мүрдэлгэ хэжэ байхада, багаханшье хаа дуулаһан, мэдэһэн тухайгаа мэдүүлгэ бариха гээшэ шинии уялга ха юм, зүб гү?

Милициин ажалшатай гэртэтнай срэхэ гэхыс дуулахадаа айжа абаһан Норжима мүнөө, нээрээшье, юу-хээхэниис ойлгожо абахадаа:

– Үглөөдэр болохо гү? – гээдхибэ.

– Үглөөдэр?.. Зай. Тиигээ хаа үглөөгүүр манда срэжэ өөр тухайгаа үүдэнэй харуулшан милиционертэ дуулгаарайш. Би бэшэ, ондоо хүн байха. Шамайс хэрэгтэй таһалгада абаашажа оруулха. Шам тухай эндэ зон мэдээд байха, айлтагүй, Норжима.

– Үглөөгүүр хэшээлдээ байха ёхотойб, хэдэн үдэр хургуулидаа ошоогүйб. Үдэ багаар срэхэдэ болохо гү?

– Бага татляа гаргажа байнап, Норжима. Яахаб тээд, шиний-хээр болог. Үдэрэй нэгэ часта гэжэ гэлсээ хаамнай ямар бэ?

– Хоёр сагта.

– Бага юундэ гээшэб?

– Үрдихэгүйб, аяар зургаан хэшээлтэйб.

– А-а. Зай, хоёр сагта гээд бэшэхүү. Тиигэбэл, шагна намайе. Та-ак... Будаева Норжима, № хургуулийн 9 классай басаган, уржадар тохёолдоһон харгын аюул тухай милицидэ мэдээ үгэхээс үглөөдэр, үдэрэй 14.00 сагта срэхэ гэжэ бэшэбэб. Зүб гү, ондоо болгохогүй гүбди?. А-хаа... Тиигээ хаа, мүнөөдэрэй 02 телефоной номере сахин харагша, милицийн лейтенант Лисицын. Зай, танилсаба гээшэбди, Норжима, үглөөдэр болотор, баяртай...

Эдирхэн наһан соогоо юушье үзөөгүй байһан Норжима, хая үзэһэн гайтайхан аюулай үйлэ хэрэгтэ сохюулхаһаа гадна, үшөө милицидэ ошожо энээн тухай гэршэлгэ үгэхэ болоходоо, энэ хүниие дахинаа унтангүй тооной үнгэргэжэ, эжыгээ ханаа үнөөн болгобо. Мүн ямар ушараар милицидэ ошохоёо байһан тухайгаа дахинаа хэндэшье хэлэбэгүй. Тээд юун гээдшье хэлэхэбши даа, хэлэхэшье байһан юумэнинь гэхэдэ нэгэ һонин, хүн зоной гайхахаар, этигэхээр бэшэ юумэн байха...

Үглөөдэрынь Норжима срэхэ гэхэн сагтань милицидэ срэжэ, үүдэнэй хажуудахи албашанда өөр тухайгаа мэдүүлбэ. Тэрэеэниие хүлэжэ ядаһаһан хэбэртэй, нэгэ үндэр, маряашаг бэстэй милиционер тэрэ зуурандаа хоёрдохи дабхарай хэрэлсы руу түргэн буун срэжэ, Норжиматай уриханаар мэндэшлэлсээд, кабинеттаа уриба. Хоюулан һубарилдаһаар хоёрдохи дабхарта гаража, тамхинай утаанай шэнгэшэһэн багахан таһалгада оробод. Ехээр сэнтэшэһэн гансахан сонхоор наранай элшэ муухан ородог байгаа хаш – таһалга соо зайн гал аһана. Нэгэ хэды хуушаншаг стулнууд тээшэ кабинетэй эзэн заажэ, басаганда һуухыень дурадхаба. Энэ хүн Норжиматай хөөрэлдэхынгөө урда нүхэр басагантайнь тохёолдоһон авариин мүрдэлгыс бэс дээрээ даажэ абаад байһан милицийн майор Свистунов гээшэб гэжэ танилсаба. Басаганһаа үсэгэлдэрэйн хэлэһэн юумыень дахинаа барандань яаралгүйхэн һуража бэшэһэнэйнгээ удаагуур:

– Зай, Норжима, шинийнгээ хөөрөжэ эхилхыс сэхэтэ хүлэжэ байнам. Уржадар телевизорээр дамжуулһан мэдээсэлнүүд дээрээ балайшье мүртэй юумэ нэмэжэ шадаагүй байнабди. Мүнөө яаралта үгы. Болоһон, хараһан ушарыень барандань ханажа үзыш даа. Ашаанай машина түлэс гү, али оодохон модо ашаад ябаһан гэжэ мэ-

дэнэбди; аюул болоһон газарта бага зэргэ хибэдэһэн, холтоһон үлэнхэй байгаа. Тээд саашань? – гээд, милицийн майор басаганһаа харюу хүлээн дуугай болошобо.

– Би... хибэдэһэ хараагүйб. Машинашье хараагүй хаб, нюдэмна муу харадаг. Ханда минии зүг урдахана хүгжэмэй хургуулиһаа гаража ошоһон байгаа. Тэрэниие хүсэхэ ханаатай, үшөө холохоно, харгы тээшэ гүйжэ ябааб... Энэ үсдэ томо машинын хаахинуур муухайгаар тормозлохые, басаган хүнэй шанга гэгшээр хашхархые дуулааб. Зүрхэмни ёг гээд абаа, Хандын хашхархые хайса таяаб. Нүүлээрнь ондоо хүнүүд хашхаралдаа. Айгааб... Магад, Ханда бэшэ, эндүүрһэн байжа болооб гэжэ нанан, яаралгүйхэн дүтэлхэдөө, харгын захата хэбтэһэн хүниие Ханда гэжэ дүтэхэнэ хэбтэһэн скрипкээрнь танижа абааб. Би ондоо юушье хараагүйб, юушье мэдэнэгүйб. Арай шамайхан, мэдээ табихын наана тэндэһээ саашалхадаа, «һалаа, һалаа, хайран басаган» гэжэ хэнэйшьеб шангаар дуугаржа байхые бүүр-түүр, зүүдэн мэтэ дуулажа байгаа һэм. Хайшан гэжэ гэртээ эршэнээшье балай мэдэнэгүйб. Унашахагүй гэжэ, хоёр гараараа хэрэлсын барюулда аһалдашоод өөдөө гаража ябатараа, хүршынгөө хүбүүнэй үүдээ нээн гаража эршэхэдэ, мэдээгээ табин тэндээ унашанан байгааб. Би тиихэдэ Хандын тэрэ дороо үхэ... һаһа барашанан тухайнь мэдээгүй байгааб...

– Наа, бари, Норжима, энэ уһа уужархи, дээрэ байха. Бээ бари. Ехэхэн муу юумэ үзэбэ гээшэш, тээд яахабши. Нөөргөө юумэн тэхэрихгүй ха юм даа, – гэжэ майор Свистунов, арай уйлашахын тэндэ боложо байһан басагые аргадажа, нэгэ бага дуугай байба. Стол дээрэ хэбтэһэн пачка тамхин тээшэ гарын ошобошье, басаганай хажууда татажа болохогүй гэжэ ханажархёод, болибо. Байтараа:

– Норжима, ши маанадта юу дуулгахаа ханаа һэмши? Бү яараарайш, хайса бодожо дуугараарай, зай гү? Би шамайе яаруулнагүйб. Харгы дээрэхи хибэдэһые ши ойлгожо харахаар бэшэ байгааш, харанхы болошоод байгаа. Ашаанай машина хараагүйб гэбэш. Мүн Хандын хашхархаһаа ба хажуудань хэбтэһэн скрипкэһээ ондоо юумэ хараагүй шэнгээр хэлэнэш. Тээд юу хараһан болоһон? – гэжэ гайхаба.

Уһа үгэһэн милиционертэ баярые хүргөөд, Норжима:

– Нээрээ би ашаанай машиные ойлгожо үрдэсгүйб, алил тэдээнэй харгыгаар гүйлгэлдэжэ ябадаг хада. Харин тэрэ намда харагдаагүй машинын шангаар, аймшагтай муухайгаар тормозлоһониинь мүнөө болотор толгой соомни элихэнээр дуулдажа байдаг. Энээн тухай танда хэлэхэ гээ һэм, – гэбэ.

– Ойлгоногүйб шамайгаа. Машиные хараагүйш, тормозлохынь лэ дуулааб гэнэш. Юун гэжэрхибэш иихэдээ? Хэлэлши, Норжима, ши машинын тормозлохон ба Хандын хашхархан абяануудһаа ондоо юушые дуулаагүй гүш? Үгы? А-һаа... ашаанай машина хараагүйш, тиимэхээ ямар түхэлэй байгаа гэжэ баһа хэлэжэ шадахагүй байнаш, зүб гү? Халаг... Үсэгэлдэр маанадта хоёр эхэнэрнүүд энэ болохон авари тухай мэдээ оруулба гээшэ. Наһажаал эхэнэр хонходоходоо, Хандын машинада дайруулжа байхада дүтэхэнэ байһан тухайгаа, мүн ГАИ-н ажалшадай ерэхэдэ ашаанай машина энэ басагыс дайраа гэжэ дуулгаа һэм гэжэ һануулхынгаа хажуугаар, үшөө нэгэ багахан зүйл тухай дуулгаа. Басаганай хашхархатай зэргэ... Хандын гэс даа... хоёр эрэшүүлэй хашхаралдахыс гү, али томоор хараалсахыс дуулааб гээ. Тэрэ үсдэ ойро тойрон эрэшүүл байгаагүй гэжэ мэдэнэбди, тиимэхээ кабина соохи жолоошон, мүн хажуудань һуулсажа ябаһан хүн хашхаралдаһан байгаа хаш. Хүнүүд хадаа, хүниис дайража байхадаа, айжа абаһан байгаал юм бээд. Ши нүхэр басаганайнгаа хашхархыс һайн дуулаһан байнаш, тээд хажуугаарнь үшөө эрэшүүлэй хашхаралдахыс, магад, хоорондоо юу гэжэ дуугаралсажа байхыснь дуулалсаагүй гүш?

– Үгы.

– Үгы? Зай, энэш энэ гэлэй. Энэ зүйл манай мүрдэлгэдэ балай сэхэ туһа мүнөө дээрээ хэнэгүй. Харин үсэгэлдэр маанадта ерэхэн нүгөө эхэнэрын сэхэ шухала юумэ дуулгаба гээшэ. Ашаанай машинануудыс бага зэргэ танидаг байжа, тэрэ авари хэхэн машина «ЗИЛ» түхэлэй байгаа хаш гэжэ хэлэбэ. Тэрэ эхэнэртэл адли «ЗИЛ» машина харааб гэжэ шинии мүнөө хэлэжэ байгаа һаашни, маанадта ямар сэхэ туһа болохо байгаа. Хоёр хүнэй адли хэлэжэ байха гээшэшни, нэгэ хүнэй маргажа байһанда оробол ондоохон. Тиимэхээ, Норжима, үшөө дахин һайса бодожо үзэлши, магад, холоһоошыс һаа, «ЗИЛ» түхэлэй томо машина хаража үрдиһэн байгааш? Машинануудыс хэр зэргэ танидагбши? Ямархан машинын тормозлохыс дуулаабши?

– Үгы, би ямаршыс машиныс хаража үрдээгүйб, ашаанай машинануудыс илгаруулжа шададагшысгүйб. Шэхэндээ гансахан харша, хаахинуур муухай тормозой абяас хадуужа абааб.

– Норжима, хэлэ, хэлэ, юу гэхэсэ һанаа һэмши. Шамайе таһалдуулһандамни хүлисөөрэй. Шинии тэг-маг гэжэ байхада, магад, туһалхадаа болохоб гэжэ һанааб. Харин мүнөө ойлгожо эхилхэдэмни, нэгэ һонин ушар тухай хөөрэхөө һанаал хаш. Дууһан хэлээрэй, хамаагүй, айлта, гайхаха юумэниинь үгы, зай гү? – гэбэ Свистунов.

Норжима нюдэнэйнгөө шэл заажа:

– Би мүнөө айхаяа болижо эхилэнхэйб. Харин энээхэниие, нэгэ тиимэ бэлээр ойлгогдохоор бэшэ һонин юумые, анха түрүүшынхисэ һүнийн тэн багаар гэнтэ ойлгожо абахадаа, сэхээр айжа, эжыгтээ сугтаа таһалга соогоо үүр сайтар үнгэргөө һэм. Муухай абяан – доодо нотониинь *нэгэдэхи октавын Си-бемоль*, дээдэхинь – *хоёрдохи октавын Ля*. Би хүгжэмэй һургуулида һурадагби гэжэ танда хэлээ һэм. Пианино дээрэ наададагби. Хүгжэмэй талаар хурса... һонор шэхэтэй гэжэ хэлсүүлдэгби. Иимэ зонууд тиимэшье олон байдаггүй. Ханда скрипкэ дээрэ наадаха, тэндэ сэхэн һонор хүгжэмшэн байха ёһотой гээшэ, тиимэһээ намда ходо атаархадаг һэн. Хандые дайраһан машина тормозлоходоо *Си-бемоль – Ля нотонууд* дээрэ абяа гаргаа. Хүгжэмэй иимэ *интервал* гэжэ бии юм. Юун гэхэб даа... юрэнхыгөөр хэлэхэдэ... нотонуудай хоорондохи зай гэсл даа. Би пианино дээрэ шалгажа үзөөб, тон зүб байшоо. Мүнөөшье болотор шэхэндэмни эли дуулдадаг, энэ наһандааншье мартахагүйб. Хаанашье ябаа һаань, тэрэ машиные тормозлохоорнь таажа шадахаб...

– Байза, байз... Абсолютнэ слух... баахалдай гү, али заан шэхэн дээрэ гэшхэжэрхёо... Хүнүүдэй иимэрхүүгээр хөөрэлдэжэ байхые дуулаһан байналби. Норжима, шимни ихэдээ... тэрэ «ЗИЛ»-ые тормозлохоорнь танижа шадахаб гэбэ гүш, зүб ойлгоо һаамни?!

– А-һаа.

– Юун гэжэрхибэш ихэдээ?! Юун һонин юумэ дуулажа байна гээшэбиб!? Тормоз... нотонууд... Хэдэн олон машинануудһаа илгаруулжа шадахаб гэжэ гү?

– А-һаа...

Хори гаран жэл соо мүрдэлгэ хэжэ байһан милицийн майор Свистунов хэды орёо, гайхамаар, һониншье ушарнуудтай дайралдажа үзэһэншье һаа, мүнөө энэ басаганай хөөрөжэ байхые шагнажа байхадаа арай шамайхан гэжэ хоёр шэхэнүүдтээ үнэншэнэ ха. Харин Норжимагай үшөө саашань нэгэ һонин, эхи-захагүй юумэ хөөрөжэ эхилшэхэдэнь, бүришье гайхажа абаба.

– НЛО гээшэ бии юм гү, үгы юм гү гэжэ байгаад һаяхана класс соогоо бидэ арсалдаа һэмди. Саһан хүн гээшэ бии юм гү? Бурхан тэнгэридэ байдаг юм гү?.. Тархи толгойн эрьсэлдэшэхээр асуудалнууд. Зүгөөр хүн наһа барахаа байһанаа уридшалан мэдэжэрхидэг лэ ха. Үгышье һаа, ямар ушарһаа, ямар шалтагаанһаа боложо гэжэ. Юундэ хаб? – гэжэ байжа Норжимагай мүнөө тад ондоо юумэн тухай дуугаржа байхада, юушье ойлгоогүй һаа, Свистунов энээниисень

дуугай байжа үнгэргэбэ. Энээхэн эдир басаганай нюур шарай адаглахада, досоонь сэхэн лэ хүлгөөтэй, хүүлшын үдэрнүүдтэ үзэһэн, хараһан үйлэ хэрэгүүд сэдхэл, зүрхэн соонь гүнзэгы сараа үлөөжэ шадаад лэ байна хаш гэжэ милициин майор ойлгоно. Тээд яахабши, иигэжэл хүн гэшэ бага наһантаяа нэгэтэ хахасажа, хүшэр хүндэ, жаргаланта-зоболонто сэхэ наһанай харгыда ородог гэшэ ааб даа.

Байгараа Норжима авари болохын урда үдэрын Хандында ошоһон, тэрээнэйнгээ зүһэ шарайгаа хубилгашоод скрипкэ дээрээ хоёр харша нотонууды наадажа ядажа байһан тухайнь Свистуновта хөөрөжэ үгэбэ...

– Норжима, шинии хэлээшэ тэрээхэн нотонууд, үнэхөөрөө, «ЗИЛ»-эй тормозлоһон абяантай тон адли гэжэ гү?

– А-һаа, тээд *консонанс* бэшэ, *диссонанс* байгаа ха юм, ойлгоно гүт? *Диссонанс* гэшэш машинын тормозлоһонтой адли муухай абяан гэшэ. Тон зүб, эндэ нэгэдэхи октавын *Си-бемоль*, хоёрдох октавын *Ля нотонууд* байгаа. Ута *интервал*, үшөө эдээнэйш хоорондо – *гиссандо* байлсаа.

– Норжима, шимни бага зэргэ намдаа ойлгогдохоор дуугарыш даа.

Хүгжэмшэн басаган хэлээшын дуулабагүй хабэртэй:

– А? Юундэ хаб? Ойлгоно гүт, урда тэнь хүндөөрөө мугжуу нотонууды скрипкэ дээрээ яһала наадажа байдаг Ханда, тэрэ үдэр тэрээхэн *диссонанс интервалда* ерээд лэ, хургануудын һалганалдаад, саашаа наадажа шадахаяа болишоо. Үшөө намда хэлэжэ байгаа хэн: «Орхихо гэхэдэмни, нэгэ юумэн саанаһаан «үгы, дабажал үзэ» гэнэншүү байгаа. Тиигэжэ энэ болотор тухашаралдабаб. Дабажа шадахагүй байнаб, диилдээб», – гэжэ. Харин тэрээхэн *диссонансы* диилэжэ шадаһан, дабажа саашаа гараһан байгаа һаа, Ханда, магад, авариһаа гарсалдажа, амиды үлэжэ шадаха байгаа. Юундэб?! Ойлгобо гүт, үнэхөөрөө хүн түрэлтэндэ юртэмсын танигдаагүй, таагдаагүй юумэд гэшэ үшөө олон байнал ха. Та НЛО-до этигэдэг гүт, хаража үзөөгүй хэн гүт?..

...Һүүлдэнь, үшөө эдирхэн, оройдохоноо 15 наһандаа ябаһан басагыг ябуулжархёодшы байхадаа, Свистунов тэрээнэй хөөрөөс толгой соогоо болбосоруулжа, таһалга соогоо үни удаан тамхилжа һууба. Милициин ажал – мүрдэлгэ хэхэ гү, али хүгжэмшэн байха гэшэд тэд ондоо ажал-мэргэжэлнүүд хаш гэжэ шэбшэхэ хоорондоо, тэрэ Хандатай, аварида орохын урда үдэр тохёолдоһон һонин гэгшын ушарыс юрэдөө тоонгүй байжа, худал хуурмаг юумэ гэхын аргагүй хаш гэжэ бодоно. Нэрээшье гайхалтай. Газар дэлхэйн

нюруугаар гэшхэлжэ ябахата, гайхажа гэлымэ юумэн олон лэ ха. Ном соохи гурбан хабтигар хуудаһан хэды шэнээхэн зузаан бэ, тэды шэнээхэн лэ зузаахан хэмжүүрээр Нара юртэмсын нюусые хүн түрэлтэнэй мүнөө сагта арай шамай таажа шадаад байһыснь, энэ Ханда-тай тохёолдохон ушар, мүн бэшэшье ондоо иимэрхүү танигдаагүй ушарнууд гэршэлдэг ха...

Норжимагай милицидэ ерэнэн үдэрһөө хойшо арба гаран үдэр үнгэршэбэ. Свистунов басагантай хахасахадаа, ямаршье сагта дахинаа дуудахадаа болохоб, ерэхэ ёһотойш гэнэн байгаа. Тиимэхээ Норжима нэгэтэ тэрэ танил милицидэ дахинаа дуудуулхадаа сэхэтэ гайхабагүй.

– Норжима, мүнөө дээрээ бидэ арбан юһэн «ЗИЛ» түхэлэй машинануудыс хараадаа абаад байнабди. Эдээн соо Хандыс дайраһан машина сохом байлсана хаш, тиимэхээ одоо шиниимнэй туһа эндэ сэх хэрэгтэй болоод байна. Ямар үнгэтэй, ямар номертой машинын байһыс гэршэлхэ хүнэй үгы байхада, ши, нээрээһээ, тэрэ... тэрэ... нотонуудайнгаа, абсолютнэ слухайнгаа хүсөөр нүхэр басагыешни дайраһан машиныс тормозлохоорнь таажа шадахадаа магадгүйш. Тиимэхээ бидэ үглөөдэр, үдэшин зургаан сагта, авари болоһон газарта арбан юһэн машинануудыс хоёр дахин удаа удаагуур ябуулха, тормозлуулхабди. Ши тиихэдэ, тэрэ үдэшэлэн тээ хаана ябажа байгаа һэмши, тэрэл газартаа байжа машинануудыс шагнаха болоолтойш. Ойлгосотой гү? Хажуудашни би байлсахаб, мүн гэртэхинһээшни хүн байлсахадаа болохо. Маанадта ерэхэ тэрэ авари тухай үнэншэлгэ бариганаа мүнөө болотор гэртэхинһээ нюужа ябаагүй, хэлэһэн байгаа бээш, а?... Тиибэл болоо гээшэ, – гэжэ майор Свистунов хэлэхэдэ: – Зай, Норжима, үглөөдэр үдэшэлэн болотор баяртай. Зургаан сагта, бага зэргэ эртэшэг ерэхэдэшни болохо, – гэжэ нэмэбэ.

...Үбэлэй сагай эгээ богонихон үдэрэй нэгэн дууһажа, харанхы-шаг боложо байхада, сугларха гэнэн газартаа олон гэгшын «ЗИЛ» түхэлэй, бэшэшье милициин, ГАИ-ин машинанар, энэ ушарта хэрэгтэй хүн зон сугларшанхай, энээгүүр харгылжа ябаһан юрын зониис гайхуулжа байбад.

«ЗИЛ»-нүүдшье хойно хойноһоон һубарилдан ябажа, тормозлохо газартань тормозложо эхилбэд. Майор Свистунов хажуу тээһээ Норжимагай нюур шарайс һэмээхэн адаглана. Наймадахи машинын тормозлохотой зэргэ Норжима хоёр шэхэнүүдэ гараараа бүтүүлэн хажуудань байһан эжынгээ энгэртэ толгойгоо нюушаба. Ольга Тармасвнагай Свистунов тээшэ харан, юушьсб хэлэхээ һанахадань,

тэрэнэ юунэй боложо байхыг ойлгожорхинхой, Норжимае бүхы машинануудай үнгэржэ гаратарнь шагнаха ёһотойш гэжэ гуйба. Машинануудшы хуу барандаа үнгэржэ, хоёрдохийё харгы дээрэ жэрылдэн зогсбод. Энэ удаагуур машинануудыс байра байраарнь хэлгэсэлдүүлжэ, Норжимагай түрүүн таажа абаһан «ЗИЛ»-ыс хойхонуур, арбан зургаадахи болгожо табибад. Тээд эдир хүгжэмшэн энэшыс удаагуур энэл «ЗИЛ» Хандыс дайраһан машина гэжэ таажа шадаад байба...

Норжимагай дахинаа эндэ хүн зонийс гайхуулжа-гэлылгэжэ байһыень дурдаад яахабиди, зүгөөр нэгэ хэды хоногой үнгэрһэн хойно Свистунов басагыс кабинетдаа урихадаа:

– Норжима, ши бидэндэ аймшагтай сэхэ туһа хүргэбэ гээшэш. Шинийнгээ туһаар Хандыс дайраһан машиныс элирүүлжэ шадаабди. Мүрдэлгэ хэхын үсдэ үшөөшыс ондоо гэршэлгэ болохо шалтагаанууд гаража срээ. Авари хэһэн жолоошон мүнөө гэм зэмсэс барандань бэс дээрээ даажа абаад байна, – гэбэ.

– Город соогуур ямар олон машинанууд гүйлгэлдэжэ ябадаг гээшэб, тэдэн сооһоо авари хэһэн ганса машиныс тухайлжа оложо шадаад байхаартай би һая үдэшэлэн гайхажа байгаа һэм, – гэбэ Норжима.

– Һэ, юу хэлэнэ гээшэбши. Энэшни бидэнэй үс наһаараа хэжэ байһан ажал гээшэ. Харин бидэ, Норжима, шамаараа сэхэтэ гайхажа, омогорхожо байнамди. Нээрээшыс, хэдэн мянган машинуудай город соогуур гүйлгэлдэжэ, хуу баран ондо ондоо абья дуутайнууд байхада, арбан табатайхан басаган гансаханиень тормозлохоорнь таажа шадаха гэжэ! Гайхалтай, гайхалтай! Ши бидэ хоёр ажалаараа, бэлиг талаанаараа гэхэ гү даа, тад ондоо хүнүүд хабди. Шам шэнги хүнүүд лэ ёһотой сэхэ хүгжэмшэн болодог байгаа хаш. Атаархажа байнам. Энээхэн нэгэ хэды үдэрнүүд соо хүгжэм, соёл гээшэдтэ нэгэ ондоо-хоноор хандажа эхилжэ байна хаб гэжэ досоогоо мэдэржэ захаланхайб. Нээрээшыс, опера, балет, үшөө... байз... а-а, симфоническэ хүгжэм гээшэдыс мэдэхэгүй хадаа, юуншыс юм ааб даа эдэмнай гэжэ бододог байшооб. Үдэр бүхэндэ авари, алалга, хулгай худал... энэл гээшэ маанадайшни «хүгжэм, соёл» гээшэдынь... Норжима, ши сэхэ хүгжэмшэн болохош, би гайханагүйб. Би энээнһээ хойшо шамаараа, шинийнгээ амжалтануудаар һонирхожо байхаб, болохо гү? Ши тэрэ консерватори гээшыень дүүргэхэш, харин би тийхэдэ пенсидэ гаранхай, ашануудаа дахуулаад, нэгэ тээ, нэгэ томо һайхан ордон соо шинийнгээ пианино дээрэ наадахышни шагнахаяа срэжэ байхабди, – гэжэ байхадань, Норжима милицийн майорыс таһалдуулжа:

– Энэ удаагуур *пианино* гээд бэшэ, *фортепиано* гэжэ хэлэхэ ёһотой юм, – гэбэ.

– Ха-ха, гэжэ. Тиимэл байха һэн. Бидэш иимэл зон ха юмбибди. А, тээд юундэ... фортепиано?

– Концерт гэшые пианино дээрэ бэшэ, фортепиано дээрэ наададаг юм.

– А, ойлгосотой. Хадуужа абаха байна... – Свистунов гарайнгаа часы абажа, – Норжима, би шамдаа, туһалһандашни гэжэ үшөө дахин сэхэ баярые хүргөөд, бурханай хайраар үгтэһэн талаан бэлигтэшни доро дохёод, өөрынгөө зүгһөө энээхэн бэлэг барюулхыемни зүбшөөгыш. Бү арсыш даа, аба. Һайн, бүхэ часы юм, хорёод жэл соо зүүжэ ябанам. Залуу ябахадам, Һайн ажаллаһанайм түлөө гэжэ ноёднай бэлэг болгон барюулаа юм һэн. Харин байтараа МВД-һээ, манай министерствын зүгһөө, шамда шан барюулха байха гэжэ найданабди, зууршалга баригданхай, – гэбэ.

...Һүүлдэ, Норжимас милицийн байшанһаа гаратарнь үдэшэһэн майор Свистунов, хэрэлсы дээрэ тамхияа аһаажэ, басаганай хойноһоо далда ороторнь удаан харан тэндээ зогсоо һэн...

ХАДУУРҢАН ХАРГЫ

Трамвайн сонхын шэлэй саана түмэн зоной шоргоолжондол адли үймэлдэжэ байхые хэлэглэхээршые бэшээр хаража байһан Дэмбэрэл гэгтэ мэдээ ороһон юумэндэл, үүдэнэй хаагдахын тэндэ, арай шамай үрдин хүрэжэ трамвайн буудал дээрэ буушаба. Ажалһаа гэртээ харижа ябаһан тэрэ хахад харгы дээрээ юундэ, хайша хэрэгээр бууһанаашые хүсэд ойлгобогүй. Юрэдөө, трамвайн буудалай газарта олон зоной хөөрсэгэнэлдэжэ байхые харахадаа, бууха, эдээн соогуур өөрөө өөрһөөн хоргодожо үгы болошохоо ханаа ха. Энэнь зүб байхадаашые болохо, юуб гэхэдэ, Дэмбэрэлэй досоо сэхэн муу ябагдана. Үгы, таанад, Дэмбэрэлые архиин тулам боложо халаһан аад, мүнөө мангарһаа үхэхөө ябана гэжэ бү ханаарайгты. Энэмнай огто архи уудаггүй хүн юм. Зүбынь хэлэхэ болоо хаа, архинһаа гаража, һүүлэй зургаан жэл соо амсахаһаа байха, үнэрын абахадаа оро һэггүй зайлажа ошодог хүн байха. Харин Дэмбэрэлэй сэдхэл, бэс мууданһан үйлэ хэрэг ажал дээрэнь, заводто, хаяшаг тооной, үдэһөө хойшо тохёолдоо юм. Тэрэнээ мартажа ядахадаал, трамвайһаа гэгтэ эндэ буушаба

хаш. Олон хүн соогуур, аралжаа наймашадай эд бараа хараашалжа ябаһаар, магад, хамааржа, бага зэргэ ханаагаа тэгшэлээд, гэртээ, заводой ажалшадай хамтын байрадахи нэгэ багахан таһалга соо байдаг хамган, хоёр үхибүүдтээ ошохо бээб гэжэ ханахан байжа болоо.

«Яахадаа, яахадаа би иимэ талаангүй хүн гэшэбиб?» – гэжэ бодоһон Дэмбэрэл хармаанһаа тамхяа гаргажа, яаралгүйхэн татажа оробо. Энэ үедэ хажуудань нэгэ наһажаал буриад эхэнэр бии боложо: «Хүбүүн, толгойшни муухан гү даа? Минийнхээ архи аба, манай Улаан-Үдын», – гэбэ. Тэрэ эхэнэр тээшэ Дэмбэрэл хоһон нюдөөр хаража, дуушые гарангүй, толгойгоороо «үгы» гэхэн тэмдэг үгэжэрхёод, саашалхадань: – «Абахаа ханаа хаа, намдаа ерээрэйш. Наһаараа эжытэйшни сасуу байхаб, шамайе мэхэлхэгүйб даа. Миний архи нээрээһээ хайн», – гэжэ хойноһоон дуулдаба. Зүгөөр энэ танигдаагүй эхэнэрэй ярья сооһоо «эжытэйшни сасуу байхаб» гэхэн үгэнүүд Дэмбэрэлэй зүрхыс хадхаад абаба.

«Нээрээшыс наһаараа эжытэйшни сасуу ха. Нонин лэ саг болошоо... Миний эжы амиды мэндэ ябаа хаа, орой заяандаашыс, хоһон нюсэгэн, туража үхэжэшыс ябаа хаа, хүнэй хүбүүдтэ архи абахыснь дурадхажа байхагүй хэн», – гэжэ Дэмбэрэл бодоходоо, эжынхээ гунигаар дүүрэхэн дүрсэ шарай нюдэнэйнхөө урда үзэхэдэл гэбэ.

Аралжаа наймашад трамвайн буудалай захада багтахаяа болиходоо, саашаа холохоно хүрэтэр жэрыжэ ошонхой. Эндэ ямар яһатан зон, юун ганса үгыб? Хуушан малгай, жэбэрхэй хадааһан, эдихэ хоолшыс байна, барандаа сугтаа үйлсын тооһо шорой боложо, хүнэй хүлөөр тооной зэргэлжэ табяатайнууд. Мүнгэ баялигта обтоһон зон юунһээшыс гайхаха, эбүүрхэхэсэ болинхой хаш. Зүгөөр энэ хүшэр сагта, салин мүнгэнэйнхөө дуталдахада, ядаржа зобоходоол зарим нэгэниинь зунай аяма халуунда, үбэлэй хүйтэндэшыс үйлсэдэ наймаа хэжэ, хоолойгоо тэжээнэ ха гү? Наймаа хэгшэдэй схэнхинь залуушуул – зүүн зүгэй яһатан зон, буриядууд. Залуу ябагдахада, шуһан халуун, харин наһанай ошохо бүри байгаали хатуухантай буриад газар дайдаар үбэлэй бүхэлийн үдэрнүүдтэ газар зогсохо гэшэ?.. Нүүлдэ харюуниинь гаража ерэхэл ха. Яһа мүсэ үбдэжэ, бэсын доройтоод байхада, ямаршыс схэ мүнгэн, эд бараан хүндэ хэрэггүй бологдошодог байха.

Дэмбэрэл эдэ наймашадай саада захада хүрэжэ, тэндэ байд гэжэ байһанаа, тамхинайнгаа үлэһыс хүлөөрөө гэшхэжэ унтараагаад, һөөргөө яаралгүйхэн алхалшана. Үглөөгүүр ямар хүхюүн хүн бодожо, унтажэ хэбгэхэн хоёр үхибүүдээ, мүн ажалдаа ошоходоо, хамга-

яа таалаха гэшые мартажархёод байһан тэрэ, энэ удаагуур хани нүхэрөө шоб байса таалажархёод, дорюун хүнгэнөөр автобусай буудал тээшгэ гэшхэлжэрхёо һэн. Ямар шалтагаанаар тиимэ хүхюун ябагдааб гэхэдэ, Дэмбэрэл мүнөөдэр мэнэ-мэнэ баригдажа дүүргэһэн зургаан дабхар гэртэ гоё, найхан өөрын хоёр таһалгатай байратай болохо гэхэн үнэмшэлгэ саарһан, тэрэ ордер гэшыень гартаа абаха ёһотой байгаа. Үнгэрһэн һарада энэ шэнэ гэрэй байрануудыс ажалшадтаа хубааха гэхэн зарлигаар соносхогдоһон сэхэн шууяатай заводой цехэй хамтын суглаан дээрэ оройдоол табан жэл эндэ ажаллажа байһан токарь Дэмбэрэл сэхэн талаантай байжа, үсөөхэн хүнөөр буридэһэн хуулбариин эгээ һүүлдэ оролсожо шадаһан юм. Тэрэнэй мастер Иван Филипповичай шангахан оролдолго эндэ байһан гэжэ тэмдэглэе. Тэрэ суглаан дээрэ мастерынь ямараар буряад токарь хүбүүс дэмжэһэн гээшэб. Үлүү магтуулжа байхадаа, Дэмбэрэл эшэжэ, аягүйрхэжэшые байгаа һэн. Зүгөөр наһажаал боложо ябаһан Иван Филиппович Дэмбэрэлыс үлүү бэшэ, үнэн зүрхэнһөө магтаһан байхадаа болохо. Юуб гэхэдэ, үе наһаараа заводто ажаллаһан тэрэ энээхэн багахан болзор соо нимэ бэрхэ токарь мэргэжэлтэй боложо шадаһан хүн гэшые үзөөгүй тооной юм. Архи тамхи гэшые амандаашые хүргэхэгүй, абьяастай ажалшантай байхаһаа юун үлүү юумэн мастер хүндэ байхаб? Табан жэлэй саана, нэгэтэ үглөөгүүр, цехтэнь буряад хүбүүн бии болошоод, Иван Филипповичтэ токарь болохо сэхэн хүсэлэнтэй байһанаа мэдүүлһэн юм. Ажаглахада, хорёодхон наһатай хонгор залуу хүбүүн бэшэ, яһала наһаяа эдигһэн хүн гэжэ хараһаар мэдэгдэжэ байгаа һэн. Гунигай тэмдэгтэй харахан нюдэд ба «хатуу харые» бариха яһала дуратай хаш гэжэ таахаар нюур шарай үзэхэдөө, Иван Филиппович тэрэ зуурандаа энэ хүбүүндэ арсахаб, ондоо цехүүдтэ ошожо, бараг ажал бэдэрхыень ябуулхаб гэжэ һанаһан юм. Тэрэнэй Дэмбэрэлдэ сэхэтэ этигээгүй хоёрдох шалтагааниинь гэхэдэ, нюунгүйгөөр, сэхынь хэлэхэ болоо һаамнай, буряад яһатан хүбүүн хаанаһаа токарь мэргэжэлээр ажаллажа шадаха һэм гэжэ бодошоо. Нээрээшые, энэ-тэрэ заводуудта, түмэрэй ажал хэлгэндэ, сэхэнхидэ ород яһатан ажалладаг, харин буряаддууд, Иван Филипповичай мэдэхэдэ, хүдөө ажахыда, мал ажалда урагшатай ябадаг ха. Тсэд, яахабши, газар дээрэ ажамидардаг үй түмэн арад зондо өөһэдтэнь тааруу нэгэ шухала ажал хэрэг, талаан бэлиг гэхэ гү, илгаран гаража эрэшэдэг лэ хаш.

Зүгөөр Дэмбэрэл тухай Иван Филиппович тон буруу бодоһон байгаа. Энэ хүмнай энээхэн наһан соогоо яһала нарин түмэрэй ажал

хэжэ үзэһэн, аймаг соогоо суута мүнгэ-алташа дарханай аша хүбүү-ниинь байшоо. Талаан бэлиг гээшэ, ходошье бэшэ хаа, угаа дам-жажа ябахал байна. Гушан «гунан» наһан соогоо яһала муу-хайс үзэһэн Дэмбэрэл (схэнхидээ муус үзэһэн гээд уридшалан хэлээдхис) өөр тухайнь Иван Филипповичай юун гэжэ бодожо байһынь таажа шадан, тэрээнэй аманһаа «үгы» гэжэ үгын унахаһаань урид:

– Намда бү арсыт даа. Минии түлөө улайжа-сайжа байхагүйт гэжэ найдуулха байнаб. Токарь ябажа үзөөшьегүй хаа, түмэрэй на-рин ажал гээшыс яһала хэжэ үзэһэнби. Тамхинһаа бэшэ, архи гээ-шыс огто баридаггүйб, – гээ һэн.

Иимэ үгэнүүдыс дуулаһан Иван Филиппович энсэбхилэн:

– Оо, бэрхэш, залуу хүбүүн. Юуншье хаань, сэхэ руунь дуугар-даг хүнүүдтэ дуратай агшаб. Нээрээ, архи огто уудаггүйб гэжэ гү? Энэ хороор хоолодоггүй хүниис мүнөө сагта олохонь тиимэшыс бэлэн бэшэл ха. Зай, тиигээ хаа, ханаһан ханаагаа бэслүүлжэ, дур-лаһан мэргэжэлээ шудалжа эхилхэ болоолтойш, – гээд, Дэмбэрэлэй гарыс тиихэдэ шангаар барихан юм.

Архи уудаггүй тухайгаа Дэмбэрэл зүб хэлээ. Гэбэшыс, оройдоол нэ-гэхэн жэлэй саана энэ хорыс орхихон, тэрэнэй урда жэлнүүдтэ нилээд-гүй архиншан байһан тухайгаа Иван Филипповичһээ нюуһан юм. Тээд Дэмбэрэлыс тэрэ үедэ ойлгохоор байгаа ааб даа. Гушан наһан хүрэ-тэрөө ганса сусал ябажа, архи-тамхи, түрмэ-шорон гээшыс хайса үзэжэ ябаһанаа, эдэ бүгэдэһөө халажа, мултаржа шадан, фабрикада ажалла-даг, өөрөөһөн нэгэ эгэшэ, дахуумал үхибүүтэй эхэнэртэй танилсажа, үнишыс болонгүй хамтаржа, хамганайнгаа багахан таһалгатай ажа-лайнь хамтын байрада ерэжэ байршаһан юм. Ойро зуура энэ тэрэ ажал хэжэ ябаһанаа, үни холоһоо нааша токарь болохо гэхэн хүсэл ханалаа бэслүүлхэ гэжэ, Иван Филипповичай даажэ байдаг цехтэ ерэнгэһэн лэ даа. Тэрэ саһаа хойшо үнгэрһэн энэ табан жэлэй хугасаа соо Дэмбэрэл архи тамхи баридаггүй, бэрхээр ажаллаһан зандаа байжа, хамганайн-гаа дахуумал үхибүүнэйн хажууда өөрын үхибүүтэй боложо үрдиһэн. Тиигэбэшыс хамганайнгаа үнөөхи багахан байрада байһан лэ зандаа.

Нэгэ талаарнь бодоходо, Дэмбэрэлэй шэнэ хайхан байратай шүүд болошон байһанаа, тэрээнээ алдажархихандаа мүнөө энэ схэхэн уруу дуруу болошоод, трамвайн буудалай газарыс яаралгүй алхамаар урагша-хойшонь хэмжэжэ байхынь ойлгожо абамаар ха. Залуу наһанайнгаа хүйхэр ябадалыс орхижо, амар заяагаа оложо, ан-бун амгалан байдалаар түбхинэжэ эхилһэн Дэмбэрэл хэды боло-тор заводой хамтын байрада олон зоноор түрисэлдэжэ байха юм.

Дэмбэрэл өөрыгөө хамааруулжа: «Намнаа үлүү, удаан саг соо заводто ажаллажа байһан зонууд хайн гэр байратай боложо шадангүй, оошороо хүлээлдэжэ хамтын байраар байна бэшэ аал?» – гээдшье бодоно. Тээд энээхэн шалтагнаа юм хаань юумые зүб тээшнэнь ойлгожо абаха байгаа, зүгөөр... ондоо юумэн тэрэнэй сухалые сэхэтэ мүнөөдэр хүдэлгэбэ гээшэ. Дээхэнүүр зиндаатай ноёд сайд ба тэдэнэй хажуугаар эрьсэлдэжэ байдаг билдагууша зонуудыс Дэмбэрэл эндэ дурсахаа ханана. Иимэрхүү зонуудтай Дэмбэрэл бүри хургуулида хуража байхадаа танилсажа абаа һэн, гэбэшье тэрээн тухайгаа һүүлэй жэлнүүдтэ мартаад шахуу байханаа мүнөөдэр дахинаа хоёр нюдөөрөө хаража, халуун шуһаараа мэдэрбэ гээшэ. Хэзээ хүн зон үнэн сэхээр, билдагууша, хара ханаагүйгөөр ябадаг болохо гээшэб? Магад, тэрэ коммунизм гээшынэ сэрэхэдэ гү? Зоной архи тамхияа, аралжаа наймаагаа, досоохи «могойн эрээгээ» газаашань гаргаха гээшнэнь үшөө нэгэ мянган жэлэйшье үнгэрхэдэ болихогүй янзатай. Харин бүри холо руу, һөөргөө эрьсэжэ хараа хаамнай, одоо тэндэ, хүл нүсэгэн, арай шамайхан ангай арһаар бээс оройһон зэрлиг хүнүүдэй хоорондо худал хуурмаг юумэнүүд гэжэ тон үсөөн байһан байгаа хаш.

«Иван Васильевич ажалаа хэлгэнэ» гэхэн кинодол, тэрэ урдын зэрлиг сагай байдал руу ошожо болодог юм хаань, би өөрынгөө арюун ажабайдал, аза жаргалыс хоёр улаан гарайнгаа хүсөөр оложо шадахадаал шадаха байгааб. Хэндэшье баһуулхагүй, доромжолуулхагүй һэм, – гээдшье Дэмбэрэл бодохо юм. – Шоглоһон, намаар энээдэ наада хэхээс ханаһан хүниис үнэн сэхэ тулалдаанда дууджа, түбэнгынэ тэһэ бажуужа хаяха һэм. Зэрлиг ябадалшыс хаа – үнэн сэхэнэ үнэтэй!».

Харин мүнөө хэн юундэшье хориг хээгүй тэрэ зүг нэгэхэн үдэрэй турша соо шэнэ гэр байраһаа халахаһаа байха, арай гэжэ оложо шадаһан дуратай ажалһаа, юрэдөө, заводһоо хийдэшэхэдэе магадгүй болошоод ябана. Энээндэ Дэмбэрэл мүнөө, эндэ зогсожо байхадаал этигэжэ эхилшэнэ. Юрэдөө, үсэгэлдэрхэн жаа үхибүүндэл адли дэбхэрхэ собхорхын тэндэ байһан Дэмбэрэлдэ, юун, тэрэ үдэрэй тодхор гээшнэнь мүнөөдэр дайралдашоо гү?

Үглөөгүүр Дэмбэрэлэй Иван Филипповичтэй уулзахадаа, ордер тухай хурахадань, тэрэнь: «Байзыш, юун яарал болооб. Би шамдал адли, хаяхан ажалдаа сэрээд байнаб. Байтараа профкомдо ошожо мэдүүжэм. Шэнэ байра угаалганай болоходо, бидэнэйшни шамдаа юухэн бэлэглээ хаамнай таарамжатай байхаб гэжэ намдаа һэмээхэн шэбэнэжэрхёорой, зай гү?» – гэжэ энээжэ байгаа һэн. Харин үдэ багаар заводойнгоо директортэ дуудуулһан Иван Филиппович үгы аад

үгы болошобо. Үдын хоол барихаяашье ерээгүй. Нүүлдэнь цех соогоо бии болоходоо, Дэмбэрэл тээшэ сэхэ гэшхэлэн ерэжэ, уруу дуруу юумэн хажуудань нуужа, тэрэниис ажаллажа байһан техникэсэ боллоулхынь дурадхаба. Муу юумэ үзэһэн, нилээдгүйхэн хүнэй нюур шарайшалжа нураһанан Дэмбэрэл мүнөө Иван Филипповичһээ хайн юумэ дуулахагүй байхаб гэжэ таажархёод, юу хэлэхынь хүлсэжэ хажуудань дуугай нуулсаба.

– Тэдэнэртэйш эсэтэрээ хэрэлдэжэ байһанаа ерэбэб. Нохойшыс хусаа гэжэ ханахагүй, хүниис хүншыс гэжэ тоохогүй ноёд байна. Хаяашань дээрэ ха энэ тушаалаа. Юрэдөө, заводхоошыс болижо, гэртээ шабгансатаяа хэрэлдэжэ нуугаашань дээрэ байха. Юун, пенсидэ гараһанан би эндэ бэсэ зобоожо, нервсээ халгаажа байна гээшэбиб. Үглөөдэртөө саарһа барихаб. Хромовтой хөөрэлдэхэһөө байха, тэрэниис харахашье дурамгүй. Үгы, тэрээхэн, Доржисвичыс харыш, хэн аад лэ, хүрхэй ноён болошооб гэжэ өөрыгөө ханана гү? Балгаһа-а, гээрэй, – гэжэ байжа шуһа нюураараа гүйлгэшэһэн Иван Филиппович гэмэржэ нууна.

– Иван Филиппович, юун, миниишни ордер халашоо гү? – гэжэ, доошоо харашоод, гараа тряпхада аршажа байһан Дэмбэрэл намдууханаар нураба.

– Шимни ойлгоод байжа байна гүш? Дэмбэрэл, юушыс хэжэ шадаагүйб, хүлисыш даа намайгаа. Шинии урда намда аягүй байна. Тээд яаха болонобиб, хамтын суглаан дээрэ шамда гэжэ нэрлэгдэһэн байрыс ноёдууднай хэншыс гэнгүйгөөр ондоо хүндэ үгэжэрхёо юм байнад.

– Ондоо хүндэ? Ондоо цех руу үгэжэрхёо гэжэ гү? Намда ороходоо удаан ажаллажа байһан, али, олон үхибүүдтэй хүндэ үгтөө гү?

– Нэ, тиимэ байһан хаань, Дэмбэрэл, сэхынь хэлэхүүб, би тэдэ ноёдуудтайшни иимэ удаан хэрэлдэхэгүй байгааб. Ойлгоном, шамда гэжэ нэрлэгдэһэн хадаа тэрэ байра шамдаал хүртэхэ байгаа, тээд хүнэй ажабайдалда юуныс боложо магадгүй. Нэгэхэн үдэрэй, үдэшыш туршадашье хүн гэр байраяа түймэрэй галда алдажархихадаашье болохо гэжэ байха. Иимэрхүү юумэнэй, үгышыс хаа, нээрээ, шамда ороходоо үнинэй ажаллажа байһан тулюур байдалтай нэгэндэ ноёдуудай өөһэдөө мэдээд үгэжэрхёо хаань, бидэ ухаагаараа ойлгожо абаха байгаабди. Харин шинии байрыс хэндэ үгөө гэжэ хананаш? Би хэмээхэнээр нураг доогуур дуулажа абааб. Заводой ажалшадта гэжэ баригдаһан гэр байрыс хубаажа ядажа байхадамнай, хажуу тээһэнь хүнүүд хабшуулдана. Хэд бэ? Мүнөөхил үндэр зиндаа

эээлжэ байһан ноёдууд. Нүүлшын гурбан үдэрэй туршада Хромовто хонходоһон, өөртэйнь срэжэ уулзаһан, мүн үшөө дээрэхээ шангахан гар табилгатай саарһа бариһан хүнүүд наашаа харгылһан байнад. Танижа байнам даа, танижа, иимэрхүү «ши – намдаа, би – шамдаа» гэхэн ябадалнуудыс энэ наһан соогоо оло дахин үзөөб, – гэжэ байжа Иван Филиппович сухалтай зандаа байна.

Өөртэнь гэжэ нэрлэгдэһэн ордерой гарһаань баагаар шахуу булян абагдажа байхада, Дэмбэрэл ахир ябадалаа харуулжа, амаашье нээнгүй шалшижа нууна гэжэ бү ханаарайгты. Нэгэн гэхэдэ, юун, Иван Филипповичтэ хашхаржа эхилхэ болоно гү? Үгы ааб даа, одоо энэ хүнэй гэмьнь эндэ үгы. Энээнһээ сэхэ Дэмбэрэлэй түлөө оролдолго гаргаһан, тэрээндэ туһалхаа ханаһан хүнийс олохогүйт. Хоёрдохор, тэрэ ноёд-нохойнуудайшни өөһэд хоорондоо тиигэжэ хөөрэлдэшөө хадань, дүүрээ гэжэ мэдэхэ юм. Тэдэнэй урдаһаа юуш хэжэ шадахагүйш, үшөө өөрөө гэмтэй болоод, баһуулаад халахаш. Зүб даа. Иван Филиппович мүнөө Дэмбэрэлдэ хайн мэдэгдэхэ үгэнүүдыс хэлэжэ байна.

Тугаарай Иван Филипповичыс харамсаараа, ордероо алдаба хаб гэжэ тухайлжа абабашье, тэрэ зуурандаа һахы халаг болошоогүй хэн. Гэбэшье... удаан юумэн даасатай гэдэгтэл, байн байтараа Дэмбэрэлэй сухалынь бэсэдэ багтахаяа болижо, гартаа баряад байһан аршуулаа углуу руу шэдэжэ, муухай гэгшээр хараажархёод, хуга харайн бодошобо:

– Шүдхэрнүүд, шолмосууд, хэды болотор хүнэй шуһыс хорожо байхабта, таанадтай нэгэсэ хэлсэжэ халахаб, – гээд, үүдэн тээшэ түргэн гэшхэлшэбэ.

Хажуудахи нүхэрэйнгөө иигэжэ дуугараад ябаһахынь хүлээгээгүй байһан Иван Филиппович миин тэлмэрдээд тэндээ үлэшэбэ. Табан жэл соо сугтаа ажаллажа байхадаа, Дэмбэрэлэй иитэрээ сухалдажа байха гэшпыс хаража үзөөгүй наһажаал мастер, муу юумэн модон хүлтэй гэдэгтэл, токарь хүбүүнэй урда сагуудта урагшагүйдэһэн наһанайнь намтар тухай хажуу тээһээ дуулаһан хадаа, тэрээндээ ханаагаа зобожо, хойноһоонь гүйшэбэ. Иван Филиппович Дэмбэрэлыс газра хүсэжэ, хожуулан шанга шангаар дуугаралсаһаар заводой директорэй таһаг руу тоншон бариншысгүй орошобод.

– Энэ иихэдээ юун боложо байнаб? – гэжэ хажуудахи таһагта шууяанай болошоходо, хэргэлэн болошоод байһан Хромов ручкайа стол дээрэ шэдэжэ, гарнуудаа креслынгээ хажуудахи тохонобшуудта абаашажа, нюргаяа тэгшэлбэ. – Иван Филиппович, хэн таанадыс зүбшөөлгүйгөөр минии таһагта орохо гээб?

Директорэй таһагта орошоходоо, тэндэ байһан таба-зургаан хүнүүдэй нюур шарай шүбгэдэжэ абаһан Дэмбэрэл мүнөө Хромов тээшэ харан:

– Иван Филипповичые юундэ дайраабта? Эндэ минии түрүүлэн орохыс харана бэшэ аалга. Намайе зэмэлэгты, нүхэр директор, нүхэд үндэр тушаалта ноёд сайдууд, үүдыетнай тоншонгүй, хажуудахи таһаг соотнай хэдэн час хүлэжэ һуунгүй сэхэ орожо ерэшэбэб, хүлисөөрэйгты, – гээд, Дэмбэрэл толгойгоо дүнгэд гэбэ.

– Ши хэн гээшэбши?! – гэжэ шэлэ хүзүүгээрэе шуһа гүйлгэжэ эхилһэн директор столоо шаан бодошобо.

– Юрий Александрович, энэ хүмнай мүнөөдэр ордерһоо халашаһан, манай суута токарь Цынгунов гээшэ, – гэжэ Иван Филиппович дуугарба. – Шэнэ гэр байратай болохо гэхэн найдалайнгаа хүсэлдэхэгүйдэ сухалын хүрэшөөд ябана.

– А-а, иимэ бы, – гэжэ Хромов дуугараад, ручкайа стол дээрһээ абангаа, һөөргөө һуушаба.

Дэмбэрэл тэрээндэ хандажа:

– Цехэй хамтын суглаан дээрэ намда гэжэ нэрлэгдэһэн ордерой хэндэ үгтэһэн, хайшаа ошоһон тухайнь Иван Филиппович хүсэд ойлгуулан хэлэжэ шаданагүй. Тиимэһээ танһаа, директорһээ, үнэн үгэ дуулахаяа эндэ ерэшөөд байна гээшэб, хэлэжэ хайрлыт. Намда шэнэ байра үгэхэсэ ханаагүй юм хаатнай, дахинаа суглаа үүсхэжэ, хэндэ үгэхэсэ бултааран шийдхэсбдил. Үгы хаатнай, таниис тэрээхэн һонигүй, нэгэл эдхэмэл гурилаар зуурагдаһан хүйхэр ноёдуудай нэгэн гэжэ тоолохоб, – гэбэ.

– Дэмбэрэл, үгы, яажа байна гээшэбши иихэдээ. Хаана байһанаа мэдыш, ябая, – гээд, Иван Филиппович тэрэнэй гарһаань угзарба. Стол тойроод һууһан ноёдууд һэр-мэр гэлдэжэ, Хромов тээшэ «яагша ааб?» гэхэншүүгээр харанад. Харин директор Дэмбэрэлэй хэлэһэн үгэнүүдые дуулаагүй юм шэнги:

– Намда, энэ сэхэ завод, энэ олон ажалшадые даажа байһан хүндэ, бэрхэ шадамар ажалшадтай байхаһаа юун үлүү юумэн хэрэгтэйб? Эртэ үглөөнһөө үдэшэ болотор, үдэшэлэнһөө үглөөгүүр болотор хайшпан гээ һаа заводоо урагшатайгаар ябуулха, юрын ажалшадайнгаа мүнгэ салин, гэр байдал тухай минии ямараар ханаа үнөөн болодогыемни таанад ойлгожо шаданагүй гээшэ хат. Ши, нүхэр..., – гээд Хромовой Дэмбэрэлэй фамилиис хайн ханажа абаагүйдөө тэгмэг боложо, Иван Филиппович тээшэ һурангаяар хараашалхадань, тэрээнһээ түрүүлжэ хажуу тээһээ профкомой ноён Доржисвич «Цын-

гунов» гэжэ түргэхэн хэлээдхинэ. – Хари, хари, нүхэр Цынгунув, намайе ойлгожо шадыш даа, яажаншь шамда шэнэ байра хүртөөжэ шадаагүйбди. «Намда үгэхөө ханаагүй юм хаа, суглаа үүсхэжэ ондоо хүндэ үгэел» – гэхэдээ өөрөөшье зүб ойлгоод байна хаш. «Гэр байраар туһалыг, мүнгэ алта урьһалыг» гэхэн зонууд үдэрэйн үдэртэ намда хандажа байдаг. Юрэдөө, толгойн үбшэн болошохоор. Шамда гэжэ нэрлэгдэһэн шэнэ байрыс бидэ өөһэдөө, олон зониис суглуулжа шууяа үүсхэнгүйгөөр, үни удаан саг соо ажаллажа байһан, тулюур байдалтай нэгэндэ үгэхэ гэжэ шиидээбди. Харана гүш, би гансаараа шиидэһэн бэшэ, минии туһалагшад эндэ суглараад байнад, – гэжэ байжа урихан налгайгаар дуугаржа, тойроод хууһан зонууд тээшээ гараараа зааба.

– «Ноёд мэхэлээшэ, нохой хусааша» гэдэг. Би этигэнэгүйб танда, хэндэтнэйшье этигэнэгүйб! – гэжэ өө-мөөгөө тиимэ бэлээр үгэхөөр бэшэ байһан Дэмбэрэл эрид шангаар дуугарба.

– Яахадаа, ши, нүхэр Цынгунув, заводой директорэй таһаг соо орошоод, аашалжа, Юрий Александровичай урдаһаа хэрзэгыгээр дуугарха болообши. Энэ зандаа хүлисэл гуй. Дахинаа шэнэ гэрэй бодоходо, ордер нэн түрүүн шамда үгэхэбди гэжэ тугаарай Юрий Александрович хэлэжэ байна һэн, – гэжэ Дэмбэрэлдэ танигдаагүй нэгэ дарга хажуу тээһээ директорээ үмөөржэ оролсобо.

Эдэ ноёдуудай иигэжэ дуугаралсахада, «юумыс хайса ойлгожо шадаагүй байһандаа, нээрээшье, үлүү ааша эндэ гаргажа байнагүй бээб?» – гэжэ Дэмбэрэлэй бодожо эхилшэхэдэ, эндэ Иван Филиппович дуугаржа эхилбэ:

– Үгы, тугаарай минии эндэ байхада, Юрий Александрович, иимэрхүү зугаа болоогүй хамнай. Минии ажалшанай шэнэ байрын түлөө шухала асуудалай шиидхэгдэжэ байхада, намайе ябуулжархёод, ямар ондоо тулюурхан байдалтай ажалшандаа тэрэ байрыень үгэхэ гэжэ шиидээ юмтэ? Намайе дуудуулжа асарһан аад, сэхыень юундэ хэлээгүйбтэ? Юун, би таанадыс ойлгожо шадахагүй байгаа гүб? Этигэхээр, үнэншэхөөр бэшэ. Мүн Цынгунувэй таанадта этигэнэгүйб гэхэнь зүб байхадаашье болохо. Цынгунувтэ гэжэ нэрлэгдэһэн байрыс заводойнгоо юрын жиирэй ажалшанда бэшэ, харин гадагшань, үндэр тушаалтай нэгэ ноёндэ «бэлэглээбди» гэжэ сэхэсэ хэлээ хаатнай, хэндэмнайшье таатай байха һэн ха. Намайе энээниис мэдэнэгүй гэжэ ханаа гүт? Газаршье хаа шэхэтэй юм гэжэ миин хэлсэдэггүйл байха. Харин шэнэ гэрэй баригдахада Цынгунувтэ ордер барюулахбди гэхэдээ, нүхэд, тэрэхэн «түрөөгүй үхибүүндэ түмэр

үлгэ бү бэлдэгты», үшөө баригдажашье эхилээгүй гэрээ дурсахадаа, хэнийе мэхэлхэсэ ханаабта?

Олон зоной дунда өөрыгөө сагааруулха, үндэр нэрэсэ дээхэнүүр үргөөд байха гэхэн ябадалайнгаа хазагайршахада, директор үнгэ зүхэсэ хубилгажа, налгай-нялуунаа орхижо:

– Иван Филиппович, нэгэн гэбэл, нээрээшье, хэн таанадые минии таһалгада зүбшөөлгүйгөөр орогты гээб? Шухала зүблөөнэй эндэ боложо байхада тойбо хэһэнээ таанад ойлгоно гээшэ гүт? – Гэхэ зуурандаа тэрэ столонгоо хабтагайн дорохие дараадхина. – Саашань хэлэхэ болоо хаа, шэнэ байра хаана, хэндэ үгэхэ тухайгаа таанадһаа һурахагүйбди. Дабтажа хэлэнэм, би гансааран бэшэ, эдэ һууһан зонуд намтай сугтаа шийдхэбэри абалсаа, – гэжэ байжа гэмэршэбэ.

– Намайе дуудаа гүт? – гэжэ секретарь басаганай үүдэндэ бии болошоходо:

– Минии зүбшөөлгүйгөөр таһалгадамни хүнүүдые бү оруулагты гэжэ таанадта хэды хэлэхэбиб. Үшөө нэгэ иимэрхүү юумэнэй үзэгдөө һаань, хожуулан үглөөдэртөө ажалһаа хийдэшхэбди гэжэ мэдээрэйгты! Ойлгосотой гү? Ябахадамни болохо, – гэжэ директор дуугараад, харасаяа Иван Филиппович Дэмбэрэл хоёр тээшэ дахинаа абаашажа, сухалтайгаар: – Хөөрэлдөөн дүүрээ, таанадайшье эндэхээ ябахадатнай болохо, – гэбэ.

– Юрий Александрович, маанадай гэмэ эндэ үгыл. Эдэ хоёртнай минии үгыс огто дуулангүй, һубарилдаһаар иишээ харайлдажа орошоно һэн. Юун эрэншүүлые бэсэрээ халхалха болоно гүб? – гэжэ үгэлһэн секретарь басаган, Дэмбэрэл Иван Филиппович хоёр тээшэ нэгэ муухайгаар хёлогод гэжэ, эндэхээ гаража ошобо.

– Ябая, Дэмбэрэл, эдэ ноёдуудһаа үнэн юумэ дуулахагүйш, урдань орохогүйш, – гээд, Иван Филиппович дахинаа токарь хүбүүнэй гарһаа татаба.

– Та ябажа байгты, харин би, танһаа, нүхэр директор, мүн таанадһаашье, нүхэд орлогшонор, намда гэжэ нэрлэгдэһэн байрые хэндэ үгэһыетнай дуулаагүйдөө, эндэхээ гаража ошохогүйб. Аманһаатнай алтан унашахагүй ха юм даа, нээрээшье, хэлэжэ хэшээжэ хайрлыт хэн нэгэнтнай, ямар цехай, ямархан тулюур байдалтай ажалшанаа хайрлажа, тэрэ шэнэ байрые үгэхэ гээбтэ? Намда мүнөө юуншье хэрэггүй, би хара буухагүйб, хэрэлдэхэшьегүйб таанадтай, харин ордертой болошоод, мүнөө баярлажа байһан хүнэй нэрэ обогыс мэдэжэ абахадаа, аалихан эндэхээтнэй, үшөө таанадһаа хүлисэл гуйгаад, гаража ошохоб, – гэжэ Дэмбэрэл ойлгогдохоор бэшээр, эрид шангаар юм гү, али

эдэ ноёдуудһаа үнэн харюу абахагүй байхаб гэжэ мэдэһэндээ ёгтолжо, хадхажа гү, али хэлэхэ гэхэнээ хэлэжэ шадаха хэлэн байнал гэхэншүү, үгэ бүхэнөө илгажа байжа даруунаар дуугаржархёод, хэн-юунһээшье айжа, гайхажа байгаагүйгөө мэдүүлхээ ханаһандал, үшөө нэгэ алхам урагшаа хээд, таһагай тэг дунда зогсообо.

Дэмбэрэлэй энэ ябадалыс дэмжэхээр бэшэ байха, тээд тэрэниис зүбөөр ойлгожо абаха гээ хаа, энэ хүнэй бэсын досоохи байдалыс тон зүбөөр таажа абаха хэрэгтэйл даа. Дэмбэрэл эндэ, томохон заводой директорэй таһаг соо замбууржа байхадаа, ганса энэ үдэрэй тодхорто сохиюулһан бэшэ, харин бэшэшье ондоо, наһан соонь тохёолдоһон, мартагдажа шадагдаагүй муухан үйлэ ябадалаа ханаандаа оруулжа, саашаа болоходо, сухалаа нэмэжэ, шангахан энэ тоосоос булижашье шадаагүй хаа, эндэхи таһаг соо хууһан ноёдуудта доройтожо, баһуулангүйгөөр үнгэргэхэ тухайгаа бодошноо.

Таһалга соо ойро зуура шэмээгүй байдалай тогтошоходо, эндэхи зугаа-тоосооной хоорондо үгэ абан оролсожо ядажа байһан, тугаарай Иван Филипповичэй дурсааша, Доржисвич гээшэ гайтайхан һонин юмэ эндэхи зонуудта мэдүүлхэмни гэжэ ханаһандаа гү, өөрөө өөрын-гөө дуугаараашада аярхажа байһандал, аятай гоёхоноор үгээ эхилбэ:

– Юрий Александрович, эндэ байһан манай заводой элдэб үндэр зиндаата мэргэжэлтэд, та бүгэдэһөө намда үгэ үгэхыетнай гуйнаб? Болоно гү? – Доржисвич хууриһаа бодошобо. – Юрий Александрович, таниис Цыгнуновтэ гэр байра үгэжэ шадахагүйдөө ханаагаа сэхээр бү зобогты гэхэ байнаб, юуб гэхэдэ, энэ хүнэй хэр бэрхэ ажалшан байһыень үшөө шалгажа үзэхэ хэрэгтэй. Намайе юундэ иигэжэ хэлэнэбши гэхэдэ болохот. Шалтагаан олдохо байха. Цыгнуновой манай заводто ажаллажа эхилһэнһээ урдахи наһанайнь намтарыс намһаа үлүү мэдэхэ хүн эндэ олдохогүй байха гэжэ хананам. Иван Филипповичшье Цыгнуновыс сэхээр үмөөржэ магтахадаа, олон жэлэй туршада хажуудаханаа, хүтэлбэри дороо ажаллажа байһан хүнөө муу мэдэхэ байһанаа харуулба хаш. Цыгнуновой мугжуу, муу зантай байжа, эндэ, заводойнгоо директорэй кабинет соо аашалжа, арай шамай наншалдаа үүсэхын тэндэ боложо байхыень та бүгэдэ булта өөһдөөн хаража байна гээшэт. Энэ хүмнай юушье хэжэрхихээр хүн байха, юуб гэхэдэ, шагнагты! Цыгнунов гээшэмнай манай заводто хүдэлжэ эхилхынгээ урда энэ наһаараа шахуу түрмэдэ хуужа ябаһан, наншалдааша, архиин тулам ябаһан хүн гээшэ. Яахадаа, ямар шалтагаанаар иимэ бузар намтартай хүниис Иван Филипповичэй цехтээ ажалшан болгожо абаһыень таанад өөрөөнь хураарайгты. Цын-

гуновай хэр зэргэ ажаллажа байдаг, архи тамхи уудаг үгы тухайнх гурба-дүрбэн жэлэй саана намһаа милициин ажалшад хураа хэн. Тиихэдээ тэдэнэр хоорондомнай болоһон хөөрэлдөөн тухай хүндэ бү дуулгаарайгты гэжэ захиһан юм, харин мүнөө энэ хүнэй эндэ муухай зангаа харуулжа байхадань тэсэбэгүйб. Мүнөө минии буруу үгы, хайшаахан ажалшантай байшаһан тухайгаа бултанаймнай мэдээд байгаа хаа дээрэ ха. Нураһан юумэ хураар татахада баригдахагүй гэдэгтэл, Цынгунов хулиган зангаа эндэ харуулжа байна, мүн архи тамхяашье мүнөө сагта баридаггүй гээшэнь, мэдэхгүй даа, хэр лэ удаан тэсэбэритэй байха хаб. Харин шэнэ гэр байра абамсаараа заводһоо тала руу талиижа ошохо хүн байгаа гү, бү мэдэе, – гээд, уни удаан саг соо заводой профкомой түрүүлэгшээр ажаллажа байһан Доржиевич сэрэгэй хүнэй доклад уншаһандал саб байса дуугаржархёод, хэлэхынгээ урда яажа гэнтэ бодоһоо хэм, тон тэрээндээл адли, мүнөө һүүлшынгээ үгэнүүдые хүсэд дүүргэжэ үрдсэдүй байхадаа, тэрэ дороо һөөргөө һуушаба.

Хромовой таһаг соо энээнһээ хойшо юун болоһынь тобшохоноор хэлээд яалтайб, зүгөөр хэнэйшье ойлгохоор, тугаарайхиһаа үлүү хэлэ аманай шанга тулалдаанууд, үүдэнэй хаб-яб шэдэлсээнүүд боложо дүүрээ хэн. Доржиевичһоо иимэ үгэнүүдые дуулаһан директор бүри хүрэ орожо, үндэр зиндаа нэрэсэ мартажархинхай, хашхаржа, үүдэн тээшэ гараараа зангажа байгаад Цынгуновыс үлдэжэ, үглөөдэртөө Иван Филиповичтэй хамта хоюулайснь ажалһаань сүлөөлхөөр забдаба. Дэмбэрэлшье эндэ мүнөөгөө үгөөгүй, Доржиевичтэ томо гэгшын хараал хүртөөгөөд, үүдэ шэдэжэ ошоходоо, нүгөө таһагта уйлажа байһан секретарь басаганда «хүлисөөрэйгты намайе» гэжэ ябууд дундаа хэлэжэрхёод, гаража ябашоо хэн.

Яахабиш тсэд, үглөөнһөө хойшо хүлсэгдээгүй иимэ муухай ябадал Дэмбэрэлэй ажал дээрэ тохёолдоһоол даа. Тэрэнэй сухалынь мүнөө үнгэржэ, үлүү ааша гаргаһан, буруу ябадал хэһэнээ хуу ойлгожо байна. Тиигэбэшье, өөрөө өөртөө: «Зүб юумэ хээб. Эдэндэ хэды болотор баһуулжа, бажуулгажа байхабиб, ажалһаашье гаргуулуужам хамаагүй, зүгөөр таанадта баһуулхагүйб... баһуулхагүйб. Хүрөө! Гансал Иван Филипович минии түлөө юумэндэ бү ороһой», – гэжэ байжа бодоно.

Дэмбэрэл тамхи дээрэ дээрэһэнь татажа, трамвайн буудалай талмай дээхэнүүр эрьсэлдэжэл ябана. Өөрөөшье ойлгомторгүй, нэгэ мэдэхэдэ, мүнөөхи архиин аралжаа наймаа хээшэ наһажаал буряад эхэнэрэйнгээ хажууда срэшоод байжа байба. «Аа, хүбүүн, миниингээ архи абахаяа срэбэ гүш?», – гэжэ тэрэ эхэнэрэй дуугархада, залд

гэжэ абабашь, сухалтайгаар: «Абахагүйб гэжэ хэлэнэ бэшэ хэн гүб! Юун тиитэрээ архиншандал адляар харагдана гүб? Архи амандаашь хэдэггүйб», – гэжэ дуугараад хажуу тээшээ ошобо.

«Архи, архи, ябаһан газартал архи, сэхэл һонин саг болошоо. Энэ хоро гээшые юрэдөөшье мэдэхгүй шахуу байһан манай яһатан мүнөө нэтэрүүгээр дуратай боложо байна. Таби-жаран жэлэй саана залуу нэгэнэй һогтуу ябаа һаань, аба эжы, аха захатанһаа байха, үстэн нүхэдынь энэ хүйхэрыс шоо үзэжэ, шобто хараха байгаа. Урда сагуудта буряадууд дүшэн наһа хүрэтэрөө архи-тамхи баридаггүй байгаа гэжэ хаяхан телевизорээр хэлэжэ байгаа хэн. Дүшэн наһан гээшэмнай хүнэй оншо залуу наһан, үшөө үри хүүгэдтэй боложо байха үс саг гэжэ тоологдодог хадаа, архи тамхяар бээс хорложо, ерээдүйн сагта үбшэн зоболон үхибүүд түрэхэдөө болохо гэхэн удхатай, хорюултай байгаа. Наһатайшаг зониньшье архи уухадаа, мүнөөнэй шэнги хатуу харыс бэшэ, тогооной, сагаан эдээнэй архи баридаг байһан гээшэ. Наһаараа эжытэймни сасуу болохо буряад эхэнэр эндэ, залуушуулда архи дурадхажа байхань юун гээшэб? Зүгөөр хүниис муудхаад яахамнайб, нээрээшье, өөрөө архиин тулам ябаа бэшэ аалби? – гэжэ Дэмбэрэл досоогоо шэбшэнэ.

Эгээл энэ үедэ, иимэ сэсэн ухаан бодолнуудай толгой соонь бадаржа байхада, зургаан жэл соо тоогдогдоогүй байһан архиин үнэр үни удаан нойрһоо һэрижэ, сээжэ зүрхэнэйнь оёорһоо мултаран өөдөө гарахал гэн, бүхы бэсынь жэрэгэд гүүлээд абаба. Хүйтөөр жэгнээгүй, нэгэ ондоохоноор, ямарханаар гээ һаа таатай хаб... дарууханаар... али зөөлэхэнөөр гү? Зүб, зөөлэхэнөөр, дулааханаар жэгнэхэдэл гээ. Зөөлэн, зөөлэн... Ямар хайхан үгэ гээшэб. Хүшэр хүндэ ажабайдал соо энээхэн үгэ яатараа хүндэ дуталдажа байдаг гээшэб? Зөөлэн сэдхэл, зөөлэн үгэ, мүн зөөлэн эдсэн ба унтари гээдшье байлсаха. Залуу хүндэ зөөлэн эдсэн, унтари хоёр сэхэтэ тоогдохогүйдөө болохо, харин зөөлэн үгэ, зөөлэн хандаса... Эдэ һүүлшын үгэнүүд Дэмбэрэлэй бага наһандань ходо шахуу, мүн мүнөөнэйшье үедэ үс болоод дуулдажа байһан байха, гэбэшье наһан соонь шэрүүн, хүйтэн үгэнүүдынь холо үлүү илажа гараһан хаш. Яахадааб гэжэ гү? Тээд мүнөөдэрэйшье ажал дээрэнь болоһон шууяатай үйлэ хэрэг энээниис гэршэлнэ бэшэ аал? Яахадаа шадалтайнь шадалгүйгөө, баян бардам, ноёд тушаалтайнь юрын хүнөө баһахаа һанадаг гээшэб? Гансаһье манай энээгүүр бэшэ, мүн ондоо гүрэн, газар дээгүүршье иимэрхүү бүдүүлг ябадалнууд зүгөөргүй олон тохёолдожо байдаг бэшэ аал?

«...Зөөлэнөөр жэгнэбэ. Юун, архи уухаяа дурлашабаб гэжэ гү?

Одоо орхис саашань... Зүгөөр, досоошни буритажа байхада, нэг-хоёр хундага ябуулжархихаш, тийхэдэшни юумэн гээшэ булта баярандаа одоо гэжэ нэгэ гоёхоно-ор даа үзэгдэшэхэдэл гэхэ», – гэжэ бодохо зуурандаа, Дэмбэрэл хаташаһан уралнуудаа хэлээрээ норгоод абана.

...Хайшан гэжэ, хэды сагта Дэмбэрэл архинда орошоһон юм? Оо, энээниие мэдэхээ һанаа һаа, тэрэнэй үхибүүн наһанһаань наашанхи намтарые ухашалха бологдоно. Нэн түрүүн Дэмбэрэл эсэггүй өөдөө үндыһэн гэжэ хэлээдхис. Юрэдөөшье хадамда гаража шаддагүй эжынь хүбүүн басаган хоёрые түрэнэн, гансаараа хоюулайснь өөдөнх үндылгэжэ шадаһан юм. Эрэггүйгөөр түрэнэн эхэнэрые зэмэлээдхье яахаб, иимэрхүү ушарнууд али олон үзэгдэдэг гээшэ ааб даа. Үшөө үнгэрһэн сагай гайхамшагта галзуу дайн-дажарые бү мартайл! Хэды олон хүбүүднай тэндэ унааб, хэды олон залуухан басагадууд хадамда гаража шадангүй үлэшөөб?

Эхэнэр хүн гээшэмнай бурханай хайраар, байгаалиин табицуураар үхибүү түрэхэ, эжын энэрхы жаргал гээшые үзэхэл ёһотой бшуу. Дэмбэрэлэй эжые һарьһан ябадалтай эхэнэр байгаа гэжэ хэлэжэ болохогүй, тиибэшье яахабши, хоёр үхибүүд хоорондоо зургаан жэл зайтайгаар түрэшөө һэн. Эсэггүй үндыһэн үхибүүд (сэхэнхидээ хүбүүд) муушаг һургаалтайгаар сэхэнүүд болодог гэлэсгшэ, тээд энэнь хэршье зүб хаб. Эсэгтэйшье заримашуулай хүйхэрхэн ябадалай харгыда орожо байхада, үгышүүлынь шаб байса шангахан хүбүүд болоод гарашадаг байха.

Дэмбэрэл бага наһанһаа һайн һургаалтайгаар өөдөө бодожо захалаа һэн. Нээрээшье, шаб байса шангахан, ажалһа бэрхэ хүбүүн боложо ябатараа, хаана хэзээнх бүдэржэ, харгыгаа буруутажэ эхилһэн гээшэб? Магад, үйлын үри, үдэрэй тодхор гээшэнь тудажэ, хамаг юумэн хазагайршоо гү? Али, юрэдөө, саанаһаа, заяанһаа, муухан хүн болохо байһан хадаа, сагайнгаа ерэхэдэ, энэнь элиржэ гарашоо гү? Үгы хаш. Газар дэлхэйн алтан шорой хүдэлгэжэ, баяр жаргалаа дүүрэн эдлэхэ наһандаа дурсагдааша тэрэ үдэрэй тодхор гээшэнь тудажэ, нэгэтэ ойлгомторгүй хэһэн үйлэ хэрэг зарим үедөө хүнэй хуби заяас буруутуулжа шададаг гээшэ ха. Иимэрхүү үйлэ хэрэгэй болошоходо, эндэ нэн түрүүн гэмэ хэһэн хүнэй буруу байгаал юм бээ, гэбэшье энэндэнь хара һанаатад, хорон хэлэтэд, билдагууша һаймһараашад хэды сэхэ хубитаяа нэмэлсэжэ шададаг гээшэб. Муу бэшэ, һайн зонуудынх юртэмсэдэ олон юм гэлэсгшэ, тэрэгүй һаа, газар дэлхэй урбалдашаха, хүн түрэлтэн хосоржо халаха байгаа хаш. Тээд

Дэмбэрэлэй хонгор залууһаань наашанхи харгы дээрэ муушуулынъ яатараашье олоор дайралдаһан гээшэб.

Хамаг муу юумэн «уур сухал – дайсан, уурлаад байбал – ухаан баларха» гэдэгтэл, Дэмбэрэлэй түргэн сухалдашадаг дээрэхэ болоо ха гэжэ һанагдаха. Тугаарай дурсааша, тэрэнэй эсэггүй байдалынъ, яахыншье аргагүй, эндэ баһал оролсошоо һэн даа. Дэмбэрэлэй бага наһанһаа нааша юугээршье дутуу ядамаргүй байгдаашье хаань, эгээ сэхэ голхоржо ябаһан юумэнинъ гэхэдэ, үстэн нүхэдтөөл адли эсэггүй байһандаа гээшэнь! Гэбэшье энээнээ хэндэшье мэдүүлэнгүй ябаһа һэн.

Нэгэтэ ахамад класста һуража ябаһан тэрэ нэгэ хүбүүнтэй ар-ур гэлдээд абаба. Наншалдааншье болоогүй һэн. Иимэрхүү ябадал хайшаа ошогдохо һэм, һургуулийн үхибүүдэй хоорондо үсөөн бэшэ үзэгдэжэ байдаг, магад, иигэд гээд юумэн дүүрэншэхэ байгаа. Зүгөөр Дэмбэрэлдэ хороо сэхээр бусалһан нүгөө хүбүүнийнъ тэрэниие эсэггүйш, мүн дүү басагыешни эжышни хэнһээ түрөө юм гэжэ байжа хадхаад абаба гээшэ. Одоо энээниие Дэмбэрэл тэсэжэ шадаагүй. Эльгэ зүрхэнэйнгөө эгээ нарин нягта һудаһые шобто шүбгэдүүлһэн тэрэ уур сухалаа, мэдээгээ алдажа, шоглоһон хүбүүе үхэсэр шахуу наншажархёо һэн. Ганса сэхэ һогтоходоо бэшэ, мүн уур сухалдаа хүн мэдээгээ табижархидаг юм байна. Дэмбэрэлэй мэдээ ороходо, тэрэндэ наншуулжа, доронь хүдэлхэсэ болишоод хэбтэһэн хүбүүнһээ өөрынь нүхэд хүбүүдынъ арай шамай гэжэ һалгаажэ байгаа һэн. Гайтайхан шанга шууян болоо һүүлдэнь. Ямар шалтагаанһаа боложо хоёр наншалдаашадай нэгэнэйнъ больницада орошоһон тухайнъ сэхшүүлэй ба милицийн ажалшадай мэдэһэн байгаа һаа, Дэмбэрэлэй гэмынь, магад, нилээд сагааруулагдаха байгаа, тээд энээн тухай хэншье «аашье» гэжэ дуугарангүй үнгэрөө һэн. Наншалдаа хадаа наншалдаа гээд лэ дүүрэнһэн байгаа. Сохюулшаһан хүбүүнэй гэртэ-хин Дэмбэрэлые милицидэ гомдожо, тэрэ хоёр үдэрөөр хаалтада ороо бэлэй. Дэмбэрэлые иимэ муухай зэрлиг ааша гаргаха юм гэжэ хүлээгээгүй байһан багшанар, үхибүүдшье һургууляар дүүрэн дүүл-дэжэ, мүн ажаһуудаг нютагтань, аймагай сээнтэрээр нилээд зоной зугаа болоо юм. Харин эжынъ энэ сошордомо мэдээ яажэ дуулажа абаа һэм гэжэ хэлээдшье яалтайб, – эжы гээшэмнай эжыл ха юм даа.

Дэмбэрэл өөрөө тэрэ үдэрһөө эхилжэ эжынгээ бууралтахыень, хүгшэрхыень ба хойто наһандаа ошохыень түргэдүүлһэн байхаб гэжэ мүнөөшье болотор гэмшэжэ ябадаг. Эжыс гомодхообол, хүн далай шэргээһэншүү гэдэг. Хэзээ заяандаашье, наһанайнгаа дүүр-

тэршье хүлисэл гуйгдахагүй нүгэл! Милицидэ хоножо ерэнхэйнгээ һүүлээр, эжынгээ уйлажа, уйлаганан байжа хараажэ эхилхэдэнь, гэм зэмэтэй хадаа дуугай байжа үнгэргэхэгүй, «эхын ханаан – үридэ, үрийн ханаан – шулуунда» гэдэгтэл, урдахаань хүхиржэ хашхарһаар, үүдэсэ шэдэжэ газаашаа гүйжэ гарашаан. Тиигэжэ ошоходоо, эжыдээ хараалгандаа бэшэ, харин эсэггүйш гэжэ хүндэ баһуулһандаа, нээрээшье, дүү басагантаяа хоюулан хэнэйшье үхибүүд байһанаа мэдэхэ аргагүй дээрэхээ досоонь багтажа ядажа байһан гомдолоо эжыдээ гаргаба ха. Урда үдэрын милицийн ажалшдай тэрэниие абаашажа гансаарыень хаалгада хаажархихаданышье шангаар бээс барижа, ямаршье сэхэ зонуудһаа дутуугүй тэндэ байжа үнгэргэхэншье хаа, энэ удаагуур, гэрһээ гүйжа гарахадаа, аяар хаана холо байһан голой заха хүрэтэр харайжа ошожо, тэндэхи шугы соо хорожо, «сататараа» сорхирсо уйлажа абаа һэн.

Тээд яахабши, гүлмэрхэн залуу, шалюун наһандаа ябаһан хүбүүе эндэ ойлгожо боломоор. Эсэгшье үгы хаань, зоргоорнь бэшэ, хэнһээ юунһээшье дутуугүйгөөр, үнэн сэхээр хүбүүтээ өөдэнь үндылгэһэн эхэ эндэ гэмтэй гү, тээд? Али, магад, эрэ хүнэй, эсэгэ хүнэй шангашаг һургаалай дуталдажа байхада, эхын энэрхы зөөлэн һургаал хүбүүтээ ерэжэ байгаа сэхшүүлэй орёо ажабайдалтай муу танилсуулһан байжа болоо гү?

Иигэжэ Дэмбэрэлдэ, «нэрэ олохо наһанай, нэрээ хухалха үдэрэй» гэдэгтэл, жэгүүрээ хүсөөгүй, жэргэмэл болоодүй ябаха сагтань, муу харгын үүдэн нээгдэшөө һэн. Энэ наншалдаанай болоһон үдэрһөө хойшо, жэлшье үнгэрөөгүй байхада, һургуулияа дүүргэжэ үрдихэн Дэмбэрэл дахинаа наншалдаанда хабаадажа, хоёрдохийё милицидэ орошоһон гээшэ. Түрүүшынхисэ милицидэ ороходоо, өөрынгөө гэмэ зэмэтэйс ойлгожо байгаа хаа, хоёрдохийё эндэ «айлшлалхадаа», одоо һонин үйлэ хэрэгүүдтэй танилсажа, тэрэ сагһаа хойшо «могойн эрсэн газаагаа, хүнэй эрсэн досоогоо» гээшые хайса мэдэхэ болоо һэн. Тиихэдэ, олон хүбүүдэй хоорондо болоһон тэрэ наншалдаанда Дэмбэрэлэй гемынь үгы шахуу байгаа. Яагаашье хаа, тэрэ наншалдаа үүсхээ, эхилээгүй һэн.

Дэмбэрэл томохон аймагай сээнтэртэ ажаһуудаг байгаа. Аймагай сээнтэр гээшэмнай хүдөө тосхон бэшэ, тиймэхээ тосхоной хоёр захаархи хүбүүд үс болоод бэс бээдээ үһэрэлдөөд абалсадаг байһан гээшэ. Нэгэтэ үдэшэлэн, Дэмбэрэлэй гурбан нүхэдтээ киноһоо гараад ябажа ябатарнь, таба-зургаан һогтуушаг хүбүүд тэдэнэртэ нэтрүүгээр оробод гээшэ. Һогтуушуулһаа тэрьедэшэхээр байгдаа,

тээд залуу наһан омог – шангахан наншалдаан эхилшөө һэн. Тэрэ дороо милицинье бии боложо, наншалдаашад булта хаалгада оро-бо. Баһа мүнөөхи эжы абанарай бархиралдаан, гүйлдөөн болош-бо гэшпэ. Дэмбэрэлэй нүхэдэй нэгэнийнь хадааһатай штакетнигээр сохюулжа, схээр гэмтэһэн байжа, һогтуу байһан хоёр хүбүүд ба Дэмбэрэл гурбан һүүлэй һүүлдэ хаалгада үлэжэ, бэшэнийнь табиг-даа бэлэй. Дэмбэрэл өөрынгөө нүхэрыс сохом штакетнигээр сохёо-гүйл байһан байха, тиибэшье, юундэ хаалгада орооб гэхэдэ, урда тээнэ милицидэ наншалдаашан гэжэ нэрэ солотой, саарһа дансатай хүн байжа байба гэшпэ. Саашанхи үшөө һонин гэхэдэ, наншалдаа үүсхэһэн бэшэ хоёрын ноёд сайдай хүбүүд байжа, сүүдэй болоходо, һонин хайхан үгэнүүдээр магтуулжа, һүүлэй үсдэ Дэмбэрэл гансаа-ран эрхээс хаһуулха болошобо.

Үнэн худал хоёр урилдажа ябадаг, үнэн үгэнэ хапан, худал үгэнэ хурдан... Дэмбэрэлыс аршалха, хамгаалха нэгэшье хүн олдобогүй, өөрөө өөрыгөөшье хамгаалжа шадахагүй байшоо һэн. Урдань ном уншажа, кино хаража байхадаа, энээхэн газар дэлхэй дээрэмнай хуу хайн хайхан бэшэ, хүнэй хара һанаан, хомхой хобдог ябадал гэжэ бии, хүндэ бүдэрхэ, торохо гэшпэ ута наһан соо оло дахин үзэгдэжэ ябадаг юм гэжэ мэдэхэ байбашье, тэрэ мэтэшэлэниис мүнөө хоёр нюдөөрөө хаража, шэхээрээ шагнажа, өөрийн толгой дээрэ буужа байха гэшыс хайса мэдэжэ абаба.

Түрүүшынхисэ милицидэ ороходоо, эжыдэ сухалдажа байһан хаа, энэ удаагуур, сүүдэй дүүрэжэ байхада, гурбан жэлээр эрхээс хаһуулжа, түрмэдэ һуухаяа байһан Дэмбэрэл дүтэхэнэ танхим соо уйлажа һууһан эжыгээ ба тэрэнэй хажууда үшөөшье хайратайгаар һугшаржа һууһан Дынсыма дүү басагаяа эльгэ зүрхэнэйнгөө үбдэтэр хайрлажа һуугаа һэн. Дүү басагандaa урдаа хаража, омогорхожо ябаха ахань боложо шадаагүйдөө, наһан соогоо нүхэр үгы, эрэ үгы ябаһан эжыдэ найдажа ябаһан түшгэ тулгууринь боложо шадаагүйдөө Дэмбэрэл хэды гомдол, голхоролдо абтажа, өөрыгөө зэмэлжэ һүүлдэнь ябаа гэшпэб.

О-о, тэрэнэй түрмэдэ үзөө хараагүй юумэнийн үгы – хүн бү үзэг, бү хара! Энээн тухай хэлээд, дурсаадшыс яалтайб, түрмэ-шорон гэшпэм-най хайшаахан газар бэ гэжэ булгандэ мэдээжэ. Шанга гэгшээр бээс баряад ябаһан хүн хаанашье, түрмэдэшье үнэн сэхэ зангаа, зүб харгы-гаа алдангүй ябажа шадаха ха, харин Дэмбэрэлдэ иимэ юумэ гэшпэ саа-наһаа, заяанһаань мууханаар үгтэһэн байгаа гү, али муу һанаатадһаа өөрыгөө хамгаалжа шададаггүй байһан дээрэһээ гү, нэгэтэ «хахaһан дээрээ нударуулһан, унаһан дээрээ үдхэлүүлһэн» тэрэ хэды оролдо-

жо байгаашье хаа, хүүлэй хүүлдэ зүб харгыгаа алдажа, архи тамхи гээшье хайса үзэхэн, хурахан байна. Гурбан жэлээр эрхэсэ хаһуулһан тэрэ, хүүлдэнь үшөө долоон жэл дээрэнь нэмүүлжэ, бүришье зүдэрүү байдалай манан соогуур төөрёо. Энэ үсэр эжынь наһа баража, эжыгээ хүдөө гаргалсаха, амияа табижа байхадань хажуудань һахин һууха, һүүлшынь гэрээд үгэнүүдые шагнахашье арга, эрхэгүй байгдаа. Дэмбэрэлэй гурбан жэл соо болоод сүлөөдэ гараһаһан байбалынь, эжынь, магад, амиды мэндэ ябахашье байгаа, харин ганса хүбүүнэйнгээ арба гаран жэл түрмэдэ һууха гээшынсэ эхын нимгэн, эбилгы зөөлэн зүрхэн тэсэжэ шадаагүй. Халаг, хүндэл адли хүн ябаха хүбүүнийнь энэшье удагуур өөрын гэмэ зэмэ үсөөнтэй байгаа юм гэжэ үбшэн болоһоһон эжынь тийхэдэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэй...

Нэгэтэ Дэмбэрэлэй гурбан жэлээр эрхэсэ хаһуулһан сагайнь дүүрэхэ тээшэ боложо, хоёр-гурбан һараһаа түрмэһөө табигдахаяа байхадань, тэндэхи дарга, мууһаа муу зантай старшина тэрээндэ иигэжэ хандаба гээшэ:

– Сүлөөдэ гарахаяа хүлэжэ ядажа байна гүш? Саг соогоо эндэхэ мултархаяа һанаа юм хаа, даргынгаа гарыень сайлгахаяа бү мартаарай.

– Хэн даргэ, ямар юумэ тухай хэлэнэ гээшэбтэ, би ойлгоногүйб, нүхэр старшина, – гэбэ Дэмбэрэл.

– Ха-ха! Цыгнунов, юумэ ойлгоогүйшэн бү боло. Хаалгада түрүүшынгээ долоон хоног һуужа байна бэшэ. Уханайшни элишөө юм хаань, һануулхадам болохо: даргашни би гээшэб, хэхэ бэлэгшни – һамгандамни гарай, шэхэнэй мүнгэн зүүлтэнүүд. Ойлгоо гүш? – гэжэ тэрэ дуугараад, саашалшаба.

Дэмбэрэл хэды сухалаа хүрэбэшье, энэ хөөрэлдөө тоонгүй шахуу үнгэргэбэ. «Байгаа ааб даа, энэ старшинагай бүдүүлэг зангыс мэдэхэгүй хэн гүб. Гэмэ зэмэгүй намда юу муу хэжэрхихэ һэм. Табигдаха сагтаа табигдахал байхаб. Байзалшни, өөрысшни хайсахан хорон үгэнүүдээр хадхаад эндэхэ гаража ошохоб», – гэжэ Дэмбэрэл досоогоо бодобо. Харилсажа уулзаһанһаа хойшо старшина эдэ хоёр бэс бэсэ үзөөгүй юумэд. Түргэн сухалтай, хэрзэгы үгэтэй Цыгнунов тиимэ бэлээр старшинагай урда хойгуурнь гүйжэ үгэхэгүй хүн байшоо. Харин энэ дарга мүн лэ хайшан гээ хаа Цыгнуновтэ «гуталайнаа улыс долёолгоод абахабиб» гэжэ бодожо ябадаг байһан аад, хайса хорыень малтамаар ажал хэрэг тэрээндэ оложо шадаба гээшэ. Мүнгэшэ-алташа дархан хүнэй аша хүбүүнийнь байһан Дэмбэрэл, эрхэ сүлөөгөө хаһуулаад, хаалгада һуужа һуухадаа, мүнгэн дарха

гээшье бэрхээр хэжэ һураһан юм. Сугтаа байһан олонхон нүхэдтөө, зарим даргануудташье нарин дарханай нилээд юумэ бүтээжэ үгэһэн. Тсэд тэдэнэрэй дунда өөртөө юумэ хүүлэхээс байгаад, энэ старшина шэнги иитэрээ хүниие баһахаа һанаһан, бүдүүлг зан гаргаһан хүн байгаагүй лэ.

– Цынгунов, саг ошожо байна, захяасмни мартаагүй бээш? – гэжэ нэгэ хэды болоһон хойно тэрэ дахинаа дуугарба гээшэ. Дэмбэрэл старшинагай урдаһаа хараад юушье дуугарбагүй.

– Юугээ ониитороо хүниие харанаш. Мүнгэн һийхэ, бэһэлиг, булгааг, ондоо юумэ шамһаа эрихэгүйб.

– Хээгүй һаамни яаха болонобта? Тиимэ юумэнүүдые танда заатагүй хэжэ үгэхэ гэхэн уялга намда байхагүй лэ.

– Юун, үһэрилдэхээс һанашаба гүш? Ойлгод гэжэ дуугара, эрхээсэ хаһуулаад байһан Цынгунов. Хэхэш гээ хадамни, хайшаа ошохошһни һэм, хэхэл болохо байхаш даа. Эндэхээ гаража ошоходошһни, намтай үһэрилдэдэг байһан харюуешһни ондоо хэн бэслүүлхэ болоноб? Тиимэ һонин юумэ байхагүй. Мүнөө дээрээ шамтай һайнаар зугаалжа байнаб. Гарнуудысмени гансахан сайлгажархёорой, тиигээ һаашһни шамайе хүлисэжэ, бидэ хоёрой хоорондо үнинһөө нааша мэхэтэйхэнээр байһан тоосоон таһарха. Үгы хаа... үгы хаа, ойлгоно бээш, Цынгунов? – гэжэ старшина дуугараад, хөөрэлдөөмнай иигээд дүүрээ гэхэншүү, Дэмбэрэлһээ харюушье хүлсэнгүй, урданайхидаал адли эшхэрһээр саашалшаба.

Юу байха һэм, эдир залууһаа нааша хүндэ баһуулхадаа, доромжолуулхадаа сукһалаа хүрэшэдэг Дэмбэрэл мүн энэшье уудаа старшинада юушье хэжэ үгэхэгүйб, хүйтэ хараашын хүлдэ мүргэхэгүйб гэжэ өөрөө өөртөө тангаригаа үгэжэрхибэ. Эрхэгүй, хаалтада байһан Дэмбэрэл, багашье зиндаатай хаа эрхэ сэхэтэй, тэрэнэй дээрэхи дарга – ноён тушаалтай старшинатай дэмы үһэрилдөө. Старшина хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ шадаа һэн...

Хүнһөө муухай шүдхэр үгы гэлсэгшэ гү. Хобдог, муу зонуудай газар дээгүүр нилээдгүйхэн хайралдадаг байхада, тиимэ зон түрмэ-шорондо үшөөл олон байгаа юм бээ. Нэгэтэ үдэшэлэн тээ, хорёод хоногһоо Дэмбэрэлэй сүлөөдэ гархаяа байхадань, хоёр шамбай хүбүүд тэрэниие гэрэй углууда тогтоожо, үгэ дуушьегүйгөөр наншалдаа үүсхэбэ гээшэ. Тиимэ бэлээр мүхөөгөө хүндэ үгэдэггүй Дэмбэрэл тэдэнэртэй тулалдажа гарабашье, шангаханаар наншуулжа һалаа һэн. «Маанадһаа үшөө багаар адис эдибэ гээшэш. Ойлгод гээрэй, һаяар дахинаа уулзахадаа болохобди», – гээд, нүгөө хоёрынь

харанхы руу талиижа ошобод. Гэнтэ юундэ танигдаагүй хүбүүдтэ наншуулһанаа Дэмбэрэлэй таажа ядан, гэрэй углуу түшөөд, амияа абажа ядан, хамар аманһаа гоожоһон шуһаа аршажа байхадань, «зүб, даа!» – мүнөөхи старшина тэрэниис хараагүй юм шэнги хажуугаарнь эшхэрһээр үнгэрбэ. Уур сухалда абташоод байһан Дэмбэрэл газарһаа шулуу абажа, старшинагай толгой руу ябуулжархёо хэн. Юу байха хэм, иигэжэ Дэмбэрэл гурбан жэл дээрээ үшөө долоон жэл нэмүүлжэ, хамта дээрээ аяар арбан жэл Выдрино, Кемеровэй түрмэнүүдтэ хууһан, бэшэшье холо ойрын газарнуудаар эрхэ сүлөөгүй хара ажал хэжэ ябаһан.

Иимэл даа, Дэмбэрэлэй урагшаа гүйдэһэн наһанайнь харгы. Тэрэнэй харгы дээрэ ганса муу зон дайралдадаг байһан гэхэдэ, худал. Һайн хүнүүд, үнэн нүхэд байхал байха. Түрмэдэшье суг хууһан нэгэ Һайн нүхэртээ мүнөөшье яһала мэдэлсэжэ ябадаг. Бага наһанһаа, ухаа мэдээ орохоһоо нааша нүхэсэжэ ябадаг Чойбалсан үүринь байна. Налгай, Һайхан зантай Дынсыма дүү басаганиинь БАМ дээрэ ажаһуудаг.

Тээд, тээд... Һайн нүхэд, зон, дүү басаган, сугтаа ажалладаг хүнүүд байгаал юм бээ, зүгөөр энээхэн газар дэлхэйн шорой хүдэлгэжэ ябаха хүндэ онсо өөрын, гансаарандашни хүртэлсэхэ зол жаргал, хуби заяан хэрэгтэйл байдаг ха. Юун ходоодоо хүнүүдые муудхажа, гэмнэжэ ябахабши даа, яагаашье хаа, Дэмбэрэл өөрыгөө нэн түрүүн гэмнэхэ ёһотой. Уур сухал сэхтэй, наншалдахадаа хойшо харахагүй, мүн архишье ууха дуратай ябагдаһан лэ байна. Ямар орёо, хүшэр хүндэ гээшэб хүнэй эдлэжэ ябаха наһан гээшэ. Нэгэ эгсэ, үндэрһөө үндэр гэшхүүр мэтэшэлэн. Заримашуулай өөдөө зүдхэхэсэ айжа, доодо хэрэлсэдэ ябасагаажэ байхада, нүгөөдүүлын хахадтань хүрэтэр гарашоод байха. Гурбадахи зониинь яһала дээрэ хүрэтэр аһалдажа гарабашье, тэндээ удаан тогтожо шадангүй бага зэргээр доошолжо захалха. Бүри хүрхэйшүүлын хэрэлсы өөдэ гүйдлөөрөө шахуу оройдонь гаража шадабашье, тэндээ үнишье тогтожо торожо шадангүй, һөөргөө гэшхүүр уруугаа мухари мухариһаар адагтань хүрэтэр эрэшэдэг. Зүгөөр, сэхэнхи зон энэ дууһашагүй үндэр хэрэлсэдэ аһалдашоод лэ, нэгэ-хоёр алхамааршье хаа, өөдөө абиржал, алхалжал ябадаг гээшэд. Дэмбэрэл эдэ зоной али багтань оролсожо шадаха хаб?

Тэрэнэй наһанай харгы нилээдгүйхэн хажуу тээшээ хазагайржа ябаһанхай. Һайн дураараа гэрлэжэшье шадаагүй. Үшөө хургуулида буража ябахадаа, зохид сэбэр басагантай нүхэсэжэ ябадаг хэн, тээд түрмэдэ орошоһон хулиган хүбүүс юун тэрэ басаган хүлэсэжэ

байхаб даа. Наһаяа яһала эдигэн Дэмбэрэл түрмэхөө табигдаад нэгэ оно гансаардажа ябаһанаа, байтараа үбгэнһөө һалаад байһан багахан үхибүүтэй Норжиматай хамтаржа, тэрэнэй байдаг ажалшадтай хамтын байрада нэгэ багахан таһалга соо байрлаа. Яагаашье һаа, гансааран «ганса сусал – түлсэн бэшэ», хүндэл адли хүн, гэр бүлэтэй, тохомой шэнээншье һаа толгой дээрээ халхабшатай боложо шадаа. Байтараа өөрын үхибүүтэйшье болоо. Хамтын байра хадаал хамтын, хашартай байдал. Иимэ газарта өөрөө байжа үзөөгүй хүн хэлэхэдэшье ойлгожо шадахагүй. Ямаршье аригуун сэбэр байдалтай байжа шадамаар хүниис ахир өөдгүй болгожорхихоор, архи тамхиндашье оруулжархихаар газар. Үнгэржэ срэхэдээ, өөрэйнь һамган энэ тэрэ шалтагаанаар таһалга соонь найр-нааданай болошоходо, «Дэмбэрэл, хүн зоной айлшлалжа срэшөөд байхада, гэрэй эзэн байгаад хэды болотор хамараа хараад һууха юмши, нэгэ хоёр хундага барилсажа болохогүй юм гү? Нөөргөө архида орошохооб гэжэ айналши? Юумэн гээшэ хуу хүнэй ухаан, хүсэнһөө болодог юм», – гэдэг. Ухай даа, эхэнэр хүн байгаад эрэ хүниис, үхибүүдэйнгээ эсэгые, архи тамхи бариха хэнши гэжэ байхадань, хайшаа гээшэб? Али, магад, Дэмбэрэлэй архи уужа байхыс хаража үзөөгүйдөө, барагаар һанана гээшэ гү? Магад, нүхэрөө хайрлахадаа, хүн зонтой адли хүхилдэжэ байхыень үнэн зүрхэнһөө хүсэхэндөө тиигэжэ дуугардаг байжа болоо? Яаж мэдэхэбши даа.

Харин Дэмбэрэл өөрөө архи балгахаяашье айжа ябадаг. Энэ хүшэр хүндэ сагта, хаана яанагүй архи тамхинай адхаржа, шудхаржа байхада, нэгэтэ алдажа уужа эхилээ һаа... «архи – арбан гурбан жолоотой»...

...Татажа эхилээд байһан тамхияа газарта хаяжархёод, Дэмбэрэл трамвайн буудалай нүгөө захадахи аралжаа наймаашад тээшэ шэглэбэ. Сэдьхэлэйнэ сэбтэгдээд, сээжнынь унтараад байхада, досоонь тэсэхын аргагүй хүндэ болошоно. Тугаарай тэрээндэ архияа дурадхаһан наһажаалшаг буяад эхэнэрэй хажууда ерээд тогтошобо. Тэрэнь дахинаа Дэмбэрэлдэ шэлтэй архияа дурадхаха гэхэн аад, хоёр дахин «үгы» гүүлэһэн хүбүүгээ танижа, урдаһаань дуугай харапоод байна. «Яахамни гээшэб? Абахамни гү, үгы гү, абахамни гү, али үгы гү?» – гэжэ Дэмбэрэл нилээдгүй маргажа байтараа, аманһаа алта унагааһан юумэдэл, арай шамай «Хэдытэб?» гэжэ наймаашан эхэнэрһээ һураадхиба. Эх-эх, эх даа, юундэ, юундэшье?!.. Энээхэн ганса үгэ, энээнһээ боложо саашаа уламжалһан үйлэ хэрэг Дэмбэрэлэй һүүлэй жэлнүүдтэхи намтар, ажабайдалыс тад ондоо тээшэнь хүргөөжэ шадаха лэ!...

Хүхишгэһэн наймаашан эхэнэр сүүмхэ сооһоо шэлтэй юумэ гаргажа, сэнгын хэлэхэ зуурандаа: «Би шамайе архи абаха ханаатай ябана гэжэ таагаад байгаа һэм даа. Тугаарай «уудаггүйб» гэхээрээ намайе мэхэлжэ шадахагүй байгааш, хүбүүн. Юун, эндэ уулзаха гэгһэн нүхэршни ерэжэ үгэбэгүй гү? На-а, бари-бари, бишни буряад эхэнэр байгаад, буряад хүбүүгээ мэхэлхгүй байхаб. Миниишни архи, нээрээһээ, хайн архи», – гэжэ байжа шашашана.

Дэмбэрэл абаһан архияа үбэртэлжэрхёод, зон сооһоо хажуу тээшээ гаража, тээ саанахана «Квас» гэжэ бэшээтэй байһан боошхын хажууда ерэбэ. Нэгэ стакан квас абажа уугаад, үшөө нэгэ бага саашаа ошожо, иишэ-тиишэ хараашалһанайнгаа удаагуур, шүдөөрөө архиин таглаа абажа хаян, стакан дүүрэтэр хэжэ, дээрэһээ нэгэ хүндөөр амилжархёод, гүлд-гүлд гүүлэн тэрэ дороо амһартаяа хооһолжорхибо.

...Үнийше болонгүй Дэмбэрэлэй досоо одоо хайхан боложо, толгойнь манаржа, үдэһөө хойшо схэтэ ханаа-үнөөн боложо байһан хэрэгын мүнөө хэндэшь хэрэггүй шэнги болошоно...

1994 он

ХҮЛЭЭГДЭЭГҮЙ УУЛЗАЛГА

– Алдар! Алдар! Ерэ наашаа! – гэжэ, газаа үхибүүдээр бүмбэгэ үдхэлжэ байһан хүбүүгээ эжнынь балкон дээрэһээ хашхаржа гэртэнь оруулхадаа: – Үглөөдэр хургуулиингаа хэшээлдэ зундаа яажа амарһан тухайгаа бэшэхэ ёһотойб гээ бэшэ һэн гүш? Энэ харыш, «Буряад орон» гэжэ дамжуулгаар тайлалга, обоо тахилган хайшан гэжэ үнгэргэдэг бэ гэжэ харуулжа эхилбэ, шамда хэрэгтэйл байха ха, – гэжэ, телевизор тээшэ зааба.

Нээрээшье, классайнь хүтэлбэрилэгшэ багша Арюна Александровна жэл бүхэндэ хурагшадайнгаа яажа зундаа амарһан тухайнь бэшүүлхэ дуратай юм. Зунай амаралтын үшөө эхилээдүй байхада, Алдарай холын аймагтахи багахан нютаг ошожо амархаяа байһан тухайнь дуулахадаа, багшань «хүгшэн аба, эжыһээ урданай байдал, уг гарбал тухайгаа мэдэжэ ерээрэйш» гэжэ хэлээ һэн. Наяын жэлнүүдтэ хургуулидань буряад хэлэн заагдадаг боложо, мүнөө схэ багагүй арадайнгаа түүхэ домогоор һонирхожо эхилэнхэй.

Үглөөдэр сентябрийн 1. Удаан саг соо уулзаагүй хургуулиингаа нүхэдтэ Алдарай хөөрөжэ үгэхэ һонин зугаа элбэг байха даа. Урда

жэлнүүдтэ гэртэхинтэйгээ хүдөө нютаг ойр зуура ошоод ерэшэдэг байһан хаа, энэ зуниис тэрэ ото хүдөөдэ үнгэргэбэ. Яаж аба эжы хоёрын гансаарыень дура зоргон соонь табиба гээшэб? Али наймадахи класста гарашаһан хүбүүмнай томо болошоо гэжэ шиидээ ха гү? Юуншыс хаань, гэртэхинэйнгээ хурса хараса доро бэшэ, өөрынгөө дура зоргон соо ябаха гээшэмнай эдирхэн наһандаа ябаһан хүндэ сэхэн тааруутай, сүлөөтэй ябадал байха. Сэлмэг нарата үдэрнүүд, сэнгүү хайхан тала, сээжэдэ хүрэмэ гүнзэгы горхоной сэбэр уһан – тоолохо болоо хаа барагдашагүй...

Эхэ эсэгын үгы байхада, аша хүбүүгээ үбгөө эмгэй хоёрын ород буряад хэлыс холижо байжа шадахысаа өөгшөөгөө, буряадаарнь хайнаар хэлүүлжэ хургаа; урдахи сагай һонин-һонин түүхэ домогуудыс хөөрөжэ үгөө.

Алдар юу мэдэжэ абаа гээшэб!? О, энээн тухай дууһан хэлэхэ болоо хаа, бүхэлиин үдэршыс хөөрөжэ барагдахагүй. Алдарай урданайхидаал адли нэгэ хэды хоногоор айлшалаад ябашаха байгаа хаань, үбгөө эмгэй хоёрын, магад, сэхэ юумэ хөөрэхгүй байгаа, харин аша хүбүүнэйнгээ энэ удаанаар ерэжэ, урданай юумээр сэхтэ һонирхожо, хэрэгтэй юумыень бэшэжэ абажа байхадань, баярлажа, урмашажа байһан хүгшэд өөһэд хоорондоо мүрысөөжэ байһандал, үдэр бүри нэгэ һонин юумэ олоод лэ Алдарта ойлгуулан хэлэжэ байгаа һэн.

Буряад угсаатан зон гээшэмнай бүри саанаһаа нааша уг ундия сахидаг, аба эжы, аха эгэшэнэрээ хүндэлдэг, обоо бурханаа тахижа нютаг нугадаа, байгаалидаа шүтэдэг, газар уһаяа гамтайгаар абажа ябадаг байшоо лэ. Энэ мэтэшэлэн тухай һүүлэй үсдэ буряад хэлэнэйнгээ хэшээлнүүдтэ заалгажа байбашыс, тэрэ бүгэдыс өөрөө буряад хүдөө нютаг ошожо хоёр нюдөөрөө хараха, ёһотой гэгшээр сахижа, мэдэжэ ябаһан наһатайшуулһаа дуулаха гээшэмнай сэхэн ондоо байна гэжэ Алдар энэ зундаа ойлгожо ерээ. Мүнөөшыс Алдар эжытэс сугтаа телевизор хаража һуухадаа, тэндэ харуулагдажа байһан обоо тахилган, тайлалган гээшэдыс нэгэ ондоохон нюдөөр хаража һууна.

– Эжы, эгээ иимэ обоо тахилганда би үбгөө, эмгэйтэс ошожо үзөөб. Ямар олон зон тэндэ суглараа гэжэ һананат. Эртэ үглөөнһөө эхилээд лэ... э-э, байз... юун гэжэ нэрэтэй тахиланта уула бэлэй даа, мартажархёод байналби, тетрадь соомни бэшээтэй байха һэн, – гээд, Алдарай диван дээрэһээ бодохотойнь зэргэ, эжынь – Баян-Үндэр – гээдхиңэ. Алдар һөөргөө һуужа: – А-һаа, зүб... Баян-Үн-

дэр... Үглөөнөө эхилээд лэ үдэ болотор тооной Баян-Үндэр тээшэ ошохон харгыгаар ябаганшы, моритойшы, трактор машинатайшы зонууд хубарилдажал, хубарилдажал байха байгаа хэн. Харагты даа, энэ телевизорээр харуулагдажа байгаа шулуунуудтал тон адли шулуунууд тэндэ обоолоотой байгаа хэн. Суглуулагдахан иимэ шулуунууднаа боложо Обоо, Обоогоо тахиха гэжэ зон хэлсэдэг болоо ха. Үбгөө эмгэй хоёр нэгэ һонин юумэ хөөрөжэ үгөө. Урда сагуудта тэдэ обоодо гарахадаа сагаан үнэз хүтэлжэ ошодог байгаа юм ха. Юундэб гэхэдэ, сагаан хүн, эдсэн дэлгэрэг, үхэр мал тарга абажа эхилэг гэжэ хада хангайн, орон нютагайнгаа эзэдһээ малша арал зон үршөөл эридэг байгаа. Тсэд иимэ заншал хүдөө нютагуудаар мүнөө мартагдашанхай юм ха.

– О, һонин юумэ һануулжархибаш. Би үни холодо, эгээ шинии наһанда ябахадаа, нэгэтэ Баян-Үндэртэ һаалишад һамгадай сагаан үнэз хүтэлжэ гарахынь сэх һонирхожо хараа һэм. Үнээн түрүүшээр яһала ябажа байһанаа оройн эгсэдэ хүрэхэдөө ябажа үгэхэсэ болишоо. Һамгадшы шууяа шуумаргаан боложо, зариманиинь Сагаагшанаа аргадажа байжа уяанһаань татаха, нүгөөдүүлын хойноһоонь түлхихэ юумэд. Хүн зонуудтай обоодо гаралсаһан үхэрыс һэтэртэй, бурханай мал гээд, огто сохижо, хараажа болохогүй байгаа бшуу.

– Һонин даа! Зүгөөр, хэды олон иимэрхүү урданай юумэнүүд тухай үшөө хэлэгдэнгүй байна гээшэб. Эжы, би үглөөдэрэйнгөө хэшээлдэ энэ зундаа хараһан, үзэһэнөө баранииснь бэшэжэ үрдихэгүйб, тиимэһээ тоб байса тобшохоноор, онсо шухала, оройдоошы мэдэнгүй ябаһан юумэнуудыс үбгөө эмгэйһээ дуулаһан тухайгаа бэшэхэ байна. Нэн түрүүлжэ өөһэдэйнгөө уг гарбал тухай бэшэхэб.

Энэ үсдэ телевизорээр «Буряад орон» дамжуулга дүүрэжэ, хэндэшы хэрэггүй реклама эхилшэнэ. Эжынь хүбүүнэйнгээ хүгшэдһөө бэшэжэ абаһан юумэнүүдээр һонирхожо, совет засагай үсдэ өөһэдөө һургуулиин наһанда ябахадаа арадайнгаа түүхэ домогоор һонирходоггүй байһанаа гэмшэнэ.

– Бэшэхэ гэхэн юумэсэ юун гээд толгойлхобши? «Яажа би зунайнгаа амаралтыс үбгөө эмгэйдээ ошожо үнгэргөөбиб» гэжэ гү? Һэтэртэй үнээн тухай бэшээрэй. Иимэ юумэн гээшыс городой үхибүүд хаанаһаа мэдэхэ һэм, һонирхохо байха. Юрэдөөл, наһатай зонууд гээшэднай мүнөө үсын зонуудта ороходоо урданайнгаа ёһо заншалыс алдаагүй, нарин нягтаар сахижа, бэслүүлжэ ябаһан, архи тамхи, хараал хэрүүл, атаа жүтөөн гээшэдыс мэдэхэгүй тооной зонууд байгаа бшуу даа.

– Тиимэ, эжы. Наһатай зонууд ямар налгайнууд гээшэб. Эгээ сэхэ хараалын «нохой», үгышыс хаа «хара нохой» гэхэһээ сааша оподоггүй байһан байна. Зүб хэлэнэт, һэтэртэй үнээн тухай заабол бэшэхэб. Үшөө яажа ой тайгынгаа модо отолонгүй малша буряад зон гэр байраа дулаасуулжа байдаг байһан тухайн бэшэхэб. Иимэ һонин юумэ гээшыс хаража гайхааб. Хонинойнгоо хотоной зузаан шэбхыс тэбхэр тэбхэрээрнь хүрзөөр малтажа абажа, наранда хатааһанайнгаа удаа, һүүлдэнь түлибшэ болгоно. Энэ түлибшэнь «хүрзэн» гэжэ нэрлэгдэдэг. Гал соо удаан носожо, бүхэли һүниндөө шахуу улаанаар соробхилон уужа, тиимэ бэлээр гэрэй дулааниис табинагүй. Үгы, нээрээ, эмгэй үбгөөгэй газаагуур нэгэшыс үлүү дутуу юумэн үзэгдэхгүй юм. Манай городто зарим зонууд угаадаһа, бог шоройгоо харгы дээрэ адхажа, хаяжа байдаг. Харин хүдөөдэ «улад зоной ябажа байдаг улаан харгыс бузарлуулхаһаа нүгэлтэй юумэн үгы» гэжэ хэлсэжэ, зарим наһатайшуулын наһанайнгаа буян хэнэбди гэжэ, хамуур баринхай үйлсын дундахи харгы хамажа байха байгаа һэн. Энэнь намда тон гайхалтай байгаа! Эгээ ядахадаа хиргаһан үһэ, хюмһаяа хаа хаанагүй миин хаяжархихагүй. Үһөө гурьба руу хаяхадаа «уран шубуунай уурхай болоорой, ута наһатай, удаан жаргалтай болгоорой» гэхэ, хюмһаяа абаад, саарһанда боогоод «үхэлдэ бү үзэгдэ, үхэртэ бү эдигдэ» гээд газарта булаха юумэд. Юрэдөөл, бэшэхэ гээ хаа юумэд олон даа.

– Яһала юумэ үбгөө эмгэйһээ мэдэжэ срээ ха юмши. Эдэ бүгэдөө тоб байса тобшохоноор, удхатайханаар бэшэхэ болоо гүбши даа, – гэжэ, эжын хүбүүнтэйгээ тохёолдоһон энэ һонин хөөрэлдөөгөө дүүргэбэ.

Алдар һүниндөө һайхан зүүдэ манажа хонобо. Хэдыхэн часай урда тээ телевизорээр хараһан «Буряад орон» дамжуулга, эжытээ зохидоор хөөрэлдэһэн зугааниинь зүүдэндэнь бүришыс гоёор үзэгдэжэ, мүн налгайгаар энсэбхилһэн үбгөө эмгэй хоёрын Обоодоо гарапоод, улаан ташарган улаалзай сэсэгүүдэй дунда бэшэшыс ондоо үбгэд хүгшэдтэй хамта гараа наманшалан, аман соогоо гүбэршэбэр маани мэгзэм уншажа байһанаар үзэгдэхэ юумэд.

Алдар үглөөгүүр эртүүр, эжытээ сугтаа, хүнгэнөөр бодошобо. Юун унтагдахаб, мүнөөдэр сентябрийн 1 ха юм! Бүхэли зунис шахуу хүдөө нютагта үнгэргэһэн тэрэ сугтаа һурадаг үхибүүдээрээ уулзажа һонин зугаагаа хубаалдаха, дуратай багша Арюна Александровнагай хэшээлдэ дахинаа орохо. Хубсалжа, эдээлжэрхёод, хургуулидаа ошохынгоо урда тээ ходо хэдэг нэгэ ажалаа – хүнэгтэй бог шорой-

гоо хаяжархихаяа газашаа гараба. Алдар бог шорой, үлүү булуу-гаа хаядаг газарта дүтэлжэ ябахандаа тэндэхи түмэр хорообуудай хоорондуур, хараха янзада, наһажаал хоёр буряад яһатан хүнүүдэй ябажа байхыень обёорбо. «Минии үбгөө, эмгэйдэ ямар адлиханууд хоёр гээшэб?» – гэжэ тэрэ түрүүн бодоод абаба. Харин бүри дүтэлжэ ерэхэдээ... зог татан байшаба! Хиртэжэ хахаршаһандаа үнгэ зүһээ алдаһан хубсаһа хунартай, хаһал һамбайдаа даруулшаһан, бузарай муухай нюур шарайтай буряад үбгэжөөл хармагшанайхиһаа дутуугүй хара гараараа хүн зоной хаяһан угаадаһа шорой онгилжо байба. Тэрэнэй хажууда мүн лэ онгожо үнгэ зүһээ буурашаһан пулаадай доогуур хирэ, шэрэлдээндээ баригдашаһан буурал сагаан үһэтэй, хэндэшьёб сохюулһандаа бүлхышэһэн хүхэ-ногоон нюдэтэй, һогтуу янзын хүтшэн Алдар тээшэ духаараа харапоод, аман соогоо юушьёб гүбэр-шэбэр пүлшэгэнэнэ. Шарайгаарнь шэнжэхэдэ, энэ хүтшэн намда сохом һайн юумэ үрсэжэ байнагүй гэжэ эдир хүбүүн ойлгожо абаба. Алдарай яахаяашьё ойлгожо ядапоод байхада, үбгэжөөл тэрээн тээшэ хёлогод гэжэ, бузар муухай ород бэлин оруулалсажа байжа:

– Юугээ гэжэ онииторoo хүниё хараашалаабши, асарһан шоройгоо хаяад тонилыш саашаа! Архинай хоохон шэлнүүд би гү? – гэбэ.

Алдар асарһан шоройгоо хүл дорохоноо адхажархёод, һөөргөө гүйшэбэ. Хүлгэшэһэн тэрэнэй гэртээ орожо, һургуулидаа ошохоёо мартажархиһандал, саадахи таһалгынгаа дунда дуугай зогсожо байхыень эжынь обёорходоо:

– Юун болооб? – гэжэ һураба.

Алдар эжы тээшээ нэгэ һониноор хаража байһанаа:

– Юуныё болоогүй, – гэжэрхёод, газашаа гаража ошобо...

БАСАГАНАЙ ГОМДОЛ...

Хүхюу дорюун, хөөрхэн шарайтай басагахан – Лайжад – бүри бага наһанһаа эхилжэ артист болохо гэжэ шиидэһэн. Хэдыгтэйдээ энээхэн һайхан мэргэжэлдэ һанаархашоо, дурлашоо һэн хаб, арбаад наһандаа ябахандаа гү, али үшөөшьё баһаһаа гү? Тсэд энээхэн басагамнай мүнөөшьё тиимэ сэхэ наһатай бэшэ, оройдоо 15 наһандаа ябанал даа. Хүдөө газартахи нэгэ томохон тосхондо байдаг, гэртэхинэйн, гэр бай-

рынъ тиимэ хайн, баяншыё бэшэ хаань, тэрээхэн унтариингаа таһагай дүрбэн ханаар дүүрэн суута артистнарай дүрэ зурагуудыё Лайжаднай няажархинхай байдаг юм. Хаана нэгэ тээ гоё хайхан моодно журнаалуудыё харажархёо хаа схэтэ атаархаха, абаһайб, олоһойб гэжэ ханаха, тээд энээнииснь гэртэхиниинь схэшыё тоожо үгэнгүй, «хаана байнам тэрэ үлүү мүнгэншнн» гэжэрхёод лэ дүүргэгшэ. Магад, зүбшыё юм гү гэжэ ханахаар – өөрһөөн ондоо үшөө гурбан дүүнэрынъ байна. Тиибэшыё, эжы аба хоёрынъ энэ тэрэ хэрэгэй, найр нааданай болоходо, хамаагүй, мүнгэсэ гамнангүй тишэнь хаяжа, уужа байгшад даа.

Лайжадай хургуулияа дүүргээд артистын мэргэжэл шэлэжэ ошохо байхаарнь хэншыё гайханагүй. Энээн тухай эжы абаһаань байха, хургуулиин олон үхибүүд, багшанаршыё мэдэхэ, ямаршыё концерт, наадан энэ басага үгыгөөр үнгэрдэггүй тооной. Хатарха, дуулаха, хэнһээш үлүү шүлэг уншаха, энэ тэрэ зүжэгэй үйлэ, сценкэнүүдыё наадаха, нюур шарайгаараашыё зохидхон, нэгэн гэхэдэ, нээрээшыё саанаһаа, түрэхэһөө артист болохо гэхэн басаган. Энээхэн талаан бэлигынь энэ басаганда эсэгэһээннь үгтөө ха. Лайжадай эсэгэ залуудаа гоёор дууладаг, хатардаг, баян, гитара дээрэ наададаг, нюур шарайгааршыё сэбэрхэн байһан, тээд нэгэ тиимэшэг, хүнгэн зантай, хүнгэн ажал, архи тамхинда дуратайшаг хадаа, хүдөө тосхонһоо холо хаанашыё ошожо шадангүй үлэшэһэн юм. Лайжадайнгаа тайзан дээрэ байхыень харахадаа «Харагты, энэ минии басаган, миниингээ талаан абаа юм!» гэжэ хайрхахаһаа бэшэ ондоо юумэн байгшагүй даа. Энээнииснь Лайжад хайн мэдэхэ. Мүнөө гадагшаа гараад, город ошоод хураха гээшэнь тон хүндэ болонхой гэжэ Лайжад мэдэхэ, сагайнъ срэхэдэ, гэртэхиниинь басагаяа саашань хургажа шадаха байгаа юм гү, али үгы гү? Нэгэтэ иимэ зугаанай гарахадань, эжынъ: «Хүн зонһоо дутаа хэн гүбди, хургажал үзэхэбди шамаяа. Ши, эсэгэ, дуулана гүш, схэ басаганайнгаа юун гэжэ дуугаржа байхыень? Эртээнһээ энээн тухай бодожо, мийн зайгуултажа ябанхаар, нэгэ тээ мүнгэтэй ажал бэдэрхэ байгааш», – гэжэ найдуулжашыё байгаа хэн. Тээд эсэгэнь нэгэ тээ халта хулта ажал хээшэ болоод, схэнхидээ мүнөөхи хаарта, архияа намнаад лэ ябагша. Иимэ хуби заяатай байһан эжынъ, яахыншыё аргагүй, дүрбэн үхибүүдээ тэжээхэ, хүл дээрэнь гаргахаяал бодожо, хургуулиин столово соо шадахысаа ажалладаг юм.

Эдирхэн, гүлмэрхэн наһандаа ябаашад бултааран срээдүйдөө нэгэ гоё хайхан мэргэжэлтэй болохоо һэдэжэ, схэ болоходоо заа-

тагүй тэрэл харгыгаараа ябаха шэнгээр забладаг гээшэд. Аргагүй! Энэмнай үдэжэ ябаһан үхибүүдэй үүлэгүй сэлмэг жаргалайнь наһан гээшэ ааб даа. Харин үнэн дээрээ ямархан харгыннууд, юуд эдээнииc хүлэсжэ, угтажа байдаг гээшэб? О-даа, орёохон даа, ажабайдалай, ажамидаларай харгы гээшэмнай...

Нэгэтэ, Шэнэ жэлэй гарахаа байхада, хургуулийн үхибүүд гайтай гоёхон концерт-наада нютагайнгаа клубта табибад гээшэ. Лайжадта Снегурочкин хайхан роль хүртэжэ, тэрээнээ бэрхэ гэгшээр гүйсэдхэбэ. Тэрэ үдэшэндөө, һүүлдэньшье энэ басагыс магтаһан зон мундабагүй. Хүлгэшэһэн, баяр жаргалдаа багтажа ядаһан эдир басаган мүнөө-үглөөдэртөөшье хүдөө нютагаа орхижо, артистын мэргэжэлдэ һурахаяа Улаан-Үдэ, Москва, Париж хүрэтэршье ябашахаар бэлэн байгаа хэн. «Ямар жаргалтай үхибүүдын тэдэ гоё хот-городуудта байдаг юм. Би наа, үдэшэ бүхэндэ театр ошожо, нэгэн гэбэл, нэгэ суута артистын хэшээлнүүдтэ, угы наа, театрай кружогто заабол ябажа байха хэм», – гэжэньшье Лайжад бододог. Тсэд мүнөө дээрээ тэрэндэ Улаан-Үдэ хотомнойшье холохон даа, аяар гурбан зуугаад модоной газарта байдаг, тишшээ нэгэл дахин эжытсээ ошожо үзэһэн. Гэрһээ газар гарахадаа, нютагайнь хажуугаар үнгэрдэг сэх асфальт харгыгаар гоё иномарка машинануудай тэрэ зүг тээшэ шуумайн ошожо байхыень, саанахи хүхэльбэ үндэр хадануудай оройгоорхи хүбэн сагаан үүлэнүүдыс харан-харан зогсодог юм.

Саг сагтаа... Шэнэ жэлэй гоё хайхан найр нааданшье, үбэлэй зохид каникулшье үнгэржэ, хургуулийн үхибүүд һөөргөө һонигүй ута хэшээлнүүдтээ ябажа эхилбэд. Нэгэтэ, хуруулийнгаа һүүлээр, Лайжад хоёр нүхэд басагадтаяа юүндэшьеб, сэх харгын захидахана байдаг эдэе хоолой магазинда оробод. Хоёр продавец һамгадай нэгэниинь, нюураараа сэбэрхэншье наа, маряатай мундуушагынь, Лайжадыс харажархихадаа:

– Ши, Гомбын басаган, хэн гэжэ нэрэтэй һэмши даа, эсэгэдээл адли дуулаха, хатархадаа тон бэрхэл байнаш, һаяхан шамайе клуб соо харахадаа тиигэжэ ойлгожо байгаа хэм. Бишье нэгэтэ, үни холодо, хургуулийн наһанда ябахадаа, шинии эсэгэтэй сугтаа концертэдэ хабаадалсаһан хүм. Маанадыс тиихэдэ, баагаар шахуу хургуулийн хамтын *хоор* гээшэдэ дуулахымнай спортзал руу туужа оруулха, тиихэдэ шинии эсэгэ тэрэ *солист* гээшэнь боложо, яһала бэрхээр дуулагша хэн. Ёһотойл артист болохо хүн гээшэнь Гомбол байха байгаа, тсэд, юун, мүнөө болоһон хойно, халаал гээшэ. Байз, тэрэ хоорто

ябахадаа, юун үхэдэл шүдхэрын... хэд-юуд гэжэ байжа хубааралда-
даг бэлэйбибди?... *Альт, сопрано, тенор*... Тиимэ, тиимэрхүү гоё-гоё
үгэнүүд байгша һэн. Би бүдүүнээр дууладаг хадаа, тэдэ альт гээшэд-
тэйнэ зогсолсодог хэм. Нонин лэ саг байгаа, мүнөө юумэн хуу ху-
билшоо... Ши гэхэдэ, Гомбын басаган, нюур шарайгаараа зохид ба-
саган байнаш, бишье шинии наһанда ябахадаа яһалал сэбэр басаган
гүүлжэ ябагша хэм... хи-хи-хи-хи... *Ная*, тэрэ таанадай концерт хара-
жа нуухадам, ара тээмни нууһан хэн бэ даа нэгэн хажуудахидаа мүн
лэ шамайе магтажа, артистын мэргэжэлтэй болохо сэхэ хүсэлэнтэй
юм гэжэ дуугаржа байгаа һэн. Тээд... тээд... хайратай гээшэш, шам
мэтэ, иимэрхүү басагад хэзээдээшье суута артист боложо шадаа-
гүй байхал даа. Юундэб гэжэ гү? Артист хүн гээшэшни, сэхэнхидээ
эхэнэр артистнар, тон мэдээжэ болохо, тэрэ карьерэ гээшынсн хэхэсэ
һанаа юм һаа, алишье талаараа дутал дундагүй, дүрбэн тэгшэ байха
ёһотой ха. Тиимэ бээ? Ойлгоно гүш, дүрбэн тэгшэ, үгы һаа, хэндэш
хэрэггүй, нэгэ дутуу, тулюур, хаа яахана хүн зондо үзэгдөөд лэ, мар-
тагдахын тэндэ, мууханшаг артист гүүлэжэ ябаханш. Артистын ажал
гээшэ орёохон лэ байха, бүхы юумэншнни, ажабайдал, гэр бүлэ, үб-
гэн, үхибүүдшнни хүрэтэрөө булта хүн зоной хараса, шүүмжэлгэ доро
байха. Гайтайхан байха даа... Тиигүүлжэ байнхаар, юрэдөө миин
юрын хүн ябаашань дээрэ ха, намдал адли... *Хи-хи-хи-хи!* Шагна,
шагна, зүб юумэ шашажа байһан лэ байхаб, хожомын намда үшөө
баяршье хүргэжэ байхадаа болохош. Дүрбэн тэгшэ гэнэм!. Нюур
шарай, фигура... Эдэ мэтэшэлэнэй шамда байжа байн гэхээн, ай,
халаг, хүлнүүдшнни... хүлнүүдшнни гэжэ... тор торпогор, тэрэ саанаа
муухай... маягар... Тиигэжэ байжа шамда энээнһээ урда хүн хэлэжэ
үгэдэггүй байгаа ха, үшөө бага гээшэ аабзаш даа. Эхэнэр хүн гээ-
шэшни бэс махабадайнгаа мууснь нюужа, һайснь үргэжэ, һайрха-
жашье гэхэдэ хамаагүй, ябаха ёһотой юм. Ойлгоно гүш, бидэ эхэнэр-
нүүд гээшэбди!!! Баарһан, шишье баһа, мэдэһэн байгаа һаа, муухай
хүлнүүдээ нюуха байгааһ. Тиихын орондо, үшөө тайзан дээрээ га-
рашоод... хи-хи-хи-хи... маягар хүлнүүдээ олоной урда һайрхаһан
юумэдэл... Бишье өөрөө муухай, мундуу балсагар хүлнүүдтэйгээ
шинии наһанда ябахаһаа мэдэхэ хадаа, тэдэнээ мүнөөшье хүрэтэр
ходо нюужа ябагшаб. Хэн минии хүлнүүдэй муухайснь хараа, үзөөб?
Хэншье хараагүй байха. Тиимэһээ мүнөөшье яһалал эхэнэр ябагшаб
гэжэ һанагшаб, эндэ, магазинда ороһон танил, танилшье бэшэ эрэ-
шүүл, ойлгожо байхадам, яһалал намаар һонирхоод гаража байгшад

даа. Хи-хи-хи-хи. Үшөө тийхэдэ, хахад бэсмни, муухай хүлнүүдни энэ прилавкын доро... Хи-хи-хи-хи... Зай гэжэ, ши, Гомбын басаган, намда, нээрээһээ, гомдожо байнагүй бээш, тухатайл, тулхабаатайл юумэ шашажа байһан байхаб. Магад, ябан, торшогор туранхай хүлнүүдши таргалжа, булсыдахадаа болохо, зүгөөр маяа хүлнүүдши тэгшээршэхэ гэжэ гү? Үгы ааб дө-ө, тиимэ юумэн гээшэ хаанаһаа байхаб. Энэшни саанаһаа, уг гарбалһаан гэжэ мэдээрэйш. Эсэгэшни тиимэ бэшэ, харин эжыншни маягар хүлнүүд хайшаа орошохо нэм. Болодог юм хаань, алха балтаар сохюулжа тэгшэлүүлхэ байгааш... хи-хи-хи-хи... Баарһан, хайратай басагахан, мүнөөнэй моодно шордогор үмдэ үмдэнгүй, ходоодоол халхагарнуудыень үмдэжэ гү, али намдал адли наһан соогоо нарпагар юбкэхээ халахагүй гэхэн басаганши даа. Зүб гү? Тон лэ зүб байха. Тсэд, юун мүнөө таанадай толгой соо иимэрхүү бодол байхаб, толгойгоо эрьшөөд лэ, тэнгэрийн тээ доохонуур тэлмэрдэжэ ябаһан тэнэг наһантнай..., – гэжэ байжа олон юумэ шашаба.

...Лайжадай досоо гэнтэ гал түймэр носоходол гэбэ, нээрээһээ, хэншье урда тээнэ иигэжэ байжа энээн тухай тэрээндэ дуугардаггүй байгаал. Тэрэ магазинһаа түргэн гаража, нэгэшье тогтон торонгүй гэр тээшээ гүйшэбэ. Хоёр нюдэнһөөнь эжэлэдгүй гуниг, гомдолой гапуун нулимсанууд гоожоно. Оройдоо 15 наһандаа ябаһан басаган, гэнтэ мүнөө иимэ муухай юумэ өөр тухайгаа дуулажархихадаа, урдаһаань ябажа ябаһан алишье хүн зонһоо тон эшэжэ, хоёр маяа хүлнүүдээ хайшаншье нюужа шадахагүй байһандаа тон эшэжэ, тэрэ дороо газарай габа уруу орошохоор, эгсэ эрьсхээ урасхал уһан уруу хүрэшэхөөр бэлэн гүйнэ...

Харшынгаа үүдэ татажа хорёо соогоо ороходоол Лайжад халта ами абаба, тиибэшье, тэрэ зуурандаа гэртээ оробогүй. Нэгэ хайниинь гэхэдэ, энэ үедэ газаагуурнь хэншье үгы, тиимэһээнь малайнаа хотон соо орожо, бүри саашаа тугал хурьганай үбэлэй сагта байршадаг амбруушха соо хоробо. Хэндэшье харагдангүй, үс наһаараа эндэ, харанхы нүхэндэ хоргодоод һууха дуруаниинь хүрэнэ...

Хажуудаханань, хашаагай саанаһаа тэрээн тээшэ анхаралтайгаар харапоод байһан тугал, хоёр-гурбан хурьгадай хажууда садатараа уйлахадаал, нэгэ бага солоо оробо. Продавец намганай нэгэ бодолгүйгөөр, ухаагүйгөөр мэнэ һая магазин соо шашааншье хаань, сэхэ уруунь табиһан тэрээхэн тарган эхэнэртэшье Лайжад мүнөө гомдоногүй. Маягар хадаал маягар хүлнүүд, хайшаа ошохобши.

«Юун, иихэдээ, хургуулийн үхибүүд миний хойноооо хургаараа зааж байжа энесэлдэдэг, наадалдаг байгаа гэжэ гү?! Тийхэдэнь би үшөө тайзан дээрэ гарашоод, урдаһаань энесэжэ, хатаржа байха гэжэ. Ямар эшхэбтэр гээшэб! Тээд... тээд... хүнэй дуулаха, хүхихэдэ, юундэ хүлнүүд хамаатай болошохо юм!/? Маягар хүлнүүдтэй хүн артист боложо шадахагүй юм гү? Юундэ нүхэд басагадаймни нэгэнииньшье, эгээ ядахадаа, эжымни ойлгуулжа, хэлэжэ үгэдэггүй байгаа?..» – гэжэ байжа Лайжад толгойгоо үбэдхөөнэ.

Энэ үдэрһөө хойшо Лайжад гэнтэ ондоохон болошобо. Гэнтэ томо болошоһондол. Дуу-шуу үсөөнтэй болошоһон тэрэниие эжыншье, классайнь удамарша багшаншье: «Лайжад, юун болооб, үбдөөгүй аабзаш?» – гэжэ нэгэтэ бэшэ хурагшалһан, тэрэнтэй сэхэ зугаа бэдэрээд туршһан, тээд «бараг, яагаашьгүйб» гэхэхээн бэшэ юумэ дуулангүй үлэһэн. Үшөө нэгэ гайхахаар юумэн гэхэдэ, энэ үдэрһөө эхилжэ Лайжад хургуулийнгаа энэ тэрэ дуу, хатарай кружогуудта, концерт нааданда ябахаяа болишоо. Тиибэ яабашье энээхэн басагамнай, артист болохо байгаа гэхэн бага наһанайнгаа шийдэбэриһээ үшөө халаадүй, телевизорээр гоё сэбэр артистнарай дуулаха, наадахаарнь һонирхоһон лэ зандаа. Зүгөөр урданайхида ороходоо нэгэ ондоохоноор тэдэ зоноо анхаржа хараашалдаг болошонхой; өөрөөшье ойлгомторгүй, нэгэл мэдэхэдэ, бэс махабад, хүлнүүдэйн сэбэр гоёсын бэдэржэ эхилшэһэн байдаг.

...Үбэлшье үнгэржэ, хабар ерэбэ. Наяын сагуудта толгой сооһоон гаража гүэхээс болишоһон хэрэг, асуудалдаа харюу бэдэрһэн Лайжад нэгэтэ үдэрэй дүүрэгтэжэ байхада нютагайнгаа амбулатори ерэбэ. Эндэ үнинэй, бүри үнинэй, фельдшерээр Норжима абгайхан ажалладаг юм. Даруу, номгон зантай энэ эхэнэр, юрын фельдшер мэргэжэлтэйшье хаа, нютаг, аймаг соогоо дуутай-суутай, ямаршье институт дүүргэһэн врачуудһаа дутуугүй шадабари сэхтэй эмшэн, аргашан гүүлэдэг юм. Үхибүүдэй хургуулиһаа бусаха бүхэндэнь, энэ фельдшер эхэнэр сонходоо орой болотор харагдажа һуудаг һэн, тиимэхээн Лайжад, амбулаторидо сохом хэншье үгы байха гэжэ бодоходоо, яаралгүй тишээ ошоо һэн. Зүб, тэндэнь мүнөө коридор соохи шала угаажа байһан пенсионер эхэнэрһээ ондоо хэншье үгы, харин Норжима абгай саанахи таһалга соогоо саарһан дээрэ һууна хэбэртэй.

Лайжад айжа, мэгдэжэ байжа тишээ орожо, арай шамай аргаахан мэндээс хэлэбэ. Фельдшер һамган стол дээрэхи саарһануудһаа толгойгоо үргэжэ, нюдэнэйнгөө шэлые нидхэ өөдөө түлхижэ, эдир

басаганай энэ орой болоһон хойно тэрээндэ сэрэшэхэдэнь нэгэ бага гайхангяар угтажа абаба ха. Хайшан гэжэ наһатай зон үхибүүд, жаашуулыс танижа ядахадаа эхэ, эсэгынь нэрыс дурсажа байжа һурагшалдаг бэ, тон тэрээндэл адли, Норжима абгайшыс Лайжадай урдаһаань нэгэ удаа анхаралтайгаар хараһанайнгаа удаагуур:

– Сайн, сайн. Ньюр түһөөршни тухайлхадам, Гомбын басаган гүш даа? Эсэгэдээл адли хүн байнаш, эсэгээ дуряһан басагад сэбэр байдаг юм гэлсэгшэнь зүб лэ ха. Ямар нэгэ шухала хэрэгэй гарашахадал, энэ орой болоһон хойно наашаа срэбэ бээш? Манай хүдөө нютагай шинии наһанда ябаашад шэрхи, баатарнууд ябагша юумэд, үбдэхэ, врачуудаар ябаха гээшэнь тон хомор байгша, энэнь хайн лэ гээшэ ааб даа. Ехэнхидээ энээгүүршни нарай нялха, жаа үхибүүдээ тэбэриһэн залуу эхэнэрнүүд ба наһажаал пенсионернүүд лэ ябагша даа, тиимэһээл шинии энэ срээшээршни би бага зэргэ гайхажа байна гээшэ хаб. Зай, хэрэгээ хэлэ даа, юун болооб, юуншни үбдөөб? – гэжэ энсэбхилбэ.

Лайжадай досоо нэгэ бага дээрэ болобо.

– Норжима абгай, та намайе наада бү баряарайгты, минии танда срэһыс нютагаймнай нэгэшыс үхибүүд мэдэхэ ёһогүй, үгы наатнай би срэхэн хэрэгээ хэлэнгүй энэ дороо һөөргөө ябашахаб.

– А-а, тиимэ сэхэ нюуса гү, яахаб теэд. Хэн гэжэ нэрэтэйбши даа?

– Лайжад.

– Лайжад... гоё нэрэ. Лайжад, мэдэжэ аба, бишни хүниис эмшэлхэ, аргалха гэхэн мэргэжэлтэй хүм, харин хэнэй ямар үбшэнгөөр үбдөөд байһыс энэ тэрээгүүр тараажа ябаха гэхэн бэшэ. Фельдшер, врачуудта тиимэ юумэ гэжэ огто байдаггүй юм, энээнһээ айлга, гайхалга үгы. Хамаагүй, бү нюу, юун, ямар шалтагаанаар срэхэнээ нюунгүй хэлэ, шадахал наа би шамда туһалхаб, шинии нюусыс ши бидэ хоёрһоо ондоо хэншыс мэдэхэгүй байха.

Лайжад тон сэхэ нюусаяа энэ наһажаал фельдшертэ арай шамайшыс гэжэ холо наагуур тойруулжа байжа ойлгуулжа үгэбэ ха. Түрүүн тон анхаралтайгаар шагнажа эхилһэн тэрэ эхэнэр, һүүлдэнь халта энсэхэдээл:

– Баарһан, иигэжэ зобожо ябаһан үхин гээшэбши-и... Намда иимэ һонин асуудал табихан хүн үшөө дайралдаагүй юм. Хүнэй наһан утал гээшэ ха, наһан соогоо юуш үзэхэш, ямаршыс үбшэн хүрэшэһэн хүнтэй дайралдахаш, хүндэшыс, хүнгэншыс... Нэгэ иимэрхүү, хүниис гайхуулһан ушарнуудын аргагүй досоошни хадуугдажа абташадаг

юм, яаһаншье мартагдахагүй. Ехэнхидээ хүнэй ами наһантай хамаатай, арай шамай үхэлэй муухайһаа мултаржа гараашадынь. Маанадайшһи ажал иимэл гээшэ, ходол хүлгөөтэй, ханаа зоборитой, хайшан гэхэбши, харин таанадые – артист, балет, хүгжэм, дуун гэхэ мэтэ хайхан сэбэр ажал шэлээшэдые харахадаа – би ходо атаархадг хүм. Энэшһи дээрэхэ үршөөгдэһэн, бурханһаа үгтэһэн талаан бэлиг гээшэ ха. Нээрээшье гоё бэшэ гү: хайханаар хубсалжархёод, гоё хайхан ордон соогуур дуу дуулалдажа, хатаралдажа ябаха гээшэ, бидэн шэнги үдэрэйн үдэртэ шуһа, нүожэ хаража байха бэшэ. Зай гэжэ, энэ наһан соомни, ажал дээрэмни, нэгэ иимэ һонин, үшөө үзөө хараагүй асуудал нэгэ хүн табья һэн гэжэ одоо нээрээһээ ханажа ябахаб. Лайжад, юундэб даа намайшһи, юрын лэ фельдшер мэргэжэлтэниис, нютагаархиднай бүхы үбшэн зоболонгуудыс мэдэхэ, аргалжа шадаха врач-доктор шэнгээр ханадаг юм, зарим сагуудта энээн тухай ойлгуулжашьс хэлэхэдэ ойлгохогүй, өөһэдынхээрээл болжог, туһалыг, аргалыг гэлдэхэхэ бэшэ. Аймагай түб холо бэшэ ха юм, тэндэтнай одоо гээшэ ямаршьс мэргэжэлтэн врачууд байхал даа гэхэш заримандаа. Тиимэхэе шишьс мүнөө ойлго намайс, би шинии асуудалда сэхэ зүб харюу үгэжэ шадахагүй байнаб. Сэхэ зүб харюу гэхэхээн байха, ямар мэргэжэлтэн врач эндэшһи туһатай байха хаб гэжэ даб дээрээ өөрөөшьс маргажа байнам. Городто, Улаан-Үдэдэ, элдэб янзын врачууд байгаал юм бээ, харин эндээ гэхэдэ, аймагаймнай түбэй хирург врач лэ шинии энээхэн асуудалда харюу үгэжэ шадаха хүн байгаа юм бээ, али, үгыш юм гү? Тэндэш үнихэнэй Логинов гэжэ суутай хирург ажалладаг, Геннадий Михайлович гэжэ нэрэ обогтой байха, хамаагүй, айлга үгы, тишшээ нэгэ ошоходоо орожо хураарай, нэгэ һайн харюу үгэхэл байха. Өөрөө орохоёо айжа, гайхаа юм наа, эжы абадаашьс захяарай, асуугаад, хурагшалаад ерэнэд бээ. Байза, тиигэжэшьс бү хэлсэбди, шиниингээ энээхэн нюусыс хоюулан лэ шиидхэжэ үзэс. Бишһи шинии эжы абаһаашһи дээрэ байхаб, аймагай сээнтэрэй больница уруу ходо харгылжа ябадаг, тэндэхи врачуудыс дүтэ таниха хадаа, өөрөө хурагшалаад, мэдээд шамдаа нэгэ юумэ дуулгуужам, зү?

Норжима абгайн энэ хэлээшэхэ Лайжадай досоо уужам болжог, тэрэ досоогоо бүтүүгээр энсэхэдээд абаба.

– Харин шиниингээ табихан асуудалда мүнөө дээрээ өөрөө юу хэлэжэ шадаха байнабиг гэхэдэ... заа-зуухан даа, шадаха зэргээрээ гэхэдэ. – Наһажаал фельдшер нүдэнэйнгөө шэл абажа, бодолгото

болонгоо, стол дээрхи саархануудаа саашань түлхинэ. Тиихэдээ энэ үдэрэй ажални ихэдээд дүүрбэ гэхээс ханаба гэшпэ. – Эндэшни, Лайжад, тэрэ витамин «А, С» гэшпэдэй дуталдаһанһаа болоһон үйлэ хаш. Огородой ногоон эдээн, далайн дабһатай ургамал, амитадай эдээн, схэнхидээ заһаһанай тоһон гэшпэд тон аргагүй хүнэй бэе махабадта туһатай юм. Тиихэдэ, шишье өөрөө мэдэхэ, дуулаһан байхаш, манай яһатан зон урдандаа иимэрхүү эдэе хоол даншье һаа хомор хэрэгсээдэг, сагаан эдэе, мяхаар лэ схэнхидээ хооллодог байһан гэшпэ ааб даа, тиимэхэе хамаг юумэн эндэһээл эхитэй байһан байха. Урданай наһажаал үбгэд, хүгшэдые харахада, манайшье энэ нютагта, өөрөө анхаржа хараарай даа, бултадаа шахуу маягар хүлтэйнүүд байха, тиимэхэе байха, зарим мүнөөнэй залуушуулай хүлнүүдшье тиимэ гоё сэбэр бэшэ ха. Яахабши тсэд, иимэл ха юм даа, угаа дамжажа ябаһан шуһан, шүлһэн гэшпэмнай, юу тиимэ бэлээр үгы болошохоб. Мүнөө саг хубилжа, буряад зоной эдэе хоол, ажабайдал ондоо болонхой. Ямар олон сэбэр, үндэр гоё бэстэй, гоё хайхан хүлнүүдтэйшье, хүбүүд басагад мүнөө сагта үйлсөөр харагдадаг болошоо гэшпэб. Энэнь хайн лэ юм бээ. Тиихэдэ ши, баарһан, угаа дамжажа ерэхэн нэгэ иимэ хэрэггүй ушаралтада дайруулшоод энэ схэ ханаата боложо ябаха гэжэ. Ойлгожо байнам, эгээ сарюухан, эгээ хайхан наһандаа ябаһан үхин... сэбэр хайхан эхэнэр ябаха гэшпэшни, маанад эхэнэрнүүдтэ, нэгэ талаараа, яахыншье аргагүй, хэрэгтэйл зүйл юм бээ. Зүгөөр, ши, Лайжад, энээндээ ханаата схэ бү боло, зү? Зобожо, эшэжэ бү яба, хүн гэшпэшни нэн түрүүн хүнэй досоохи хайниие, сэдхэлэй хайниие шэлэжэ абадаг юм, харин хүлэй хайханиие бэшэ. Хожомоо схэ болоходоо энээниие өөрөө хайн таажа, мэдэжэ абахаш даа. Тиибэ яабашье, тэрэ Логинов врачһаа бишни һураха гэхэн юумэсэ һурахаб заатагүй, харин ши, шадаал һаа, тэрэ ногоон эдээн, заһаһанай зүйл хэрэгүүдээр схээр хооллохоёо бодожо байгаарай, юуншье һаа туһатайл байха, – гэбэ.

Энэ үедэ коридорой үүдэн нээгдэжэ, шала угаагааша һамган фельдшер тээшэ асуунгяр хараад абана.

– Оро, оро, Бүтид, энэ Лайжад бидэ хоёр хэрэг ажалаа дүүргэбэди, ихэдээд ябахамнай, – гэжэ дуугарһаар фельдшер һууриһаа бодобо.

Энэ хөөрэлдөөнһөө хойшо һара гаран сагай үнгэрөөд байхада, Норжима абгай үгэдөө хүрэжэ, тэрэ Логинов гэжэ врачтай хөөрэлдэхэн байжа, нэгэтэ үдэ багаар үйлсэдэ ябаһан Лайжадые дууджа,

дуулахан, хөөрэлдэхэнөө дуулгаба. Нонининь гэхэдэ, аймагай сээн-тэрэй хирург энэ нютагайнь фельдшер эхэнэртэл адли, ургаж, үдэжэ ябахан эдир басаганда тэрэл эдэе хоол – огородой, загаһанай, фрукт эдээн гэшпэдые шадаал хаа сэхээр эдижэ байхыень дурадхаһан байба. Тиигээд үшөө, ажал дээрээ үдэрэй үдэртэ ямар муухай үбшэнгүүдтэй дайралдадаггүй байһанаа, ямар хухарһан хүл гарнуудыс хамтаруулдаг, отолжо хаядаг байһанаа хэлэһэн, тиимэһээ, тэрэнэй, Лайжадай маяа хүлнүүд эдээнэй хажууда юуншыс бэшэ, энээндээ сэхэтэ ханаа үнөөн боложо байхагүйснь дурадхаһан байба. Харин басаганай үнэн дээрээ хүлнүүдээ сэхэлүүлхээс хэдээ юм хаань, манай Улаан-Үдэдэ мэдэхэгүй, Новосибирск хотоһоо нааша иимэрхүү операци хэдэггүй ха, энэенииснь өөрөөшье мүнөө дээрээ мэдэхэгүй байһанаа хэлэһэн, зүгөөр тон мэдэхэ ханаа хаа, басаганай аба эжынь өөһэдөө Улаан-Үдэ ошожо хурагшалхадань болохо, үшөө иимэрхүү операцида лаб лэ сэхэн мүнгэ гаргагдаха байха гэһэн байба.

...Хабарай һүүлшын май харын гарахада, Лайжадай эжы аба хоёр басагаа гайхажа абаба. Урда жэлнүүдтэ газаагаа огородой ногоон ургамал нэгэ муушагаар тарижа, мууханаар ажаллажа байдаг байхадань, энэ удаагуур Лайжадын бултанһаа урид огородоо хайнаар тария, ажаллая гэхэһээн байха, өөрөө хэнһээш үлүүгээр тэндээ ажалладаг болошобо. Тсэд, баарһан басаганай, юундэ иимэ хэсүү болошоныень гэртэхинь яаж тааж шадаха бэлэй даа.

Үдэр хоног, харануудшыс хубарилдан ошоно. Үнинһөө нааша өөртөн тон нангин, үдэрэй ханаан, хүнийн зүүдэн болошохон нюуса хэрэгээ Лайжад нэгэтэ эжыгтэйгээ хубаалдаа һэн. Басаганайнгаа юундэ энээхэн зугаа үүсхэһыень, яахая байһыень эжынь түрүүшээр тааж, ойлгожо ядажа байһанаа, һүүлдэнь мэдэбэшье, һэмшыс гээгүй. «Юугээ дуугарнаш Лайжад, шинии хүлнүүд хэндэ тойбо хээ юм, ямар операци, хаана байнаб тэрэ обоо мүнгэншн. Өөрөө ши, юрэдөө, ойлгоно гэшпэ гүш, юу шашажа байһанаа?» – гэхэ мэтэ гомдолтой үгэнүүдыс басагандаа хэлээд, газашаа гаража яашоо һэн. «Эсэгэ намайе ойлгохо һэн даа», – гэжэ Лайжад бодобошье, архи тамхинда дуратай дээрэһээ ажал мүртэй хэдэггүй, мүнгэ зөөрийн талаар гэртээ юумэ мэдэхээс болишохон эсэгэдээ юумэ дугарангүй үнгэргэбэ.

...Энэ саһаа хойшо, хэдэн үдэр, харанууд бэшэ, хэдэн жэлнүүд хубарилдан ошобо. Манай дээрэ дурсааша сэх харгын захидахана оршодог хүдөө нютагай эдэе хоолой магазинда хаяын сагуудга сэбэрхэн

зохид басаган ажаллажа эхилээ юм. Миин юрын, ажал үгы дээрэһээ эндэ ажаллажа эхилээ бэшэ, харин хоёр жэлэй туршада Улаан-Үдэдэ һуража, «продавец» гэхэн тусхай дипломтой басаган байха. Таанад, уншагшад, энэ хэн-юун басаган бэ гэжэ таажа үрдсэд байна бэ-зэт? Тиимэ даа, тэрээхэн Лайжаднайл даа. Үнэхөөрөөшье, сагайнгаа ерэхэдэ, бэсэжэ абahan һургуулийн тэрэ басагамнай нюур шарайгаараа үшөөшье сэбэр болошоо ха. Магазинда ороош о эрэшүүл энээнийнь тэрэ зууранда анхардаг, нюдөөрөө шүбгэдэдэг гэжэ Лайжад өөрөө мэдэжэ байдаг, зүгөөр... зүгөөр... прилавкын саана байһан тэрэнэй хүлнүүдэй хайшааснь тэдэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэй...

Сонхын шэлэй саана зурыһан сэхэ харгыгаар шуран хурдан хүнгэн машинануудай хүхэлбэ холын хада тээшэ, хүн зоноор элбэг хото город тээшэ шуумайн ошохыень харахадаа, энээхэн залуу зохид эхэнэр гунигтай нюдөөр тиишээ шэртэн, дээрэһээ һанаа алдаад абадаг юм...

АМАРАЛТА

Хонгор залуу һаһанһаа эхилжэ таби хүрэтэрөө эсэхэ, зогсохо гээшье мэдэхгүйгөөр түрэл колхоздоо трактористаар ажаллажа байһан Гомбо Санжисвич энэ зун түрүүшынхисэ амаралтада гараба. Һаһан соогоо түрүүшинхисэ! Гушан хоногой амаралтыс гэртээ байжа дууһан амарха гэжэ шийдэбэ. Үгы, нээрэй, юун болошоо юм, – хүнүүдтэл адли амараадшье абахада яшаха юм? Ажал, ажал, дууһаха дундархагүй ажал. Нютагайнь һургуулийн багшанар жэл бүхэндэ бүхэли зун шахуу амаржа байдаг бэшэ аал? Мүн городой ажалшадшье гэжэ жэлдээ нэгэ һара амархынгаа хажуугаар, үшөө долоон хоногой хоёрыень диваан дээрээ хэбтэшөөд телевизор хаража гү, али эрэшүүлын гэжэ, нэгэнэйнгээ газар сугларшоод, «юун боложо байгаа юм эндэмнэй!» гэжэ талын хүнэй сошожо абамаар шашхаа табилдан байжа, тэрэ домино гээшын нюдэжэ һуулсадаг бэшэ гү? Хүдөөгэй трактористын ажал заводой ажалайхиһаа юугээрээш дутахагүй, үшөөшье үлүү байхадаа болохо. Гомбо Санжисвичай үглөөнэй найман саһаа ажаллажа эхилээд, оройн табада, юунэйшье, газар галабайшье урбалдажа байгаа һаа, ажални дүүрээ гэжэ тракторайнгаа үүдыс пас-няс гэтэр хаажэ талада хаяжархёд, гэр тээшээ гэшхэлжэрхидэг байгаа һаань, юун болохо һэм? Үглөө

бүхэндэ улаан нарантай сугтаа бодогдохо, харин гэртээ һөөргөө бусахадань, үглөөнэйн наран тэнгэрээр тэнэжэ эсээд «унтаридаа» орошонхой байха. Жэлэй алишье сагта хүдөөгэй ажалшад амарха гэшые мэдэхгүй – бүхэли наһаараа, морилон морилтороо, хоёр наранай хоорондо һалиржал, һалиржал ябаха. Колхозой ажалай хажуугаар үшөө өөрыншни, юрэдөөшье дууһахагүй, гэрэй ажал гэжэ байлсаха.

«Хүрөө ха. Энэ зундаа һайса гэтэр амараад абаха байна», – гэжэ үнгэрһэн хабарай шанга ажалай дүүрэхэ тээшээ дүтэлжэ байхадань, Гомбо Санжиевич бодолгомжото болоһон юм. Али, табин наһанай дабаа дабагдажа, хүгшэрхын харгы нээгдэшэбэ гү? Бэе махабадай элүүр энхэ, яагаашьегүй байхада, иишэ тиишээ аршаан-курортнуудаар ябахаяашье байгаагүй аад, гэнтэ юун амаралта гээшэдэ хорхойтошобо гээшэбэ? «Хамаагүй, һара соо гэртээ һуугуужам, һамаарха юумэн олдого байха даа», – гэжэ һанаандаа хүрэжэ, һарбайһанаа абахаяа шиидэшэһэн тэрэ үсэгэлдэр үглөөгүүр колхозой түрүүлэгшэдэ орожо гараа һэн. Амаралта тухайгаа түрүүшынхисэ дурсажа байһан Гомбо Санжиевичые халта гайхаад абаһашье, һүүлдэнь: «Зай, яахаб тээд, амархал болоо гүбтэ даа. Колхозойнгоо үнинэй бэрхэ ажалшанда яажа арсажа байхабиб. Һайн сүлөө саг шэлэбэ гээшэт; хабарай тарилга, газар хахалгын ажал дүүрэжэ, үбһэндөө ороторнай эгээл нэгэ һарын тухай болзор байна, трактораа газаагаа табижархёоройгты», – гэжэ түрүүлэгшэ зүбшөөлөө үгэбэ.

Забда сүлөөтэй болоһон Гомбо трактораа удаанаар унтаргаажа, үдэшэлэн тээ банияа түлижэ, мүнөө үглөөгүүр унтаридаа налайжа үдэ болотор тооной унтаж абаба. Һонин, гоёхон даа! Иимэ юумэ гэшые хэзээ үзэһэн юм, һананагүй. Хонгор залуу хорёод наһандаа гү? Гэрэй эзэн һэришөөд, үшөө хахад часай туршада ном баряад хэбтэһэнээ бодожо, арбаад жэлэй саана хариин гүрэнһөө хүндэ захижа асарууһан, үсөөн тоото үмдэгдэһэн һайхан спортивна костюмаа шифоньерһээ абажа үмдэбэ. Хүлдөө шэнэшэг туфли углаһан аад, орхижо, хубсаһандаа тааруулжа гэжэ, хүбүүнэйнгээ саб сагаахан кроссовко оложо абаба. Иигэд гэжэ хубсалаад байхадаа, тэрэ курорт-санаторийн амараашадһаа дутахагүй байхаб гэжэ һанашоо хаш. Зай, саашаа юу хэхэ болоноб? Гэрэй, газаагуурхи ажалда хүрэхгүй; иигэжэ үсэгэлдэрэй һамган, схэнүүд болоһон гурбан үхибүүдтээ шиидхэнхэй. Үйлсэдэ гаража һууха, – ондоо юу һонин байхаб! Хүршэнэр үбгэд шабгансанартай, үйлсын зонуудтай худал-нээрээгээ хэлсэжэ сагаа үнгэргэхэ.

Юун байха нэм, Гомбын газаагаа гаража хандай дээрэ хуухатайнь зэргэ, үйлсын нүгөө талада үдэр бүхэндэ залхуугүй хуужа хуудаг Лайжад хүгшэн хүршэ тээшээ удаан гайхангаяар хаража байтаараа:

– Гомбо-о, энэ ши хайшаа ошохоо байнаш? – гэжэ ооглобо.

– Хайшааш ошохогүйб, миин хуунаб даа.

– А-а. Үгы, тээд, ажалдаа юундэ гараагүй хүмши?

– Амаралтада гаранхайб.

– Амаралтада? Ямар амаралта?.. А-а, зүб даа... амаралта. Тээд хайшаа ошохошниб? – гээд, ярилсаха хүнэй бии болошоходо, хүхишэһэн хүгшэн замханагүй.

– Хайшааш ошонгүй гэртээ байжа амархаб. Үбшэ хабшан гэжэ намда үгы, барагтай, тиймэһэнь ишэ тийшээ холо руу ошожо зайгуултахань хашартай шэнги. Гэртээ, эндээ байхабо-о, – гэжэ дабтажа байһан Гомбын иигэжэ үйлсын хоёр тээһээ наһажаал хүнтэй хашхаралдажа байхадань һонигүй шэнги болошоно. Зүгөөр хүгшэн зогсохоор бэшэ:

– Гомбо-о! Шамайгаа амаралтада гарашоод амаржа байна гэжэ ойлгооби. Тээд мүнөө хайшаа ошохоёо, хэниис хүлэжэ байнабши?

– Үгы, юу ойлгожо ядаа юмтэ, миин амаржа хуунаб, тандал адги.

– А-а. Энэ гоёор хубсалжархёод байхаданши, нэгэ тээшээ ошохоё байгаа гү гэжэ ханааби. Тийгээ хадаа, наашаа ерэжэ хуугыш, хөөрэлдэл хоюулан. Эндэ нарадай, дулааншы. Үдэшэлэн тээ, нараа дахажа, танайнгаа хандай дээрэ хуужа сагаа үнгэргэхэбди.

«Юун, энэ шабгансатай бүхэлийн үдэр шашалдажа хууха гэжэ амаралта абаа нэн гүб», – гэжэ бодоһон Гомбо хүршынгөө дурадхалһаа арсаба:

– Үгы дө-ө, Лайжад эмгэй, битнэй үни хуухагүйб. Иигэд гээд гэртээ орохо гүб, али нэгэ тээшээ ошоходоо болохоб.

Уданшыггүй үйлсын хоорондуур годирһон харгыгаар, магазинһаа хэбэртэй, гартаа хэдэн пачка «Прима» тамхи баринхай Маняадай үбгэн һалирһаар дүтэлбэ. Харгын дундуур, Гомбо тээшэ хараашалһаар үнгэрхэ тооной ябатараа, тэрэнэйнгээ мэндэсэ хэлэн дохиходонь:

– Нү-е, хэн-юун эндэмнэй хуужа байгаа юм гэжэ, Гомбыгоо танингүй гарашахамни ха. Яажа байна гэшэбиб иигэхэдээ, доройтогдожол байна ха гү, – гэжэ дуугарһаар хажуудань ерэжэ хуужа, нүгөөдээ дээрэһэнь доошонь хүрэтэр шэнжэлнэ. – Энэ ши, Гомбо,

ямархан сүлөөтэйхэн, хайшаа ошохо гэжэ гоёшоод газаагаа хуужа хуунабши? Город гарахашни гү?

– Хайшаашье ошохоёо байнагүйб, миин хуужа хуунаб. Мүнөөдэрhөө эхилжэ харын амаралтада гаранхайб. Үдэрын үдэртэ тоһон, тоһон болошоһон хубсаһатай ябадаг намда нэгэ дахин хүндэл адли хубсаланхай газаагаа налайжа, амаржа хуухада яашаха юм, – гэжэ нэгэ доро эдэ үгэнүүдые дуугархадаа, хүршэ хүгшэндэл адли, дахинаа энэ үбгэжөөлдэ мүшхүүлжэ, мүрдүүлжэ байлтагүйнь дээрэ хэн ха гэжэ ханаа хаш. Номгон даруу, наһатай хүндэ шэрүүншэгээр дуугарба ха гүб гэжэ ханахадаа: – Маняадай абгай, таанад, пенсионернүүд шэнги сүлөө элбэгтэй байхада хайшаа байгдадаг хаб гэжэ мэдэхээс ханааб. Тиигээд эндэ наранда игаажа, үйлсөөр уруудаһан, үгсэһэн хүнүүдые тооложо хуунам, – гэбэ.

Үнэхөөрөөшье, үйлсын хүн зонуудтай шашалдажа сагаа үнгэргэхэ гэжэ Гомбо тугаарай гэрhээ гараа бэшэ хэн гү? Тиимэһээ Маняадай үбгэжөөлтэй энэ-тэрэ юумэ хөөрэлдэжэ хожуулан бага зэргэ хуубад. Тиигэжэ байгараа хүршэнь дахинаа:

– Гомбо, ши мүнөө хайшаа ошохоо ханаабши? – гэжэ хураадхина.

Тэг-мэг болошоһон Гомбо Маняадай үбгэн тээшэ нюдэнэйнгөө харасые сэхэ абаашан, хашарангяар:

– Хайшаашье ошохогүйб, эндээ хуухаб, үдэшэ болотор хуухаб, – гэбэ.

– Тиимэ бы. Найханаар хубсалаад байхадашни нэгэ тээшээ сохон ошохоо байна ха гэжэ ханааби. Үгы, тээд, аяр хара соо юугээ хэхэ болонош?

– Юуш хэхэгүйб. Энэл хубсаһаа үмдэнхэй, эндээл хуужа хуухаб. Амархамни!

– Зай, худалаар бү хэлэ. Хэзээ иигэжэ, амаржа хуудаг юм хэмши. Орден, медальнуудта хүртэгэрөө ажаллажа байһан шинии иигэжэ, аяр хара соо харьнайжа газаагаа хууха болоо хаашни, хэнүүдын колхозоймнай ажалыс хэхэ болоноб, тээд? Нэгэ шухала хэрэгэй гараһан лэ хада амаралта абаһан байхаш. Шимни тэрэ дуута-суута Хара далай, Хавхааз-Мавхааз гэшээрны аяншалаад ерэшэхөө ханаагүй бээш, а? – гэжэ хоёр гэрэй саанахана байдаг хүршэ үбгэжөөл Гомбо тээшэ мэхэтэйхэнээр мihэд гэнэ.

– Табин наһа хүрэтэрөө амаралта гэшыс үзөөгүйб, энээн тухай ханаандаашье оруулдаггүй байгааб. Тээд энэ болотор халиржа ябаһан минии хахад үдэршыс амаржа үрдээгүй байхада, таанад хүршэнэрни,

Лайжад эмгэй та хоёр, дэмжэхынгээ орондо, гайхалдажа, худалаар бү хэлэ гэлдэжэ байхат. Нютагайнгаа багшанарай жэл бүхэндэ аяар хоёр нара амаржа байхаарнь юундэ тээд гайхалдадаггүй юмтэ?

– Нэ, тэдэ багшанаршни, баарһад һамгадууд гэжэ, амаралтада гарахадаа шам шэнги гоё хубсаһаа үмдэжэрхёод, газаагаа һуужа байдаггүйл. Жэлэйнгээ бүхы хэхэ ажалыс тэрээхэн дурсааша хоёр нара соошни арай шамай үрдижэ хэжэ байдаг бэшэ гү?

– Одоо гээшэ эндэ өөһэдөө зүб хэлэжэ байнат. Би багшанарыс нэгэшье муушалхаа һананагүйб, гэбэшье, тэдэнэртнай бүхэли жэлэй хоёр нарыснь лэ хара ажал хэдэг зонууд, бэшынсь сэбэр хубсаһаа үмдэжэрхинхэйнүүд, рүчкэсэ баринхай столой саана һуудаг. Тиимэ бээ? Би гэхэдэ, үбэл зунгүй, хүйтэн халуундашье трактор соо һэгсэрүүлжэ, хара ажал хэжэ ябадаг хүн, нэгэ нарын туршада сэбэр хубсаһа үмдэжэрхёод, ажал хэнгүй ябаха эрхэгүй гээшэ гүб, а? Маняадай абгай? Иимэрхүү ажалтай хүнүүдтэ, нэгэ нарын болзор соошье юушье хэнгүй сэнгэжэ, амаржа байхада бээдэ туһатайл һэн хаш, харин сэбэр, хүнгэн ажалтай зонуудта амаралтада байхадаа бэсын-гээ шалаа гаргажа, гар хүлэйнгөө мүсыс хүдэлгэжэ, хара ажал хэжэ байхадань тойбо болохогүй, туһатайл байха һэн ха. Би тиигэжэ һа-наха байнам, – гэжэ Гомбо өөрынгөө зүбыс буляалдана.

Нэгэ хэды болоһон хойно хорон хошон үгэтэй хүршэ үб-гэжөөлөө ябуулжархиһан Гомбо: «Хүнэй амаралтада гараһаар яатараа һонирхоно, гайхалдана гээшэб эдэнэр. Эгээ ядахадаа хубсаһанда торсолдожо байха. Эдэ һаһатайшуулһаа байха үсэгэлдэр колхозой түрүүлэгшэшье амаралта тухай дуугархадамни гайхад гээд абана һэн. Юундэ? Одоо гэжэ, амаралта үгыгөөр ажалладаг зо-нууд манай нютагаар, гүрэн соогуурнайшье барагдахагүй олон бэшэ аал? Тиигэжэ байхадамнай, хари гүрэнүүдтэ заримашуулынь гэжэ амаралтаяа жэлдээ дүрбэ дахин таһалжа абажа байха. Жэлэй бүхы дүрбэн сагуудаар һонирхожо, дуратай тээшэ аяншалжа ябахаяа гэжэ. Нээрээшье, һонин. Нэгэ түхэрсэн газар дэлхэй дээрэ бултааран ажамидаржа байгаад, заримашуулнай амаралтада гарахаараа зондо гайхуулжа байхабди», – гэжэ байжа бодолгото болоһоно.

Гомбын һууриһаа бодожо, хорой руугаа орохоо ябахадань, өөрынь тракторта адли сэнхир «Беларусь» хажуудань ерэжэ тог-тобо. Ондоо бригадада ажалладаг залуушаг Жамьян тракторһаа хүрэжэ буухадаа:

– Нү-е, Гомбо абгай гээшэ гүт? Таниигаа танингүй байналби. Энэ юун боложо, найр нааданай үгы сагта, зохидоор хубсалжархёод,

сүлөөтэй байна гээшэбтэ? Хайшаа ошохотнайб? Нүгөө үйлсөөр харайлгажа ябаһанаа, тракторайтнай хорёо соогоо табяатай байхыень харажархихадаа, эзэнийн сохом гэртээ ха гэжэ, тандаа хэрэгтэй ерэбэлби. Тсэд, хэрэгнишые бүтэхэсэ болибо гээшэ ха, – гэнэ.

Жамьян иигэжэ дуугаржа байхадаа, Гомбо Санжиевичай үмдөөд байһан спортивна хубсаһанда жүтөөрхэжэ эхилшэнэ.

Зүб лэ ха, хара хирээнүүд соо сагаан боложо хубилха гээшэ холоһоо элихэн. Арбан долоон наһатай хүбүүнэй хаа хамаагүй һэн, харин бууралтажа эхилһэн толгойтой юрын ажалшан хүнэй хүдөө нютагта хүн зонһоо ондоохоноор хубсалжархёод байхада, зоной гайхалсаашань зүбшые байжа магадгүй. Ошожо, ошожо үшөө Гомбо Санжиевичай хари гүрэнэй спортивна костюм, сагаан кроссовко гуталһаа байха, шэнэ һайн, сэбэр хубсаһа гээшые наһан соогоо тоотойхон үмдэжэ ябаһан хүндэ. Тсэд, эндэ тэрэнэй гэмэ би гээшэ гү? Али өөрынгөө дорой ябадалыс харуулна гү? Үгы, үгы, Гомбо Санжиевичыс ходо ажалайнгаа тоһотой хубсаһаар ябадаг хүн гэжэ яажашыс хэлэжэ болохогүй; сүлөөтэй сагтаа сэбэр хубсаһаа һэлгэжэ үмдөөл юм бээ. Хүдөөдэ байдаг хүнэй амаралтада гаража, газараа һайхан хубсаһаа үмдэшөөд һуухаарнь юрэдөөл манай гүрэн соо гайхалладаг ха.

– Гомбо абгай, юун, шэхэтнэй хатуу болошоогүй бээ? – гэжэ Жамьян, урда сагуудта тракторай хүршэгэнээн соогуур хамаагүй хөөрэлдэжэ байдаг ахатан нүхэрэйнгөө мүнөө дуу-шуугүй болошоод байхадань, шангаханаар дуугараад абаба.

– Бараг, бараг. Амаралтада гаранхайб, үсэгэлдэрһөө хойшо. Нарын амаралтада. Хайшаашыс ошохогүйб, гэртээ байжа амархаб. Зай, юун хэрэгтэй ерэбэш, Жамьян? – гэжэ тэлэмэрдэн байжа Гомбо Санжиевич урдаһаань дуугарба.

– Миниитнай хэрэг бараг ааб дөө, орхис. Амаралтада гараа хадаа һайса амаратгы, юун танингаа тухашаруулжа байхабиб. Тракторайнгаа бага зэргэ паршаганахада, үбшэнгын таажа ядашоод, танһаа һурахаяа һанаа һэм... Аяар нарын амаралтада гараба гээшэ гүт? Юу хэхэ, хайшаа ошожо амархатнайб? Танайнгаа амаржа байха гээшые түрүүшынхисэ хаража, үзэжэ байналби. Намда амаржа болохо гээшэ гү? Арбан жэл соо тракторта һэгсэрүүлжэ ябанам, тсэд тиимэ гоё юумэ гээшые нэгэтэшыс үзөөгүйлби? Хойто жэл заатагүй амаралтада гараха байна. Тиихэдэ хайшаа ошохо болонобиб? Рио-де-Жанейро? Инди гү? Үгы, Африкын сафари гээшээрнь дура зоргон соогоо зайгуултахаб. Нэгэшыс дахин хаа, аяар нарын

туршада халуун агаарта бэсэ сохюулжа, сарсаһан, хүйтэ абаһанаа хайлуулжа, негрнүүдһээ дутуугүй хара болотороо арһаяа наранда патгаагаад ерэхэдэ яашаха юм, а?.. Үшөө дээрээ онгорхой машина-да хуушоод, дурамбай хүзүүндээ зүүшэнхэй, зэрлиг амитадай дундуур яаралгүйхэн ябуулжа ябахаш!?!.. Ха-ха-ха! Балтаһа-а... түү-наа, гээрээ. Үнэн дээрээ болоходо, мүнгэ салиншыё, копсейкэшыё үгы, энэл паршагандагаараа энэл үйлсынгөө тооһо бурьюулжа ябаха бэшэ аалби даа. Трактор соогоо һэгсэрүүлэ һэгсэрүүлһээр, хожомынь хэндэшыё хэрэггүй хүн, инвалидшыё болошоод хэбтэхэдэ магадгүйш. Зай гэжэ, үлүү юумэ шашажа байнхаар, Гомбо абгай, биш-ни ябаһуу даа, – гэжэ Жамьян, бараг залуу хүн хадаа, наһатайшуулдал адли Гомбыс сэх мүшхэнгүй, табиһан асуудалдаа өөрөө харюу үгэжэрхёод, ябахаа һэдэбэ.

Жамьянай үлүү асуудалнуудыс табяагүйдэнь Гомбо Санжисвич баярлаад абана. Үгы тээд, нээрээһээ, хүдөө нютагта тэрэнэй хүнһөө ондоохоноор хубсалжархёод хуухадань, зон һонирхоол юм бээ. Эндэ Гомбо өөрөө өөртөөл дурагүйдэжэ байһанаа мүнөөл ойлгожо эхилбэ хаш. Ажалай сагта «амаралтада гарааб» гэжэ, үтэлһэн үбгэд хүгшэдтэл адли газаагаа хуужа хуухадань эшхэбтэр шэнги болошоно. Нураһан юумэ нураар татагдахагүй гэдэгтэл, бүри залууһаа эхилжэ хара ажал гээшыс хайса хэжэ ябаһан хүндэ миин хуужа хууха гээшэнь таарашагүйл байна.

Гомбо гарынгаа хамсыс шуужархёод, тракторта дүтэлжэ:

– Носолдоошыё үгы һаа, нүхэр боложо, моторойншни дуугархыс шагнаад үзэхүүб. Хоюулан хадаа, магад, үбшэнгынь таажа шадахабди, – гэбэ.

– Ой-ой, бү дүтэлытэ-э энэ минии муухай тракторта, гоё хубсаһаа тоһон болгожорхихот. Байс дөө, Гомбо абгай, ябаһуу битнай.

– А, хаял даа саашань, тэрэ гоё хубсаһа гээшэсэ.

Тиигэжэ Жамьянтай тракторайнь хажуугаар нилээд эрьсэлдэжэ сагаа үнгэргэһэн Гомбо, һүүлдэнь тэрэнээ ябуулжархёод, энэ үдэрэйнгөө үйлсын амаралтыс иигэд гэжэ дүүргэжэ, гэр руугаа оробо. Үглөөдэрынь тэрэ үсэгэлдэрэйхи шэнги үдэ багаар бэшэ, бага зэргэ эртэшэг бодобо. Үргэһэ нойр сэлмэшэнхэй, мүн газаа наранай шааяшоод байхада, үбшэн-зоболон бэшэ, наһан дундаа ябаһан шамбай бэстэй эрэ хүн байгаад унтаридаа хэбтэжэ байха гээшэнь һонигүй шэнги. Мүнөөхи спортивна хубсаһая «үмдэхэмни гү, али үгы гү?» гэжэ бодожо байтараа, һүүлдэнь үмдэбэшыс, хүбүүнэйнгээ сагаан кроссовкыс орхижо, өөрынгөө гутал оложо хүлдөө углаба.

Нүүлдэнь гэр соогуураа нилээдгүйхэн тухашаржа эрьслдэбэ. Диваан дээрээ хуужа, телевизор хараха гэхэдэнь, үдэрэй сагта юун мүртэй хайн дамжуулганууд байха нэм. Байтараа ном уншажа эхилбэшье, үни болонгүй залхууниинь хүрэшэнэ. Үдэшэндөө, унтахынгаа урдахана, газетэ журнал шагаахааа бэшэ, ондоо дуран соогоо ном гээшье уншаха сүлөөгүй байгдahan хүндэ иимэрхүү удаан уншалга үнэхөөрөөшье хашартай шэнги болошоно.

Шалпаа хайхан зунай үдэр Гомбоһоо ондоо ямар хүн гэрэй дүрбэн углуус хэмжэжэ ябаа хаб, – тэрэ газашаа тэгүүлбэ. Газаагуурхи хэхэ ажал юу мундаха нэм, байгаал бээ, тсэд «хэхэгүйб!» гэжэ энэ хүмнэй тангариглажархёо нэмнай даа. Тракторгаа ябажа байхадаа сүлөө оложо, үглөө үдэшинь һамбаанда энэ ажалаа алдадаггүй байһан. Үхибүүдынь ба һамганиинь мүнөө гэртэхи газаагуурхияа үргэжэл байгаа юм бээд, гэбэшье, эзэн хүнэй нюдэндэ торсолдохо юумэнүүд олдоод лэ байна. «Үгы, үгы, юушье хэхэгүйб, амархаараал амархаб», – гэжэ шэбшэхээр Гомбо мүнөөхи үйлсынгөө һандай дээрэ ошожо хууба. Юун байлхаа нэм, үсэгэлдэрэйхидөөл адли, үйлсье үгсэжэ-уруудahan зонууд тэрэнэй газаагаа хуужа хуухаарнь торсолдоод, гайхалдаад лэ үнгэрнэд.

Гурбадахи үдэрөө үйлсэдэ гарахадаа энэ хүмнэй хари гүрэнэйнгөө хайхан костюмые орхинхой, юрын хубсаһаа үмдэжэрхёод хуужа хууба. У-хай даа, ялагар кроссовко гуталаашье һэлгэжэ угла, хайхан костюмаашье тайлажа хая, нютагаархидынь яатарааш тэрэнэй амаралта абаһаарнь һонирхожо, гайхалдаһан зандаа гээшэб? Тиихэдээ, хубсаһанай «гэмынь» эндэ үгы болошоно гү? Ехэл тиимэ байха; шогшо, хорон хэлэтэд хожомынь нэгэ юумэ олоод лэ, дабһа-дари дээрэнь нэмэжэ байжа, энээхэн «Адидас» хубсаһыень нэгэ тээн хабшуулдуулжа байжа, нютаг голойнгоо аман үгэ – тэрэ анекдот гээшынень болгожорхёод шалалдажа байха бээд. Тсэд Гомбо эндэ, үнэхөөрөөшье, өөрөө «гэм зэмэтэй» бэшэ бээ? Хари гэжэ, тиимэл байха. Амаржа хууха, айлаар тэнэхэ, архи тамхи бэдэрээд гүйхэ гээшье огто мэдэхгүй, ажаллаа шоргоолжондол адли зог гэжэ зогсонгүй, үглөөнһөө үдэшэ болотор ажал-ажал гээд лэ һалиржа ябадаг Гомбые нютагтань зон, юун, мэдэхгүй-танихагүй һэн гү? Тиимэхээл тэрэнэй хайхан хубсаһа үмдэжэрхёод газаагаа һальхайжа хуухадань гайхажа-гэлылдэжэ байна бэшэ аал?

Дүрбэдэхи үдэрынь үшөөшье эртүүр бодобо. Үдэ болотор орондоо ном баряад хэбтэхэнэ хашартай юумэн Гомбодо үгы шэнгээр үзэгдэбэ. Алха, хүхэ гартаа барижа газаагуураа юу хээхэнэ тоншоодынье үзэбэ. Бэсдэшье тэнигэр, үдэршье бараг түргэн үнгэршэбэ хэбэртэй.

Табадахи үдэрөө дахинаа спортивна хубсаагаа үмдэжэрхийн Гомбо аймагай сээнтэр автобуста хуужа ошобо. Хэрэгсэл болохо жэжэ-мжо юумэ алаабхинуудаар ябажа хараха ханаатай хаш, зүгөөр зүбынь хэлэхэ болоо хаа, – мийн тишпээ ошобо. Амаржа байхан хүндэ аймагай сээнтэрээр сэнгээд эрэхэдэ яаха юм?

О-е, даа! Хашартайхан, хаанашье хашартай зонууд байна. Аймагай үйлсэдэ дайралдахан ондоо нютагай танил тала хүнүүд, үнгэржэ ошоходоо, өөртэнь ордон-медаль зүүлгэһэн аймагай сэхэ ноёд сайдшы Гомбо Санжиевичай аяар харын амаралтада гарашоод гэртээ үнгэргэжэ байхаарнь сэхэтэ һонирхожо хурагшалнад. Юрэдөөл, түргэхэн гэртээ харижа, хорёо соогуураа дура зоргондоо ябантажа байгаашань дээрэ хаш гэжэ тэрэ бодобо.

Зургаадахи үдэрэй үдэшэлэн тээ колхозойнгоо түрүүлэгшын гэртэнь ошожо: «Үглөөдэрһөө ажалдаа гарахысми зүбшөөгыт» гэжэ гуйба. Эрхим бэрхэ трактористынгаа юундэ гэнтэ амаралтаяа таһалжа ажалдаа тэгүүлжэ байһыснь тухайсаһан түрүүлэгшэ энсэбхилэн һагад байбашье, һүүлдэнь болижо, контородоо, ажалайнгаа столой саана хуужа байһаншуу:

– Зай, яахаб тээд, болоо гэшгэ. Таанадай даажа ябаһан кукурузын поли үбһэ ногоондоо барюулжа байна һэн, тиимэхээ культиватораа зүүгээд үглөөдэртөө Хайлоостын хүнды өөдэ гараха болоолтойт, – гэбэ.

– Хари, хари, эгээл энэ үсдэ кукурузынгаа бог үбһэ сабшажа эхилдэг һэмди. Бэшэ хоёр нүхэдни нам үгыгөөрөө тухашаршаха ха гү гэжэ үсэгэлдэрэй ханаа зоборитой байгдагдаал һэн, – гэжэ, энсэдэтэйхэн амаралта тухайгаа мартажархиһан Гомбо үнэн зүрхэнһөө харюусаба.

Амаралтада гараһанайнгаа долоодохи үдэрэй эртэ үглөөгүүр хоршогор туранхай аад, шүрбэхэлиг бэстэй, нюураараа далан долоон уршалаатай, дулаанайшы сагуудта толгойһоо огто буулгадаггүй эрсэн фуражкаяа углажархиһан Гомбо гэрһээ гаража гэшхүүр дээрээ зогсобо. Үглөөнэй һэрюун тунгалаг агаар бэс эльбэхэдэд гээд абана. Тосхон ссогуурхи эрэ тахяанууд үшөө хуугайлалдаһан зандаа байжа, гэрэй хушалта доронһоо үнидэ гараһан борбилоонууд (юүгээл хэжэ энэ эртүүр һэридэг бэ энээхэн борохон жаа шубуухайнууд?) шифер хушалта дээгүүр шангаар пишаганалдан байжа собхоролдонод. Зүүн багахан гүбээнүүдэй оройгоор бултайжа ерэхэн улаан наран һаяын сагуудта харагдахаяа болишоод байһанаа, дахинаа мүнөө эртүүр бодошоод газаагаа байжа байһан гэрэй эзэниис

энээбхилэн мэндэшэлһэндэл боложо, урта үдэрэйнгөө уга унжагай ажалыс ябуулхаяа яаража байһандал огторгой өөдэ түргэн зүдхэжэ ошноо.

Уданшьегүй сэнхир үнгэтэй «Беларусь» трактор тосхонһоо гаржа Хайлоостын хүнды өөдэ ошобо. Яахабши тээд, иимэл ха юм даа, амаралта гэжэ мэдэхгүй хүдөө ажахын ажал гээшэ. Улад зо-нииньшье нонин: ажал хэхын хээд, амаржашье мүртэйгөөр шада-хагүй. Зүгөөр амаржа холо наагуур аяншалаад ерэхэ гэхэдэ, тэрэ сэхэ мүнгэ зөөринь хаана юм? Хэн нэгэнэйнгээ гэртээ байжа амар-ха гэхэдэ, бэшэниинь гайхалдаха-гэлыхэ юм байнад. Хэндэ гомдо-хобши? Иимэ хатуу шэрүүн байгаалитай газар нютагта хүн боло-жо түрэшэһэн хадаа, иимэ тэдхэмжэ, ажабайдалтай гүрэн-орондо ажаһуудаг хадаа, арад зонойнгоо абари зангыс дахажа, хүн зоной урданышье сэхэ гарангүй, холо хойноньшье үлэнгүй – дундаханиинь лэ, үнэн шэжэр юртэмсын алтан шорой-тооһо хүдэлгэжэ, үс сагуудай юрьсэн соо хара боро ажалаал хэжэ ябаашань дээрэ ха гү? Найхан дулаан орон, тэрэ Америка, Африка гээшэдынь байгаал юм бээд, орхис даа саашань. Гэбэшье, үглөөнэй улаан наранаар уужам тала дайдадаа гарашанхай, үндэр тэнгэрийн гүн сооһоо үнгын аялгаар хангюурдажа байһан багахан шубуухайнуудай хүхюун хонгёо дуус шагнажа, талын улыгам һалхинтай нүхэсэжэ, поли таряалангай га-зар дээгүүр хэдэг лэ ажалаа хэжэ ябахаһаа үлүү юумэн үгы хаш даа гэжэ Гомбо Санжисвич мүнөө досоогоо шэбшэжэ ябана.

МЭДЭЛШЭН

Ажалай үдэрэй дүүрэхыс арай шамай хүлэжэ шадаһан Ринчима Дамбисвна энэ-тэрэ саархануудыс өөрһөөн холодуулжа, һанаа ал-даһаар столой саанаһаа бодобо. Мүнөөдэр ажалһаа бага зэргэ эртэ-шэг талиишахаар забдажа байтарнь, үдэһөө хойшо үгы болошһон ноёниинь ажалай дүүрэхын урдахана кабинет соогоо гэнтэ бии бо-ложо, эртэ урид ябахаһаа байха, үшөө нэгэ час үлүүтэй ажаллагдаба. Тиин, мэнэ һаяхан лэ, ноёнойнгоо ябамсаарнь, энэ эхэнэр даруу хой-ноһоонь гаралсажа, доошоо буужа, үүдэнэй хажууда һууһан гэрэй харуулшан милиционертэ таһалгынгаа түлхюүр тушаажархёод, га-заашаа гараба. Зунай эхин һарын зохид дулаан үдэр хэрэлсы дээрэ тэрэниис угтажа абаба. Ринчима Дамбисвнадал хэн ондоо иимэ

хайхан үдэр нюрга, хүзүүнэй хии үбшэндэ баригдашоод, хүйтэн шулуун таһагай саарһа тооһондо дарагдажа һуухаб – хүн зон барандаа хотын талмай дээгүүр хүхюу, зугаатай ябанад.

«Мүнөөдэр даншыс хаа хашартай үдэр байгдаба. Нарынгаа амаралгада түргэн гарадаг хайб. Июль хара болотор үшөө хори гаран хоног, үдыл байна даа», – гэжэ бодомжолһон Ринчима Дамбиевна яаралгүйхэн хэрэлсыйһээ доошоо бууба. Тээд яараадшыс хайшаа ошохобши, – хооһон, хон-жэн гэр тээшээ гү? Хорин наһатай, ори ганса оюутан хүбүүнийнь хэшээлэйнгээ һүүлээр нэгэ тээ зайгуулгажа ябаһан байха. Тэрэнэй хайса иишэ тишээ адаглажа хараа хаань, энэ талмайн нэгэ углуу буландахи һуудал дээрэ хүрэг нүхэдтсээ шууяа гаргажа һуужашыс байхадаа болохо. Юрэдөөл, Ринчима Дамбиевна гэр тээшээ яаража байһандаа бэшэ, харин ажал дээрээ хашартай болошоһондоо энэ үдэрэй түргэн үнгэрхыс хүсэһэн юм. Хэзээ заяанай, хуушантажа эхилһэн, тугаарай дурсааша хии үбшэн ба нойргүй тооной үнгэргэһэн урда үдэшэ хоёр тэрэниис мүнөөдэр зобообо гээшэд. Бүхэлийн үдэр толгойнь үбдэжэ, бүлхышэһэн нюдэдынь аяганһаа наашаа унашахаяа байһаншуу үзэгдөө. Үдэр ноёнһоо табилга абаад ябашахаяашыс ханаа, тээд иимэрхүү үбшэн энэ жэлэй бүришыс олошоржо, хэдыл ходо табилга эрижэ байхабши.

Ринчима Дамбиевна яаралгүйхэн үйлсэ хүндэлэн гаража, энэ удаагуур ябагаар (автобусаар хаа, хоёр буудалай болохо зайс) гэшхэлжэ гэртээ ошохо гэжэ шийдэбэ. Ород арадай аман үгын ёһоор хаа, хүндэ бэсэ харуулжа, өөрөөшыс хүниис үйлсэдэ хаража ябахата яашаха юм? Үшөө тиихэдэ энэ хайхан, утаараа жэлэй тооной болохо зунай үдэртэ, хаяхан задаржа, ногооржо байһан эндэхи талмайн модо, һөөгүүдэй үнэрөөр анхилһан агаараар амилха гээшэ, яагаашыс хаа, кабинет соохи саарһанай тооһоор амилһанда ороходоо тад ондоохон лэ байха. Үшөө хүн зондо бэсэ харуулжа, өөрөөшыс хүниис адаглажа ябаһаар, яажэ мэдэхэбши... хуби заяагаа ниилүүлхэ эрэ хүнтэй үйлсэдэ гэнтэ ушарша гэлэй, а? Ринчима Дамбиевна гээшэмнай, табин наһанайнгаа хашаада хаяхан лэ ороод ябаһан, үшөө шаб гэмын шангахан эхэнэр байха. Мүнөө мэдэхэгүй, харин залуудаа нилээдгүйхэн хүдэр хүбүүдэй зүрхэ сэдхэхэлыс хүмэрюулһэн, хүнийн зүүдэн болгооһон басаган байгаа юм. Тиигэжэ байхада, мүнөө... хэ, тархи хүзүүнэй үбшэн, хии хабшалга, тэрэ остеохондроз гээшэнь.

Ринчима Дамбиевна залуухан наһандаа, гурбан жэл тооной хадмада байжа байһанаа, үбгэнһөө халаа һэн. Бэс бээдээ таараагүй гээ-

шэнь байһан юм бээ. Хэды оролдоошые хаа, дахинаа хадамда гаража падаагүй. «Ринчима, ши, юрэдөө, өөртөө тааруу, нэгэ зохид эрэ хүниие оложо ядаа юм гүш? Сэбэр, гоё ажалтайш. Өөрөөшые үшөө сэбэрхэн, зохид зандааш. Ухай даа, тэндэшни, одоо гээшэ саб гэмьн, машина, дачатай эрэшүүл дүүлджэ байдаг бэшэ гү? Нэгыень хам шүүржэ, сэжэ зүрхэндөө нягта гэгшээр няажархиш. Иигэһээр ябатараа хатажа, уршыжа, хуушанташаһан хартаабхадал адли болошохошни дүтэлөө», – гэжэ байжа нүхэр һамганийнь үс болоод лэ хэлээд абадаг юм.

Яахабши, яахабши... Тиимэ бэлээр тэбэрижэ абаха эрэшүүл-шни хаана юм тсэд? Хажуу тээһээ хэлэжэ байхада бараг ааб даа. Өөрыншни ханаанда үшөө таараха, хайшаагдаха хүн хэрэгтэй. Тэдэ эрэшүүлэйшни хахадынь шахуу архиншад, үгы хаа түрмын үүдэ тоншоошод. Яһала гэжэ ханажа байһан гурбадахи эрэшүүлэнь һамга-найнгаа харасаһаа хажуу тээшээ халта нюдээс хазагайруулхаяа айжа, һалганалдажа байха. Ринчима Дамбиевна иимэрхүү эрэшүүлдэ ой заяандаашые дурагүй байгаа юм. Иихэдээ буряад эрэшүүлнай дууһажа, халажа байна гэжэ гү? Урданайхидал адли баян бардам бүһэтэйшүүлэнь үгытэй боложо, үмдээс гээжэрхёо гү? Архи тамхи гээшые амандаа халта хэжэ үзөөд лэ, адуу малаяа олошоруулжа, ардаг моридоо хургажа, ара хангайгаар аба хайдаг хэжэ арьяатан ангуудыс гүйдэл дундань харбажа унагаадаг, арһан хайхан дэгэлээр һамгадаа хубсалуулжа байдаг (нээрээшые зариманийнь хэдэн һамгатай байһан) угсаатандаал адли эрэшүүлэе мүнөө гэгээн сагаан үдэршые олохонь хэсүү боложо байна гү?

Ринчима Дамбиевнагай харгы дээрэнь, тротуарай хажуудахана һаянай харагдадаг болоһон цыган яһатан юм гү, али бэшэ гү, хараб-тар зүһэтэй эхэнэр олон зоной хүлнүүдэй саагуур халта харагдахадал гэбэ. Газарта тооной нуушанхай, «би мэдэлшэнби, срыт наашаа!» гэхэндэл саарһан хайрсаг дээрэ хаартануудаа тараажархёод байдаг эхэнэрэй хажуугаар һэмшые гэнгүй гараһадаг байһан аад, мүнөө, үнгэржэ тооной ябаһан аад, гэнтэ зог татан байшаба.

Ринчима Дамбиевна гээшэмнай хүзэгшэ, дасан дуганаар яһала ябадаг эхэнэр байха. Нарынгаа дээжэ үргүүлхэ, хүбүүнэйнгээ урагшатай нурахынь түлөө сэргэмдүүлхэ, энэ тэрэ үбшэн болошоходоо аргалуулхаһаа эхилээд наһанайнгаа урагшагүйдэхэн – гансаардаһан ябадал хүрэтэрнь барандань ламанарта заһуулжа, үзүүлжэ байдаг юм. Гэбэшые, нэгэтэшые хаарта-шагай гээшээр үзүүлжэ үзөөгүй.

«Үзүүлээд туршахада яашаха юм? Эдэ эхэнэрнүүдшни бэрхэхэн лэ таажа пададаг гэжэ кинодо харуулжа байдаг бэшэ гү? Цыганууд... шан-

гахан зонууд хаш. Хүнэй гансаардаһан ябадал тухай манай ламанар сэхэ хэлэжэ үгэдэггүй, али хэлэхэ ёһогүй юм гү? Харин эдэшни... яажа мэдэхэбши, нэгэ һонин юумэ хэлэжэ байхадаашье болохо», – гэжэ бодол-гото болошоод байһан Ринчима Дамбисвна гарайнгаа сүүмхэ нээжэ, хэды мүнэгтэй байһанаа багсаажа үзэбэ. Мүнгэнинь бараг хүрэхэ хаш. Үшөө нэгэ хэды соо «яалтайб?» гэжэ маргажа байһанаа, нэгэ иишэ ти-шээ хараашалжархёод, тэрэ хаарташан эхэнэртэ дүтэлбэ.

Юун хэн хаб, энээниел хүлэжэ һууһан үзэлшэн һамган:

– Наашаа, наашаа. Үзүүлхэсэ һанаа гүт? Юу үзүүлхэсэ һанааб-та? Би юушье шадахаб, – гэн, баяртайгаар угтаба.

– Тиимэ, үзүүлхэсэ һанаа һэм, тсэд... эндэ, олон зоной хөөрсэ-гэнөөн соо бэшэ, ондоо тээшээ... Тээ тэрээхэн углуугай саана ошо-ходомной болохо гү? – гэбэ Ринчима Дамбисвна.

– Ямар зугаа байхаб, ошоёбди.

Мэдэлшэн һамган тэрэ зуурандаа углуугай саана ошожо, мүнөө-хи саарһан хорообхо дээрээ хаартануудаа дэлгээмсээрээ:

– Зай, хайхан, сэбэрхэн эхэнэр... нээрээ-нээрээ, би үнэн зүрхэнһөө хэлэжэ байнаб, ямархан зохид, налгай эхэнэр гээшэбтэ. Залуухан зан-даа үлэшөөд байналта. Иимэрхүү эхэнэрнүүдһээ эрэшүүлнай ухаа мэдээгээ алдажа байдаг хаш... Ямар хэрэгээр намда хандабат?.. Ой-ё-ёо! Энээхэн зохид нюдэд ямар гунигтайнууд гээшэб. Танай өөрөө дуугараашьегүй байхадатнай, сэдхэлэйтнэй гунигыс таажа шадаад байнам. Баарһанши даа, ажал урагшагүйдөө гү, али... дуран? – гэжэ Ринчима Дамбисвнагай урдаһаа хараад байшаба.

– Юун гэжэ хэлээ һаа зүб хаб...

– Ойлгооб, ойлгооб. Урагшагүйдэһэн гансааран наһантнай... минии таажа шадаһан «дуран» гээдшье хэлээ һаа алдуу болохогүй хаш, зүб гү?

«Иимэрхүү мэдэлшэн зонууд хүнэй нюур шарай адаглажа аба-хадаа юу-хээхэниис таажа шадаад абадаг ха. Үшөө хаартаар үзэжэ эхилхэдээ яагша ааб?» – гэжэ, өөрөө тэг-маг гэжэ байхадаа энэ эхэнэртэ үзүүлхэсэ байһан шалтагаанаа таалгажа шадүүлжархиһа-наа ойлгонгүй үлэшгэһэн Ринчима Дамбисвна, гайхад гээд абаба.

– Зүб, урагшагүйдэһэн гансааран наһан гээ һаа таатай ха. Ду-ран гэхэдэш... минии наһанда энэ үгэ хойшоо гаража эхилшоо хаш. Хоёр арбан жэл соо гансааран ябажа эсээб. Хорин наһатай оюутан хүбүүтэйб. Нэгэтэ хадамда гараһан аад, гурбан жэл болоод нүхэрһөө һалаа һэм. Нээрээшье, һонирхожо сэхтэ байнам, магад, нэгэ тээ наһанайм нүхэр болохо хүн ябажашье ябаа? Шадаа һаа, наашань

нюурыень эрыюлжэ, хуби заяагыемнай хамтаруулжа, үлэһэн наһандаа тэрэ эхэнэрэй жаргал гээшыень эдлэжэ шадаха хубитай байгаа юм хаамни, түһалхын арга олыг даа. Хоёр зуугаад лэ түхэригтэй ябанам, хүрэхэ гээшэ гү?

«Хүрэхэ гээшэ гү гэжэ өөрөө түрүүн дуугараа хадаа, энэшни хүнтэй тоосолдохо гээшые мэдэхгүй, юушые үгэхөөр эхэнэр байна», – гэжэ ойлгожо абahan мэдэлшэн эхэнэр:

– Хүрэхэдөө болоно ааб даа, үзэжэ эхилжэ байсбди, – гэбэ. Шэнэхэн холоодо хаарта шадамар бэрхээр хагшаһанайнгаа удаа, Ринчима Дамбисвнада дахинаа «Та» гэжэ хандахаяа болижо: – Эндэһээ гурбыень шэлэжэ абаад хажуудамни һуулса, хэрэгтэй сагтань нэгэ-нэгээр һөөргөнх үгэжэ байхаш, – гэжэ хэлээд, хаартаяа нэгэ нэгээрнь нюураарнь өөдөнх харуулжа саархан хайрсаг дээрэ табина. – Сагаахан шарайтай хатан гаража ерэншэб... энэ ши өөрөө гээшэш. Харин бэшэ хаартануудынх наһанайшни харгыс гэршэлнэ гээшэ. Та-ак... харабтар шарайтай ноён, сугтаа һууһан хани нүхэршни хаш. Энээхэн гэр... ой-ё-ёо, яһанни хүйтэн, хандархан гэр гээшэб. Эндэ ганса шинии буруу ябадал гаража байна. Харгышни эндэһээл буруутажэ эхилээ ёһотой... Та-ак... ой-ё-ёо, шинии нүгэл яһан сэх юм. Һайн һууха нүхэрөө, Һайн хүниие гомодхоогоош, үхибүүгээ үншэрүүлээш. Энэ янзаар саашань үзэхэ гээ хаамнай тэрээхэн мүнгэншни арай хүрэхгүй ха. Намда Һайса найдаа хаашни, би саашанхи харгысшни сэхэлжэ, нүгэл-шэбэлысшни заһажа шадахал байхаб. Өөрөө мэдэ, би шамайе баадханагүйб. Үглөөдэр, хожомшые срэхэдэшни болохо байгаа, тэд би танай городто һүүлшынгээ үдэр байнам, үглөөдэр ябаха ханаатайб. Та-ак, саашань хараад үзэе даа... Үгыл даа, харгысшни бүрэнхышэг, саашаа табижа үгэхэсэ һананагүй... Тэрэ мүнгэсэ эндэ табижархи, та-ак... та-ак..., – гэжэ байжа үгэлһэн мэдэлшэн холоодо хаартаяа хагшажа, нилээдгүйхэн тухашарба.

...Сэбэрхэн шарайтай эрэшүүл, сэхэнхидээ эхэнэрнүүд хүн зондо Һайхан нюдөөр шүбгэдүүлжэ, бэшэнүүдһээ дээгүүр үргэгдэжэ байхадаа тэрэнээ мэдэржэ, хүзүүгээ дээхэнүүр үргэнхэй, томоотой зангаар гэшхэлхэ дуратайгша ха. Залуу, омог наһандаа ябаһан эхэнэрнүүд эрэшүүлэй зүрхыс буляахаараал боложо, хадамтай-шуулынышые үбгэнэйнгөө хажуугаар хажуу тээшээ нюдэ-амаяа һэртэгэнүүлээд абажа байха. Оло дахин үзэгдэжэ байдаг иимэрхүү ушарнуудыс мэдэхэ байһан мэдэлшэн һамган «үбгэсэ гомодхоогоош» гэжэ Ринчима Дамбисвнада хэлэхэдээ, яахабши, орой руунх хэлэжэрхёод байбал даа. Иимэл ха юм даа иимэрхүү «мэдэлшэдэй»

ажал гээшэ. Амияа тэжээхэ гээ хаа, хүн ямаршы арга олохо. Ринчима Дамбисвнагай ондоо хэрэгээр энэ хаарташан эхэнэртэ хандаа хаань, баһал нэгэ шалтагаан оложо, могойн эрээгээр досоонь орошоод хуужал хууха байгаа. Юрын хүн энээнии ойлгоншысгүй үнгэргэхэ. Ехэ хүзэглөөд байхада шүдхэршыс бурханда адляар үзэгдэдэг гэгшэ. Тиимэһээ энэ цыган һамганай иимэ бэрхээр наһанайнь урагшагүйдэһэн ябадал тухай «ном уншажа байһандал сагааруулжа» байхадань яаха болонобши?.

– Та тон зүб таажа шадаад байнат. Би үбгэсэ, хүбүүнэйнгээ эсэгыс, өөрөө гомодхоһон... голодог байһанаа хүүлдэнь ойлгожо, тархияа шаажа ябааб. Нүхэрни мүнөө шэнэ гэр бүлэтэй, архи тамхисыс баридатгүй, ажалдаансыс урагшатай ябадаг гэжэ мэдэхэб. Нүгэлтэйб! Энэл нүгэлһөө боложо энэ болотор гансааран ябана хаб. Хүүлдэншыс харгыдамни дайралдаһан хэдэн эрэншүүлэс... юун гэхэб даа... баһа голооб гэхэдэм зүб байха ха. Мүнөө болоходо, юрэдөө эсээб. Танһаа нюухыншыс аргагүй юм байна. Нүгэлысмени тэгшэлжэ, харгысмени заһажа үгыт даа. Мүнгэнэймни дуталдаха хаань... би... энэ шэхэнэйнгээ мүнгэн зүүбшэнүүдыс үгэхэб. Болохо гү?

«Иимэрхүү зугаа гаргаа хадаа энэшни өөрөө сэржэ урьхадамни орошобо гээшэ. Зүрхэ сэдхэлдэнь түлхюур тааруулжа шадаа хадамни дүүрээ, саашаа юумэн минийхээр болохо», – гэжэ ойлгоһон цыган эхэнэр, урдань мүнөө ямархан эхэнэрэй байһыснь тугаарһаа хойшо хубсаһа, нюур шарайгаарнь тухайсажа байһандаа:

– Та-ак... өөрыншни гэрһээ гадуур үшөө нэгэ үндэр хайхан ордон гаража сэршэбэ. Юун гээшэб?.. Эндэһээ холошыс бэшэ ута хайхан байшан соо саарһан, гуурһанда хамаатай ажал хэдэг байнаш, магад, хургуулида багшалдагши? Канцелярида ажалладаг? Тээд өөрэгүй саарһал һаршагануулдаг ажал гээшэ ааб даа. Хари гэжэ, хаартамни худалаар хэлэхэгүйл хэн. Ой-ё-ёо, шамда муус ханаашархадаг нэгэ эхэнэр тэндэшни байна. Хэрэлдэһэн байнаш, тэрэнэй хараалһаа боложо тархи толгойншни үбшэн шангадажа байна. Нүхэр болохо юун эрээс дурдаабши, орхис, байтараа үзүүжэмди, харин энээхэн наһанайшни харгы мүнөө сэхэн бүрэнхытэнхэй, энэ зандань заһал хэсбди. Хээгүй хаамнай, хаартамни саашаа буруу харуулхадаа болохо, – гэбэ. Хажуудаханаа байһан томохон сүүмхэ соогуураа уудалжа, хоёр томошог зүү тэндэһээ абажа, түргэ түргэн юушысб шэбшэһэнэйнгээ удаагуур зүүнүүдтээ нёлбожо: – Зай, хайхан эхэнэр, эдэ миний үгэһэн юумэдни шамда туһалха байха. Муу муухай юумэнһээ гарсалдахаш, саашадаансыс

хайн ябаха байхаш. Минии эди шэди хүсэтэ-эй юм, хүниие гомод-хоожо үзөөгүйб. Аба эдэ зүүнүүдые. Нэгыень гэрэйнгээ үүдэнэй газар талада, хүнэй нюдэндэ торохогүй газарта хадхажархёорой, – муу юумэн аһалдажа гэр байрадашни орохогүй. Харин нүгөөдыень хэрэлдэһэн гү, али шамда муус ханажа байдаг эхэнэрэй... тиимэ эхэнэр ажал дээрэшни байһан байха, өөрөө танижа, тухайсажа байгаа бээш, тэрээнэйнгээ ажалайнь нуудаг хандайн нэгэ тээнэ хэмээхэн хадхажархёорой. Тиихэдээ «шинии хараал өөрыншни толгой дээрэ буугуужан!» гэжэ шэбшээрэй. Ойлгосотой?.. Та-ак, тиигээд, саашань... одоо мүнөөхи шиниингээ түрүүн хандаһан хэрэгыешни хүсэлдүүлжэ үзэсбди. Энэмнай тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ байха. Минии, шиниишье, хоюуланаймнай шадабари, эрмэлзэл хэрэгтэй. Шимни досоогоо сэхэн сэдхэжэ, намдаа шүтэжэ байгаарай, зай гү? Байза, тэрэ... хэлэмнишье сэх эрьсэжэ үгэнэгүй, аягүй шэнги абажа байхада... тээд бэшэ яаха болонобиб, шамдал хайе хэхээс оролдожо байгаа хадаа... тугарайнгаа дурсааша шэхэнэйнгээ зүүбшэнүүдые баһа энээхэндэ табижархиха болоолтойш. Энээндээ өөрөө хара буужа бү байгаарай, огто болохогүй бшуу даа. Энэ болотор хаарта дээрэ гоёхон гэгшээр гаража байһан юумэнүүднай буруу тээшээ хүрэлхэхэдөө болохо, – гэжэ байжа үгэлжэл нууна.

Энэ эхэнэрэй үшөө хэды дахин хаартаяа һагшаһан, эрьюулһэн, уралнуудаа шомшорон байжа яриһан тухайнь хуу барандань дурдангүй тобшохоноор хэлэхэ болоо хаа иимэ байна. Ринчима Дамбиевна үшөө гурбан жэлэй болзор соо гансаараа байжа, бага зэргэ зобохо, үбдэхэшье юм хаш. Нүүлээрнь, хаанаб даа, городто бэшэ, нэгэ тээ, һамгатай эрэ хүнтэй танилсаха. «Магад, аршаан-курортодо ошоод амарагдажа байхадань энэ ушар тохёолдоходоо болохо, тиимэһээ иимэрхүү юумые бү алдаарай», – гэжэ цыганка һамган захиба. Одоо гээшэ тэрэ эрые һамган, үхибүүдһэнь һалгаахамни гэжэ айжа, гайхажа байнгүйгөөр, өөр тээшээ татахань лэ хэрэгтэй ха. Тиигэжэ абабалынь, Ринчима Дамбиевнагай һаһанайнь саашанхи харгы хуу сагаан, жаргалтай байха юм хаш.

Үзэлшэн һамган үзэлгээс дүүргэбэшье, Ринчима Дамбиевнас тиимэ бэлээр табихагүй хэбэртэй, баруун гарынь барижа үшөө нэгэ хэды шашаба. Дунда хургандань байһан алтан бэлэлиг барижа, сэхэ нюдэн руунь шэртэжэ:

– Ши, хайхан сэбэр эхэнэр, оё-ё-ёо, хэнһээш жаргалтай байха хүн, яатарааш гансаардаад ябана гээшэбши даа. Бишни хаартаар мэдэхынгээ хажуугаар, хүнэй нюур шарайгааршье тухайсажа юумэ

мэдэжэ шададагби. Алтан гээшэш хүн бүхэндэ тааража, хүн бүхэ-
ниис шэмэглэдэггүй юм. Заримашуулай бээдэ хоро хэжэшье байха-
даа болохо. Тархи толгойн үбшэнтэй хүн байнаш гэжэ тугаар хэлээ
һэм, тиймэхээ энэ хурганайшни алтан шиний бээдэ тааранагүйл хаш
гэжэ тухайсажа байнам. Шамда... а-а, мүнгэн... үшөө үлүүтэй ээд,
гуулин хэрэгсэлнүүд таараха байна. Шадаал хаа гуулин бугааг гар-
таа тааруулжа олооройш. Ехэхэн тухатай байха... Нүхэртэй боло-
хош, хайн нүхэртэй болохош, нюдэндэшни үзэгдэжэ байна. Ньюры-
ень наашань харуулааб, үшөө нэгэ бага, хоёр-гурбахан жэл хүлэсэхэ
болоолтойш. Хорин жэл соо гансааран байһан шамда эдэ жэлнүүд
түргэн үнгэршэхэ байха. Зай, шимни энэ алтаяа намдаа үргэжэрхи...
үгэжэрхи гэнэгүйб, үргэжэрхи (!). Жаргалтай ябахаш... энэ алтан
шамда хайн юумэ хэнэгүй... ой, ямар сэх хүсэ шадалаа шиний хайн
ябахын түлөө гаргажархиба гээшэбиб, – гэхэнэйнгээ удаагуур, ха-
наа алдангяар нюдэнүүдээ аниба.

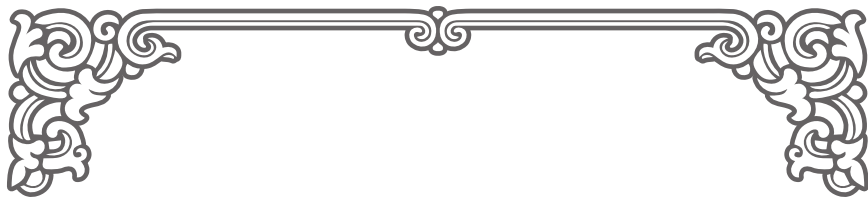
Энэ үедэ цыганка һамганай баруун гарайнь альган соо Ринчима
Дамбиевнагай дунда хурганһаань аятайханаар хугалагдашаһан ал-
тан бэхэлиг байжа байба...

Ринчима Дамбиевнашье энэ үедэ мэдэлшэн һамганай хурса ха-
раса дороһоо эльбэдүүлшэһэн юумэндэл гаража шадахаяа боли-
шонхой, арсаха үгыгөөшье ойлгожо ядашоод, аалин дуугай байжа
үгэбэ. Иигээд болоһон юумэн боложо дүүрэбэ гэжэ тэрэ ойлгобо.
Өөрынгөө һанаһан хэрэгые хүсэлдүүлжэ, дуулаха гэхэн юумэсэ хуу
барандань дуулаба гээшэ ааб даа. Хэндэ юун муус һанахабши? Бая-
рыс хүргэхэ гү? Тийхэ бологдоно.

– Һайнта даа, баяртай, – гэжэ дуугаржа шадаһан Ринчима Дам-
биевна, һуужа һууһан архинай муухан модон хайрсаг дээрэхэ бодо-
жо, гэр тээшэе ошобо.

Ажалһаа газашаа гарахадань Ринчима Дамбиевнагай досоонь
ямар байгдаа һэм, мүнөө нэгэшье үлүү юумэниинь үгы. Толгойнь
үшөө сэхээр манаршаһан янзатай. Мэдэлшэн һамганай яряанһаа гү,
али энэ эхэнэртэ үргэл сэхээр үргэжэрхиһэндөө гү? Үгы, үгы, үргэжэр-
хиһэн үргэлдөө хурсажа, хара буужа болохогүйл, теэд...

«Магад, нээрээшье, гурбан жэлһээ наһанайнгаа нүхэр... инаг
дурантаяа уулзахадаашье болохолби, а?» – гэжэ һанаа үнөөн бо-
лошоһон Ринчима Дамбиевна яаралгүй гэхэлһээр гэртээ хүрэжэ,
үүдээ татан орожо, дахинаа бидэндэ харагдахаяа болишобо.

БАЯН ДЭЛГЭР БАЙГААЛИ

*Буурал эсэгын бууса эрьежэ
Буряад талынгаа дундахана зогсоном,
Балиар наһан, нүхэдөө дурсажа
Булжамуур шубуухайн эсэргээндэ дашуурнам.
Аадарай һүүлээрхи холонгын доро
Анхилаад арюунаар ямар найхамши,
Хүйһөөрөө холбоотой хурьһэтэ дайдамни,
Хүлөө шоройдоһон хүдөө нутагни...*

ТАГЛИИН НУУР

«Таглиин нуур» гэдэн гаршаг доро Буряад ороноймнай баруун урдахи буланда, баян дэлгэр хада уулануудай хоорондо хоргодоһон хүдөөгэй, үшөө зүбөөр хэлэхэ болоо хаа, ойн нуур ба тойронхи үзэс-хэлэн хайхан байгаали тухай уншагшадтаа хөөрөжэ үгэхөө ханаа хэм. Энэмнай, үшөө зэрлиг зандаа үлэхэн гэхээр нуур, Зэдын аймагай Ара Ториин ара гэзэгтэ, Бага ба Ехэ Хамар-Дабаанай хоорондо гэхэ гү, али түргэн урасхалта Химни голой урда бээдэ оршодог юм. Нээрээшье, ааша муутай ахир хүнүүдхээ, хулгайша ангуушадхаа «хоргодожо» шадahan хадаал, Таглиин нуур энэ саг болотор сэбэр зандаа үлэнхэй.

Таглиин нуур холо наагуур үнинэй суутай юм. Олонхи хүн зоной энэ нуур тухай дуулаашьегүй байхада, үнэн дээрээ схэ хэрэгтэй, зорихон зоной ошожо шадамаар газар байха. Нуурай хазадаг жэжэ хорхойнууд, уһа шабарынь, ургамал набшаһаниинь хүнэй бэс мүсэдэ схэ туһатай юм гэлсэдэг. Ехэнхидээ арһанай, элдэб шарха үбшэн-гүүдтэ туһатай байха.

Би зулгы хайхан зунай сагта эмээл морёор таби-жаран модоной газарыс таба дахин дабажа, үдхэн хүбшэ ой тайгые, тоолошо-гүй олон уһа горходые, аймшагтай шабар намагуудыс гаталжа, тэрэ хайхан байгаалиис хоёр нюдөөрөө хаража, хужарлажа абаһан хүн байнаб. Тиихэ сагтаа Таглиин нуурта амаржа, бээс аргалжа, мүн юрэ аяншалжа байһан Амарай, Шэтын хизаарнуудай, Новосибирск, Москва, Ленинградһаа ерэхэншье хүн зонийс хараа хэм. Нэгэ зун тэндэ зуугаад хүн сугларшоод байгаа бэлэй.

– Хүн зоной дуратайгаар ябадаг, амардаг газарта юундэ санатори гү, али турбазын байрануудыс баринагүйб, харгы замыень заһа-нагүйб? – гэжэ би нэгэтэ тэндэхи хоёр егерьһээ һураа хэм.

– Энэ огто хэрэггүй, – гэжэ аймаг соогоо суута, Армаг нютаг тоонтотой Сизов буруушаагаа хэн. Намда ойлгуулжа хэлэхэнэйнь һүүлээр би егерьнүүдыс дэмжээ бэлэйб. Наһатайшаг боложо ябаһан эдэ зон үнэн зүрхэнһөө нютагайнгаа байгаалида дуратай байгаа. Нээрээшье, тэдэнэй хэлээшээр хаа, бага зэргэ харгы заһажа, гэр байра нуурай захада бодхоогоо хаань, дэлхэй дүүрэн дэмы зон тэндэ сугларха. Зэдэ голоймнай ори гансаараа зэрлиг зандаа үлэхэн энэ хүбшэ тайга, гол горход халаха тээшэ болохо.

«Нэгэтэ зун нуурай эрьс шадар 250-300-аад һула моридой табяа-тай байхыс тооложо абаа хэмди», – гэжэ эдэ егерьнүүдэй хэлэхэдэ,

гайхамаар байгдаа. Энэнь юун бэ гэхэдэ, эгээ оло дахин нэгэ дороо амархан хүнүүдэй тоо гээшэ. Хадужа абагты: эмээл морёор Таглиин нуурта амархаяа ошоһон зон долоон хоног соо олонхидоо байдаг, харин нэгэ харын турша соо (юундэб даа ганса июль харада тэндэ зон амардаг) хэды зон болоноб?

Таглиин нуур шадар огто амгалан, абья шэмээгүй байдаг гэжэ яашье хэлэжэ болохогүй. Нүиндөө, эртэ үглөөгүүрьшье эндэ-тэндэ буугай абьян дуулдажа байха. Хулгайн агнуури гээшэ баригдахагүйл байна. Буга, хандагайнууд нуурай амтатай набша намаа эдихэсэ ябаһаар, браконьернүүдтэ алуулшадаг. Таглиин нуурыс яжа хамгаалжа болохоб гэнэн бодолдо абтаад байхада, нэгэ иимэ дурадхал байна.

Таглиин нуур мүнөө дээрээ гүрэнэй заказник юм. Тиимэхээ тэндэ Зэдын голой хахадынь шахуу ажахынуудай адуун хүрэг зунай сагта бэлшээгдэдэг, хүн зон хулгай, нээрээһэшье хаа олоороо тэрээгүүр ябанад гээшэ (үнэн дээрээ тэндэ ошохоёо ханахан хүн аймагай түбһөө зүбшөөл саарһа абаха ёһотой аад лэ, энэнь сэхэнхидээ худал болошодог). Таглиин нуурыс заповедник болгоходо сэх таарамжатай һэн, тээд мүнөөнэй хүшэр сагта энэнииэ бэлүүлхэ гээшэ орёо гэжэ мэдэжэ байнаб. Энэ нэгэдэхээр. Хоёрдохёор, хүн зоной бэсэ аргалжа байха газарыс яжа заповедник болгохобши даа? Зүгөөр, зон нуурай баруун тээ амардаг, тиимэхээ зүүн талыснь, нуурай хахадысньшье хаа, Байкальска заповедниктэ оруулалсаа хаа, ямар байха гээшэб? Энэ заповедник хойто захаһаа Кабанскын аймагай Выдрино, Танхой нууринуудһаа эхисэ абаһан аад, урда хилэнь Зэдын аймаг хүрэтэр нэмжыжэ, Таглиин нуур арай хүрэнгүй тогтошодог юм. Тиимэхэнь иимэ хэмжээнэй абташоо хаа, ямар олон ан амитад, ургамал баялиг, нугаһа, загаһадыс, нуурай уһысньшье аршалжа шадаха байгаалди?!

Тиигээд саашань, энэ ойн нуурай оршон тойронхи байгаали тухай бага зэргэ шэмэглэжэ байжа бэшэхэ дуран хүрэнэ...

1. «АЯНДАА ГАРАНАБ, АГЛАГ ҮГЛӨӨГҮҮР...»

Городто ажаһуужа, газ тоһон соо байжа хашаршаһан хүндэ хүдөө нютагаа срэшөөд сэбэр хайхан агаараарнь хоёр уушхануудаа садатарнь сэнгүүлжэ, аршаандал тунгалаг уһыснь альган дээрээ абажа ундалжа байхаһаа үлүү юумэн хаана ондоо тээ олохобши. Шалшаа хайхан зунай сагта шэнэһэн ойгоор, хуша модоор ябажа,

холын харгы замда зорижо ошоходо бүришье хайхан ха... Бүришье хайхан гэжэ гү?.. Үнэн дээрээ зэрлиг ой тайга гээнэ тиимэшье ходо хайнаар угтадаггүй гэжэ оло дахин аяншалжа, агнуури хэжэ ябадаг зон мэдэхэ байха. Шалбааг болотороо уһа бороодо сохюулхаш, илаа-һа батаганаанда барюулхаш. Нүниндөө хээрэ газаа хоножо байхада, зарим үедөө үбэлэйхиһөө дутуугүй хүйтэн бологдохо, тодхор аюул үзэгдэхэ гэхэ мэтэшэлэн олон юумэ урдашни угтажа байхадаа болохо. Аяншалжа дүүргээд, танил гол нугадаа буужа ерэхэдээ: «Зай гэжэ, минии зугаа наадан, амаралта иихэдээд хүрөө ха даа, дахинаа иигэжэ ядаржа зобонхаар, нютагтаа налайжа хэбтээшнэнь дээрэ ха, үгышье наа, сэбэрхэн тэнюун байдалтай курорт, аршаангаар ябаһа-ниинь холо үлүү», – гэжэшье ханагдаха. Гэбэшье, гурба һара үнгэр-бэ гү, үгы гү, городтоо ерэшөөд байхадашни мүнөөхи муухай буртаг-бартаатай ой тайгашни эльгэ зүрхэндэшни нэгэ дүтөөр үзэгдэжэ, суранзан мэтэ тэрэ холоһоо татажа байхадал гэхэ.

Тиимэхэ шангахан аяншалга урдашни хүлэжэ болохо гэжэ мэдэжэшье байгаа наа, ойн зүргэ харгын эхиндэ гарашоод ябахадашни, бэс махабад, хүл мүсэшни һөөргөө хүнгэхэн болошоод байхал даа.

«Холын аяншад эртэшэ» гэжэ, бидэ эмээл моритой дүрбэн зон, улаан наранай уулын оройгоор түрүүшын элшэ туяагаа зүг-зүгхэн сасажа байхадань, харгы замайнгаа эхиндэ гарашоод, хүхюу зугатайханууд, садхалан дорюун моридоо түргэхэн гэшхэлүүлжэ ябанабди.

...Ой соо аргагүй һэрюун. Эртэшэ шубууд хээээдэшье һэришэн-хэйнүүд, шэнэ хайхан үдэрэй шэдитэ дуунуудаа зохёожо аалихан аянгатуулна. Набша намаагай үзүүртэхи үдэшын шүүдэр сэлсэгэр сэлмэг «нюдөөрөө» сэнгэжэ ябаһан бидэндэ урин налгайгаар мийхэд гэхэншүү болонод. Ажалша шоргоолжод хэээ заяандаашье дүүрэшгүй ажалаа хэжэ эхилэнхэйнүүд хүл доохонууршни гүйлдэжэ харагдана. Нэгэ томоһоо томо үхэр шара зүгы моридой хажуугаар дүүнэн эрьслдэхээр, ямар бэ даа нэгэ хэрэгээрээ саашаа ниидэн ошоно. Мүнөө нютагайнгаа оло дахин өөһэдөө һархяаг, жэмэс түүжэ үзэһэн дүтын холимог ойгоор ябанабди. Тиимэхэ эндэ тэндэ хүнүүдэй бэлдэһэн шажан түлсэ, тайрагдаһан ута модод харгын хажуугаар олоор үзэгдэнэд.

Харгы замда гараад ябаһан хүндэ юрын ой соошье ба холын хада уулааршье һонин үзэгдэлнүүд дайралдадаг гээшэ. Тиимэхэ түрүүшын нэгэ иимэ үзэгдэл...

2. ХУША, ХУНАХАН... ТҮГСҮҮЛ

Би Таглиин нуур таба дахин ошооб гэжэ дээрэ бэшээ нэм, тиймэхээ тэрэ ошожо ерэнэн харгыдамни ушархан нэгэ юумэн намайе арба дахин баясуулхан болоно. Юуб гэхэдэ, харгыһаа холошье бэшэ, хюрөөдэгдэн томо шэнэнэн модоной түгсүүл дээрэ багаханууд хуша, хуһан хоёр ургаж байдаг. Үнэхөөрөө һонин бэшэ гү?.. Дундаа үмхиржэ байһан шэнэнэн модоной түгсүүл дээрэ зохидхоноор зэргэсэн тад ондоо мододой – хуша хуһан хоёрой – ургаж байхань! Һонин үзэгдэл... Эгээ хайхан, сэбэр наһандаа ургаж байһан шэнэнэн модон хүндэ хюрөөдүүлжэ халашахадаа, «миниингээ халаашье хада, таанадни орондомни ургагты. Эндэ үржэл хайтай байха, бишье таанадтаа туһалалсахаб» гэнэншүү, өөрынгөө уурхай багахан хуша хуһахан хоёрто бэлэглэжэ байһандал...

3. СУБАРГАН ШУЛУУН

...Саашаа ябанабди. Ой үдхэн боложо, һамаршадай, буга хандагайн орон эхилнэ. Зэдэ, Захаамин аймагуудай газар дайда далайн нюрууһаа хэмжэбэл, дан лэ һаа үндэр газарта оршодог гээшэ ха, тиймэхээнэ эндэ, шэрүүн байгаалитай газарта, нарһан модод гээшэ ургадаггүй, – эндэ гансал шэнэнэн, хушан ой. Харин үшөөл саашалжа, Бага Хамар-Дабаанай шэлэ дээгүүр ябажа ябахада, шэнэнэн, хуһан мододшые үсөөржэ, ганса хушан ой болошоно. Одоол энэмнай һамарай үүр-байрань гээшэ. Бидэ мүнөө нэгэ иимэрхүү газарые – Тэбхэр-Хуша гээшые – үнгэржэ ябанамди. Ганса мориной ябамаар нарихан зүргэ харгыгаар арай шамай һубарилдан ябажа, хоёр талынгаа ганзагануудай модо, гэншүүһэ шургажа байхада, тэдээнээ гээжэрхихэгүйн, хахалжархихагүйн тулада, моридтоо туһалжа, гар хүлөөрөө хамһалсанабди. Эндэ тэндэ хүнүүдэй урдандаа абаһан һамарай хальһанууд бүтүү томо бухалнууд шэнгээр олоор үзэгдэжэ, халажа хандаржа байһан һамар сэбэрлэдэг зөөри зэмсэгүүд, муухан модон байрануудшые харгыдамнай дайралдана. Зарим тээ һайншые бараанханууд байна. Досоонь ороходо борооһоо бээ хамгаалмаар бэлэн байра – модон сндэр, түмэр цешэн. Нэгэ тээ, хуурай углууда тэбэри түлсэн, аяга табак, дабһан, зуруул, өөхөн дэн гэхэ мэтэшлэн байха. Энэ мэтэшлэниие хаража байхада, нюдэнэйшни урда шамда танигдаагүйшые һаа, нэгэ хайхан сэдхэлтэй хүнэй нюур шарай

үзэгдэхэдэл гэхэ. Үнэн сэбэр ангуушад, аяншад шэнги хүн бүхэнэй ой тайгадаа иигэжэ хандадаг байбалнай, тиимэшьс түргөөр байгаалимнай бузарлахагүйл һэн хаш.

Гайтайхан үдхэн, юушьс харагдахагүй гэхээр, хушан ой соогур ябажа байхада, Гэгээтэйн голой эхиндэ, одоол һонин, нэгэшьс шулуугүй гэхэдэ болохо газарта, гэнтэ урдашни, хөөрүү хүнэй хэлээшээр һаа, тэнгэри тулама шулуун хабсагай бии болошохо. Үндэрөөрөө городой 9-10 дабхар гэрнүүдтэл адли байха ха. Арад зондоо, ангуушадта энэмнай Субарган-Шулуун гэжэ нэрлэгдэдэг юм. Нээрээшьс, газарһаа ургаһаһан энэ шулуун субаргада тон адли. Энэмнай мүргэлэй газар юм! Баһа һонинийнь гэхэдэ, хабсагайн шанха оройдонь багахан хушанууд ургадаг. Эндэһээ тээ дорохоно, километрһээ үлүүшэг газарта, энэ Субарган-Шулуунай «дүүнийнь» зогсожо байха. Энээхэн «дүүнийнь» налуушаг газарта байдаг хадаа, тиимэшьс элсэр харагдахагүй, харин «ахань» үндэр газарта, шэлын зүг дорохоно хадаа, нарата һайхан үдэр алталма шаргал үнгөөрөө холоһоо толоржо, хүнэй нюдэ хужарлуулдаг юм. Холо хүбшэ тайгада байдаг хадань, байгаалиин энэ һайхан үзэгдэлыс үсөөн зон хараһан байдаг. Дуулахада, олонхи зон Субарган-Шулуун тухай мэдэхэ, харахаяа хүсэдэг. Энээхэнийе холоһоошьс харахаяа зорихон заримашуул, зориута гэжэ, али нэгэ тээхи үндэр хадануудай оройдо дурамбай абажа гарадагыньс юм гэлсэдэг.

4. БАДААТА

Субарган-Шулуунһаа үнгэрхэдөө, саашаа ута унжагай эгсүүр өөдэ зүдхэжэ, Бадаата гэжэ үндэр хадын шанха оройс барижа зорихон. Энэ хадын оройдо гаража абабал, замайнгаа хахад харгыс дабаабди гэхэдэ болохо. Таглиин нуур ошожо ябаһан харгы замда энэ хада эгээ үндэрынь, Бага Хамар-Дабаанай эгээ үндэр орьёлнуудай сохом нэгэнийнь байха. Бадаата Бургалтайн эхин болоно. Бадаата гэжэ юундэ нэрлэгдээб гэхэдэ, ой соонь хүнэй бээдэ туһатай бадаан ургамал сэхээр ургадаг. Олон тоото жалга һудалаарнь дүрбэн зүг тээшээ булагууд мүндрэлжэ, доошолходоо Зэдэ ба Химни голнууд уруугаа ошожо ородог байха. Бадаатын шэлэ нюруу гээшэнь зүгөөргүй үргэн, тиимэһээ энэ хира дээрэ, халтад гэбэл, төөригдэхэ, зүг алдагдаха. Бишьс эндэ нэгэтэ бэшэ төөрижэ үзөөб. Намһаа байха суута ангуушадшьс тархи толгойгоо эрьшэнэ гэжэ дуулладаг. Иимэ бүглүү

үдхэн ой тайгыгс би ондоо тээ хаража үзөөгүйб. Наранай үгы, бүрхэг бороотой үдэр хаань, сэхэл ойлгомжотойгоор ябахал хэрэгтэй.

Зүгөөр Бадаатын шанха оройдонь гаража абабал – о-о, одоол гоё найхан үзэгдэл үзэхэш! Холо урда зүгтэ Монгол сайхан ороной хойто хилыс зубшанан, гонзогор ута Гунзан хада хүхэржэ, аяар хаана байхан Хяагтын газар дайдаһаа эхилээд, бүхы Зэдэ голой урда бэсэр үгсэн хагад, Захааминай хүбшэ багаар баруулжаа үгы болон ошохо. Баруун тээшни аяар холын Үлэгшэн, Баруун Тори, Армаг, Алцаг гэхэ мэтэ нютагуудай хада ууланууд харагдажа, зүүн зүгтэ – Борьёо, Худагай тала дайда, нүсэгэн гүбээнүүд ба Сэлэнгэ, Зэдэ аймагуудай хилэ дээрэ оршодог үндэр тахиланта Бүрин-Хаан уула нюдеш баясуулжа байха. Хойшоо харахада, Саяан уулануудай саһанһаа халажа үзөөгүй мундаргануудһаа юугээрээшье дутахагүй байха, Ехэ Хамар-Дабаанай нүсэгэн сарьдагууд шобхо үзүүрээрээ тэнгэри тулажа байһаншуу үзэгдэхэ. Найхан даа!..

Ехэ Хамар-Дабаанай орьёл мундарганууд аржагар адираа арһа яһануудтай абарга томо Луугай ара нюргандал жэрын харагдана. Зүүн хойто зүгтэ, Үшөөтэйн голой эхин тушаа хаш, эгээ үндэр мундарга – «Дүшэ-Сагаан» тобойжо харагдана. Аяншадшье, ангуушадшье энээхэниие Ехэ Хамар-Дабаанай эгээ үндэр газарынь гэжэ тоолодог. Юундэ «Дүшэ-Сагаан» гэжэ нэрлэгдээб гэхэдэ, оройниинь хажуур дабтадаг дүшэтэй тон адли түхэлтэй ха. Харин «Сагаан» гэжэ нэрлэгдэһэниинь эндэ ойлгосотой байха – оройнь саһа мүлһэн ямаршье сагта хайлажа үзөөгүй юм. Захааминда «Уран-Дүшэ» гэжэ нэрэтэй орьёл бии гэгшэ, магад тэрэ «Дүшэ-Сагаанай» «дүүнь» байжа болоо?! Энэ мэтэшлэн саашаа намда нэгэ ондоо һонин бодол сүрэдэг.

...Ахын аймагтахи эгээ иимэрхүү мундаргануудта буряад арадай үльгэр домог соо түүрээгдэдэг элитэ баатар Гэсэр хаанай хүлэг моринойнь таха ба бэшэшье зэмсэг, тоногууд элихэн харагдажа байдаг юм гэлсэгшэ. Магад, Гэсэр хаамнай «дайсанаа дараад, даагаяа һүүлдээд» бусахадаа бэшэ баатарнуудтаяа үбһөө сабшахаяа гарадаг байһан?! (энээдэтэй бэшэ гү?). Тиихэдээ наашаа дүтэлжэ, «Дүшэ-Сагаанай» оройдо хажуураа дабтадаг, харин ажалаа хэжэрхёод, үдэшэндөө амаржа байхадаа «Уран-Дүшын» оройдо үльгэр онтохонуудаа хэлсэжэ хонодог байгаа аалтай?..

Бадаатын оройһоо, садажа ядаһандал, үшөө хараашалжал, дурамбайдажал байнам. Урда талааршни үргэн сэхэ Зэдэ гол зүүн тээшээ урдажа, харин хойто зүгтэшни тон адли иимэ үргэн гол мүн лэ зүүн зүг барин нэмжынэ. Энэмнай хүн зоной ажамидаржа байдаггүй,

үшөө зэрлиг шахуу байдалтай Химнийн гол гээнэ. Бадаатын ара хаяаһаань ангуушадай дурладаг Зүүн-Шабартай, Баруун-Шабартай гэгшэ газарнууд эхилшэнэ, харин баруун хойто зүгтэнь Таглиин нуур эли тодоор, альган дээрэшни мэтэшэлэн хүхэрэн харагдана. Тэрэ хүрэтэр холохон, үшөө зургаа-долоон час ябагдаха. Гэбэшье, ямар бэ даа нэгэ дүтөөр гэхэ гү, тэгүүсэтэйхэнээр тэрээн руу шамайе татаһандал дуудажа байха. Бидэ яаража эхилшэнэбди...

5. НУУР

Хадаһаа буужа ерэхэдэ, наруули газар, мориной үбсүүндэ хүрэмэ шабар, намаг нумарган болошодог. Одоо аймшагтай ябадал эхилхэ. Нуурай эрьс гараа һарбайма газарта харагдабашье, ошохо, дүтэлхэ бүришни хүниие ойроо хүргэхгүйгөө һанаһандал, бэшүүрхэн саашань түлхихэн мэтээр үзэгдэдэг гэжэ аяншад обёордог. Иимэ намаг, шабар шабхатай хадаа, магад, энэ нуур харша ябадал гаргадаг хүнүүдһээ бээс аршалжа үшөөл шадана ха гү?

Таглиин нуурай оршон ямаршьеб үльгэр домогой орониие һануулхадал гэдэг. Тойроод хон-жэн. Харгышье гэхэдэ, сэх мүртэй юумэн харагдахагүй, эмээл моритой хүнүүдэй ба ангуушадай ябаһан лэ зүргэ харгы. Эдэ мүрнүүдые һайса дахажа ябаагүй һаа, шабарта шаагдажа, моринойнгоо хүл хухалхадаа болохон. Энэ дайдаар муу моритой огто ябажа болохогүй, бороо хуратай сагта һаа, һөөргөө элүүр энхэ бусаханьшье хэсүүхэн болошодог.

Нуур баруун тээгүүрээ яһала һайн харгытай гэлсэдэг, харин бидэ зүүн талаһаань дүтэлнэбди. Нуурай тэг дунда шобхо оройтой өөр янзын хада харагдана. Нуур энэ хадые тойроод оршодог. Һалхигүй, шэмээгүй байгаа сагта уһаниинь юрэдөөшье хүбхэлзэжэ хүдэлнэгүй, тиимэһээ гэртээ сэбэр байдалтай эхэнэрэй ялагар тодо болоторнь аршажархиһан гэрэл мэтээр сайбалзажа, үндэр гэгээн наран сэнхир огторгойтоёо, дүтын хада модонуудтаяа сугтаа бултааран уһанда унашоод байһандал үзэгдэхэ юм...

Нуурай уһан соо эндэ тэндэ, бөөн-бөөнөөрөө ямаршьеб даа һаһалиг ута ургамал өөдөө һөөлжэн ургадаг. Ехэ туһатай, амтатай ургамал гэлсэдэг. Баарһад, хандагай, буганар энээхэниисл эдихэ һаһаатай ябатараа, ангуушадай олзобори болошодог юм даа. Һүнийн тэн багаар гү, али эртэ үглөөгүүр нуурай эрьсэд һуугаа һаа, хаанаб даа нэгэ тээ эдэ томо зэрлиг амитадай уһанда оймохонь, эрьс дээрэ

һөөргөө гаража байхань дуулдажа байдаг юм гэжэ хүнүүд намда хэлээ һэн. Сэхынь хэлэхэдэ, би хэды оролдоошье һаа, иимэ һайхан үзэгдэл-шэмээс шэхээрээ дуулажа, баясажа шадаагүйб.

Харин тоолошогүй олон гүрөөһэд бии гэжэ мэдэхэб. Майханай-нгаа хажууда дурамбай баряад, гол горхон, шугы бургааһа шэртэжэ байхадашни (нуурай эрьсын һөөгүүдыс эндэхи зон цайрам гэлсэдэг), гэгээн сагаан үдэршье али нэгэ тээхи цайрам соо гүрөөһэнэй толгой-гоо бултагад гүүлээд, саашаа үгы болошохонь үзэгдэдэг. Олон үнгын шубууд нуур дээгүүр нийдэжэ байха. Ехэнхидээ зэрлиг нугаһан эндэ тоолошогүй олон, арба-хорин дальбараануудаа дахуулжархёод амар амгалан тamarжа ябаха.

Нуур тахил, мүргэлтэй юм. Обоо бурханууд олон. Нуурай эзэ-ниинь – эхэнэр (удаган) юм гэлсэгшэ. Энээнииснь мэдэһэн хадаа гү, али миин юрэдөө гү, нэгэ бэрхэ дархан нуурай баруун-хойто зүгтэ, тахил тээшэ ошоһон зүргэ харгы дээрэ, хүнэй шэнээн үндэр модондо сэбэрхэн буряад эхэнэрэй дүрсэ һиилэжэрхихэн.

Таглиин нуур сэхэ-багаараа, дүрсэ түхэлөөрөө, минии һанахада, Байгал далайн хажуудахи Котокель нууртай тон адли ха. Нониниинь гэхэдэ, хоюулаа тэг дундаа шобхо хадатайнууд. Тиихэдээ үшөө, Таглиин нуур Байгал далайдал адли, хэдэн олон гол горхонуудай тойроод байһан хадануудһаань шудхадагшье һаань, энэ нуурһаа Ангар мүрэн мэтэ гансахан «Хоолой» гэжэ нэрэтэй багахан горхон хойшоо урдажа, Химнидэ ородог юм.

...Үглөөгүүр, хүниндөө энэ багаар тон аалин байдал. Зунай сэлмэг дулаан үдэрнүүдэй байбал, үглөөнэй 10-11 час болотор нуур дээрэ ходо манан тунаад байха. Эндэмнай хүйтэн, шийгтэй газар. Гэбэшье нуурай уһан нэгэтэ абаһан дулаагаа табидатгүй хаш. Бүрхэг бороотой үдэршье уһаниинь дулаан зандаа байдаг. Иимэ үдэрнүүдтэ уһан сооһоо гарахадаал дааража мэдэхэш. Нуурай нэгэ тээн халуун уһан дороһоо гарадаг юм гэжэ Алцаг, Армагай зон хэлсэжэ байгаа һэн.

Нэгэ гайхалтай үзэгдэл эндэ бии. Уһанда ороод, бага зэргэ хүдэлэнгүй байбалшни, эгээ тархаанай шэнги аад, хара-боро үнгэтэй уһанай хорхойнууд бэсэдшни аһалдаад, хазажа, шуһыеш бэгсэгэр болотороо хорожо мэдэхэ. Энэ-тэрэ шархын бэсэдшни байбал, бүри шунан орохо. Хорхойн хазахыс һонын хазаһантай жэшээлхээр ха. Зарим үедөө тон олоороо аһалдашахадань, эгээ зүрхэтэй зон 15-20 минутын турша соо тэсэжэ шададаг. Нуурай шабар, набшаһан, ургамал ногооной үндэһэ бээдэе няажархёод эрьс дээрэшье хэбтэжэ болохо. Зарим зон уһанай набшаһа хатаажа абахаяа суглуулдаг.

Таглийн нуур ганса арһанай элдэб үбшэндэ бэшэ, гарай, хүлэй, нюрганай үбшэндэ туһатай ха. «Зүгөөр хүндэ хоро, мууе юрэдөөшье хэжэ үзөөгүй юм», – гэжэ ториинхид хэлэжэ байгаа бэлэй. Урдандаа ажахынууд, дүтын малшад, адуушад үхэр малаа энээн уруу туужа асаржа, нуурта тамаруулдаг, тиигэжэ элдэб үбшэнһөөнь хамгаалдаг, аршалдаг байһан. «Минии мэдэхэдэ, нуурһаа набшаһа абажа байтараа, нэгэл хүн шэнгэжэ, наһа бараа юм», – гэжэ егерь Сизов хэлэнэ һэн. Тэрэ ушар 1970-аад онуудаар болоһон байна.

Нуурай хорхой эдихэсэ, мүн намартаа түрһэсэ хаяахаяа Химниһэ Хоолой горхыс дамжан, хадаринууд ородог. Хадариһаа гадна ээбгэн, гутаар, тула загаһан энэ гол, нуураар олон ха. Аянай шубууд урагша-хойшоо ниидэхэдэ, энэ нуурта олоороо һуужа амардаг. Тохорюун, галуун, мүн суута хун шубууншыс хабартаа, намартаа нуур дээгүүр эрьсдэдэг. Минии үнэншэхөөр бэшээр, «Эндэ хара хун шубууд буужа амардаг юм», – гэжэ эндэхи нютагай хүбүүн хэлэжэ байгаа һэн. Зүгөөр манай энээгүүр хара хун шубууд ниидэдэг юм аал? (Би тиигэжэ дуулаагүйб даа, харин өөрөө Баунтын аймаг ошожо ябахадаа, Романовка тосхоной саанахана хоёр сагаан хун шубуудай нуур соо тамаржа байхыень хоёр нюдөөрөө хараһан, үзэһэн байнаб).

Гэбэшыс шубууд, ан гүрөөлнүүд эндэ саг ошохо тума үсөөржэ байна гэжэ би дабтаха байнам. Нэгэ жэшээ дурдаһуу. Минии нютагай, намда түрэл болохо эхэнэр урда зуун жэлэй таби гаран онуудаар Таглийн нуурта ерэһэн байна. «Нуурай эрьсэр эмээл морёор ябажа ябахадамнай, бодон гахайнууд олоороо шабарта хэбтэшэнхэй, манай үргөөхэдэ, сухалдаһаар, арай-шамай гэжэ харгыһаамнай зайлаад, һөөргөө хэбтэшэхэ юм», – гэжэ энэ эхэнэрэй хэлэхэдэ, би сэхэтэ гайхаа һэм. Тиимэ юумэн мүнөө хаана үзэгдэхэб даа! Харин харгыдашһи модондо үлгөөтэй олон тоото буга, хандагайн хухархай эбэрнүүд ушарха. «Харагты, би эдээниис алааб!» – гэхэншүүгээр ахир хулгайша ангуушадай үлгэһэн мэтэ...

6. БОЛДИДХО

Энэ үгыс олонхи зон мэдэхэгүйдөө болохо. Энэньшыс ойлгосотой. «Болдидхо» гэхэн үгыс эрдэмтэд, ангуушад ба хадын аяншад лэ һайса мэдэхэ байха. Ошожо-ошожо, энэ үгэ в 1973 ондо хэблэгдэһэн К.М. Черемисовой аяр 44 мянган үгэһөө бүридэһэн, тэрэ үедөө суута байһан «Ород-буряад толи» соошыс бэшэгдээгүй юм. Минии

hanaaшаар, энэ үгэ гансал урда буряадуудай яряанай хэлэндэ (Захаа-минай, Зэдын, Сэлэнгын аймагуудта) хэрэглэгдэдэг ха гү?

Болдидхо гээшэмнай хэбтээшээ, газараар өөдөө һөөлжөөд ургадаг хуша модон (кедровый стланник) гээшэл даа. Би өөрөө энээн тухай дуулаһан, мэдэхэ байһан хадаа, «буряад хүн барижа үзөөгүйдөө үнэншэдэггүй» гэдэгтэл, хэзээ нэгэтэ энээхэн баатар мододыс хараһайб гэжэ сэдхэжэ ябадаг байгаа. Энээнээ бэлүүлхэ гэхэдэмни, Химни гол дүрбэ дахин тэрэ зүг уруу табижа үгөөгүй юм. Болдидхо гээшэ энэ голой саада тээ, нүсэгэн һарьдагта ургадаг. Табадахияал Таглиин нуурта ошоходомни, гантай зун байжа, намайе сугтаа ябаһан нүхэдтэймни дошхон урасхалта Химни гол саада тээгээ одоо гэжэ гаргаа һэн. Намар орой ба үбэлэй сагта ангуушад булга барихаяа энэ голой саада бэсдэ бараг бэлэхэнээр гарашадаг юм, харин тэрэ зун моринойнгоо үбсүүндэ хүрэмэ хөөһэтэжэ байһан уһа гаталжа, айжа-байжа, нүгөө эрьсдэнь гарабабди.

Би Буряад оронойнгоо али булан тохойгоорнь хуу барандань шахуу ябажа үзөөб – Муяын голдохи, Хурамхайнай, Ахын шобхо-шобхо мундаргануудыс харааб. Ехэ Хамар-Дабаанай орьёлнууд тэдэ хадануудһаа юугээрэнь дутахагүй юм гэжэ мэдэхэгүй зондо гэршэлхэ байнам. Ехэ Хамар-Дабаан гээшэмнай хүнэй нүдэнһөө халхалаатай, харгыньс үгы, бүглүү газарта байдаг хадаа, магад, олон тоото аяншадай (схэнхидээ хариин гүрэнүүдэй) дура буляадаг байха.

Хамар-Дабаанай тэбэнэ зүүн мэтэ шобхо мундаргануудай зүүлжээ ошон байхада, Ториин эхиндэ, Таглиин нуурай хойно, оройнуудынь бага зэргэ мүлигэр гээшэ. Тиимэһээ бидэ, дүрбэн «схэ аяншад», нэгэ нүсэгэн һарьдагай оройс шэлэжэ, тишээ зорин ошобобди. Химнын саана гаража, бага зэргэ саашалхадамнай гол дууһажа, схэ бэшэньс һаа, үдхэн хушын эзэмдэлгэ эхилшэбэ. Эндэ һамарай элбэг гээшэнь, хүн огто гар хүрөөгүй. Зай, тиигээд лэ саашаа, дээшээ гараха бүримнай ой шэнгэрэ шэнгэрэхээр, хоһон хубхай боложо эхилнэ. Одоо эндэ дээрэ дурсаһан болдидхо гээшын орон дайда. Июль һарын ааяма халуунай сагшыс һаань, тээ дээрэмнай, эндэ тэндэ бүлэг бүлэгөөрөө, сохом үс саг соогоошыс хайлажа үзөөгүй хабтагай зузаан мүлһэнүүд харагдана.

...Ямаршыс сагта, ямаршыс газарта ногоон ургамал, амитад ба хүнүүдшыс энэ алтан дэлхэй дээрэ амидаржа байхын тула бүхы арга шадалаа, хүсэл эрмэлзэлээ гаргажа, шэрүүн байгаагийн хүсэ шадалтай ходо тэмсэжэ байдаг. Дэлхэй дээрэ эгээн хүйтэн гүүлэдэг Ойм-

кон гэжэ газар дайдада 70 градус хүйтэн соо яхад зон үни холоһоо нааша ажамидаржа байдаг гээшэ. Антарктидын сүл мүльһэн дээрэ пингвинүүд амидаржа, үдэжэ, үндэглэжэ, дальбараануудаа тэжээжэ абадаг. Тиихэдэ манай эндэ, баһал шэрүүн байгаалитай хада орьёлнуудаар, ямаршыс сагта саһан, мүльһэнһөө халажа үзөөгүй хүйтэн, шэрүүн, шулуу элбэгтэй эгсэ газарта, гансахан болдидхо ургадаг юм! Ургахадаашыс, бэшэ ондоо модонуудтал адли, манхан сэхэ наран тээшэ набша намаагаа надхуулан, өөдөө сэхэ зогсон ургажа шадахагүй байһандаа, газараар «мүлхиншээгээ» ургадаг юумэд! Хараад хайрлахааршыс, гайхамааршыс, баясамааршыс...

Хатаһан олон тоото модод эрээ марьян могойнуудтал тон адли гогиролдонхой, эндэ-тэндэ олоор үзэгдэнэ. Ногоорон, хэбтээшээ ургажа байһан болдидхонуудай хүнэй зэргын үндэр мүшэр халаануудтань тоогүй олон һамар харагдана.

Болдидхын байрыс баабгайн байра гэлсэдэг. Энэнь зүбтэй, байгаалида юумэн гээшэ хуу өөрын табисууртай, эндэ нэгэшыс үлүү, дутуу юумэ олохогүйт... Юуб гэхэдэ, үндэр хуша модоной оройдо абиржа байнхаар, газарта хэбтээшээ ургажа байһан болдидхоһоо һамар абахадань, баабгайда бэлэн бэшэ гү? Зүб даа, байгаалида тусгаар бэдэрээшыс һаа, үлүү, хэрэггүй юумэ олохогүйт, нэгэниинь нүгөөдэдөө ажамидаралай эхин боложо үгэдэг...

7. МҮЛЬҺЭНЭЙ ХАЖУУДА – САГААН ДАЛИ, БАДМА СЭСЭГХЭНҮҮД...

...Хамар-Дабанай орьёл өөдэ опохысмни намайс олон юумэн татаһан байна. Үшөө Бадаатын оройһоо дурамбайдахада, мүн Таглиин нуурай эрьсэдэ зогсожо байхада, хойто зүгтэхи нүсэгэн сарьдагай мүльһэн сэхэтэ һонирхуулжа байдаг һэн. Тиимэһээ мүнөө бидэ зорихон газартаа дүтэлшэнхэй, болдидхын байрыс дабан гаража, нэгэ танигдаагүй нүсэгэн толгойто хадын шанха орой тээшэ амияа абажа ядан хүрэжэ ябанабди. Эндэ, энэ сэхэ хайр шулуутай газарта, ургамал ногоон тулпоуршаг, тиибэшыс тэрэ дуута-сууга сагаан дали гээшэнь (эдельвейсы) яһала ургажа харагдана. Би түүжэ ябанаб. Урда жэлынь нютагаймни нэгэ үбгэжөөл: «Дахинаа тииншээ ошоо һаа, нүсэгэн һарьдагаар сагаан дали гэжэ сэсэг ургажа байдаг юм, намдаа асаржа үгөөрэйш, тэрэшни сэхэ туһатай ургамал байха, мүн өөртөөшыс суглуулаарай», – гэхэдэнь, би энээхэн сэсэгыс тиихэдэ

үшөө хайн танихагүй байхан хадаа, хайса заалгуулжа, хэлүүлжэ абахан хүм. Эндэ баһа гайтайнь гэхэдэ, болдидходол адли, энэ хүйтэн газарта «ажамидарха» гэхэн табисууртайл байхан сэсэгхэн хаш!

...Ямар хадаа эндэхи саһан энэ халуун сагта хайладаггүй гээшэб? Бүри дүтэлжэ ерэхэдэмнай, хадын оройһоо, оройдоо 60-70 алхам болохо газарһаа, булаг урдажа байба. Иигэжэ ушар шалтагааниинь элирүүлэгдэбэ. Үбэлэй сагта энэ булагай уһан урда урдаһаар, зузаан гэгшын тошон болоод, тэрэ мүлһэһинийн хайлажа үрдингүй үлэшэһэн байба гээшэл даа. Булаг, гол горход гээшэ хабшуу жалга, худал, шиигтэй газарнуудаар урдадаг юм гэжэ ханажа байхадаш, энэ үндэрһөө үндэр мундаргын оройһоо урдажа байха гэжэ?! Тиигэжэ ябахадамнай, тээ хабшуу нэгэ худалда холоһоо, нэгэ имагтал ондоохоноор ногооржо харагдажа байхан юм. Ошожо харахадамнай, татай даа! – тэндэ үнгэ бүрийн, зунай сагта ямарһы буряад нютагуудай гол нугада ургажа байдаг сэсэгүүд!! Бадма сэсэгүүд олоор харагдана. Энээхэн жалгада, тэрэ микроклимат гээшэнь (сүл гүбидэ дайралдадаг оазис шэнги) тогтошонхой ха! Нээрээһээ гоё бэшэ гү?! Саһан, мүлһэн, хажуудаханань... бадма сэсэг, сэнхир сэсэг!

8. ХАДАНУУДҺАА ҮНДЭР ГАНСАЛ ХАДАНУУД БАЙДАГ

Одоо гэжэ зорихон газар зоригдобо, хүсэһэн ханаан бэслүүлэгдэбэ! Суута Ехэ Хамар-Дабаанай нэгэ мундарга дээрэ бахи бүхөөр хоёр хүлөөрөө гэшхээд зогсоном. Орой дээрэмни – орьёл үндэр сэнхир огторгой, намтай сасуу – тэнэжэ ябаһан үсөөн үүлэнүүд, тойроод гансал тэнгэри тулама хада ууланууд, доромни далай мэтэшэлэн нэмжыһэн хушан ой. Хуша, набшаһанай, ногоо ургамалай хангалтама хайхан үнэр һэрюун халхяр анхилан ерэжэ, шэхэ дүлиирмэ шэмээгүй байдал хүнэй досоо шэдитэ бодолнууды ергээн асардаг лэ хаш... Ямар хайхамши Буряад оромни, тэнжэһэн түрэһэн тоонто нютагни гэжэ энэ үндэрһөө холо саагуур хашхархашы, дуулахашы дуран хүрэнэ. Эргын дуранай эдир басаганда зорюулһан мэтэ эгээ хайхан шүлэгэй мүнүүды сээжын оёорһоо сэсэг шэнгээр мүнделүүлхэ дуран хүрэнэ!..

Тээ дорохоно Таглиин нуур томоотой даруунаар нойрсоно. Бүхы Зэдэ голоо, мүн хоёр захидахи аймагуудай заха хизаары хараадаа абажа байхан Бадаата хадамнай мүнөө багахан уула мэтэ-

шэлэн холо саана сэнхийжэ харагдана. Гэбэшье, энэ үндэрһөө Зэдэ голоймнай нэгэшье гол, нютаг харагданагүй. Булта барандаа Бага Хамар-Дабаанай үбэрөөр «хоргодошонхойнууд». Намайе тойроод найман зүгтэмни гансал хаданууд. Иигээд Ехэ Хамар-Дабаанай оройдо гарашоод байнаб гэжэ ханахын аргагүй, – саашаа үшөө олон, үшөө үндэр орьёлнууд. Хаана гээшэб эдэ хадануудай заханиинь... эхиниинь?

9. ЗҮРГЭ ХАРГЫН ЭХИНДЭ

Зай ихэдээд, хайхан шүлэгэй мүнүүдые энэ хадын үндэртэ зохёожорхёод байхадаа, саашань бодомжолон, һүүлдэньшье олон нойргүй хүнинүүдэй забһараар оруулалсаһан ханамжануудаа түгэсхын тэмдэг болгон бэшэхэмни.

Нээрээшье, Буряад ороноймнай байгаали ямаршье хайхан гээшэб. Яажа энэ байгаалияа аршалха тухайгаа хүн бүхэнэй ойлгожо байдаг хаань... Зүгөөр энээхэниие ойлгодоггүйнүүдын даншье хаа олон. Ангара мүнэнэй ГЭС-нүүдые үргэжэхын, тэдхэмжэхын тулада гэжэ, Байгал далайнгаа уһые нэгэ нээжэ, нэгэ хороожошье байха ушарнууд үзэгдэдэг болоо. Сэлэнгэ мүнэмнайшье ихэдээд татагдажа, хашагдажа эхилхэнь бэшэ гү? Баруун гүрэнүүдэй баян бардам зонууд мүнөөнэй цивилизациин оньһон һонинуудаар һонирхохоёо болижо, орон дэлхэйнгээ олон тоото гүрэн, газарнуудаар зайжа дүүргээд, үшөө зэрлиг зандаа байһан манай нютагай хада уулануудаар һонирхожо ябахань олошоржо байна. Ябагшье гэлэй, зүгөөр маанадай хэргэлэн байхамнай зүбтэйл һэн ха. Эдэ аянша зонууд схинхидээ маанадта үгэхэсэ ханана бэшэ, нэн түрүүн лэ өөһэдтөө абаха-яал ханана гэжэ бидэ ойлгосбди! Үнгэржэ срэхэдээ, гүрэн түрэхөө үнэмшэлгын саарһатай боложо, Байгал шадар баабгайнуудые агнадаг, буга хандагайнуудыешье буудадаг боложо байна. Ноёд сайднай тэдэнэй мүнгэндэ обтоно гээшэд гү?! Мэдэхэгүй, мэдэхэгүй... энэнь хэршье зүбтэй юм, таанад, уншагшад, юу гэхэ байнат?

...Нэгэ дахин хаданууд шамайе татажа шадаа хадаа, саашадаа ходо суранзан мэтэ татажал байдаг юм гэлсэгшэ. Намайе нэгэ иимэрхүү суранзан дайраал хаш. Байгаали ганса хайхан баялиг бэшэ, сэхатуу шанга бэрхэшээлнүүдтэй байдаг гэжэ би дээрэ дурдаа һэм. Энэ зүб. Намтай ябалсаһан нэгэ нүхэрнай: «Намда хахад мэшээг алташье үгөө хаань, дахинаа тиишэ ошохогүйб», – гэжэ үнэн зүрхэнһөө һүүл-

дэнь тангариглаа хэн. Би тийхэдэ арай шамай тиимэ хүүлшынгээ үгэ үгэжэ шадаагүй хэм. Харин хүүлдэнь, хэдэн нара үнгэрөөд байхада, хаданууд дахин намайе дуудаад лэ байха байгаа хэн. Ехэ Хамар-Дабаанай оройдо байжа байхадаа, зүүн тээ байхан «Дүшэ-Сагааниис» хайхашаан хаража байгаа хэм. Зүгөөр тэндэ ошожо шадахагүйгөө мэдэнэм (би альпинист бэшэб), харин баруун хойномнай, схэшье холо бэшэ «Таг-Шулуун» гэжэ Ториин зондо суута үндэр бии юм. Нээрээшье, тэрэ үндэрэй оройн шулуун хабсагай урда сагуудта буряад зоной зуhalанда үзэгдэдэг байхан таг мэтэшэлэн тон адляар холоһоо харагдажа байдаг юм. «Тэндэ ошодог хай» гэжэ мүнөө ханажа ябадаг болонхойб. Юундэ «Таг-Шулуун» ториинхидто схэтэ мэдээжэб гэхэдэ, 1930 гаран онуудаар дасан, дугангуудай хандаргагдажа, лама хубарагуудай түрмэ, шорондо хаагдажа байхада, Ториин нэгэ схэ лама зиндаатан энэ эгсэ хабсагайта хадын үбэртэхи агы нүхэндэ хоргодожо байхан юм хаш. Бүри хүүлдэшье ангуушад тэрэ ламын тэндээ тагаалал болоһон бараанха байрыень үзэһэн, хараһаншье гэдэг. Ехэ эди-шэдитэй лама байхан ха. Энэ мэтэшэлэнээр бодожо байхада, хүлнүүдшни өөрыншни ухаан бодолһоо түрүүлжэ, зүргэ харгын эхиндэ сэршөөд лэ байха ха гү?.. Тиимэ!

Тэниглэн зохид Таглиин нуур – талархалаа шамдаа мэдүүлнэм...

2001 он

ШУБУУНАЙ ЗАДА

Намар. Буурал сагаан буряад үбгэд, хүгшэдэй хэлсэдэг ёһоор хаа, тахья нарын дүүрэжэ, нохой нарын ерэжэ байха үс саг. Мүнөөнэйхээр энэмнай сентябрь нарын хүүлшын үдэрнүүд болоно хаш. Үглөөгүүр, үдэшэндөө газарай нюрган дээхэнүүр хүйтэн дулаан хоёрой тэмсэлэй шангадахань олошоржо, хада хабшалангаар, намаг нугаар сиидэм сэнхэгэр мананай «сэнгэхэ» сагынь ерэшэнхэй. Эндэ-тэндэ гол горхонийе дахажа ажалша хүнэй шүрбэхэтэ гараар бодхоогдожо хоройлогдоһон хүринүүд, нарын сагуудта энээгүүр шууягай намдажа тон шэмээгүй байдалай тогтошоходо, ута удаан нойртоо диилдэжэ захалбад ха. Шугы шарлашанхай, модод, һөөгүүд наба намаагаа хуминхай. Одоо гэшнэ тэрэ дуута-суута алтан намар гэшнэнь аглаг хайхан дэлхэй дээрээ айлшалжа буушанхай. Буряадай бэлигтэ

хүбүүд Дондог Улзытуесвай, Даша Дамбасвай, мүн ород арадай алдарт поэдууд Александр Пушкинай, Сергей Есенинэй аймшагтай гоёор магтажа дуулаһан хаһа!

Гэбэшье... һанана гүт, Э. Рязановой табиһан «Служебный роман» гэжэ кинодо энэл хүнэй үгэ дээрэ композитор А. Петровай «У природы нет плохой погоды» гэжэ зохёһон дуус ямар зохидхоноор Алиса Фрейндлих дуулаа һэм? Зүб даа. Бурханай үршөөлөөр бүтээгдэһэн бардам сэхэ Байгаалида муу һайн үдэрнүүд, саг, жэлнүүд гэжэ байдаггүй. Алишье сагынь онсо өөр өөрын табисуураар хуу хайханууд, буурал сагаан эхэдээ – Байгаалидаа – булта хэрэгтэйхэнүүд.

...Алтан намар. Август харын һүүл багаархи, сентябрийн эхээрхи унжагай ута һонигүй бороогой һүүлээр, нээрээшье, манай буряад тала дайдаар жэгтэй зохид, аалин намдуу, дулаан үдэрнүүд тогтошодог. Минии һанахада, иимэ байдал октябрийн 15-20 хүрэтэр, зарим үелдөө үшөөшье халта сааша хүрэтэр ошодог ха. Үни холо сагһаа нааша гансал адууһа мал, хонин ажалыс эрхилжэ ажамидаржа ябадаг буряад-монгол арад зондо мүнөө иихэдээд, – о-о, гайтайхан хатуу саг, – хагсуу хүйтэн үбэл, хэрзэги хатуу һалхита хабар урдань үзэгдэхэнь гэжэ мэдэжэ байһандаа, нээрээшье ашата Ехэ Байгаали хүн зоноо хайрлахадаа, багаханшье болзор саг соо, шумуул-шохойнуудаар дүүсэжэ үнгэрһэн аяма халуун зунай һүүлээрхи энэ һэрюун үдэрнүүдтэ адууһа малынь тарга абажа тэнжэг гэжэ зорюута иимэ байдал энээхэн газар дайдаар тогтоожорхидог ха гү гэжэ һанахаар. Һонин саг. Хүнэй нюдэндэ харагдажа үзөөгүй ямар бэ даа нэгэ гайхамшагта уран зурааша добо дээрэхэнэ һуужархёод оршон тойронхи тала, гол горхоёо, холо хүрэтэр нэмжыһэн хада уулалая үдэр бүхэндэ һолонгын долоон үнгын будагаар гоёожо шэрдэжэ байдаг ха гү гэжэ һанахаар.

Гэбэшье... Байгаалида муу саг, үдэрнүүд байдаггүй гэлсээ һэмди. Дээрэ дурсааша сентябрь-октябрийн энэ хаһа соонь гурба-дүрбэн үдэрэй туршада гайтайхан хүйтэн, саһа бордоһоор бургаһан, үбэлэйхиһөө дутуугүй үдэрнүүд тохёолдодог. Энэнь жэл бүхэндэ заатагүй болодог, энэл сагта, сентябрь харын эгээ һүүлшын үдэрнүүдтэ. Байгаалиин Эзэн амигад зондоо «А-һаа, энэ дайдаар байтараа иимэ хүйтэн хагсуу үдэрнүүд тогтохо юм, мэдэжэ һэргэлэн байгты!» – гэжэ эртээнһээ дахинаа ойлгуулжа захи́на, занана хаш. Жэлэй бүхы дүрбэн сагта, үдэр һүнигүй тооной хони малаа адуулжа хада хээрээр үнгэргэжэ ябаһан манай угсаатан зон байгаалиингаа бүхы

зан, заршамуудыг тон хайн, нягтаар мэдэхэ хадаа, энээхэн болзорыг «Шубуунай зада» гэдэг юм.

Миний үхибүүн наһандаа ябахадамни, намарай нэгэ үглөөгүүр эжымнай газараа орожо сэрэхэдэ: «Шубуунай зада» эхилхэн хаш, огторгой тэнгэримнай олиггүй муухай боложо байна», – гээ юм хэн. «Юун гээшэб?» гэжэ һурахадамни: «Энэ сагта аргагүй хүйтэн тохёолдодог юм. Хойто холын Хамар-Дабаанай нүсэгэн сарьдагаар байрын саһан орохо. Аянай һүүлшын томо шубуудууд дулаан орон уруугаа нийдэжэ ошохо. Ехэ шубуудай урда үдэрнүүдтэ тишшээ зорихоо һанахадань, дальбараануудын дахалсаад ошожо үгэдэггүй юм гэлсэгшэ. Арай гэжэ хушууржа, сугларжа, аян замдаа гарахадань, нэгэ хэды болоод лэ, энэ жэлэй дальбараануудын ондоо тээхи танигдаагүй газар уһан, ута замһаа айхадаа гү, али түрэхэн, тэнжэхэн газар дайдатаа хахасахаа һанахагүйдөө гү, эрьсэлдээд лэ һөөргөө бусаһадаг юм ха. Харин энээхэн тогтоод байһан хагсуу хүйтэн үдэрнүүдтэ дальбараануудай эхэ эсэгэнэр тэдээнээ саһа бордоһон соогуур төөрйолжэ, айлгажа абаад ябаһадаг заншалтай юм ха. Дальбараануудын хэды хашхаралдажа, шуулдаашье һаа, сэхшүүлэйнгээ хойноһоо нийдэхэл ёһотой болодог...», – гэбэ. Би эжымнээ иигэжэ хэлэхыг хайн хадужа абаһан байгаа хаб, тэрэһэнэ хойшо «Шубуунай задые» оройдоошье алдадаггүйб. Һүүлшын аяар гушаад жэлэй туршада хүдөөдэ бэшэ, городто, гэр байшангуудай хоорондо байжашье байгаа һаа, юундэб даа, энээхэн сагыг хүлсэжэ, тэрэ үнэ холын үхибүүн наһандаа нютаг нугынгаа хайхан томо шубуудыг холо урда зүг уруу огторгойн гүн соо үгы болоторнь гунигтайгаар үдэшэдэг байһанаа һанажа, хотын үндэр-үндэр байшангуудай оройгоор ганганалдаһан, зэлэ татаһан тохорюунууд, галуунууд харагдашаагүй юм аа гү гэжэ шэлэ хүзүүгэйнгээ хүшэшэтэр хараһаадагби. Тээд, гунигтайшье һаа, иимэ хайхан үзэгдэл городто юу үзэгдэхэ бэлэй... Энээниг хараха-үзэхэсэ һанаа һаа хүдөө нютаг гараха хэрэгтэй, тээд хүдөөдэшье мүнөө сагта аянай шубуудай иимэрхүү нийдэлгэ хэр олон үзэгдэдэг хаб? Хоморхон лэ болошоо хаш. Энэ хабартаа Сэлэнгэ мүрэниг зубшан Байгал далай тээшэ ганганалдан нийдэжэ ябаһан хүрэг зэрлиг галуунуудыг харажархихадаа яатарааш баярлаа хэнбиб. Манай энээгүүр мүнөө тохорюунуудыг олоор хаража болохо, харин эндэ халта тогтожо амараад, холо хойто зүг барин нийдэжэ ошодог галуунууд хүнэй нүдэндэ тон хомор харагдадаг болонхой. Миний тооложо үзөөд байхада, галуунуудай нийдэжэ ябахыг сохон гушаад жэл хараагүй байнаб! Урдань галуу-

нууд гээшэ манай энээгүүр тоолошогүй олон байһан. Новоселенгинскэдэ ссылкэдэ байһан декабрист Н. Бестужевай бэшэһэнэй ёһоор хаа, оройдоо 170 жэлэй саада тээ Галуута нуур галуунуудаар дүүсэжэ, үдэ далинь нуурай эрьсэр саһандал сайража, эндэхи ород, буряад зонууд тэдэнииснь тулам, мэшээгээр суглуулжа подушха, хүнжэл оёжо, Хяагта, Эрхүү хотонуудта абаашажа наймаалжа, мүнгэн олзобори хэдэг байһан байна. Мүнөө Галуута нуур дээрэ гансашье галуунай һуужа, амаржа байхыень үзэхэгүй хабди. Хаа-яханшье хаа харагдадаг, үзэгдэдэг байһан бүри гоё һайхан хун шубуудыс хэн мүнөө хаража үзөөб? Эдэ шубуудыс хаража, баясажа үзэһэн хүниис, одоо гэжэ, эгээ сэхэ буян үйлэдэһэн хүндэ, Бурхан багша өөрөө нюдыснь хужарлуулжа, сэдхэлыень сэлмээжэ бэлэг болгон бариһандал үзэгдэхэ байха ха. Үзэсхэлэн һайхан байгаалитай «Таглиин нуурта» хара хун шубууд хабар, намартаа буужа амардаг юм гэжэ дуулаһан-би, тээд тэдэниис хэн хаража үзөө юм? Хара хун шубууд гээшэ манай энээгүүр ниидэдэг юм гү? Үнэншэхөөр бэшэ. Харин урда сагуудта буряад ороноймнай газар дайдаар ниидэжэ, харагдажа байдаг сагаан хун шубууд үгы болошоод байһанаа, һүүлэй үедэ дахинаа хаа яа үзэгдэдэг боложо байна хэбэртэй.

Нэгэтэ, Захааминай Санага нютагай захадахи нуурта хун шубуудай амаржа байхада, нэгэ залуу ангуушан нэгыень буудажа алаһан байжа, дахинаа тэндэ тэдэ һайхан шубууд һуухая болишоо гэжэ Санагын хүгжэмэй хургуулийн директор намда хөөрөө һэн. Ямар бузар үйлэ гээшэб, яһан муухай дотортой хүн гээшэб! «Эх!» гэжэ халаглахаһаан бэшэ, ондоо юумэ аманһаа унажа үгэхэгүй байна даа. Харин 6-7 жэлэй саана, «Байгал» журналай ахамад редактораар удаан жэл соо ажаллаһан Сергей Цырендоржиев: «Энэ хабартаа нютагаараа айлшлалжа ерээб. Гоё даа! Эгээ һайниинь гэхэдэ, нютагайнгаа саанахана, Иисэнгын сэхэ нуур дээрэ эжэл хоёр хун шубуудай һуужа һуухыень хоёр нюдөөрөө хаража хужарлааб, наһан соогоо түрүүшынхисэ зэрлиг хун шубуудыс хаража үзөөб!» – гэжэ байжа жаа үхибүүнһээ дутуугүй энэндээ баясажа байгаа һэн.

Хун шубуун гарбалтай Хори буряад угсаатан зоной һүр һүлдэ болохо эдэ томо шубууд нютагаа бусажа эхилбэ гээшэ гү?!». Харин би гэхэдэ, хун шубуудыс телевизэрэй сэнхир экранһаа, зоопаркаһаа бэшэ тээ хаража үзөөгүй байһандаа, тэрэ хүндэ тиихэдэ сэхээн атаархажа байһан хүм. Зүгөөр хоёрхон жэлэй үнгэрөөд байхада, ажалаараа Баунтын аймаг ошоһон би, май һарада, Иисэнгэ нуурһаа тээ саанахана, Романовка тосхойн хажууда хоёр саб сагаахан хун

шубуудай нуурай дунда нуужа нуухынь хараханби (магад, С. Цырендоржиевай харахан шубууд байгаа аалам?). Машинаар ябахан бүлэг зон машинаа гаража байжа тэдэгээр сэхта найхашаагаабди. «Хэдэн жэлэй саана энэ нуурта бүлэг хун шубууд хабар-намартаа амархаяа буужа тогтодог болошоод байханаа, гурбан жэл болобо гэшэ ха, эдэ хоёрын хойшоо нийдэхэсэ болижо, эндээ байршажа, зунай сагта дальбараануудаа абадаг болошоо», – гэжэ Романовкын ородууд хэлэжэ байгаа хэн. Тиимэхээ байха, манай нютагай хажуудахи Гэгээтэй тосхоной «Плотина» гэжэ зохёогдоһон нуур дээрэ түрүүшынхисэ (!) хун шубуудай амаржа нуухынь хэн нэгэнэй сотово телефондоо хаажа шадан, аймагай сээнтэрэй үйлсэдэ зондо харуулжа, гайхуулжа байхынь минии эгэшэшье харахан байна. Ямар гоё гэшэб, иимэ юумэ дуулажа байхада! Тохорюун, галуунуудһаа байха, эдэ найханһаа найхан, одоо гэшээ бурханай шубууд – хун шубууд – урданайнгаа нютаг гол уруу бусажа эхилбэ гэшэ гү!..

Би урда жэлнүүдтэ «Дүхэриг» газетэдэ «Тохорюунууд бусаба гү?» гэхэн үгүүлэл толилуулһан байгааб. Тэрэением Ивалга нютаг тоонтотой, арадай мэдээжэ дуушан, Буряадай ба Россиин соёлой габыята хүдэлмэришэн Д-Д. Базаров һонирхожо уншаһан байжа, хоюулан Улаан-Удын үйлсэдэ уулзашахадаа, яһала удаан хөөрэлдөө үүсхээ һэмди. Тохорюуд тухай эхилһэн хөөрэлдөөмнай «Шубуудай зада» хүрэтэр срэшөө хэн. Намһаа нилээд ахамар хадаа Даша-Доржо Бальжинимасвич бага наһандаа үзэхэн, харахан нэгэ һонин юумэн тухай хөөрөжэ байгаа хэн. «...Манайхин тийхэдэ үмсөөрөө амьаран байдаг байгаабди. Зуһаландаа, намаржаандаа байхадаа тоолошогүй олон тохорюунуудтай газарта байрлажа байгаабди. «Шубуунай зада» гэшые оло дахин харахан, үзэхэнби. Энэ сагта сэхэ шубуудай дальбараануудаа абаад дулаан орон руу нийдэжэ ядажа байхынь харахадаа, эжымнай газар гараад найхан сайгаараа гү, али һүүер дээжэ үргэжэ, «Зэ-лэ-тэ-э!» гэжэ хойноһоонь хуугайлдаг хэн. Бидэ багашуул эжыгээ дуряжа «Зэ-лэ-тэ-э!» гэжэ хашхаралдан урдахи добо өөдэ харайлдагши һэмди. Энээнэй һүүлээр, үнэхөөрөөшье, аянай шубууд хушуура хушуурһаар, зэлэ татан урагшаа нийдэжэ ошодог хэн...». Би ондоо тээ хүнүүдэй иигэжэ хөөрэлдэжэ байхые дуулаагүйб. Нээрээ, иимэ заршам буряад арадтамнай байһан гэшэ гү?! Үнэншэхөөр бэшэ, тээд... ямар гоё, ямар найхан заршам гэшэб! Буряад араднай, элинсэг хулинсагнай, эхэ газар дайдатаа, байгаалтатаа тон нягта холбоотой байһан гэшыень үшөө дахин гэршэлхэн заршам, жама ёһонь энэ!

Нээрээшье, Эхэ Ехэ Байгаалида муу, хайн сагууд гэжэ орой-доошье байдаггүй! Баарһад, ехэ шубуудай дальбараануудаа тэнжээд, эндэхээ ябажа ядажа байхыень харахадаа, Байгаалиин Эзэн өөрөө эндэ хам оролсожо: «Таанад, энэ жэлэй шара уралтангууд, тоомоо таһаржа, эхэ эсэгынгээ үгэ дуулангүй байна гүт!? Зайлагты, тонилогты эндэхээ түргэн, үгы хаатнай, хаяын сагуудта саһа-бордоһо хаяжа, хуу бараниетнай хосоргоожо халгаахаб! Би таанадыс хайрлахагүй байхаб...», – гэхэ мэтээр шангархадаг ха.

Намартаа, нийдэжэ ошохынгоо тээ урдахана, тохорюунууд нэгэ газарта тон олоороо суглардаг байна. Үни холоһоо нааша эдэ шубуудай дурлаһан, шэлэжэ абаһан иимэрхүү намаг, нуга газарнууд буряа-даймнай газар дээрэ олон лэ байгаа бээ, харин минии тоонто Зэдэ нютагай тохорюунууд сентябрь нарын хахадһаа эхилжэ барандаа шахуу Доодо-Үшөөтэй тосхонһоо холо бэнэ, ехэ асфальт харгын урдахана суглардаг юм байнад. Би өөрөө хаража үзөөгүйб, хүнүүдэй хэлээшээр хаа, Доржо Банзаровай уг гарбалайнь буусын тишпэ хаш. Машинаар хоёр тээшээ харайлгалдажа ябаһан зонууд харгыһаа тээ саанахана хара-боро зүһэтэй амитадыс харажархихадаа, нэгэ ехэ хүрэг хонид байна гэжэ түрүүшээр эндүүрдэг юм ха. Харгыда ябаһан зоной тиигэжэ бодоо хадань, тэндэ нэгэ дороо суглараад байһан тохорюунуудай тоо хэдэн зуугаад хүрэтэр ошоно гү? Олон даа! Олонхи зонуудын машинаһаа буужа байжа энэ хайхан үзэгдэлөөр һонирхон тэндэ зогсодог.

Тохорюунууд юундэ иимэ олоороо нэгэ газарта суглардаг гээшэб? Ойлгосотой ха. Налгай нажарай сагта ами амьяаран таража дальбараануудаа тэнжэһэн шубуудуудта, дахинаа олоороо сугларжа, холын хизаар уруу нийдэжэ ошохоо бэлдэлгэ хэхэдэнь (!), тэдэндэ энэнь тон хэрэгтэйл байгаа хаш. Ехэ шубууд сугларжа ехэ «суглаа-хуралаа» оло дахин үүсхэнэд ха. «Хэзээ эндэхээ нийдэжэ гарахаб, ямар зүг барин нийдэхэб, ямар шубуудын түрүүлжэ ябахаб, ямархануудын һүүл таллаа барихаб» гэхэ мэтэ «асуудалнууд» шийдхэгдээл бээ. Шанга, шанга тулалдаануудыс боложо, хүсэ шадалтай шубуудын бүлэг бүлэгынгөө удамаршануудын болоно. О-даа, аймшагтай харгы зам гаталагдаха, айхаар холо газар нийдэгдэжэ ошогдохо гэжэ шубуудыс хаа хайса ойлгонод. Шанга спортсменүүдтэл адли, үни удаан саг соо дальбараануудтайгаа нийдэлгын шанга һургуули хэнэд. Тиигээшье хаа һула, тулноурнуудын харгы замдаа хосоржо халаха, харин хүрэхэ газартаа хүрэжэ ерэхэн шубуудайн далинуудай доро хүнэй гарай нюдаргын шэнээн томо шарха би болошоод байдаг юм гэжэ «В мире животных» дамжуулгаһаа би үнинэй мэдэнхэйб!

Энэ наһандаашье би тохорюунуудай иигэжэ иимэ олоороо нэгэ газарта сугларшоод «наада, зугаа» үүсхэжэ байхыень хаража, дайралдажа үзөөгүй хүм.

Хэзээб даа нэгэтэ, буряад газар дайдаарни тахья харын дүүрэжэ, нохой харын ерэжэ байха үе сагта, нютагайм хайхан шубууд, таанадтайгаа зэрэлгээтэһэн Зэдэ голойнгоо зүүн бээдэ золголдожо, баясажа, уяржа, гуниглажа, аман соогоо аалихан «Зэ-лэ-тээ!» гэжэ хойноһоотной харан, харан зогсохоб даа. Заатагүй зогсохоб!..

*Тала дайдаарни ганганалдан,
Тохорюунууд ниидэнэ,
Тэниглэн зохид дуунһаань
Тэнгэри баясана.*

*Гринь-гринь, гринь-гринь –
Баяртай нютагни!*

*Гринь-гринь, гринь-гринь –
Уулзатараа нютагни!*

*Түрэхэн тоонто нютагаа
Бусахаа яараарайт,*

Урихан хабарай ерэхые

Уянгатуулан дуулгаарайт:

*Гринь-гринь, гринь-гринь –
Горхонууд харьялха!*

*Гринь-гринь, гринь-гринь –
Ургыханууд халбарха!*

*Тохорюунууд, таанадаа харахадаа
Талархалаа мэдүүлнэм...*

2000 он

АЯ ГАНГА

Ая ганга... ая ганга... Яатарааш хүндэ магтуулһан, үлүүсэ сэхээр үргүүлһэн ургамал гээшэб?! Шүлэг, поэмэнүүд, магтаал дуунууд, хүгжэмэй номууд, хатар, хоорой ансамбльнууд, ошожо-ошожо хамтын хоол баридаг гэр-байшангуудшье хүрэтэрөө энээхэн нэрээр нэршэшэнхэйнүүд. Буряад хайхан тала дайдаяа үлүүсэ сэхээр магтахаа һа-

наһан нэгэ поэт үшөө «Ая гангын орон» гээдшье номоо гаргуулжар-
хиһан байдаг. Ая гангаар анхилһан тала, орон... Яаһандаа энээхэн
ургамал буряад тала дайдынгаа түмэн сэсэгүүд сооһоо илгаржа, түрүү
һуурида гаража шадаад байна гээшэб? Гайхалтай! Зүгөөр энээхэн
ушар байдалда буряад талын гүн сооһоо, Шэбэртэ һайхан орон
нютагһаа, одо мэтэ толорон гаража ерэхэн Дондог Улзытуесвай га-
бьяа аргагүй сэхэ хаш! Хүнһөө сэхээр хэн энэ *Ая гангы*е магтан дуулааб,
хүнһөө сэхээр хэн энээхэн һайхан ургамалыс холо наагуур суурхуулжа
шадааб?! Энэл хүн! Шагныт тээд өөһэдөөн...

*Анха урданайнгаа нангин ёһо дэбжүүлэе,
Адха адхаар ая гангаяа суглуулая.
Айл айлаар арюун хангалынь тунаг лэ,
Ажабайдалай хүлдэ түхөөн шатаг лэ!*

Үгы хаа:

*Ая гангын хангалаар
анхилаадхёо гэнтэ
Аришаанта сэлгээ нютагни,
амар мэндэ!
Арын оройһоо харахада,
альган дээрэ мэтэ
Аржын толорон угтаа
аглаг минии Шэбэртэ!*

Ямар һайхан шүлэгэй мүннүүд гээшэб! Үшөө нэгэ шүлэгынь Ев.
Евтушенкын гайхамшагта һайхан оршуулгаһаа боложо СССР, Росси
гүрэндөө үнинэй мэдээжэ болонхой юм (халаг, хэды олон бага яһатан
арадай поэтуудай һайхан шүлэгүүд муу оршуулгаһаа боложо гү, сэхэн-
хинь юрэдөөшье оршуулагдангүй байһаараа холо саагуур мэдэгдэн-
гүй үлэшэдэг гээшэб). Тиихэдэнь композитор А. Андреев энэ үгэнүүд
дээрэнь үшөөшье зохидхон романс бэшэжэ, тэрэниисень бүришье
һайханаар Дугаржаб Дапишев дуулаһан байдаг. Шагныт даа:

*Вы слышали когда-нибудь о траве голубой Ая-ганга?
Её имя – как отзвук старинного медного гонга.
У неё суховатые колкие стебли.
От неё синеватые наши бурятские степи...*

*Есть обычай такой – обживая жилище своё,
Скотовод зажигает у входа в жилище её.
И пока он сидит, с гостями беседа,
Ая-ганга курится дымом бессмертия.*

*... Дым и горек до слёз, дым и сладок до слёз...
Посмотрите – я вам ая-гангу принёс.
По страницам рассыпал я эту траву.
В этом запахе – то, чем дышу и живу...*

*Если хочешь, мой друг, привезу я с собой
Много-много пахучей травы голубой...*

Иигэжэ Д. Улзытуевые тэнгэри хүрэтэр түүрээн-магтан байхадаа (үнэн дээрээ, зүб иигэжэ энэ хүн тухай бэшээб гэжэ ханахаараал ханаха байхаб), саашань, өөрөөшье сарьдаг уулын оройгоор элихээс болижо, доошолжо, газар уһандаа дүтэлжэ буужа ерэхэм.

...Хай даа, ая ганга, ая ганга гэлдээд, нээрээшье, яатараа хэлсэхэ дуратайшуул гээшэбибди? Харин үнэн дээрээ, хэр лэ олонхимнай энээхэн ургамалаа танидаг гээшэб?! Таанадшысэ хайн таниха гүт, а? Гараа зүрхэндөө абаашаад, үнэнһөө хэлыг даа?

Би хүдөөдэ гараад ябахадаа, нэгэтэ бэшэ залуушуулысэ (городой бэшэ, хүдөөгэйхидысэ!) «Ая ганга гээшэмнай алим бэ?» гэжэ туршажа үзэһэнби, тээд, халагламаар, олонхинь танижа ядажа байгша даа. Зүб, заримашуул «энэ байна» гэжэ зүб харуулжа байха, тиихэдэнь «Ши аяые харуулжа байнаш, харин гангань алинь бэ?», – гэжэ һурахадашһи, урдаһаашһи бэлгытэрээ (али онииторoo гү) харапоод байха. Түрүүшынхисэ иимэрхүү юумэ дуулаа хаш. Халаг! Юун залуушуул гэжэ, хаяшаг хүдөө нютагтаа оншожо, үетэн нүхэдтэсэ 50 жэлэйнгээ ойе тэмдэглэжэ байхадаа, энэ наһаараа хүдөөдэ байһан заримашуулынь ая ба ганга хоёрысэ илгаруулан танижа ядажа байна һэн. Харин урда сагуудта буряад-монгол арад зон табан хушуу маллаа үе наһан соогоо, үдэр һүнигүй тооной ажаллажа ябадаг байһан хадаа, ая гангаһаа байха, газар дайдынгаа бүхы ургамал ногоо, жэмэс модысэ хайн танижа, ямарханинь ямар сагта эдэс шанар һайтайб, үхэр малда, хүнэй бэс махабадташысэ хэрэглэхэдэ хэр тухатайб гэжэ мэдэдэг байһан гээшэ (сэхэнхидээ эмшэ ламанар гэжэ тэмдэглэсэ).

Бишье өөрө нэгэтэ, хайшан гэжэ энээхэн ургамал-сэсэгысэ танижа шадаха болоһоноо тон элсэр ханажа ябадагби.

...Балшар бага наһан. Зүүдэн мэтэ холо... Зургаатай байгаа гээшэ һэн гүб, үшөө һургуулида ороодүй ябааб. «*Эжымни хонишон байгаа*» (Баһа үнөөхи Дондог Улзытуевһаа холо ошожо шадахаяа болишоод байналби юрэдөө. Һанана гүт, энэ поэтэй бэшэһэн иимэ нэрэтэй хайхан шүлэгыс?). Зүгөөр, нээрээшье, манай гэртэхин хонин ажал дээрэ үни удаан саг соо ажаллаһан, тиимэһээ эгээ хайхан наһаяа үргэн тэнюун Зэдэ голыйнгоо нэгэ буландахи гүбээ добоор, нүсэгэн хада хүдөөгөөр садатараа наадажа үнгэргэһэн хүн байхаб. Магад, тиимэһээ, энэ бэлигтэ поэтдэл адли малшан, хонишон гэртэхинтэй байһандаа, даншье һаа арюун талын ургамал сэсэгээр, аргал тонтуулай утаагаар анхилһан үдэпһын ажал, үхэр тугалай мөөрөөн, хони хурьгадай маараан яахыншье аргагүй бээдэшни шэнгэшэһэн байжа, үс-үс болоод досооһоош нэгэ жэгтэйхэнээр жэгнэжэ байхал даа.

Нэгэтэ эжымнай намда ба намһаа нэгэ наһа дүү хүбүүн бидэ хоёрто иигэжэ хэлэбэ гээшэ: «Ошожо *ая* суглуулаад ерэгты. Харана гүт, энэ жаа тугалнай даараһандаа шэшэжэ муудаад, шэшэржэ байна». Тиихэдэнь *ая* гээшэ юун юм гэжэ һураа хаб. «Юун, мүнөө болотор аяыс танихагүй юм гүт? Харанагүй аалта, энэ ургамалай энэ хашаагаймнай саанаһаа эхилжэ бүхы тала дайдаар хүхэржэ байхыень», – гэбэ эжы. Малшадай үхибүүд хара багаһаа ажал гээшэдэ сүхэршэгүй хадаа, би дүүтэсэ ошожо, нэгэ-нэгэ хүнэг энээхэн ургамалыс түүжэ асаржа, тэрээниемнай эжымнай тугалайнгаа доро дэбдэс агша һэн. Юундэ тиийхыень 5-6 наһандаа ябаһан би хаанаһаа мэдэхэ бэлэйбиб, гэбэшье мүнөө бодоходомни, наһан соогоо малшан ябаһан эжымнай тиихэдэ энээхэн ургамалай гоё хайхаарнь бидэ уран зохёолшодтол адли һонирхожо байгаагүй, харин малда тухатайень хайн мэдэхэ байһан хадаа, хэрэгтэй сагтань хэрэглэһэн байгаа хаш. Шанга шанартай, дулаа үгэдэг ургамал байгаа ха гэжэ мүнөө һанагшаб.

Харин *ганга* гээшэтэйн танилсалга энхэбтэр шэнгээр һанагдадаг. 1976-77 оноор һэн хаш, би оюутан ябааб. Нэгэтэ июнь һарын һүүл багаар, Улаан-Үдын хүгжэмэй училищида һуража байһан би, шалгалтаяа тушаажа дүүргээд, зунайнгаа амаралтада гэжэ автобусоор нютаг руугаа зорибоб. Энэ хайхан сагта, зунайнгаа ута амаралтада гэжэ хүдөө нютагаа бусажа ябаһан хүхюүтэй согтой оюутад-залуушуул автобус соо олон. Халуун үдэр. Тиигэжэ ябатарнай талын тэг дундахана автобуснай удаанаар эмдэржэ, бидэ газашаа тэгүүлхэ болобобди. Халуун, эмхэй автобус соо ядаржа ябаһан бидэндэ энэнь, нэгэ талаараа, сэхэ зохидоор үзэгдэнэ. Бидэнтэй сугтаа нэгэ наһажал

буряад эхэнэр хоёр багахан шашхаа үхибүүдтэйгээ ябалсаа юм хэн. Нонининь гэхэдэ, тэрэ хүгшэн ашанартаа гансал буряадаар дуугарха юм, харин тэдэнь урдаһаань ородоор лэ харюусаад байха. Эндэ ойлгостой юм ааб даа, иимэрхүү энхэбтэр ушар манай арадай дунда мүнөөшье олоор үзэгдэжэ байдаг. Саашань тухайлхада, энэ хүгшэн бүхы наһаяа хүдөө нютагта байжа үнгэргэһэн аад, нэгэ шалтагаанһаа боложо һүүлэй үедэ городто байршажа, эдэ үхибүүдэйнгээ харуулшан, харалсаашань болоод байгаа хаш. Тэрээхэн хүгшэмнай автобусаа буумсаараа үхибүүдээ дахуулжа, тээ саанахана ошожо ногоон дээрэ хэбтэшбэ. Һүүлээрнь схэ аярхажэ байжа хүльбэржэ эхилбэ. Хоёр багашуулынышь тэрээнээ тойроод шашхаа табилдажа оробо. Бидэ залуушуул гайхалдажа, һонирхожо, нүгөө талаарнь хэлэхэ болоо хаа, энэ наһажал эхэнэрэй олоной дунда иигэжэ аашалжа байхадань аягүйрхэжэшье хараха юмди.

Зүгөөр... энээхэн эхэнэрыс гэмэлхээс, гомодхоохоёо бү яараябди. Гэмэлхынгээ орондо, бидэ бага зэргэшье ухаагаа гүйлгөө хаа, зон олонойнгоо замбиин гүн сооһоо алдангүй абажа ябаһан заршам, ёһо гуримыень ойлгожо, зулгы һайхан зунай сагта һөөргөө буряад тала руугаа ошожо ябаһан энээхэн хүгшөөдэйн яатарааш мүнөө эндэ баясажа байхыень таажэ шадахал хэн хабди! Тэрэ хүгшөөдэй тойроод байһан энэ тэрэ ургамал ногоо, талын сэсэгүүдыс, мэнэ һаяхана хажуудань хүхилдэжэ байһан ашанар-зээнэрэйнгээ магнай-толгойс автобус соо үнэрдэжэ байһандал, шэншэхэ, эльбэхэ юм. Дүрбэн шулуун ханатай городой үмхэй гэр соо түрмэдэ һууһан мэтэ байжа байһан хүндэ, энэнь бурханай жаргалай орондо адли үзэгдөө ха! Зүрхэн соогоо, зүүдэн соогоо үни удаанай хүлэсэжэ, хүсэжэ байһан һанал бодолоо одоо гээшэ бэслүүлжэ байна ха энэ хүгшөөдэй!

Байтараа хэбтэжэ, хүльбэлжэ абаһан хүгшэмнай тэндээ һуужа, бидэниис танихашьегүй аад: «Залуушуул, наашаагты даа, дүтэлэгты, би таанадһаа нэгэ юумэ һуража, туршажа үзэхэмни таанадыс», – гэбэ гээшэ. Ошобобди. «Зай, буряад залуушуул байгаа хадаа, хэр зэргэ нютагайнгаа тала дайдын ургамал ногоос мэдэхэ гээшэбтэ, хэлэгты даа? Нэн түрүүн ая гангаяа таниха, мэдэхэ ёһотойт», – гэбэ. Энээхэн ургамалаа таниха хүнүүд тэрэ зандаа олдлоол юм хэн бээс. Тээд тэрэ хүгшэмнай «Таанад аяыс харуулба гээшэт, харин *ганганинь* алим бэ?» – гэжэрхибэ гэнтэ. Би гайхаад абабаб, бэшэшье залуушуул, ойлгоходомни, тэг-мэг гэлдэжэ, иимэрхүү юумэ түрүүшынхисэ дуулаба хаш. «Юүн, таанадай нэгэнтнэйшь *ганга* гээшыс мэдэхэ-танихагүй юм гүт?» – гэжэ гайхаба хүгшэн. Байтараа бинь тэдэ залуу-

шуул сооһоо, «*эжымни хонишон байгаа*» гэжэ омогорхохоор хүн байһан хадаа, тухайсажа-тухайсажа абаад лэ «энэ» гэжэ харуулбаб. «Зай, болоо гээшэ иихэдээ, нэгэнэйтнэйш таниһанинь», – гэхэн хүгшэн, саашаа бэшэ тойроод байһан ургамал ногоо, сэсэгүүдэй нэрые хуу барандань дурсан байжа харуулжа, ямарынь ямар сагта малда, хүндэшье туһатайсье ойлгуулжа үгэжэ байгаа хэн. Үнэхөөрөөсье, табан хургаяа мэдэдэгтэл адляар, мэдэхэ байгаа хэн. Дуугархаарнь ойлгоходо, Захааминай хүгшэн хэн хаш. Тиихэдэ залуу, үшөө тэнэг ябаһан би, юун сэхэ юумэ ойлгохо хэмбиб даа, харин мүнөө, үһөө сайнтажа, малаан духатай боложо байхадаа, буряад уран зохёолшон гэжэ нэрэ зүүжэ ябаһан хадаа, тэрэ холо сагта буряад доболиг талын дундахана болоһон тэрээхэн ушар-уулзалгые өөрөөсье мэдэнгүй үншэн хабһанайнгаа оёрто хадагалжархиһан байжа, үс-үс болоод тэрээнээ һанаандаа оруулжа, мүнөө болоходо тэрээхэн танигдаагүй үлэшэһэн хүгшөөдэйн шарайгаар буряад зонойнгоо бүхы хүгшөөнэртэ, эжынэртэ, абанар-үбгөөнэртэ доро дохихо дурамни хүрэдэг юм.

Зүб даа, эжынэрнай хонишод байгаа, хайшаа опохобши? Монгол туургата арад зон анхан сагһаа нааша гансал табан хушуу мал ажаллажа ажамидардаг байһан гэжэ булганда мэдээжэ. Энэнь юртэмсын юрьсэн соогуур, сая жэлнүүдэй суурьян соогуур алдагдангүй абажа ябаһан агуусхэ баялигынь байһан! Ажабайдалаа иигэжэ алас саанаһаа тоолохо болоо һаамнай, һаяшаг гэхэдэ болохо, оройдоол нэгэхэн зуун жэлэй саада тээ, буряад зон барандаа шахуу адууһа малаа үсхөөжэл ажамидаржа байгаа бэшэ аал? Энээнһээ хайшаа тэрьелхэбши, хаанаа хабшажа нюугаад, би хонишон хүнэй хүбүүн бэшэб гэхэбши?! Тиимэһээ эшэхэ гайхаха юумэнинь эндэ юушгтэб? Иимэһээл арадаймнай агуусхэ *Поэт* «Эжымни хонишон байгаа!» гэжэ омогорхожо дуулаһан, домоголһон ха! Тээдшье энээхэн дууниинь һаяхан гэхэдэ болохо, һаял үнгэрһэн хоридохи зуун жэлэй 60-70 онуудай үсэр дуулдажа байгаа бэшэ аал? Мүнөө хонин адуун, хүрэг үнээд гэжэ байжа хэн нэгэн залуушуулай дуу дуулахаһаа байха, дуугаржашье эхилээ һаань наадалха, энсэлдэхэ бэшэ гү? Яахабши тээд, сагнай хубилшоол даа...

Нээрээсье, яатараа түргэн саг хубилнаб, яатарааш яаралтайгаар элинсэгэйм ажабайдал, абари зан, ёһо гурим хойшоо гаража эхилбэб? Халаг, халаг! Нэ, юу һанаабши, мүнөөнэй үхибүүд, залуушуулнай тэрээхэн нүсэгэн тала, гүбээс бүрхөөжэ байдаг ая ганга ба бэшэшье ондоо ургамал, сэсэгүүдыс буряад хэлэн дээрээ дурда-

ха, хэлэхэхээ байха, алтан дэлхэйн амидын жаргал гээшье үзүүлхэн хүнүүдээ – *аба, эжыгээ* – ондоо яряанай хэлэн дээрэ дурдадаг болошоод байна гэшшэ! Аба, эжыгээшье ондоо хэлэн дээрэ дурдахааа байха, алтан баялигыень – *аман хэлыень!* – алдаха тээшнь боложо байна гүбди?! Халаг, халаг! Арад зондоо хүндэгүй, тоогдохогүй болошохо *хэлэн* гэжэ байха болоно гү? Яаха болонобибди? Мэдэхгүй, мэдэхгүй...

Ая ганга... ая ганга... Юундэ энээхэн ургамал тухай бэшэбэ гэшшэбиб? Өөрөөшье мүртэй ойлгоногүйб. Зарим нэгэн манай яһатаниие мэдэхэшьегүй, тоохошьегүй аад, мэдэхэ зариманайнгаа хойноһоонь миин хооһоор дахажа, юумэ мэдээшэ шэнги боложо, энээхэн ургамалые адли хажуудань дуряалсажа, магталсажа байһанайнь хэрэгтэй гү гэжэл ханаа ха гүб, али мэдэхэгүй заримандань хургаал болог гэжэ ойлгуулхаа оролдобо гүб?.. Юрэдөөл, арад зонингоо алтан абдар соохи баялиг зөөриеннь мэдэхэ байхаб гэхэ гээ хаа, ая гангааа дутуугүй нэрэ солотой байха *арса, жодоо, алтаргана, зээргэнэ, балга, болдидхо, сагаан дали, нямня сэсэг, алтан зула сэсэг* гэхэ мэтые, тоолохо болоо хаа – о-о! – буряад байгаалингаа барагдашагүй олон тоото гоё-гоёхон нэрэнүүдтэй сэсэг, ургамалнуудаа мэдэжэ байгаа хаамнай, «нэрэгүй нэхытэнэр» гүүлэнгүй баян тунгалаг буряад хэлэсэ дээшнь үргэжэ ябаа хаамнай хайн лэ байгаа хэн хаш гэжэ мүнэн хутага хуйбадагшад, эрмэгтэй гутал үмдэгшэд арад зонингоо һонор ухаанда хануулхаяал ханаа хаб...

МИНИИ ТАРИҢАН МОДОН

Ябагдаа даа, ябагдаа энэ нажартаа эжынгээ түрэнэн нютагаар... Гулгаа хайхан гургалдайн дуута хаһада балшар, залуу наһанайнгаа баяраар билтарһан сэлмэг үдэрнүүдые ханажа, аха дүүнэртээс, үетэн нүхэдтээс алая зугаа гарган амараад, һөөргөө бусахада, досоо тэниглэн, дулаан намдуу байдагынь дамжаагүй.

Би бага наһаяа, эхин шатын классай жэлнүүдые Цагаатай нютагтаа үнгэргэһэн аад, дунда хургуулиие Дээдэ-Үшөөтэйдэ, үхибүүдэй хамтын байрада үетэн нүхэдтээс шаг шууяа табилдажа үнгэргэһэн, һураһанби.

Нэгтэ хабарай эхсэр бүхы Үшөөтэйн хургууляар хүүсэн-шууяан болошобо гэшшэ. Хургуулиимнай директор хамтын сэх линейкэ

татаба. Үглөөдэр таригдаха жэжэ модод машинаар асарагдахань, тиимэхээ үдэхөө хойшо тэдээниис хуулгаха нүхэнүүдые бултааран малгаха болобобди гэжэ хэлэбэ. Үглөөдэрынь һэн гү, бэшэ гү, нээрээшье багахан модод асарагдажа, хурагша бүхэн нэгэ-нэгэ модо тариха, тэрэнэ уһалха, харууһалха даабаритай болобобди. «Нютагай срээдүйн сэсэрлиг соо өөрыншни гараар ургуулагдаһан модон хэзээ хожом шиний мүй сараа эндэ үлээхэл», – гэжэ манай багша тиихэдэ хэлэжэ байгаа һэн.

Ульянгир модон хаанашье ургахадаа бэлэн ааб даа, тиимэхээ тэрэл зундаа гүлмэрхэн нялха модонууднай ногоон ялагар набшаһануудаа манхан сэхэ наранай урдаһаа дэлгэн, ургажа захалаа бэлэй. Бишье өөрынгөө тариһан ульянгирые түрүүшээр хужарлан ходо эрьедэг, хургуулияа дүүргэтэрээ, алба хэһэнэйнгээ һүүлээршье модоёо танижа, үндэр томо болошноһыень гайхажа байгша һэм. Һүүлэй олон жэлнүүдтэ тэрэ сэсэрлиг соогуур ябаагүй байһанаа, үнгэрһэн зун зорюута гэжэ эндэ срэбэб.

...Һүрйүхэн һалхитайшаг үдэр. Сэсэрлиг соо орохо үүдэнэй хаана байдагыень мэдэхэшье һаа, юундэб даа, манай классай тариһан модонуудай таладахи харшын захата срээд, иишэ тиишээ хараашалжа байһанаа, үхибүүн наһандаал адли, хүнгэнөөр харша дээгүүр харайн досоонь орошобоб. Эндэ хэншье үгы, тиибэшье аалихан һэбшээндэ үлгүдүүлэн, намжааханаар нойрсожо байһан мانتан томо ульянгирнуудай надхама үдхэн набшаһад һэрин, «шимнай ямар үнинэй харагдаагүйбши, али сэхээрхэшөө гүш?» гэхэндэл һаршаганалдахадал гээд, досоом һаруул гуниг түрүүлнэ.

Дүтэхэнэ хоёр дабхар хургуули харагдана. Тэндэ мүнөө хон жэн. Энэ шэнэ хургуулида би нэгэтэшье үшөө орожо үзөөгүй хүм, магад, амаралтаяа ходо зундаа абадаг байһандаа гү? Хуушан модон хургуули арбаад жэлэй саана түймэртэ шаташоо юм. Харин тэрэл хургуули, муухан гэшхүүртэй, үүдэнүүдтэйшье һаа, намда тон дүтөөр һанагдадаг. Хаа-яа ороодшье гарадаг һэм. Хургуулийн газаагуур үнгэрхэдөө, нэгэдэхи дабхарай зүүн-урда углууда манай класс һэн, Валера бидэ хоёр сонхын хажууда һуугша һэмди гэжэ һанажашье ябахаш.

Ошогдоо даа, ошогдоо, хонгор залуу наһан. Ямар түргэн саг үнгэрнэ гээшэб? Һаяхан мэтэ шэнгээр һанагдана, модо тарижа байха үсдэхи хургуулийн хаһа. Тсэд тэрэ сагһаа хойшо тэбхэр хорин табан жэл үнгэршөөл даа. Аяар хорин табан жэл! Хоёр халаата ульянгирай хажууда дүтэлхэдөө, манай «суутайхан математик» Даша-Нима Цы-

денжаповай нюур шарай урдамни үзэгдэхэдэл болоод: «Хараад байгаарайгты, энэ минии модо хожомынь бултанһаа үндэр, бултанһаа эли боложо ургаха», – гэхьень тодо гэгшээр һананаб. Тиихэдэ Даша-Нима бидэндэ оробол, зорюута гэжэ, хоёр халаата модо шэлэжэ тарихан юм. Үгы, тээд, өөрэймни тарихан модон алинийнь гээшэб? Даша-Нимынхиһаа холошье бэшэ, зүүн-хойто таладань байха һэмнай? Тойрожо тухайсан эрьсдэбэб, үгы даа, танихын аргагүй. Тээ саахануур хаташаһан модод ба түгсүүлнүүд яһала бии болошонхой. Минии уляангир тиимэ хубида хүртэлсөөгүйл ха, юуб гэхэдэ, ойро тойрон муу модод үзэгдэнэгүй. Юрэдөөл, үнийнэй энээгүүр ябаагүй би модоёо танихаяа болёод байна хаб. Тэрэмни, намдаал адли, саг ошохо бүри хубилна бэшэ гү? Зүгөөр маанадай тиихэдэ тарихан уляангирнууд энэ олон жэлнүүдтэ хосоржо халангүй, сэсэрлиг боложо шадаал юм байна. Болоо, болоо!.. Модоной, хүнэй наһан сэхэ илгаагүйл байдаг хаш. Үнгэрһэн хорин табан жэл соо олон таниха, мэдэхэ үстэмни аюулда орожо гү, али үбшэндэ нэрбэгдэжэ наһа баранхайнууд. Тиимэһээ хаташаһан уляангирнууд тэдэнэй байжа магадгүй гэхэ мэтээр үзэгдэхэдэл гэбэ. «Тиимэ байха ёһогүйл!», гэхэн бодол досоомни түрэнэ. Энэ хугасаа соо манһаа бэшэ хүн эндэ модонуудые таряагүйл хаш, халагтай!!!. Нургуулиа дүүргэхээр арбан жэл, хорин жэл болобобди гэхэн уулзалганууд үс болоод хэгдэдэг, тэндэ гоё хайхан үгэнүүдые багшанартаа, нургуулидаа зохёожо хэлэдэгбди. Тээд нэгэнэймнэйш толгой соо энээхэн сэсэрлиг соогоо, нэгэхэншье хаа, модо хуулгажархиха байгаабди гэхэн дэлгэр хайхан бодол ородоггүй байһаниинь харамтай.

«Уйдажа байһан» набшаһад мүнөө халхинда сэхэр шуулдажа эхилшэнэ. Би сэсэрлиг соогуур гэнхэлжэл ябанам. Бодолнууд, бодолнууд... Набшаһад харшаганана, шэбэнэлдэнэ... мүн намдашье юуншьеб шэбэнэнэ хэбэртэй. Тээд, юу?.. һар-һар, һар-һар... шэн-гэхэнээр, аалиханаар һаршаганалданад, нэгэ юумэ аргагүй һануулхадал гэнэ. Тээд, юу?.. Арай таажа яданаб... һар-һар... заримдаа жэр-жэр гэжэ дуулдаха шэнги... али, байз?.. жэр-жэр... жэнгирнэ гээшэ гү? Та-тай, тиимэ лэ!! Тиимэ, хонхо жэнгирнэ... нургуулиин хонхо... набшаһадай һаршаганаан холоһоо дуулдажа байһан хонхын жэнгирээниие һануулна лэ! Нээрээһээ адлишуу! Үнэхөөрөө холоһоо... хэдэн жэлнүүдэй саанаһаа... Эдэ уляангирнууд... иихэдээ, минии эндэ ерэшэхэдэ, намтай сугтаа адли «хүхилдэжэ», баһа өөһэдынгөө залуухан гүлмэр наһаяа һанашаба хаяа? Тиимэ, тиигээ! Юун илгаа байхаб – хүнүүдшье, мододшье хаа, бултааран саанаһаа, бур-

ханай хайраар, энээхэн юртэмсэ дээрэ нэгэл наһа эдлэхэ гэхэн табисууртай ха юмбиди!

Олон жэл соо манай хургуулида ажаллаһан, наһатайшаг, дохонлон Бүүбэй эмгэй хургуулийн хэрэлсы дээрэ гаража ерээд, хонхоёо хэды шангаар ханхинуулжа байгаашье хаа, уймархан бидэниие хараангаа: «Орогты классуудтаа, хэшээлнүүдтэй эхилхэнь!» – гэжэ хашхарха юм. Бидэ гүйлдэнэбди, саһаар шэдэлдэнэбди, хабар, намарай сагта хаань, лабтаа гү, али футбол наадаяа орхижо хургуули руугаа гүйлдэжэ оронобди.

Харин хүүлшын хонхын жэнгирээнэй дуулдахатай зэргэ эдирхэн хүбүүд, басагад хургуулийн хэрэлсы дээрэхээ доошоо хүрэлдэн буунад. Мүнөөдэрэй хэшээлнүүд дүүрээ, булта гэр тээшээ яаран ошнобди! Эдэ үхибүүдэй дунда би өөрөөшье байһанаа мэдэрнэб. Дахинаа хургуулийн газаахи үүдэнэй нээгдэхэдэ, досооһоонь хоёр нүхэд басагад гаража ерэшэнэд. Ганса дүрбэ, таба гэхэн сэгнэлтэ дээрэ һурадаг томоотойхонууд, дорюуханууд басагад. Нэгэнэйн нь нюдэл энээд гэхэн, урихан харасатай... Бидэ хүбүүдэй, энээхэн үсэдэ, нютагайнгаа эдирхэн басагадай ута хара гээгээрнь аргагүй һонирхожо эхилээд байһан сагынь байгаа...

Алин бэ, хаанаб тээд миний эдир наһанайм хайхан үсгэн нүхэд, басагадууд?... Харюудамни гансахан ульянгир модоной набшаһад аалихан һаршаганалданад...

1990 он

ДОРГОН

Ангуушад гээшэмнай ан гүрөөһэ агнажа гэтэхэнээ, алажа бариһанаа аймшагтай гоёор хөөрэхэ дуратай зон гэжэ мэдэс. Яахабши тээд, эрэ хүн гээшэмнай хэр угһаа нааша шадал сэхэтэй, бэрхэ аргатай, баатар хүдэр бэстэй байха гэхэн табисууртай хадаа, хэн хэнэйнгээ доро орохоёо огто дурагүйдэжэ байдаг ха.

Би үшөө хургуулида һуража байхаһаа эхилээд, буу барижа, ара хүдөөгөөр зайха дуратай агша һэм. Зүгөөр, сэхынь хэлэхэ болоо хаа, тулюурхан алууршан байгаа хаб. Ангуушад бүхэн хайн мэдэдэг: ан барихал гээ хадаа ши тэрээнээ түрүүлжэ обёорхо ёһотойш, халтал, нэгэ-хоёрхон секунда хожомдоо хаа, халаа гээшэш – тэдэш гүйжэ

арилшаха. Харин тиймэ байхадань, би ходол хожомдошоһон байхаб, ангуудни хэзээдэл намайе түрүүн харажархёод, хойто ууса бээс пилайтар харуулжархёод, үгы болошохо. Зүгөөр һүүлдэнь гэртэхиндээ, үстэн нүхэдтөө яажа, хаагуур агнаһанаа, ямар ангуудые хараһанаа, яажа гэгтэһэнээ, арайл буудахынгаа тэндэ алдажирхиһан гү, али сохон шархатуулһан тухайгаа сха удхалан хагад хөөрэгшэ һэм.

Саг ошоо, омог бардам залуу наһан хойшоо гаража эхилээ... Гэбэшье городто ажаһуудаг би жэлэйнгээ амаралтыс хүдөө нютагтаа үнгэргэхэ дуратайб, мүнөөхил ой тайгаараа хэрэгтэй, хэрэггүйшье хаа, зайдаг зандааб.

Нэгэтэ үнгэрһэн зун буу баринхай агнахаяа гараба гээшэб. Ой соогуур нилээд тэнэһэн бии нэгэ хабсагайта хүндын эхиндэ амаржа һуубаб. Намда хаанаһаа ан гүрөөл алуулаадхихаб? Урданайхидаал адли, мүнөөшье хоёр дахин эрэ гүрөөһэд (гура) сухалтайгаар буухирһаар саашаа гүйлдэжэ ошобо. Зүгөөр эдээниис сэхэшье алаһайб гэжэ ханаагүй хаб. Иимэрхүү бодолдо абташоод ябаһан хүндэ ангууд хаанаһаа баригдаха бэлэй. Бэрхэ ангуушан болохо гээшэмнай саанаһаа табисууртай түрэдэг гээшэ хаш. Нютагтаа нэгэ хүниис мэдэхэб – хүдөө гараад лэ срэхэдээ, гүрөөһэ үргэлөөд буужа срдэг.

Би нилээд удаан амаржа һуунаб. Ой соо һэрюун, аятай гээшэнь. Гэгээн гэрэлтэ үдэрэй залиржа байхада, ойн багахан шубууд шэдитэ дуугаа хуряаха тээшэ бололдожо, хаа-яхаана эндэ-тэндэ «нойрмог» хоолойгоор дуугаралсаад абаха юм. Урта үдэрэй унжагай удаан замда «эсэһэн» улаан нараншье хадын саагуур оробо хаш. Ой соо гансата боро хараан буушана. Урда зүгһөө үдэшын һэрюун һалхинай хүдэлөөд абахада, модоной орой дээгүүрхи набшаһа намаа һаршаганаад замхана. Би мүнөө ангуушан байһанаа мартажархинхай, дээрэһээ газарта буужа байһан модоной шарахан намаа, шэлбэнүүдыс гар дээрээ тодожо баринаб.

Гэнтэ хуушан набшаһануудай һаршаганаанай дуулдаадхихада, зог татан, хаана байһанаа һанажа, буугаа бэлэн болгожо баряадхибаб. Харан гэхээм, нэгэ томо доргон «ши хаана байнабши» гэхэншүү сэхэ нам тээшэ гүйжэ ябаба. Ехэнхи ан амитад нюдэ муутай гэжэ мэдэхэ хадаа, шэмээгээ үгэхэгүй гэжэ амилхаяашье болишоод, абяагүй һуунаб.

Тэрэ доргон бүри хажуудаханам, оройдоол гурба-дүрбэн алхамай зайда срээд тогтошобо. Одоол урдань нэгэ һонин, ойлгогдохогүй юумэнэй байхыс ойлгобо хаш. Ута харахан хоншоороороо үнэрдэжэ унхидаһаар толгойгоо өөдэнь болгон хараашална. Хаана,

хэнэй-юунэй байһыс үшөөл ойлгоногүй хэбэртэй. Гайхалтай, энээ-дэтэйшье шэнги намда болошоно.

Һанахадам, нютаг соогуур, гэрэй газаагуур гахайнууд лэ эгээ иигэлдэжэ ябагша һэн. Харин эндэ, ойн оёрто иимэрхүү юумэнтэй ушархаб гэжэ хэн мэдэбэлэй? Тээд, зэрлиг амитан хадаал зэрлиг, доргон тэрэ зуурандаа минии үнэр абаа хаш – ухаа алдан, газар дээхэнүүр наргагар жаахан бэсэрээ бүмбэгэ мэтэ ондо-сондо харай-һаар саашаа гүйжэ арилшаба.

Би һууриһаа бодожо, доргоной харайжа ошоһон зүг тээшэ нэгэ дулааханаар миһэд гэн, мүнөөдэр урагшатайгаар агнаһан ангуушан мэтэ, баяртай хүнгэхэнөөр хүнды руу гэшхэлшөө һэм.

1994 он

БУГЫН ДУУН

Бугын дуун тухай би үни заяанда, үхибүүн ябахадаа эжыһээ дуулаа һэм. Бодоходомни, юун гэтэрээ энээхэниис, юрэ бусын зугаа-хөөрөөс, үшөө гүлмэрхэн ухаандаа хадуужа абаһан байгаа хүнбиб, өөрөөшье ойлгодоггүйб. Мүнөө нам мэтын наһанай хүнүүдыс «дунда наһатан» гэжэ хэлсэдэгшье хаань, тэрэ холын сагта «шагнаһайб» гэжэ һанаһан бодолни хэзээ нэгтэ хүсэлдэхэ ха гү гэжэ һанажа ябадаг хүм.

Бугын «дуулажа байхыс» телевизорээр шагнаа һэм. Ангуудай дууладаг (буухирдаг) юрын дуундал адли. Иимэрхүү дуу, абяас ба үшөөш үзэсхэлэн гоё һайхан амитад, шубуудыс оло дахин сэнхир экранда харагшабди. Гэбэшье...

Алтан намарай аалихан газаа буужа ерэхэдэ, аглаг дайдынгаа алаг шаргал хүнжэлдөө орожо байхада, ангир шубуудай аян замдаа мордожо байха үс сагта ара хангай, хүбшэ тайгаар бугын дуунай дуулаха хаһа хүрэжэ ерэхэ! Сэлмэг хүйтэн намарай, сагаан хюруута намдуухан үглөөгүүр шэлын оройгоор шэдитэ һайхан мүнгэн хоолойгоор бугын дуудаһан дуунай аялга ойн хүнды, худал хабсагайгаар онсотой шангаар дуулдажа, хүнэй зүрхэнэй хүбшэргэйс нэгэ жэгтэйхэнээр даа дайража, сэдхэл һанаанай баялиг боложо үзэгдэдэг ха!

Бугын дуун!.. Намарай эртэ үглөөгүүр, наранай зүг-зүгхэн мандажа байха сагта буга дуугаа зэлэтүүлхэ дуратай юм гэлсэгшэ. Тэрэнь үглөөнэй һэрюүндэ хүрөөтэйхэнөөр холоһоо дуулдажа байдаг ха. Бугын дуус анха түрүүшынхисэ шагнаһан хүн сошожо абаха

байха, харин бараг залуухаа буу барижа ябаһан ангуушад баясажа байдаг юм. Үнэхөөрөөшье, зэрлиг ой соо зэрлиг энэ амитанай дуу шагнажа байхада, хүнэй досоо ямар боложо байдаг хаб? Би нэгэ-тэшье иимэ хайхан үзэгдэл гээшые хаража, шагнажа үзөөгүйб даа.

...Булган, буга-хандагай гээшэд Хангай эзэнэйнгээ эгээ үнэтэ сэнтэй, дээдэ захын амитад ха юм. Хүн бүхэндэ баригдажа болохогүй, хорюултайшые гэлсэдэг. Үнэхөөрөөшье, гоё хайхан амитад! Арhaniинь гэжэ, эбэрынь гэжэ!..

Минии түрэхэһөө урид тагаалал болоһон үбгөөмни сэх ангуушан хүн байгаа. Намарай ольбоной буужа, набша намаагай шарлажа байха сагта нагаса үбгөөмни нүхэр ангуушантаяа «Бугын дуу шагнахамнай» гэлдээд, үглөөгүүр эртэлэн, хада хүдөө ябаһадаг хэн гэжэ эжымни багадамни хөөрэгшэ хэн.

«Буга гээшэ холо байдаг юм гү, би баһа дууснь шагнахаа хананам», – гэжэ эжыһээ хурахадамни, эжымни энэсэхилэн: «Түргэн томо болыш даа, хүбүүхэмни, тиихэдээ ёһотой эрэ хүн болохош. Ёһотой эрэ хүн болоходоо хангай хүбшэдэ гаража, дура зоргон соогоо бугын дуус шагнажа ябаарай», – гэхэн юм.

Нээрээһээ, ой соо бугын дуус шагнажа байхада, телевизорээр шагнажа байһанда адли бэшэ. Мүнөө сагта хобдог хомхой зон модоной үйһөөр шэбшүүрдэн, бугын абяандал адли дуу гаргажа, юушые мэдээгүй, «дуранай охинда һогтожо дунгяаршоод ябаһан» бугын хажуудань харайжа срэхэдэ, гам хайрагүйгөөр буудаж аладаг бэшэ аал? Хайратай...

Урданай буряад ангуушад бугын дуус шагнахаяа буугүйгөөр ошодог байгаа. Ангуудай орооной эхилээд байхада, эдэ хайхан амитадай бэс бэсдээ дурлалсажа, уг түлэгөө үргэлжэлүүлхэ сагайнь боложо байхада, ами наһыень таһалха гээшэ сэх нүгэлтэй, хорюултай байһан. Үнэн ангуушад гээшэ, уяанда байһан һорёоной моридтол адли, агнууриингаа хаһын дүтэлжэ байхада, тэсэжэ ядахадаа, ой тайга гаража, ан гүрөөл хаража, абяа аялгыень дуулажа, хэрмэн, булганай үринэрөө хэр томо болгожо байһыень хаража, срээдүйнгөө агнаха газар үзэжэ срэдэг байгаа. Мүнөө сагта буугүйгөөр, бугын ирагуу хайхан дуус шагнахаяа ой тайга ошодог ангуушад бии ха гү?

«Дуусмни шагнаха гэхэн хүн минии наһа нэмэжэ абаг, намайе алахаа һэдэхэн хүн эбэрэйм наһые абаг» (жэлдээ нэгэ унажа байдаг гээшэ ааб даа) гэжэ буга досоогоо дурсадаг, юрөөдэг юм гэлсэгшэ. Энээн тухай хүйтэн хүнды түмэр гартаа барижа хада хүдөө тээшэ ошодог хүнүүд, хаа-яаханшые хаа, бододог байһай даа...

1991 он

Огторгой тулама орьёл үндэр мундаргануудай нэгэндэ ори ганса хуша ургана. Хабсагай шулуу элбэгтэй эгсэ хадын оройдохи үндэрhөө үндэр, томоhоо томо энэ модон оршон тойрон байдалда ямар бэ даа нэгэ хүрөө, жабхалан үзүүлжэ, баян дэлгэр байгаалиин-гаа булай гоё баялиг шэмэгынь боложо харагдана. Гансаарханаа!.. Эндэ, хүн зоной нюдэндэ ходо торсолдожо байдаггүй холо захын хүбшэ тайга, агаар тэнюун амгалан байдалай хайхан орон!

Энээхэн хуша эндэ үнинэй ургана, бүри үнинэй. Хэды жэл, хэды үс саг соо байгаалиhaа үршөөгдэhэн хайхан наhаяа эдлэжэ, халхи шуургантай тэмсэжэ, хабсагайн эрмэгтэ гансаарханаа торсолдожо байна гээшэб? Хэн юу мэдэхэб, хэн ойлгуулжа хэлэхэб: магад, тээ саанахи тэбхэр сагаан шулуун дээрэ нажарай дулаан сагта амаржа huудag буурал сагаан толгойто бүргэд шубуун гү, али үгы haа, тээ дорохоно, оройhоо хатажа байгаа үндэр бүдүүн шэнэнhэнэй оройдо хаагалжа huудag эндэхи, мүн лэ наhаяа эдihэн хилэн хара хирээ шубуун гү? Буряад орон дайдаарнай ажамидаржа байдаг эхэ зургаан зүйл амитад сооhоонь оройдохоноол хирээ, бүргэд шубуун хоёр лэ ехэ ута наhа наhалдаг юм гэлсэгшэ. Хэды наhа наhалдаг байгаа хаб, зуун наhа гү, сааша гү, хэн мэдэбэ, хүндэ тиимэ наhа үгтэдэг хай...

Бүргэд шубуун ута наhа наhалхаhaа гадуур, үшөө буряад тала дайдаар ажамидардаг бүхы дали жэгүүртэ шубуудайнгаа дээдэ захын шубуун – Хаан-шубуун – гэхэн нэрэ солодо хүртэнхэй ха. Яа-хадаа?.. Харин тиихэдэ, хуша модон гээшэ, мүн лэ энээхэн дайдаар ургажа байдаг бүхы модонуудай Хаан-модониинь юм гэлсэгшэ. Яа-хадаа?.. Хайшаа хадаа, иимэ хүндэтэ нэрэ солодо хүртэhэн хоёр бэ? Бүргэд шубуун хүсэ шадалтай – энэнь булганда мэдээжэ. Тиихэдэ хуша модон тиимэл haа ехэ хүсэтэй гэжэ гү? Бүдүүн томоороо, үндэр утаараа, шамбай бүхөөрөө шулуундал адли бата бэхи шэнэнhэн модон юутээрээ дутаха бэлэй тэрээнhээ? Тиибэ яабашье, ямар нэгэн шалтагhaа боложо, шэнэнhэн модон түрүү huурида гаража шадаагүй юм даа! Жэшээн, шэнэнhэн модоной борбоосгойнуудыень хаража үзыг? Hэ-э даа гэжэ, хаана хүрэхэ бэлэй хушын борбоосгойнуудта! Шэнэнhэн мододой хүсэ шадалтайшье haань, зулгы хайхан зунай саг-ташье саhалиг зузаан «сагаан мүнгэн малгайhaа» халажа үзөөгүй энэ нюсэгэн харьдагай урда, мүн хойтошье үндэр үгсүүр сээжэдэнь, ямар модод торсолдошоод, байгаалиин хатуутай, янгинама хүйтэн январь харада үзэгдэжэ байдаг бугын эбэрэй хахарма хүйтэнтэйн,

хабар намарай хагсуу хара халхинтайнь гансаарханаа тэмсэжэ, тэсэжэ байдаг бэ? Шэнэһэн модод бэшэ, гансал хуша модод! Тиимэ!

Нүрөөтэй даа, хүрөөтэйгөөр холоһоо харагдажа байдаг, энээхэн хабсагайн шанха оройдо гансаарханаа ургажа байгаа энэ хуша. Шэлбэхэ намаанинь гэжэ, шэлэ хадын оройдо нооһо үһэндөө зууралдашоод хүдэлэнгүй зогсожо байһан хаглагар хара харлаг үнсэндэл адли. Пахлагар сэхэ мүшэрнүүдынэ гэжэ, эдэшэжэ болоод байһан борбоосгойнуудынэ гэжэ! Хабсагайн оройһоо холо саагуурхиис хорон хурса нюдөөрөө хамайдажа хуудаг бүргэд шубуундал адли, мүн лэ наһаа эдihэн хуша! Тон дундахи голһоонь эхилжэ тооложо шадаа наамнай, сохом зуун жэлэй зузаан хүбөөгөөр «арһа бэсэ тойруулжа нэмэриһэн» байхадаашье болохо. Энэнь лэ лабтай.

Зүгөөр, тон зүбөөр хэлэхэ болоо хаа, бидэнэй дурдажа байгаа энээхэн хуша, хоохон хубхай талада гансаарханаа ургажа байдаг хайлаһа модондол адли, ори гансаарханаа энэ нүсэгэн харьдагта ургажа байнагүй. Тиимэ юумэн гэшэ холо захын хүбшэдэ хаанаһаа байха һэм. Тээ саана, доохонуурнь, ондоо хуша модод, саашаа болохо тумаа хуша шэнэһэн хоёроор бүридэһэн үдхэн ой үзэгдэнэ. Харин энэ үндэртэхи хушыс тойроод, мүн бэшэ дүтын мундаргын оройгоор могойн эрээндэл газар дээгүүр мухарижа, мушхажа ургаһан набтархан болдидхонор* олоор үзэгдэнэ. Тээд эдэ модод хүсэ шадалаараа хаанаһаа маанадай хайхашаһан хушада хүрбэ гэшэб. Энэ эгсэ үндэртэ баймгаашаа, «хүл дээрэхэнээ» тогтон торон байжа эндэхи байгаалиин хатуутай тэмсэжэ шадахагүй байһандаа, баарһадууд, болдидхонууд, «үбдэг дээрээ, борьбо дээрэ бохиижо» унаад, үндыхэ аргагүй хэбтээшэ ургажа байнад гэшэ. Хайратайнууд даа. «Хүсэжэ ядахадаа хойноһоонь хусаа» гэдэгтэл, мүлхиһэн, газараар мухариһан эдэ модод манай хуша тээшэ дороһоонь өөдөө «атаархангяр хараашалнад» ха. Тиигэг лэ, байг лэ саашаа!

Хабсагайн оройдохи хуша эдэ болдидхонууд тээшэ «хазагай-жашье харангүй, хүзүүгээ дээхэнүүр үргөөд байдаг!» Тэрэнэй гансахан хани нүхэр болохо бүргэд шубуун – Хаан шубуун – баһа тиимэһээ холо доогуур, газарай дээхэнүүр арбаганалдадаг-дэрбэгэнэлдэдэг шубуудые баһа тоодоггүй! Бүргэд шубуун огторгойн сэнхиртэ, орьёл үндэр уулануудай дээгүүр хүсэ шадалтай далаяараа халхи, агаар хаха зууран нийдэжэ үзэгдэдэг, тиимэһэнь ши, мүн лэ хүсэ шадалтай хуша, Хангай эзэнэйнгээ эгээ дуратай Хаан-модониинь гэжэ нэрэ, соло зүүжэ ябаа хадаа, баһа хэндэш юундэш булигдангүй хэтэ мүнхэдөө ургыш даа эндэхэнээ!

...*hүрөөтэй даа, hүрөөтэй энэ хуша. Тиибэ яабашье, «Ойн модод үндэртэй набтартай, олон зон муутай хайтай» гэдэгтэл, энээхэн хушада дуратай, дурагүйшье амитад байгаал юм бээ. Тиимэһээ зарим зайгуул амитадга наһаа эдihэн энэ модон нажарай дулаан сагта нара гэрэл халхалһан арбагар хара hүүдэр, аадар бороогой адхаржа байха үедэ аймшагтай шанга халхи хүүсэн үзүүлһэн, хагсуу хүйтэн үбэлэй үедэ хүрэ саһа тогтооһон адираа гэшүүһэ элбэгтэй ахир муу модон гүүлэжэшье байхадаа болохо. Яахабши тээд, газар дэлхэй дээрэ галаб үсөө нааша боложо байдаг байгаалиин бата бэхи жама ёһо, жаяг заршамууд, хара сагаанай, хүни үдэрэй, халуун хүйтэнэй, муу хайнай тэмсэлнүүд, нэгэнийнь нэгсэ хэлгэжэ, нүгөөдэнь нүгөөдсэ эдижэ, даража байдаг юумэнийнь боложол, байдал хууринуудаа хэлгэжэл, шэнэлжэл байгаа юм бээд.*

Үсөөхэн зон, амитад энээгүүр ябадаг. Зон гэхэхээ байха, нэгэн хоёр ангуушад энэ эгсэ хабсагайн тээ доохонуурнь үнгэржэ, толгойгоо эрьсэжэ унамаар үндэр өөдэнь хаража, тэндэ, ойн оройдо торсолдошоод ургажа байгаа пахлагар үдхэн гэшүүһэдтэй хушаһаа борбоосгойнуудыень тоншожо абадаг хаа гэжэ атаархашаан ханаад лэ саашалдаг байха. Тиимэ, тээд энээхэн хуша залуу зааханшье байхадаа хүнэй гарыс бэдээ хүргүүлжэ, бата шамбай тоншуураар тоншуулжашье үзөөгүй юм. Харин ан арьяатад сооһоо гэхэдэ, гансал хэрмэн, булган хоёр лэ энэ модоной дээгүүрнь эрьсэлдэжэ, нэгэнийнь дуран соогоо эндэ һамар сэмэжэ, нүгөөдэнь энэ сүмөөшэнөө эрыюулжэ ябаһан байха. Үшөө тиихэдэ, хэрмэнһээ дутуугүй һамар сэмэдэг, хуша мододыс хорхой шумуулнуудһаа аршалжа, үриһэжүүлжэ, энээхэн дайдаараа үбэл зунгүй ажамидаржа байдаг онголи һамарша шубуун хайшпаа онохо һэм, пахлагар хушын оройгоор ниидээл юм бээ.

Гэбэ яабашье, галаб үсөө нааша газар дэлхэй дээгүүр боложо байдаг хубилалтануудыс бидэ яажан эбдэжэ шадахагүйбди. Яахыншье аргагүй, хара – сагаанай, муу – хайнай тэмсэлнүүд үдэр хүнигүй тооной боложол байгаа юм бээ... Хадануудай саана хадачууд, хүсэнэй саана хүсэн байдаг юм гэлсэгшэ...

Нэгэтэ, буурал сагаан буряад үбгэд хүгшэдэй хэлсэдэг ёһоор хаа, *улари* харын дүүрэжэ, *үүри* харын гаража, *уһа* голой хүрэжэ, *улари* шубуунай харьдаглажа байха үедэ, аймшагтай халхи шуурган, бордоһо бороо хамтаржа сарьдагай оройгоор саһа мүльһэ шэдэбэ, һүүлшын аянай шубуудыс үлдэһэн «*Шубуунай зада*» гэшэнь болобо. Газар тэнгэри ниилэбэ гү, галаб һөөргөө эрьсэбэ гү, галзуу эрсэн могой гал гэрэлтэ нарыс залгиба гү гэхээр юумэн энэ дайдаар үзэгдэбэ.

Иимэ юумэ гээшье эндэхи ан арьяатад, шубуу шонхор, агаар тэ-
нюун амгалан байдалтай энэ ороншье үзөө һэн ха гү гэжэ һанахаар
бологдоо. Гурбан үдэр, гурбан һүни һэтэ бургаба, галуу шубууд ган-
ганалдан саашаа талииба, гүрөөһэ, гахайнууд галзуурха тээшээ бо-
лобо, газар дэлхэй өөрөөшье гайтай эсэбэ...

...Татай! Бурхан үршөөгьш, абарьш! Юун болобоб, юун шуу-
яан үзэгдэбэб үнгэрһэн һүнийн утада?! Татай!.. Оршон тойронхи
газар доһолхо дэбхэрхэдэл гэбэ, хабсагай шулуута хада хэмхэрэн
доошоо унахадал гэбэ, хара һүнийн харанхыгааршье хилэн хара
хирээ хаагалһаар эндэһээ нийдэжэ арилба, ойн сууряататар онголи
шубууд орилолдобо, хадын хүнхэртэ хэбтэһэн хүхэ шоношье һүүлээ
хабшан саашаа харайба.

Эх, халаг, халагни, хэлэхэньшье, дурдаханьшье хэсүү... хайран
наһан... Шортоо, шортоо... Иихэдээ энэмнай, хадын оройдохи хай-
ран хуша хүсэ шадалайнгаа барагдахада хэмхэрэн доошоо унабал,
байгаагийн хүсэндэ диилдэхэдээ булай шэмээтэйгээр хосорбол! Зүб
даа, зүб, хүсэней саана хүсэн байдаг, яахыншье аргагүй!.. Байгаа-
гийн хүсэнтэй, бордоһо бороотой яагаад тэмсэжэ шадаха хэмши,
ори гансаарханаа оройн үндэртэ ургажа байгаа энээхэн Хуша мо-
дон... Гурбан үдэр, гурбан һүни һалхи шуургантай һэтэ тэмсээш,
хүйтэн бороодо сохюулжа хүр саһанда булуулааш, мүшэр гэшүүһээ
хухалуулжа газарай хүрһэнһөө мулталуулжа газаапалагдааш...

Аймшагтай томо арбагар хара хуша аяар холо доро, хабсагайн
хаяада мүнөө хэбтэнэ. Буурал сагаан толгойто бүргэдэй уурхайс
һалхи шуурганһаа халхалһан, хангайн хөөрхэн амитадыс мүшэр
дээгүүрээ гүйлгэһэн, ангуушад, аяншадта атаархагдаһан, мүн уран
зохёолшын уран үгэдэ магтуулһан энэ хушын наһан иихэдээд дүүр-
шэбэ хаяа?. Шортоо, шортоо... Хайран наһан... Мүнхэ юумэн гээ-
шэ мүшэтэ һайхан юртэмсын нюрууда үзэгдөө, харагдаагүй юм,
яахыншье аргагүй. Яахабши тээд, үе саһаа нааша боложол байдаг
хара – сагаанай, муу – һайнай тэмсэлнүүд...

Мүн байгаагийн байдал, уларилшье мүнхэ ходо нэгэл зангаараа
байдаггүй! «Шубуунай зада» үнгэржэ, үүри һарыс үлдэжэ, улари һара
уһа нюдэн болоһон гушан хоногойнгоо гунан һайхан намарай үдэр-
нүүдыс тооложо эхилбэ. Газар дээгүүр галаб эрьсэндэл үзэгдэһэн
гурбан үдэрэй һүүлээр мантан томо нараншье һөөргөө мандажа,
муухай хара үүлэнүүдыс һарьдагай оройһоо үлдэбэ. Үшөө гурбан
хоног үнгэрбэ. Эхин газарта, нүсэгэн халзан мундаргануудай орой-
гоор хүйтэн һэрюуншье наань, намарай дунда һарын наранай хүсэн

үшөөл шангахан, тиимэхээ эндэ тэндэ хүр саһан хайлажа, зарим газараар соохор эрээн болошобо. Зүб, тон зүб, хүсэнэй саана хүсэн байдаг гэлсээ бэлэй гүбди? Тиимэ! Наранай элшэхээ хүсэтэй хүсэн гэшпэ Нарата хайхан юртэмсэдэ бии юм аал?! Бүхы юумые Наран лэ даража диилэжэ шадаха, алажа хосороожоошье, ажамидаруулжашье шадаха!.. Бүхы юумэн, ажамидархал гээ юм хаа, булта барандаа Наран өөдэ тэгүүлхэ, үгы хаа, халаа, хосороо гэшпэш!

Тиимэхээ ха гү, байгаалиин хайхан иимэрхүү табисуур энээхэн хабсагайн эрмэгтэшье үзэгдэшэбэл! Харыг тээд, хайса өөһэдөө, харлажа онгилогдошоһон, буртаг тортог болгогдошоһон хүгшэн хушын «буусые»? Юу үзэбэ, хараба гэшпэбтэ? Татай, гэжэ!.. Мундаргын оройдо, бүргэд шубуунай хуушан уурхайн тээ хажуудахана, ямар һонин юумэн мүнөө үглөөнэй үзэгдэшэбэ гэшпэб?! Һүүдэр элбэгтэй хүгшэн хушын хүсөө бууража халахада, урда сагуудта наранай элшэ туяа дутуу ядуу үзэжэ байһан тохойн шэнээхэн үндэртэй хөөрхэн багахан хуша нялха жаахан үхибүүнэй удаан амтатай нойрһоо һэрэшэдэл, саһан дороһоо бултайшанхай, үглөөнэй хайхан наранай урдаһаа «һунаян эбһээлжэ» байнал! Тиимэ, тиимэ!! Энэ солигшани, шолмошани, хөөрхэйшани, нёдондо намар гү, али энэ хабарай эхсэр эндэ мүндэлшэхэн байгаа аалтай? Наяын хүйтэн үдэрнүүдтэ тээ дорохи үдхэн ой соо орилолдожо байгаа онголи шубуудай нэгэниинь лэ эндэхи хүбэн зузаан хүбхэн доогуур ори ганса һамар һэмээхэн нюужархиһан байгаа гэжэ мэдэсбди. Ондоо юуштэб. Хабсагайн оройс хахар удар татан, хүнэй шэнээн томо шулуунуудыс хэмхэ бута сохижо унаһан хүгшэн хуша яажа энээхэн жаахан амитаниис эндэхээн хобхо татан доошонь абаашалдапоогүй гэшпэб? Гайхахаар! Тээд, зүб даа, тон зүб байха, энэ аймшагтай үндэртэ ажамидарха гэжэ түрэшэхэн лэ хадаа, хэн-юундэшье диилдэхэгүй гээл хадаа, энэ хөөрхэн жаахан хушапшье хүрэтэрөө үндэхэ-һабараа холо доро хүрэтэр, хабсагайн хахадсаань хүрэтэр шааһан лэ байха, ондоогоор эндэ тэсэжэ шадагдахагүй! Тиимэ! Тиимэхээ, мүнөө сүлөө сэхэтэ болошоһон, ажамидарай наранай ашата сэх гэрэл, туяа, дулаа элбэгээр абаһан энээхэн жаахан хуша энэ үдэрнүүдхээ эхилжэ үшөө эршэтэйгээр наран өөдэ үндыжэ, наһанайнгаа хайхан үдэр, хоногуудыс тооложо эхилхэнь лэ хаш! Тиимэ!

...Ажамидаралай агуу сэхэ хүсэн, хүсэл, ажамидаралай түлөө замхал зогсопогүй тэмсэл, ябадал, ажамидаралай мүнхэ байдал, жаргал гэшпэнь энэл ха! Тиимэ!..

болдидхо* (стланик) – хүйтэн, үгсүүр һарьдагта хэбтээшээ ургадаг хуша

ТОХОРЮУНУУД БУСАБА ГҮ?

Намарай ольбоной буужа, набша намаагай хумиржа байхада, хүнэй досоо сэлмэг хайхан гуниг түрэдэг гээшэ. Юундэ хаб? Хада майлые харлуулһаар, ургы сэсэгхэниие ургуулһаар, хүхы шубуунай хонгёо дуугаар хабарай газаамнай хатаржа ерэшэхэдэ, жаа үхибүүд-тэл адли хүхижэ байдаг бидэнэртэ, баян дэлгэр байгаалиингаа хатажа, хумиржа байха хаһада зүрхэ сэдхэлэймнай нангин хүбшэргэй гунигай аялгада юундэ дайрагдахагүйб даа. Зүгөөр бэдэрээшье хаа, байгаалида муу муухай үе саг гээшье олохогүйт; бүхы юумэниинь: хатажа, хумиржа байһан энээхэн намарай үе сагшье, өөрын онсо табисуураар хуу хайханууд! Хүн гээшэ байгаалиин хубилалтануудыс наһанайнгаа үдэр хоногуудтай жэшээдэг хаш. Нээрээһээ, хабарай ульгам хаһа хүхюун дорюун залуу наһандал гү, али һанаа бодол тэгшэ хайхан нэгэ үдэр шэнгесэр үзэгдэхэ, тиихэдэ намарай унжагай бороотой үдэрнүүд зарим үедөө шинишье досоо бэеыс дорьбогүй гунигаар бүрхөөжэрхихэ. Али энээхэн үедэ наһанайнгаа ошожо, үһэнэйнгөө сайнтажа эхилһэниис мэдэржэ, сагаан хюруута сэлпоун үглөөгүүр аглаг тэнюун дайдаа аалин дуугай байдалаар шэртэн хараашалдаг хаһа ха гү?..

Яагаашье хаа, намар – хайхан саг! Энэ хаһада зорюулжа хэды олон шүлэг, ном, дуунуудыс бүмбэрсэг дэлхэйн алиш буланда ажаһуудаг арад зон зохёонгон гээшэб? Тиихэдэ, ямаршье бэлиг талаантай уран зураашан ямаршье үе сагта, энэ хайхан хаһыс – хайхан наранай элшэ доро холонгын долоон үнгөөр шэрдэгдэжэ-будагдажа байгаа баян дэлгэр байгаалиис – дахин тэрэл түхэлөөрнь дабтан зуража шадаагүй юм! Шадахашьегүй... Тиимэ. Намар – хайхан хаһа... сэлмэг гуниг түрүүлдэг хаһа. Тээд энээхэн сэлмэг гунигай хажуугаар юундэ ондоохон, хүндэхэн гуниг мүнөө минии досоо түрэнэ гээшэб? Намар өөрөө эзэн Байгаалидаа, мүн маанадта – хүн түрэлтэндэ – гомдонхой ха гү? Магадгүйшье. Гунигай удаан бороогой дуһалнуудын, манатаһан, сэнтэһэн нюдэнүүдын улари һарада (сентябрь һарада) оло дахин үзэгдөөд үнгэрдэг лэ даа. Байгаалиингаа баялигуудаар баясажа шададагбди, тээд багахан амитад, ургамал, уһа голнуудаа гамнаха тээшэ болоходоо, «намһаа саагуур, наранһаа наагуур» гэлдээд лэ ябахамнай юундэ олошордог болошонхойб?

Буряад арад зон эртэ урда сагһаа нааша ямар нягта наринаар байгаалидаа хандадаг байһан гээшэб! Энээн тухай бэшээдшье яалтайб, һүүлэй жэлнүүдтэ оло дахин хэлэгдэдэг, бэшэгдэдэг болонхой,

тсэд, тсэд... ан гүрөөл алагдажал, газар уһан бузарлагдажал байһан зандаа.

Нэгэтэ нүхэрэйнгөө ажал дээрэ ошоходоо, хуушан шкафай углууда «уруу-дуруу» болоһон, улаан тоһондо дарагдаһан, юрэдөөшье, харагдадаггүй Буряад орономнай «Улаан Дэбтэр» номыс хаража, «абахадашни болохо» гүүлэхэндээ тон схээр баярлаһан би, тэрэ номоо гэртээ асаржа, утюгаар даража байжа, арилгажа сэбэрлэхэнэйнгээ удаа мүнөө нягтаар хадагалжа байдагби.

Энэ ном сооһоо (ородоороо «Красная книга») минии ойлгожо абахада, Бурядаймнай тала дайдын ан амитад, ургамал ногоон, ой тайгынхидтаа оробол, түргэн хосоржо, олонхинь үгы шахуу тооной боложо байна юм хаш. Тсэд тайлбаринь эндэ барагтай: ой тайгын ургамал ногоон, ан гүрөөл гээшэд модо һөөгүүдэй саагуур «хоргодожо», хоёр хүлтэй хохимойнуудһаа бага зэргэнье хаа бээс абаржа шадана ха юм.

Буряад ороной урда зүгөөр хуурай тала дайда элбэг, тиимэхээ хосоржо, үгы шахуу боложо, «Улаан Дэбтэртэ» ороһон жэжэ амитад (грызуны), шубууд ба элдэб үсөөн тоото ургамалнууд Сэлэнгын, схэнхидээ Зэдын, Хяагтын аймагуудаар дайралдадаг юм ха. Тиимэхээ ха гү, би Зэдэ голдо тоонтотой хадаа, өөрөө энэ наһан соогоо үзэхэн, хараһан, мүн дуулаһан тухайгаа уншагшадтайгаа хубаалдаха гээ һэм. Минии наһаа зобоохо юумэн олон...

Дүшэн наһанайнгаа хахадһаа үлүүс городто үнгэргэжэ байгааһыс хаа, зун бүхэндэ нютагаа ошожо амардагби, арбан найман наһа хүрэтэрөө ото нютагтаа байжа, үбэл зунгүй аба, эжынгээ хони адуулгандань туһалалсажа, тала дайдаар одоо гээшэ тэнэдэг һэм даа. Юу хээ үзэхөөр, харахаарһыс байгдаа.

Талада сагаан хулганаанууд дайралдадаг һэн, тсэд мүнөө тэдэнэр хаанаб? Алаг дааган хомор болоһоо. Һүүлгүй охотноон, тарбаган үшөө бии хаш, тсэд бүдүүн хүзүүн (стеиной хомяк) хаана гээшэб? Энэ наһан соогоо нэгэл дахин бүдүүн хүзүү гээшыс хаража үзөөб, дахинаа нэгэтэһыс дайралдаагүй. Халаг, таанад тиимэ амитаниис буряад талада хаража үзөө гүт? Ехэ тэнүүршэ амитан байгаа аалтай, эсэгэ бидэниис зарим үсдөө хараахадаа «Бүдүүн хүзүүндэл адли зайха, тэнэхэ дуратайшуулта» гэжэһыс байгша һэн.

Манай нютагаар заряа бии хаш (даурский ёж, Зэдэдэ заряас – *дзараа* – гэдэг), тсэд би энэ багахан, хөөрхэн амитаниис баһа хаража, нюдээс хужарлуулжа үзөөгүй хүм. Тиихэдээ эдэ амитад тон үсөөн гээшэ ха.

Талын эгээ томо шубуун – тоодогыс – хаража үзөөгүйб. Харин эдээниис хаа-яашьс хаа, харахан хүнүүд байгша – би эдэ зондо атаархадагби. Урдань Борьёогой талаар тоогүй олон тоодогууд бэлшгэжэ ябахан гээшэ. Үнэгэнһөө бэсэрээ багашаг хярһан (корсак) гэжэ араатан хаа-яа талада гүйжэ ябагша һэн, мүнөө үгы болохо туйладаа ороһон байха. Хаана гээшэб суута талын бүргэд? Арбаад наһатайдаа Үшөөтэйн хургуулида хуража байхадаа, Агтараа гэжэ үндэр хабсагайта нүсэгэн хадаһаа уймар үхибүүдэй бүргэдэй дүрбэн багахан дальбараануудыс хургуулиин интернаадай газраа асараад байхыснь хараа һэм. Тэжээхэмнэй гэлдэжэ, үхибүүд нэгэ хэдэн үдэр тэдэ дальбараануудыс хуушан чемодан соо хээд, шашхуулжа байгаа һэн. Нэгэтэ үдэр хүбэн сагаан үһэтэй хөөрхөн багахан эдэ дальбараануудай угаадаһа хаядаг газарта бултадаа үхэшөөд хэбтэһыснь хараа бэлэйб. Тэрэ саһаа хойшо гушан жэлэй үнгэрөөшье хаань, үсэгэлдэр болоһон үйлэ мэтэ, нюдэнэймни урда үзэгдэдэг. Ондоо би талын бүргэд гээшыс хаража үзөөгүйб. Магад, тиихэдэ огторгойгоор хаа-яа нийдэжэ ябадагыснь байгаа аалам, тээд найн адаглажа хараагүй хаа, элсэ шубуунһаа сэхэ илгардаггүй хадань, үхибүүн ябахан би мэдэншысгүй үнгэргэжэ болооб.

...Үхибүүн наһандаа үсгэн нүхэдтэсэ наадажа ябахандаа гү, али намһаа нэгэ наһа дүү хүбүүнтэсэ хони адуулжа ябахандаа, аяр дээгүүрнай аянай шубуудай хабартаа хойшоо, намартаа урагшаа нийдэн ошохыснь хаража, зарим үсдөө бэс бэсэһээ үрдилдэн байжа, тэдэ шубуудыс тоологшо бэлэйбди. Тоомнай 30-40, зарим үсдөө 50 хүрэгшэ һэн. Суута найхан хун шубуун (мүн хара хун шубууншыс), галуунууд буряад газар дайдаар халта үзэгдөөд, холын аян замаа саашань үргэлжэлүүлдэг хаш, харин зэлэ татан нийдэгшэ эдэ томо шубуудһаа тохорюунуудай зариманиинь лэ эндэхи гол намагуудыс шэлэжэ үлэдэг байна. Тээд тохорюунуудшыс үсөөрэ үсөөрһөөр, бүхэли зунай туршада нэгэ-хоёр лэ эжэл шубууд хүнэй нюдэндэ торсолдодог болоһон гээшэ.

Уран бэлигтэд аянай шубууд тухай, тэдээнэй ганганалдаан, зэлэ татан нийдэжэ ябахан тухайнь гоё найхан шүлэг, дуу, зурагуудыс бүтээхэ сэхэтэ дуратай байдаг гээшэ. Гэбэшыс үнэн дээрээ хэр лэ нимэ найхан үзэгдэлнүүдыс тэнгэрийн гүн соо хараа хаб? Хүдөөгэй зон бага зэргэ үзөө бээ, харин хото городуудаар байдагуудынь – бү мэдэс даа, хэр лэ хаб? Тоолохо болоо хаа, юумэн олон. Би энэ «Улаан Дэбтэртэ» орошоһон нэгэ хэдыхэн лэ амитадыс дурдаба гээшэб. Эдэ амитадыс хамгаалха, срээдүйнгөө үри хүүгэдтэ, аша гушанарта харуулжа ша-

даха гээ хаа, нэгэ тээ, тала газарта заповедник байлгаха ёһотой гээд, «Улаан Дэбтэр» соо хэлэгдэнэ. Мүнөөнэй хүшэр хүндэ сагта, харьдаг газарта бэшэ, харин хүн зоной, үхэр малай үймэлдэжэ байгаа нүсэгэн сагаан талада... заповедник, заказник тогтоохо гээшэнь? – орхиё даа, худал. Яаха бологдоноб тээд? Одоо мэдэхэгүй. Эгээ ядахадаа, радио, телевизорээр гү, али һургуулийн хэшээлнүүдтэ, газетэ, журналнуудай «Хүн ба байгаали» гэхэн гаршаг соо байгаалиингаа баялигууд тухай хэлэжэл, хэлэжэл байха ёһотой гээшэ хабди.

Амитадай, шубуу шонхорой байдал мүнөө сагта тиимэл хаа, гарсалдашагүй муу, тулноур гэжэ гү? Найн юумэнинь үгы, гэбэшье... Нүүлэй жэлнүүдтэ «экологи» гэжэ шэнэ үгэ юрын арад зоной ба үндэр тушаалта ноёд сайдай яряанай, арадай хэлэнэй санда арай шамайхан хабшуулдаһаар орожо байна хаш. Газар дайдамнай гам хайрагүйгөөр онгилогдохо, хоро-шороор бузарлагдаха гээшэнь бага зэргэшье хаа, саашанхи бодосотойгоор ябуулагдажа захалаа ха гү? Гүрэн түрын ажахынуудай үхэр малай үсөөржэ, харлиин дүүстын үнэрэй хомор боложо байхада, буряад тала һөөргөө тамир тэнхээгээ абажа эхилбэ гэжэ гү? Манай нютагаар жэжэ амитад, шубууд олошоржо байна гэхэн һураг хаянай дуулдадаг болоол. Гайхалтай! Талын тарбаган олошорно. Юрэдөөшье харагдахаяа болишоһон заряанууд үхибүүдэ дахуулаад, хүнэй харгыс хүндэлэн харайжа гарадаг болошоо гэлсэнэ. Нүнийн харанхыгаар гүйлгэжэ ябаһан машинануудай ялагар галда алаг дааганууд нилээдгүйхэн гаража ерэгшэл хаш. Шалшаа хайхан зунай сагта арай гэжэ нэгэн-хоёр тохорюунуудай тосхон дээгүүрнай ниидэжэ ябадагыс харадаг байһан би нёдондо зун оло дахин эдэ шубуудай арбаадаараа ниидэжэ ябахыень харахадаа гайхажа абаа һэм. Энээн тухай ахадаа хэлэхэдэмни: «Тиигээ, тохорюунууд олошоржо байна, мүн ангир шубуудшыс олоор ниидэдэг болошоо. Газаагуурнай тооной, тэрээхэн хото хорёогой саахануур, нохойһоошье айхаяа болишоһон, боро туулайнууд гүйлдэжэ харагдадаг болошоо», – гээ һэн. Ахымни хөөрэхэн эгээ һонин юумэн гэхэдэ: «Нүүлэй 3-4 жэлдэ, намартаа, ойро зуурахана томо бүргэд шубууд энээгүүрнай үзэгдэдэг болошоо. Монголһоо ерэнэ хаш, талын бүргэд бэшэ, тэдээндэ ороходоо хүрөөтэй томо, толгойнуудын халзан, манай иишэ юрэдөө харагдаа үзэгдөөгүй шубууд», – гэбэ гээшэ. Би гайхажа абааб. Тиихэдэ тэдэ бүргэдүүднай, ородоор хэлэхэдэ, «могильник» (падальщик?) гээшэнь болоно гү? Орнитолог эрдэмтэн бэшэ хадаа мэдэнэгүйб, тээ намда ямаршыс шубуун байг – хамаагүй, харин бүргэд шубуун(!) буряад тала дайдадаа дахинаа бу-

сажа ерэжэ байна гэжэ дуулахадаа, одоо шэхэнэйнгээ шэмэг болгон шагнажа байгаа нэм. «Өөрөө хоёр нюдөөрөө хаража хужарлахайб!», – гэжэ тиихэдэ, нёдондо зун ахадаа атаархангыар гэрэйн хэрэлсы дээрэ хөөрэлдэжэ хуухадаа, досоогоо шэбшэжэ хуугаа нэм.

Энэ намарай сентябрь харын хүүл багаар түрэл тоонто нютагаа аргагүй хэрэгээр ошохо баатай болобоб. Найн дохёо мэдээгээр – эгэшымни ори ганса басаган хадамда гараба гээшэ. Багшын ажалда хамаатай хадаа гансал зундаа хүдөө нютаг гарадаг байгаа, харин намар-хабартаа хорёод жэл тооной ошогдоогүй гэхэдэ, худал бэшэ байха. Хотын автобусаар аймагай сээнгэр Петропавловка тосхон хүрэжэ ерэшөөд, үнишье болонгүй, нютагаа ошодог харгы дээрэ зогсожо байбаб. «Набша намаа – намарай шэмэг, нагаса хүн – хуримай шэмэг» гэжэ, нээрээшье энэ найхан сагта эхэ эсэгынгээ нютаг ерэшөөд, аха дүүнэр, анда нүхэд, түрэл гарбалтанаараа зохид найханаар золголдожо байханаа үлүү юун байдаг бэлэй? Иимэ бодолдо абташаһан минии досоо бүришье хүлгөөтэй.

Харгы дээрэ улаа хүлсэһэн нэгэ хэды намгад, үхибүүдэй дунда түрэлэймни болохо Витя гэжэ залуу хүбүүе харахадаа, «ябагалай» гэжэ дурадхабаб. Тэрэмни бага зэргэ дурагүйдэбэшье, ахатан хүнэй үгөөр болоо юм гү, хожуулан арбаад гаран модоной газартахи зайда гэшхэлжэ гарабабди. Үнишье болонгүй, харгын хоёр талаар зурыһан модонуудыс үнгэржэ, үргэн сэх гол уһатай Намаг гэжэ газарта хүрэжэ ерэбэбди. Найхан даа, шара набшын үсэр хүдөө нютагаар ябахада... Харгыда ябагалха үсдөө... «хойноһоомнай машина ерэжэ бү хуулгаһай» гэжэ бодомжолон ябааб. Городой газ, тоондондо хашаршаһан зондо хүдөө нютагай хоншуу найхан агаараар хоёр уушхаяа садхаан сэнгүүлжэ байханаа үлүү юун байхаб...

Харгыһаа холо бэшэ байһан һөөг бургаһанда дүтэлжэ, эдсэшэһэн улир (дикая яблоня) амтархажа байжа эдибэбди. «Ахатан, та энэ яатараа тэнгэри өөдэ хараашалнабта?» – гэжэ Витя намһаа һураад абаба. Хажуудаа ябаһан нүхэрэйнгөө гайхатарнь огторгой өөдэ шэртэжэ ябаһанаа өөрөөшье ойлгоогүй ябаалби. Тсэд эгээл энэ үе багаар аянай шубуудай ганганалдаһаар холынгоо аян замда ниидэдэг байһыень үхибүүн наһанһаа хойшо дахин хаража үзөөгүй байһан би талаантай байжа, абяа шуугүй, амгалан аятай энэхэн Намагаар ябажа ябахадаа, үзэсхэлэн найхан шубуудай ута хүзүүгээ урагшань хаян, хүхэ тэнгэрийн гүн соогуур ээлэ татан ниидэжэ ябахыень хараха сэх хүсэлэнтэй ябааб...

Хай даа! Таанад намайе ойлгожо шадаха гээшэ гүт?.. Хүлсэжэ шадааб даа, хүлсэжэ шадааб, ханаһан зориһоноо бэлүүлжэ

абааб, хоёр нюдээс хужарлуулааб! Урда сагуудга адли, зунай үсдэ дальбараануудаа тэжээжэ байһан хоёр-нэгэн тохорюунуудай газар дээхэнүүр эдихэ хоол бэдэржэ ниидэжэ байхыень бэшэ, харин аяар холо дээгүүр зэлэ татаһан, гунигай ута аялга гаргаһан дүшэ-табин тохорюунуудай урда зүг барин, уужам нютагайнгаа газар дайдатай хахасан ошожо байхыень хаража шадааб! Гринг-гринг!.. Гринг-гринг!.. Һайхан гэшы-ы-нь! Нээрээһээ, Һайхан дуушад, шүлэгшэдэй дууладаг ёһоор – юундэ энээхэн үс сагта эдэ шубуудай холын замай ниидэлгэ хүнэй досоо сэлмэг гуниг түрүүлдэг бэ? Би баярлахынгаа хажуугаар, үни холын үрзэгэрхэн үхибүүн һаһаяа, эдир залуугаар гэнтын аюулда орожо һаһа бараһан дүү хүбүүнтэйгээ үрдилдэн байжа, зэлэтэн ниидэһэн шубуудай тоо абадагаа һанажа, үшөө амиды мэндэ сарюун зандаа байһан аба, эжыгээ һанажа, ойро зуурахана гунигай бодолдо дайруулаад абанаб. Тэрэ зуурандаа толгой соомни шүлэгэй мүнүүд мүндэлшөө:

*Тала дайдаарни ганганалдан,
Тохорюунууд ниидэнэ,
Тэниглэн зохид дуунһаань
Тэнгэри баясана...*

Һүүлдэнь хүнүүдһээ дуулахадмни, тохорюунууд холо хойто зүгһөө срэжэ, энэ гол, нуур нугаар ойро зуура амарад гээд бодожо байһан бэшэ, харин эндэ, Намагта, һүүлэй жэлнүүдтэ олошоржо, далижажа байһан шубууд байшаба.

Үшөө нэгэ бага саашаа, Цагаатай нютаг тээшээ Витятэсэ гэш-хэлжэ ябаһан би: – Һү, татай! – гэжэ үхибүүндэл адли хашхаран алдабаб, – огторгойн сэнхиртэ хара-хүрин хоёр томо шубуудай элин халин байхые харажархибаб. Хэд, юуд гээшэб? Тэрэ ахымни дурсааша, намартаа ойро зуурахана харагдаад үгы болошодог, халзан толгойто бүргэд гү? Зүб! Элээ шубууе һайн танихаб, харин эдэ шубууд, хөөрүү хүнэй хэлээшээр һаа, тэдээнһээ хоёр дахин томоор харагдана. Ямар хабтагай, үргэн далайса далинууд гээшэб! Эндэ дахин дабтахамни, магад, урдань талын бүргэд гэшые харажашье үзэһэн байгааб, тэдэ элээ шубуунһаа сэхэсье томо бэшэ хадань илгаруулжа шададаггүй һэн хаб, харин мүнөө – энэнь лэ зүб байха – талада үдэһэн хүн байгаад, һанан соогоо түрүүшынхисэ (!) суута-дуута бүргэд гэшые зоопаркын түмэр хорёо соо бэшэ, телевизорээр бэшэ, талада ниидэжэ байхыень хаража баясажа байна гээшэб.

Тээд, тээд... Тохорюунууд бусаба гү? Ойро зуура хүхижэ ябаһан намда, саашань бодомжолходомни, сэхэнье обтожо баясамаар юумэн үгы болошно. Статистикын ёһоор хаа, газар дэлхэйн нюруу дээрэхээ үдэр бүхэндэ нэгэ амитан, шубуун гү, үгынье хаа, ургамал сэсэг мүнөөнэй сагта хосорхысоо хосорон үгы болодог байна. Нэгэ үдэртэ – нэгэ амитан! Жэл соо 365 үдэр. Эды шэнээн амитан, ургамал үгы болоно гээд бодоходошье хамаагүй!! Ямар хэрзэгы, холын хараа бодолгүй хүнүүд гээшэбибди, халаг даа...

Намар, хабарай сагта агнуурийн хаһа нээгдэхэнь гээд дуулажа байхада, шэхэндэ харшаар дуулдадаг. Тэрэ саг үдэрхөө эхилээд, тэды шэнээн нугаһа, хүдүү, баабгай, хандагай алажа, хюдажа болохо гэжэ газетэдэ уншажа байхадаа: «Хүн түрэлтэн гээшгэмнай байгаалиингаа аргагүй түргөөр үсөөржэ байһан баялигуудыс хороожо шадангүй байха аргагүй гээшэ гү?» – гэжэ уруу дуруу болохош. Нүгэл, һэшхэл гээшыс мэдэхгүй, нээрээһээ «хоёр хүлтэй хохимойнууд» лэ хабди!

Найхан хаһада хүдөө нютагаараа айлшалһан минии досоо һүүл-дэнь бии болоһон шүлэгөөр энэ бэшэлгээс дүүргэхүү даа:

*Дурлаһан бугын дуунай аялгаар
Дуулимхан дайдаарни намар айлишалаа.
Хушууран шубуудууд урагшаа тэгүүлээд,
Хүнэй досоо гуниг түрөөгөө...*

*Хүйтэнхэн үглөө хюруу унажа,
Хорёолһон һуринүүд нойртоо дшилдэнэ.
Үбгэрһэн үүлэд тэнгэрээр тэнэжэ,
Үргэн голоор манан тунана.*

*Аршаанта голой эрье замагтаад,
Аалихан урдана – нажар үнгэршөө.
Айдархан наһанайм үдэрнүүд үзэгдөөд,
Аадарай шанга шууян дуулдана...*

*Ошоһон жэлнүүд, омог нүхэд
Ооголном досоогоо – эрьен ерэхэй,
Хабарай ягаахан тэрэнгиин сэсэгүүд
Хүхын дуунаар түргэн бусаһай...*

1998 он

АЛТАН ХАРААСГАЙ – БУРХАНАЙ ШУБУУН

Хабар эргүүр, хада майлын саһанай зүг-зүгхэн хайлажа эхилхэдэ, аянай түрүүшын шубууд – алаг туун, ангир гээшэд аглаг эрсэн дайдаараа аятай зохидоор ганганалдан, даруу зөөлэн дулаан хаһын дохёо-мэдээ асардаг гээшэ. Байн-байн, буурал үнэтэй буряад үбгэд, хүгшэдэй хэлсэдэг ёһоор, зунай эхин – *могой һара (май һара)* гаража ерэхэ. Урдандаа энэ һарада улад зон газраа хээрэ арһан дэгэлдээ ороод, амар амгалан үүр сайтар унташадаг байһан гэлсэдэг. Мүнөө саг хубилшанхай.

Байгаали хатуухантай буряад тала дайдаар юу май һарада тэрээхэн зулгы хайхан зун гээшэ эхилшэхэ һэм, зарим үедөө харын хахадаарһые бороо саһан сугтаа хамта бургажа байдаг. Гэбэшье харын эгээ һүүлшын үдэрнүүдтэ гэнтэ дулаан болоодхихо.

Алтан дэлхэйн аяар хахадьень шахуу дабажа гараһан аянай шубуудай барандаа шахуу түрэнхэн, далижаһан тоонто нютагаа хүрэжэ ерэшөөд байхада, гансахан хараасгай шубуухай удааршадаг гээшэ. Энэл жэгүүртэн жэлэй дүрбэн сагай эгээ хайхан хаһые – зохид налгай зуниие хурса дали дээрээ тээжэ, шуумай түргөөр дулаан оронһоо – булган хамсыга буряад арадайм шүтэдэг шара шажанай Бурханай оронһоо асаржа ердэг хаш.

«Алтан хараасгай – бурханай шубуухай, хүн зондо зол жаргал асардаг, алажа, хюдажа, уурхайсьн эбдэжэ огто болохогүй», – гэжэ үни холо үхибүүн наһандамнай үбгөө, эмгэйнэрэймнай, аба эжынэрэймнай хэлээшэ алтан нургаал онсо шухала удхатай байгаа. Бага наһандаа үетэн нүхэдтэсэ хамта хэды олон борбилоонуудыс, тэдэнэй дэгдээхэйнүүдыс, зумбараа, охотноонуудыс аргаадхаар харбажа аладаг байһан гээшэбибди (бурхан нүгэлэм зайлуулаг!), – зүгөөр нэгэтэшье хараасгайн уурхай эбдэжэ, үндэгэнүүдыень тэһэлһэнээ һананагүйб.

Хараасгайн «бурханай» шубуун хадань, буряад малша зон хото хорёодоо шабар байрыень харажархихадаа, схэтэ баярлаха. Энэньшье – энэ. Харин урдандаа олонхи айлай зуһаланай гэртэ энэ шубуухай уурхайгаа түхээржэ, дальбараагаа тэжээжэ, үдэр хүнигүй гэрээрнь пишаганалдажа байдаг һэн гэхэ. Жараад оноор эдир наһанаймни үнгэрһэн хада гү, би бага зэргэ оройтожо, энэнииес муу мэдэнэ хаб. Зүгөөр нэгэ-хоёр айлай зуһалангай гэрэй дээдэ тооноор гү, али ходо нээлтэтэй байдаг багахан үүдээр хоёр схэ хараасгайнуудай забда сүлөөгүй орожо-гаража байдагыс эли гэгшээр һанагшаб. Аяар дээрэ, гэрэй оройдо (бага байхада, балгааһаншье үндэрөөр харагдаха) дали, үдөөр дэбдсэтэй урихан уурхайдаа дальбараанууд пиша-

ганалдажа, аба эжыгээ баяртайгаар угтан байха. Ехэ болоһон даль-бараануудай унажа, гал, гуламтада шаташахагүйн тулада, уурхайнь хажууда модной холтоһоор гү, али хабтагайханаар хаалта хэгдэхэ. Намар тээшгээ томо болоһоһон, шарахан аматай дальбараануудай тэрэ хабтагай дээрэ хагсайлдажа һуухадань, бидэ багашуул бэс бэсхээн үрдилдэн байжа тооложо мэдэхэбди.

Мүнөө саг хубилшанхай. Газар, уһанай муудажа, мал адуунай хорёонуудай нютаг, гэрнүүдхээ холо болгогдожо байхада, тооһо шорой бурьюулһан машина, тракторнуудай олошороод байхада, алтан үбсүүтэ хараасгайнуудай аятай зохид абяан, уурхай-байра хүнэй нюдэндэ харагдахаа болижо, үсөөржэ захалаа.

Нэгэтэ үнгэрһэн зун эсэгэмни, срэн наһанайнгаа хашаада ороод ябаһан үбгэжөөл:

– Энэ зун хараасгай ниидэжэ ерээ юм гү, али үгы гү? Би юундэ хараагүйбиб? – гэжэ дуугарба гээшэ. Юун хараасгай ерэхэгүй юм даа. Үдэр бүхэндэ ниидэжэ ябахань харагдадаг, өөрөөл хүшэржэ газаа, хорёогоор үсөөн ябадаг болоһоһон хадаа эдэ шубуудые, магад, үсөөн хараһан байха.

Иигэжэ бидэ һанадаг хабди. Харин үтэлһэн абамни энэ баримтыг ондоохон удхатайгаар хэлэһэн байгаа хаш гэжэ, би хэзээ хойно ойлгожо абаа һэм.

...Сагаан эдээнэйнгээ дээжэ сүршэжэ, наран зула набша эсэг мэтээр абажа ябаһан буриад байгаалимнай, угсаата зоной ууган заншалаар, заяаша эжын заабаряар үргэжэ, хаража байһан баялиг зөөримнэй, нэгэ хүнэй наһанда багтахаар богонихон болзор саг соо иитэрээ хубилшаха юм гэжэ хүн яажа мэдэбэлэй. Эхэ зургаан зүйл хамаг амитандань энэ юртэмсэдэ амар заяа олгогдохоёо болинхой.

Зуун жэлнүүдэй һэлгэхэ бэлшэр дээрэ орон доторной зол жаргалтай ажабайдалай сэхэ үзэгдэхэсэ байгаашьсгүй хаань, нам мэтын дунда наһатан балшар бага наһаяа үшөө сэбэр хайхан тоонто нютагтаа үнгэргэжэ, сэгнэшэгүй сэдхэлэй баялиг болгожо гараһандаа баяртайбди. Үндэр үргөө сансарын хэмжүүргүй холоһоо эрьсэлдэжэ ябаһан газар дэлхэй дээрэхэнээ, орон нютагтаа, үлгы буусадаа үри хүүгэднай, аша гушанарнай зол жаргалаа эдлэжэ, гургалдайн дуута гулгаа хайхан зунай эхин һарада аяар холоһоо, шарын шажанай Бурханай оронһоо, ниидэжэ ерэхэн алтан хараасгайн хонгёо хайхан дуу хододоо шагнажа, зүрхэ сэдхэлээ уяруулжа байһай даа гэжэ нютаг оронойнгоо найман зүгэй эзэдтэ наманшалан мүргэсбди!

1993 он

НАМАРАЙ ЭХИНЭЙ УРГЫХАН

*...Хүхын дуута хүнинүүд,
Хабарай эхин ургынууд*

– гээд, мүнөө үедэ хаана-яанагүй дуулалдадаг гээшэ. Юу хэлэхэб, хайхан үгэнүүд, хайхан дууншы. Хабар, хабар... хүн бүхэнэй зүрхэ сэдхэлыс зохид дулаанаар жэгнэдэг хаа. Газарай ууралтан хэрихэдэ горхонууд шарьялдаха, холын аян замһаа уянгата хайхан дуугаа татаһаар уһанай шубууд бусаха, ара хангайгаар тэрэнгийн ягаан сэсэгүүд «гал түймэрөө» аһаажархиха, тоолохо болоо хаа олон даа. Зүгөөр «Хабар ерээ!» гэхэдээ бидэ буряадууд нэн түрүүн налгай хайхан тала дайдаарнай эртүүр мүндэлшэдэг урин хайхан ургыхан сэсэгхэнээ дурдаадхидабди. Юундэ хаб? Балар эртэ сагһаа нааша байгаали хатуухантай буряад тала дайдаараа, үдэр хүнигүй тооной бүхэли наһаараа табан хушуу малаа эрхилжэ ажамидардаг байһан элинсэг хулинсагнай удаан унжагай үбэлэй хүүлээрхи урин хайхан хаһын ерэхыс яатарааш хүлээдэг байһан гээшэб? Малшан хүнэй нюдэн аргагүй хурса – үзэсхэлэн байгаалиингаа үнгэтэ хубилалтануудыс халташыс алдангүй хаража байдаг хадаа, хабарай түрүүшын ургыханай хүрһэтэ газар дээрэ халта бултайхыснь хээээдэшыс хэнһээш түрүүн обсоржо, ханаа дээрһээ алдажа, адуу малайнгаа амгалан мэндэ ондо орожо шадаһыснь (!) мэдэржэ баясадаг гээшэ. Арад зонойнгоо абари зан, ажабайдалыснь хайн мэдэхгүй зон Сагаалганай эхилэмсээр «буруу булшантай, дааган далантай» гэлдээд лэ, мал адууһа тобир тарган ондо оробо гэлсэхэ. Февраль һарада?! Урин дулаан сагай ерэхэнь үдыхэн дө-ө, урдань үшөө хагсуу хүйтэн хабарай халхитай үдэрнүүд – эгээл энэ үедэ, үбһэ тэжээлэй дууһажа, шэнэ ургамал ногооной гарахаа үшөө үдыхэн байхада, мал схээр муудажэ зободог, олоор хосордог байна. Харин апрель-май харын ургыхан – түрүүшын ногоон ургамал! – одоо гээшэ олонхи малай түшэг тулгуури, тэжээлынь боложо шададаг, ами наһыснь абаржа тобир тэнхээ оруулдаг. Хабарай үедэ хада хүдөөгөөр хони адуулжа үзэһэн хүн бүхэн энээниис гэршэлхэ байха. Ургы намнаһан хонидыс тогтоохо гээшэ, «оо!», хэсүүхэн ажал даа. Манай яһатан зон «хабар!» гэхэдээ, нэн түрүүн ургыхан сэсэгхэнээ ханаандаа оруулжархидаг байһан гэжэ хэлээшымни тайлбари иимэ хаш. Зүб, нэгэдэхээр, ургы сэсэг – адууһа малай амин тэжээл! Хоёрдохээр.., хоёрдохээр, ургы сэсэг, нэрээшыс, баян дэлгэр сагай буужа байхада, хоншуу хайхан

үнэрөөр анхилхан, буряад тала дайдаяа шэмэглэһэн уян дэльбэтэ ургамал!. Хабар гээнэ хүнэй зүрхэ сэдхэлэй хүйтэн сэмхэг бодолыс хайлуулжа шададаг, шэнэ эрмэлзэл, шэдитэ хүсэ, найдал, дуран – хуу барандань асаржа шададаг. Энэнь тон зүб! Хүрһэтэ газарай үшөө хүсэд хайлаадүй хүйтэн зандаа байгаашье хаань, үдэр ерэхэ тума хүсэ шадалаа эршэдэжэ байһан наранай шанга элшэ доро голой уһанай эрьсэрхи улаан бургааһадай булсагархан хүбэн гүлгэдөө бултайлгажа эхилдэгтэл, эдир залуухан хүбүүд, басагадууд – ургажа ябаһан улаан бургааһад – эгээл энээхэн үс сагай хабарай эхин үдэрнүүдтэ эгээл түрүүшынхисэ эхин дуранай элшэ хүсэндэ дайруулжа үзэдэг хаш. Юундэ хаб? Али бидэ булгааран – хүнүүд, амитад, ургамал – байгаалиин нэгэн ами үхибүүдын хадаа, нэгэл бурханай үршөөлөөр зүрхэ шуһанайнгаа сохисыс нэгэдүүлжэ ябадаг гээнэ гүбди?

Тархи толгойгоо сайнтажэ эхилһэн, табин наһанайнгаа хашаада ороод ябаһан би, тэрэ холын хабарай һайхан нэгэ үдэрыс ходо һанаанда оруулдагби. Эдирхэн наһанаймни эгээ һайхан үдэрнүүдэй нэгэниинь байгаал хаш. Ахамад классуудта һуража ябаһан би нэгэтэ амаралтын үдэр сүлөө забдагүй ажал, ажал гээд лэ ябажа байдаг аба эжыгээ халташыс хаань амаруулха гэжэ харууһалжа байдаг хонидыснь туужа бэлшээридэ гаргаба гээшэб.

Шүлэглэмэл һайхан нэрэтэй Сархяагта хада. Нэгэхэн лэ долоон хоногой урда тээ (баһа амаралтын үдэр) энээгүүр хонидоо адуулжа ябаа бэлэйб, тсэд мүнөө Сархяагтаяа би танижа яданам... – ондоо болошонхойл! Бүхы урда үбэр, һудалнуудын хүхэльбэр үнгэтэ хүнжэлөөр – уян дэльбэтэ ургыхануудаар – хушагдашанхайл! Ямар олон ургынууд гээшэб, яһан гоё гээшэб! Иимэ һайхан хабарай үзэгдэл гээшыс би дахинаа наһан соогоошыс үзөөгүйб, мүнөөшыс болотор гайхажэ ябагшаб. Үшөө олон-олон хабарнууд һүүлдэнь үзэгдөө, үшөөшыс олон ургы сэсэгүүдээр бүрхөөгдөөд байһан газар дайдыс хаража үзөөб. Тсэд, тсэд Тэрэ үдэр яатараш ургы намнаһан хонидоор намнасалдажа зобоо һэнбиб. Зүгөөр мүнөө нэгэ тээ «Хабар, ургы!» гэжэ дуулахадаал, нэн түрүүн зүрхэ сэдхэлдэм, зүүдэнйм һэргээндэ нютагайм тэрэхэн Сархяагта хада үзэгдөөдхидэг...

Хүн гээнэ наһан соогоо нэгэтэ бэшэ дурлажа үзэдэг юм гэлэсгэшэ, гэбэшье түрүүшын дуран гээнэ ондоохоноор лэ толоржо байдаг хаш. Тэрэндэл адли, бага наһанайнгаа хашаанай үүдыс бусахгүйгөөр хаажэ, танигдаагүй һонин эдирхэн залуу наһанай (хөөрхэн хүүхэнэй хара ута гээгээр, хүхын дуута һэрюухэн үдэшөөр һонирхожо эхилжэ байгаа үс сагай) ерэжэ байхада, холын тэрэ хабарай үсдэ-

хи хөөрхэн уян ургы сэсэгхэнүүд мартагдашагүйгөөр хүнэй досоо үлэшөө хэн хаш.

...Үнгэрхэн намарай эхин багаар, *улари харын* удаан бороогой ухаар уйлажа үшөө эхилээдүй байхада (сентябрь харын эхээр), би хархяаг түүхээс дачааамни холо бэшэ байхан хада өөдэ ошобоб. Үдэшэ үглөөнийнь хэрюухэншыс хаа, үдэ багаар зунайхихаа өөрэгүй халуун боложо байгаа. Дүтын ой тээшэ зорижо ябахан би ута бэшэшыс хаа, урдаа нүсэгэн эгсэ үбэр өөдэнь амияа даран зүдхэжэ ябанам. Харан гэхээм урдамни... нэгэ хонин, залуухан даа сэсэгхэн ургажа байба? Шэнэхэн сэсэг, – энэ намарай сагта?!.. Би гайхажа абабаб, хонирхобоб, баясабаб! Иймэ юумэн гээшыс наһан соогоо хаража үзөөгүйб. Гэбэшыс, байгаалида хаа-яахана үзэгдэжэ байдаг иимэрхүү хонин ушарнууд тухай дуулаһан байнаб. Буруу юумэ хаража байгаагүй юм бээзб гэжэ, үбдэгсөөн нуужа, ургажа байһан баглаа хүрин сэсэгүүдыс шэнжэлжэ оробоб. Юун эндүүрхэбиб даа, энээхэн ургамалыс танихагүй хэн гүб, – урдамни, хэдэн баглаа хэнзэлжэ гараад байһан ургы сэсэгхэнүүд!! Залууханууд, зохидхонууд! Намарай ольбоной наашалжа байхада, түрүүшын хүйтэнэй, хирмаг хюруугай амта үзэхэн набша намаагай үнгэ зүхээс хубилгажа, хумиржа, шарлажа байхада... хабарай эхинэй түрүүшын ногоон ургамал – сэнхир дэльбэтэ сэсэгхэниис хаража байһан хүнэй досоо ямар боложо байһыень та уншагшад өөхэдөө ойлгожо, тухайсажа байна ёһотойт. Ургамал ногооной, набша намаагай алууршадай – ерэжэ, дүтэлжэ байгаа хэрзэгы хүйтэн амисхалта намар үбэл хоёртой – урдаһаань эсэргүүсэн бодоһон ургамал ха гү? Байгаалиин мүнхэ байдалта табисуур, бата бэхи жама ёһыень буруушаажа, эбдэжэ байһан, энээхэн алтан дэлхэй дээрэ хоёрдохи наһаяа эдлэхээс ерэхэн сэсэгхэн ха гү! Хүнэй һөөргөө, эдир залуу наһандаа бусаһандал адли...

Ургы сэсэгхэниис эльбэсэгээн удаан тэндээ нуубаб. Толгой соомни олонхон бодолнууд ерэнэ: нэгэ бодолынь нүгөөдээс түрцэгээн дээрэ дээрэхээ ерэжэл, ерэжэл байгаа хэн... «Найханши даа, наһаа сэдхэхлым тэгшэлхэн, сэлмэг гуниг үзүүлхэн намарай эхинэй сэнхир хүхэ ургыхан!» – гэжэ һүүлшынхис баглаа сэсэгүүд тээшэ мийхэд гэн, хархяагаа түүхээс саашаа хада өөдэ зүдхэжэ ошоо хэм. Һүүлдэнь, энээхэн найхан үзэгдэл нилээдгүйхэн үншэн хабһанаймни оёрто хадагалаатай байһанаа, багтажа тэндээ ядахадаа гү, бурьялһан булаг мэтэшэлэн өөдөө тэгүүлэн, шүлэгэй мүннүүд боложо мүндэлшөө хэн даа...

*Залуухан наһанай залитайда
Зүрхыеш дуран дайрана гү?..
Дайруулжа дуранда ногтоходош
Дэлхэй сээжсэдэи багтаха,
Далайдал дошхон охинишнь
Досооһоош бурьялан бадарха.
Хүлгөөтэ энээхэн сагта
Хүхын дуун баясуулха,
Хөөрхэн зохидоор угтаха
Хабарай эхинэй ургыхан...
Наһанай наранай бүгтэрхэдэ
Наадан зугаа холодоно гү?..
Холодоно гэжэ ханахадаш,
Хэнзэлжэ гараһан сэсэгхэн
Холын хабарай үедэхи
Хүхюун ханые һэргээнэ.
Наадан намдаба гэхэдэи,
Нүлөө үгээжэ хүлгөөнэ,
Найдал асаржа жаргуулна
Намарай эхинэй... ургыхан!*

ЗУЛГЫ ҺАЙХАН ЗУНАЙ ХАҺА

Хүйтэн шэрүүн байгаалитай буряад орон нютагта байршадаг бидэ яатарааш энэ сагыс хүлсэдэг гээшэбибди. Нээрээһээ зунай хаһа хайхан даа, зүгөөр хэзээнһээн, хаанаһаань эхилжэ энэ сагай ерэһыс тоолохо болоно гээшэбибди? Бүмбэрсэг дэлхэйн бүгэдэ арад зоной тоолодог июниин нэгэнһээ гэжэ гү? Үгы ха даа, үргэн сэх байгаалида өөрын саг гэжэ байха, тэрээнһээ гадуур гүрэн бүхэнэй газар дайдаарнь, манай бу-
рьяад ороной тала дайдааршьс, мүн лэ өөрын саг, тоо байлсаха.

Би гэхэдэ, манай газаагуур зунай ерэһыс бурханай хайра – ха-
раасгай шубуухайн холын аян замаа дабажа хото городой гэр-
нүүдэй дээхэнүүр дүүлдэжэ эхилхээрнь мэдэдэг хүм. Эдэ хайхан
шубууднай олонхи аянша шубуудта ороходоо, хэндэшьс, хаанашьс
мэдэгдэнгүй, гэнтэл нэгэ үглөөгүүр бии болошоод байхал даа. Энэ
сагынь манай Улаан-Үдэдэ май харын эгээ һүүл багаар – 25-27-ой
үдэрнүүдтэ үзэгдэдэг юм. Би үнинэй энээнииснь мэдэхэ болоһон ха-
даа, эдэ үдэрнүүдтэ эдэ шубуудаа хүлсэдэг болоһоһон хадаа, үглөө

бүхэндэ ажалдаа гэжэ гэрһээ гарахадаа, һонирхожо, үндэр байшан, гэрнүүдэй оройгоор хараашалаал юм бээзб. Харин хөөрхэн һайхан хараасгай шубуухайнгаа түрэхэн тэнжэхэн «тоонто» нютагаа бусажа ершөөд, хүхэ тэнгэрийн тээ доохонуур хүхилдэн, пишаганалдан намсалдажа, наадажа байхыень харажархихадаа, досоогоо хүлгэжэ, хүлөө хүнгэдэжэ, ажалдаа орожо ершэхэдээ суг ажалладаг нүхэдөө «Зунай эхин һараар, зулгы һайхан хаһаар!» гэжэ амаршалдаг хүм (Бүри үнэн дээрэнх хэлэхэ гээ һаамни, би, юундэб даа, хүдөө хараасгайнуудта (деревенские ласточки) сэхэ дуратай хүм, харин дээрэ дурдаашаднай городой хараасгайнууд гээшэ ааб даа («городские ласточки», үгы һаа – «стрижи»).

Саашаа... Саашаа гэхэдэ, үнэхөөрөөшье гурбан һара соо жаргахабди даа. Байтараа хүрһэтэ алтан дэлхэй хүсэ шадалаа эршэдэжэ, буужа, бамбалзажа, үргэн тэнюун тала дайдаа үнгын һайхан ургамал сэсэгүүдээр хушажархиха. Июнь һарын хахадһаа эхилжэ улаан ташаргана улаалзай сэсэгүүд буряад талаа бүрхөөжэрхихэ. Мүн энэл үеэр шийгтэй зөөлөн газараар, гол бургааһанай захаар гоё һайхаараа талын улаалзай сэсэгһээ нэгэшье дутахагүй бадма ёнхобо булайхан гоёор ягааржа харагдаха. Ямаршье һайхан үзэгдэл гээшэб! Июнь һара гээшэмнай буурал сагаан үһэтэй буряад үбгэд хүтшэдэй хэлсэдэг ёһоор һаа, *морин һара* гээшэл даа, үгышье һаа, мийн юрэнхы ёһоороо – *мангирһата һара*. Арадай аман үгэ аргагүй сэсэн, тоб байса таажа хэлэгдэхэн үгэ. Энэхэн сагта голой мангирые сэхэ багагүй зон түүхэ. Халтал хожомдоо һаа һалаа гээшэш, – мангир годойшоод, амта шүүһесэ алдаха. Үхибүүн наһандаа ябахадаа нилээд мангирай гапуунһаань, ааг сэхэхэнь «уйлалдажа» ябаад түүгшэ һэмди.

...Эдсэшэжэ, амта хүсөө абажа байһан ая гангын, арса, жодоогой үнэрэй анхилшахада арюухан үнэртэнь һогтохош, тала дайдынгаа баялигтань баясахаш! Харин үргэнөөрөө хоёр гурбан алхам болохо багахан горхоной дулаан уһандань наранай зүг орохоо байхын урдахана орыш, шунгыш, нюур гараашье халта норгоод абыш, аршаандал тунгалаг сэбэр һайхан уһыень альган соогоо удхажа уугыш, – ондоо шамда юун хэрэгтэйб?! Зарим үедөө һанахаш, энэл ха гү даа тэрэ амидын жаргал гээшэнь: хүн боложо түрэхэн, мүндэлхэн тоонто нютагаа эрьсэжэ ершөөд, бага балшар наһандаа үсгэн нүхэдөөрөө үдэрэйн үдэртэ хүхэ ногоон болотороо голой хүйтэн уһан соо шунгажа гү, али эрьс тойрон шарай нүсэгөөр гүйлдэжэ, сахилза соогуур дайн байлдаан хэжэ гү, али хоргодолсожо наадажа үнгэргэхэн, баяр жаргалаар билтарма үхибүүн наһаяа һанан һанан, мүнөө һаншаһаа

сайжа эхилшэһэн ши энэл голойнгоо эрьс зубшан гэшхэлжэ ябаха-даа?.. Тэрэл горхохон шолшогонон урдана, тэрэл тон дүтын газар дайда, хада хүндынүүд, багахан болдог, дэгнүүл, сэнхирхэн сэсэгээ дэлгээд байһан сахилзашье хүрэгэрөө тэрэл хэбээрэн мэтэ, тээд... тээд, энээхэн хугасаа соо ямар сэх уһан урдаа гээшэб...

Июль һара – *хонин һара*, үгышыё хаа, *хура һара*. Хура бороо, аадараар элбэг һара. Би мэдэгшэб, шииг нойто, ара модо элбэгтэй газарта аадар мүндэрэй бараг байхада, нүсэгэн хуурай талада – хай даа!. гайтайхан даа, тэнгэрийн дуун, залинтайнь шанга гээшэнь. Мүндэрэй томониинь зарим үедөө гулабхаагай, тахяагайшыё үндэгэнэй шэнээн томо байха. Зүгөөр, тиймэ шанга тэнгэрийн дуунай, сахилгаанай байгаа хадань, яатарааш һүүлдэнь холонгонь тодо гээшэб! Аргагүй!

Хура һарада бүхы амитад, шубуудай хүндэл адли «үри хүүгэдээ» тэжээжэ, томо болгожо байха үе сагынь. Эдээхэн «үри хүүгэдынь» – дальбараануудынь – хайратайханууд, хөөрхэнүүдынь гээшэнь аргагүй... Хүхын дуун үшөө хонгёо зандаа, талын дууша булжамуур шубуухай мүн лэ дуранайнгаа охиндо садаагүй – хүхэ тэнгэрийн хүхэхөө буухаа һананагүй. «Хүхы шубуун жаран үдэр донгододог юм», – гэжэ эжымни багадамни хэлэжэ байгша һэн.

Гэбэшье, нэгэл мэдэхэдэ, зунай охин үнгэршөөд, набша ногооной үшөө амта шүүһэс алдаагүй байхада, сабшажа, хуряжа абаха сагынь тулгардан ерэшөөд байха. Зунай һүүлшын август һара. Зүүн зүгэй арадуудай литын ёһоор хаа, *бишэн һара* гээшэ энэмнай. Харин мүнөөхи сэсэн мэргэн арадаймнай үгын удхаар хаа *өөлжэн һара*, үгышыё хаа *үбһэ сабшаха* һара гэгдэдэг байһан урдандаа. Мүнөөнэй зон иимэрхүү юумыё хаанаһаа мэдэбэ гээшэб, халагламаар.

Үбһэ сабшалгын үе. Хүдөөгэй зоной эгээ шухала, эгээ хэрэгтэй, эгээ хүндэ ажалынь. Бидэ, хото городто байдаг «амитад-айлшадтал» адли тала дайдаяа магтажа, байгааляараа һайхашаажа байха сүлөө саг гэжэ тэдэ зонуудта энэ үедэ оройдоошыё байхагүйдөө магадгүй.

Үбһэ сабшалган... Хүндэшье ажал хаа, хүнэй досоо нэгэ ямар бэ даа һайхан үзэгдэл түрүүлдэг хаһа. Хэды бухал шэрэгдээ гээшэб... Һүүлдэнь, бага зэргэ бэсжээд ябахадаш, үглөөнэй наран зүүн набтар хадын дээхэнүүр зүг зүгхэн бултайжа захалба гү үгы гү, бүхэ нойртоо дарагдаад баатар бүхөөр унтаж хэбтэһэн залуухан таанадыё ехэшүүл баагаар шахуу бодхоожо, үшөө уһа, шүүдэрээр элбэг үбһэ ногоо сабшуулхал даа. Зүгөөр ажалай үдэрэй дууһахада, хэды эсээд байгаанье хаа, орой болотор түүдэгэй захада залуушуул хүхюун зугаа гаргажа, «Унтагты, үглөө үглөөгүүрынь бодохогүй аад», – гэжэ

мүнөөхи ахатан зондоо хараалгажа байхаш. Байхан даа, байхан, эдэ бүгэдые мүнөө ханахадаа, яатарааш залуу, омог дорюун ябагдаа хэм гэжэ дээрэхээ нэгэ сэх ханаа алдаад абахаш. Обоолотой бухалай гү, али шинии өөрыншни хара хүлһөө адхажа аяар тэрэ дээрэ хүрэтэр шэдэлсэһэн томоһоо томо хүрийн үбэртэ һуугыш, одоо гэшэ, хуурай хайхан ногооной үнэрһөө амтатай үнэр хаанашье үгы мэтэ бологдошохо... Эгээл энээхэн үсдэ дүтын шэнэһэн ойн захаһаа дүүрэн эдсэшээд байхан гүлзөөргэнэй хангалтама үнэр анхилшаха. Гүлзөөргэнэһөө амтатай жэмэс гэжэ манай энээгүүр бии юм аал?..

...Намар болотор үшөөл үдыхэн байха. Дүтлөөдпһь байбалынь бидэ яаруулжа яахабиди. Зулгы хайхан зумнай шадаал хаа маанад-таяа үшөө байлсаг лэ, бидэнээ баясуулаг лэ гэжэ ханажа ябахаш. Тиимэхээ би таанадаа, буряад арад зоноо, бурханай хайра – хараасгай шубуухайн холын аян замаа дабажа, түрэхэн тэнжэхэн «тоонто» нютагтаа «Зун ерээ!» гэжэ дуулгаһан, мэдүүлһэн саһаань хойшо тохёолдожо байдаг хайхан жэгүүртэ сагаар амаршалжа, хүн бүхэн шадаха, болохо зэргээрээ баясажа баярлажа, налайжа нааршаажа, амаржа сэнгэжэ, бээс арюудхажа хододоо байхыетнай хүсэхэ байнам...

*Буурал эсэгийн бууса эрьезэ
Буряад талын дундахана зогсоном,
Балшар наһан, нүхэдөө дурсажа
Булжамуур шубуухайн жэсэргээндэ дашуурнам.
Аадарай һүүлээрхи холонгын доро
Анхилаад арюунаар ямар хайхамши,
Хүйһөөрөө холбоотой хурьһэтэ дайдамни,
Хүлөө шоройдоһон хүдөө нютагни...*

НАЙМАН ҮНГЭТЭ ҺОЛОНГО

Шанга аадарай һүүлээр шадал мэдүүлжэ толорһон үнгэтэ һолонго, Абай Гэсэрэй агта мориной алтан тахадал элшэ туяагаа хүхэ номин тэнгэрийн хүбөө огторгойгоор сасажа, хүнэй досоо яатарааш хүхюун баярай хүлһөө түрүүлдэг гээшэб.

Долоон үнгэтэ һолонго. Бороогой һүүлшын дуһалнуудай үшөө болёодүй байхада, тосхоноймнай зүүн тээхи Сагаан-Толгойн оройдо толотожо байхан үзэхэлэн хайхан һолонго бариха ханаатай, 5-6 наһандаа ябаһан би үстэн нүхэдтээ шаг шууяа табилдаһаар тишээ

гүйлдэн ошодогоо элихэн ханагшаб. Амияа абажа ядан, үндэр добын оройдо гарахадaшhи, холонго арай шамай хүсэгдөөгүйхэн байха, тийхэдэнь тээ саанахана байһан үшөө нэгэ үндэршэг добуун дээрэ ошоол хаа, одоо тэрэниие барихабди гэжэ этигэһэн бидэ, шийгтэй ногоон соогуур үмдэнийнгөө түриинүүдэй шал нойтон болошоод байгаашье хаань, тэндэхээ саашаа харайлдан ошодог бэлэйбди...

Аажам тэнюун дэлхэй дээрэ ажамидаржа хууһан бидэ үршөөлтэ үндэр тэнгэрийн үргэһэн үнгэ бүхэниие үдэрэй үзэгдэлнүүд соо үзэжэ, эльгээ нимгэржэ, сэдхэлээ сэнгээжэ байдагбди. Үнэхөөрөөшье, газар дээхэнүүр тоолошогүй олон үнгэ зүһын дайралдаагшье хаань, тэдэ бултааран холонгын долоон үнгэнүүдхээ эхисэ абажа таһаржа, олошоржо саашаа ошодог ха... Шаргал улаан наран, хүхэ номин тэнгэри, элдин ногоон дэлхэй, сайбар боро морин, сэгээн сэнхир хада уула, гол горхон гэхэ мэтэшэлэн шүлэглэмэ хайхан үнгэ-зүһэ үгэнүүдые буряад арад зон хэлэ хөөрэлдөөндөө хэрэглэдэг гээшэ.

Зондо заяандаашье харагдажа үзөөгүй ямаршьсб нэгэ уран бэлигтэй зураашанай зуражархиһандал, зунай зулгы хаһада холонгын бүхы үнгэтэ будаг-сэсэгүүдээр буряад дайдын тала нуганууд бүрхөөгдэшэдэг. Алтанхан намарай аалихан газраа хүрэжэ ерэшэхэдэ, тэрэ бэрхэ зураашамнай байгаалияа ондоо гоё хайхан шэрээр шэрдэжэ захаһшаха. Үбэл, хабартаа, удаань һөөргөө дулаан үдэрнүүдэй һубарилдан ерэшэхэдэшье, амар заяа үзэдэггүй Байгаали-зураашан дүүрэжэ дундаршагүй ажалаа хэжэл-хэжэл байха.

Бурхан багша Бүмбэрсэг Дэлхэйс бүтээн зохёоходоо, гэгээн түрэлтэ Гэрэл-Наранай элшэ туяаһаа мүнделжэ доошолһон долоон хайхан үнгөөр үс мүнхэдөө бадаржа байхаарнь бүтээһэн ха. Тиигэжэ ханахаар. Тсэд, үнэн дээрээ, тиймэ юумэн гэжэ байдаг юм аал? Мүнхэ бахим байдал гээшэ сансарын хайхан орондошье, байгаалиин байра-байдалдашье, мүн хүнэй ажабайдалдашье ходо хайханаар толоржо, толотожо байдаггүйл ха.

...Муу хайн хоёр нэгэ мүртэй, сугтаа хамта урилдажа ябадаг. Үнгэтэ холонгын үнгэ зүһөөр газар дэлхэйн хубилжа, мүн хүнэйшье досоо дэмбэрэлтэ хайхан эрмэлзэлэй түрэжэ байхада, хёморгооной хатуу харша нэгэ үнгэ эндэ, яахыншье аргагүй, хабшуулдажа оролсожо байхал даа. Тиймэ, аргагүй. Ямархан үнгэ-зүһэб гэжэ гү? Тэрэ золигон хёморолой, харанхын, хараалай *Хара үнгэ* гээшэнь! ...Харанхы һүни, хара түймэрэй угаан, харалган халхита үдэр. Хара ханаан, хара муухай хараал-шэрээл, хара зоболон үбшэн гээдшье байлсаха. Гэрэл-Наранһаа газарта бууһан долоон хайхан үнгэ-будагыг гансаар-

ханаа гансата залгижа шадаха үнгэ! Үнэхөөрөө гэжэ гү? Тиимэл хаш, хамтараадшые бултанайнь оролсоо хаа хүсэн хүрэхэгүй хэбэртэй. Зүгөөр холонгын захаар, сэгээн хүхэ тэнгэрийн уудам соо энээнэй урдаһаа эсэргүүсэн бодохо, тэрэниие даража, диилэжэ шадаха ондоо үнгэ олдхогүй гэжэ гү? Баһал үгы хэбэртэй. Байгаалийн табисуурые бидэ яажаш хубилгажа, эбдэжэ шадахагүйбди – хайшаншые гээ хаа тэнгэрийн хүбөөдэ долоон үнгэтэ холонго толотожо байдаг.

Байгаалийн табисуур... зүб, бахи бүхэ, эбдэжэ боломоор бэшэ табисуур... Тээд... тээд бидэ хүнүүдбдил!! Байгаалийн эхэ зургаан зүйл амитадай магнай таладань, дээдэ захадань байжа байхаарнай гэжэ Бурхан багша анхан сагһаа нааша хүн түрэлтэниие «зохёогоо, бүтээгээ» бэшэ аал? Бэшэ табандаа оробол уураг тархи соогоо ухаан бодол болбосоруулжа шададагаараа илгаржа байдаг бэшэ аалди? Тиимэ ха. Одоо тиимэһээ бодожо үзэсбди. Аадар бороогой хүүлээр агаарынь арюухан, сээжэ сэлмэг, ухаан бодол һонор байдаг лэ.

Долоон үнгэтэ холонгоор баясажа шадаабди – энэ һайн. Долоон үнгэтэ холонгын будаг-шэрэ бүхэниие газар дээгүүр оложо шадаабди – энэнь үшөөшые һайн. Иигээд үншэн хабһанаймнай үнсэгһөө бурьялан өөдөө гаража байдаг залиршагүй эрмэлзэл, ухаан бодолой дүүрэшөө һаань... үнишые болонгүй һөөргөө унажа, үхэр малһаа дуутуугүй амитад боложо хосорхобди.

Хүндэл адли хүн байжа, хүнэһэ һүлдэсэ дээрэ үргөөд ябаха гээ юм хаа, элинсэгэйнгээ, эхэ эсэгынгээ заяаһан элэшэгүй заршам заабаринуудыень сахин, дүүргэн, үргэлжэлүүлэн саашань, бурханай хайраар үршөөгдэһэн буян хэшэгтэй энэ һаһаяа бузарлангүй ябахаа оролдохо ёһотой хабди! Тиимэ, тиихын тула...

Үгы даа, таанад юун гэжэ һанаха байнат, зүгөөр би Үндэр тэнгэрийһээ үршөөгдэһэн үшөө нэгэ үнгэ, эгээл үнэтэй сэнтэй үнгэ өөртөө оложо шадааб! Энэ үнгэ холонгын үнгэнүүд соо байлсаһан аад, үгы... үгы... досоонь, дундань бэшэ, дээдэ захадань байлсаһан аад, гансал маанадай нюдэндэ харагдадаггүй гээшэ. Энэ үнгые таанадшые өөһэдөөн тэнгэрийн сэлмэгтэ оложо шадаашыегүй хаа, газар дээхэнүүрээ олоор оложо шадахалта. Гоё һайханаараа ямар нэгэн үнгэнүүдтэ, жэшэнь, улаан, хүхэ, сэнхир гэхэ мэтэшэлэндэ, булигдахадашые магадгүй, зарим арад зондо ехэ тоогдодогшыегүй байхадаа болохо. Харин монгол туургата арад зон эртэ урда сагһаа нааша энээхэн үнгые олон тоото үнгэнүүдэй дээдэ таладань дэнзэ, дээжэ мэтэ абажа, үргэжэ ябадаг юм! Ямар үнгые дурсанабши гэхэдэ, – суута һайхан *Сагаан* үнгые!! Тиимэ, үнгын саана үнгэ байдаг!!

Сагаан үнгэ!.. Эгээ үнэтэ-сэнтэ сагаан үнгэ!.. Сагаан сэсэгхэн, сагаан сахюур шулуун, сагаан эдээн, Сагаан һара, саһан сагаан сэдхэл... О-о, тоолохо болоо һаа, олонхон даа! Эдээнһээ үнэтэй сэнтэй зүйлнүүдые арадайм алтан абдарышые уудалаа һаа олохогүй байхат!

*... Саһан сагаан сэдхэлым
Сагаа һараар арюудхан
Сэгнэн дууем дурсаарайт.
Сэнхир номин Сэлэнгын
Сэсэг ногоон эрье дээр
Сэдхэн намаяа һуугаарайт.*

Эдэ мүнүүдые Бурядаймнай бэлигтэй шүлэгшэн Даша Дамбаев шүлэг-номойнгоо эхиндэ гоё гэрээд үгэнүүд болгожо маанадтаа орхихон. Харин нүгөө шүлэгшэниинь, манай Зэдэ гол тоонтотой, Д. Дамбаевтал адли минии эгээ дуратай уран зохёолшодой нэгэн болохо, Даша-Дабаа Мункоев энэ үнгые мүн лэ хайханһаа хайхан үгэнүүдээр түүрэн магтаһан. Шагныг даа:

«...Толгойн үһэн хара гү, тодорходоо сагаан юм, һанаан сэдхэл хара гү, хайлахадаа сагаан юм, эрбэлзэгшэ нюдэд хара гү, энэбхилхэдээ сагаан юм, амин бэеымнай холбоонһон араг яһанише сагаан юм.

Сагаан, сагаан дэлхэй дээрэ сагаан аарсаяа амсаһаар, сагаа тоолон дуулаһаар, сагаанаар ябажа үнгэрхэб. Нараа тойрон эсороолһон наян сая түбинүүдтэл, голоо гороолжо эрьелдэнгүй, горьхо умбахаяа айнгүй, ехые хомхойржо харбайнгүй, багые шамарлажа голонгүй, уйтан харахан нюдэндөө уйдхар гуниг шэнгээнгүй, ярагай сагаан бээдээ ядарал зоболон халдаангүй, агаар мүнхэ огторгойнгоо аялга дууниинь шэнгээр, амидарал сагаан дэлхэйнгээ баяр жаргальнь шэнгээр, уйдхар гацуудальнь шэнгээр, нёлбоһониинь шэнгээр наһаяа эдлэн ябахатаа, саадахи дабаанай хаяада гү, саадахи дабаанай оройдо гү, саадахи дабаанай саанань гү – сагаан болзороо дүүргэжэ, саһан шэнгээр хайлахатаа, үбсүүн дээрэ үргэһэн үлгэн эхэ газараа үршин мүнхэ энхэрэлээр үнсэн, тэбэрин унахальби.

Наһан шигээд дүүрэхэ бэшэ: наран мандажал байха, найдал мүнделжэл байха, хүүгэд түрээжэл байха, хугжэм эдэлжэл байха...».

Ямар гайхамшагта үгэнүүд, ямар гайхамшагта бодолнууд гээшэб!?

...Һайхан холонгын үнгэнүүдые харанхы хара хүни бүхэлээр залгижа шададаг гэлсээбди. Магадгүйшые. Харин сагаан үнгэ диилдэдэггүй, диилдэхэшьегүй! Хагсуу хүйтэниие, харалган үдэрые, хара хүниие гэрэлтэ гэгээн Наранһаа доошолһон Сагаан элшэ хүсэн лэ диилэжэ шададаг! Аргагүй! Сэлмэг Сагаан үдэр гэжэ аргагүй ердэг!

...Зүгөөр энэмнай байгаалийн байдалай, байгаалийн сагаан хүсэн гээшэ ааб даа. Харин тиихэдэ, хүнэй ажабайдал, ажамидарал соо мүн аргагүй дайралдажа байдаг, тугаарай бидэнэй дурсааша, тэрээхэн, хүнэй хара ханаанай, хараалай, харын байдалай хүсые юун диилэжэ шадаха болоноб тээд?!

...Үнгын саана үнгэ байдаг гэлсээ гүбди! Тиимэ. Тиихэдэ, хада-нуудай саана хада, хүлэгэй саана хүлэг, хүнэй саана хүн байдаг гэлсэдэг. Зүб лэ ха! Тэрээхэн ахир *Харын хараалай, хара ханаанай хүсые Сагаан ханаанай сэбэр арюун хүсэн* диилэжэ шадаха!! Аргагүй! Найхан хүнэй досооһоо бадаржа байһан «саһан сагаан сэдхэл» хаанашье хаагдангүй хара хүнийн тэнһээшье харагдажа байдаг бэшэ аал?!

...Эхынгээ умай сооһоо унаһаар, амтан мамааснь хүхэжэ, арюухан *Сагаан хүеын* (!) амталан хороһоор хүн боложо тэнжэһэн бидэ үе наһан соогоо энэ найхан үнгэ-зүһые эгээл шухала алтан һабагшаараа, ухаан эрмэлзэлээрээ сэбэр сарюун хүлдэ тэмдэг мэтэ дээрэ үргэн абажа ябаа хаа, үргэн сэх дэлхэй дээрэхи үй түмэн арад зоной дунда сэсэн ухаан бодолоороо, һонор һэргэг дорюунаараа, эльгэ зүрхэ нимгэнээрээ, эжы абадаа хүндэшөөрөө, энхэ тайбан байдалаараа, үри хүүгэд найханаараа, газар уһа сэбэрээрээ, гал гуламта бүхөөрөө, юугээрээшье доройтонгүй, дээдын дээхэнүүр ябалсаха байгаабди. Бодожо байябдил буряад арад зон, сууга найхан *Сагаан үнгэ* тухайгаа!!

...Зулгы найхан зунай сагтахи долоон үнгэтэ һолонго... үгы, үгы... долоо бэшэ... найман үнгэтэ һолонго, зуун найман зула мэтэ Үргөө тэнгэрийн үндэрһөө үе мүнхэдөө буряад найхан дайдаарни бадаржа байг лэ!!.

ХАБАРАЙ ЭХИН

Үбэл, хабар, зун, намар – ашата сэх Байгаалийн үринэр хүүгэдынь. Ямар Эхэ хүүгэдээ муу-найгаарнь илгажа байхаб? Үнэхөөрөөшье, Байгаалида муу шэнжэ уларил, үе саг гэжэ байдаггүй – хуу барандаа онсо табисуураар найханууд. Тиимэ. Гэбэшье, гэбэшье... эндэ Байгаали, харин бидэ хүнүүд хадаа мүн лэ өөр өөрын абари зантай, имагтал Байгаалиһаа, Бурханһаа ганса хүндэ гэжэ үгтэһэн онсо ондоо илгаа-табисууртай зонууд байхабди. Газар дэлхэйн нюруу дээрэ ажамидаржа байгаа зургаан тэрбүүн (миллиард) зоной хэнийньшье хэнэе дахинаа дабтажа, дуряжа шадахагүй юм гэлсэгшэ – нюур шарайгаараашье, ухаан бодолоороошье, абари зангаараашье...

Наяхан нэгэ газета сооһоо хитадай мүнөө үсын мэдээжэ уран зохёолшон Ван Мэн гээшэ унжагай уһан бороо, аадар мүндэртэ сэхэ дуратай юм ха гэжэ мэдэбэб. Нонин бэшэ гү? Яахаб тээд. Ородой агуухэ шүлэгшэн А. Пушкин ашата байгаалиингаа унтаржа байгаа хаһада – алтан шаргал намарта аргагүй дуратай байһан гээшэ.

Би гэхэдэ, – хабарта дуратай хүм. Тээд баруун тээгүүрхидтэл адли манай эндэ юун март харада ёһотой тэрэ хабар гээшэнь ерэшэхэ һэм (зарим хүниндөө 30 градус хүйтэншье боложо байхадаа магадгүй), гэбэшье апрель һара... О-о! – хэлэшэгүй гоё даа! Ехэнхидээ апрель һарын һүүл багаар! Магад, энээхэн үсдэ минии өөрымни энэ алтан дэлхэй дээрэ мүнделшэһэн хада гү?..

Энээхэн сагта газар дэлхэймнай, буриад үргэн тала дайдамнай удаан унжагай нойрһоо һэрижэ, унтари хүнжэлөө сэлижэ, урихан зохид дангина басаганай хүхюун харасаар энсэжэ эбһээлһэндэл, ууралтаһан, манатаһан гол горход, намаг нугаараа аяар холын аян замһаа мэнэ-мэнэ ниидэжэ ерэшөөд байһан аянай һайхан шубуудые суглуулжархёод, аргагүй зохид дуран-дуугаараа, арбайса задараад байһан бургаһад, мододой гүлгэд-хүбөөгөөрөө, арюун зөөлэн амисхал агаараараа, шолшогонон урдаһан хайрам уһаараа хүн бүхэнэй зүрхэ сэдхэлыс хайлуулан, хүхюулэн байдаг лэ. Жэгтэй хаһа! Ангир шубуунай аялга дуу шагнажа байхаһаа үлүү юумэн энэ үсдэ байха аал? Тэнгэрийн тэндэ гарашоод тогтон торонгүй шэдитэ үдэрэй шэнэ дуу хангиурдажа байһан буриад талын Хаан-шубуун – булжамуурай жэргээнһээ үлүү юумэн энэ үсдэ байха аал? Байд гээд, ургыхан задарха, хүхын донгодоон эхилхэ... Ойлгоно гээшэ гүт, таанад!? Шара улаан хүзүүтэ ангир шубуудай ганганалдаан, багахан хөөрхэн булжамуурай жэргээн, һальхай хүхюу хүхын донгодоон... – булта дуран тухай дуулаха, дууран байһан буриад тала дайдынгаа дэлгэнэжэ-хүбхэлзэжэ байһан тухайнь дуулаха, һэриһэн ута һорьһотой урихан «Хүүхэндэ – эдирхэн Хабарта» баглаа хүхэ сэсэгүүдээ бэлэглэхэ! Юу хэлэхэб үшөө?.. Тэрэнги сэсэглэхэ, дабирхайһаа үшөө һалажа үрдсэдүй набһаһад наранда ялалзаха. Тоолошогүй, тооложо барагдашагүй хабарай үдэрэй һайхан үзэгдэлнүүд! Тиибэ яабашье тэрэнгийн сэсэглэхэ, ая гангын, арса, жодоогой эдэшэжэ эхилхэ сагын үшөө үдыхэн, май һара холохон. Бидэ бү яараябди, үрдихэбди, үшөө дуран соогоо, зоргон соогоо иимэ һайхан үдэрнүүдтэ налайтараа ямбалуулжа байхабди. Харин мүнөө би хабарай эхин тухай бэшэхэ гэхэн аад, бага зэргэ хадууржа, яаража байна ха гүб?..

Хабарай эхин гэхэдэшье хайһаа юм, тиимэшье таарамжатай бэшэл ха эндэ, тээд...

Февраль нарын хахадлааншье үгы байхада, би нэгэгэ, Кировай гудамжын хажуудахи үхибүүдэй поликлиникада ороһон аад, удааршаһан нүхэрөө хүлэжэ, газань яһала удаан зогсобоб. Үдэрэй саг. Би эндэ урагша хойшоо, зүүн баруун тээшээ яаралгүй алхалнаб, байра дээрээ зогсоноб. Гэнтэ хажуудаханамни «тос» гэхэн аалин абьян дуулдахадал гэбэ. «Шубуухай гү?» – хажуудаа байһан хасуури өөдэ хараашалбаб. Үгы хэбэртэй. Байтараа баһа – тос!.. Харан гэхээм, гэрэй оройһоо дуһал дуһажа байба. Дуһалшье гэжэ даа, – арай-арайхан гэжэ шиферэй хоорондуур сэлсэгэнэн бии боложо шадаһан уһахан удаан болоһон хойно үдэрэй гэрэлдэ ялагас гэн, газарта, бамбан зузаан хүр дээрэ унажа байба. Унажашье байгаа гэхэдэ баһа буруу – нэгэ хэдыхэн лэ дуһалнууд. Тос., тос., дуһал., дуһалхан., баһа дуһал... Арай гэжэ арба гаран дуһал тооложо шадабаб. Тиихэдээд лэ, удаара удаарһаар эдэмнишье тогтошобо. Урда тээнь саһа хонхойлгожо газарта сэхээр унашаһан юумэниньшье харагданагүй. Минии эндэ ерэжэ тогтохын урдахана, үүлэнэй хоорондоһоо бултагалд гэжэ шадаһан үдэ багаархи наран энэ гэрэй үбэрэй оройдохи саһыс халташье хаань хайлуулжа шадаба гээшэ. «Тээд яагаа?» – гэхэдээ болохо эндэ заримашуул. – Наранда хайлаһан уһан гэрэй оройһоо гоожоол юм бээ. Үдэрэй юрэнхы үзэгдэл»... Үгы ха даа! Энэ үедэ минии толгой соо ондоохон бодолнууд ерэжэ байгаа һэн...

Зүб, үһээ сайжа эхилжэ байһан наһан болотороо хэды оло дахин хүнэй наһыс тооложо гараһан хабарнуудыс угтаабиб, хэды оло дахин хабарай эхиндэ үбэлэй уйлан-хайлан урдажа эхилхыс хаража үзөөбиб? Тоолошогүй. Зарим дулаан сагуудта январин һүүл багааршье түрүүшын дуһалнууд гэрэй оройһоо урдаһан байгша. Зүб, урдашаһан, холол урдашаһан... бидэ ходол хожомдошоһон байхабди... СССР гүрэнэй байхада Белоруссин суута «Песняры» ансамбль хабарай иимэрхүү үзэгдэл тухай иигэжэ дуулажа байдаг бэшэ һэн гү: «*Опозданием мы наказаны, что слова любви поздно сказаны... за полчаса до весны*» гэжэ байжа. Һанаба гүт? Үнэхөөрөөшье, хабарай тон түрүүшын үзэгдэлһөө бидэ ходол хожомдошоһон, нэгэл мэдэхэдэшни – хэзээниинь байһан юм гэхээр – гэрэй хушалтын доохонуур хайлаһан саһан (сосульки) тогтошонхой байжа байхал даа.

Зүгөөр... зүгөөр... энээхэн удаа би хожомдоогүйб! Наһан соогоо түрүүшынхисэ! Хабарай эхинэй тон түрүүшын (!) үдэртэй, час, минута, секундатайньшье уулзажа шадаба хаб! Оройдохоноо түрүүшын арбан дуһалханиень хаража шадааб! Хото городской зонуудһаа бултанһаань түрүүлжэ! Тиигэжэ һанахадам – хайхан даа!

Тeesд иигэжэ бэшээдшыс байхадаа би эндэ баһа эндүүрнэ хаб. Хабарай тон түрүүшын үзэгдэлыс, багаханшыс хаа амисхал дулааснь, эгээ уридшалжа «эмээл дээрээ жаргаһан малшан хүн» обёордог юм гэлсэгшэ. Аргагүй! Буурал саһаа нааша байгаали уларилгатаа тон нягта холбоотойгоор ажамидаржа байһан буряад-монгол арад зон сэхэ хүбэлгэн һонор, хурса хорон нюдэтэй, һонор шэхэтэй байһан. Тиимэхээ энэ удаагуур, би хүдөөгэй малшан хүниисл урдаа табихамни, хайшаншыс гээ хаа, эдэ зон лэ намһаа түрүүлжэ энэ жэлэй хабарай нэгэ түрүүшын гайхал-үзэгдэлыснь хаража, оложо шадаһан байха.

Хабар, хабар... Хүнэй уташыс бэшэ энээхэн наһан соо хэды дахин эрьсэдэн ерэжэ, дулаа нүлөөгөөрөө зүрхэ сэдхэлыс жэгнэжэ, уяруулжа байдаг гээшэб? Үшөө нэгэ хабар шамда үзэгдэбэ, үшөө нэгэ жэл наһан дээрээ нэмэбэбди гэхэдэшыс болохо. Хүнэй досоо ходо һайхан, сэлмэг байгдадаггүй; байгаалидал адли намар, үбэл-нүүд досоош үзэгдөөд лэ үнгэржэ байха. Хатуу үдэр, һара, жэлнүүд гэжэ аргагүй байлсаха. Буддын номнолой һургаалаар хаа, 49-нэй жэл гээшэ хүн бүхэнэй наһан соохи гол хатуу жэлынь юм ха. Тиимэхээ, буряадаараа, энэ жэлыс оруулжа ябаһан хүн сэхэ нягта, нарилжа ябаха хэрэгтэй гэлсэдэг. Энэ жэлэй Сагаалганай үшөө эхилээдүйшыс байгаа хаа, 49-нэйнгөө жэлыс мэнэ-мэнэ гаргахаяа байһан минии досоо нэгэ ондоохон боложо байгаа һэн... «Һайнши даа хуби заяамни, харалсажа, үргэлсэжэ байгаа Хангай дайдымни эзэд, минии өөрымни сахюусан – дошхон хатуу Жамсаран бурхамни! Наһан дээрээ наһа нэмэжэ, үшөө нэгэ һайхан хабарыс үзэжэ байна гээшэб!» – гэжэ би досоогоо шэбшэнэм.

Хабарай эхинэй эхин! Нээрээшыс, халташыс хаа, үдэ багаар игаабарилһан наранһаа, түрүүшын арбаадшыс дуһалнуудһаа, урин дулаан хабарай эхилдэг гээшэнь энэл ха! Бага багаханаар, борбилоогой шэнээн алхамааршыс хаа, үдэр ерэхэ тума эдир залуухан хабар хүйтэн шэрүүн үбэлэй хүсэ шадалыснь бууруулжа, хүрьһэтэ алтан дэлхэйнгээ нюруу дэбисхэрыснь хубилгажа, һэлгэжэ шададаг хаш. Тос... тос... нэгэ дуһал, хоёр дуһал, гурбан дуһал... О-о, Хабар-Хабар шамда, Жабар үбгэнэй жэгтэй хүйтэн амисхалыс усадхахын түлөө хэды сэхэ шадал, хүсэн, хэды олон түмэн, сая, тэрбүүн иимэрхүү дуһалнууд хэрэгтэй гээшэб?! О-о, тоолошогүй! Газар дэлхэй ган гаратараа, хаха хүрэтэрөө хүрэнхэйл, хамаг юумэн саһа-мүльһэндэ абтагданхайл, ургамал ногоониинь үхэжэ һаланхайл, амитад ангуудын газар доогуур, модо, хабсагай доогууршыс хоронхойл, али зариманиинь арилжа холуур ошонхойл!.. Хэзээ заяандаа, хэтэ мүнхэдөө хэрзэгы байдал энээхэн

дайдаар тогтошонон мэтэ, хэн юуншье хорон хүйтэн үбэлэй урдаһаа эсэргүүсэн бодожо шадахагүй мэтэ. Тиигэжэ ханажа байхаданш... Жабар үбгэнэй хасарые эдирхэн Хабар шэмхэд гээд абаха... байд гээд үшөө дахин... үшөө дахин шангаханаар... хүсэтэйхэнөөр... уһа нулимса гоожуултарнь... Гэрэй оройһоо гоожонон нулимса-дуһал хүр саһые соолоно... Гурба, дүрбэ... долоо... тос-тос абьян шангадажа, шангадаха, эршэдэхэ, тала дайдаар хүнхинэхэ, гол нугаар шааяха. Эршэтэй даа, Наранай элшэ хүсэн эршэтэй! Юуншье тэсэхгүй! Хабар ерэхээрээл ерэхэ, хүр саһан хайлахаараал хайлаха...

2000 он

Баян дэлгэр Байгаалин үзэсхэлэн хайхан үдэрэй үзэгдэлнүүд тухай бэшмээр юумэнэй дүүрэгсэ дундаршагүй байгаашье хаань, эгээ һүүлдэнь зорюута гэжэ, «хэндэшье хэрэггүй» гэжэ амитад, шумуулнуудта зорюулһан үгүүлэлээр энэхэн бэшэлгээ дүүргэхэ гэжэ ишидэбб.

БАТАГАНААН

Бидэ, Росси гүрэнэй зон, Шэнэ жэлэй гарахада, аяар арба гаран үдэр бултааран нэгэн доро амардагаараа бүхы дэлхэйн гүрэн, зониис сэхтэ гайхуулдаг хабди. Үнэхөөрөөшье гайхалтай байдаг. Саашанхи гайхалтайнь гэхэдэ, юундэ тээд иимэ сэх сүлөөгэй байжа байхада, үнөөхи хари гүрэнэй зонуудтал адли гоё хайханаар бээс сэнгүүлжэ, спортоор хорижо байдаггүй, городой зонууд гэжэ бултааран шахуу (сэхэ руунь табижархиһуу) үдэр хүнигүй тооной унтари хүнжэлһөө холо ошожо шадангүй, гэдэһээ эльбэжэ, амаараа гаратараа эдэс хоолоо шэхээд, телевизорай урда һуугаад лэ үнгэргэдэг бэшэ аалди? Үнэхөөрөөшье. Эгээ ядахадаа, городой заха гаража, тэрээхэн, дуута-суута боложо байһан Дээдэ-Онгостойдо ошожо амарыш, сэнгыш, тээд үгыл даа үгы, ородуудай хэлсэдэг ёһоор һаа, залхуумнай маанһаа түрүүн түрэшөө ха.

Би урзанда жэл өөрөө эгээ нэгэ тиимэ байдалда абтажа, аяар арбаад үдэр соо хии-хууда баригдажа, гэдэһэндээ өөхэ суглуулжа хэбтэһэнээ хожомдожо ойлгоходоо: «Үгы ха даа, хүрөө болоо, хойто жэл иигэжэ үнгэргэхэгүйб, үбэшгэй болошохоор «амаралта» байна», – гэжэ, үнгэрһэн жэлэй гарамсаарнь, январийн хоёр-гурбанаар Эдэ нютаг руугаа түргэн гаража ошоо һэм. Дүү хүбүүнэйм шангахан ангууша Дугар хүбүүн минийнгээ – баавайнгаа (Эдэдэ абгая

«баавай» гэдэг юм) – агнаха гээшэдэ дуратайм мэдэхэ байһан хадаа (зээ хүбүүндээ муу, тулноур ангуушан гүүлэдэг хүм), «Баавай, юун гүрөөһэ, тарбага гэжэ, хэндэшьс хэрэггүй жэжэ амитадаар намсалдажа бээс зобоодог гээшэбта, харин үбэлэй сагта наашаа ерээ хаатнай, о-о, бодон гахай байха, буга хандагай байха! – энэл даа, ёһотой агнуури гээшэш!» – гэдэг юм хэн ходо. Тсэд хэды ханаархажашьс байдаг хаа, сүлөө муутайб гэжэ ханадаг байгаа. Энэ удаагуур Дугартаа ерэхэ тухайгаа урид дуулгажа, үшөө нэгэ нүхэртэйн хамта гурбуулан янгинама хүйтэнэй сагта шанга гэгшэ моридто һуунхай (саһа хүр соогуур, халтируухай соогуур, нээрээшьс, шанга мори үгы гахай, буга намнахагүйш, зарим үсдөө моринойнгоо һорёогооршьс харайлгаха саг байха), буу һайтай, нохойнууд гээшэш одоол гэжэ тэрэ арьяатан шоноһоо дутуугүй ууртай, зүрхэтэйнүүд, – Цагаатай голой эхи барин ошобобди. Үдэрэй дүүрэнтэжэ байхада, сохом гүшаад модо зайс дабажа, Бага Хамар-Дабаанай үбэртэхи агнуушадай хуушан багахан бараанхада хүрэжэ, үглөөдэрһөөнь эхилжэ агнуурия хэжэ захалаал хэн бээбди.

Хүйтэншэг бараанха, тиибэшьс хоёрдохи үдэртөө тэрэнэй досоохи модо, байрань гэдэжэ, яһала дулаанаар байршажа байбабди. Харин үдэшэнь оройхон тээ, минии хэбтэжэ байгаа таладахи углууда, шара томо зүгы гү, али үтэтэ томо батаганаан хэбэртэй (хабарай эртын шумуул хадань «белая муха» гэдэг бэшэ гү?) һииганажа эхилбэ. Байтараа батаганаанай һииганахань шангаржа, хүнэй унтахада тойбо хэнэ. Дулаасаа, һэрэс хадаа наашаа гаража ерэнэ аа гү гэхэдэ, харагдахагүй, тэндээл хүбхэн соо хорошоод, бидэндэ ехэтэ «сухалдал» хэбэртэй. Бэшэ үдэрнүүдтэнь, орой, харанхы болоһон хойно байрадаа ерэжэ түмэр пэшэнгээ (буржуйкая) ехээр түлижэ, үдэрэй туршада хүрэшөөд байһан бараанхаяа һөөргэнь дулаасуулхатаймнай зэргэ, мүнөөхи батаганаамнай дахинаа нойрһоо һэрижэ хииганаад лэ, хииганаад лэ халаха юм бэшэ... Тсэд, юундэ «сухалдахагүйб» даа: бидэ гэжэ, хоёр хүлтэй хохимойнууд, байгааалин ёһо жамыс эбдэжэ, байһан юумыень буруу тээшэнь болгожо, үшөө бүхэ нойроор сохом гурба-дүрбэн һара соо налайжа унтаха тэрээхэн батаганаанда: «Һэриш, дулаан саг ерээ!» – гэжэ худалаар мэдүүлжэ байна бэшэ гүбди? «Баавай, ямар хашартай батаганаан гээшэб, хүниис амаруулжа унтуулхашьсгүй, хутагаараа хаджажа алыг юрэдөө, яажэ тэсэжэ байгаа юмтэ, танай бүри шэхэнэйтнэй хажууда һииганана бэшэ гү», – гэжэ зээ хүбүүн энсэдэ барин байжа дуугарха юм, тиихэдэнь би: «Үни туршаа юм аабзаб даа, мэдэгдэнэгүй, оложо шаданагүйб, холо саана хорон-

хой хаш», – гэжэ, минии үгьдэ эдэ залуушуулни энэ баарханиис алажа байбаб гэжэ ханахан би, худалаар хэлэбэб. Зүб, үнэхөөрөө энээхэн бага амитан намдашыё тойбо хээл юм бээ, зүгөөр би залуушуулда оробол тэрээнһэ тиимэшыё сэхэ хашарбагүйб. Хорхой шумуулнууд үбэлэй хүйтэн сагта нэгэ тээ хоргодоод, заримашуулын (гайхахаар!) бэсынгээ температуры 0 градус хүрэтэр доошонь уруулжархёод, зүрхэсэшыё тогтоожорхёод байдаг гэжэ мэдэдэгшыё байхан хаа, иимэ юумэ гээшыё түрүүшынхисэ хаража, үзэжэ байна гэшэб!

Таба-зургаан хоногой үнгэрһэн хойно һөөргөө бусаха болобобди. Энэ холын хүбшэ тайгын хайхан сэбэр агаараар зоргон соогоо хоёр уушхануудаа садатарнь сэнгүүлһэн би, Хангайн эзэндэ баярыё хүргэжэ, морин дээрээ нуухынгаа урда бараанхын багахан үүдэ модоор тулажа байхадаа, маанадай ябаһанай һүүлээр энэ байра соо дахинаа шэмээгүй хүйтэн байдалай тогтоходо, нэгэ углуу буландань байршажа байхан тэрэ батаганаан дахинаа бүхэ нойртоо диилдэхэ байха бээ гэжэ ханахадаа, нюдөөрөө энсэбхилээд абанам.

Мүнөө, хоёр жэлэй үнгэрһэншыё хойно, үс болоод үбэлэй тэрэ хайхан амаралтын нүдэнэйм урда үзэгдэхэдэл гэхэдэ, юундэб даа, нэн түрүүн тэрээхэн нииганажа байгаа батаганаан ханаандам ерэшэдэг юм.

Байгаалида бага сэхэ үзэгдэлнүүд гэжэ байдаггүй, хуу баран өөр өөрын маяг, байдалаар хайханууд байха. Тиихэдэнь бидэ, хүнүүд, сансарын гүн сооһоо, сая жэлнүүдэй хугасаа сооһоо тэрэ бахи бүхөөрөө ерэжэ шадаһан табисуурынь сэхэ эбдэнгүй, тэрээн руунь зэрлиг муухайгаар булимтаран оронгүй, өөһэдөөн лэ тэндэһэнь энэ тэрэ хайхан үзэгдэлнүүдынь оложо шэлэжэ шадан, баясажа абахам-найл хэрэгтэй ха.

2012 он

ТАРХААНУУД

Нэн түрүүн, эдээхэн шумуулнууд тухай нэгэ һонин юумэ бэшэжэрхихынгээ урдаhana... гайхалтайнь гэжэ!.. газар дэлхэй дээрэмнэй анхан сагһаа нааша бии болоһон амитадай эгээ түрүү зэргэдэ байлсажа байһан тархаанууд гээшэмнай, хүн зоной хэдыш болсолдоо хаань үгы боложо үгэдэггүй шумуул байһанаа, һүүлэй арбаад гаран жэл соо гэнтэ Росси гүрэнэй газар дэбисхэр дээрэһээ өөһэдөөн үгы боложо ошонхой гэхэн нураг суу дуулданхай гэжэ хэлээдхис. Хари гэжэ, харагдахаяа болишоол даа. Эндэ нэн түрүүн

мүнөө сагта сэхэ дэлгэрээд байһан сотово телефон эдээнэй үгы болоходо гэмтэй юм гэлсэгшэ, бү мэдэе. Минии ханаашаар, хэдэн түмэн, сая жэлнүүд соогуур, үшөө аяар хаана байһан мамонт, динозаврнуудар сугтаа нэгэ үедэ байршажа байһан эдэ хүйхэр амитад юун гэнтэ газар дэлхэйн нюрууһаа үгы болохоход даа, байтараа ажамидаралайнгаа нэгэ аргыень оложо һөөргөө бии болошоод байхал бээе.

...Нэгтэ, арба гаран жэлэй саада тээ һэн ха, тархаануудай манайшые хото городһоо үшөө үгы болошоодүй байхада, үйлсын асфальт харгыс хүндэлэн гараха гэгдэһэн зүб замаарнь – зебр дээгүүр – гаража ябатарни, нюдэндэмни гэнтэ нэгэ юумэ торсолдожо, хүл доохонуурни юуб даа гүйхэдэл гэбэ. Анхаржа харан гэхээмни, харгын нүгөө талаһаань нэгэ бүлэг тархаангууд гүйдэжэ ябаба гээшэд. Татай!!! Городой үргэн асфальт харгыс гарахадаа машинануудга дайруулжа хосорходоо болоходби гэжэ мэдэһэндэл, поездын ваго-нуудтал тон адли бэе бэсхээ шагтагалдаһан тэдэнэй, томоотой хүн зонуудтал, зебр дээгүүр гаража байхыень хэн хаража үзэбэ гэлэй. Гайхалтайшые, һониншые. Үнэншэхэ байгаа зон гүт, үгы гү, би худалаар хэлэнгүйб, саашадаа энээнгээ таанадайнгаа үнэншэтэр ойлгуулжа, хэлэжэ үгэхэеэ оролдохуу.

Зай, тиигээд гэжэ, анханһаа нааша, нэгэ иимэрхүү юумэ харажархихадаа жаа үхибүүдһээ дугуугүй һонюуша хүн хадаа, би тэрэ дороо зог татажа, тэдэ тархаануудар һонирхожо эхилшөөл һэн бээб. Харгын хажууда, хүн зоной хөөрсэгэнэлдэжэ байгаа газарта, үбдэгсөөн һуушоод газар уруу шагаажа байхань аягүй, тиимэхээ энэ багаар хүнийе хүлэжэ иишэ тиишээ хараашалжа байһандал боложо, харгыс хүндэлэн гаража дүтын ногоон соо хорошоод байһан эдэ шумуулнуудар һонирхожо эхилшэбэб. Тархаануудай нэгэ гэрһээ нүгөө руу хойно хойноһоон гүйдэжэ нүүжэ ябахыень хараһан тухайгаа хэнэйшыеб хэлэжэ байхыень дуулаһанби. Зүгөөр иимэ юумэ гээшыс би өөрөө түрүүшынхисэ хаража байна ха юмбиб.

Хайшаа ошожо, зорижо ябаһан амитад юм, бү мэдэе, түрүүн ябаһан тархаан (удамаршань гэе даа) хайшаа харайнаб, бултааран нэгэн доро тэрэл зүг уруу харайлдана. Зай тиигээд, юундэ эдэ жэжэ амитад зебр дээгүүр гараба гээшэб гэжэ шэнжэлээд, тоомжолоод үзэсбди. Баарһад, энээгүүр гарахадаа машинануудга сохом дайруулхагүйбди гэжэ хаанаһаа мэдэхэ һэм даа, зүгөөр нүүжэ ябаһан тэдээнэй урдань гэнтэ газарай шорой, ногооной үгы боложо, нэгэ муухай үнэртэй, аймшагтай бартаагай бии болохоходо, түрүүн бахардажа абаһан байха. Удамарша тархаанинь гү, али бултааран гү, хаагуур, али багаарнь энэ хүндэлэниис гарахабиди гэжэ нилээдгүйхэн удаан асфальт хар-

гын хажуугаар хоёр тээшээ харайлдахан байха. Хаагуурыншые гарахынь аргагүй, – муухайгаар анхилжа байхан үнэр тэдээнийе айлгажа тэндэнь тогтооно. Тиигэжэ зобожо ябатарнь, тэрэ харгыень гаража боломоор газар дайралдашаба гээшэ – зэбр харгы. Тээд бахардашпоод ябахан тэдэндэ тэрээхэн зурлаа газар юундэ таарамжатай байхагүйб даа. Үнэхөөрөөшье, хүнэй хүлнүүдэй гуталай улада няалдахан шорой, ногооной үнэр энэ сэхэ үнэршэ амитадта нэгэ ондоохоноор, өөһэдтэнь таарууханаар лэ үзэгдэһэн хадань, энээхэрүүл лэ гаража ошпоо хаамнай болохо ха гэжэ өөһэдэйнгөө жаахан ухаангаар ойлгожо шадаба гээшэд. Ондоо юушгэб, биил тиигэжэ ханаха байнаб.

...Нэгэ аймшагтай нүүдэлэй газараар бүрин бүтэн гаража шадаһандаа ха гү, тархаангууд нилээд удаан харгын захидахи ногоон соо хороод байнаб. Би нэгэ ута ногоо зулгаажэ, тэдэнийе ябуулха гэжэ, хадхажа үзэбэб. Хүдэлнэгүйд. Удамаршыень бага зэргэ зобооноб, тэрэмни халта гүйхэдэл гээд, тэрэ дороо ондоо ногоон соо хороохо юм. Зорюута эдэнийе халгааха гээдшые үзэнэб, тээд үгыл даа. Нахалнуудаараа бэс бээдээ холбоорилдошоод (хүнүүд хаань гар гарһаа гэхэ байгааб) халаха юм бэшэд. Амарнад хэбэртэй. Хамта дээрээ хорёод тархаангууд болохо хаш, томо удамаршаһаа эхилжэ, саашаа жаа боло болоһоор үхибүүдтэнь хүрэтэр ошоно ха. Энээдэтэй. Удамаршань эрэ гү, али эмэ тархаан гү? Сохом эрэ байхан байха, бүхы ан амитадай удамаршануудын эрэ байдаг ха юм.

Нилээд болоһон хойно тэдэмни харгын захидахи ногоонһоо гаража саашаа харайлдажа үгы болошоо хэн. Би эдэ амитад хүн зоной хүлдэ дайруулжа халашаби гэжэ ханаата болоһон хадаа, бага зэргээршые туһа хүргэжэ гэхэ юм гү, ногоогоор хадхажа байжа саашань эндэхээ ябуулһандаа ханаагаа амаржа, өөрөөшье энээхэн харгыгаа дахинаа хүндэлэн гаража, ябахан хэрэгээр саашаа ошпоо хэм.

ДАЙН

Энэ ушар городто болоо хэн. Ойһоо сэхэшые холо бэшэ модон гэр байрада дүрбэн үрхэ айл ажаһуудаг байгаабди. Нэгэтэ зун гэрэйнгээ урда талада багашаг газар хорёолжо, ногоон ургамал тариха гэжэ шиидэбэб. Энээнийе бэлүүлхын тула тэндэ үнинэй һуужа һууһан ульянгирай үмхиржэ байһан гурбан түгсүүл малтажа хаябаб. Нэгэнэйнь доро бага улаан шоргоолжонуудай сэхэ үүр-байра байжа, яахаби, тэрэнийе үгы хэхэл баатай бологдобо. Тэрэ зундаа муу-хайншые хаань, огородой ногоон эдсэгээр болсолдожо, сүлөө сагаа үнгэргэжэ

байбаб. Харин нүгөө зуниинь, намда гэр байрааа үлдүүлэн улаан шоргоолжонуудни дахинаа огород соомни хаанааашьб ерэшэн-хэйнүүд, шэнээр түбхинэжэ эхилбэ. Гэрнай яһала үндэршэг шулуун завалинка дээрэ табяатай байгаа, үшөө тиихэдэ хажуу тээшээ 40-50 см болохо зайда цементээр шудхагданхай хэн. Улаан шоргоолжонууд газартахи цемент хушалга доро байрлажа, би зунай эхин харада ямар оншотойгоор огород соохоноо ажаллажа байгаабиб, тон тиимээр лэ, юрэдөөшье дүүрэжэ-дууһашагүй ажалаа хэжэ, хүл доогуурни харайлдаха юумэд. Яахамни гээшэб? Эдэ багахан амитадыс дахинаа үлдэжэ, үгы хэхэ зүрхэмни хүрэнэгүй. Зарим зон шоргоолжонууд огородто туһатай гэлдэхэ, нүгөөдүүлынь эдэнэртэй тулалдаха, бута байрыень галдаха, үгышье хаа, нүхэн руунь солярка, бензин шудхадаг байна (муухай даа!). Шоргоолжонуудай бага зэргээр огород соогуур ябажа байгаа хаань яашаха хэм, харин улаан тажагар болотороо байрлашпоод байхадань, нээрээшье яаха бологдоноб?

Нэгэтэ үдэшэлэн тээ, ажалайнгаа һүүлээр, мүнөөхи ходо харгылдаг болоһонон огородтоо ороходомни, һонин гээшэнь, харшын саанааа субаһан томо хара үхэр шоргоолжонууд хойшоо, гэр тээшээ ошожо байбад. Дээрэһээ харахада, нэгэ ута зурагар хара юумэн газар дээхэнүүр хүдэлхэдэл боложо, хүрөөтэйгөөр, зэбүүрхэмээр харагдаха юумэд. Эгээ сэргэй солдадууд шэнги хоёр-гурбаараа зэргэсэн субаһан эдэ шумуулнууд яаралтай түргөөр нэгэ зүг барин гүйлдэнэд. Дахалдаад хойноһоонь ошобоб. О-о, намайе юу хараа гэжэ һананат!.. Шулуун дорохи гэр-байрынгаа хажууда үхэшэһэн улаан шоргоолжонууд обогор болотороо хэбтэнэд. Одоо гээшэ үхэлэй шанга дайн байлдаан эндэ боложо байба. Би иимэ юумэ гээшье наһан соогоонь хаража үзөөгүйб, мэдэхэшье үгы байгааб. Гайхамааршье, хайрлахааршье! Бага улаан шоргоолжонууд гэр байраяа хамгаалжа, өөһэдһөөнь холо үлүү томо хара үхэр шоргоолжонуудтай ами наһаяа хайрлангүй тулалдажа байбад. Эдэ бага шумуулнууд шэнги иимэ шанга баатаршалга хүн түрэлтэн дайн байлдаан соогуур гаргажа үзэһэн ха гү? Нэгэ таагүй, һонин жэшээ сасуулга хэбэ хаб, тээд огород соохоноо ябаган һуушпоод, иимэ гайхамшагта юумэ хаража байхадаа, эгээл иигэжэ бодожо байгаа хэм. Би анги болоһон эдэ амитадай алинданьшье туһа гү, али тойбо хэбэгүйб. Хоёр тээһээ даб-даб гэлсэлдэжэ байһанаа хам шангаар хазалсаад лэ, үхэр хара шоргоолжониинь диилэнэ. Тээд эндэ ехэшье удаан тулалдаан болоногүй. Баарһан, нюргаяа хуха хазуулһан бага шоргоолжон эндээ үхэн үлэжэ, хара шоргоолжониинь дахинаа нүхэнэй захада ерэжэ, ондоо улаан шоргоолжониие досоһоонь та-

тажа наашань гаргана. Хаража байхада, иимэ байдал хаана-яанагүй, олон тоото нүхэнүүдэй амһарта бүхэндэ боложо байна. Харлажа, обооролдожо байһан хара эдэ шумуулнууд алуурай сэхэ алуур хэжэ, жэжэ шоргоолжонуудай гэр байрынь булимтаран абажа, тэдэнэй үхэхэн бэснүүдээр хүрөөтэй сэхэ бухал обоолжо байнад. Бага ами-тадшыс хаа, баяр жаргалаар билтарһан богонихон наһаяа хамта суг-таа үнгэргэжэ, уй гашуудалай гэнтэ гэртэнь буужа ерэшэхэдэ, ганса ами наһаяа харангүй, гүйжэ иишэ-тиишээ арилшангүй, нэгэн доро бултааран баатарай үхэлөөр унаха гээшэмнай саанаһаа, байгаалиһаа үгтэхэн ямар шанга журам, жама ёһо гээшэб?! Тсэд, эдээхэн бага улаан шоргоолжонуудай иимэ сэхэ «баатаршалга габьяа» гаргажа байхада, юундэ зарим ан арьяатад, амирад шубууд аюулай тохёолдоходо, бээс абаржа (зарим сагтаа гүлгэд, дальбараануудааньс хаяжархёод) зуга-дажа саашаа үгы болошодог гээшэб? Тиимэһээ энэнь лэ намайс мүнөө сэхэтэ гайхуулжа байна!

Огород соомни боложо байһан энэ шуһата дайн байлдааниис хаража би тэндээ харанхы болгобоб. Үглөөдэрынь үдэ багаар ерэхэдэм-ни, болохо юумэн боложо дүүрэшэнхэй, үхэр хара шоргоолжонууд булимтаржа эзэлһэн шэнэ байрадаа орожо-гаража, һүүлшын үхэхэн улаан шоргоолжонуудай бэсыс нүхэнһөөнь газаалалжа байгаа һэн. Эдэ солигууд завалингай газаахи хабтагай доро байрлаха бэшэ, со-хом гэр доторнай орохо байха гэжэ тухайлхадаа, мүн огород сооһоо эдээниис зайсуулхаа ханаһандаа, хэндэшыс-юундэшыс хүлсэгдээгүй байһан эдэ «айлшадһаа» бараг түргөөр халашоо һэмби...

ЭРБЭЭХЭЙНҮҮД... – МҮЛЬҺЭН ДЭЭРЭ

Би нэгэтэ, май һарын хуушаар, ажалаараа Байгал далайн ха-жуудахана оршодог Бабушкин хото ошобо гээшэб. Энэ хото Ула-ан-Үдэһөө хоёр зуугаад гаран модоной зайда оршодог гэжэ мэдэхэб-ди. Тиимэшыс сэхэ холо дайда газар бэшэ ха, гэбэшыс, хабарай энээхэн сагта тэндэһээ наашаа зорижо ерэхэн зонууд иимэ нэгэ һонин зугаа зугаалжа байдаг гээшэд:

– Бидэ хабарай һайхан сагта мойһоной сээсэглэхэ гээшыс гурба дахин хаража баясадагбди, харин таанад, Улаан-Үдынхид, оройдо-хоноол нэгэ дахин... Тиимэһээ май һарада манайхи руу айлшалжа, ябажа байгыт, одоо гээшэ байгаалиин һонин үзэгдэлыс үзэхэт. Бай-гал далайгааньс үшөө дахин хаража баясахат...

Нээрээшье, мойһоной саб сагаахан, тэрэнгийн яб ягаахан сэгүүдээр анхилһан хонгёо найхан хүхын дуута хабар ямар найхан гээшэб! Улаан-Үдэ хотомнай Байгал далайн оршон тойронхи хото, тосхонуудта ороходоо Хамар-Дабаан, Улаан-Бургааста хадануудаар хойноһоо халхалаатай, элһэтэй, нара шангатай үбэр газарта оршодог хадаа бага зэргэ эртэлжэ мойһон, яблониин пахлагар сагаан сэгүүдээр үйлсэ гудамжаяа бүрхөөжэрхидэг байна. Тиимэһээ Бабушкин, Выдрино тосхонуудһаа электричкээр хоёр тээшээ ябуунтажа байдаг зонууд мойһоной сэсэглэжэ эхилхыс түрүүшээр Улаан-Үдэдэ, нэгэ долоо хоноод Кабанскада, үшөө долоон хоногой үнгэрһэн хойно өөһэдынгөө гэрэй хорёо соо хаража, хужарлан баясажа абадаг байнад. Нонин, найханшье бэшэ гү?

Май нарада Байгал далайн эрьсэдэ һэрюухэн. Тээд арганышье үгы, – Сибириин суута далай сагаан мүнгэн мүльһэнһөө энэ сагта үшөө найса халаадүй байдаг ха юм. Тиимэһээ урда зүгһөө хазаар даран хатаргажа ябаһан хабарнай эндэ ерэнхэдээ бага зэргэ гүйдэлөө удааруулдаг лэ ха. Үнэхөөрөөшье, Улаан-Үдэдэ мойһоной сэсэглэжэ байхыс хараһан би электричкээр баруулжаа ошохо тумаа тиимэ юумэ гээшыс үзэхээс болижо, Боярск станцие (ямыс) гарахадаа, буурал сагаан Байгал үбгэжөөлэй һэрюун хүйтэн амисхалда сохюулбаб гэжэ ойлгобоб. Бабушкин хото ерэжэ буухадамни хабарай эхин нарада шэнги гар, шэхэ дааруулма хүйтэн халхин үлсэжэ, дүтын хадын худалаар саһан үшөө сагаан зандаа хэбтэжэ байгаа. Мэнэ-мэнэ үзэгдэхээ байһан зулгы найхан зунай хаһа заяандааншье ерэхээр бэшэ шэнги. Үглөөдэрынь болобо. Үсэгэлдэрэйхидэ ороходоо нилээд дулаан үдэр тогтобо. Нөөргөө Улаан-Үдэсэ бусаха болоод байһан би, электричкын ябахын үшөө эртэ хада, дүтэхэнэ шэмээтэйгээр хүүсэжэ байһан Байгалай эрьсэдэ ошобоб. Бурядайм баялиг Байгал далай зунай эхилхээс байхада «бишһи саһа мүльһэнһөө үшөө халаадүй байналби, хүлсөөрөө намайгаа» гэхэншүү боложо, дээрэ дээрэхээн шахасалда шахасалдаһаар элдэб шобхо оройтой гэр, ордонгууд шэнги болошохон эрье шадарай зузаан мүльһэдыс хүсэтэ долгинуудаараа эбдэжэ, бутаргажа ядажа байна. Хурса эритэ хутага, һэлмын үзүүр мэтэ болошохон мүльһэн ордонгуудай оройгоор оройн хабарай шанга наран мянган жэжэхэн наран боложо бутаршанхай, – энэхэн зохид зураглал суута үльгэршэн Г.Х. Андерсенэй «Саһан хатан» гэхэн үльгэрэй саһата-мүльһэтэ ордонһоо юугээрээшье дутахагүй шэнгээр үзэгдэхэ юм. ...Гэнтэ харан гэхээм, хаанаһааншьеб хоёр томо эрбээхэй-нүүд намсалдаһаар ерэжэ, минии хажуугаар эрьсэлдэжэ байтараа, ха-

ража найхашаажа байхан «Саһан хатанай ордоной» хажуудахи хабтагай мҮльһэн дээрэ һуушабад. О-о, гайхамшагта үзэгдэл! МҮльһэн дээрэ – ...эрбээхэйнүүд! Хаана гээшэ, хэн иимэ юумэ хаража үзэһэн гээшэб!? Бата бэхи байгаалиин табисуурыс эбдэжэ, буруушаажа байхан эдэ хүхюун-хүйхэр эрбээхэйнүүдтэ сүхалаа сэхэтэ хүрэхэн *Сагаан Хатан* урдаһаань сэл хүйтэн агаараа үлэжэ, амигүй хүйтэн мҮльһэн амитадтал болгожорхино аа гү гэжэ айжа абамаар. Зүгөөр, саг сагтаа... Эрбэжэ ерээд байхан энхэ мүнхэ *Наранай*, энхэржэ бэс бэсдээ байхан амитадай *Инаг* дуранай элшэ шанга хүсэнүүд хэндэшье, юундэшье диилдэшгүйл!.. Мүн буурал сагаан *Байгал үбгэнишье* өөрөө энэ удаагуур номгоршонхой, – шанга наранай элшэ доро нюрга бэсэ шаража, унтарийн удаанһаа эсэлһэн бэс махабадайнгаа шалаас гаргана хэбэртэй. Эрбээхэйнүүд мҮльһэн дээрэ нилээд удаан һуубад. Эдээнис хаража, найхашаажа байхадаа, телевизорээр «Время» программын дүүрэжэ байхада Р. Паулсай «Эрбээхэйнүүд – саһан дээрэ» гэхэн гоё найхан дуунай хүгжэм доро сагай уларилыс сэнхир экран дээрэ дамжуулжа байдагыньс ханажархинам. Би үшөө «Эрбээхэйнүүд саһан дээрэ байдаг юм аал?» – гэжэ баалайшье тэрээхэн дуунай үгэнүүдтэнь үнэншэдэггүй нэм. Харин мүнөө досоогоо энэ дуунай аялга, үгэнүүдыс мүнделүүлжэ, гансал «Эрбээхэйнүүд – саһан дээрэ» гэхын орондо» Эрбээхэйнүүд – мҮльһэн дээрэ» гээд дуулаха дурамни хүрэнэ...

Нээрээшье, байгаалида һонин-һонин үзэгдэлнүүд болодог лэ байна. Олонхи байдалынь саг сагаараа аалиханаар, намдууханаар хубилжа, бидэ сэхэ ойлгоншьегүй үнгэргэдэг хабди. Намарай унжагай бороогой һүүлээр модонуудай набшаһад шарлажа, алтан намар гээшэнь болохо. Һүүлдэнь набшаһанууд уна унаһаар хооһоржо, ойр зуурахана оройн намар үзэгдөөд, нэгэ үглөөгүүр һэрхэдэшни хирмаг саһан газаашни унашоод байха. Энэмнай намар үбэл хоёрой уулзалга гээшэ. Үгыньс һаа, хада майлыс харлуулһаар, хүнжэл унтаряа сэлһээр хүхюун хабарай удаан нойрһоо һэрижэ байха сагта холын аян замһаа түрүүшын шубууд – ангир, алаг туун ерэлһэдэг гээшэ. Энэмнай манай энээгүүр үзэгдэдэг үбэл хабар хоёрой бэлшэр ха. Харин тиихэдэ, эрбээхэйнүүд... мҮльһэн дээрэ һуужа байха?! Энэмнай тиихэдээ ямар үзэгдэл болоноб? *МҮльһэн* – сэдбэг хүйтэн үбэлэй үзэгдэл, *эрбээхэйнүүд* – зулгы найхан зунай үзэгдэл?? Тиимэ.Тиихэдээ би Байгал далайн эрьсдэ үбэл зун хоёрой уулзалга – бэлшэр дээрэ байжа байхан болоно гүб? (Эдэ хоёрой хоорондохи сэхэн зайс – Хабарыс – халба хүрэн алхалжа шадан?!). Таанад юун гэхэ байнат, мэдэнгүйб, харин би тиигэжэл ханаха байнам. Тиигэжэ ханахадам, найхан даа...

УЯНГА

*...Эсэгын нэрье нэрлүүлжэ,
Эрын солые үргээжэ ябаханаа үнэтэ юумэн
Энэ дэлхэй дээрэ биш юм аал?!
Арад зонойнгоо ашата буянгын харюулжа,
Аша ехэтэ заяаень дүүргэжэ,
Алдар нэрээ оложо ябаханаа
Үлүү юумэн биш юм аал?!*

Эсэгэ! Ори ганса энээхэн үгэ сэбэр саархан дээрэ бэшэжэрхёод, түрүүн үни удаан гэгшэ һуугааб. Ямар жабхалан сэхэтэй, һүр һүлдэ үндэртэй үгэ гээшэб! Ямар юумэнтэй сасуулжа, юу хажуудань зэргэсүүлжэ табижа болохо үгэ гээшэб? Эсэгэ... Үндэр нэрэ солоороо орёёл эгсэ хабсагайдал ха гү, сэсэн бодол зангаараа уужам тэнюун далайдал ха гү гэхэ мэтэ шүлэглэмэл гоё үгэнүүдые нэн түрүүн бэдэржэ оложо байтараа, юун, ямар сасуулга эндэ байхаб, эсэгэ хадаал эсэгэ, энэ дэлхэй дээрэ шамайе түрэхэн, тэнжэхэн ори ганса Эсэгэ ха юм даа гэжэ шэбшэнэм досоогоо. Эсэгэ...Эрэ хүнэй, эсэгийн хүбүүдэй наһан соогоо нарин нягтаар үргэжэ ябаха үгэ, үтэлөөд байхадань ээм мурөө табижа түшэлгэ тулгууринь болохо жама.

Нээрээшье, эсэгэ тухайгаа бэшэхэм гээшэ гү, али үгы гү гэжэ үни удаан соо би маргажа ябааб. Арбан жэл соо маргааб. Эсэгэ тухайгаа ном, газетэдэ бэшэхэ гээшэ, олоной анхаралда табиha гээшэ, үнэн дээрээ, сэхэхэн харюусалгата, хүндэ ажал байшаба. Юундэб гэхэдэ, энэ ушарал тон лэ хаа намда өөртэмни, манай гэр бүлэдэ хамаатай гэжэ би һайн ойлгожо байнам, тиимэхээл аяар арбан жэлэй туршада маргажа ябаа хаб.

Эсэгэмни, Лыгденов Галсан-Нима Мункуевич, наһа бараһаар эгээ арбан жэл болобо. Үргэн сэхэ Зэдэ голой зүүн юһэн халаануудай нэгэн болохо Цагаатайн голдо 1909 ондо түрэхэн юм. Сэлэнгын найман эсэгийн халаа болохо сартуул угсаатанай атаган угай Бандихайтан бүлэгэй хүн. Үнэн дээрээ Хүблиитэн угай Балдановтанай бүлэдэ түрэхэн аад, үхибүүд үгы байһан минии үбгөө болохо Гончиг гэжэ айлайда үргэгдэхэн хүн юм. Минии эсэгийн намтар Совет засагай үсдэхэ өөрынь үсын хүн зонуудай намтарһаа сэхэшье илгаагүй байха, тиибэ яабашье, энээхэн газар дэлхэй дээрэ тон адли хоёр хүн заяандаашье байдаггүй юм гээшэдэл, өөрын нэгэ онсо илгаатай юм.

Эсэгымни бага наһан тэрэ үсын буряад талын малша зоной үхибүүдэхидэл адли үдэжэ эхилхэн гээшэ. Бага зэргэ илгаань гэхэдэ, ганса хүбүүгээ эсэгэнь эрдэм номтой болгохоо ханажа (үшөө нэгэ басага үргэжэ абаһан айл байгаа гээд хэлээдхихүү), Сартуул Гэгээтэйн Балдан-Брейбун дасанай хубараг болгожо үгэхэн байна. Тиигэжэ манай аба арбаад наһатайһаа эхилжэ буддын шажанай орёо хүндэ номнол суртаал шудалжа, яһала үндэр зиндаатай – гэгшэ гээшынь боложо шадаһан байна. Саашаа юун болохо байһан юм, бү мэдэс, тээд бултанаймнай мэдэхээр, 1930-аад оноор орон дотор-

най тэрэ муухай хамалган-хюдалган эхилээ һэн. Талаан боложо, эсэгэмни ламанарай түрүүшын хюдалган-хамалганда дайралдаагүй юм. Юундэб гэхэдэ, нэгэ дүтын түрэлэй хүнийнь тэрэ үедэ бага зэргэ совет засагай ноён тушаалтай, коммунист хүн байжа (анхарагты – коммунист!), эсэгэдэмни хуурмаг саарһа бэшэжэ, юрын хара хүн болгожо, дасанһаа холодуулжа ябуулһан байна. Тиигэжэ эсэгымни ами наһан абарагдаһан юм. Гэбэшье, юун иимэ байдал үни байгдаха хэм, атаархаха, жүтөөрхэхэ, хобууша, хара ханаатан гээшэд тэрэ сагта олон байһан.

Нютагай засаг баряашад хайшан гэжэ энэ хүнийе хэһээхэб, хаалтада оруулхаб гэжэ элдэб аргашье бэдэрһэн гэдэг. Нэгэ ямараб даа, эсэгэдэ шухала хамаатай саарһа-данса аяар хаана байһан Сэлэнгын аймагай Селендумэһээ үглөөдэртөө асарха ёһотойш, асараагүй хаашни, аймаг руу мэдээ-гомдол барихабди гэбэ ха. Тиихэдээ тэдэ һайн мэдэжэ байгаа: энэ хүмнай энээхэн богонихон саг соо тэрээн руу ошожо үрдихэгүй, тэрэ документ асаржа шадахагүй гэжэ. Тиигэжэ байхадань, эсэгэ, зоной гайхатар, нэгэхэн үдэшэ-үдэрэй туршада аяар зуугаад модоной шахуу зайе эмээл морёор дабажа шадан, хэлэһэн сагтань хэрэгээ бэлүүлээд, хэрэгтэй тэрэ саарһыень асараад байгаа һэн хаш. Тиихэдээ «Сүхтын дабаан дээрэ моринһоо нэгэ буужа халта амараа хэм, моримнил түгшэжэ унашаби гэжэл айжа байгаа хэм», – гэжэ хэлэһэн байгша.

Тиибэ яабашье, НКВД-эйн зонууд эсэгымнай нэгэтэ абаашахаараал абаашаба. Абаашахадаа ондоо нэгэ иимэ һонин арга олоһон гээшэд. «Манай нютагта нэгэ ангиин дайсан, лама зиндаатай хүн бэээ нюугаад, хоргодоод байна гэхэн бэшэг-саарһа бидэндэ бэшэ», – гэжэ нютагаймнай Чүлтэм-Самбу Иванов гэжэ хүндэ хандабад гэхэ. Тэрэ хүнэй арсахадань, урдахи үүдэн шүдэнүүдыень түү шаажа, «Бэшээгүй хаашни өөрыешни тэрэ ангиин дайсаниие дэмжэжэ арсанаһ гэжэ тоолоод, түрмын оёрто хаяхабди», – гэжэ айлгажа, хуурмаг документ бэшүүлжэл халаһан гэдэг. Тиигэжэ эсэгэ тэрэ үедэ суутай болошоод байһан Хуулийн шанга 58 «а» статьягаар гэмнэгдэжэ хаалтада ороһон болоно. Хэзээ һүүлдэ Чүлтэм-Самбуугай эсэгэһээ хүлисэл гуйжа, тэрэ болоһон ушар тухай хэлэхэдэнь, эсэгэ харюудань: «Тиимэрхүү нэгэ юумэн болохол бэээ гэжэ би ойлгожо байгаа хэм даа, шамда гэжэ намда гомдол үгы», – гээ һэн ха.

«Ори ганса хүбүүгээ хүнүүдһээ дутуугүй эрдэм номтой болгохом гэжэ дасанда хубараг болгожо үгэһэн би, үнэн дээрээ зоболон, тамалангай харгыда гаргажа алдахамни гээшэ гү?» – гэжэ абынтнай эсэгэ,

таанадай үбгөө тиихэдэ гэртээ орилжо хуугаа хэн гэжэ нэгэтэ эжын-гээ хэлэжэ байһыень би хананаб. ...Эсэгэмнай дуу үсөөнтэй хүн хэн. Ондоо хүнүүдтэй, яһала хөөрэлдэжэ байдагшыё хаа, бидэ үхибүүд-тэйгээ олон юумэ шашаха дурагүйгшэ хэн. Толгойнь шанха оройдо томо шарха байха. Бага байхадаа энээн тухайнь хурахадам: «Түрмэ-дэ хуухадам хулигаанууд шиидамаар сохёо юм», – гэжэл харюусаа хэн, ондоо юуш дуугараагүй. Юундэ өөр тухайгаа хөөрэхэ дурагүй байһан бэ гэжэ мүнөө болоһон хойно ханахадам, юун тэрэ Совет за-сагай үедэ, түрмэдэ хууһан лама, ангийн дайсан гүүлэжэ ябаһан муу нэрэтэй болоһон эсэгэ тухайгаа үхибүүдын олон юумэ мэдэнгүй ябаашань дээрэ ха гэжэ ханаһан байха. Гэбэшье, эжыһээ ба бэшэшье ондоо зонуудһаа эсэгынгээ намтар тухай бага зэргэ мэдэхэб. «Үдын сагаан түрмэдэ асарагдажа, долоон суургын саана хаагдаа хэм», – гэжэ хэлэһэн байдаг (мүнөө тэрэ түрмэ Борсоев үйлсын саанахана байдаг гэшээ ааб даа). Тэндэ хуужа байхадаа, ходо зузаан шулуун ханын саана хуужа байгаагүй, эртэ үглөөнһөө үдэшын харанхы бо-лотор үлэн хооһоор тооной хара хүндэ ажал гээшье гайтайхан хэдэг байгаа. Тиихэдэ эсэгэ ондоо хаатаршан зонуудтай Үдын модон хүүргыё (Заудагай) шэнээр заһажа барихан байна. Городой үйлсэ-дэ тэдэниё гаргахандаа, дүрбэн мүсыень түмэр гэнжээр гэнжэдэжэ, Сэлэнгэ, Үдэ мүрнүүдэй эрьсэр гүйдэлөөрнь тиишэнь намнажа абаа-шадаг, үдэшэ орой һөөргэнь түрмэ руунь туужа асардаг хэн ха. Эсэ-хэн, тулиһан, гүйжэ шадахаяа болишоод байһан заримашуулыень НКВД-эйнхид эгсэ эрьсэһээ уһа руу түлхижэрхихэ. Хаатаршануудыё хайрлаһан ород хүгшэд үдэшэ үглөөнийнь голой захаар намнуулжа ябаһан тэдэндэ эрьс дээрэһээ, нюдэнэйнгөө нулимса аршажа бай-жа, зарим тэды эдсэнэй зүйл шэдэжэ үгэхэ. «Үнгэ бүрсэр ханхинаһан хаатаршануудай гэнжын жэнгирээн, үдэшэ, үглөөнэй һэрюундэ ор-шон тойронхи голой бургааһан соогуур Гэгээтэймнай дасандахи ху-рал, цамай үедэ жэнгиржэ, ханхинажа байдаг хонхо, дамаари, бүрээ мэтэшэлэнэй нэгэ хайхан хонгёо хүгжэм зэдэлүүлжэ байһаншуу байгша хэн», – гэжэ эсэгэ хэзээ һүүлдэ эжыдэ энэсэжэ байжа хэлээ ха. «Харин би тиихэдэнь нүхэрөө хайрлажа орилшоо хэм», – гэжэ эжы хэлэһэн байгша. (Ехэ хуралай болоходо, эсэгэ бэшэ залуу ламанар, хубарагуудтайгаа хүгжэмэй хоёр-гурбан инструментнүүд дээрэ наа-дажа шададаг, мүн Цамай нааданай үедэ баг хубсаһа үмдэнхэй бур-хадай хатаршыё гүйсэдхэдэг байгаа).

Түрмэдэ хэр үни хууһыень мэдэнгүйб, гэбэшье тэндэһээ табигда-хадаа Зэдэ нютагаа бусаха эрхэгүй байгаа. Хаана байршажа болохы-

снь засаг баряшад гурбан аймагуудыг зааж үгэлэн байна: Баунтын, Баргажанай ба Загарайн. Эдэ гурбанай эгээ дүтэнь Загарайн аймаг хадань, эсэгэ тэндэ зургаан жэлэй болзор соо Хуушан Бэрээнэй (Старая Брянь) леспромхоздо барааг соо байрлажа, модон ажалда ябаһан байна. Тэрэ сагуудта ПВЗ баригдажа эхилэн, Совет гүрэнэй суута сэхэ барилгануудай нэгэнийн байһан. Эсэгэ зарим үедөө Загарайһаа энээн уруу морин тэргээр модо зөөдэг ажалтай байгаа. Нэгэтэ, 1975-76 онуудаар, минии Улаан-Үдэдэ оюутан болоод байхадамни, эсэгэ бидэ хоёрой хоорондо ЛВРЗ-эйн урдуурхи, Кирзавод багаархи газар тухай хөөрэлдөөн болобо гээшэ. Минии дурсааша газарыг арай гэжэ ойлгожо абахадаа: «*А, Второй участок гү*», – гэжэ дуугараа юм хэн. Нүүлдэнь городой наһажаал хүнүүдхэ һонирхоходомни, нээрээшье, урда тээнэ тэндэхи газарыг *Второй участок* гэжэ нэрлэдэг байһан байгаа. Бодоходо, завод ба тойронхи газарнуудыг 1, 2, 3 гэхэ мэтэ участогуудаар хубаажархихан байгаа хаш. Мүнөөшье тэрэ багаархи хуушанташаһан, харлашаһан модон гэрнүүдыг харахадаа, али нэгэнийн минии эсэгын хара хүлһөө адхажа зөөлсэһэн модоор баригдаһан гэрнүүд гэжэ ойлгоходом, досоомни жэржэгэд гээд абадаг юм.

Эсэгэмнай нэгэтэ бэшэ түрмын хаалгада хаягдаһан хүн. Арай гэжэ тэндэһэ мултарамсаарнь, засаг эрхилээшэд нэгэ шалтаг оложо ерээд лэ һөөргөнэ ябуулжархидог байһан.

Олонхи Улаан-Үдын зон мэдэхэ байха – урда сагуудта, Совет засагай үедэ, Колхозой рыногой хажуудахи добо доро хирписээр баригдаһан «дуута-суута» туалет байһан гэжэ (мүнөө тэндэ «Метро» байна). Зүгөөр таанад хаанаһаа мэдэхэбтэ даа, тэндэ 1930 гаран оноор эгээ түрүүшын модон туалет минии эсэгэ үшөө хоёр хаатаршантай сугтаа бариһан юм гэжэ!! Томоһоо томо, сэхэ гүнзэги туалет баригдаһан. Тэрэнэй урда тээ олон зоной үймэжэ байгаа Ногоон Базаарай туалет баруун урда зүгтэ байһан юм хаш. Муу, муухай юумэн дүтэ байһан Үдэ, Сэлэнгэ руугаа ороно, тиимэһэнь тэрэ туаледаа зүүн урда зүгтэхи добын хаяада болгохо байгаабди гэжэ мүнөөнэй гоё хайхан *экологи* гэжэ үгэ хэн нэгэн ноёной толгойд тоихэдэ түрүүшүүнхис орошоо хэн хаш. Энээн тухайн хэзээ хойно Цагаатай нутагаймнай шогжо, зугааша Лодой Отсоров гэжэ хүн город ошожо ерэхэдэ, нутагаархидтайгаа хотын энэ тэрэ һонинтой хубаалдажа байхадаа: «Галсан-Нимынгаа бариһан уборнодошье орожо гарааб. Байз, тэрэ хүнтэй өөртэйнь уулзахадаа, «ошожо тэрэ уборноёо заһа, тэрэшни хуушантажа хүниис даража унахаар болоод байна» гэжэ хэлэхэ байна», – гэжэ зонийс энсэлгэһэн гэдэг.

Эрхэ сүлөөгөө хаһуулаад ябаһан хүн хэды зобоһон байгаа юм, хэн мэдэбэ, зүгөөр эсэгынгээ хөөрөөнһөөнь хоёр-нэгэн дуулаһанаа һананам. Эгээ сэхэ һонирхожо абаһан юумэнийнь гэхэдэ, городой Ногоон Базаарай хажуудахи талмай дээрэ цирк хараһанаа. Тэрэ үедэ тэндэ ямар цирк байһан байгаа юм, би мэдэнэгүйб (магад, «Бродячий цирк» гээшэнь гү?). Гэбэшье, һүүлдэнь Москвада намтаяа циркэдэ ошоходоошье, телевизорээр цирк харажашье байхадаа (дэлхэйн гүрэнүүдэй эгээ һайхан шэлэгдэмэл номернуудые!) «Үгы даа, эдэ бүгэдэ Ногоон Базаартахи циркэдэ яашье хүрэхэгүй байнад», – гэгшэ һэн. Тэрэ хатуу сагуудта тулижа, зобожо ябаһан хүн, нэгэ дахин гоё һайхан үзэгдэл үзэжэрхихэдөө, дахинаа тэрэнэ хэн-юунтэйшье са-суулжа шадаагүй гээшэ ха гү гэжэл эндэ бодохоор, ондоо юу байхаб. Энэл Ногоон Базаар дээрэ эсэгымнай һохор хүндэл адли боложо нүхэртөө хүтэлүүлээд гуйраншалжа ябахыень хүршэ нютагаймнай нэгэ хүн танижа хараһан байдаг. Үшөө нэгтэ хэнтэйб даа боосолдо-жо, нэгэ тулам гурил мүр дээрээ үргэлжэ, километр хахад зайда элһэн соогуур амарангүй Үдын урда бээдэ абаашаһан тухайнь дуулаһан байнаб. Эсэгэмнай үндэрөөрөө дунда зэргын, туранхайшагшье һаа, айхабтар шүрбэлһилиг, шадалтай хүн һэн.

Энээнийень гэршэлхэ нэгэ юумэ һананам. 1960-аад онуудай үедэ, минии арбаад наһандаа ябахада, нэгэ дахин Сагаалган гээшэ нютаг бүхэнөөр сэхэ үргэнөөр тэмдэглэгдээ һэн (саашанхи гайхалтайнь гэхэдэ, дахинаа һөөргөө хорюулганда орошоо һэн). Бүхэли үдэр ба үдэшэлэншье нютагаймнай клубта энэ тэрэ арадаймнай урданай нааданууд үүсхэгдэжэ (үхибүүдэйшье нааданууд), тэдэнэй дунда һээр шаалган болоо юм һэн. Үхэрэй томо гэгшын хоёр һээрые нэгэшье хүн хухалжа шадаагүй. Тиигээд үдэшэ оройног, хүнүүдэй таража эхилжэ байхада, манай эсэгэ тайзан дээрэ гараад: «би туршаад үзэхэмни гү», – гэжэ юумэнүүдэ хуряжа эхилжэ байһан клубай ажалшадһаа һээр-нүүдыень абажа сохиходоо, нэгыень нэгэ сохиходоо, нүгөөдыень хоёр сохиходоо хуха сохижо хаяжархиһан юм. Ямараар би баярлаһан гээшэбиб, яжа түрүүшын зоноор гаража ябашоогүй байгаабиб, үшөө тиихэдэ, юундэ иимэ шадалтай эсэгыемни хүнүүд (схэнхидэ минии үетэн хүбүүд) олоороо харабагүй гээшэб гэжэ би голхоржошье, эсэ-гээрээ омогорхожошье байһанби тиихэдэ.

Эсэгэ дайнай урдахана табигдажа, нэгэ оно нютагтаа байгаа. Эндэ баһа нэгэ һонин ушар эсэгэ мааналта, үхибүүдтээ бэшэ, ондоо хүндэ хөөрөһэн байдаг. Тэрэ үсэр залуушуул ажалайнгаа һүүлээр ё-хор, наадан сэхээр үүсхэдэг байһан. Тээд тэрэ нааданинынь мийн

юрын наадан бэшэ, комсомолшуулай наадан гэгдэдэг байгаа. Залуушуулай дунда хорёод наһандаа ябаһан манай эжы (эсэгэһэмнай 11 наһа дүү һэн) нютагайнгаа комсомолшуулай түрүү зэргэдэ ябалсаха, дуу, нааданда сэхэ бэрхэ байһан, тэрэ сагуудта эсэгысмай харахааршые бэшэ басаган ябаа. Гушан гунан наһандаа ябаһан эсэгэ нютагайнгаа залуушуулаар сэнгэхэ, хүхихөө һанаал юм бээ, тээд комсомолшууд эсэгысмай – ангиин дайсаниис – наадандаа дүтэлүүлдэггүй байгаа. «Залуушуул хүнндөө газар түүдэг носоожорхёод сэхээр наадаха, хүхихэ, тийхэдэнь би саанаһаа, харанхыһаа, гэрэй углуу булангай заһаһаа, тэдэнтэй адли дуулалсажа, таажа байһан таабаринуудыень таалсажа, өөрынхёороо хүхилсэжэ байгша һэм», – гэжэ хэлэһэн байдаг. Таанад, уншагшад, энээхэниис мүнөө һайнаар ойлгожо шадаха гэшэ гүт – хайшан гэжэ залуухан хүбүүнэй гансаарханаа харанхыда, али нэгэ гэрэй углууда гү, али бургааһан соо нюутдаад дуу дуулажа, хүхижэ байха гэшыень?!.. Яажан ойлгохоор бэшэ; би ойлгожо шадахагүй байнам. Тэрэниисень һанахадаа, эсэгээ хайрлажа, мүнөөшые уяраад абадаг хүм. Яатараа хүниис баһадаг саг байгаа гэшэб!..

Хэды ангиин дайсан гэжэ шоо үзүүлжэ ябаашые һаа, эсэгэмнай Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда эхинһэнь эсэстэнь хүрэтэр ябажа гараа юм. Нэгэ һайниинь гэхэдэ, Баруун фронтодо бэшэ, Зүүн зүгтэхи резервнэ сэрэгтэ байгаа. Тиигээшые һаа, баһал мүнөөхи үлэн хоһон гэшые үзөөл хаш. Ехэ Хингааниис дабажа байхадаа, буугаа үргэлхэ шадалгүй сэрэгшэд байха гэшэмнай юушгэ гэшэб? Унданайнгаа яашагүй хүрэхэдэ, нэгэ нүхэртээс амһарта угааһан угаадаһа сэхэтэ айжа байжа ууһанаа хөөрөһэн. Хитадай газар дээгүүр муухай уһа уужа элдэб үбшэндэ, үхэлдэ дайруулжа магадгүй гэжэ сэхэ хорюултай байһан байна (японтон сухарихадаа, элдэб худаг, нуурай уһые хороор бузарлаад ябашаһан ушарнуудшые тийхэдэ олоор үзэгдэдэг байһан), мэдэгдээ һаа толгойн саазада хүртэхэдөөшые болохо байгаа.

Дайнай һүүлээр лэ, 1946 ондо, эжытэймнай хамтаржа (мүнөөхи суута комсомолка басагантай), бидэ үхибүүдынь субаа һэмди. Тийхэдэ Сталин шажан мүргэлые арад зондонь бага зэргээр бусаажа, саг, журам нилээд зөөлэрөөд байгаа гэжэ мэдэнэбди). Олон жэл соо, амаралтада гаратараа мал ажал дээрэ ябаа. Ажалша бэрхэ хүн хадаа ходо магтаастай, үнэн сэхээр ажаллажа ябаа. Гар хажуураар үбһэ сабшахадаа үдэрэй *нэгэ га* хүрэтэр сабшадаг байһаараа зониис гайхуулһан. Зундаа, үбэлдөөшые малай байра дээрэ байхабди, бидэ

энээнһээ хашархабди, юуб гэхэдэ бэшэ нютагай үхибүүд шэнги үдэшэ бүхэндэ кинодо гү, бэшэшье нааданда ябажа байха аргагүй байгаабди. Ходол ажал, ажал... Оройтожо түрэнэн 8 үхибүүдээ хүл дээрэнэ бодхоохо гэжэ эсэгэмнай даншыс хаа сэхэ ажалладаг хэн даа. Нананам: үглөөнэй 6 сагта бодожо хонидоо бэлшээрэдэнь туужа гараха, тиигээд үдэ багаар һөөргөө бусажа ерэмсээрээ, хоол барижархёод лэ тэрэ зуурандаа колхозойнгоо түб энэ-тэрэ ажалайнгаа гү, али гэр байдалайнгаа хэрэгээр ошохо, үгышыс хаа түлсэгээ бэлдэхэсэ морёо тэргэлээд ой руу ябашаха.

Нургуулийн наһанда ябахадамни бэшэ малшадай үхибүүд эсэгэ, аханарайнгаа буу барижа ой тайгаар агнуури хэһэн тухайгаа сэхэ-тэ хайрхаха, тиихэдэнь би тэдээндэ атаархахаб. «Юундэ эсэгэмнай бэшэ эрэншүүлдэл адли агнуури хэдэггүй хүн юм? Эгээ ядахадаа, энэ наһаараа малшан хүн байгаад, хони, мал гаргахаһаа байха, энэ тэрэ шалтагаанһаа боложо үхэхэн хонидойнгоо арһыеньшыс үбшэжэ колхозой амбаарта тушаажа шадахагүй хүн», – гэжэ эсэгэдээ гомдоодшыс абаха ушар байдаг хэн. Өөрынгөөшыс хони гаргажа эдихэдээ, ондоо тээһээ хүнийс хэлэжэ хэргэлүүлдэг байгаабди. Нүүлдэнь иимэрхүү ажалыс, агнууришыс намһаа дүрбэн наһа дээгүүр байһан, оройдоо 14-15 наһандаа ябаһан аха хэжэ хураа хэн. «Ажалайнгаа, гэр байдалайнгаа талаар ноёд хайдай урдаһаа шангаар дуугаржа, хэрэлдэжэ шаданагүйш. Айлта үгы тэдээнһээ», – гэжэшыс байгаад эжымнай заримандаа эсэгыс гэмэржэ байха. Тээд тэрэ үсдэ, арбаад наһандаа ябаһан би хаанаһаа ойлгохо, мэдэхэ байгаабиб: хайрата эсэгэмни, хара залууһаа засаг баряашадһаа айжа хурашаһан хадаа, тэдээнэй урдаһаа үлүү үгэ дуугаржа дахинаа хаалгада орошоно гүб, эдэ олон үхибүүдээ үншэрүүлжэрхинэ гүб гэжэ ходол болгоомжотой ябадаг байгаа гэжэ! Буддын шажанай ном шудалжа гараһан хүн хадаа амитадай ами таһалха гээнһээ сэхэн *сээрлэдэг* хүн байгаа гэжэ! Оло дахин харагша һэм – хониёо адуулжа ерэмсээрээ, энгэрһээ нэгэ орёолтотой юумэ гаргажа түргэхэн юумэной саагуур нюужархидаг байдагыень. Баһал нүүлдэ мэдэхэдэмни, тэрэнь түбэд номууд байһан байгаа. Бээс нюужа, юрын хара хүндэл тон адли байжа, наһанайнгаа амаралдата гараа хэн. Пенсидэ гарахадаа, хоёр-гурбан жэл хойнтожо гараа. «Баавай, шамһаа боложо аяар гурбан жэл үлүү колхозой ажал хэжэ ябанам», – гэжэ үни холодо саарһа, документнүүдыень худал болгожо үгэхэн Дамба Чойбсонов гэжэ түрэлэйнгөө хүндэ (мүнөөхи коммунист хүндэ) тиихэдэ эсэгэмни наадалжа дуугараа хэн ха. (Зэдэдэ абгаяа «баавай» гэдэг, мүн дүгын түрэлэйнгөө зондо,

эжы абадаашье «ши» гэжэ хандадаг заншалтай юм). «Нэ, ши намайе мүнөө хараахагүй, харин баяр хүргэхэ ёхотой хүн гээшэш. Тиихэдэ, хэды айжа байжа, шамда туһалаагүй хаамни, шинии мүнөө амиды мэндэ ябаха үгышни мэдэгдэхгүй хэн», – гэжэ урдаһаань баавай мүн лэ налгайгаар наадалжа харюусаа хэн гэгшэ.

Минии хорёод наһандаа ябахада, нэгэ хэнэймнэй хэм даа, түрэ найрай боложо байхада, дүтын түрэл болохо, халашаһан Цы-рэн-Ханда Аюшесва нагаса ахай бидэ үхибүүдтэ хандажа байжа «Таанад юуш мэдэхгүй барнаагууд гээшэт, манай увай, энэ таана-дай эсэгэ, ямар сэхэ зоболон, гашуудал үзэжэ, дабажа гараһан хүн гээ-шэб гэжэ? Түрмэ, хаалтадаашье нуугаа, ссылкэдэшье ябаа, дайндаашье хабаадаа... Баарһан, уваймни, мүнөө одоо ши жаргалаа үзэжэ байна гээшэш, үхибүүдшни хүл дээрээ гаража эхилбэ, түрүүшэ үхибүүнэйн-гээ түрэ найрыень хэжэ эхилбэш, болоо, болоо гээшэ, үшөө ашанар, зээнэрээ харахаш. Байха даа, ерэхэ даа жаргалтнай...», – гэжэ уйла-жа байжа эсэгьемнай таалажа байгаа хэн. Нагаса ахайн эсэгын энэ тэрэ намтар тухайнь хэлэжэ захалхада, бидэ сэхэ һонирхожо эхилбэб-ди, зүгөөр «Хүрөө, болоо!» гэжэ эсэгэ эрид шангаар тэрэнэй зугаа-ень таһалжархёо хэн. Хожомой һүүлдэ, «Манай нютагай ламанар зиндаатан сооһоо эгээ сэхэ муу юумэ үзэжэ, дабажа гараһанинь хэд бэ гэхэдэ, сохом танай эсэгэ, Чойдним Содбоев хоёр лэ байха хаш», – гэжэ нэгэтэ нэгэ наһажаал үбгөө намдашье хэлээ агша хэн.

Наһанайнгаа амаралтада гараһан хойноо, үхибүүдэ томо бол-гожо бага зэргэ сүлөө ороходоол, эсэгэмнай һөөргөө буддынгаа шажанай номоор хүн зонһоо айжа, нюунгүйгөөр һонирхожо, Ивал-гын дасангаар ябантажа эхилээ хэн. Тэндэ нуухыень, лама болохы-ень дурадхаһаншье байдаг, тээд эсэгэ: «Үхибүүдни үшөө бага, хүл дээрээ гараадүй», – гээд, боложо үгөөгүй юм. Эсэгэдэмнайшье зон ябантажа эхилээ, хүндэ одоошье хүндэтэй боложо захалаа. «Залуу-гай жаргалыс жаргал бү гэ, үнэн жалгал үзэгдэхэ гээ һаа үндэр наһа-тай болоходо үзэгдэхэ», – гэжэ арад зоноймнай аман үгэдэ дэмы хэлэгдэдэггүйл хаш. «Энэ хүмнай үнидэ иимэ хэрэгээ ябуулжа байха хүн аад, бэсэ таһа нюужархёод байгаал даа», – гэжэ нютагайнь үетэн нүхэд, үбгөөнэр хэлсэдэг болоо хэн. Тээд эсэгэ яаха байгаа? Муу юумыс үзэһэн хүн, үшөө үхибүүдэйнгээ хүл дээрэ гараадүй байха-да (яажа мэдэхэб, муу нэрэнь бидэнэй саашанхи харгы замда тойбо хэхэдээшье магадгүй байгаал), шэмээгүй байгаашань дээрэ байгаа хаш. Эсэгымнай наһатай болохо тума зон үшөөшье сэхээр ябантажа захалаа. «Увай, үбгөө, дедушка би гү?» – гэхэ мэтээр дуугаралдаад

хүнүүд харшымнай досоо бии болошохо. Буряд, ород, татаар, бэшэ зоншье эндэ тэндэхээ үдэр хүнигүй тооной эсэгэдэмнай ерэхэ. Эсэгэ хүниие тарнидажа, үлсэжэ, адислажа эдэгээдэг хэн. «Больницада орожо, операци хүүлэхэ гэжэ врачуудта хэлүүлхэн аад, тэрээнхээ айжа, Увайда хандахадаа (эсэгэдэ), тэрэнэй эди шэдиин хүсөөр, бэсэ отолуулангүйгөөр эдэгэшөө хэм», – гэжэ нютагаймнай нэгэ эхэнэрэй дуугаржа байхыень шагнахан байнаб.

Наһатай болоһон эсэгэ зарим үсдөө иимэ ажалһаа сэхэ эсэдэгшье хэн. Эндэ нэгэ иимэ жэшээ. Эжымнай бараг залуугаар наһа бараһан юм, тиихэдэнь эсэгэмнай сэхэ басаганайдаа байдаг болоо хэн. Харин городто байдаг би зун бүхэн мүн лэ тэндэ байршажа (эсэгынгээ хажууда), харынгаа амаралтые үнгэргэхэб. Нэгэтэ эгэшэ бидэ хоёр үдэшэлэн тээ зуһалангайнгаа гэртэ хоол бэлдэжэрхёод, байшан гэр соогоо хүнүүдые аргалжа байһан эсэгэтээс сугтаа эдсэлхэ гэжэ, тэрээнэйнгээ сүлөөрхыень хүлсэжэ, яһала удаан хэрэлсы дээрээ хөөрөлдэжэ хуубабди. Ёонинийн гэхэдэ, эсэгэмнай наһатай болоһон хойноо, дала гарангаад ябахандаа, нэгэ оно улаан архи ууха дуратай болошоод байһан юм. Нүүлдэнь болёо хэн даа. Харин үе наһандаашье архи гээшые уужа ябаагүй, гансал хамарай тамхи татадаг хэн. Орой болоһон хойно эсэгэмнай хэрэлсы дээрэ гаража ерээд, сэхээр тэндэ тэмтэржэ байба гэшэ. Шүүд унашахынгаа тэндэ, тэндэхи барюулһаань барижа үрдибэ. «Үгы, энэмнай хэдыдээ мүнөөхи архияа уужархёо юм, унажа үмхи яһаяа хухалхань лэ», – гэжэ, би гүйжэ ошобоб. Харин эгэшэми: «Хэдыдээ уужа үрдихэб даа, мэнэ һая үхибүүгээ тэбэриһэн эхэнэр гэрһэнь гаража ошобо бэшэ гү. Энэшни үдэр хүнигүй тооной, ууха эдсэлхэшые сүлөөгүй зониие үзэхөөр, харанхалжа унахын тэндэ болоод байна гэшэ», – гэжэ, иимэрхүү байдалые һайн мэдэхэ болоһон эгэшэ намда ойлгуулжа хэлээд, шүлэсэ аягалхаяа зуһалан гэр уруугаа ороо хэн. «Хүн хүниие хайрлаха юм аал, үндэр наһатай үбгэжөөл гэжэ мэдэхэшыегүй», – гэжэ эгэшэмнай нүүлдэнь, ерэн наһанай хашаанда ороод ябаһан эсэгээ хайрлажа дуугардаг болошоо хэн. Тээд эсэгэ хүндэ туһалхаһаа арсажа шададаггүй байгаа.

Эгэшэми үшөө һонин ушар хөөрөө хэн. Нэгэ үсдэ, далаад-наяд онуудаар лэ хэн ааб даа, зунай эхин һарадахи Обоо тахилган гээшые засаг баряашад даншые һаа хорижо эхилхэн байгаа. Айл гэрээр ябажа байгаад, колхозой контородо зарим хүнүүдые дууджа байгаад, «Обоо тахилган гэшэ балар сагай мунхаг муухай ябадал, тиимэхээ хада уула тээшэ тахил үргэл хэхэмнай гэжэ харгылһанай

хэрэггүй, залуушуулые муу хургаалда бү хургагты», – гэжэ байгаад хүн зондо ойлгуулхаа оролдожо, занажашье байгаа гэхэ. Манай эсэ-гыс, мүн бэшэ нютагай урдын ламанарнуудысшыс аймагай түб Петропавловка тосхон дуудаж, ноёд сайд зананан байдаг. (Энээн тухай 2012 оной хабар хэблэгдэжэ гарахан «Ногооной багша» гэжэ ном соо (Цагаатай нютагай суута лама, йогин Сосоров Нимбу тухай) бэшэгдэнэ хэн даа). Нимбу увайн нүгшэнэнэй хүүлээр нютагайнгаа Обоо тахилганай уялгыс эсэгэ бүтээдэг байгаа. Үс нахан соогоо Обоогоо тахижа байхан зарим тэды нютагай нахатай зонууд «Яа-хабибди?!» гэжэ схэтэ ханаа үнөөн бололдожо, хэлсэжэ, хүүлдэнэ хэмээхэнээр, хулгайгаар гэхэ гү даа, обоогоо – Баян Улаан хадаяа – тахихал гэжэ шиидэбэд ха. Үсөөншыс хаа, зон ууладаа гаража, эсэгэ гэртээ байжа уншагдаха ном сударынш уншаха болобо. Тиигэжэ, саг сагтаа энэ ажал хэрэгшыс эхилбэ (манай нютагта Обоогоо 11 сагта тахижа эхилдэг заншалтай юм). Эсэгэ гэртээ бурханай ном уншахаяа айжа, үхэрэйнгээ дала доро хоробо, тиигээд эгэшысмени харшынгаа үүдэнэй хажууда харуулшанаар табиба. «Энэ тэрэ хэрэгтэ хэрэггүй хүнэй срэжэ ябаа хаань түргэн дуулгахаш» гэхэн. Эгэшэ нютагтаа мэдээжэ, бэрхэ багшанарай тоодо ородог байгаа (Россиин арадай гэгээрэлэй отличник юм). «О, яатарашш тиихэдэ би айжа абаханбиб, зүрхэнэйм шангаар сохилжо байхан гээшэнь. Аба нэгэ шэхэ хатуутай хадаа, хонхынгоо ямараар жэнгиржэ байхыс муу дуулахан байгаа гү, юрэдөөл, минии ханаашаар, хонхын жэнгирээн ойро тойрон дарьяжа байхандал үзэгдэжэ, би үхэрэйнгөө дала ба харшын үүдэнэй хоорондо гүйнтэжэ, шадаал хаа энэ дуугаа аргаалуулхаа оролдыш даа гэжэ эсэгээс гуйжа байгаа хэм. Гэрээрээ гэмдэ орожо, бишыс ажалнаан шэдүүлжэ, үшөө райком, районо руу дуудуулжа магадгүйб гэхэ мэтэшэлэн бодогдоо хэн даа», – гэжэ хэлэжэ байгаа хэн тиихэдэ. Энэ ушарай урда тээнэ хэн гү, али хүүлдэнэ гү, дахинаа иимэ тахилганай болоходо, эсэгэ эртэ үглөөгүүр, улаан наранаар эмээл морёор гансаараа ошожо нютагайнгаа Обоос тахижархёод, хүнүүдэй тиишэ харгылдаг харгыгаар бэшэ, ондоо худалаар хадахаа буужа гэртээ срэшэнэншыс гэдэг.

Иигэжэ бэшэжэрхёод байхадаа, би нэн түрүүн Цагаатай нютагаймни зонууд (схэнхидээ залуушуул), магад, иимэ юумэ түрүүшынхисэ дуулажа байхадаа болохо, тиимэхээ хайн мэдэжэ байг лэ гэхэсэ хананам. Тэрэ хатуу, хашаланта сагуудта таанадай, маанадай түлөө, булганаймнай амар амгалан ябахын түлөө гэжэ яатарашшыс оролдодог хүнүүд байхан гээшэб! Эндэ би ганса өөрынгөө эсэгыс дурдана

бэшэб. Минии мэдэхээр нютагаймнай суута бэрхэ ламанар, булга сүлэлгэдэ ябажа ерэнэн увайнар – Доржо, Сэмба, Нимбу, Дампил, Чойднима – гэхэ мэтэшэлэниис мүнхэ дурасхаалаар дурсажа ябаха уялга маанадай урда! Эдээн тухай ганса гансааранданышье гэжэ зорюулжа баримтата рассказ бэжэшэрхихоор һонин-һонин матери-алнууд байхал ха, ехэнхидээ Чойднима увай (Содбосв) тухай. Хэзээ хойно, дайнай хойно түрэнэн бидэндэ мэдэгдэнгүй үлэшэһэн, үшөө хэды олон ламанар тиихэдэ байгаа? Бэшэ нютаг, Зэдэ голоорной, Буряад орон, ондоо тээгүүршье?! Тоолошногүй... Бултыень мүнхэ дурасхаалаар дурдаха – манай уялга! Би ханагшаб, ходо досоомни байдаг: манай нютагаархид хамтаржа ерээд лэ, эдэ ламанартаа зорюулжа, нэрэнүүдыень мүнхэлжэ, нэгэ гоё хайхан Субарга нютагайнгаа нэгэ үндэр добо дээрэ бодхоожорхихо байгаабди гэжэ.

Ехэшье хадуурангүй, эсэгынгээ намтарые саашань үргэлжэлүүлхэ гээ хаамни, иимэ... Манай гэр магазинай хажуудахана байха, тиигээд эсэгымнай хүнэй үгэнэн дээжын архиис палисаднигтаа гаража (сэбэр газарта), бүтылхэнүүдэйн хооһортгор үргэжэ байхыень алаабхиин хажуугаар эрьсэлдэжэ байһан эрэшүүл хараад: «Эх, харамтайгаар адхагдажа байна», – гэлдэхэ. Совет засагай үеэр архи гээшэ мүнөөнэйхи шэнги дураараа байдаггүй һэмнай даа. Аба, яажашье хаа, бидэндэ, үхибүүдтээ, архи үгэхэгүй гэжэ мэдэдэг һэмди, тиибэ яабашье, эсэгын хүбүүд (дүрбэ һэмди, нэгэмнай залуудаа һаһа бараһан) найр нааданай үедэ һогтуу халамгайн ябадал хайшаа ошогдохо һэм, ехэнхидээ нүхэд хүбүүдэйнгээ үгэдэ орожо, гансаараа гү, али хэн нэгэнтэйнь архи эрижэ эсэгэдэ ороһон аад, алуулжа хюдуулхын наана гэрһээ намнуулжа гарадаг һэмди. Хүнэй гашуудал, нулимсагай үргэлһөө ундалха гээшэ эгээ муухай ябадал гэжэ лама хүн хадаа һайн мэдэдэг байгаа гээшэ ааб даа. Хүнэй үргэл хэнэн мүнгэнүүдые хуу барандань үргэжэрхидэг һэн: Ивалгын дасанда, һүүлдэнь эндэ тэндэ дасан, дугангуудай баригдажа эхилхэдэ, Зэдынгээ Сартуул-Гэгээтэйн, Хэжэнгын Жаран-Хашарай, Яруунын Эгэтын Зандан-Жууда гэхэ мэтэшэлэн (Зулуухан хубараг ябахадаа, эсэгэтэеэ эмээл морёор Зэдэһээ Ярууна ошожо энэ бурханда мүргэжэ ерэнэн байна). Сартуул-Гэгээтэйн дасанай баригдажа дүүрэнэнэй гэжэ ехэ найр нааданай болохоодо, хандиб хэжэ эгээ ехэ мүнгэ энэ дасанда үргэнэн хүн Цагаатай нютагай эгээ үндэр һаһатай Лыгденов Галсан-Нима гэжэ нэрлэгдэжэ байгаа һэн. Энээн тухай һүүлдэнь «Буряад үнэн» газетэдэшье бэшэгдээ һэн.

Үшөө нэгэ һониниинь гэхэдэ, тиихэдэ, наян тохойн шэнээн үндэртэй Майдари бурхантай байһан Гэгээтэйн хуушан Балдан-Брэй-

бун дасангай хэдэн зуугаад ламанарһаа амиды мэндэ үлөөд байһан һүүлшын лама байгаа. Тиигэбэшье, схээр үбдөөд байһан хадаа, эсэгэмнай тэрэ найрта ошожо шадаагүй һэн. Үшөө бүри һонининь гэхэдэ, урда зуун жэлэй гушаад оноор энэ дасангай тоборог тоохон болгогдожо, һандаргагдажа байхада, бүхы баян бардам хэрэгсэлнүүдһэнь ори гансахан үнэтэ, сэнтэ *алтан яачил* ори һэнэггүй тэндэхэе үгы болошоһон байгаа (алта мүнгөөр сэрбэгдэжэ (шэмэглэгдэжэ) гоёогдоһон бүрээ Зэдэдэ яачил гэжэ нэрлэдэг юм). Хайшан гэжэ энэ яачилай үгы болошоһон, хайшан гэжэ хэдэн ламанарай гарыс нюусаар дамжа дамжаһаар манай эсэгэдэ хүрэжэ ерэшэһэн тухай (Цагаатай голой үндэр һаһа хүсэһэн ламануудай нэгэниинь һаһа барахынгаа урдахана нүгөөдэдөө һэмээхэн дамжуулан үгэдэг байһан байгаа) би үни холодо бэшэжэ, үшөө «Үнэн» газстынгээ шанда хүртөө һэм («Толи», 1992 оной августын 22). Эсэгийн һаһа барашоо һаань, хэндэ гар дамжан ошохо яачил байгааб, одоо гээшэ бү мэдэс. Эсэгэ энэ яачилыс хэндэшье мэдүүлэнгүй, гунгарбаадаа, бурхануудай саагуур хадагалаад байгаа. Эсэгэмнай һаһа барахынгаа урдахана энэ яачилыс Аюша һайхан хадагтайгаар һөөргэнь, байха газартань бусаажа шадаа!

Дасанай найр нааданай болохоо байһан намарай һайхан үглөөгүүр тэрэ алтан яачил, урданайхидаал адли (!), дошхон урасхалта Зэдэ голынгоо бүхы зүүн һалаануудаар ажамидаржа һуудаг сартуул арад зоноо шэнэ бодхоогдоод байһан дасандаа дахинаа урижа байһан гээшэ. Тэрэ үедэ Ивалгын дасанда Хамба ламаар һууһан Цыбиков Мүнхэ энэ ёһололто найрта ерэһэн байжа, эсэгымнай тэндэ үгы байхадань, «Галсан-Нима юундэ харагданагүйб?» гэжэ һонирхожо һурагшалжа, схээр үбдөөд байна гэжэ дуулахадаа, «Тэрэ хүн минии *друг* юм, уулзажа ошоогүйдэмни аргагүй» гэжэ, тээ хажуудахана байдаг Цагаатай нютагымнай ерэжэ, эсэгэтэймнэй уулзажа ошоо һэн (үнэхөөрөө «друг» гэжэ ородоор хэлэхэн байдаг). Аяар 20 жэл соо Колыма руу сүлэгдэжэ, муу юумэ гээшыс һайса үзэхэн, һүүлдэнь Россиин гүрэндэхи Буддын шажантанай эгээ схэ зиндаа эзэлжэ һууһан хүнэй, Пандида Хамба ламын манай эсэгыс «друг» гэжэ нэрлэжэ байхадань, эсэгымнай зонойнгоо дунда хүндэтэй байһыснь гэршэлһэн юумэн гээшэ ааб даа.

Үндэр һаһатай болоод ябаһан эдэ хоёр ламанарай һүүлшын уулзалга тухай хэлэхэдэ иимэ...

Аймагай дасангай шэнээр бодхоогдожо, найрай боложо байхада, булта зон арбаад модондой зайдахи Гэгээтэй нютагта ошонхой

байгаа. Бишье тэндэ зорюута гэжэ городһоо ерээд байгааб. Дасангай сэхэ мүргэлэй, арамнайн дүүрэхэдэ, үдэһөө хойшо найр нааданайнх эхилжэ байхада, Хамба лама гэр тээшээ, Улаан-Үдээс яаража (схээр эсэшэһэн байжа), хэндэшье хэлэнгүй шофёртоёо хожуулханаа Цагаатай нютаг ерээжэ, арай шамай гэжэ манай гэрыс олоһон байна. Үбшэн хэбтэһэн эсэгыс 20 наһатай, хээлитэй болоод байһан, эгэшин басаган Тунгалаг гансаарханаа харууһалжа үлөөд байгаа. Тэрэнэй хэлээшээр: «Нэгэ саб сагаан «Волга» түрүүшээр үйлсөөр хойшоо үнгэржэ гараба, һүүлдэнь уруудаба, тиигэжэ байтараа манай газар ерээд тогтошобо. Харан гэхээмни, сэхэ ламын шара-улаан хубсаһатай, орхимжотой, үндэр гонзогор шара малгайтай наһажал хүн машина сооһоо гаража ерэшэбэ (Хамба лама хубсаһаа хэлгэжэ үрдээдүй ябаһан байжа, һүүлдэнь манай гэртэ, эсэгын хажууда хэлгээ гээ һэн). Юу хаража байгаа хүнбиб гэжэ айһан гээшэмни, тиигээд баруун гэртээ хэбтэһэн үбгөөдөө гүйжэ ошожо хэлэхэдэмни, үбгөөгэй нюдэнүүд байтараа сэхэ боложо, тэрэ зуурандаа хүнгэнөөр орон дээрээ хуушоо һэн».

...Баруун гэртэмнай зиндаа сэхэтэй хоёр ламанарай уулзалга болоо... Тиихэдэ, наһанайнгаа эсэстэ хүрэжэ ябаһан ламанар, юун тухай хөөрэлдэһэн байгаа юм – мэдэхэгүй, тэрэниис дуулаһан шагнаһан хүн үгы, харин Мүнхэ ламын ябаха тээшээ болоходонь, эсэгэ зүүн гэртээ байһан зээ басагаа дуудажа, бурханайнгаа гунгарбаа сооһоо одоо гээшэ хуушанһаа хуушан, ёһотой түбэд торгон хадаг абхуулжа, Хамба ламада үргэһэн.

Саашань... Тугаарай дурсааша алтан яачил тухай гэхэ гү, али хуушан Гэгээтэйн дасанда хабаатай үшөө нэгэ һонин юумэ манай нютагаархид мүнөө мэдэхэ болонхой юм. Минии эсэгэ уг гарбалаараа Балдановтан бүлын байһан гэжэ дээрэ бэшээ һэм. Эндэ гурбан хүбүүд байһан. Дамба гэжэ эгээ сэхэ аханиинь дайнда үгы юм, харин эсэгымнай дээрэ байһан Дэмбээ гэжэ ахань анханһаа ухаагаараа муушаг хүн байһан. Аймшагтай һонор, ухаатай хүбүүнэй үдэжэ ябахадань, нэгэ бадар хэжэ ябаһан монгол лама харахадаа, гэртэ хинһэнь энэ хүбүүгээ намда даалгажа үгыт, би өөрынгөө хубараг болгожо абажа ябахамни гээ юм һэн хаш. Тээд үгэжэ үгэхэгүйдэнь, жадхадаад ябашоо ха. Һүүлдэнь схээр үбдэһэн хүбүүн толгой муутай болошоо. Нээрээ юм гү, али худал гү, нэгэ иимэ зугаа би үнинэй эжыһээ дуулаһан байнаб. Хубилгаан хүн байһан хаш гэжэ Цагаатайн голойхид мүнөө хэлсэдэг юм. Юуб гэхэдэ, Дэмбээ абгай үшөө далаад онуудаар, Совет засагай гол түлэб шадал дундаа ябажа

байхада, «Совет засаг унаха юм, колхоз хандаржа тараха юм, хүн зонууд дрэн-драанаа хубаалдажа абаха юм», – гэжэ байжа айлаар хэлэжэ ябадаг байгаа («техникэ» гэжэ мүнөөнэй үгэ хэлэжэ шадахагүй байхадаа, жаа үхибүүдтэл адли машина, тракторнуудыс «дрэн-дран» гэдэг байгаа). Саашань «Гэгээтэймнэй дасан шэнээр мүндэлхэ юм, алтан яачил гээшэ аргагүй гоёор наадаха юм», – гэжэ хэлэхэдээ, «гүү-гүү» гэжэ байгаад, хайшан гэжэ яачил дээрэ наадажа байдагтал хургануудаараа арбагануулжа байжа харуулха. Би мүнөө ханагшаб: хүн түрэлтэндэ үшөө таагдаагүй байһан Юртэмсын барагшагүй асуудалнуудай гэхэ гү, али эди шэдинэрэй нэгэ удхань эндэ биил хаш. Үнэн дээрээ Бурхан гээшэ бии юм хаа, уг гарбалаараа, улаан шуһаараа минии абга болохо, баарһан, ухаагаар дутуушаг Дэмбэй абгайн хэлэ амаар ерээдүйн сагта болохо байһан юумыс харуулжа, хүндэ үргэгдэһэншье хаань, түрэхэн дүү хүбүүнэйнгээ хайшан гэжэ энэ яачилыс нюусаар хадагалжа абажа ябажа (гүрэндэ, музсайдэ үгтэхэ байһан үнэтэ сэнтэ энэ хэрэгсэлыс нюужа байһандаа Цагаатай нютагай хуушан ламанар, магад, гэмдэ орохошье байгаа), эсэсэй эсэстэ, наһа барахынгаа урдахана гэртэнь (дасандань) харюулжа шадаха байһыснь уридшалан, 20-30 жэлэй саада тээһээ нютагайнгаа зондо дуулгажа байһан болоно гү?! Нээрээшье һонин даа, нэгэ иимэрхүү зонууд (Болгариин хохор Ванга хүгшэн, Яруунын хохор Молон багша, Ойхоной тулюуршаг Барнашка, тиихэдэ ородой Юродивый гэхэ мэтэшэлэн «толгой муутайхан» зонуудшье) Юртэмсын тайлбариис таажа шадажа байдаг байгаа ха гү? Гайхахаар!..

Эсэгын зондо тухатай эди шэдинь юундэ наһатай болоһон хойнонь элсэр гаража ерэшөөб гэжэ хүнүүдэй гайхалдахадань, намда, минии ханаашаар, баһа нэгэ иимэ тайлбари байдаг юм. Жэшээн, бидэ мүнөө Джампа Тинлей багша тухай булта хайн мэдэдэг болонхойбди. Энэ санаартамнай хаяханшье дахинаа хахад жэлээр Хурумхаанай аймагта даяанда һуужа байһанаа гараа. Газар дэлхэйн элшэ хүсэһөө ехээр хүртэлсэжэ (Космосхоо гээд хэлэс), Бурханай номой эди шэдинь шадал нүлөөс бээдээ ехээр шэнгээжэ гараба гэшэ ааб даа. Бүри урда сагуудта Түбэд, Монгол оронуудаар, манай энээгүүршье ехэ-ехэ ламанар хэдэн һара, жэлнүүдээр агы нүхэн соо шанга хатуу даяанда һуужа, бурханайнгаа номыс ехээр уншажа, шудалжа гарадаг байгаа. Тиимэ. Тиигэжэ байхадань, манай эсэгын хэдэн һара, хэдэн жэлнүүдтэшье бэшэ, харин хэдэн арбаад жэлнүүд соо түбэд номоёо агы нүхэн соо һуугааша ламанарта адли гэхэдэ болохо, үндэр добо, хадын оройдо гарашоод үдэр һүнигүй тооной

уншажа ябахадань (хони малаа адуулжа ябадаг зон харууһатай гартарта гараад нууха дуратай ха юм) юундэ тэрэ номуудайнь шэди хүсэ бэсэдэнь шэнгэхэгүй байхаб даа, шэнгэхээрээл шэнгэхэн байжа, һүүлдэнь тэндээ багтажа ядахадаа, булаг мэтгшэлэн досооһоонь бурьялжа өөдөө гараһан байгаа хаш гэжэ биил ханажа байгшаб.

Эсэгэ хүбэлгэн, хонюуша хүн хэн. Политикээр схэтэ хонирхохо. 1985 ондо эсэгэсэ абажа ошожо Хара далай үзүүлээ хэм. СССР гүрэниис үзүүлхэ гэжэ поездоор ото Симферополь хото хүрэтэр ошообди, Ялта хотодо 16 хоног амарһанайнгаа удаагуур, һөөргөө самолёдоор Москвагаар дайража нютагаа бусаа хэмди. Москвада зорюута 5 хоногоор тогтожо, Улаан Талмай, Ленинэй мавзолей гэхэ мэтыс харуулаа хэм. Эгээ һара тухай ябажа нютагаа бусаа хэмди. Тэрэ үсдэ 76 наһатай эсэгэмни (77-той, буряадаараа наһаа тоолодог хэн, хүнгэн хүн хэн даа), бага зэргэ эсэхэн байгаа гээшэ ха гү, гэртээ бусажа ерээд, хайхан ногоон сайгаа уужа нуухадань «Зай, аба, юун гэхэ байнаш, хэр ябажа ерээбибди, юу хонин юумэ үзөө, хараа гээшэбибди?», – гэжэ нурахаданни: «Өөрын нобшоһоо үлүү юумэн үгы байна даа», – гэжэ сэхэ руунь дуугараа хэн. Эсэгэдээ хайниис лэ хүсэхэсэ ханаһан би, иигэжэ дуугархадань, бага зэргэ урмаа хухараашыс хаа, юун гомдохобши даа, наһан соогоо юумэ гээшыс үзэхэн хүнэй иимэ тобшолол хэжэ байхада. Магад, нээрээшыс, өөрын нютагһаа, өөрын нютагай агаар уһанһаа, абари зан, арад зонһоо, амидаралай шажан мүргэлһөө үлүү юумэн энээхэн дэлхэй дээрэмнай үгы ха гэжэ наһанайнгаа эсэстэ хүрэжэ ябаһан хүн өөрынхёорөө ойлгожо абаһан байгаа!.. Яахабши тээд, энэнь бидэндэ ойлгогдохогүй асуудал болоод лэ үлөө юм бээ.

...1980-аад оноор нэгэ хонин ушар болоһон юм. Нэгэтэ үдэшлэн городто байдаг манайда хоёр тээһээ – Зэдэхээ минии эсэгэ, Яруунаһаа – һамганаймни абын аха, Рандалов Даша-Нима хоёр түрүүшынхисэ уулзашаба гээшэд. Наян наһанай хашаанда ороод ябаһан налгай хоёр үбгэжөөлнүүд нютаг нютагайнгаа хони хорьмойс яһала удаан хөөрэлдэжэ нуубад. Эсэгэмни дүлишгэ, үшөө тиихэдэ тэдэ хоёрой бэс бэсынгээ зарим үгыень ойлголсохогүй байхадань, би хажуудань, хонин зугааснь шагналсангаа, тулмачань бололсохо юумэб. Даша-Нима абга гээшэ манай эсэгэхээ 2-3 наһа аха, сэхэ томоотой хүн хэн. Тэрээнһээ саагуур аймшагтай хүзэгшэ, ямаршыс лама санартанһаа дутуугүй дасан хүрсэгээр ябуунтажа байдаг, бурханай ном, тахил, сэржэм гээшыс тон хайнаар мэдэхэ хүн хэн. Зай, тээд байтараа эдэ хоёрой хөөрэлдөөн, яахыншыс аргагүй,

бурхан шажан, дасан дуган гэхэ мэтэдэ срээл һэн бээ. Даша-Нима абгын иимэ зугаанда тон дуратай байхада, эсэгэ энээниенсэ сэхэшь дэмжэнэгүй, зугаагаа, шадаал хаа, ондоо тээшнэ абаашахаа һэдэнэ. (Совет засагтай үшөөл шанга журамдаа байһан гээшэ ааб даа, тиимэхээ түрүүшынхисэ харалсажа, хөөрэлдэжэ байһан хүнтэйгөө иимэрхүү зугаа үүсхэхэсэ түбэгшөөгөө һэн бээ). Гэбэ яабашье, эсэ-гын дутуу дундатай хөөрөөнһөөн тэрэнэй наһанайнһ намтар тухай юу хээхэнэ ойлгожорхиходоо гү, Даша-Нима абга:

– Минии ойлгожо байхада, таамнай миин бэшэ, буддын номнолой хургаалтай хат, хубараг ябаһан гүт? – гэжэ хураадхиба.

Хүнэй иигэжэ хуража байхада яахабши? Эсэгэ халта байд гээд:

– Гэбшын зиндаатайб, – гэжэ харюусаад, иигээд иимэ хөөрэлдөөгөө дүүргэс гэхэндэл, телевизорээр сэхэтэ һонирхожо эхилшэнэ.

– Гэбшэ!? – гэжэ хойноһоонь сонсонгёр дабтаһан абга, саашаа яахаяашье мэдэхээ болишоһон хэбэртэй, нам тээшэ харан байжа, – Ихэдээ урдмни лама хүн нуужа байна ха юм, – гээд, удаан дуугай болошобо. Эсэгэшье телевизор хараһан зандаа, Даша-Нима абга хүзүүнһээ эрхисэ абажа тэрээнээ татажа эхилбэ. Харан гэхээмни, абга энгэр хармаанһаа мүнгэ гаргажа, эрхитэсэ наманшалһан зандаа, эсэгийн урда үбдэгэлэн нуужа, – Би танһаа адиста хүртэхөө һананам, – гэбэ.

Хүлээгдээгүй байһан энэ ушарай гэр соомнай боложо байхада, һамган бидэ хоёр гайхалдашабабди, хоёр багахан басагадууднайшье гайхандаа һэмээхэн һэр-мэр энсэлдэжэ оробод. Мүн эсэгэшье түрүүн хайшан гэхээ мэдэнгүй байһанаа, хүзүүнһээ эрхисэ абажа, хэрэгтэй юумыень уншаһанайнгаа удаа, үнэн зүрхэнһөө өөртэнь шүтэжэ, мүргэжэ байһан энэ наһажаал хүниис адислаа юм һэн.

Би энээнһээ хойшо гэбшэ гээшэ лама санаартанай ямархан зиндаань хаб гэжэ һонирхоол һэн бээб. Тиимэхээ нэгэтэ бурхан шажан тухай хэлэгдэһэн ном соо: «Гэбшэ гээшэ үндэр нэрэтэй, түбэдөөр уншаад, бүри мүнэн ойлгодог болоһон, хөөрэлдэжэ шадаха, бээ дааһан эрдэмтэн юм. Будаадын бурхан шажанай сурталые зондо номножо шадаха, зониие зүб үзэлдэ хургахые хүсэдэг, сэдхэл соогоо буруу бодол бисалган ябахые шүүмжэлжэ, сэдхэлээ сэбэрээр абажа ябахые номнодог юм» гэжэ бэшээтэй байһыень уншаһаншье, өөрынгөө дэбтэр данса дээрэ буулгажа абаһаншье байнам.

Совет засагай унажа байха үеэр, 1990 гаран оноор, үшөө нэгэ һонин ушар эсэгэтэймнэй тохёолдоһон тухайн, ахамни намда энэсэжэ байжа хэээ һүүлдэ хэлээ агша һэн.

...Нэгэтэ, ааяма халуун зунай үдэр, наян наһаяа эдижэ ябаһан гурбан үбгэжөөнэр Петропавловка тосхоной нэгэ гэрэй углуу буланда гурбан бутылхэ улаан архи абажархинхайнууд найрлажа, энсэлдэжэ һуугаа юм хаш. Хэд бэ гэхэдэ: манай эсэгэ, аймагай түбгэ ажаһуудаг Жэмбэ ба Гэгээтэй һууриной һохор Самбу үбгэжөөнэр. Тиигэжэ һуухадаа, хажуугаарнь халамгайшаг хоёр хүбүүдэй үнгэржэ ябахада, «Хүбөө-өд, залуушуул, бидэ энэ архяа баража шаданагүйбди, нэгэ бүтылхэ үлэшөө, абахагта?» – гэбэ гээшэд. Юу байха һэм, тэдэ хүбүүд архииснь дуратайгаар абажа уугаал юм бээд. Тиихэдээ тэдэнэй хоорондо бага зэргэ хөөрэлдөөн болоо хаш. Энэ сэх халуунда үндэр наһатанай үйлсэдэ архидажа байхаарнь гайхалдажа һурахадань: «Бидэ гурбаниис мүнөөдэр энээн уруу дуудаж, таанад энэ саһаа хойшо одоо гэжэ сагааруулагдаба гээшэт гэжэ мэдээсэбэ *(вычеркнули из чёрного списка неблагонадёжных людей!)*, тиигээд лэ тэрэнээ тэмдэглэжэ һууналди дө-ө», – гэжэ урдаһаань харюусаһан. Хэд-юуд үбгэд, юу хүүнэй болоһынь һүүлдэнь һайса ойлгожо абаһан тэдэ уунхайшаг залуушуул үнэн зүрхэнһөө наһатайшуулай гарыень барижа, таалаһанһыс. Залуушуулай нэгэниинь Петропавловка тосхойнгоо шангашаг, хүйхэршэг хүбүүдэй нэгэниинь байшоо хаш, тиимэхэ тэрэ зуурандаа хажуугаарнь үнгэржэ ябаһан нэгэ хүнгэн машина тогтоожо, эндэ һууһан хэд-юуд үбгэд бэ гэжэ шофёртонь ойлгуулжа хэлэжэ, эдэ гурбыс тус тустань гэртэнь хүргэжэ үгэхэ ёһотойш, би шамайс һүүлдэнь шалгахаб гэжэ шангахан даабари үгэбэ ха. ...«Битнай тиимэхэ аяар хэзээ орой срэхээ байһан городой автобусаар бэшэ, хүнгэн машинаар гэртээ асаруулбаб», – гэжэ һогтоһоһон эсэгэмнай баяртай хүхюутэй 13 модондой зайдахи Цагаатай нютагаа срээ һэн гэжэ аха тиихэдэ намда хэлээ.

Тэрэ холын 1990-ээд оноор Совет засагай шанга гурим үшөөл һайса табигдаагүй зандаа байһан. Минии һанаашаар һаа, тэрэ халуунай сагта аймагай түбэй ноёд сайд һэшхэл үгы, хүнһөө эшэхэ-гайхахашьс үгы, срэн наһанайнгаа хашаанда орошоод ябаһан үбгэдыс яажа түб тосхондо дуудаж асарба гээшэб?! Одоо гэжэ, өөһэдынгөө сагаан «Волга» машинадаа һуулгажа урижа асаржа, урдань үбдэг дээрээ һуухын наанахана Гүрэн түрынгөө зүгһөө хүлисэл гуйжа, үнэмшэлгын саарһа гартань барюулжа, һүүлдэнь нэгэ тээхи һайхан газарта одоо тэрэ зуун грамм архитайнь хүндэлөөд, багаханһыс һаа гарай бэлэг барюулаад, гэртэнь тэрэл «Волгороо» дахинаа үдэшэхэ байгаал даа. Харин тиигэжэ байхадань, эх-даа... аймагай сээнтэрэй һогтуу хулиган хүбүүн хэнһээшье дээрэ байжа байха...

...Эсэгымни паспорт, военнэ билет хоёр мүнөөшье болотор намдаа хадагалаатай байдаг. Тэндэ, эрдэм номтой хүн гү гэжэ асуудалай табяатай байһан газарта – «безграмотный» гэжэ бэшээтэй байдаг. Харин өөрөө гараа табихадаа, тэрэ сагай «безграмотно» хүнүүдтэл адли эрхы хургаяа бэхэдэ дүрөөд табижархёогүй бэшэ, харин хуушан лата үзэгөөр гоёхоноор даа «Лыгденов» гэжэ бэшэжэрхиһэн байдаг.

Мүнөө болоходо, мэдэхэгүй, эсэгэ бидэ хоёрой хэмнай сэхэ «грамотна» хүн юмбиди? Совет засагай үедэ ном эрдэм шудалжа «дээдын эрдэмтэй болоһон» бинь гү, али Ази түбиин, Буддын философийн түүхэ номнолыс шудалжа гараһан эсэгэ гү?! Баһа мэдэгдээгүй асуудалнууд...

Абымнай 55 наһа хүрөөд байхадань һүүлшынь одхон басаганиинь түрөө һэн. Харин тиихэдэ би, 52 хоёр наһатай хүбүүниинь, 4 дахин үбгэ аба болошоод байхаб?!.. Ёонин лэ гээшэ ха хүнэй хуби заяан гээшэ...

«Мүнөөнэй совет засагай ламанар ламанууд бэшэ. Хүгшэн ламанарай үшөө бараг амиды байгаа сагта морилшоошье һаамни хамаагүй һэн», – гэжэ зарим сагуудтаа юундэб даа сухалдаадшье абадаг һэн.

Улаан-Үдын ветерангуудай больницын врачуудай «Дүүрээ!» гэжэ хэлэхэдэнь, наһаа дүүрэхээс байһан 86 наһатай эсэгээс нэгэ хоног миниингээ гэртэ хонуулжа гаргаад (һүүлшынхисень! Һүүлшынхисэ эсэгээс гэртээ хонуулһандаа би баярлажа ябадагби, энэнь хайн юм гэгшэ!), үглөөдэрынь үдэ багаар эсэгын гурбан хүбүүд эсэгээс абажа Зэдэ руугаа машинаар гараа һэмди. Эсэгэ дуу гаража шадахаа болишоод байгаа, гэбэшье үшөө юумэ ойлгоһон зандаа, хаа-яхана юумэ нурагшалхадамнай дохижо гү, али сайгаар амаа норгожо ябаа. Зэдэ голоймнай барисаа болохо Сүхтын дабаан дээрэ зүүн тээһээ гаража ерэшэхэдэмнай, баруун Шүлэг хадын зүг дээхэнүүр хабарай хайхан, улаанһаа улаан наран мэнэ-мэнэ орохоёо байжа, айхабтар гоёор тала дайдаараа туяагаа сасажа байгаа һэн. Би мүнөөшье болотор нютаг дайдаараа наранай дахинаа тиймэ хайханаар орожо байхысень хаража үзөөгүй шэнгээр һанадагби. Нютагайнгаа үндэр наһатай нэгэ хүнэй һүүлшынгээ холын харгыһаа бусажа ержэ ябаһандань баясажа гү, али наһанайнгаа һүүлшын нарыс хаража байһандань энэ хүниис һүүлшынхисень урмашуулжа, баярлуулжа байһан мэтэшэлэн, хабтагай үргэн Зэдэ голной тиихэдэ хайхан наранай элшэ доро айхабтар гоёор халпоуржа, хурылжа байгаа һэн.

Энэ үедэ эсэгэ тээшээ харахадамни, аняатай байһан нюдэнүүдынъ нээгдэжэ, нюдэндэнь галхан бии болошоод байгаа һэн. Би үшөө до-соогоо бодоод абааб: «Нютагай хүрьһэнэй элшэ шангахан лэ гээшэ ха, эсэгэмнай дорюун боложо захалханъ бэшэ аабза», – гэжэ. Харин ута харгыда бээ шангаар барижа ябаһан эсэгэ тоонто нютагайнгаа энээхэн шарайе хүлэжэ, тэсэжэ ядажа ябаһан байгаа хаш, хадаһаа – Дабаанһаа – буужа, хоёр-гурбан модошые зай ябажа үрдэсдүй байха-дамнай амиаа табижархёо һэн. Бидэ машинаа тогтообобди. Бидэнэй уйдажа байһыс мэдэһэн юумэндэл, тугаарай хайхан наран хадын саагуур түргэн хоргодожо, оршон тойронхи газар харанхы һүүдэртэ абташоод байгаа һэн... Эсэгийнгээ харгыда һаһа барашоод байхада, түрүүшээр юу хэхэсэ, саашаа ябаха үгыгөөшье ойлгожо ядаһаһан эсэгийн хүбүүд дуугай талада зогсонобди. Гэнтэ аха юушыеб һанажа, «Эсэгийнгээ ами табиһан сагыень һайн хадужа абаябди» гэхэнэйн-гээ удаагуур, машинаһаа хоёр томо түлхюур абажа «Хан-хан» гэтэр гурба дахин сохёод абаба. «Юундэ?» – гэжэ минии һурахада, «Хон-хын жэнгирээндэл адли мэдээ үгэбэ гээшэб, тиихэ ёһотой бшуу, тии-гэжэ дуулаһан шэнги байнаб», – гэжэ харюусаба.

Нютагаа ерэжэ, яажа эсэгэсэ багахан зай газарта үшөө амиды мэндэ асаржа шадаагүйдөө гэжэ бидэнэй халаглажа, хара буужа байхада, түрэлэймнэй болохо нэгэ хүгшэн: «Эсэгийн хүбүүд бү гол-хорогты, таанадай гэм эндэ үгы, эрэ хүн харгы замдаа һаһа бараха-даа муу бэшэ, һайн юм гэжэ манай монгол угсаатанай урданай үгэ бии юм», – гэжэ бидэндэ ойлгуулжа байгаа һэн. Нютагайнгаа залуу ламанарта эсэгийнгээ нүгшэһэн тухайнь дуулгахадамнай, тэрэ үсэр манай иишэ зүг ерээд байһан Далай ламын түлөөлэгшэ Рэмбүүшэ ламыс (Багшыс) залажа, хойнохиенсэ һайнаар дүүргээ һэн даа.

Эсэгэ хүнүүдыс тарнидажа, үлсэхэнэйнгээ удаагуур, үшөө эр-хээрээ адислажа байдаг һэн. Эсэгийнгээ һаһа барахаа байхаданъ би, бурханай номой ёһоор гэхэ гү даа, үргэл хэжэ, тэрэ эрхиенсэ даажа абажа ябахаб гэжэ эсэгэхээ зүбшөөл абаа һэм. Тэрээнииемни ахам-ни мэдэнгүй байшоо, һүүлдэнь эсэгийн эрхиин намда байхыенсэ хара-хадаа, «Энэшни ёһоороо намда хүртэхэ ёһотой юм», – гэжэ абахаа һэдээ һэн, тиихэдэнь би «Хожомдоош, энэшни намда мийн ерэшөө бэшэ, эсэгийн зүбшөөлөөр хүртөөд байна», – гэжэ хэлэжэ, мүнөө няг-та, наринаар абажа ябадаг хүм.

...Жаргаланта, зоболонто энэ юртэмсэдэ хүнэй наһан мүнхэ бэшэ. Ямарханаар үнгэрхэб, хэн мэдэбэ тсэд, бурханай табисуураар лэ юм бээ. Эсэгэ тухайгаа иигэжэ бэшэжэрхёод байхадаа, би ганса

эсэгэ тухайгаа бэшэ, харин үнгэрхэн Совет засагай үедэхи байдалыг гэршэлхэн муута-хайта үшөө нэгэ намтар-байдалынь бэшэхэн шэнгээр ханаха байнаб. Манай эсэгэхээ үшөөшье хатуу шанга намтартай ламанар ба бэшэшье юрын хүнүүд олон лэ байһан аабза, гэбэшье, иимэрхүү юумыс бидэнэй мэдэжэ, ойлгожо байхада үлүү бэшэл ха. Урданай юумэн ула болоод халаха ёһогүй. Үшөө бидэнэр амиды байгаа сагтаа аба, эжыгээ хүндэлжэ, үргэжэ, тэдхэмжэжэ, үгышье хаа һүүлдэнь хайнаар дурсажа, маани мэгзэм хойноһоонь уншажа гү, али дасан дуганда ошожо үргэл хэжэ ябаха уялгатай гээшэ бээбди. Эхэ, эсэгэсэ тоогоогүй хүнүүд наһан соогоо өөдэлхэгүй гэдэг. Эдэ хоёрнай амидын бурхад гээшэ ааб даа. Эхэ, эсэгэсэ хүндэлэнгүй, тэдэнээ хараажа, хэрэлдэжэ байха хаа (ай, бурхан, наншадагышье үхибүүдын байдаг бэшэ аал), дасан, бурханда шүтэжэ, мүргэжэ ябаһанай хэрэгын би юм гү юрэдөө? Энэ дээрэ бэшэхэн юумэн соогоо иигэжэл хэлэхээ ханаа һэм даа...

*...Хүндэ хайниие хайхан наһандань хүсэгты,
Хожомдожо хэзээ халаглажа бэшэ,
Алтан сэдхэлын амиды байхадань сэгнэгты,
Алдаһан хойноо гэмшэжэ, голхоржо байнгүй!
Бурхандаа, тоонтодоо наһан соогоо шүтэгты,
Доройтоод байхадаа домогложо бэшэ,
Хүүгэдээ хайнаар хүлдэ орохоһоонь хургагты,
Хүгшэрхэн хойноо хара буужа, халаглажа байнгүй!*

* * *

*...Эсэгийн нэрыг нэрлүүлжэ,
Эрын солые үргэжэ ябахаһаа үнэтэ юумэн
Энэ дэлхэй дээрэ би юм аал?!
Арад зонойнгоо ашата буянгын харюулжа,
Ашаа ехэтэ заяаень дүүргэжэ,
Алдар нэрээ оложо ябахаһаа
Үлүү юумэн би юм аал?!*

2004 он

«БҮРГЭД НЮДӨӨР ШЭНЖЭЭ БОЛ...»

Дуута-суута бурыад тала. Хурьган арсын, сагаан далиин хангал-тама үнэрөөр анхилһан ая гангын орон...

Ая гангын орониис магтан дуулахадаа, бурыад арадаймнай солото хүбүүдэй нэгэн болохо, бэрхэхээ бэрхэ поэт Дондог Улзытуев «Бүрин-Хаанай хормойдо» гэхэн ном соогоо иигэжэ шүлэглэн бэшээ хэмнай:

*Бүрин-Хаанай оройһоо
Бүргэд нюдөөр шэнжээ бол...
Тоонотойхон гэрэйнгээ
Торгон хибэс олбог дээр
Тобойлдон хууһан үбгэдтэл
Толгой нюсэгэн гүбээнүүд...*

...Бурхан нээрээһээ бии ха гү? Али Бурин-Хаанай эзэнэй үршөөл хэн гү? Юрэдөөл, 1932 ондо Худагын голдо нэгэ адха алтан шорой адхажархёо хэн хаш. Тиигэжэ урин хабарай газраа хүрэжэ ерэшөөд, ургы сэсэгэй халбаржа, тэрэнгийн сэсэгэй задаржа байха хайхан үс сагта, юрын малшан бурыад айлайда һонор дорюун хүбүүн түрэхэн гэшэ. Хүбүүнэй эсэгэ Доржо гэжэ нэрэтэй байгаа. Сандаг гэжэ нэрэ абаһан багахан хүбүүн удангүй үхибүүгүй байһан Базар Цырма хоёрто үргэгдэжэ, үнэр баян энэ бүлын үринь боложо, хожомой сагта хоёрдохи эсэгэ болоһон Базарай нэрыс нэрлүүлжэ, дээрэ үргэжэ ябаха хуби заятай байшоо.

Эндэ хэн тухай хэлэгдэнэб гэхэдэ, хонгор залуу хорёодхон наһанһаа эхилжэ, үстэн нүхэдһөө онсо илгаржа, урагшаа гаража шадаһан, наһан соогоо үндэр тушаалнуудыс эрхим гэгшээр даажа ябаһан, Доржо, Базар эсэгэнэрээ, тоонто нютагаа, Зэдэ голоо үргэн сэхэ Бурыад орон соогуураа суурхуулжа гараһан Сандаг Базарович Жаргалов тухай. Дайнай үсын жэлнүүдһээ нааша абаад үзэбэл, республика соогоо хүдөө ажахын талаар шалгаржа шадаһан хүбүүд гэбэл, Яруунада – Банзарон, Сэлэнгэдэ – Ванкеев, Зэдэдэ – Жаргалов гээд лэ байна хаш.

Жаргалов... Зэдэ голдоо «Жаргалов» гэжэ алдаршаһан минии дурдааша энэ герой хэды дээгүүр тушаалтайһыс байһан хаа, ёһорхохо барихыс мэдэхэгүй, дулаахан дотортой, аха зониис хүндэлхэ, залуушуулда эсэгэ мэтээр хандаха, үлүү үгэдэ огто дурагүй, амарха

гээшье мэдэхгүй, хайшан лэ гээ хаа, хүндэ туһалхаб гэжэ оролдожо ябадаг хүн байһан юм гэжэ олон зон хэлэхэ байха. Бэлиг сэхтэй зоной наһан богони байдаг гэжэ хэлсэдэгынэ зүб ха. Сандаг Базарович амиды мэндэ ябаа хаа, эгээ мүнөө 65 наһанайнгаа ойс тэмдэглэжэ, үндэр тушаалһаа буугаадшые байгаа хаа, нэгэ тээ нэгэ ажал хэжэ, үхибүүдэйнгээ амжалта, ажалаарнь омогорхожо, ашанар зээнэртээ аятай зохид үбгөө боложо ябахал байгаа.

«Хойто зун эсэгымни 65 жэлэй ойдо зорюулагдаһан Жаргалавай нэрэмжэтэ республикымнай хүдөөгэй сэх нааданууд болохо. Ши уран зохёолой харгыда орожо байгаа хадаа нэгэ сэхэн, зохид статья энээндэ зорюулжа бэшэхэ ёһотойш», – гэжэ үшөө нёдондо Сандаг Базаровичай сэх хүбүүн, Александр Сандыкович намда хэлэһэн юм. Дээдэ-Үшөөтэйн хургуулида хурахаһаа нааша танил байһан минии нүхэр, олондо мэдээжэ боложо байһан эрдэмэй кандидат, энэ үбэл хайратайгаар саһаа урид гэнтэ наһа барашаһан. Нүхэрһөө иимэ даабари абаһан би юу хээхэниие бодомжолжо, хэзээ тэрэ Жаргалавай нэрэмжэтэ сэх нааданиинь соносхогдогшо ааб гэжэ хабарһаа нааша хүлежэ ядахадаа, өөрөө республикын спорткомитет ошожо хурахадамни: «Яхыншые аргагүй, энэ жэлдэ шадахагүйбди, мүнгэ зөөри үгы», – гэжэ ойлгуулба гээшэ. Ойлгосотой. Гэбэшье, наһа барашаһан нүхэрэйнгөө даабариис дүүргэжэ, Сандаг Базаровичай 65 жэлэй ойдо зорюулжа бэшэхэ гэхэн юумэсэ бэшэхэл гэжэ шиидэбэб. Сугтаа ажаллаһан нүхэдын, үнинэй таниха, мэдэхэ журналистнууд энэ зундаа Жаргалов тухай хайн дурасхаалта статьянуудыс бэшэхэ байха гэжэ ханахадаа гү, үндэр тушаалта ажал, райкомдо, обкомдо ажаллаһан нүхэд тухайнь дурдангүйгөөр, энэ хүнэй досоо талыс барижа харуулха байна гэжэ шиидэхэдээ, эртүүр, нютагаараа айлшалажа ябахадаа, Сандаг Базаровичай гэр бүлэтэй уулзахаяа Петропавловка тосхоной нэгэ шэнэ үйлсэ барин ошобо гээшэб. Энэ үйлсэмни Жаргалавай нэрэмжэтэ үйлсэ байшаба. Үргэн томо гэрэй ханада: «Энэ гэр соо Петропавловка тосхоной алдар солото хүн, олон жэл соо партиин райкомой нэгэдэхи секретаряар хүдэлһэн С.Б Жаргалов ажаһууһан» гэжэ алталмал үзэгүүдэр һиилэгдэһэн самбар хадаатай байна. Хорёо соо – сэбэр. Гэртэ ороходомни (түрүүн телефоноор хонходолсоһон хадаа), харабтар нюдэнэй шэлтэй, дунда зэргын бэстэй, наһанайнгаа амаралтада гаранхайшыс хаа, яб гэмэ хүнгэн зандаа, хургуулида хуража байхадамни, намда ород хэлэ, литература зааһан Елена Норбоевна угтаба. Багшатаяа хөөрэлдэжэ яһала хуубабди. Юундэ эрэһымни мэдэхэ байһан хадаа Елена Норбоевна

зургаан үхибүүдэйнгээ эсэгэ тухай, аяр дүшөөд жэл соо аятай зохи-
доор ажаһууһан наһанайнгаа хани нүхэр тухай дуратайгаар хөөрөжэ
эхилшөө һэн.

...Бүрин-Хаанай шанха урда хормойдо Худагын гол (Худагын
тала, хүнды гээдшыс хэлсэдэг) гэжэ үргэн сэхэ нүсэгэн дайда бии
юм. Сохом дайнай үсын сагууд болотор энэ голдо багахан ажахы
– артель байһанаа, һүүлдэнь Инзагата тосхонтой ниилэжэ, «Ком-
мунизм» колхоз боложо хамтарһан байна. Мүнөө энэ талада малай
нэгэ хэды байраһаа ондоо юуншыс үлөөгүй. Арбаадтайхан Сандаг,
айлай ганса хүбүүн, эрхэ бэрхын тэнсүүриис алдангүй ургажа захал-
баншыс, баруун зүгэй шанга байлдаанай эхилшэхэдэ, эжытэсэ хоюу-
лан үлэжэ, одоо халуун шулуу долёожо, хатуу хара ажал хэжэ, хүшэр
хүндэ үдэр хоногуудыс һубарюулжа эхилээ. Уданшысгүй эсэгынгээ
«дайнда алуулба» гэхэн үнэмшэлгын саарһа абахадаа, бүришыс ша-
хардуу байдалда оробод. Яахабши тээд, тэрэ сагаар иимэрхүү юумэ
үзэжэ байһан айл хотон олон байгаа, арбаадтайхан наһандаа ябаһан
олохон хүбүүд абынгаа һуури эзэлдэг байгаа. Яаба хээбэшье, Сан-
даг Худагынгаа эхин шатын һургуули дүүргэжэ, эндэхээ гушаад мо-
доной газарта оршодог Дэрэстэйн долоон жэлэй һургуулида ябажа
эхилбэ. Хара багаһаа нааша хатуу журам һургаалтай байһан, на-
наһанаа хүсэлдүүлхэ, бариһанаа бэхижүүлхэ абьяас зоригтой Сан-
даг эрдэм һуралсалайнгаа харгыс улам үргэлжэлүүлжэ, 1949 ондо
Улаан-Үдын педучилищида орожо, 4 жэлэй һургуулиис 3 жэл соо
дүүргэжэрхёд, Доржо Банзаровой нэрэмжэтэ багшанарай инсти-
тудай физико-математическэ факультетдэ орожо, тэрэнээ эрхимээр
дүүргэһэн байна.

Оюутан ябаха үсыс хүнэй наһанай эгээл һайхан хаһа гэжэ дэмы
хэлсэдэггүй. Залуухан сэбэр Сандаг хүбүүн педучилищида һуража
ябахадаа, түрүүшын дуранай охиндо эзэлэгдэжэ, мүн лэ багша бо-
лохо гэжэ ябаһан залуухан сэбэр, хүхюун дорюун, хатар хүгжэмдэ
дуратай Загарайн аймагай Онохой-Шэбэр тоонтотой Елена баса-
гантай танилсажа, дурлалсажа, уданшысгүй наһанайнгаа харгыс
нэгэдүүлжэ, бүхэ бэхи гэр бүлэ болоһон байна. Түрүүшын хүбүүн
Саша 1954 ондо түрөө.

«Сандагни сэхэ эртэшэ һэн. Хэзээ заяанда үүрээр бодошоод, но-
моо нилээд үзэжэ абаһан, сайгаа шанаһан хойноо намаяа һэрээдэг
һэн», – гэжэ Елена Норбоевна нүхэр тухайгаа урин дулааханаар,
нюур шарайень адаглахада, тэрэ холо сагай хаһыс мүнөө нүдэнэйн-
гөө урда хаража байһандал, гунигтайгааршыс гэхэдэ болохо, хажуу-

дань хууһан намайс мартажархёод, өөрөө өөртгэсэ дуугаралсажа байһандал хөөрөжэ хуугаа һэн. Нүхэрэйнгөө хургуулиһаа гү, хүдөө талаһаа гү, хото городһоо гү – хэзээдэш, хүнийн хахадташыс бусажа ерэхэдэ, дулаан гэр, халуун эдсэн, хүхюун сэбэр үхибүүд гэртэшни угтажа байха. Эрэ хүндэ ондоо юун хэрэгтэйб даа!?

Сандаг Жаргалов Дээдэ-Үшөөтэйн долоон жэлэй хургуулийн директорээр 1955 ондо томилогдоһон байна. Саашанхи наһандаа хэдэн арбаад жэлэй турша соо үндэр-үндэр тушаалнуудта томилогдожо ябаашань энэл саһаа, энэл нютагһаа эхитэй.

«Ямар хургуулиис Сандагни даажа абаа гэжэ һананаһ? Ой-ё-ёо! Мүнөө һанахада, энсэдэтэйшыс, һониншыс байна. Үмхиржэ, һалажа байһан 2-3 гэрхэнүүд. Тэдэниис хуу заһаба, шэнэлбэ гээшэ. Тиихэдэ Инзагатын үхибүүд интернадта байжа һурадаг байгаа. Эдэ үхибүүдыс аха мэтэшэлэн (эсэгэ гэхын аргагүй – Сандаг өөрөө залуу байгаа) хаража, оро дэбисхэрһэнь эхилээд, эдихэ уухыень хуу бэлдэхэ. Хургуулийнгаа үхибүүдтэ гэжэ бани барюулба. Тиихэдэ бүхы тосхондо зайн гал гэжэ байгаагүй. Сандаг Базарович өөрөө физик мэргэжэлтэн хадаа движок ябуулжа, хургуулидаа зайн гал оруулба гээшэ. Ялаа-салаа болошоһон хургуулидамнай хүнийн хахад болотор үхибүүд хүхилдэжэ, энэ тэрэ наада, концерт гэхэ мэтэшэлэн болохо. Бүхы нютагай зон һаруул хургуулидамнай сугларшаха; хургуулияа тойруулжа үхибүүдтэсэ харгана модонуудыс тарибабди. Хоёрхон жэлэй туршада аймаг соогоо түрүү һуури эзэлжэ шадаабди», – гэжэ байжа түргэн дуугардаг Елена Норбоевна хөөрөжэл һууна.

Харин залуухан багша Елена Норбоевнагай туһа, габьяа эндэ нилээдгүйхэн байһан гэжэ тэмдэглэсбди. Юуб гэхэдэ, хото городуудһаа холо оршодог хүдөөгэй буряад тосхоной үхибүүдыс ород хэлэндэ хургажа, ород ба дэлхэйн агуусхэ литературатай, үндэр поэзитай танилсуулхаһаа гадна, хүгжэм дуунда, хатар-ёохорто хэшээлнүүдэйнгээ һүүлдэ, янгинама хүйтэн ута хүнинүүдэй үедэ хургуулияа дулаасуулжа, пэшэндэ сусалнуудыс шэдэхэ хоорондоошыс хургадаг байгаа.

Эрмэлзэл сэхтэй, хургуулийн бэрхэ директор С.Б. Жаргалов аймагай ноёдой нюдэндэ торожо, «Коммунизм» колхоздо (тэрэ үедэ «Эрдэм») парторгоор томилогдобо. Эндэ нэгэ жэл ажаллаһанайнгаа удаа партиин райкомой секретаряар һунгагдаба. Уданшысгүй Дээдэ-Үшөөтэй тосхондоо һөөргөө бусахадаа, Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ колхозойнгоо түрүүлэгшэ болоод хүрэжэ ерэшбэ.

Урда тэнь гансал хургуулийн шабинарта анхаралаа табидаг байһан Жаргалов, мүнөө аймаг соогоо эгээ тулюур, эгээ хойхонуур

ябаһан ажахые яажа хүл дээрэнь гаргахаб, яажа юрын малшадта, хаалишадта туһалхаб гэжэ үдэрэй ханаан, хүнийн зүүдэн болошобо. Арбаад жэлдэ эндэ түрүүлэгшээр ажаллаһан Жаргалов энэ тосхо-ниис танигдахаар бэшэ болгоо. Дээдэ-Үшөөтэй тосхон үргэнөөрөө хоёр дахин томо болоо. Аймаг соогоо эгээ түрүүшын хоёр дабхар буряад дунда хургуули баригдажа, бүхы үргэн Зэдэ голой буряад үхибүүд 1960 гаран оноор эндэхи интернадта байгаад хуража эхилээ (тэрэ үедэ аймагай түб Петропавловкада нэгэ ород дунда хургуули байгаа гэжэ тэмдэглэе). Соёлой үндэр томо шулуун ордон, үргэн сэхэ стадион, үдхэн мододоор шууяһан сэсэрлиг гэхэ мэтэшэлэн, тооло-хо болоо хаа, олон даа. Малай хэды олон фермэ баригдаа гэшшэб! Үндэр ургасатай үргэн сэхэ таряалангай газарнууд, сабшалан нуга-нууд... Машина, техникэ, гараж, амбаарнууд... Энээхэн богонихон хугасаа соо Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ колхоз ганса аймаг соо-гоо бэшэ, мүн республика соогоо хонин хүрэгэй талаар эгээ түрүү хуурида гараа юм.

1968 ондо С.Б. Жаргалов Зэдын аймагай гүйсэдкомой түрүүлэг-шээр, удаань, 1974 ондо, партиин райкомой нэгэдэхи секретаряар хунгагдажа, наһа баратараа шахуу ажаллаа.

Сэхыень хэлэхэ болоо хаа, С.Б. Жаргалов энэ үндэр тушаалдаа ходоодоо хайн хайхан хуужа хуугаагүй. Хүн гэшшэ түмэр, шулуун бэшэ – эсэгдэхэ гэжэ байха. Нэгэтэ ажалайнгаа жолоос Жаргалов бага зэргэ хула табяал хаш (ажалдаа эсээ гэсэл даа). Үшөө зүбөөр хэлэхэ болоо хаа, наяд ондоор гүрэн доторнай ойлгогдохоор бэшэ, шэнэ хубилалтануудай боложо эхилшэхэдэ, үнэн сэхэ ябаһан ком-мунист С.Б. Жаргалов олон юумэ ойлгожо эхилхэдэ гү (али буруу-шаахадаа?), олон жэлдэ партиин обкомой гэншүүн ябаһан тэрэ зарим сагуудта энэ-тэрэ шалтагаан барижа, обкомойнгоо суглаанда ерэжэ үгэхэгүй, үгышье хаа, дээдын тушаалтай ноёдуудтай хэрэлдээдшье абахань олошорһон байна. Тиигэжэ нэгэтэ нүхэр Жаргалов тушаал-хаа буулгагдашаба гэшшэ. Зүгөөр гүрэн доторнай, газаамнай ондоо-хон саг буужа ерээд байгаа ха юм даа. Арад зон хайн дураараа, өөһэдөө дээдын энэ-тэрэ тушаалнуудта хүнүүдые дэмжэдэг боложо, үнишье болонгүй, Жаргаловые ород, буряад, хасаг, татарнуудшье, Зэдэ голой бүхы яһатан арад нэгэн дуугаар шахуу һөөргэнь, хуушан ажалдань хунгажархёо.

Жаргаловай гэр бүлэ тухайнь, Сандаг Базарович өөрөө хэр зэр-гэ гэрэй эзэн, эсэгэ байгаа гэжэ хурахадамни: «Шангашаг журамтай эсэгэ байгаа. Үхибүүдтээ хара баһаань хара ажал хүүлэжэ хургахаяа

оролдодог, гэр соогуураа, газрагуураа хүн бүхэн өөр өөрын ажалтай байха. Энэ үдэр хэн хэр зэргэ номоо үзэхэб, юу хэхэб, хайшаа ошохоб гэжэ бэшээтэй саархан ханада няалдтай байха. Үхибүүднай гоё хайхан хубсаха гэжэ мэдэхэгүй тооной байгаа; юрын ажалшадтай үхибүүднээ Сандагни тэдэнэ илгаруулха дурагүй нэн. Гэбэшье үхибүүдэйнгээ хуралсалаар сэхэтэ хонирходог, тэдэнэртэйгээ хөөрэлдэхэ, багадань наадаха дуратай агша нэн. Гэр бүлөөрөө голой эрьс, тала, ой ошожо амархаяа сэхэтэ оролдохо. Тсэд сүлөө сагынь ходо дуталхада даа. Хонон үнжэн загаха барихаяа ошохо, агнуури хэхэ сэхэ дуратай. Багаханшье сүлөөгэй гарахада, Сандаг тэрэ дороо ном баряад хуушадаг нэн. Ехэнхидээ классика, философско удхатай номуудта дуратай байгаа. «Роман-газета» гээншье жэл бүхэндэ захижа, бараниеншье шахуу уншажа дуушадаг нэн. Үхибүүдтээ ном уншуулха, хүгжэмдэ хургахаяа оролдохо. Лиля, Баир, Люда гурбамнай хүгжэмэй хургуули дүүргэһэн. Жараад оноор мэдээжэ байһан хүгжэмшэн, композитор Ким Раднаевта гурбуулан хураа. Сандаг спортодо сэхэ дуратай нэн. Наһатайшье болоһон хойноо, бүри хаяхан болотор, үглөөнэй 6 сагта бодожо, зэргэлээд байһан стадиондо ошожо гүйдэг нэн. Бишье нэгэ үсэр гүйдэдэг байһанаа, хабиргаа хуха унаһанайнгаа удаа болёо хэмби», – гэжэ Елена Норбоевна эсээн байжа хөөрэнэ.

Зүб даа. Елена Норбоевна бидэ хоёрой хөөрэлдэжэ хууһан таһалгада потологһоо пол хүрэтэр шахуу номууд, номууд... Үхибүүдын булга дээдэ хургуулитайнууд. Лиля, Люда хоёр – врачнууд, Саша, Лида хоёр – багшанар. Харин одхон Баяр хүбүүнийн эсэгынгээ харгыгаар ябажа эхилэнхэй. Эсэгэдээ адли, тэрэл Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ колхозой түрүүлэгшэ болоод, мүнөө ажаллажа ябана.

Елена Норбоевна тоолошогүй олон грамотануудые, ондоошье данса документнуудые стол дээрэ асаржа табина. Олон медаль. Тэдэнэй тоодо Монгол Уласайшье медальнууд бии. Гурбан орден. С.Б. Жаргалов партиин обкомой гэшүүн, республикынгаа арадай депутат ябаһан гэжэ нэмэс. Мүнөө Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ колхоздо Жаргаловай нэрэмжэтэ үйлсэ бии юм. Мүн Петропавловка тосхондо иимэ нэрэтэй үйлсэ бии гэжэ би дээрэ дурдаа хэмби. Энэл тосхондо республика соогоо эгээ томонуудай нэгэн болохо КСК-да Жаргаловай нэрэ олгогдонхой. Миний ханахада, энэ хүндэ гоё хайхан шулуугар хүшөө бодхоогдохонь үлөөд лэ байна хаш. ...«Хүнэй нютагта нэрээс орхихо, өөрынгөө нютагта яһаяа орхихо» гэхэн арадаймнай эсээн мэргэн үгэ бии. Холо наагуур нэрээс суурхуулһан С.Б. Жаргалов аймагайнгаа түб хууринда хэды гоё хайха-

наар хүдөөлүүлэгдэхэ байгаашье хаа, түрэн тоонтоёо бусажа, хабтагай Худагын талада, элинсэгэйнгээ буусада яһаяа орхихон байна.

... Буурал сагаан талаяа бүргэд нюдөөр шэртэжэ байдаг Бурин-Хаан баабаймнай, магад, эгээ мүнөө энгэр хойморойнгоо нэгэ буланда адха алтан шорой адхажа байгаа аалам?..

1997 он

ҮЕ САГАЙ СУУРЯАНУУД, АЛИ ҮГЫ НАА, ХААНАНАА ЕРЭНЭН, ХАЙШАА ЗОРИНОН ХЭД ГЭЭШЭБИБДИ?!

1. НЮТАГАЙ ШАРАЙ

Хүн бүхэндэ түрэн, тэнжэн, хүл нюсэгөөр харайһан нютаг нутаһаа үнэтэй, сэнтэй юумэн байдаггүй ха. Халташье хаа, хоёр-гурбан хоногооршье, түрэл нютагайнгаа агаараар амилжа, тунгалаг хайхан уһаарнь ундалжа, үнгын сэсэгээр долгилһон үдхэн ногоон соогуурнь умбажа, аха дүүнэртэйгээ, анда нүхэдтэйгөө амар мэндэсэ хэлсэжэ, хэрэгтэй сагтань хаа яа хатуу харышье барижа, хамаагүй, худал үнэн, хөөрүү шог зугаашье дэлгэжэ һөөргөө хото городоо бусахада, бэс махабад ямараар амараад, сэнгээд байдаг гээшэб. Хүндэ ондоо юун хэрэгтэйб?!

...Арбаад жэлэй саада тээ нютагайнгаа үбгэд, хүгшэдтэй уулзажа, хөөрэлдэжэ, урданай бууса, байдалай тэмдэгүүдтэй карта (географическэ картада адли) зохёожо бүтээгээ һэм. Энээн тухайгаа «Дүхэриг» газетынгаа уншагшадтай хубаалдаа һэм. Юуб гэхэдэ, иимэрхүү урданай бууса, байра тэмдэгүүдтэй карта гээшье би ондоо хаанашье хаража үзөөгүйб, тиимэнээ үбгэд хүгшэдтэй үшөө амиды мэндэ байгаа сагтань ондоо нютагуудааршье тиимэ юумэ бүтээгээ һаань, үхибүүдтэмнай, өөһөдтэмнэйшье хэрэгтэйл байха һэн ха гэжэ һанаһан байгааб. Халаг, үшөө тиихэдэ дан лэ һаа оройтооб гэжэ һанаа һэм, харин 20-30 жэлэй саана һаа, о-даа, ямаршье сэхэ юумэ бэшэжэ, мэдэжэ абамаар байгдаа гээшэб. Яахабши тсэд, дүүрэн юумэн дүүрээ, ондоо хэншье маанадта урданай түүхыс хэлэжэ шадахгүй, – хуу барандаа хурьһэтэ газарайнгаа хара шорой уруу ороо...

Тиибэ яабашье, шадаха зэргээрээ зохёһон тэрэ картамни мүнөөшье нютагай һургуули соо бии агша. Болоо, болоо гээшэ! Урда сагуудта ами амьяаран байршадаг отог буряад зоной бууса бай-

рань хаана байгаа, ямар уг унгийн, хэн юунэй таардаг байгаа, ямар хада уулануудаа тахижа шүтэдэг байгаа гэхэ мэтэ һонин-һонин, мүнөө болоходо нютаг зонойнгоо бултааран нэгэ газарта сугларшоод мартагдажа байһан юумыень һэргээхэ, һануулхаа оролдоо һэм. Үнэхөөрөөшье, үни галабта мартагдаһан, мүнөөнэй зондо мэдэгдээ танигдаагүй элдэб һонин нэрэтэй газар, уһанууд байха байгаа һэн. Тээд тиймэшье байнгүй яахаб; зунай сагта тэрээхэн хуурай добо өөдөө зөөжэ, үбэлэй срэхэдэ һөөргөө доошоо, голдо буужа байршажа, үс наһан соогоо, үглөөнһөө үдэшэ болотор хажуудахи хада уулаараа хони малаа адуулжа ябаһан ажалша-малша, хурса хорон нюдэтэ буряад арад зон, тойроод байһан багаханшье добо, дабаа, хонхосог жалга, горхо худал – бултыень илгаруулжа шадан, энэ тэрэ, өөһэдтэн лэ мэдэгдэхэ нэрэнүүдые үгэжэрхинхэйнүүд байһан. Эндэ нэгэхэн жэшээ дурдаһуу. Мүнөө үсын манай нютагай зоной мэдэхэ Тэбдэгчэ гэжэ нэрэтэй ута хүндын байжа байхада, урдань тэндэ ажаһуужа байһан наһатайшуул тэрэ багаархи жалга, худалнуудыень үшөө арба гаран нэрээр нэрлэжэ байгаа һэн. Энэ хүндын нэгэ тээнэ энсэдэтэйшгэ, һонин «Чавганцын духо» (Шабгансын духа) гэжэ нэрэтэй газар байха юм гэжэ нютагайнгаа наһажаал хүгшэнһөө тийхэдэ бэшэжэ абаһан хадаа, 4-5 жэлэй саада тээ һэн хаш, би зорюута тэрэ байрыень олохо һанаатай эмээл морёор Цагаатайн гол өөдөө арба гаран модоной зайда ошожо, Тэбдэгчын хүндые үгсэн уруудан байжа бэдэрээ һэм, тээд, оложо шадаагүй һэм даа. Ондоо энэ хамарыс (мини бодоошоор, шабгансын духадал адли түхэлтэй хамар хадын шэлэнһээ доошолжо ороһон байха) мэдэхэ, таниха хүн мүнөө нютагтамнай үгы. Али, магад, ондоо нэгэ удхаар иимэ нэрэ эндэ олгогдоһон байгаа ха гү? Юуб гэхэдэ, мүнөөшье нютагтамнай ажаһуудаг дунда наһанай нэгэ хүнэй һүни оройшог Тэбдэгчээр ябажа ябаһадань, зүргэ харгын тээ дээрэхэнэнь толгой дээрээ сагаан пулаадтай хүгшэнэй зогсожо байһань элээр нюдэндэнь харагдаһан гэдэг. Харин энэ хүндын шанха оройдонь, Цагаатай Үшөөтэй нютагуудай барисаа болохо хилэ дээрэ, үни холодо хэн нэгэнэй хабтагай томо шулуун дээрэ маани мэгзэм сохижо бүтээһыень (нэрээ мүнхэлһыень!) мэдэхэ хадаа, тийхэдэ би ошожо оложо, һонирхон байжа хаража, өөрөөшье маани уншажа байжа гороолоо һэм тэндэ.

Иигэжэ байжа нютагаа шарайшалжа ябаһада гоё бэшэ гү? Саанаһаа, үнэнхэ сэдхэлһээ жэлэйнгээ амаралтыс һайса үнгэргэһэйб гэжэ наһан хүндэ, тэрэ Шара далай гү, али Хара далай тээшэ харайһань тиймэшье сэхэ хэрэгтэй ха гү?

2. КЕРЕКСУРЫ

Зүгөөр энэ удаагуур би нэгэ ондоо юумэн тухай бэшэхээ ханаа хэм. Тийхэдэ, тэрэ нютагайнгаа карта зохёожо, дүүргэхэ тээшээ боложо байхадамни, энэ тэрэ хүнүүд тэрээгээрни хонирхоод халадаггүй юм хэн. Нэгэтэ намһаа дүү, залуушаг Дугар-Сүрэн Очиров хаража байгараа: «Энээхэн «Обоной хүндын» хаяадахи археологида хабатай тэмдэг юундэ үгы юм?» – гэбэ гээшэ. Би гайхашабаб. «Тиимэ юумэн тэндэ бии юм гэжэ ши хаанаһаа мэдээ юмши? Шамһаа байха, нютагаймнай наһайтайшуулай нэгэнииньшье намда энээн тухай дуугараагүйл», – гэбэб. «Байхаараал байха, ошожо харуужамди. Залуу ябахадаа тэндэ малай хото барижа байхадамнай, Рампилов Дамба абгай маанадта хөөрөжэ, харуулжа үгөө хэн», – гэбэ нүгөөдэмни.

Нэгэ хэдэн хоногой үнгэрхэн хойно ошобобди хоюулан тэрээн уруу. О-о, юу намайе хараа гэжэ хананат!? Нээрээшье, дан лэ хаа иимэрхүү юумэндэ хонюуша хүн ха гүб, юуб гэхэдэ, мэдэдэгби, минии хонирхожо байһан юумээр хүн бүхэн хонирхожо байдаггүй гэжэ. Зарим нэгэн нютагайшье зон иимэрхүү юумэн тухай һүүлдэнь зугаалжа байхадашни, балайшье тоохогүй. Тээд яахабши, хүн бүхэнэй хонирхохо юумэн ондо ондоо гээшэ ааб даа.

Нээрээшье, «Обоной хүндын» адагтахи олон тоото обор-тобор шулуунууднай (урда тээнэ оло дахин хаража ябаһан, бартаатай муу газар гэжэ ханахаар бэшэ байһан) хэзээ заяанда хэд-юун зоной зохёожо обоолһон, хэнэйшье мэдэхээр, лаб лэ археологида тон хамаатай тэмдэгүүд болошобо гээшэ! Хоюулан энээхэн добо, хүндые удаан зубшан ябабабди, тиигэжэ сохом долоон томо хүүр-могилнуудые олобо хабди. Хаанахи, хэзээнэй, хэды мянган жэлэй саанахи хүүрнүүд хаб гэжэ байжа тоосолдонобди. Биинь: «Эдэшни лаб лэ гуннска (хүннскэ гү?) хүүрнүүд байха», – гэжэ Дугар-Сүрэндөө ойлгуулнаб. Эдээн сооһоо нэгэниинь булганһаан томо, нэгэ томо гэрэй һууридал адли аад, үндэрөөрөө сохом хоёр метр боложо харагдана (анхан сагтаа үндэрөөрөө ямар байгаа хаб?). Эндэ сохом эгээ ехэ зиндаатай, магад, тэрэ үни холодохи зонуудай хааниинь, али удамаршань (вождь) байжа байһаниинь магадгүй. Бэшэниинь багашаг, зарим нэгэниинь газарһаа арай дээрэ ойлгогдожо харагдаха юм. Тээд эдэ шулуунууд юундэ минии оло дахин хаража үзэхэн (Этнографическэ музейн газаа, Ивалгын Табхарай хажуудахи, мүн Улаан-Үдэхөө Зэдэ руугаа ошожо ябахада Сэлэнгын аймагай тахиланта Эмгэй хадын хаяадахи, мүн хүршэ Үшөөтэйн голдохи) гуннска могилнуудһаа ондоо гээшэб гэжэшье бодоном.

Зүб даа, нютаг голой зон гээшэ энэ тэрэ газарнуудта нэрэ үгэхэдөө, миин лэ тэнгэриһээ абаад үгэжэрхидэггүйл байгаа. «Обооной хүнды» гэжэ нэрэнь одоо гэжэ орой уруугаа энэ удаагуур Дугар-Сүрэн бидэ хоёрто элирэгдэбэ. Эндэ Обоо, сэхээн Обоо! Ньюу-сынъ таажа шададаг хаа?.. Нютагай зон, хүгшэшүүл юундэ тээд урдань намда энээн тухай хэлэдэггүй байгаа гээшэб, гайханам? Али уни галабай юумэн хадань хүн тоохоёошье болижо, мартагдажа байгаа гү? Али хорюултай байгаа гү?!..

Эндэ хараһан үзэһэн тухайгаа наһажаал зонтой хубаалдахад-амни, Дондог Цыбикжапов үбгэжөөл: «Хүба-ан, энээнһээш гадуур тээ саанаханань, Хотогорой Байсын зүүн хаяада, мүн горхоо дахаад хойшолходо, Жамбал хашаанда гээд тиимэрхүү хүүрнүүд байгша хэн», – гэбэ гээшэ. Би тэрэ дороо ошожо тэдэниенъ хараал хэн бээбэ. Зүб, хайса ойлгожо харахада, багахануудшье хаа, үшөө 4-5 урданай багахан хүүрнүүдые обёоржо абааб. Баһа һониниинь гэхэдэ, бага наһандаа гэртэхинтэйгээ Хотогорой малай байрада байхадаа, хэды дахин энэ багаар хони адуулжа ябаһан гээшэбиб, хэды уһандань ойможо, үбһэ сабшажашье ябагдаа хэн, тээд нэгэтэшье сэхэ зоной: «Эндэ урда сагай хүүрнүүд бии юм, ойлгожо, мэдэжэ байгаарайгты», – гэжэ хэлэжэ байхыень дуулаа, үзөөгүй хэм. Нээрээһээ һонин. Тээд сэхээр анхаржа, һонирхожо хараагүй хүндэ (эрдэмтэд, археологууд бэшэ хүнүүдтэ), хээзэб даа уни холодо сабшалан уһалжа байдаг луговодуудай гү, али бэшэ ондоошье зоной голһоо энээн уруу шулуу зөөжэ обоолжорхихон газар гэжэл һанаахаар байгдаа хэн.

Улаан-Үдэсэ бусахадаа Соёлой министерствын Түүхэтэ памятникуудта онсо хабаатай таһагта ерэжэ (Отдел охраны памятников культуры), иимэ ажалтай, үбгэнтэсэ сугтаа һүүлшын арбаад жэл соо Хяагтын аймагта иимэрхүү хүүрнүүдые нээжэ, шэнжэлжэ байдаг Елена Ташак гэжэ үнинэй таниха эрдэмтэн эхэнэртэ нютагтаа үзэһэн, хараһанаа сэхэ хөөршөөжэ байжа хөөрөбэб. Магад, энээн тухай эндэхи ажалшад мэдэхэгүй байжа, би хадаа эгээ түрүүшынхисэ ойлгуулжа, хэлэжэшье үгэжэ байхадаа магадгүйб гэжэ досоогоо баясанам. Тээд тиимэ юумэн мүнөө сагта газар дэлхэй дээрэ мэдэгдээгүй, таагдаагүй түүхэ гэжэ байха юм аал?

Елена Ташак энсэбхилэн алдажа:

– Манда танай нютагай тэрэ хүүрнүүд тухай мэдээсэл бии, харин ямархан хүүрнүүд бэлэй гэжэ мартагдаад байна. Нэгэ хэды хоноод ерээрэй, һонирхоо хадаш, хэлэжэ ойлгуулжа үгүүжэм, – гэбэ.

Байгараа срэбэб.

– Танай нютагтахи тэрэ хүүрнүүд манай саарһа дансанууд дээрэ *керексуры* гэжэ бэшээтэйл даа. Заримандаа эрдэмтэдэй хоорондо *херексурийн хүн* гээдшье хэлсэгдэдэг юм. Гуннска могилнуудһаа үшөө урданай, 3-4 мянган жэлэй саадахи археологиин тэмдэгүүд байха. Гуннска хүүрнүүдтэ оробол ондоохоноо, газарһаа өөдөө ёдойһон шулуунууд бэшэ, харин тэрээхэн шулуута добыешни хүрээлһэн үшөө ондоо томо шулуунууд байха. Зарим үсдөө тэдэ шулуунууд тэбхэрээр (квадрат), үгышье һаа хүрээлэгдэжэ (круг) табяатай байха. Һайса адаглажа хараа һааһни, зарим хүүрнүүдэйн дүрбэн углуудань жаа басагадай толгойдохи бантада адли шулуунуудшье обоолотой байха, – гэжэ байжа Лена намда ойлгуулжа үгэбэ.

– Үгы, тээд, археологидо хамаатай эдэ олон хүүрнүүд аад, юундэ мүнөө болотороо тэндэнь тэмдэг табигдаагүй юм. Хари зонуудһаа байха манай нютагай олонхи зонууд, залуушуул мүнөө болотор энээниис мэдэнгүй ябана, мэдэжэ ойлгожо байгаа һаань хэрэгтэй, тухатайл һэн ха. Тиигэжэ байхада, хүршэ Үшөөтэйн голой Хүзүүбшын Үбэр гэжэ газартахи гуннска хүүрэй захада юундэ тээд «Энэ газарыс хүндэжэ болохогүй. Гүрэн хамгаална» (объект охраняется государством!) гэхэн түмэр гаршаг шаагдаатайб? Эдэ хүүрнүүд хэзээ нэгэтэ шэнжэлэгдэхэ, нээгдэгдэхэ юм гү? – гэжэ байжа минии олон асуудал табихада:

– Ойлгонолди даа, иимэрхүү түүхэтэ тэмдэгүүдыс аршалха, хамгаалха гэхэдэ мүнгэн гээшэмнэй дуталдадаг, тээдшье эндэ сэхэ яараһанайш хэрэггүй ха. Шадаха зэргээрээ эрдэмтэд иимэрхүү ажал ябуулжал байдаг. Энэ нэгэдэхээр. Хоёрдохёр гэхэдэ, танай тэндэхи тэрэ хүүрнүүдэй захада түмэр гаршаг шаагаад, олоной анхаралда мэдүүлээдшье яалтайб, элдэб зайгуул, хомхой зонууд ябадаг ха юм, зүб гү? Харин мэдэхгүй зондо, тэдэш юрын шулуута доболиг газар болоод лэ дүүрээ. Ши өөрөө хэлэнэ гүбши, танай нютагай олонхи зон мүнөөшье болотор тэдэ хүүрнүүд тухай мэдэнгүй байна гэжэ. Сагайнгаа ерэхэдэ, гүрэнэй баян болоходо, ондоо эрдэмтэд тэдэниистнай шэнжэлүүжэн, – гэжэ Лена урдаһаам харюусаба. Тиихэдэ тэрэ эхэнэр зүб, ухаатайханаар дуугараа гэжэ ханаа һэм.

Дахин нютагааа ошоходоо, холо бэшэ, 4-5 модоной зайда байдаг «Обоонойнгоо дободо» ошожо, намда мэдэгдэхэ болонхой, аяар 3-4 мянган жэлэй саана табигдаһан керексурыс анхаралтайгаар шэнжэлжэ оробоб. Тээд, тиимэ бэлэн юумэ бэшэ гээшэ ааб даа, бодоод үзыт, хаана байһан хэдэн мянган жэлнүүд гээшэб! За-

рим шулуунуудын холо доро шаагдашанхай, үгы тооной болошонхой, найса удаан хаража, анхаржа абахадаал, тэрэ багаар байһан обоо-собоо шулуунуудһаа квадрат, круг гээшыень оложо шадахаш. Гэбэшы Ташак Еленын хэлээшээрнь, тэдээн сооһоонь зарим хүүрнүүдэйн дүрбэн углуудань тэрэ хэлээшэ жаа басагадай толгойдохи бантада адли шулуунуудыё ойлгожо абахадаа зүгөөргүй баярлажа, үнэхөөрөөшыё эндэмнэй керексурэ гээшэнь бии юм байна гэжэ мэдэбэб, үнэншэбэб, үнэншэхынгээ гадуур юундэшыёб баярлабаб. Ондоо хари газарта хараба бэшэ, тон шамда дүтын газарта, тоонто нютагтаа иимэ юумэ гээшыё мэдэжэ, хаража абахада хүнэй доосоо нэгэ ондоохоноор жэгнэжэ байха байгаа хэн. «Нютагай шорой алтан даа» гээшынь иимэрхүүл байдалһаа болодог хаш! Ганса ши бэшэ, шинии элинсэг хулинсагыё бэшэ, харин хэзээ нэгэтэ, холын холо үё сагта энээхэн добоор шамдал адли үхибүүд хүл нюсэгөөр харайлдажа наадаа, энэл агаараар амилаа, уһандань оймоо, тала дайдаарнь ажамидаржа ябаа, үхибүүдээ түрөө, үргөө, һүүлдэнь энэл газарай (алтанһаа үнэтэй!) шорой доронь булуулаа... Тээд хэд гээшэб тэдэ зонууднай? Маанадга хамаатай гү? Үни холодохи элинсэг хулинсагнай гү, бэшэ гү? Хаана байһан мянгаад жэлнүүдэй хугасаа гээшэб, хэн мэдэхэб?... Эдэ зонууднай һүүлээрнь энэ дайдаар ажамидаржа байһан *гуннуудэй (хүүннүүдэй)* элинсэг хулинсагынь болоно гээшэ гү? Эдээнэй һүүлээр монголшууд байһан гү, али Саяан уулын хойто урда үбэрөөрнь зайгуултажа ажамидаржа байһан хамниган, оротон, али хиргизүүдыё байһан болоно гү? Яагааншыё хаа, ямар бэ даа нэгэ яһатан зон ажамидаржа байгаал юм бээ. Би мүнөө эндэ түүхын шэнжэлэлгэ хэхэсэ байнагүйб, зүгөөр нюдэнэйм урдуур тэрэ холын үё сагай зэрлиг тооной зонуудай зүгөөргүй шанга шууян, үймөөн, дайн байлдаануудшыё, годли номой эшхэрээн, мянган моридой түбэрөөн, тэнгэри тулама тооһо шоройн үрхирөөн булта нэгэ дороо нэгэ холын даа, арай шамай дуулдама һүнийн холын аадарай сууряан мэтэ шэхэндэш дуулдаад үнгэрхэдэл гэхэ юм. Юундэ?... Үё сагай сууряанууд гээшэнь энэ ха гү?!

Бидэ буряадууд монгол туургата зонуудбиди; зүг зүгхэн нэгэ мянган жэлэй саана бүридэжэ эхилһэн. Зүг зүгхэн гэнэбди... Тээд, нэгэл мэдэхэдэ, дэлхэйё доһолгооһон, һүүлэй мянган жэлдэ дэлхэй дээрэхи эгээ гайхамшагта хүн гүүлэхэн агуусхэ Чингис хааншыё наһа бараһаар аяар мянган жэл болошоод байхал даа? Ямаршыё түргэн гээшэб сагай ябаса!..

Мэдэхэгүй даа... Маанадыс, ээдын сартуулнуудыс, монголшье зон гэхэдэ зүб юм гү тээд? Эдэ хүйхэр монголнууднай маанадаа тиихэдэ аяар хаана байһан Дунда Азиһаа, Хорезм гүрэнэй газарһаа (мүнөөнэй Бухара, Ташкент багаар байһан бэшэ гү) богоол болгожо наашань намнажа асараа бэшэ аал? Энээнииснь зарим эрдэмтэд буруушаадаг, харин би нүгөө эрдэмтэдынь дэмжэжэ, зүб, тэндэхэл ерэшэһэн сартуул зомди гэжэ ханадагби. Гэбэшье, аяар 800-900 жэл гээшэмнай сэхэн сагай хэмжээн, тиимэхээ, мүнөө болоһон хойно, бидэндэ тэрэ сартуул гээшын шүлхэнхөө багаханшье юумэниинь үлөө юм гү даа, али үгы гү?

...Нэгэтэ, тарбага агнааб гэжэ оройтошоһон би, хүнийн хахадаар энээхэн Обонойнгоо добо дээрэ зогсожо байгаа хэм. Нэгэ һайниинь гэхэдэ, таанадшье өөһэдөө һайн мэдэхэ байхат, зунай сэлмэг үдэшэ талада гараад зогсожо байхада, огторгойн одо мүшэд оройдохоноо толгой дээрэшни ониб-аниб гэлдэжэ байһаншуугаар үзэгдэжэ байха. Городто байдаг зондо зарим үелөө гансахан энээхэн һайхан хүнийн үзэгдэлэй түлөө һөөргөө буряад нютагаа ябашаха дуран хүрэдэг байха. Харин тиихэдэ би, тэрэ үдэшье һайхашаахынгаа хажуугаар, толгой соохоноо, урданайхидаал адли, тэрэ холо үсын үзэгдэлнүүдыс оруулжа байгаа ха гүб, гэнтэ досоом заригад гэжэ, нюрга руум хүйтэ даахадал боложо, түргэн тэндэхээ, хойшоошье харангүй гэшхэлшөө хэм. Юун болоһон байгаа юм, ойлгоогүйб, айдаһам хүрэшөө, яагаашье хаа, эндэ хүн зоной хүүр. Дахинаа иигэжэ оройтожо гансааран энээгүүр ябахаа болёо хэм.

Иимэл даа, таанадтаа, уншагшадтаа, дуулгаха гэхэн нютаг дайдымни һонин. Бага зэргэхэншье хаа толгойгоо гашалгаангүй тоомножо, бодожо ябадаг хүнүүдтэ, үнэхөөрөөшье «Ши хэн гээшэби, ямар угай, ямар газарай, хаанаһаа ерэхэн, хайшаа зорихон хэн гээшэби?...» гэхэн орёо асуудалнууд нэгэтэ бэшэ ерэшэдэг лэ ха. Тэб гэтэр собхороод тэнгэриһээ газарта буушоогүй ха юмбибди даа. Хүнэй ажамидарха нэгэ наһан гээшэ, урданай хэмжээгээр хаа, оройдоо нэгэхэн рабжуунай хэмжээтэй гээшэ, зүг-зүгхэн 60 жэлэй зай забһар! Энэмнай Бурхан багшын Газар Дэлхэйс «зохёохонһоонь», хүн түрэлтэниис эндэ «табиһанһаань» хойшо үнгэрхэн сая, түмэн жэлнүүдэй хугасаа соонь нюдөө нэгэ сабшаха зуура үнгэршэхэ саг лэ даа.

...Асуудалнууд, асуудалнууд, харюугүй асуудалнууд. Олонхи мэдээжэ зонууд, эрдэмтэд оло дахин иимэрхүү асуудалнуудта харюу үгэжэ ядаһан, бэдэрхэн байдаг. Холошье ошонгүй хэлэхэ болоо

наа, буряад орон соогоо суурхаһан, гайтайхан шүлэгэшэд – эртүүр наһа бараһан аба хүбүүн хоёрой – Шираб ба Намжил Нимбусвтанай – Улаан-Үдын проспект Победтэ байһан гэрэйн ханын самбар дээрэнь оройдоо 22 наһандаа нүгшэһэн аад, иимэрхүү гүн удхатай (философско гэе даа) асуудал-харюу бэдэрһэн хүбүүнэйн шүлэглэмэл хайхан үгэнүүд хиилээтэй юм. Дурдаһуу:

*...Звёзды со страхом думают
Что погаснут через миллионы лет.
А каково людям
С их краткой, как выстрел, жизнью...*

3. ХААНАҺАА ЕРЭНЭН, ХАЙШАА ЗОРИНОН ХЭД ГЭЭШЭБИБДИ?

Үнэхөөрөө, хүнэй наһан ямаршыс богони гээшэб. Тиихэдэ Газар дэлхэй дээрэмнай, Нарата юртэмсэ соомнай галаб үсөө нааша хүнэй ухаанда хүрэшгүй хэды олон үзэгдэл байдалнууд тохёолдожо байгаа юм, ерээдүй сагта байхашыс байгаа юм бээ. Мэдэдэг наа...

Энэ бэшгээ дүүргэхынгээ урдаһана, халта хазагайржашыс болоо наамни, дээрэ бэшээшэдэмни хамаатай, тааруушыс байжа боломо үсөө нэгэ һонин, бултанаймнай, дэлхэйн арад зоной хараһан, үзэһэн үйлэ хэрэг тухай дурдаад дүүргэхүү. Мартаһан, мэдэхгүй зонудта һануулхадашыс болохо.

Арбаад жэлэй саада тээ һэн ха, нэгэтэ бүхы дэлхэйн газетэ, телевидени гээшэ манай Газар-Дэлхэйдэ хоёр мянган хахад жэл соо нэгэ дахин эрьсэжэ ерэдэг, америкын астрономууд Хейл ба Боппын нээһэн «Һүүлтэй холир» (Хвостатая комета) дүтэлжэ ябана, тэрэниис миин һонирхоһон зоншыс хоёр нарын туршада үдэшыс сагта огторгойн хойто зүгтэ хаража болохо юм гэжэ байжа шууяа шумаргаан табилдаба гээшэд. Үнишыс болонгүй, үнэхөөрөөшыс, нэгэ томо ялагар «Һүүлтэй» холироор Дэлхэйн арад зон ехэтэ һонирхожо абаһан байна. Бишыс энэ холирыс үдэшэ бүхэн тооной хаража байхадаа, толгой соогоо элдэб бодолнуудыс оруулһан лэ байгаа юм бээб. Хүнэй ухаан ямаршыс гүнзгы болоо гээшэб, ямаршыс холо ошожо шадаа гээшэб гэжэ бодохынгоо хажуугаар, Хейл ба Бопп мэтэ астроном эрдэмтэд хайшан гээд, хаанаһаа энэ холирой манай Газар Дэлхэй руу аяар хоёр мянган хахад жэл соо нэгэ удаагуур лэ эрьсэжэ ерэдэгыс

ень мэдээ, ойлгоо юм гэжэ гайхажа, гэлыжэ абахаш. Үшөө тээд бэшэ сагуудтань (аяар хоёр мянган хахад жэл соо!) энэ һүүлтэй холир хаа-гуур «тэнэжэ» ябадаг байгаа юм?! Хүнэй ухаанда хүсэгдэхгүй асари, агуухэ Тэнгэри!.. Тиигэжэ бодоходоо, Газар Дэлхэйн зон Нарата юртэмсэ соогоо дан лэ хаа ахир жаа амитад, үшөө юуш мэдэхгүй, ухаамнай дан лэ хаа оодохон, богонихон ха гү гэжэшье ханахаш.

Нарата юртэмсэһөө хаана холо байһан танигдаа-мэдэгдээгүй нэгэ галактикаһаа ерэнхэн энээхэн «Һүүлтэй холиrhoо» байха, Газар Дэлхэйнгээшье олонхон нюусануудыс үшөө хайн таажа шадаагүй байна бэшэ аалди? Газарай хүдэлөөн, континентнуудай «ябалгаан», уһа далайн «бусалгаан», саашань гү, али наашань дүтэлжэ хэлэхэ болоо хаа, үшөө нюусаяа нээгээгүй байһан керексурнүүд, хүнэй нюдэнһөө далдалагдаад байһан агуухэ Чингис хаанай хүүр, хаяхан гэс даа, оройдоо 200-300 жэлэй саана таһаржа үгы болошоһон (халаг, дахинаа бидэнэртэ, үри саданартань мэдэгдэхгүйгөөр холодоһон) элинсэг хулинсагаймнай түүхэ, домогууд...

Иимэрхүү бодолдо нэгэтэ абтаад байхадаа, би «Хейла-Бошпын комета» гэжэ шүлэг тиихэдэ бэшэжэрхёод, тэрэнэе һүүлдэнь «Тохорюудай бусалган» гэхэн багахан шүлэгэйнгөө согсолборидо оруулжархиһан хүм.

*Танигдаагүй һүүлтэй одон гэнтэ ханаһаашьеб
Тэнгэрийн хойто хаяада туяаран гаража,
Газар дэлхэймнай хүн түрэлтэниие
Гайхуулжа садхаагаад үнгэршэбэ гү замаараа?
Газар хүдэлхэ, нара нара хиртэхэ
Гэхэ мэтэшэлэн үзэгдэдэг яһала,
Майхан тэнгэрийн мүшэдэй залиран унахые
Мэдэхэ байхабди мүншье нилээдгүйхэн.
Гэбэшье...
Сансарын хүрдэ сая жэлнүүд соо
Секунда мэтээр үнгэршэхэ наһандаа
Хоёр мянган хахад жэлдэ нэгэ удаа
Харагдаад үнгэршэхэ холир хараха гээшэмнай?!...
Һайсахан бодожо үзыт, – хүн түрэлтэн!
Һонинһоо һонин Холир лэ энэмнай –
Хаана байһан хоёр мянган хахад жэл гээшэб?!
Хэды холодо түрэнэн, хэды эрьелдэнэн,
Хаанаһаа ерэнэн, хайшаа зоринһон Одон гээшэб?!*

Хэзээ Наранай оронхоо *һөөргөө* хариха гээшэб?
Хэн хараа *һэн* хаб *һүү*лийнхиеэ *тиххэдэ*?
*Хэлэх*ыншье *аргагүй* холо... *Балар* сагта
Алан-Гуа эжымнай алдар угаа эхилээдүй,
Абай-Гэсэр хүбүүн *тэнгэриһээ* буугаадүй,
*Аттила** хаанай аба арай үшөө түрөөдүй,
Арад зомнайшье *арбаадхан* наһандаа ябаа ха гү?
Арһан хубсаһа *нэмэриһэн* зэрлиг тооной зон
Ара хүбшэ *тайгаараа* агнуури хэжэ ябаһан.
Арюухан агаараар амилжа, адууһа малаа хаража,
Ашата байгааалингаа амгалан үхибүүдынь байһан.
Харин мүнөө *Хейла* *Боптын* *һолир*
Хүнүүдэй орондо хүрээжэ *һөөргөө* ерэхэдээ,
Хүрьһэтэ Газар дэлхэйн хүсэтэ хубилалтануудаар
Һонирхожо гайхажэ «*хараһан*» лэ байха хэжсууһаань...
Түмэр могойнууд түби дэлхэе орёон гүйдөө,
Түмэр хушуута шубууд *тэнгэри* өөдэ дэгдээ,
Тэбхэр хайрсан сооһоо хүнэйшье абаян дуугараа,
Тэмээнэй орондо ашаае тээгээд ябаа техникэ...
*Гэбэ*шье...
Атаархахын хэжсуугаар айхааршье юумэн олон:
Аршаандал байһан уһа уухын аргагүй муухай,
Аймшагтай шанга дайнууд газар доһолгон галзуурна,
Атомайшье амта үзэгдөөд, алуурай үбшэн дэлгэрэнхэй.
Үшөө хоёр мянган хахад жэл үнгэрхэ,
Үргэн замаараа дабиан, *Һолир* наашаа дүтэлхэ.
Юун *һонин* юумэн Газар дээрэ угтахаб?
Юһэн эрдэнин зүйлнүүд ебхыжэ байха гү?
Һолирой урдаһаа хүнүүд онгосоор ошохо гү?
Һөөргөө бусахаа байхадань, *һуулсаад* *нютагтань*
айлшалха гү?
Али... *атомай* амта үзэхэмнай багадаа гээд,
Алалсажа дууһалсаһан ахир *Дэлхэй* үзэгдэхэ гү?
... *Һайсахан* бодожо үзэхэдэ, хүнүүд, нээрээ,
Һонинхоо *һонин* *Һолир* лэ энэмнай!..

*Атилла хаан – дайшалхы баруун зүгөөр хүннүүдэй удамаршань ябаһан

ХҮЫШЫН ДУУША ХҮХЫ ШУБУУХАЙ

Зулгы хайхан зунай хаһа... Нээрээһээ зунай хаһа хайхан, зүгөөр хэзээнһэнь, хаанаһаань эхилжэ энэ сагай ерэһыс тоолохо болоно гээшэбибди? Григорианска календаряар хаа – июниин 1-һээ гэжэ гү? Тээд юундэ зарим үедөө энээхэн үдэр хабарай хагсуу март харын үдэрэйхиһөө дутуугүй хүйтэн байжа байдаг гээшэб? Үгы ха даа, бардам сэхэ Байгаали онсо өөрын саг-частай байдаг. Тэрээнииснь энэл Байгаалиин «зарим үхибүүдынь» – ан арьяатад, шубуу шонхорнуудынь – нэгэшье алдангүй амидаржа байдаг ха. Би гэхэдэ, манай эндэ зунай ерэхыень бурханай хайра – хараасгай шубуухайн холын аян замаа дабажа хото городой гэрнүүдэй дээхэнүүр дүүлсдэжэ эхилхээрнь мэдэдэг хүм. Энэл жэгүүртэн жэлэй дүрбэн сагай эгээ хайхан хаһыс – хүхюун налгай зунис – хурса дали дээрээ тээжэ, шуумай түргөөр дулаан оронһоо – булган хамсыта буряад арадайм шүтэдэг шара шажанай Бурханай оронһоо асаржа ерэдэг хаш. Түрэхэн, далижаһан «тоонто нютагаа» – Байгал нуур шадарай газар дайда руу – ерэжэ ябахадань, «тэндэтнай таанадаа мүнөө сагта хэн-юуншыс хүлээнгүй, хүйтэн, халта хүлсэд гэгты» гэжэ хэн нэгэнэй хэлэхэндэл болоходо (үнэн дээрээ байгаалиин байдалыс тэнсүүлжэ, тааруулжа шадаһан хараасгайнууд өөһэдөөн лэ мэдэжэ байгаа юм бээд), холын зам, ябадалаа удааруулжа, дулаан сагай үни буужа ерэшөөд байһан Хитад, Монголой газар дайдаар хэдэн хоног-үдэрнүүд соо эрьсдэжэ байһанаа, хойто зүгһөө дулаан нүлөө үзүүлһэн халхинай үлсэхэтэйнь зэргэ, дахинаа шанга нийдэлгэсэ үргэлжэлүүлжэ, нэгэ хайхан нарата үглөө газаагуурнай бии болошоод шуулдажа байхал даа.

Зун тухай захагүй сэхэр бэшэгдэхээр, зүгөөр би мүнөө саашань гансахан, гоё хайхаараа хараасгай шубуунһаа гансашье дутахагүй, хонго хайхан дуута хүхы шубуун тухай бэшэхээ ханаа һэм.

Хүхы шубуун хараасгайнуудта оробол эртэшэг, май харын хахадаар ерэшэдэг байха. Хай даа!.. Хүхын донгодоос яатараашье хүдөө нютагай зон хүлсэдэг гээшэб! Нэгэл мэдэхэдэш, дүтын ой сооһоо дуугаа хангюурдажа, досоош ямараб даа нэгэ хайхан мэдэрэл үзүүлжэ байха. Үни галаб саһаа нааша малша-ажалша, хүдөө буряад зон орон нютагаа, тала дайдаяа, дулаанай даруухан үс сагыс булжамуур шубуухайн жэргээнгүй, хөөрхэн хараасгайнуудай пишаганалдаангүй, хүхы шубуухайн донгодоонгүй, тэнгэрийн гүн сооһоо соностоһон тохорюудай тэниглэн дуунгүйгөөр мэдэржэ, ойлгожо шадахагүйл байгаа хад. Хэды олон дуушад, шүлэгшэд, уран зураа-

шад эдэ бүгэдыс дурдан-дурдан дуулажа, домогложо, уран гоёор шэмэглэжэ зураһан байдагынь гээшэб.

Хүн бүхэндэ өөр өөрын эгэй дуратай саг гэжэ байха. Намда тиймэ сагынь хабар юм. Үшөө зүбөөр хэлэхэ болоо хаа, апрель харын хахадһаа эхилжэ. Өөрөөшье апрель харын һүүл багаар түрэхэнби, теэд энээнһээ дулдыхадажа гэжэ хэлэжэ шадахагүй байнам, юрэдөөл жэлэй дүрбэн сагай энээхэн хаһа намда сэхэтэ хайшаагдадаг юм. Энээхэн лэ сагта манай дайдаар олонхи аянай шубууд ерэшэнхэй, ургы сэсэгхэн уян дэльбэсэ задараашанхай, гол горхонууд удаан нойроо сэлмээжэ, урдажа шааялдажа эхилшэнхэй, бургааһадай хүбэн зөөлэн гүлгэд дэлгэршэнхэй, дэлгэнэжэ, бамбалзажа байгаа газар дэлхэй өөрөөшье иигэд гээд сэсэг ногоогоо наран өөдэ надхаахаар бэлэн боложо байха үс сагынь!

Зүгөөр би гэхэдэ, ажаллажа байгаа энэ наһан соогоо, жэлэйнгээ амаралтыс хабарай сагта нэгэтэньсэ абажа үзөөгүй хүм. Ажални нэгэ тиймэ, багшын мэргэжэлтэндэ хамаатай юм. Хэнэйшье мэдэхээр, багшанарай ажал гээшэ эгээ энээхэн сагта тон сүлөөгүй байдаг, тиймэхээ хүдөө нютаг гаража, хабарай хайхаарнь баясажа байха сүлөө гэжэ хаана бидэндэ байха һэм. Наһанайнгаа амаралтада гарахадаал, одоо гэжэ Зэдэ голойнгоо үргэн сэхэ талаарнь дуран соогоо, дуратай сагтаа сэнгэжэ, тэнэжэ, эгээ ядахадаа, хабарай үедэ гансахан тэрээхэн ургы сэсэгхэнэй мүндэлжэ байхынь хужарлан хаража, хайхан үнэртэнь һогтожо ябаһайб гэжэ досоогоо дурсажа, домогложо байдаг хүм.

Үнгэрһэн зун жэлэйнгээ ээлжэтэ амаралтада гарахадаа, дүүрэжэ, дууһашагүй саарһан ажалһаа эсэжэ халахын тэндэ байһан бэсэ амаруулха гэжэ (заримандаа нээрээһээ һанахаш, – хэндээ хэрэгтэй тэрэ обоо бухал саарһанууд гээшэб гэжэ), Зэдэ руугаа зорёол хэн бээб. Июлиин 24-ой сэлмэг хайхан үдэр байгаа.

...Цагаатай нютаг, Цагаатай голни... Нүнийн һэрюунэй буужа байхада, эгэшымни гэрһээ арба-хорин алхамай газарта урдадаг багахан голойнгоо эрьсэнь ерэжэ һуугааб, оршон тойронгынь, сэнхир сэсэгхэнээ дэлгээжэрхёод байһан сахилдаг соогуурнь хүл нюсэгөөр ябааб, ногоон дээрэхэнэнь хүльбэрөөб, һэрюун уһандань орожо һэрюусэб, шунгааб... Ондoo шамда юун хэрэгтэйб!?. Буряад талым булжамуур шубуухай орой дээрэхээм «мэндэшэлнэ», дүтэхэнэ байһан бургааһан соо алтан гургалдай үдэшынгөө ирагуу хайхан дуу һаял дуулажа эхилбэ хэбэртэй. Тугаархана городской хараасгайнуудыс дурдаа һэм, харин би хүдөө хараасгайнуудта үлүү дуратай хүм, магад эдээнэй хажуудахана бага наһанайм үнгэрһэн хада гү? Тиймэ-

һээ мүнөө намайе тойрон, арай газар шүүрэхын тэндэ, энээхэн голой уһанай захаар пишаганалдан байжа шуран түргөөр нийдэжэ ябаһан тэдэнийнь хаража баясажа һуунам! Гансал гомдолын гэхэдэ... мүнөөдэр июлийн 24, халаг, саг дан лэ һаа оройтошоо, хүхы шубуун дуугаа хуряашанхай...

«Хүхы жаран үдэр донгододог юм» гэжэ бүри үнидэ, бага наһан-дамни эжымни хэлэжэ байгша һэн. Хүдөө буряад эхэнэр хадаа мэдэһэн, үзэһэн лэ байгаа юм бээ. Тиимэһэнь, хабартаа нютагтаа байдаггүй хадаа, энээхэн шубуухайн хэзээ донгодожо эхилдэгыень мэдэдэггүйб, харин зунай хахадаар ходо иишээ ершөөд байдаг һэн хойноо, би хүхын хэзээ донгодохоёо болидогыень һайн мэдэхэб, хэнһээш үлүү, саг болзорыенынь хэлэжэ шадахаб. Тиимэ. Болихо сагынь гэжэ хоорондоо нэгэ хэдыхэн хоногоор илгаатай байдаг ха. Минии тоомножо абаһаарни, манай нютагта хүхы эгээ һүүлшынхисэ гэжэ июлийн 22 донгодожо байха байгаа һэн. Харин урда нэгэ жэлдэ һүүлшынхисэ июлийн 21-дэ донгодохон байжа, «энэл эгээ һүүлшын үдэр юм ха!» гэжэ тоомножо абажа байхадамни, һүүлээр-ни нэгэхэншь үдэрөөрөөр удааржа донгодоходоо намайе гайхуулжа, баярлуулжашы байһан юм. Тиимэһэнь энэ багахан боро шубуухайн Зэдэ голоор (Бурядаимнай урда зүгтэ гэс даа) һүүлшынхисэ гэжэ ямархан үдэр, хоногто донгододог бэ гэжэ өөртөө халуужа абахынгаа хажуугаар, хэрэгтэй юм һаань, биолог, орнитологууд-ташы мэдүүлхэдэ болохо ха юм гэжэ һанажа ябадаг һэм.

Тиимэ, мүнөөдэр июлийн 24. Дулаан, халууншы гэхээр үдэр байгдаба. Зүгөөр үдэшин һэрюунэй буужа байхада, урда зүгһөө аалин һэбшээн хүдэлжэ, голойнгоо эрьсдэ һууһан зандаа байһан намда бүришь аятай шэнги бологдошоно. Нютагайнгаа шарай шарайшалжа, энэ тэрэ һайхан үзэгдэлнүүдээрнь баясажа һуухынгаа хажуугаар, һөөргөө мүнөөхи хүхы шубуугаа дурдажа, «Халаг, яажа орой-дохоноо хоёр-гурбан үдэрөөр хожомдожо ершэбиб, яажа зунаймни амаралта багахан зэргэ тааража үгэбэгүй гээшэб. Магад, энэ зунай оройтожо ершэһэн хада, хүхы донгодожо байхадааш болохо байгаа аалам», – гэжэ дорьбогүй бодолдо абтаад абаха хүм. Яахабши даа тээд, саг сагтаа гэгшэ гүбди, тиимэһээ, саанаһаа, байгаалиһаа үгтэһэн табисуур сагайнь дүүрэхэдэ, хүхышь нэгэтэ үглөөгүүр донгодохоёо болижо, оршон тойрон гэнтэ шэмээгүй байдал тогтошохо, талын дууша жэргэмэл шубуудшы байтараа тэнгэриһээ газарта бууха, голой бургаһан соохи гургалдайшы гоё һайхан дуугаа хуряажархиха. Зүб даа, саг сагтаа, сахилза хүхэдөө...

Гэбэшье би, хүүлшынгээ найдалһаа халажа ядаһандал, үе болоод гол горхон, дүтэхэнэ байһан баруун шобхо Яргайта хад тээшэ шэхээ табяад үзэхэ хүм, тээд... тээд... тиймэ хайхан юумэн – хүхын донгодоон – үзэгдөөгүй һэн даа. Аяар июлиин 24 гээшэмнай шубуудай «дурлалсаха» гээшэдэ, дахинаа дальбараануудтай болохо гээшэдэнь, дан лэ хаа оройтоһон саг, – мэнэ ихэдээд август хара гарахаа байна, тэрээнэй саана үнишье болонгүй һөөргөө дулаан ороноо нийдэжэ ошохо сагын болошно...

Зай, тийбэ яабашье, энэ үдэшэ налайжа абабал хаб. Сагаан Хундын наада үбэрөөр үмсын үхэрнүүдэй тооһо бурьюулһаар үдэрэйнгөө бэлшээриһээ буухыень харааб (5-6 наһандаа ябахадаа эжынгээ үнэсгээ хаажа хуухадань, кружкээс барижа гүйн ошожо, амһарта руугаа хөөһэтэн байгаа хүбэн сагаан хү шобторуулжа хүүлээд, уужа байдагаа ханажа, уяраадшье абагдаа), элинсэг хулинсагайнгаа тахидаг баруун хойтохи Даша-Гэнсэн хадын шобхо оройн зүг доохонуур үдэшын хайхан наранай «түймэрэй гал носоон» унтархыень үзөөб, үни удаан соо хүлсэгдэһэн, эгээ мүнөө эдэсшээд байһан гүлзөөргэнэй, балга, арсын үнэрөөр анхилһан түрэл нютагайнгаа арюун хайхан агаартань сохюулааб, һогтооб... Ондоо шамда юу хэрэгтэйб!?. Үшөө эдэмни багадаа ха гэжэ, орой болоһон хойно, эгэшымни гэртэй хаяалаад хүршэнэр байдаг Лубсан үүритэсэ городһоо зорюута сэржэмэйхи гэжэ асарһан нэгэ «хахадаа» даража, хэрэлсы дээрэ залуугайнгаа мэдэхэ дуу дуулалдажа хуужа, огторгойн олон одо мүшэдөөр һонирхожо абаһан лэ хойноо (таанад мэдэдэг хайт, таладахи огторгой городойхидо ороходоо тад ондоо байдаг юм гэжэ!), одоо гээшэ, үглөө үдэ болотор налайжа, садатараа унтахаб гэжэ ханаһан би, һэрюуниень бэдэржэ, верандада гаража хэбтэшэбэб. Үшөө улам саашаа, урда сагуудтаал адли: «Али үглөөнэй улаан наранай мандахыень, түрүүшын булжамуурнуудай тэнгэри өөдэ дэгдэхыень хойто сабшалан ошожо харалтай гү?» гэжэ бодожо хэбтэһэнээ «Мүнөө байе дө-ө, үрдигдэнэ бээ» гэжэ ханаһан би нэгэ мэдэхэдээ унтаһаһан байбаб.

...Хэды унтаа юмбиб мэдэнэгүйб, тийбэшье зунай үдэшэ тон богони гээшэ ааб даа, нэгэл мэдэхэдэм, нэгэ жэгтэй һонин юумэн, һонин абяан шэхэндэм холоһоо дуулдажа, эсээд байһан бээс амаруулжа, жаа үхибүүдһээ дутуугүй булай бүхөөр унтаж байһан намайе «Бо-до...бо-до!» гэжэ байһандал болобо. Түрүүшээр зүүдэлнэ хаб, хүүлдэнь миин хий абяан дуулдана ха гү гэжэ ханааб. Тийжэ байгараа гэнтэ һэришэбэб!... Нуга харайн унтарихаа бодошобо!...

Газаа хүхы донгодоно ха юм!!.. Гэшхүүр дээрэ гүйжэ гарахадам, зүб даа, холо бэшэ, үйлсын адагтахи үндэр гэгшын ульянгир модондо хүхы донгодожо байба! Эсэгын буусыс мартангүй байжа, нютаг голоо эрьсэжэ сэрэнэн нютагайнгаа нэгэ хүбүүс зорюута энэ эртэ үглөөгүүр баярлуулха гэжэ сээнтэр соо орошоод донгодожо байһан мэтэ... үсэгэлдэр үдэшэндөө тэрэнэй дуус шагнахаа тон хүсэжэ байхысмин дуулажархиһан мэтэ... Гүг-гүг, гүг-гүг!.. «Бо-дыш, бо-дыш, яатараа унтанаш, хайхан нараа намтаяа сугтаа угтыш!» – гэхэндэл болоно. Нээрээшье, эгээ энээхэн сагта шаргал улаан томоһоо томо наран зүүн хойтохи Сархяагта хадын хаяагаар зүг-зүгхэн бултайхадаад байба. Эгээл энэ сагта наранай мандахыс хараха дуратай һэм... эгээл энээхэн сагта наранай эгээ хайханийн! Халтал хожомдоо хаа, нэгэхэн минутын болзор соошье, үгы, минуташье сэхэ байха, нэгэ хэды арбаад секунда соо хожомдоол хаа, халаа гээшэн! Тэрэ гоё хайханийн дүүрэшэхэ, наран шурд гэжэ тэнгэридэ гарашаха!.. Тсэд эдэ бүгэдэ хамтадаа – наранай мандахань, булжамуурай жэргэхэнь, хүхын донгодохонь – ямар хайханаар сугтаа тудаба гээшэбэ-э!?

...Бүхэлийн үдэр баяртай ябааб. Тэрэ үдэртөө тэрээхэн хүхымини энэ тэрээгүүр үшөө нэгэ хэды донгодожо байгаа. Баарһанай, сагынь нээрээшье дан лэ хаа оройтоо, дуунь нула, һөөлдэнги, «дуранайн охин» буурантаа. Үглөөдэрһөө эхилжэ дуун дахинаа дуулдаагүй, иихэдээд энэ зунай хүхын дуун Зэдэ голоорнай дүүрэбэ гээшэ. Намда гаһуудал үгы, сэлмэг гунигһаа бэшэ... Гэбэшье, энэ удаагууршье намда үшөө нэгэ хайн мэдэрэл, тэмдэг болоһон юумэнийн гэхэдэ – хүхы шубуунай донгодоон манай нютагта үшөө хоёр үдэрөөр хойнтожо дуулдаба гээшэл даа: – минии тоолоошоор, олон жэл соо июлийн 22 байһанаа мүнөө июлийн 25 болоо! Тиимэ, би энээнийснь хадуужа абааб!..

Үнэн дээрээ хаа, юундэ энэ зун хүхы энэ орой болотор донгодооб гэхэдэ, энэ жэлэймнай зун анханһаа оройтоһон гэжэ мэдэс, ондоо юу байхаб. Амитад, шубууд, ургамалшье хүрэтэрөө, бултааран ашата байгаалингаа «барометрүүдын» гээшэ гэжэ мэдэс.

Иигэжэ байжа бэшэжэрхёод байхадаа, нээрээшье, хүн бүхэн хээрэ тала гарахадаа, нютаг голоо эрьсэхэдэ, үнэнхэ зүрхэһөө баясажа, сэдхэлээ амаруулжа срдэг гээшэ гэхэсэл һанаа хаб. Энэнь ямаршье үнэтэй сэнтэй эм домһоо дутуугүй байхадаа болохо. Энээн тухай оло дахин бэшэгдэдэг, хэлэгдэдэг. Хитад, япон, энэдхэг ороной йог шудалдаг зонууд, манай эндэхи удаган, бөөнэршье хаа, бэсынгээ ямар нэгэ нюусэ хүсэ шадалыс байгаалийн хүсэнтэй хамта-

руулжа нэгэн болгожо шададаг, тиймэхээ бидэ, юрын зонуудшыё, бага зэргэшыё хаа тэдэ зонуудтал байжа үзэжэ, байгаалиингаа хүсэн-һөөнь абалсажа (али нэмэлсэжэ, нүлөө үгэлсэжэ гү?), байгаалидаа шүтэжэ, сахижа, сэбэрээр байлгажа үзөө хаамнай өөһэдтэмнэй, үри хүүгэдтэмнэй тон лэ хаа хэрэгтэйл хэн хаш.

САХАЛИ

Нэн түрүүн «сахали» гэжэ үгөөрөө хайн ойлголсолдосбди. Мүнөөнэй залуушуул (магад, зарим наһатайшыё манай яһатан зонууд?) энэ үгын удхыё хайн мэдэхэгүйдөө болохо. Тээд хүниё эндэ сэхэ гэмнэһэнэйшыё хэрэг үгы ха гү даа гэжэ ханахаар, юуб гэхэдэ, наһан соогоо тала дайдаар, хада хүдөөгөөр ажамидаржа байдаг бу-рядад арад зондо энэ далайн шубуунай нэрэ хаанаһаа сэхэ мэдэгдэхэб даа. Тиймэ, *сахали* гээшгэмнай ородоороо – *чайка* – гээшэл даа. Тайл-баринь, үнэн дээрэ, барагтай.

Тээд, тиигэжэ ханажа байхадашни, Х. Намсарасвай нэрэмжэтэ театрнай А. Чеховэй «Чайка» гэжэ зүжэгыё буряад болгожо табиха-даа «Хайлгана» гээд бэшэжэрхийнэн байдаг. Тээд али үгэнь зүб юм гэжэ гайхаһан би, яахабши, К. Черемисовой толи нээжэ шалгаба гээ-шэб. Тиихэдэмни, *хайлгана* гээшэ – *чайка*, *белая чайка* – гэжэ оршуу-лагданхай байба, харин *сахали* (үгы *һаа*, *далайн сахали*) – *морская чайка* – гэжэ байба. Тиймэхээ би, энэхэн оролто үгынгөө һүүлээр, саашадаа, үнэн дээрэ, сахали шубуун тухай бэшэхээ ханаһан хүнби гэжэ уншагшадта ойлгуулха байнаб.

Түрүүшээр гайхаадшыё абахаар ха: одоо гээшэ буряад талын хүн байгаад (Буряадаймнай эгээ сэхэ тала дайда болохо үргэн уужам Зэ-дын голдо түрэхэн, тэнжэхэнби), юун сахали тухай бэшэхээ ханаһан хүн юм гэжэ. Тээд, хүнэй наһан ута даа (заримашуул богонишыё юм гэлсэдэг, мэдэхгүй, алиининь зүб юм), наһан соогоо юушыё үзэхэш, хаагууршыё зайгдаха саг гэжэ байха. Мүнөө өөрыгөө гайхажа бай-дагби: яһала олон юумэ «Үнэн» газетэдэ толилуулһанби, тээд сэхэ уһан, далай тухай, тэрэнэй оршон тойронхи газар, байдал тухай нэ-гэшыё юумэ бэшээгүй байһандаа. Бэшэхээр юумэн яһала олдохол хэн, тээд, мэдэхгүй даа, энээнэймни тайлбаринь, магад, байтараа өөрөө гаража срэхэдээшыё болохо.

Хоёрдохёр, юун гэжэ хэлэхээс хананабши гэхэдэ, «Үнэн» газетадамнай минии мүнөө бэшэхээ байһан энэ унжагайшаг,

тиибэшье далайн уһан сэрэгэй, морягуудай ажабайдал, ажамидалал тухай иигэжэ байжа буряад уран зохёолшод сооһоо хэн нэгэнийнь үшөө бэшэжэ үзөө һэн ха гү, би марганам даа. Тиимэһээ уншагшад һонирхожо уншахадаа болохо.

...Хэдэн жэлэй саада тээ ажалаараа Түнхэнэй аймаг ошобо гээшэб. Түнхэн гээшэмнай аргагүй гоё, үндэр-үндэр мундаргануудтай Саяан уулын хормойдо оршодог нютаг орон гэжэ хэндэшье мэдээжэ гээшэ. Энэ аймаг руу би оло дахин зорижо ошоһонби, тээд сэхэнхидэ Хэрэн, Аршаан гэхэ мэтээр ябаад бусагадаг байгаа. Харин энэ удаагуур эгээ саада захын, эгээ үндэр газартахи һуурин болохо Моондо хүрэтэр ошобоб. Саада тээхэнэнь Монголой хилэ. Харин хойто зүгтэнь дуута-суута, алишье сагта «сагаан мүнгэн малгайһаа» халажа үзөөгүй, буряад ороной эгээ үндэр орьёл – Мүнхэ-Саридаг – холоһоо наранда ялалзажа харагдажа байдаг. Урда таладань үдхэн хушата, хасуури, жодоото Хамар-Дабаанай ара гэзэгэ. Тэрэ багаар хүнэй баһа һонирхомоор – манай энэ дайдаар үзэгдөө-харагдаагүй одо мүшэд, огторгойе шэнжэлжэ байдаг обсерваториин түхэрээн томо байшан мүн лэ наранда холоһоо ялалзана. Үнэхөөрөөшье, үльгэрэй орон эндэл гээшэ ха.

Би тиихэдэ бүлэг багшанартай ябаһанби. Сэхын хэлэхэдэ, байгааида, ан амитадта сэх дуратай хүм, тиимэһээ, яахыньшье аргагүй, һонин газар ерэшөөд байхадаа, иишэ тиишээ сэхэл хараашалжа ябаһан байгаа бээб. Моондын үйлсөөр гэшхэлжэ ябахадамни, нүдэндэмни олон үнгын шубуудай ниидэжэ байхань торсолдоно. Анхархадамни, хаанашье олоор үзэгдэдэг хирээ турлаагууд, гулабхаанар. Тиигэжэ байгараа, гэнтэ... «Байзалшии, энэмнай юун шубуун бэлэй?» – гэжэ томонууд сагаан шубуудые харажархихадаа гайхажа абабаб. Зүүн баруун тээшээ үс болоод лэ һүрэг һүрэгөөрөө ниидэнэд. Хирээнүүдтэл адли аад, сагааханууд. Манай буряадай тала дайдаар, хада хүдөөгөөр иимэрхүү шубууд байдаггүй гэжэ мэдэжэ байнам. Байгаашье һаа, хоёр-нэгээрээ намар үбэлэй сагуудта үдхэн ой соо хаа-яахана харагдаад лэ үгы болошодог ондоо аймхай ойн шубууд байха. Тээд тэдэнэрнай энэ гэгээн сагаан үдэр соо, сэлсэн дээгүүр зоргоороо ниидэжэ ябана гэжэ гү? Гэхэ зуураа эдэ шубуудаа танижархибаб, танижархихадаа гайхабаб, гайхахадаа баярлабаб, баярлахадаа уярбаб. Иигэжэ ойлгожо абахадаа, эдэ шубуудай эндэ байхыень харахаһаан урид мэдээд байһанаа ойлгобоб, юуб гэхэдэ, бүри тугаарханай шэхэндэмни нэгэ таатай, танил шубуудай дуунай дуулдажа байхыень дуулажал байһан байгаа. Зүб даа, үс бо-

лоод эдэ шубууд ганганалдаад үнгэрнэд. Тон танил, тиигэбэшье тон хүлээгдээгүй аялга... *Сахали шубууд!* Дээрэ түрүүн дурдагдаһан, гол, мүрэн дээгүүр ниидэжэ харагдадаг (жэшэнь, Үдэ, Сэлэнгэ мүрэнүүд гэс даа) мүнөөхи багашаг сагаан хайлгана шубууд бэшэ, харин далайн томо сахали шубууд! Эдэ шубууд Сибирийн далай гэжэ суурхаһан Байгал нуур дээгүүр мүн лэ үзэгдэдэг юм. Уһанай шубууд гээшэш уһанһаа сэхэ холо ошодоггүй гэжэ мэдэхэбди, тсэд сахали шубуудай Түнхэнэй хада хүдөөгөөр, ошожо-ошожо, тэрэ үндэр газар, Мондо дээгүүр ниидэжэ ябаха юм гэжэ хэн мэдэбэлэй!? Магад, Эрхүү мүрэнөө дахажа иишэ ерэшэхэдээ болоо гэжэ ханахаар, тсэд, угыл ха даа, сахали шубууд гээшэш зурагар заахан гол уһыс дахажа ерэхгүйл байха.

Иигэжэ гайхажа байтараа гэнтэ нэгэ юумэ толгойдоо оруулжар-хибаб. Тиэхэдээ дүтэ ябаһан Мондын нэгэ багшаһаа: «Хэлыт, Монголой хилэ холо гү эндэһээтнэй? Мүн энэ багаар Хүбсэгүүл гэжэ томохон нууршыс байха ёһотой һэн ха?» – гэжэ һурабаб. Тиэхэдэмни: «Тиимэ, холо бэшэ, хилэ хажуудаханамнай, харин монголой Хүбсэгүүл нуур эндэһээ оройхоноо гушаад модоной газарта байха», – гэбэ.

Иихэдээ юумэн намда хуу ойлгосотой болобо. Ойлгожо абахадаа досоохоноо энсэхэдээд абабаб. Зүб даа, байгаалида юумэн хуу өөр өөрын табисуураар байдаг, нэгэшыс юумэн үлүү дутуугүй! Хари гэжэ, хөөрхэн һайхан далайн сахали шубууд мин зоргондоо гэжэ хүбшэ, хада тээшэ ниидэжэ ерэхэл үгы һэн. Байгал, Хүбсэгүүл нуурнуудай хоорондоо хэдэн зуугаад модоной зайтай байгааншыс хаань, эртэ урда саһаа нааша сахали шубууд хоёр тээшээ «харгылдаг» байшоол даа. Шубуудта өөһэдтэнь «хэрэг, ажал» байгаал юм бээ, маанадта ямар хамааб. Эдээндэ ямар хилэ-граница гэжэ байхаб. Гансал хүнүүд, хоёр хүлтэй хохимойнууд гээшэднайл өөһэдөөн, хэндэш юундэш хэрэггүй тэрэ хилэ гээшыс зохёожорхёод, газар дэлхэйгээ арзагар жэбэр проволохоор тойруулжа хорёолжорхёод, үнгэржэ ерэхэдээ, тэрэнээ булясалдажа, аймшагтай алалсаа хюдалсаа хоорондоо үүсхэжэ байдаг бэшэ аал?! Харин зүб лэ байха һэн: хилэ гэжэ мэдэхгүй монгол-буряад дайдын сахалинууд урданайхидаал адли зоргон соогоо хоорондоо «ябалсажа, аха нүхэдөөрөө айлшлалсажа, амар мэндэсэ хэлсэжэ» байһан зандаал гээшэд... Гоё даа... Анда нүхэд, аха дүү мэтэ хоорондоо байлсадаг Байгал, Хүбсэгүүл нуурнуудшыс һайханууд...

Гансаншыс иимэ бодолнууд тиэхэдэ минии толгой соо сахилгаан мэтэ түргөөр ерэшөөгүй һэн. Үшөө ондоохон бодол, сэлмэг гуниг...

Далай, уһан дээрэ удаан саг соо ябаханда яатарааш түргэн *Газар* хараха, *Газар* дээрэхэнээ гаража хоёр хүлөөрөө бардам бэхсэр гэнхээд байха дуран хүрэдэг гээшэб! Оо, иимэ юумэ гээшые би яһала үзэһэн хүм даа. Гушаад жэлэй саада тээ Номгон далайн флотто гурбан жэлэй албые *сэрэгэй противолодочно корабль* дээрэ үнгэргэжэ, дэлхэй дээрэхи эгээ ехэ далай гээшые алишье ута, үргэнөөрнь хэмжэжэ гараһан хүн байхаб. Нээрээшье, Владивосток, Сахалин, Курильскэ аралнууд, суута «Русский» олтирог гэхэ мэтые үзэһэн, үнгэржэ ошоходоо хаана талада байһан шахуу Хабаровск хотоһоо Амур мүрэнөөр тамаржа Татарска проливаар хөөргөө Номгон далай уруугаа ороһон (Хабаровска хотын сэрэгэй корабльнуудые бүтээдэг заводһоо шэб шэнэхэн корабль абажа гараабди), эсэсэй эсэстэ аяар захын Камчаткада ошожо албаяа дүүргэһэн байнаб. Энэмнай, ородоор хэлэхэ болоо хаа, «девять месяцев зимы, остальное лето» гүүлэдэг, үбэлэй сагта саһа элбэгээрээ дэлхэй дээрэ хоёрдохи нуурида гарадаг (Аляскын һүүлээр), үдэр һүнигүй уняар, утаа манаараа бушхажа байдаг олон гэгшэ *вулканыуд, гейзернуудтэй*, тоолошогүй олон баабгайнуудтай, *лосось* загаһатай (*красная рыба*) газар лэ даа. Камчаткада алба хэжэ ябахандаа Командорска олтирогууд, Чукотка, Америкын Аляскын хажуугааршье ябагдажа үзэгдөө. Тиихэдээ Номгон далайн хойто зүгөөр байршадаг амитадые – *сэнхир кит, касатка, котик, тюлень* гэхэ мэтэ ба олон тоото загаһануудые хаража, эдижэшье үзөөл юм бээб. Амтатай мяхатай *краб* гээшые (ехэнхидээ *королевскэ крабые*) олоор барижа эдидэг һэмди. Мүнөө һанахадмни, ай бурхан, эдэ амитадые зүг-зүгхэн уһан сооһоо *палуба* дээрээ өөһэдынгөө хэһэн сеткээр татажа гаргамсаараа, тэрэ зандань хүлнүүдыень хухалжа абаад, үшөө амиды зандаа һахал, амаа хүдэлгэжэ байһан мухар бэснүүдынь хөөргэнь шэдэжэрхидэг бэлэйбди. Тэрээниис эдихэсэ үшөө олон загаһад, крабууд, бэшэшье амитад, саһали шубуудшье кораблимнай хажуугаар олоороо сугларшадаг һэн.

Нам мэтын моряк хүбүүд иимэрхүү алба хэжэ, үшөөшье шанга, холын газар дайдаар ябаал юм бээб, би эндэ өөрыгөө огто магтажа, һайрхахаа һананагүйб (жэшээн, минии үүри, сугтаа нэгэ партада һуужа арбадахи класс дүүргэһэн Валера Ухинов уһан дорохи онгосоор дэлхэйс тойрожо үзэһэн хүн байна). Харин өөрыгөө магтахын орондо, тугаарай дээрэ дурдаханаараа, дэмы уһан сэрэгэй алба хэжэ зобоо һэн хаб гэжэ һанагшаб. Манай Совет гүрэн гээшэ, нээрэй, һонин лэ байһан хаш; нам мэтын уһа, гол гээшые мүртэй харажашье үзөөгүй, мүртэй тамаржашье шадахагүй, одоо гэжэ, талаһаа талада үдэһэн хүбүүс юундэ тэрэ ехэ уһанай хажууда абаашажа зобоһон

гээшгэб? Энээхэн Шэтэ, Монголой дайдаар алба хээ хаамни намда таатайл байгаа хэн хаш, тээд үхэр мал шэнги, өөрын мэдэл угы зо-нууд хайшань бидэниие туужа абаашааб, тэндээл албаяа хэхэ ёһо-той байгаалди даа. Тэрэ шииг нойто элбэгтэй газарта дадажа яда-хадаа хэды зобохонбиб, 7-8 харын туршада хадьхада, мүн бэшэшье иимэрхүү шиигэй үбшэндэ дайруулжа зобохон гээшэмни (мүнөөхи климат гээшэнь таараагүй, нэгэ үс госпитальдашье хэбтэхэ баатай бологдоо хэн). Нонининь гэхэдэ, һүүлдэнь албанһаа табигдахадаа, һөөргөө хуурай байдалдаа дадажа зобожо, шуһаа һэлгүүлхын түлөө дахинаа тарюулжа зобохонби.

Далайда гараад ябахандаа, бидэ һөөргөө хээээ байраяа (*баазаяа*) бусахаа ходо хүлээшэ һэмди. Энэшье зүбтэй. Круиз хэжэ, сэнгэжэ ябаһан туристнуудтал адли бэшэ гээшэ ааб даа, сэрэгэй алба хэжэ ябаһан морягуудта. Далайн гүнһөө байраяа бусажа ябахандаа хээээ са-хали шубуудай шууялдаһаар урдаһаамнай ниидэжэ ерэхыень хүлээжэ байгша һэмди. Эдэ шубуудые харажархихадаал баярлашахабди – га-зар дүтэлөө ха юм! Түнхэнэй Мондын дээгүүр ниидээшэдэл, баарһад, Номгон далайн эдэ шубууд өөһэдынгөө «хэрэгээр» ниидэжэ, али нэгэн онгосо далай соо харажархихадаа баясажа, эндэ эдэе хоолой үлэдэһэнүүд, загаһанай хаядаһанууд олдохогүй юм гү гэжэ урдаһаам-най, бэс бэсһээн үрдилдэжэ байгаад, ниидэжэ ерээл юм бээд, харин хүнүүдэй энээндэнь хүхилдэжэ байхыс хаанаһаа тэдэ мэдэбэлэй. Саха-ли шубууд гээшэ эрьс зубшажа байршадаг, далайн гүн уруу тиитэрээ холо ниидэжэ ошодоггүй юм гэжэ хэлээдхихүб. Харин *альбатрос* гэжэ далайн эгээ томо шубууд байха (үгышье һаа, ородоор «*буревестник*» гэжэ нэрлэдэг юм), эдэ хүсэтэй, шамбай, хүйхэр шубууд лэ заримандаа хоёр-нэгээрээшье далайн гүн соогуур ниидэжэ ябахал даа.

Бидэ гээшэ, оройдоо 18-19 наһандаа ябаһан хүбүүд, ямаршье шанга, наһан соогоо далай дээрэ тамаржа ябаһан моряк мэргэжэл-тэн эрэшүүлһээ («*морские волки*» гүүлэдэг морягуудһаа) нэгэшье ду-туугүй тэдэнэй хэжэ байдаг хүшэр хүндэ «ажалыень» хэжэл ябаһан уһан сэрэгэй албатан хадаа, сахали шубуудаа харажархихадаа хү-хилдэхэбди: амарха саг дүтэлөө гэжэ, хоёр хүлөөрөө (маяргажашье һаа) газар дээхэнүүр гэшхэлхэбдил! Үнэхөөрөөшье, үшөө нилээд удаан уһан дээрэ дээшэ-доошоо шэдүүлжэ байһандал, зүг-зүгхэн ойндоо хүрэхэн үхибүүдтэл алсайнхай хүлнүүдээрээ *тирс* дээгүүр гэ-шхэлэлдэжэ ябахалди даа.

Эндэ уридшалан энээхэн байдалда хамаатай нэгэ юумэ хэлээд-хихүб. Албаяа дүүргэһэнэйнгээ удаагуур жэлшье болоогүй байхада

би Улаан-Үдывгөө хүгжэмэй училищада хурахаяа ороо хэм. Ти-
ихэдээ Одесса хотоһоо уг гарбалтай Гордей О.П. гэжэ багшада фор-
тепиано гээшэдэ заалгадаг болоо хэм. Тэрэ багшамни намайе хаяхан
морьяк ябажа ерээ гэжэ мэдээл юм хэн бээ. Тиихэдээ, минии хэшээл-
дээ ерэхэдэ, оло дахин хэлэгшэ хэн: «А, морьяк ерэбэ гүш. Шамайе ха-
рахадаа түрэл Одесса хотоёо ханадагби. Ахамад классуудта хуража
ябахадаа үстэн басагадтаяа хамта хотын үйлсөөр гэшхэлжэ ябаһан
морягуудаар һонирхожо эхилээл юм хэн бээбди, тээд бултанайнь
тооной маяргажа ябаһаарнь дурагүйдэжэ, шоо үзэжэ, хойноһоонь
хаража эльгээ хатагша хэмди. Нургуулияа дүүргэхэдээ тешлоходто
һуужа Хара далайгаар Севастополь хото ошоо бэлэйб. Тиихэдээ
аймшагтай шуурганда дайралдажа, тэрэ далайн үбшэн гээшэдэ
дайруулжа (*морская болезнь*), арай үхэшэхын наана хүрэхэ газартаа
хүрэхэ ерэхэдээл ойлгожо абаа хэм, – морягууд юундэ маяргажа яба-
даг зонууд бэ гэжэ. Хайшпан гэжэ тэрэ ехэ долгиной боложо байхада
палуба дээрэ сэхэ гэшхэлжэ ябахабши даа. Тэрээнһээ хойшо эдэ зо-
нуудые наадалхаяа болижо, тон хүндэлдэг болошоо хэм». Тээд, тэрэ
минии багша тиимэшье сэхэ бэшэ Хара далай тухай (*океан* бэшэ *море*
гээшэ ааб даа), багахан саг соо уһан дээрэ ябаһанаа хэлэнэ гээшэ,
харин сэхэ далай соогуур хэдэн һараар ябаа хаа яаха байгаа гээшэб?
Энээн тухай тэрэ багшамни өөрөө хэлэхэдэ: «Я вообще не представ-
ляю», – гэгшэ хэн.

Зүг-зүгхэн корабль дээрэ гараад байхадаа һонин нургуулинуу-
дые гарахаш даа. Тээд тэрээн үгы яажа байхабши; уһан гээшэш газар
бэшэ, уһан дээрэ ажамидарха гээшэшни газар дээрэхидэ ороходоо
тад ондоо ха юм. Бүхы ёһо, гурим заншалынь хуу ондоонууд, һо-
ниншье ушар, ябадалнуудшье болодог хэн. Жэшэнь, «ведро» гэжэ
огто хэлэжэ болохогүй бшуу даа. Тэрэшни «*обрез*» гэжэ нэрэтэй
юм. Харин алдажа хэлэжэрхёо хаа, тэрэ ведротоёо *трюм* соо ошо-
жо мазут гээшые арилгажа, сэбэрлэжэ мэдэхэш. Дахинаа үе заяан-
даашье иимэ алдал хэхэгүйш. Баһа нэгэ алдажа «*ветишын*» орондо
«*тряпка*», «*палубын*» орондо «*пол*», «*камбузай*» орондо «*столовая*»,
«*чемичкын*» орондо «*поварёшка*», «*гальюнын*» орондо «*туалет*» гэхэ
мэтэ хэлэжэрхёо хаа (ойлгоод байна гүт?!) – одоо гэжэ үйлөө үзэжэ
гаралсахаш.

Зүг корабль дээрэ гараад байһан намтай нэгэ иимэ һонин ушар
болоһон юм. Нэгэтэ намайе гурбан жэлэйнгээ албыс мэнэ дүүргэхэсэ
байһан нэгэдэхи шатын старшина дуудажа, амһарта барюулжа, то-
моотойхоноор даа: «*Клотикһоо* намда сай асарал даа, хаана байда-

гыень һурахадaшнн, хүнүүд ойлгуулжа, хэлэжэ үгэхэ байха», – гэбэ гээшэ. Би тэрэ амһартыень баряад хаа-хаанагүй ябабаб, хүнһөө һурахадaмнн, тэдэ нам тээшэ томоотойхоноор хараһанайнгаа удаа-гуур, нэгэ тээшэнь заажа үгэхэ юм. Зааһан тээшэнь ошоходом, ондоонуудынь тад ондоо тээшэнь заагаад байха юм. Һүүлдэнь, зарим зонуудай мэшэг-мэшэг гэжэ энсэлдэхэдэ, эндэ миин лэ бэшэ хаш гэжэ ойлгоходоо, һөөргөө старшинадаа ерэжэ: «*Клотик* гээшыетнай оложо шаданагүйб», – гэжэ хэлэбэб. Һахалаа заһаһан тэрэ старшина (һахалаа гансал гурбадахи жэлэйнгээ алба хэжэ ябаһан морягууд табихэ ёһотой юм) намайе дахуулжа палуба дээрэ гараад, нэгэшые хараажа, зандарангүйгөөр «Хаража, хадуужа аба, тэрү-ү тэрэ, кораб-лиин эгээ дээдэ захын точкые (*мачтын* шанха оройе) – *клотик* гэжэ нэрлэдэг юм гэжэ ойлгуулжа үгөө юм һэн.

...Гурбан жэл соо далай руу ошолгон-бусалган гээшэ тоогүй болоһон лэ юм бээ, гэбэшые албанай дүүрэхэ тээшэ тохёолдоһон һүүлшынгээ схэ тамаралга тухай тааналтай хубаалдаһуу. Сэрэгэй алба дүүрэхэ тээшэ бологдожо, гэр нютаг гайтайханшые һанагдаад байгдаа, магад, тиимэхэ гү, холо дайлайһаа һөөргөө бусаһан энэ ушар мүнөөшые тон элсэр нюдэнэйм урда ходо үзэгдэдэг юм...

Тиэхэдэ би үшөө хэдэн һара соо гэртээ бэшэг бэшэнгүй байжа, баарһан, эжынгээ һанааснь схээр зобооһон байгаа. Энээн тухай һүүлдэнь, албанһаа табигдахадаал мэдээ һэм. Тсэд би яаха байгаа-биб? Үшөө дахин дабтаһууб, – хуулиин эрхэ багатайхан сэрэгэй албанай зонууд байгаа. Энэ холо ошохоо байхаһаамнай һара урда тээ гэртээ бэшэг бэшэхыемнай хорижорхёо һэн, – тон нюусын тамаралгын болохоо байхада бидэниие үлүү юумэ *Ехэ газар* руу – *Материк* руу – бэшэжэрхихэдэ болохо гэжэ сэрэгэй ноёдууд айһан байгаа хаш. Эжымни һанаагаа схэ зобоходоо, тэрэ үедэ сэрэгэй алба хэжэ дүүргээд байһан ахадaмнн: «Юун гэжэ һанаха байнаш, ямар удаан дүү хүбүүншни бэшэг бэшэнэгүйб, иимэ удаан саг соо бэшэхгүй гэжэ байха юм аал, нэгэ юумэн болоол хаш, аймагай военкомат ошо-жо мэдүүлгэ бариха һэн ха гүш?» – гэхэ мэтээр хэлээ хаш. Аха мүн лэ маргажа байһанаа, һүүлдэнь: «Байг даа, үшөө нэгэ бага хүлсэгээд үзэе, военкомат мэдүүлгэ баряа һаа, магад, алба хэжэ байһан хүндэ тойбо хэхэдэ болохобди», – гэхэн ха.

Һайн мэдэхгүй хүнүүдтэ хэлэхэ һананам: 1970 оной үсэр СССР гүрэнэй уһан сэрэгэй корабльнууд зарим сагуудта хариин гүрэнүүдээр һайн дуранай уулзалгануудыс хэжэ, шууяатайгаар ошо-жо ерэдэг байгаа. Америкэ гүрэн бэшэ, харин СССР гүрэнтэй бараг

хайн байдаг Франци, Турци, Инди, Вьетнам, Куба гэхэ мэтэ. Харин маанадай энэ «аяншалга» тад ондоохон удхатай байгаа...

Бидэ тиихэдэ үнэхөөрөөшье холо ошоо һэмди. Филлипины гүрэнһөө холо бэшэ *Марианска олтирогууд* гэжэ бии юм – тэрээ руу ошообди. Карта дээрэ харабал, Камчаткаһаа сохом 8-10 мянган шахуу километрэй зай байха («километр» гэжэ бэшэжэрхёод байхадаа өөрэймни энесэдэһэн хүрэнэ, юуб гэхэдэ, уһан сэрэгэй зонууд эндэ *мил* гэжэ үгэ хэрэглэхэ ёһотой юм, үгы һаа баһал наадалуулхаш). Мүн глобусай меридианаар жэшээлбэл, Индиин доохонуур, Африкын тэг дундуур болохоор газар. Тэндэ *Гуам* гэжэ олтирог дээрэ Америкын долоон флодой зургаадахинь – эгээ шанганиинь – уһан дорохи сэрэгынь байдаг юм гэжэ хэлэхүүб. Мүнөө мэдэхэгүй, харин тиихэдэ тиимэ һэн (яахабши, аяар 30 гаран жэл үнгэршөөд байна! Тиибэшье, газетэ, телевизэрээр һонирхожо байхада, тэрэл хэбээрээ янзатай). Харин тиихэдэ, манай Совет гүрэнэй дүрбэн уһан сэрэгэй флодуудай эгээ шанганиинь Номгон далайн флот байһан юм, харин эндэхи сэрэг соогоо бүри шанганиинь Камчаткада байгаа юм (*«Камчатская флотилия»* гээд Тихоокеанскэ флотдоо амыарлажа ороод байдаг һэн). Һайн мэдэхэгүй зонууд Владивосток хото ба тэрэ багаархи олон тоото сэрэгэй бааза, томо-томо корабльнууды, крейс-сернүүдыешье харахадаа эндүүржэ, ондоогоор бододогшые байха, зүгөөр флотой сэрэгэй шангыень хүн зоной харасада сэх тородоггүй уһан доогуур тамардаг атомно онгосонууд баримталдаг юм. Тиимэ-һээ Номгон далайн эгээ шанга хүсэн тэрэ үедэ аяар холын Камчаткада байһан гээшэ.

1970 оной намар Номгон далайн флотдо алба хэхэ гэжэ татаг-даһан Зэдын Цагаатай нютагай гурбан нүхэд хүбүүдэй нэгэ үдэр гэрһээн гаража, нэгэ поездоор Владивосток хото ерэхэнэймнэй удаагуур, гурбан тээшнэ тараажархиһан юм. Бидэнэй нэгэн – Санжэ-Сүрэн Чойбсонов эндэхи баазада атомна онгосонууды тэд-хэмжэжэ байха механиг мэргэжэлтэнээр албаа хэжэ үнгэргөө юм. Һониниинь гэхэдэ, бидэ гурбанай нэгэмнай – бинь – уһан дээрэ, Валера Ухинов – уһан доро, Санжэ-Сүрэн Чойбсонов – газар дээрэ гээд албаяа хэхэн байнабди. Мүнөөшье болоһон хойно анда нүхэдүүд уулзажа бага зэргэ харые барижархихадаа, бэе бээдээ һайрхалсажа «би сэх юумэ үзөөб, ши бага юумэ үзөөш, ши уһан дээрэшье гаража үзөөгүй морякши» гэлсэжэ байдаг юмди. Үнэн дээрээ, яагаашье һаа, гурбуулан үнэн сэхээр албаяа аяар холын газар дайдаар үнгэргэжэ шадаһан хүнүүд байхабди даа.

Зүгөөр атомна онгосонуудай бааза Камчаткада байхадаа сэхэн таарамжатай газарта байһан гээшэ. Юуб гэхэдэ, нэгэдэхээр, газар дэлхэй дээрэхи дүрбэн далайн эгээ сэхэднь – Номгон далай дээрэ – СССР гүрэнэй уһан сэрэгэй флот байжа байһан. Хоёрдохоор, тэрэ үедэ манай гүрэнэй эгээ аймшагтай дайсан гүүлэжэ байһан гүрэнэй газар дайдаһан Камчаткаһаа альгаа харбайгаад хүрэшэхэ газарта байгаа (Америкын Аляскыс эндэ дурдажа байнам, мүн США-шыс өөрөө эндэһээ холо бэшэ ха юм).

Иигэжэ байжа бэшэжэ байхадаа, мүнөө болоһон хойно энэ мэтэшэлэн зугаамнай сэхэ сэрэгэй нюуса бэшэ болонхой ха гү гэжэ ханагдана. Урда сагуудта яриһан, бэшэһэн хаа, тэрэ дороо КГБ-дэ дуудуулжа үйлөө үзэхэл байгаа һэн хаб. Тэрэ холын тамаралганда ошохынгоо урдахана бидэ бултадаа корабль дээрэмнай ерэнэн сэрэгэй прокурортой командирайнгаа каюта соо хоёр дахин нэгэ-нэгээрээ хөөрэлдэжэ гараа һэмди (юундэб даа энэ хүнийс «особист» гэжэ нэрлэхэ байгаа һэн, тиихэдэл иимэ үгэ мэдэхэ болоо һэм). Шангахан психологическэ шалгалта гарахаш даа, хариин гүрэндэ түрэл гарбалнуудтай гүш гэжэ байгаадшыс хураа һэн. Хэн нэгэнэй үгэ алдажа «бии» гэжэрхёо хаань, тэрэ доронь ондоо корабль дээрэ гаргажа, тэндэһээ «үнэн сэхэ, Совет гүрэндөө урбахагүй байха» морягуудыс олодог байгаа. Юун гэжэ ханаһан байгаа юм, бидэнийс *нейтральна уһан* соо ябахадаа корабльһаа хүрөөд ондоо хариин корабль тээшэ тамаржа ябашуужан, али нэгэ хэдыгээрээ сугларжа буһалгаа үүсхээд, корабльтаяа ондоо гүрэн тээшээ зугадажа ябашуужан гэжэ гү? Мүн шангахан медкомисси гарахаш. Моряк гээшэдэ тон бэс элүүр хүбүүдыс шэлэжэ абадаг юм (зүгөөр албанһаа табигдахадаа олонхинь энэ-тэрэ үбшэндэ дайруулаад бусаһан байдаг). Тиихэдэ намайе шалгахадаа, нэгэ араа шүдэнэймни дээрээ халта хэлтэршөөд байхыснь обёоржо, энэшни далайда гараад байхадашни үбдэжэ магадгүй гэжэ, плombo табижархихынгаа орондо юрэдөөшыс үбдэдэггүй байһан бүхэ шүдысمني шашхуулжа байжа абажа хаяжархихан юм. Иимэрхүү юумэ бэшэхэ гээ хаа, гурбан жэлэй туршада олон болоһон даа...

Гуам олтирог тээшэ ошоходоо Камчаткаһаа бидэ арбаад уһан дээрэхи томо корабльнууд гараа һэмди. Москваһаа ерэнэн нэгэ сэхэ адмирал бидэнийс толгойлжо, *флагман-корабль* дээрэ ябана гэжэ дуулдаа һэн. Харин үшөө сэхэ хүсэмнай уһан доро, бидэндэ харагдахашысгүй хаа, бидэнэй харууһан доро ябана гэжэ мүн лэ, юрын морягуудшыс хаа, тухайлжал байгаабди. Атомна онгосонуудһаа гадна

нэгэдэх *рангын*, хоёрдох *рангын* гэжэ байжа уһан дорохи онгосонууд байгаал бээ, тээд хэды хаб гэжэ бидэ хаанаһаа мэдэхэбибди даа, энэмнай сэрэгэй тон нюуса байгаа.

Минии алба хэжэ байһан корабль «*противолодочный корабль третьего ранга*» гэжэ байгаа юм. Һайнаар ойлгоходо, эндэхээ мэдэгдэнэ: манай корабль дайсанай уһан дорохи онгосонуудые оложо хюдаха, мүн өөһэдынгөө онгосонуудые дайсадайхиһаа хамгаалха уялгатай гэжэ. Нэгэхэншье һаа *атомна подводно лодка*, гайтайхан ехэ сэрэгэй хүсэн хадаа, баазаһаа далай руу гарахадаа, һүүлдэнь һөөргөөшье бусахадаа, гансааран ябадаггүй, хажуудань ходо уһан дээрэхи харуулша корабльнууд ябалсажа байха ёһотой юм. Зарим сагуудта самолёдуудшье хажуугаарнь ниидэжэ байха. Тиимэхээ минии албанай корабль сэхэнхидээ өөһэдынгөө атомна подводно онгосонуудаа харууһалжа ябаха, тэрэнэйнгээ хажуугаар «дайсадаа» оложо, барижа, тэдэниие *торпедоор* буудажа гү, ба бэшэшье уһа уруу шэдэдэг бомбо, уһа уруу буудадаг *РБУ* (пушка гэе даа) гэхэ мэтээр хюдаха аргатай байгаабди. Олонхи буу зэбсэг, хэрэгсэлнүүдэйнгээ уһан догуурхи тулалдаанда гэжэ нэрлэгдээд байгаашье хаань, мүн уһан дээгүүрээ дайлагдахын түлөө гэжэ (самолёдуудтайшье) кораблиимнай урда, хойто талада (*корм, нос хоёрто*) нэгэ минута соо 90 дахин буудажа шадаха аргатай хоёр аматай *артиллерийскэ установканууд* байха (хамта дээрээ дүрбэ, тиихэдээ минута соо 360 үхэр буугай һомоор буудажа шадаха аргатай), тэдэнэй нэгэндэнь – хойнохидонь – би залуухан *матрос-комендороор* (*морской артиллерист*) албаяа хэжэ эхилжэ, дүүргэхэ тээшээ тэрэ отселениингээ командирьнь – *старшина 1 статьи* – боложо гэртээ бусаа һэм.

Саашань хэлэхэдэ, нюусаар гэжэ гараһан бидэнэй Камчаткаһаа холошье ожожо үрдсэдүй байхада, зүг-зүгхэн *нейтральна* уһан дээрэ гарамсаарнай, америкын уһан сэрэгэй «Фантом» самолёт бидэниие обёоржо, нэгэ час болоод лэ дээгүүрнэй ниидэжэ, хайшаа зорижо ябаһаарнай һонирхожо эхилшоо һэн. Тиихэдэ бидэ үшөө өөһэдынгөө газарһаа холо бэшэ, Курильскэ, Сахалин олтирогуудай тээ саахануур ябажа байгаабди, магад, тиимэхээ бидэниие Владивосток тээшэ шэглэжэ ябана гэжэ һанаһан байгаа ха гү. Үгы хаш даа, америкын разведкэ тиихэдэ шангахан ажаллажа, бидэниие уридшалан мэдэжэрхёод байгаа ха. Урда-Курильскэ олтирогуудай хажуудахана, Владивостогой захаархи баазануудһаа сугларһан үшөө хорёод манай корабльнууд маанадые хүлсэһэн байжа, тэндээ хамтаржа, Тихоокеанскэ флотой яһала шанга хүсэн Япон, Хитад, Вьетнам

гүрэнүүдье холо саагуур тойрожо, Номгон далайгаар уруудаа хэм-ди. *Территориальна уһаа* гарамсаарнай, маанадые Америкын гурбан, Японой хоёр корабльнууд «хүлээжэ» байгаа бэлэй. Иимэл даа, сэрэгэй разведкэ гээшэ. Тээд яахабши, нейтральна уһан хадаал нейтральна уһан, юуш хэхын аргагүй, иигэжэ хамтадаа 30 гаран сэрэгэй уһан дээрэхи корабльнууд хойно хойноһоон субажа, намсалдажа ябаалди даа. Үдэр хүнигүй 30 минутын болзор болоод лэ дээгүүрнэй «Фантом», «Скайхок» гэжэ самолёдууд нийдэжэ байгаа. Зүг дээгүүрнэй нийдэхэ, лётчигуудай нюурынь элсэр харахабди, заримандаа сухалдаад занаадшыс абахабди. Удаан саг соо нэгэл юумэсэ хаража байхада һурагдашадаг ха, би нэгэтэ нэгэ самолёдой маанад тээшэ сэхэ нийдэжэ эрэхэдэнь, артиллерийскэ установкынгоо амынь мүн лэ сэхэ самолёт тээшэ залажа (нейтральна уһан соо иигэжэ болохогүй байгаа), энэ үедэ *мостик* дээрэхэ хаража байһан командиртаа нилээд һунаалгаа хэм. Мүнөө иигэжэ байжа минии хэлэхэдэ хүн ехэшыс тоохогүйдөө болохо; Америкэ мүнөө Росси гүрэнэй нүхэрынь, партнёрынь шахуу болонхой бэшэ аал. Харин тиихэдэ – 1970-аад оноор – гансахан «Америка» гэжэ үгэ дуулахадаа хүнэй үһэнэй үрзэгэд гээд абахаар саг байгаа. Арай наанаа дэлхэйн гурбадахи дайн бүү болошоһой гэжэ хүн бүхэнэй наманшалжа байдаг саг байгаа. Харин албанһаа зүг табигдаад байһан минии тэрээхэн тамаралга тухайгаа хөөрэхэдэмни, – америкын мантан томо корабльнуудыс, сэрэгшэдыс оройхоноо зуугаад метрэй зайда хаража үзөөб гэжэ байжа – заримашуул амаа ангайшоод, үшөө үнэншөөгүй янзатайгаар шагнажа байгша хэн.

Үнэхөөрөөшыс, СССР гүрэнэй уһан сэрэгэй сэхэн хүсэнэй Гуам олтирог тээшэ сэхэ шэглэжэ ябахада, энээниис лаб лэ тэрэ дороо дуулаад байһан Америкын президент, Пентагоной сэрэгэй ноёд яһан байгаа хаб? Дэлхэй дээрэхи газетэ, радиогоор нилээд шууя гараһан лэ байха, тээд энээниис бидэ дуулаа, мэдээ бэшэбди. Үс болоод иимэрхүү юумэ хоёр анги гүрэнүүдэй хоорондо боложол байдаг байгаа, США-гай корабльнуудай манай гүрэнэй баруун-зүүн хилын захаар бии болошоходо, али Средиземнэ далай руу орожо ерэшэхэдэ, үгы һаа хаана байһан, маанадтай нэгэ амин байһан, Куба, Вьетнамай захаар эрьсдэхэдэнь, манайхид мүн лэ шаг шууя табилдажа, США гүрэн аашалжа байна гэжэ ходо хэлэжэ байгша хэн.

Хэдышыс ябаһанаа мүнөө мартаад байнам, тээд нэгэтэ хүрэхэ гэхэн газартаа хүрэжэ ерэшэбэ хабди. Энээниис хайшан гээд би эгээ түрүүн мэдээбиб гэхэдэ, нэгэтэ хүни *вахмаһаа* ерээд амаржа, унтаж

байхан намайе нэгэ нүхэрни нэрэбэ гээшэ. Тиихэдээ: «Палуба дээрэ гаража харыш, ямараб даа нэгэ томошог городой хажууда сэршөөд байналди», – гэбэ гээшэ. Дээшээ гарабабди, нээрээшье, тойроод ялаа салаа зайн галнууд аһана, сохом нэгэ багашаг городой хүнндөө ялалзажа байдагтал адли. Тээд город гэхэдэ, нэгэ ондоошог, хаана гээшэб гэрнүүдынь, юундэ тойроод хуу уһан шэнгиб? А, юуншье байг саашань гээд, схэ эсээд байһан хадаа, һөөргөө ошожо унташабаб. Үглөөгүүр газашаа гаран гэхэдээ сошожо абабаб – тойроод ганса уһан, харин эндэмнай субажа ябаһан бүхы манай корабльнуудай хажуугаар эгээ эды шэнээн тоотой америкын корабльнууд тээ саахануурнай бии болошонхойнууд, хүрөөтэйгөөр харагдажа байбад. Хамта дээрээ, хоёр тээһээ, 60 корабльнууд болоно гээшэ ааб даа! Гуам олтирогой харагдаашье үгы хаань, хажуудаханань сэршоо хабди гэжэ ойлгогдобо. Тэндэһээ *Америкын 6-хи флодой корабльнууд* сошордомо мэдээгээр (*по тревоге*) бодожо урдаһаамнай угтажа эрэбэ гээшэ. Харин бидэндэ үшөө саашаа ошожо болохогүй – тэндэ *нейтральна* бэшэ, америкын *территориальна* уһан. Тишээ алдажа орошоо хаа, буудуулхаш.

Нээрээшье, түрүүшээр айдаһа хүрэхөөр байгдаа һэн. Яажа мэдэхэбши, иигэжэ байһаар, нэгэ мэдэхэдээ нэгэ хэрэггүй шалтагаанһаа боложо, дайн, буудалдааншье болошодог ха юм. Харин мүнөө, манатай, бороотой энэ эртэ үглөөгүүр, эгээ нэгэ тиимэрхүү байдал тогтоод байгаа һэн. Палуба дээрэхи морягууд нэр-мэр гэлдэжэ, юундэб даа аалиханаар хөөрэлдэхэ юмди. Американскэ корабльнууд тээшэ һонирхонгөөр, ямархан рангын хаб, хэды буу зэмсэгүүдтэй байнаб, хүсэ шадалаараа хэмнэй шанга хаб гэхэ мэтээр хараашалнабди. Мүн тэндэхи корабльнуудай палуба дээрэ сэрэгшэд олоороо гарашанхайнууд, баһал маанад тээшэ һонирхонгөөр хараашалха юумэ. Аргагүй муу юумэнэй болошоо хаа, доромнай атомно онгосонор байна даа гэжэ бидэ бээс һамааруулнабди, гэбэшье өөрынгөө орон нютагһаа дан лэ хаа холо байнабди гэжэ баһа ханаата болонобди. Залуу гүлмэрхэн ябаалди даа, юумэ гээшье үшөө үзөөгүй... Тиигэжэ байтараа энээлдээд абаха юмди, юуб гэхэдэ америкын морягуудай зариманиинь наһаараа бидэндэ эсэгэ мэтээр харагдаха юм. Толгойһоо хүл хүрэтэрөө саб сагаан хубсаһатай, хаб хара мундуу томо хоёр нэгнүүдэй дүтэ байһан кораблиин палуба дээрэ бии болошоходо, бүришье энээдэһэмнэй хүрэшөө һэн. Тэдэмнай *кокууд* (*поварнууд*) байшоо. Манай эдэс бэлдээшэд тиимэ хубсаһатай байдаггүй һэн, оодон сагаан самса үмдэхэһөө бэшэ.

Иигэ-иигэхээр бэс бээдээ бага зэргэ дадаба гээшэ гүбди, үдэ багаар, мананай тунахада, корабльнуудай хүдэлөөн эхилшэбэ. Аалиханаар даа түрүүшээр. Нэгэ кораблиин хүдэлхэдэ, нүгөө анги корабль һүүдэр мэтэ хойноһоонь дахалдаад халахагүй юм. Манайшыс кораблиин хойно «һүүл» үзэгдэбэ. Ябадалнууднай шангада шангадаһаар, һүүлэй үедэ юунэйшыс ойлгогдохоор бэшэ гайтайхан хөөрсэгэнэлдөөн, эршэгэнэлдээн эхилшэбэ. Олон самолёдуудшыс арай мачтын үзүүр дайрахын тэндэ нийдэжэ үнгэрнэд. Энэл гээшэ юм бээ тэрэ хаанашыс, ямаршыс саарһан дээрэ баталагдаагүй хоёр анги сэрэгэй хүсэнүүдэй хамтын хургуули (учение) гээшэнь. Энээниис тэрэ үедэ кино дээрэ буулгажа абажархиһан байгаа хаа! (Зүгөөр 1970-аад оноор, минии ахамад классуудта һуража байхада, бидэ үхибүүдэй ехэтэ һонирхожо оло дахин хараһан «Нейтральные воды» гэжэ кино байһан юм. Харин нэгэ-хоёрхон жэлһээ өөрөө эгээ иимэрхүү байдалда орошоод байхаб гэжэ ухаандамнишыс тиихэдэ ороогүйл даа). Дээрэ байһан сэрэгэй адмиралнууд юу хэжэ байһанаа мэдээл юм бээд, харин бидэ, юрын морягууд, энээниис хаанаһаа мэдэхэ һэмбибди, гэбэшье, иимэрхүү «хамтын хургуули» гээшэ бэс бээдэ анги байлсаһан сэрэгэй хүсэнүүдтэ хэрэгтэйл байһан байгаа юм бээ гэжэ ойлгожол байнабди. Дайнай болоогүй сагта бэс бээһингээ хүсыс туршаад, хүсэ шадалайнгаа шандааһыс гаргалсаад үзэхэдэ яашаха юм. Алишыс гүрэнэй сэрэгэй хүсэндэ энэнь туһатай лэ, хожомой юумыс яажэ мэдэхэбши. Байтараа манай корабль уһан дорохи «дайсанай» кораблиис олохо гэжэ даабари абаа хабди, тиимэхээ хамаг хүсээс тиишэнь хаяжа, ехэнхидээ агаараар «дайсадтай» байдаг бидэ комендорнууд бага зэргэ амарха шэнги болобобди. Хэды саг үнгэрһэн юм, һананагүйб, гэбэшье *БЧ-4 частиин команда* (*БЧ – боевая часть, 4 – акустическая команда*) нэгэ американскэ лодкыс барижа шадаад, сүүдхэ соо сэхэ дээрэнь табингүй ябажа, маанадһаа халажа ядаһан тэрэнэй өөрынгөө территориальна уһа руу тэрьсэдэжэ оро-торнь дахажа ябаа һэмди. Үнэн дээрээ дайн байлдаанай үедэ хаа, зуугаад метр шахуу доро ябаһан тэрэ лодка дээрэ нэгэ хэды *глубиннэ бомбо* хаяжархёо хаамнай, халаха байгаа. Энэ талаараа манайхин американцнуудһаа үлүү байжа, һүүлдэнь командирнуудһаа баяр баясхаланда хүртөө һэмди. Олон хүбүүд гэртээ һарын табилга абаа, зарим офицернүүдэй погонууд дээрэ үлүү *звёздочки*с бии болоо һэн. Нээрээшыс, тиихэдэ шангахан «тулалдаанууд» бологшо һэн. Бидэшыс унтаха нойроо мартажархёод, хари гүрэнэй лодкыс алдахагүй гэжэ аһан шадалаараа болохобди, харин тиихэдэ энээниис һайн ойл-

гожо байхан «дайсаднай» мүн лэ бүхы арга шадалаа эндэ хэрэглэхэ. Нэгэтэ үдэр «Скайхок» самолёдһоо кораблиимнай урда нэгэ юумэн шэдэгдэбэ гээшэ. Юун бэ?! *Мостикһоо 3 рангын капитан Кудреватыхай* шанга гэгшын «*Шлюпку на воду!*» гэхэн команда дуулдашаба. 12 хүнһөө бүридэдэг маанадай шлюпкэ тэрэ дороо буулгагдажа, уһанда хаягдаһан танигдаагүй юумэн тээшэ шадал мэдэжэ ошобо гээшэ. Энээниис харажархиһан америкын нэгэ *надводно корабльһаа* мүн лэ шлюпкэ буулгагдажа, дүтэлжэ ерэбэ. Тэрэ зууранда манай корабль дээгүүр «*Боевая тревога № 1*» сонсохогдожо, одоо гэжэ бидэ комендорнуудта (яажа мэдэхэб) үхэр буугаа хайнаар бэлдээд байхыемнай гэжэ захиргаан буугдаба. О-о гэжэ, хүрөөтэйл байгдаа хэн даа тиихэдэ... Ямар шлюпкэ түрүүлхэнь бэ, юун тэндэ бологшо ааб?! – бидэ булта амаа ангайшоод хараашалнабди. Ямар командань шанга байхан юм, бү мэдэе, гэбэшье манайхид дүтэ байхан хадаал түрүүлээ хэн, тиймэхээ тэрэ үсын сагай сэрэгэй шэнэ *радиобуй* абажа үрдибэд (юрэнхыгөөр хэлэхэдэ, уһан дорохи лодкоёо мааналта барюулхагүй гэжэ, али баригдашоод байбалынь абарха гэжэ үлүү шанга шууяа-сигнал ондоо тээ үгэжэ байхан техникэ гэс даа). Арай хожомдоһон америкын шлюпкын команда уруу дуруу һөөргөө бусаха баатай болоо хэн. Һүүлдэнь бидэ бултааран тэрэ радиобуй гээшын хажууда карточкада ороо хэмди. Харин нэгэ, намда мүнөөшье болотор ойлгогдонгүй үлэшэһэн юумэн гэхэдэ, нэгэтэ самолёдһоо юуб даа хаягдажа, тойроод байхан уһамнай уб улаан үнгэтэй болошоо хэн? Гайхалтай!

Иигэжэ байжа бэшэхэ болоо хаа олон юумэн бэшэгдэхээр, тээд тогтоһуу даа. Энэ мэтээр хэлэхэдэ, тэрэ *учени* гээшынень эндэ үнгэргэжэ, хахад һараһаа үлүү *тропиктэ, экваторай* хажуудахана үнгэргөө хэмди.

Саашань нэгэ бага ондоо юумэн тухай бэшэхэ гээ хаа иимэ.

Бидэнэй эгээ сэхээр ядаралдаһан юумэн гэхэдэ – аймшагтай халууниинь. Зарим үедөө һүүдэр газарта термометр 50-аад градус халууниис харуулжа байдаг хэн. Гайхалтай байха: кораблингаа доодо захадань ошоод байхадашни (энэнь *корм* гэжэ нэрлэгдэдэг юм), хойто таладахи палуба (*нос* гээшэнь) уб улаанаар харагдажа байха (тийгэтэрээ түмэр халаад байна бшуу!). «Һүүе, тэндэмнэй уб улаан лэ, ошожо хараял» гэлдэхээр дээшээ харайлдажа ошоходошни, тэрэ багаархи палубнай урданайхидаал зандаа байжа байха, харин хаяхан харайлдажа ерэхэн *корм* гээшэмнай эндэхээ уб улаанаар харагдажа байхал даа. Бидэ тиихэдэ булта *тропическэ формотай* ябаабди.

Мүнөөнэйхээр хаа, зунай халуунда яагаад шорт үмдэтэй, кепкэ малгайтай ба онгорхой сандаалитай ябадаг бэ, тэрээндэл адли гээшэ. Зүгөөр манай гуталаймнай улань түмэр дээрэ ехээр халахагүйн тула гэжэ, нэгэ тиймэ онсо материалаар хэгдэнхэй байһан. Иимэ халуунда ехэнхидээ моторист хүбүүднай хайратай байгша һэн. Палуба доро, *трюм* соо боложо, бусалшахын тэндэ вахтаяа үнгэргэжэ, дээшээ гаража ерэхэдээ зариманиинь тэндээ муудажа унажа байха. Тиихэдэнь заримашуул далайһаа хүйтэншэг уһа удхажа абаад, дээрэнь хаяха. Энэ ехэ бүгшэм халуунһаа боложо олонхи хүбүүдэй, миниишье бүхы бэсэрни эдсэрэтэй жэжэхэн шарха бии боложо, хэды зободог байгаабибди. *Танкерай* хажуудамнай ябалсажа, эдихэ, ууха уһанай байгаашье хаань, бэсэ угааха уһан ходо дуталдаха (далайн хэды ехэ долгилжо байгаашье хаань, ябууд дундаа танкертай дүтэлсэжэ, ута шлаангаар уһанай ба топливойнгоо заправка хэдэг хэмди), ядахадаа далайн дабһатай уһанда орохош, һэрюусэхэш, зүгөөр хатахаданни дабһаниинь бээдэш үлэжэ, наранда гайтайгаар хорлохоохо. Тиихэдэ эгээ дуратай юумэн гэхэдэ, Экваторай хажуугаар тэрэ үедэ ехэ бороотой сагын байжа (*тропические дожди, муссонные дожди* гэгшэ гү), нэгэ заа болоод лэ шанга аадар бороо үнгэржэ байгша һэн. Тиихэдэнь амияа дарахаяа бултааран, командирнууд матросууд хамтадаа, шарай нүсэгөөр палуба дээрэ хүхилдэжэ, дэбхэрэлдэжэ байгша хэмди. Зарим нэгэмнай хубсаһаашье угаажа эхилһэн аад, бороогой гэнтэ дүүрэшэхэдэ, дабһатай уһанда тэрэнээ зайлаха баатай болохо.

Бидэнэй 50 градус халуун соо иитэрээ зобожо байхада, уһан дорохи онгосо соо албаяа хэжэ ябаһан морягууд яажа байдаг байгаа юм, одоо бү мэдэс. Эбдэршэһэн байгаа юм гү, нэгэтэ һүни хажуудаханамнай совет гүрэнэйнгөө уһан дээрэхи корабльнуудай тэг дундаханань, хэмээхэн *нэгэ подводно лодка* дээшээ гаража ерэшэһэн юм. Харахада, о-о, хайратайшье юм байгаа һэн даа. Хуу «арһа, яһаяа» халсаршаһан, үе болоод досооһоонь, ээлжээгээр ха, абья шуугүй морягууд дээшээ гаража, амияа абажа ядаһандад дуугай тэндээ һуулсажа байгаа һэн...

Мүнөө аквариумда, үнгэтэ телевизортэ ямаршье үнгын жэжэ, томо загаһануудые хаража болохо, харин алба хэһынгээ урда тээ телевизор гээшье үшөө мэдэхгүй байһан бидэ тэрэ дулаан ороной уһан соо ямар үнгын загаһануудые хараагүй гэжэ һананат. Гайхахаар олон. Нийдэдэг загаһанууд палуба дээрэшни гарашоод тэндээ тэршэлжэ байха. Хэзээдэл хоһон, шуһа мяханда дуратай акуланууд, эгээ хүхэ шонодуудтал адли, кораблииншни хоёр *бортын* хажуугаар

зурагад-зурагад гээд үнгэрхэ. Алдалай боложо уһа руу унашоо һаа, тэрэ дороо дүүрээ гээшэш. Тээ саахануур, наранай шанга элшэ соо мүнгэн туяагаараа сасаржа байгаа далайн нюруу дээгүүр, дельфинүүд гэжэ ходо собхоролдожо байха. Эгээ маанадай ошоод байһан газарта *Марианская впадина* гэжэ дэлхэйн дүрбэн далайн оёорнуудай эгээ гүнзэгы газарынь бии гээшэ. Тэрээгүүр ябаһамди. Юундэ иимэ гүнзэгыб гэхэдэ, мэдээжэ гээшэ ааб даа, далай доогууршыс үндэр-набтар хаданууд байна ха юм. Бидэ тиимэһээн нэгэтэ тэрэ уһан дорохи хадануудай эгээ үндэрэйн хажууда тогтошоһон байгаа һэн хабди, гэнтэл палуба дээгүүрнай: «Оройдоо 25-30 метр доромнай газар!» – гэхэн хүхюутэй соносхол дуулдашаба. Үдэрэй саг байгаа, бага зэргэ сүлөөтэй һэн хабди. Тиимэ юумэ гээшыс оройдоошыс хүлсэгээгүй байһан бидэ бултааран кораблингаа бортоо доошоо хараашалнабди. О-о, гоё үзэгдэл! Үнгэ бүрийн заһанууд, ургамалнууд тэрээхэн доромнай элихэн харагдажа байха юм. Эгээ һониниинь гэхэдэ, улаан-сагаан-хүхэ үнгөөр уһан дороһоо ялалзаһан *кораллово рифууд*! Палуба угаадаг 2-3 метр утатай *швабруудтаа* уяа залгалдуулан ута болгожо, тэрээгээрээ уһан доогуур ябуулжа, кораллнуудыс хухалжа абажа эхилээ һэмди. Һонин байгаа һэн!.. Мүнөө, гуша гаран жэлэй үнгэрһэн хойно, тиихэдэ, эсэхысээ эсээд ябаһан намда, эгээ дулаанаар, зохидоор һанагдаха юумэн гэхэдэ – кораллово рифтэй дайралдалга ба тропическэ аадар бороо хоёр.

Далайн долгиууд... О, одоо гээшэ эдээндэ яажашыс дадажа шадаагүй хүм даа. Заримашуулай, схэнхидээ ород хүбүүдэй, ерэмсээрээ, 3-4 һараһаа далайн уһанда дадашоод байхадань, би (дахин дабтанам) хүдөө, тала дайдын буряад хүбүүн, уһан сэрэгэй албанда татагдажа, яатарааш зобоо һэмбиб. Далайда гаража, схэ долгиндо шэдүүлжэ эхилхэтэйгээ сасуу юумэ эдижэ шадахаяа болишодог һэм. Нам мэтын зобоһон зонууд гэдэһэнэйнгээ үлдэхэдэ – үни саһаа хойшо иимэрхүү байдалда ороһон зоной мэдээжэ хоол – селёдка, сухарь хоёроор лэ хооллодог һэмди. Далайн долгиуудыс 9 балл хүрэтэр тоолодог юм гэжэ уншагшад мэдэхэ бээт. Балл бүхэниинь моряк бүхэн нюдөөрөө харахадаа таажа шададаг юм (хөөһэтэжэ, сайбалзажа байхаарнь ба долгиуудай үндэр-набтараарнь). Жэшээн, аймшагтай 9 балл гээшынь болоходо, уһан сэнхийжэ, хүхэржэ харагдахагүй тооной боложо, далайн долгин ганса сагаан хөөһөөр хүүсжэ байха. Мүн тиихэдэ, схэ далайда ерэшоод байһанаа гү (*океанда*), али юрэнхы далайда гү (*море*) – баһа таажа шадаад байхаш (схэ далайн уһан бага далайнгаа уһанда ороходоо харлажа харагдаха).

...2004 оной хүүл багаар Номгон далайн эрьсые зубшаһан Зүүн-Урдахи Азиин гүрэнүүдэй арад зон, мүн тэрээгүүр амаржа байһан туристнууд уһан аюулай сэх хохидолдо орожо (*цунами, 12 балл*, үшөө саашаанье хүрэтэр ошодог хаш), 130-150 мянган зон тэндэ хосороо гэжэ аймшагтай мэдээ дуулаһан байхат. Тиимэхээ, хэдэн һара, жэлээршье далай соогуур ябаһан морягууд хайшан гээд иимэ муухай байдалһаа гарсалдадаг юм гэжэ һурахаяа һанахат? Тиимэ. Зүгөөр тэрэ сэх *цунами* гээшэш үнэн дээрээ далайда сэхээр мэдэгдэдэггүй юм. Эрьс зубшажа аймшагтай тэрэ долги́н сохилтоёо хэдэг байха, харин гүн далай соогоо хэдэн дабхар үндэртэй гэрэй шэнээн долги́нууд лэ үзэгдэхэ. Бидэ иимэ юумэ (цунами гээшье), магад, үзэһэншье байхадаа болохобди. Зарим үсдөө корабльнай холо доро, далайн оёоруу унажа байһандал үзэгдэхэ, өөдөө харахаданни сэхэ дээрэнни, зуугаад метрэй үндэртэ тооной аймшагтай долги́н маанадыс хабхалжархихоёо байһандал үзэгдэхэ, гэбэшье тэрэ зуурандаа корабльнай, хайшан гэжэ зуруулай хорообхо долги́лжо байһан нуурай уһанда дээшэ-доошоо шэдүүлжэ байдаг бэ, тон тэрээндэл адли, үндэр үргэн долги́ной сэхэ дээрэнь гарапанхай аад, тугаарай байжа байһан газаршни хада-хабсагайн хормойдол холо доро харагдажа байхал даа.

Буряад ороноймнай яһала олон хүбүүд уһан далайн сэрэгтэ алба хэһэн байдаг. Гансахан минии тоонто Цагаатай нютагһаа сохом 14-15 хүбүүд биил хаш. Намһаа нэгэ жэл урда татагдаһан Сергей Балдановтай «Стрелок» гэжэ газарта уулзажа, хоёр һара соо ходо уулзажа байгаа һэмди. «Нюһатайшье һаа – нютагай хүн» гэжэ һайн удхатай урданай аман үгэ бии гээшэ. Зүб даа, холо хари газараар ябажа ябаһан хүнүүдтэ, ноён нохойшье, хэншье байг, гэбэшье нютагайнгаа хүнтэй уулзашахадаа, досоонни дулаан боложо, түрэл нютагайнгаа шарайс үзэһэндэл адли бологдодог ха. Сергейтсээ аяар хаана байһан Номгон далайн эрьсдэ уулзашахадам, досоомни эгээ тиимэ байгдаа һэн. Албаяа хэжэ эхилһээр зүг лэ хахад жэл болоод ябагдаа, гэр гээшэ гайтайханшье һанагдаад байгдаа. Сергейтсээ хоюулан карточка-аяа сохюулаа һэмди. «Стрелок» гээшэмнай Тихоокеанскэ флодой уһан дээрэхи сэрэгэй хүсэнэй (*база надводных кораблей*) эгээ шанга бааза юм. Эндэ энэ флодой бүхы крейсэрнүүд ба бэшэшье томо корабльнууд байгша һэн. Сергейдэл адли, мүн лэ жэл урда татагдаһан, нэгэ-нэгэ ахашье һаа, намтай сугтаа нэгэ класста һураһан Базаржаб Цыденов, Дугар-Сүрэн Будасв (Индиин далайн *Бенгальска заливта* США-гай «И(Э)нтерпрайс» *авианосецтай* «намсалдаһан» хүн юм) хоёр эндэ алба хэжэ байгаа. Тээд тэдэнтэйгээ уулзажа шадангүй

Камчатка тээшэ зоришоо хэм. Нэгэ *эсминец* кораблиин маанадай *пирсэһээ* холо бэшэ ябажа ябахада, Сергеймни намдаа гүйжэ ерэжэ: «Харыш, харыш, эндэ Базаржабнай алба хэдэг лэ», – гээ хэн. Тээд палуба дээрэ танил нюур харагдаагүй хэн даа. Хайрата нүхэрнай албаа дүүргэһэнэйнгээ хойто жэлын аюулда орожо наһан болошохон юм. Морягууд гээшэ сэхэ эбтэй зон юм, тээд тиймэ байнгүй яахаб. Далайда «нэгэ гэр байра» соо байһан олон зон эбтэй, шанга журамтай байгаагүй хаа, нэгэхэн залхуу хүнэй осол ябадалһаа боложо, булга наһа барашаха ха юм. Жэшэнь, нэгэ *люк* гү, али *трюм* соохи багаханшьё нүхэн (*кингстон*) хаагдангүй байшоо хаа, корабль шэнгэшэхэдээ болохо лэ! Цагаатай нютагай морягууд Уһан сэрэгэй һайндэртэ (июль һарын һүүлшын амаралтын үдэр) ходо сугларжа, хүдөө гаража, хони алажа байжа найрладаг заншалтай юм. Яахаб тээд. Энэ үдэр найрлажа байгаа бүхы морягуудай түрүүшын духарья нэгэн адли байдаг, үни саһаа наашаа байха ёһотойшьё юм: «*За тех, кто в море!*».

Бэшэшьё, бага зэргэшьё хаа, сугтаа алба хэһэн нүхэдни гэхэдэ: нэгэ үдэр албанда татагдажа «Русский» олтирог дээрэ алба хэһэн (*Кто на «Русском» не бывал, тот службы не видал*) гэжэ алдаршаһан) Валера Чагдуров – Доодо-Үшөөтэйһөө, Валера Дармасв, Бальчуунай хоёр Инзагата һууринһаа, Валера Гадянов Боргойһоо, Мункусв (нэрынь мартааб) – Дырэстэйһээ, Бальжин-Нима Санжимитупов – Агаһаа, Евгений Хамнасв – Эрхүүһээ гэхэ мэтэшэлэн. Камчаткада алба хэжэ байхадам хүршэ корабль дээрэ Хориин аймагай Баянгол һууринһаа Намсарай Долгоров алба хэгшэ хэн. Харин хоёр жэлэй болзор соо сугтаа нэгэ корабль дээрэ Улан-Үдэһөө Анатолий Потехин ба Мухор-Шэбэрэй Хүсөөтэһөө Бальжин-Нима Бадмасв хоёртой албаяа хэжэ ябааб. Эдэ нүхэдни намһаа хахад жэл урда табигдаһан хадаа, нам шэнги Филиппины гүрэнэй захидахи Марианска олтирогууд тээшэ ошоогүй хэн.

...Бидэ өөһэдынгөө территориальна уһа руу мэнэ-мэнэ орохоо ябанабди. Улаан Тугта орден то Тихоокеанскэ флотой корабльнуудай ээлжээтэ учени-һургуули дүүрэхэ тээшэ болобо. Америкын нэгэ «Фантом» ба япон гүрэнэй нэгэ, америкын хоёр корабльнууд бидэниис Камчатка хүрэтэрнэй үшөө «үдэшэлсэжэ» ябана. Бидэней СССР гүрэнэйнгөө газарта оромсаарнай, тэдэ, хайшаа ошохо хэм, эндээ үлэнэ ааб даа гэжэ һанаһан бидэ, тоохоёошьё болишонхой, хэзээ заяанда хүлээлгэһэн манай түрэл *Газарнай* хэзээ харагдашаһань ааб гэжэ хүлээнэбди. Удаан хүлээгдээ хэн даа. Вахтаяа дүүргэжэ ку-

брик соогоо орожо амарха байһан би, хоёр чашаа үлүү саг соо *шкафуудта* (кораблин тэг дунда), палуба дээрэ дааратараа согсоһоноо мүнөөшье эли гэгшээр һанагшаб. Үдэр дүүрэгтэхэ тээшээ боложо байгаа. Нюдэнһөө уһанай гоожотор далай руу урагшаа хараашалнаб – теэд тойроод гансал уһан... «Дүтэлөөл хаш» – гээд хажуугаарни зарим хүбүүд мүн лэ баяртайгаар дуугаралдаад үнгэрхэ юум, *мостик* дээрэ командирнууд сугларшанхай, дурамбайгаар дурамданад. Даарашаһан, эсэшэһэн би доошоо орожо халта амаржа хэбтэхэ гэхэн аад, нэгэ мэдэхэдэ унташаһан байгааб. Гэнтэл шэхэндэмни хэнэйшьеб «*Газар!*» гэхэн шанга хашхараан дуулдажа, хуга харайжа бодоһон би бэшэ хүбүүдтэйгээ түрисэлдэжэ байжа, палуба дээрэ гарашабди. Теэд алишье зүгтэ газар харагданагүй. «Тишээ хараашалагты, тишээ!» – гэжэ хэнэйшьеб заахада, анхаржа харахадаа... ай, даа!.. *Газар*шье хараагүйб, теэд... теэд тэрэ зүгтэ *сахали* (!) шубуудай олоороо нийдэжэ байхыень обёоржорхибоб!.. Үни удаан саг соо далайда тамаржа ябаһан морягуудта сахали шубуудые хараха гээшэшни *Газар* харажархиһантай адли юм... Тойроод морягуудай хүхюун зугаа дэлгэрэнхэй. Минишье, зарим бэшэшье хүбүүдэй нюдэд дээгүүр баярай уһан мэлмэлзэнэд... Би аман соогоо шэбшэнэм: «Һайнта даа, хайхан мэдээ үзүүлһэн орон нютагаймни омог дорюун шубуудууд!..» Манай кораблие обёорһон шубуудууд шуужадаһаар наашаа нийдэжэ ерэбэд. Үнишье болонгүй шобхо-шобхо мундаргануудтай, сагаан мүнгэн саһаар хушагданхай танил вулканууд, эгсэ эрье хабсагайта хаданууд харагданшоо һэн даа...

Тэрэ холын тамаралганһаа ерэхэнэймнэй удаагуур нэгэ һарыншье үнгэрөөдүй байхада, дахинаа холын удаанай түхсэрэлгэ корабль дээрэмнай эхилшэбэ гээшэ. Гурбан жэлэйнгээ албыс саг соогоо дүүргэжэ, мэнэ-мэнэ табигдахаяа байһан хорёод хүбүүдэй һанаан буруутажэ эхилбэ; юуб гэхэдэ барандаа шахуу энэ үедэ яһала бэсэжэһэн, хүдэр, бага зэргын командирнуудшье болоод байһан бидэниие хэн табихаб даа. «Таанадай табилга хойнтохонь ха. Мэнэ-мэнэ Тихооксанскэ флодой командованиин зүгһөө тиимэ приказ-захиалта бууха ёһотой. Гүрэнэй даабари!» – гэжэ командирнай хэлэбэ гээшэ. Яахабши теэд, гүрэнэй даабариие дүүргэхэл баатай бологдохо. Юуб гэхэдэ, тэрэ намар коммунизмын харгыс шэлэжэ шадан, СССР гүрэнэй нүхэр боложо, тэрэнэй харгы замаарнь ябажа эхилжэ байһан Урда Америкын Чили гүрэнэй Коммунист партиин Генеральна секретарь Сальвадор Альендын засаг тулюур байдалда орошоһон байжа, манай гүрэнэй сэрэгэй корабльнуудай (яажэ мэдэхэб гэжэ)

тиишээ ошоод байгаа хаань дээрэ ха гэжэ СССР гүрэнэй сэхэ ноёд-сайдууд ханаа ха. Тиигэжэ, зүг-зүгхэн бидэнэй тэрэ холын аянда гарахаяа байхадамнай (ахамад зонууд хайн мэдэхэ байха) сэхэн шуяан боложо, тэрэ диктатор Пиночет гээшэнь С. Альендын засагыгьё халгаажэ, өөрыснь алахан гэхэн зугаа дэлхэй дээгүүр тарашоо хэн даа. Бидэ арай хожомдоо хабди. Нүгөө талаараа, бидэшье, *дембель* хүбүүдүүд, дээрэхэ ханаа алдажа, хүхюу дорюунууд гэртээ түргэн бэлдэжэ эхилээ хэмди. Корабльһаа буужа Хабаровск хото хүрэтэр нийдэхэ самолётто хуухадаал ханаамнай амараа хэн (корабльһаа буухадаа, хүүлдэнь Хабаровскын аэропортһоо иишэ-тиишээ таража эхилхэдэшье, нүхэдэй хахасалга гээшэнь ямараар болоо хэм гэжэ хэлэхыншьё аргагүй...). Би Улаан-Үдэсэл ерэхэдээ, бага зэргэ дадажа, маяргахаяа болижо эхилээ хэм. Тэрэ болотор ходол мүнөөхи корабль дээрээ найгалзажа байһандал үзэгдэжэ байха байгаа хэн...

...«Эй, Александр Галсаннимасвич, таамнай яашообта, ябытээ!», – гэжэ хэн нэгэнэй хашхаржа, Түнхэнэй аймагай хүгжэмэй хургуулийн бүлэг багшанарай тээ саанахана намайе хүлсэжэ зогсожо байхадань, би гэнтэ мэдээ ороһондол болобоб. Намда аягүйшьё шэнги болобо. Нээрээшьё, энэ үедэ хэн нэгэнэй нам тээшэ хажуу тээхэ хаража байгаа хаань, табан наһатай үхибүүн бэшэ, харин табин наһаяа эдихэн минии Мондын үйлсын тэг дундань зогсошоод, тэнэг хүндэл адли тэнгэри өөдэ хаража нэгэ энсэбхилжэ, нэгэ уйдажа байхысмини хараа хаа, юун гэжэ бодохо хэн хаб?..

...«Һайн даа, хайхан мэдэрэл үзүүлхэн орон нютагаймни омог дорюун шубууд», – гэжэ, алишьё сагта сагаан мүнгэн саһаар хушагданхай байдаг Саяан уулын үбэрөөр нийдэжэ ябаһан *сахали шубууд* тээшэ дулаанаар мийхэд гэн, бүлэг нүхэдөө хүсэхээс түргэн гэххэлжэрхёо хэм...

«ХАТАН ЭЖЫ ЗЭДЭМНИ» ХОДОДОО ҺАНАХА БЭЛЭГНИ...

Үнгэрхэн зунай ааяма халуун нэгэ үдэр минии ажал дээрэ республика соогоо үнинэй мэдээжэ, арадай поэтесса Галина Раднаева орожо ерэбэ гээшэ. Гартаа номуудаар дүүрэн томо сүүмхэтэй. Ажалаймни хуушан байрада яһала ябажа байдаг хаа, ондоо тээшээ нүүшэхэн байхадамнай, хаягымнай буруу ойлгоһон байжа, намайе бэдэржэ бүхы проспект Победээр төөрижэ зобоһон байба. Сэхынъ

хэлэхэд, мүнөө тиимэшье залуу эхэнэр бэшэ гээшэ ааб даа, тиимэ-
һээ энэ халуунда хүндэ сүүмхэ шэрээд городоор ябалши даа. Юрэдөө
би нютагайнгаа энэ эхэнэрые харахадаа, уулзажа зугаалхадаа, ходо
гайхадаг хүм: ямар эсэхэ сусахые мэдэхгүй хүн гээшэб гэжэ: алишье
талаарнь абаад үзэхэдэ: нэгэдэхээр, гэрэй эзэн эхэнэр, эжы, хүгшэн
эжы, тиимэһээ гэрэй байдал, ажал гээшэмнэй дууһаһагүй байха, ха-
рин нүгөө талаарнь гэхэдэ, – уран зохёолшон, шүлэгшэн, түүхэ до-
мог суглуулаашан. Тээд энэ талаараа бүришье эсэхэ, зогсохо гээшые
мэдэхгүй хүн байна. Нээрээшье, заа зуухан юумэ бэшэжэ үрдидэг
нам мэтын уран зохёолшодой атаархахаар: Галина Жигмытовна хэ-
зээдээ амаржа унтадаг хүн байгаа юм? Али ёһотой «шара шубуун»
зохёолшониинь байжа, бүхэли хүнндөө, үүрэй сайтар унтангүй,
уран гуурһанайнгаа дороһоо ульгам зохид зохёолнуудаа бэшэжэл,
бэшэжэл байдаг хүн ха гэжэ ханахаар. Нүүлэй үедэ жэл бүхэндэ тоо-
ной нэгэ томо ном гаргажа байна. Дуулахадашны, үшөө хаагуур яба-
даггүй, хэн нэгэн ноён дарганарай урда арай үбдэгсөөн нуухын тэндэ
дохижо, эдэ номоо хэблүүлжэ гаргахын түлөө мүнгэ-алта бэдэрдэг-
гүй хүн гээшэб? Сохом хара бүхэндэ тооной Улаан-Үдэ – Зэдэ гол
хоёрой хоорондо ябуунтажа байдаг хаш. Энэшье удаагуур намда
орожо ерэхэдэ, аяар 700 шахуу хуудалхатай, хатуу гадартай «Хатан
эжы Зэдэмни» гэхэн номоо намда бэлэглэхэе ханаһан байба. Хадуу-
жа абагты даа, худалдажа мүнгэ сохихын түлөө бэшэ, али, үгышье
һаа, өөртөнх шухала хэрэгтэй энэ тэрэ материал суглуулжа, бэдэржэ,
эрижэ бэшэ, харин миин энэ номоо бэлэглэхын түлөө иигэжэ, энэ ха-
луун соогуур городоор ябаха гэжэ. Үшөө олон номуудтай ябаа, үшөө
олон зонуудаар уулзаха ёһотойб гээ һэн. Энэ бэлэглэхэн номһоонь
гадуур, намайс үшөө схэтэ баярлуулһан юумэн гэхэдэ, манай Зэдэһээ
уг гарбалтай, гайтайхан бэлигтэй зохёолшон Даша-Дабаа Мункос-
вой «Бүргэд» гэжэ номыс мүн лэ өөрөө ябахын хүсөөр хаяын сагууд-
та гаргуулһан байжа, баһа бэлэглэбэ гээшэ. Би баярлаал хүн аабзаб.
Эдэ номуудыень тэрэл зундаа, жэлэйнгээ амаралтада гарахадаа, яа-
ралгүйхэн хужарлан уншажашье үрдибэб, энэ тэрэ өөртөө хэрэгтэй
юумыень саарһа данса дээрэ бэшэжэшье абаа һэм.

Нээрээшье, манай нютагай Санджэ-Сүрэн басаган холын ха-
раа бодолтой хүн байна (Уран зохёолшон Г. Раднасвамнай «Ха-
тан эжы Зэдэмни» гэхэн номуудайнгаа гаршаг дээрэ анхан саһаа,
түрэхэһөөнь үгтэһэн хоёрдохи нэрээрээ өөрыгөө нэрлээд бэшэнэ).
Иигэжэ 1950-яад оной үеэр, сохом арбаад жэлэй хугасаа соо, Гэгээ-
тэйн нютагай амбаанар (увайнар), эжы абанарайнь түрэхэн үхибүүд-

тээ нэрэ эрижэ ошоходонь, олонхи үхибүүдтэ «Сүрэн» гэжэ хоёрдохи дабхар үгэнүүдтэй нэрэнүүдые үгэхэ дуратай байһан юм. Юундэ, гайхахаар байдаг? Нээрээшье, Цагаатай, Гэгээтэй нютагуудай тэрэ үсын үхибүүдэй хахадынь шахуу хоёрдохи иимэ нэрэ зүүжэ ябадаг. Ондоо аймаг нютагуудта, Зэдэ голоймнай бэшэ нютагуудааршье иимэ нэрэтэй үхибүүд тон үсөө дайралдадаг. Юундэ «Сүрэн» гэжэ нэрэдэ нютагай ламаһан дуратай байһан юм бэ гэжэ сэхээр ойлгогдоногүй, харин Санджэ-Сүрэнэй өөрынь ойлгожо абаһаар, тэрэ сагта иимэ нэрэ саанаһаа, бурханай табисуураар, нютагайнь үхибүүдтэ сэх таарамжатай, дэмбэрэлтэй байгаа ха. Нээрээ гэжэ ханахаар, юуб гэхэдэ, хүн бүхэн гээшэ газар дээрэ мүндэлжэ түрэхэдөө, бурхан номолой олон нэрэнүүдэй гансахан нэгэндэнь тааража ябаха, тэрээнһээ гадуур тэрэ нэрэс даажа, үргэжэ ябаха гэхэн жама ёһо бии ха гэжэ бидэ мүнөө болоһон хойно заа-зуухан ойлгожо эхилжэ байна хабди.

Бишье өөрөө документээрэ Александр гэжэ байгаашье хаа, нютаг голдоо, аха дүүнэртээ энэл Гэгээтэйн нютагай амбаа – Шаравувайн үгэхэн Дандинсүрэн гэжэ нэрээр мүнөөшье нэрлүүлдэг хүм. Харин Г. Раднасава Санджэ-Сүрэн гэжэ нэрэ эжынь талаар өөртэнь нагаса үбгөө болохо, эрдэм ном сэхэтэй Гожоо-Будажаб лама үгэхэн байна.

Тсэд Санджэ-Сүрэмнэй мүнөө арадайнгаа аман үгыс алтан абдар сооһоонь гаргажа «саарһан дээрэ нэрэтэй, саһан дээрэ мүртэй» болгожо байна гээшэ! Иигээ хадаа эдэ баялиг түүхэ хэзээ заяандаа хосоржо халахагүй! Энэнь ерээдүймнай манай халаан – үхибүүдтэмнэй аргагүй хэрэгтэй юмэ байха! Саашаа һониниинь гэхэдэ, би ондоо уран зохёолшодой иигэжэ байжа нютаг голойнгоо түүхэ домогоор һонирхожо, ном болгожо байһыень һананагүйлби.

Хэдэн жэлэй саада тээ эндэ, городто ажалтай, гэр байратайшье байһан поэтесса Г. Раднаева шүлэг номуудтаа сэдхэлэй шэнэ оньһо, шэнэ материал оруулхын тула бүхы юумэс эндэнь хаяжархёод хүдөө нютагаа ябашоо гэхэн нэгэ һонин һураг городоор тараа һэн. Хари гэжэ, иимэл юмэ үзэхэ, хараха байгаа һэн хабди. Боллоо гээшэ, доро дохихо, баяр хүргэхэ байнабди шамдаа, нютагайнгаа басаганда, нэн түрүүн Зэдэ голойхид, саашадаа гэхэдэ, арадайнгаа аман зохёолоор һонирхожо байдаг бэшэшье буряад яһатан зон, багшанар, эрдэмтэд.

Энэ авторай суглуулһан юумэниинь иихэдээд, гурбан ботёороо дүүрэшэхгүй бэшэ, саашаа үшөө сэхэ материал байна. «...Тэрээн дээрээ ажаллаха хэрэгтэй, саашадаа үшөө сэхэ мүнгэн зөөри хэрэгтэй, ой-ёх-даа, хаанаһаа тэдэнииснь олохо хүнбиб, эсэшөөб, – гэжэ

Галина Жигмытовна намда хөөрэжэ һууһанаа: – Иигэжэ шамтай удаан ярилдажа һууха сүлөөгүйб, саашаа харайхамни», – гээд, яаралтай гаража ошоо һэн.

«Хатан эжы Зэдэмни» гэхэн номыень халташыё хаража үзэхэдэ, ехэ һонирхолтой нютагай түүхэ домогууд байна. Түрүүшын номуудта ехэнхидээ баруун сартуулнуудай түүхэ домог оронхой (Зэдэ голый юһэн гол халаануудаар ажаһуудаг сартуул уг гарбалтан үни холоһоо нааша баруун ба зүүн сартуулнууд гэжэ илгардаг юм. Жэшэнь, минии тоонто Цагаатай нютаг Зэдэ голойнгоо тэг дунданьшыё хаа, зүүн сартуулнуудай тоодо ородог байха). Авторай хэлээшээр, бэшэ саашанхи номуудтань зүүн сартуулнуудай түүхэ ба бэшэ ондоо һонирхолтой зүйл хэрэгүүд орохо юм хаш.

Тобшохоноор хэлэхэдэ, эдэ номууд соонь ангуушадай аймшагтай, энсэдэтэйшыё ябадал-зугаанһаа эхилээд, нютагай домог, онтохон, үльгэр, уг гарбал, дасан дугангуудай түүхэ, олон тоото эрдэм бэлиг ехэтэй ламанар ба бэшэшыё шанга-шанга зонууд тухай, сартуул зоной Халха Монголой дайдадахи Үбэрэй 49 хушуунһаа 300-400 жэлэй саада тээһээ наашаа, Ара Монголой газар дайда руу бодхуултажа ерэшэһэн хүрэтэр бэшэгдэнэ.

Автор эдэ номуудаа литературна ба зэдын диалект дээрэ бэшэнэ. Энэнь тон хайшаалтай. Би мэдэнэм, сартуул, сонгоол хэлэн дээрэ бэшэхэ гээшэ тон хүндэ гэжэ. Нэгэдэхээр, энэ хэлэн үнинэй хэрэглэгдэхээс, тоогдохоёо болинхой (һанана бээт, 1930-аад оноор Буриадамнай олон тоото холын хараа бодолтой, хурса ухаатай хүбүүднай Сэлэнгын буряад-монгол хэлэсэ үргэжэ, дэмжэжэ, литературна хэлэн болгоё гэжэ тулалдажа байһаар, «пан-монголистнар» гүүлэжэ толгойн саазада хүртөө бэшэ һэн аал?). Зэдын зон Монголой энэ тэрэ аймагуудһаа гаража ерэшэһэн хадаа (тон монгол шуһатан зоншыё гэхэдэ хамаагүй, али юрэдөө, зарим эрдэмтэдэй хэлээшээр, Чингис хаанай үедэ Дунда Азиһаа богоол зониинь болгогдожо асарагдаһан сартуулнууд юм гүбди?), өөр өөрынгөө хэлыё мартажа, холижо худхажа байнгүй, олон-олон үгэ, мэдүүлгэсэ тэрэл орёо зангаарнь мүнөөшыё хүрэтэр орхинхой юм. Зэдын хэлэн (диалект) тухай эндэ нэгэхэн илгаа-жэшээ харуулһуу. Жэшэнь, буряад арад зоной эгээ ехэ нэгэ халааниинь болохо Хори буряадуудай «эгэшэ» гэхэн үгыё булгааран шахуу энэл үгөөрнь хэрэглэжэ байхада, гансахан Зэдын аймагта «эгэшэ» гэшыё «эгэшэ» гэхэхээ гадуур үшөө *адяа, аджаа, уушхай, шэнэ ахай, аажы* гэжэ байгаад хэрэглэдэг юм (нютаг гол бүхэн шахуу ондо ондоогоор). Тсэд иимэ байхадань арадайнгаа

аман зохёол суглуулжа байһан Г. Раднасва яаха, ямараар хэрэглэхэ ёһотой байгаа? Ехэтэ һанаан-үнөөн боложо байһанаа, дунда зэргынь абажа ерээд лэ, өөрынгөө нютагай, Гэгээтэй-Наринайнгаа диалект дээрэ номуудаа толилуулжархёо. Иигэжэ байжа уншагшад, манай ээдынхид, ойлгожо шадаа ха гү? Сартуул хэлэн гээшэ литературна буряад хэлэн ба монгол хэлэн хоёрһоо илгаагаараа ондоо юм гэжэ (шангашагаар хэлэхэ гээ һаа, газар дэлхэй дээрэ ори гансахан иимэ хэлэн байха гээдшье хэлэхэдэ хамаагүй!), тэрэнииснь буряад арадай поэтесса Г. Раднасва үнэхөөрөөшье «саарһан дээрэ нэрэтэй, саһан дээрэ мүртэй» болгожо байна ха. Түрүүшынхисэ!! Иигэжэ байжа уншагшад, үргэн буряад ороноймнай буряад яһатан зон ойлгожо шададаг һай...

Эндэ үшөө нэгэ һониниинь гэхэдэ, Санджэ-Сүрэмнай иимэ ехэ ажал ябуулжа байгаад, өөрыгөө фольклористби гэжэ хэлүүлхэ огто дурагүй юм. Эдэ олон зузаан номуудыс хойно хойноһоонь гаргуулжа байгаад, хүн зоной тэрэ презентаци гээшынь хэсгэ гэхэдэ, огто дурагүйдэдэг юм. «Над шэнджэлэл хэж байх, үчөнонгуудай аджаалаар заниматца болджойх цүлөө байхгүй. Би хадда үшөө амиды мэндэ, үшөө бараг хүл дээрээ гүйдж яваджэйсэн цагтаа, дзарим тээгүүр хүнүүды дзугаа нааданч болджойгаад, иигэджэл мунхидж яванав даа. Ходжом хүн дзонд тустай юм саан гү гэджэл сандаг хүм дөө. Арады баялигы өөрынгөө дзохёол, ном шэнги болгодчоод, би баяджаадч яахавив, болгүй, эдэл зоньгоо нэр овогтойнь, зурог карточкатайнь номууд дээрээ гарганав, өөрымч дүрсэ эндэ харагүйт», – гэжэ байжа ярижа байхал даа энэ нүхэрнай. Нээрээшье, Г. Раднасвагай хэһэн, бэслүүлһэн энэ ажалын хожомой хожом хэзээ нэгэтэ һонёор даа арад зондоо сэгнэгдэхэ байха ха...

Д-Д. Мункосвой «Бүргэд» түхай бэшэхэ гээ һаа иимэ. Дүрбэ-табан жэлэй саада тээ һэн ха, баһа нэгэтэ Галина Жигмытовна намда нэгэ гуйлтатай орожо ерэбэ гээшэ. «...Минии 16 һаһандаа арай шамай поэзиин харгыда орожо ябахадамни, намайе дэмжэһэн, туһалһан нютагайнгаа бэлиг ехэтэ шүлэгшэн Даша-Дабаа Мункосвай дурасхаалда гэжэ «Бүргэд» номын дахинаа хэблүүлхэ гэжэ үнинэй һанажа ябадаг хүм. Одоо гэжэ тэрэ сагын туласа ерэжэ байна. Эндэ тэндэһээ, Сэлэнгын Юрөө нютагһаа эхилээд, өөрын түрэхэн Инзагата нютаг, аймагай сээнтэр Петропавловка, мүн Улаан-Үдөөршье энэ хүнэй гар бэшэг суглуулжа ябанам, аяар 1966 ондо гаргаһан ори гансахан номһоонь сааша нураггүй ехэ материал олдожо байна, тиимэһээ бултын суглуулжа нэгэн доро, нэгэ ехэхэн ном

болгожо гаргахаар. Литературна музейһээ энэ хүнэй гар бэшэгынь эрижэ абажа, кописень (ксерокопи) хэхээс һананам, туһалалсыш», – гэбэ гээшэ.

Эндэ иигэжэ хэлэс. Д-Д. Мункосвай «Бүргэд» гэжэ расказуудай согсолборинь буряад хэлэ, зохёолоо хүндэлдэг зонуудта одоо гээшэ тэрэ «раритет, музейнэ экземпляр» гээшэнь болошонхой юм.

Үни хада Г. Раднасва энэ хүнэй гар бэшэгыс Буряад номой редакцида ном болгожо гаргуулжархиха һанаатай үгэһэн байгаа. Тсэд энэ тэрэ шалтагаанһаа боложо энэ номойнь жэлһээ жэлдэ хойшологдожо удааршахадань, аргагүй сэнтэй материалнуудай үгы болошхоогүйнь тулада гэжэ, тэрэ гар бэшэгыснь Литературна музейдэ абаашажа хадагалуулһан байна («Зарим нэгэ манай хүйхэр зохёолшод энэ хүнэй зохёолой заримыснь өөрынхисэ мэтэшэлэн болгожо хэблэлдэ гаргуулжархихаяа туршаадшысэ үзөө һэн ха», – гэжэ Санджэ-Сүрэн хөөрөжэ байха байгаа һэн).

Намда ерэхэдэ, литературна музейһээ ойро зуура энэ гар бэшэгынь эрижэ абаһан байгаа. Би өөрөө, үшөө хургуулиин һананда ябахандаа, Даша-Дабаа Мункосвай «Бүргэд» номыс хаанаб даа халта оложо уншаһан саһаа нааша дахинаа хараагүй байһандаа тон сэхэ баярлажа, Санджэ-Сүрэндөө туһалалсахынгаа хажуугаар, тиихэдэ өөртөө гэжэ үшөө нэгэ экземпляр хэлсэжэ, одоо гээшэ тэрэ минии ажал дээрэхи «насто́льно» ном гээшэнь болоо һэн. Нээрээшыс, шадаал хаа сүлөө сагайнгаа гарахада, үгышыс хаа, ажалайнгаа һүүлдэ үлэжэ уншажа, энээхэн номыс сээжээр шахуу тооной мэдэхэ болоо хүм. Гайхамшагта ном! Минии һанахада, энэ бэлиг сэхэтэ хүн шэнги иимэ гоё нугалбари үгэнүүдээр буряад литературада үшөө хэншыс бэшэжэ үзөөгүй гэхэдэ алдуу болохогүй ха! Гомдолтойнь гэхэдэ, Д-Д. Мункосвай энэ номынь гансал буряадаараа нэгэ дахин хэблүүлэгдээд лэ дүүрешөө. Халаг! Ондоо хэлэн дээрэ, ород хэлэн дээрэшыс хаа, гарадаг хаань! Тсэд хэн, ямар бэлигтэн энээниис ондоо хэлэн дээрэ оршуулжа шадаха байхаб!?

...Нэгэтэ минии стол дээрэ «Бүргэд» номой хэбтэжэ байхыень (муушагаар хэгдэһэн ксерокопи) минии үнинэй танил, уран зохёолшон, драматург, Буряад театраймнай дарга Д. Сульгимов харажархихадаа, ямараар баярлаа гэжэ һананат! Энэ номысминни буляахын тэндэ уншуулыш даа гэжэ абаһан юм. Би һүүлдэнь энэ номоо тэрээнэй ажалдань ошожо абахандаа, шамда кописень хэжэ үгүүжэм гэжэ байжа тэрээнээ һөөргэнь абаа һэм. Иигэжэ бэшэхэдэ, би зааханшыс өөрыгөө магтажа, хайрхажа бэшэнэгүйб, харин, үнэхөөрөөшыс,

ямар үнэтэ-сэнтэ ном гээшэб, зарим зонуудта алта мүнгэнһөөшье дутуугүй үнэтэй юумэн байхадаа болохо гэжэ бэшэхээл һанана хаб. Д-Д. Мункосвай урда сагта толилуулагдаһан «Нүхэдэй уулзалга», «Эхэ тухай дуун», «Бүргэд», «Залинта аадар» гэхэ мэтэ расказуудынь (үгүүлэлнүүдынь) ба мүнөө Г. Раднасвагай эдэбхсэр түрүүшынхисэ уншагшадтаа дурадхагдажа байһан «Таладаа гарабаб», «Саһан хайлана» гэхэ мэтынь зүрхөө хүлгөөнгүй, уяржа, баясажа, уйдажа байжа уншаагүйдэ аргагүй...

«Бүргэд» номой эхиндэ Г. Раднасва «Ахамни гээд, шамаяа дурсанаб...» гэхэн шүлэглэмэл дулаан оролто үгөөр Д-Д. Мункосвые дурдана, тэрэнэй намтар, ажабайдал, анхан саһаа нааша хүн түрэлтэндэ бурханай хайраар, аба эжын буянгаар газар дэлхэй дээрэ жаргаха гэжэ үгтэһэн богонихон наһан тухайнь бэшэнэ. Мүн түгэсэхэдөө уран хайхан уянгата:

*Шоройе
Алтанһаа үлүүгээр сэгнүүлжэ,
Аглаг огторгойтой жэшиүүлжэ,
Ногооо
Мунхэ юм гэжэ этигүүлээш,
Мини юм гэжэ бэлэглээш...*

– гэхэн шүлэгэй мүннүүдээр магтан дуулана. Тсэд Д-Д. Мункосв оройдоо 36 наһандаа(!) наһан болошоһон хүн лэ даа. Ямаршье богони наһан гээшэб, ямар сэхэ наһанайнь ажал хэрэг, зохёол гуурһань дороһоонь гаража үрдингүй халаа гээшэб!?

Д-Д. Мункосв гэр бүлэ үгы, угынь залгуулха, нэрын нэрлүүлхэ хүбүүш үгы байһандаа гү, хэды уйдхартай уянгата мүннүүдые «Бүргэд» ном соогоо орхёо гээшэб? Эгээ иимэрхүү, гансаарданги байдалда суута композитор П. Чайковский, агуухэ үлыгэршэн Г.Х. Андерсен гэгшэд байгаа бэшэ аал?

Д-Д. Мункосв хүнэй ажабайдал, ажаמידарал, наһанай харгы тухай «Таладаа гарабаб...» гэхэн поэмэ соогоо иигэжэ бэшэнэ: «...
*Толгойн үһэн хара гү, тодорходоо сагаан юм, һанаан сэдхэхэл хара гү,
хайлахадаа сагаан юм, эрбэлзэгшэ нюдэд хара гү, энеэбхилхэдээ сагаан юм,
амин бэеымнай холбооһон араг яһанишье сагаан юм.*

Сагаан, сагаан дэлхэй дээрэ сагаан аарсаяа амсаһаар, сагаа тоолон дуулаһаар, сагаанаар ябажа үнгэрхэб. Нараа тойрон жороолһон наян сая түбшнүүдтэл, голоо гороолжэ эрьелдэнгүй, горьхо умбахаяа айнгүй, ехые

хомхойржо харбайнгуй, багыг шамарлажа голонгуй, уйтан харахан
нюдэндөө уйдхар гуниг шэнгээнгүй, ярагай сагаан бээдээ ядарал зоболон
халдаангүй, агаар мүнхэ огторгойнгоо аялга дууниинь шэнгээр, амидарал
сагаан дэлхэйнгээ баяр жаргалын шэнгээр, уйдхар гашуудалын шэнгээр,
нёлбоһониинь шэнгээр наһаяа эдлэн ябахандаа, саадахи дабаанай хаяада гү,
саадахи дабаанай оройдо гү, саадахи дабаанай саанань гү – сагаан болзо-
роо дүүргэжэ, саһан шэнгээр хайлахадаа, үбсүүн дээрээ үргэһэн үлгэн эхэ
газараа үршин мүнхэ энхэрэлээр үнсэн, тэбэрин унахальби.

*Наһан шигэд дүүрэхэ бэшэ: наран мандажал байха, найдал мүнхэл-
жэл байха, хүүгэд түрээжэл байха, хугэсэм зэдэлжэл байха...».*

Ямар гайхамшагта үгэнүүд, ямар гайхамшагта бодолнууд гээ-
шэб!? Гайхахаар! Тээд иимэрхүү, алталаашье һаа алталмаар үгэнүүд,
мэдүүлэлнүүд «сагаа тоолон дуулаһаар, сагаанаар ябажа үнгэрһэн»
Зэдэ голоймнай зали сэхэтэ хүбүүнэй «Бүргэд» ном соонь тоогүй
олон юм. Өөһэдөө энэ номыг оложо уншаад үзөөрэйгты, ойлгохо,
зүбшөөхэ байхат даа.

Мүн өөр тухайгаа, наһан тухайгаа Д-Д. Мункосв иигэжэ бэшэһэн:

*Дуушан ябахаяа дэлхэйдэ түрөө хүм даа,
Дуушын наһан богони юм гэлсэдэг лэ даа,
Дууниинь дэлхэйдэ үлэдэг юм даа,
Дууһыень тандаа орхихолби даа...*

...Буряад хэлэ заадаг багшанарай оюутад, шабинараа «Бүргэд»
номтой танилсуулаа һаань, ямар зохид, туһатай байха һэн хаб, тээд,
халаг, оройдохоноо 300 хэнээгээр лэ гаргагдаһан ном.

Иимэ даа, Г. Раднасагай мүнөө хэжэ, ябуулжа байһан ажал
хэрэг тухайн хэлэхэдэ. Боллоо, болоо! Эдэ номуудаа гаргахадань Зэ-
дын аймагай гулваа Жаргал Даваа-Самбуевич Батусв сэхэтэ туһалһан
хүн байна. Иигэжэ нютаг голойнгоо бэлиг талаантай зонийс шадаха
зэргысээ үргэжэ, туһалжа, арад зонийнгоо дунда мүн лэ нэрээ нэр-
лүүлжэ ябаханаа ямар ондоо сэх жаргал хүнэй наһанда байхаб!

Г.Ж. Раднаева арад зонийнгоо арюун хайхан аман үгын дээжыг
ааяма халуун зунай үдэхиг аарса айрагтал салгидуулжа, уужам
хайхан Буряад ороноо, уудам тэнюун Зэдэ голоо уран үгэ, уянгата
дуу, шүлэгөөрөө олон, олон жэлнүүдтэ суурхуулжа байха бээ гэжэ
тон найдагдана.

2007 он

«НАЙХАН САГАЙ ЖЭГҮҮРБИ...»

Наяхана, хүнийн хахадаар телевизор хаража нуухадаа, СССР гүрэн соогоо эгээ мэдээжэ дуушадай нэгэн болохо Муслим Магомасв наһа бараба гэжэ гэнтэ дуулажархихадаа, зүрхэмни досоогоо хадхахадал боложо, досоомни аргагүй муудаад абаа нэн. Юундэб даа, дүтынгөө нэгэ хүнийс алдажархиһандал гү, али сээжэ сооһоо нэгэ нангин юумэ ходолжо хаяжархиһандал боложо, һүүлдэнь сэнхир экранаар энэ гайхамшагта дуушанай дууладаг дуунуудыень дамжуулжа эхилхэдэнь, уяран байжа аман соогоо аалин тэдэ дуунуудыень дуулалсажа нуугаа нэм. Тсэд, юундэ намда тиимэ бологдооб гэхэдэ, хүн бүхэндэ өөр өөрын эгээ дуратай артист, дуушад, шүлэгшэд, спортсменүүд байдаг гэшнэ ааб даа. Муслим Магомасв ганса намда бэшэ, харин 1960-70-аад онуудаар эдирхэн, үшөө нургуулиин наһанда ябаһан минии үсэд ба тэрэ сагай аха зонуудташье дүтын дуушан (*кумир* гэшэнь) байһан. Тэрэнэй ба бэшэшье тэрэ үсын мэдээжэ дуушадай дуунуудыс нургуулидаа гү, клубтэ гү, али үдэшэлэн нэгэнэйдэ сугларшоод бидэ үхибүүд, шууяанһаань хашарһан эжы абанартаа хараалгажа байгаад, радиоприемнигоор, пластинкаар шагнажа (телевизор үшөө харадаггүй байгаабди) сүлөө сагаа үнгэргэжэ, хамта эдэ дууень дуулалсажа, хүхилдэжэ ябаһан гэшэбди. Тиимэ. Хаанаб тсэд тэрэ найхан наһанай, тэдэ залуухан нүхэд хүбүүднай, зохид сэбэр басагаднай, үшөө сарюун наһандаа ябаһан эжы абанарнайшье? Тиимэхэл, тиигэжэ бодоходоол, энэ гайхамшагта дуушантай хамта нэгэ нангинхан юумэ досооһоомнай ходорон ошоһондол үзэгдөө ха.

...Тсэд бидэ буряад яһатан зонуудбди. Залуу наһандаа тэрэ үсын буряад найхан дуунууда мүн лэ хангюурдажа ябаал юм бэээбди. Минии наһахада, 1960-70-аад оной залуушуул ямар талаантай байгаа гэшэбдибди, юуб гэхэдэ, буряад хэлэн гэшэмнай тэрэ үсэд айхабтар сэх хүгжэлтэ абаад байһан сагын байгаа. Ямар олон номууд, шүлэгүүд гарадаг нэм, ямар олон уран зохёолшод байгша нэм, яатарааш арад зомнай уһан буряад хэлээрээ хөөрэлдэдэг, бэшэлсэдэг, дуулалсадаг, ёхор хатараа наададаг нэм! Одоо гэжэ, нээрээһээ, буряад хэлэмнай булаг мэтэ бурьялжа байгаа тэрэ сагта! Халаг, хайран хэлэмнэй иихэдээд халаха тээшээ боложо байна ха гү гэжэ айгдана, хэды хүхирэлдөө, «хаагалалдааншье» наамнай?!

Тэрэхэн 1960-70 онуудаар мүн лэ бэлиг талаантай буряад композиторнууд гаража сэршоо нэн. Урданай дуулалдадаг буряад ара-

дай дуунуудтал адли бэшэ, нэгэ ондоохон, мүнөө үсын маягаар бэшэгдэһэн дуунуудые бидэ дуулалдадаг болоо һэмди. Ким Раднасвай, Сергей Манжигсесвай, Чингис Павловой хүхюун дорюун, хайхан дуунууд байгаа, зүгөөр Базар Цырендашиесвай уянгата хайхан дуунууд эдээн сооһоо нэгэ ондоохоноор илгаржа, тэрэ үсын залуушуул, бэшэшье зонууд барандаа шахуу энэ хүнэй дуунуудые дуулалдажа байгша һэн. Энэ композиторай олонхон дуунуудын Дондог Улзытуевэй, Даша Дамбасвай үгэнүүд дээрэ зохёогдоһон байдаг. Залууханууд, оройдоо 30-аад һаһандаа ябаһан эдэ хүбүүднэй нэгэ тээ сугларжа ерээд лэ, ялас гэмэ дуу-шүлэгүүдээ зохёожорхидог байһан. Тиихэдэ эдэ дуунуудыень тэрэл 30-аад һаһандаа ябаһан Дугар Дашиев хангтоурдажархиха. Дондог, Даша, Дугар, Базар... Дүрбүүлэн оодохон нэрэтэйнүүд, дээрэһээ, бурханһаа, үгтэһэн сэхээн талаан бэлигтэй (лүндэнтэй гэс), буриад зонойнгоо урдаа хараха хүбүүдүүд! Эдээн сооһоо мүнөө гансахан Базарын лэ гансаарханаа амиды мэндэ үлэшөөд, газар дээхэнүүрээ гэшхэлжэ ябанал даа... Нюдэнэй шэлһээ һалладаггүй, һаншагһаа сайнтажа, бүхэнтэжэ эхилһэн, абья дуу үсөөнтэй композитор... Ямархан бодолнууд, нойргүй хүнинүүд энэ хүнэй досоо мүнөө байдаг хаб, тээд энэ манай хэрэг бэшэл даа...

Минии мүнөө эндэ Д. Улзытуев, Д. Дамбасв хоёрые магтажа байхадам, зариман буруу ойлгоходоо болохо, эдээнһээ ондоо бэлиг талаантай шүлэгшэд тэрэ үсэр яһала байһан. Тоолохо болоо һаа, ёһотой дуушан-шүлэгшэн Г. Чимитов, Н. Дамдинов, Д. Жалсарасв, С. Ангабасв, Л. Тапхасв, Ц-Д. Дондогой, эхилжэ бэшэжэ байһан Б. Жанчипов, Г. Раднасва, Б. Дугаров гэхэ мэтэшэлэн. Бишье өөрөө эдээнэй шүлэгүүдтэй яһала танилсаһан хүн байхаб, тиигэбэшье, хүн бүхэндэ өөр өөрын дуратай дуушад, поэдууд байдаг гэжэ би дээрэ дурдаа һэм, тиимэһээ, яахыншье аргагүй, Д. Улзытуев, Д. Дамбасв хоёр минии эгээ дуратайшуулын юумэл даа. Энээнһээ гадуур, Улзытуевые Пушкинтэй, Дамбасвые Есенинтэй сасуулдагби. Ородой агууехэ эдэ поэдуудтэл адли, манайшье буриад хүбүүдэй шүлэг бүхэниинь шахуу уян нугархай, дуунай аялга сохисотой, тиимэһээл композиторнуудта дуратайгаар шэлэгдэжэ, тон хайхан дуунууд боложо, олоной зүрхэ сэдхэлэй хүбшэргэйс дайража шадаһан байдаг.

Саашань гэхэдэ, Д. Улзытуевыень орхижо, Даша Дамбасв тухай бэшэхэ, дурдахаа һананам, юуб гэхэдэ, һаяхан Гүрэнэй Буриад театрай ордон соо энэ дуушан-шүлэгшэнэй 70 жэлэй ойс тэмдэглэһэн дурасхаалта үдэшэ болоо. Энэ пээдэй шүлэгүүдые театрай артистнарай гоё хайханаар уншахыень шагнааб (сэхэнхидэ И. Цыбикжапов,

Ч. Гуруев хоёр илгаржа байна хэн), найхан хоолойтой дуушадай энэ поэдэй шүлэгүүд дээрэ бэшэгдэһэн уянгата дуунуудыень дуулахадань, тэрэ аяар холын 1960-70 оной үсын наһаа һанажа, телевизорээр М. Магомасвай дурасхаалта үдэшэ боложо байхада хайшан гэжэ уяржа нуугаа һэмбиб, тон тэрээндэл адли боложо, заал сооһоо аалин эдэ дуунуудыень дуулалсажа нуугаа һэм...

*Сэлмэг һарын толон дор
Сэдьхэн шамай гуниглан,
Һаруул сэлмэг шарайеш
Һанан һанан уярнам.
Хүхын дуута солгёон хаһамни
Хүлгэн дахинаа бусадаг һай,
Эдир наһамни, эхин дурамни
Эрьен дахинаа бусадаг һай...*

Тэрэ холо сагта буряад дуутай пластинканар гэжэ үгы тооной байгаа, тиимэһээ бидэ яатарааш «Баян талын аялгаяа» хүлээгшэ һэмбибди, тэрэ үсын дуушадаа харажашье үзөөгүй һаа, хоолойгоорнь тэрэ дороо танижархёод, хэнийнь муу-һайнаар дууладаг бэ, ямархан дуунуудынь үлүү сааша бэ гэжэ тоосолдожо байхаш, теэд лэ яахыньшье аргагүй, композитор Б. Цырендашисвай Д. Улзытуевэй гү, али Д. Дамбасвай шүлэгүүд дээрэ бэшэгдэһэн дуунуудынь түрүү нуурида гаража ерэшөөд лэ байхал даа.

*Эдирхэн залуудаа,
Эрэлхэг наһандаа
Эжэлхэн шамхандаа,
Гансал шамдаа, дурлалалби.
Халуун дураяа,
Хуби заяагаа
Бэлэглэши намдаа,
Гансал намдаа, инагни...*

Энэ дээрэ дуулаһан дуусмни Д. Дамбасв өөрөө зохёогоо юм гэжэ таанад мэдэхэ байгаа гүт? Талаан бэлигтэй хүн гэшпэ алиш талаараа бэрхэ гэшпэмнай энэл ха юм даа. Харин буряадай Фёдор Шаляпин гүүлэһэн, гайхамшагта баас хоолойтой Бадма Балдаков мүн лэ өөрөө дуу бэшэжэрхидэг байһан гэжэ булта мэдэхэ байхабди,

тиихэдэ Д. Дамбасвай үгэ дээрэ «Гуниг дуун» бэшэһэн гэжэ мартаа-гүй бэээт? Наншагһаа сайжа эхилжэ байһан, 50-60 наһанай хашаан-да ороод ябаашадта хануулхаданье болохо:

*Гүнийн харанхы
Гүүдэр манатаад,
Огторгойн мүшэдүүд
Ониб-аниб гээ.
Хэды холобиб,
Хэлыи инагни,
Золтойдоо шамтайгаа
Золгоһойб даа.*

Саашаа бүри хайхан (Д. Жалсарасвай үгэ дээрэ А. Андреевэй «... Тасжная, озёрная...» гээшын Бурядай гимн боложо шадаашье хаань), буряад арад зонойнгоо уянгата (лирическэ, хоёрдохи гимн гэжэ алдаршаһан) «Сэлэнгээ» ханаябдил:

*Налгай аба, эжсын юрөөһэн
Нангин газар хэды хайхан бэ.
Дуулан ябахаа эндэ түрөө һэм –
Дуушан хэзээш байхалби.
Сэлэнгэ, Сэлэнгэ –
Сэнгүүхэн Буряадайм
Сэсэгээр долгилһон нютаг лэ.
Сэлэнгэ, Сэлэнгэ, Сэлэнгэ!*

Гансашье уянгата бэшэ, мүн шанга абьяастайшье:

*Элдин сагаан дэлхэй дээр
Элүүр энхэ, солбон солгёон,
Этигэл дүүрэн, хүсэн түгэс
Ажаһууха арюухан лэ!
Дуулим Буряадайнгаа хайханише
Дуулан, магтан,
Жабхалантайб,
Жаргалантайб!*

– гэхэн дуун байха.

Агын тойрогто соносохгоһон композиторнуудай конкурсада түрүү нуури эзэлһэн «Согто-Хангил» гээшэнь байха (хүгжэмынь Б.

Цырендашиесвай). Нютагтам мүнөөшье минии нүхэр хүбүүн, найр нааданай болохо бүхэндэ эгээ дуратай «Хабарай дуугаа» (*Аажам-хан таламнай ургыгаар халбаржа...*) хангиурдажа эхилдэг юм. Иигэжэ байжа дурдаха болоо хаа, тоолошогүй олон даа.

Би эндэ Д. Дамбасвай гансал дуунууд тухай дурдажа байна гээшэб, тээд хэды олон удха шанартай шүлэгүүд энэ пээдэй гуурхан дорхоо мүндэлхэн гээшэб? Үшөө хэды сэхэ бэшэгдэхэ байгаа гээшэб! Хайран наһан...

Бэлиг талаантай зонууд, нээрээһээшье, дан лэ хаа оодон наһантай байдаг гээшэ ха гү? Юундэ?! Оройдоо 36 наһандаа үгыл даа. Д. Улзыгусевшье баһа. Минии баһа дуратай, манай Зэдэ голой, шүлэглэмэл рассказ, поэмэнүүдые бэшэһэн Даша-Дабаа Мункосов, мүн лэ буряадаараа 37 наһан дээрэ үгы юм (гушан долооной жэл хатуу гээшэнь зүб лэ ха гү?). Бурхан наһа үгэнэ, Бурхан юрын хүнһөө ондоохон талаан, лүндэн эдээндэ үгэнэ, сагайнь ерэхэдэ эртэхэн өөдөн, диваажанай орон уруу абаашана ха гү?...

Д. Дамбасева зорюулагдаһан дурасхаалта үдэшын дүүрэжэ байхада, театрай тайзан дээрэһээ Валентина Зондусевна Жалсарасева (поэт Д.З. Жалсарасвай наһанайнь нүхэр) үгэ хэлэхэдээ, иимэрхүү бэлиг талаантай хүнүүдээ, иимэрхүү хайхан дуу, шүлэгүүдээ мэдэхэ, ойлгохо залуушуулнай жэл ошохо тума үсөөржэл байна хаш гэжэ ханаата боложо байна хэн. Эндэ ойлгосотой, уйдхартайшье.

Буряад драмын ба оперно театруудай артистнартай сугтаа Сэлэнгын аймагай захиргаанай ажалшдай нютагайнгаа хүбүүнэй – Даша Дамбасвай – дурасхаалта үдэшые эрхимээр үнгэргэхэдэнь, тэрэнэй эгэшэ, Ханда Цыретаровна эндэ хам оролсоо гэжэ ойлгохоор байгдаа хэн. Нютаг дээрээ пээдэй музей даажа, шадахысаа ажаллажа, олон олон ном, дуу, буклет, брошюрууды гаргадаг байна. Энэ эхэнэр дүү хүбүүн тухайнь хэблэгдэһэн, гараһан бүхы юумыень намдашье бэлэглээ хэн. Наһаяа яһала эдижэ ябаһаншье хаа, үшөө дорюун сарюун, үгэ хүүр хэлэхэдээ бэрхэ, поэт дүү хүбүүнтээ «нэгэл шүлхэнэй» хадаа шүлэгүүдыеньшье театрай тайзан дээрэһээ шаб байса уншаа хэн. Өөрынгөө зүгһөө нэгэ уянгата мүнүүдые бэшэхэ хэдэбэб.

...Даша Дамбасв яһаншье сэхээр буряад тала дайдаа, хонгёо хайхан дууга хүхы, булжамуур шубуудаа, эхэ эсэгээ, Сэлэнгэ нютагаа магтажа дуулаһан гээшэб! Хамар-Дабаанай хормойдо оршодог Харганаа нютагаа, гургалдай шубуухайн гурган нийдэһэн Бүхэн голоо бүришье сэхээр магтаа ха гү? Би Улаан-Үдэһөө Зэдэ нютагаа ошохо бүхэндөө, энэхэн дайдаарнь үнгэржэ гарахадаа, хаанаханай энэ поэт

тэрэ найханийн олоһон бэ, хаанахи хадаарнь хабарай үедэ ургы сээсэй хангалтама найхан үнэртэ «һогтожо» ябаа хаб, хаанахи голойнгоо үдхэн шугы соогуур найхан басагадта зорюулһан шүлэгүүдээ зохёожо сэнгээ һэн хаб гэжэ ходо атаархангяар хараашалжа үнгэрдэг хүм.

*Дуунуудым, нүхэдни,
Дурасхал болгон дурдажа,
Дуулан ходо ябаарайт.
Саһан сагаан сэдхэлым
Сагаа һараар арюудхан
Сэгнэн дууем дурсаарайт.
Сэнхир номин Сэлэнгын
Сэсэг ногоон эрье дээр
Сэдхэн намаяа һуугаарайт.
Буурашагүй алдараар
Буурал холоһоо суурялһан
Буряад дайдын хүбүүнби!
Дундаршагүй духаряагай
Дуунууд боложо мүнхэрхэ
Дурна зүгэй солоньби!
Нарата һүнийн аялгаар
Һанаан зүрхэ хүлгөөхэ
Найхан сагай жэсгүүрби!*

– гэжэ Д. Дамбасв бэшэхэдээ, богонихон наһатай ябахаяа уридшалан мэдэһэндэл, А.С. Пушкиндал адли («Я памятник себе воздвиг нерукотворный...») өөрөө өөртөө хүшөө бодхоожорхёо бэшэ аал даа?

«БҮРЭН-ХААНАЙ ХОРМОЙДО...»

*Бүрэн-Хаанай оройһоо
Бүргэд нюдөөр шэнжээ бол,
Үргэн ехэ Борёогоо
Үльгэршэлэн шэнжээ бол,
Наһанай найхы эдлэжэ
Найрлан һууһан үбгэндэл,
Баян хэшэгээ дэлгэжэ,
Баясан һууһан эмгэйдэл...*

Үлгэн уудам Зэдын гол
Үльгэр домогоор баян нэн...
Тоонотойхон гэрэйнгээ
Торгон хибэс олбог дээр
Тобойлдон нууһан үбгэдтэл
Толгой нүсэгэн гүбөөнүүд.
Дүтэ дүтэхэн дабиалжа,
Дүхэриг болон жэрьенэ.
Дүнээ тамхяа бааюулжа,
Дүрбэн зүг руу хурылна...

Д. Улзытуев

Зүб, эдэ үгэнүүдэй автор буряадаймнай бэлиг сэхэтэ шүлэгшэн Дондог Улзытуев мүн. Оройдохоноо 36 наһандаа энэ дэлхэйһээ халижа ошоһон, Шэбэртэ нютагаа, Буряад ороноо холо наагуур суурхуулһан хүбүүн хаанаһаа ошожо-ошожо Бүрэн-Хаан, Борьёогой тала тухай шүлэг бэшэжэ үрдийн гээшэб гэжэ бодохоор. Тээд 1970-аад онуудаар нэгэ үедэ сурбалжалагшан ажалтай Зэдын аймагаар ябахадаа, «Бүрэн-Хаанай хормойдо» гэжэ багаханшые хаа, сэхэн удхатай ном-брошюра гаргажархиһан байна.

Би энэ шүлэгэй мүрнүүдые мүн республикэ соогоо суурхаһан, габьяа сэхэтэй, Зэдэ голдоо тон хүндэтэй байһан С.Б. Жаргалов тухай статья бэшэхэдээ эхиндэнь «хадажархиһан» хүм. Юуб гэхэдэ, минии ханаашаар, шүлэгэй мүрнүүд статьягаймни удха шанарта тон таарамжатай байгаа. Энэшые удаагуур баһа таарамжатай ха, юуб гэхэдэ, саашадаа би *Шүлэгшэн, Шүлэгшэд (!)* тухай дурсахаа хананам...

Үнэхөөрөөшые Зэдэ голоо «Бүрэн-Хаанай оройһоо бүргэд нүдөөр шэнжээ бол» үшөөшые олон һонин-һонин юумэнүүдые оложо, мэдэжэ абамаар хабди.

Үнгэрһэн зуун жэлэй 70-аад оноор һэн ха. Инзагата нютаг тоон-тоотой, сэх мэдэлшэн-хубилгаан Очир эмгэйн (буряадай Ванга) наһа барашахада, Зэдэ голойхид сэхэтэ голхоролдоһон лэ юм. Манай эжы тиихэдэ: «Иихэдээд дүүрэшэхгүй байха даа, энэ сэх тахиланта Бүрэн-Хаанай хормойдо хэээ сагташые сэх-сэх мэдээжэ зонууд гаржал байха гэхэн, саанаһаа нэгэ тиимэ табисуур бии юм», – гэжэ хэлэжэ байгша һэн. Тээд, нээрээһээ бурхан гээшэ бии ха, али үгы хаа, Бүрэн-Хаанай эзэн үе-үе болоод лэ нэгэ адха алтан шорой энэ

тэрэ булангаараа адхажархидаг хаш. Хараад үзыт, энэ хадын баруун урда хормойдо, Үшөөтэйн голдо, Доржо Банзаров түрэхэн. С.Б. Жаргалов эгээ үбэр хормойдонь – Худагын адагта түрэхэн. Минии эгээ дуратай уран зохёолшодой нэгэн болохо Даша-Даваа Мункосв зүүн урда хормойдохи Инзагата нютагта тоонтотой. Гансахан «Бүргэд» гэжэ ном хэблүүлжэ үрдиһэншье хаань, энэ зохёолшониие би Х. Намсарасв, Д-Р. Батожабай, И. Калашников, Д. Улзытуев, Д. Дамбасв гэхэ мэтэшэлэн зохёолшодтой нэгэ шата хэмжээндэ табидаг хүм (иигэжэ буряад арадай поэтесса Галина Раднасвааншье тоолодог).

Очир эмгэйн наһа барашаһанай һүүлээр, үнэхөөрөөшье минии эжын хэлээшээр, үнишье болонгүй энэл нютагһаа мэдээжэ лама, поэт М.Р. Чойбонов гаража срэшөө һэн даа. Харин Үшөөтэйн голһоо Чингис Аюшсев гэжэ бэрхэ оперно дуушан мүнөө буряад ороноо Москва хотодо, Росси соогоо суурхуулжа байдаг (Үргэн хабтагай Зэдэ голоор суута зонууд олон байгаа юм ааб даа, би эндэ ганса тахиланта Бүрэн-Хаан уулын хаяа хормойгоорхи нютаг, голыс барин бэшэнэб).

Би юундэ эдэ бүгэдыс тодорхойгоор дурданабиб гэхэдэ, саашадаа энэл Инзагата нютаг тоонтотой, республика соогоо мэдээжэ шүлэгшэн, шүүмжэлэгшэн байһан *Рахмет Шойгулович Шоймарданов* тухай дурасхаалта мүннүүдыс бэшэхэ гэжэ шийдээ хүм.

Амиды мэндэ ябаа хаа, манай Зэдэ голой хүбүүн, минии нүхэр, гурбан номоймни редактор байһан, айхабтар талаан бэлигтэй Рахмет Шоймарданов энэ жэлэй июнь харада 50 жэлэйнгээ ойс тэмдэглэхэ байгаа. Тээд... хайран наһан, үгыл даа энэ хүмнэй бидэнэйнгээ дунда, өөрэйнь хэлэнһээр «*ошожош, бусажаш болохогүй орон нютаг*» руугаа ябашоо.

...1961 оной зунай эхин харада Бүрэн-Хаан уулын эзэн Инзагата һууриной нэгэ борохон хара гэрэй газаа, энэ удаагуур татаар яһатан айлай үүдэнэйнь боһого доро ээлжээтэ адха алтан шоройгоо адхажархёо һэн ха. Тиимэ. Рахмет эхирэй үрөөһэн байһан. Татаар угтай хүбүүншье хаа, ямаршье буряад үхибүүдһээ өөрөгүй буряад хэлэндэ һураһан, тэрээнһээ байха БГУ-гай буряад хэлэнэй таһагта һуража гараа, буряадаар, ородоор, мүн татаар хэлэн дээрэшье тордиһогүй гоёор шүлэгүүдыс бэшэжэрхихэ. Институдта һуража байхадаа үшөө хуушан монгол хэлыс шудалаа. Юрэдөөл дүрбэн хэлэн дээрэ тэгшэ хөөрэлдэдэг, бэшэдэг байһан.

Рахметнай олонхи зондо, схэнхидээ уран зохёолшодойнгоо дунда хүндэтэй ябаһан. Тэрэнэй талаан бэлигынь бидэ сэгнэдэг байһам-

ди, тэрээн шэнги хурса үгэтэй шүүмжлэгшэ манай республика соо тон үсөөн байһан байха. Ямаршье арадай уран зохёол тухай мэдэхээ ханаа хаа Рахмедһаал хурахаш: «Ази Америкын гү, Япон, Монгол, Хитад, Африкашье байг, хуу бараниень компьютер шэнги толгой-хоо шамда хэлэжэ, ойлгуулжа байха. Ямар олон элитэ уран бэлиг-тэнэй сэсэн мэргэн үгэнүүдые, афоризмуудые, шүлэгүүдые сээжээр мэдэдэг байһан гээшэб!»

Би энэ дээрэ Д. Улзытусев, Д-Д. Мункоев хоёрыс мийн дурдаа-гүйб, юуб гэхэдэ, эдэ зохёолшодыс Р. Шоймарданов тон үндэрөөр сэгнэдэг, эдээндэ зориулһан шүлэгүүдыньшье байха. Жэшэнь «Мүнгэн-Уула» шүлэгөө Даша-Дабая Мункоевэй дурасхаалда зориулна...

*Гансал Мүнгэн-Ууламнай
ошоһон, эрьһэн зонойнгоо
харгын шара тооһо
гаһар бээдээ шэнгээһэн,
жэлэй дүрбэн сагай
дүрбэн халхи бүлээжэ,
жэгтэй аалин бодолтой
даяанишадал хуудаг хэн...*

Эндэ ойлгохоор – Мүнгэн-Уула гээшэмнэй Бүрэн-Хаан уула гэшэ гэжэ. Шүлэгэй һүүлшын «жэгтэй аалин бодолтой даяанишадал хуудаг хэн...» гэхэн мүнүүд, дээрэ дурдагдаһан Д. Улзытусевэй «... торгон хибэс олбог дээр тобойлдон хууһан үбгэдтэл...» гэшэтэй уд-хаараа адли бэшэ гү? Үшөө тиихэдэ Р. Шоймарданов 1996 ондо Д. Улзытусевэй түрэхөөр 60 жэлэй ойдонь зориулагдаһан «Шэлэгдэмэл зохёолнууд. Шүлэгүүд ба поэмэнүүд» гэхэн номой редакторынь боложо хэблүүлһэн байна.

Нюунгүй сэхын хэлэхэдэ, Рахмет олонхи талаан бэлигтэй зон-дол адли архи тамхи бариха дуратай агша хэн. Тээдшье шалбааг бо-лотороо уудаггүй байгаа. Элүүртээ тэрээндэл адли аалин, дуу шуу-гүй хүн байхагүй, уужархибал дуумнай элбэгжэжэрхихэ, хэнһээш айха, гайхахаяа болишохо, хорхойдо хориггүй, зангаар тон һайн хүн байһан. Архияа уухаяа болибол, 2-3 нараар амандаашье хэхгүй, эдэ сагуудта хэндэш харагдахаа болишохо. Һүүлдэ дуулахадашни, бүхэлийн үдэрнүүдтэ Национальна библиотекэ соо хуужа, дэлхэй дээрэмнай литературнэ, поэзийн талаар юу һонин боложо байһыень

хуу мэдэжэрхийнэн, уншажархийнэн, шүүмжэлгэ хэжэрхийнэн байха. Тиимэл хадаа бидэндээ оробол «компьютернэ» толгойтой байгаа бээ. Тиигээгүйдэнь Рахметэй ханааниннь амардаггүй байгаа хаш.

Нэгэтэ би хоёрдохи номоо гаргаха гэжэ тухашаржа, яаража байхадаа, оршуулга хэжэ удааршанан Рахметыс үгы болгожорхёод, сухалаа хүрэжэ байтарни, гэнтэ өөрөө ажалдамни хонходобо. «Эндэ хажуудаханашни, «Үнэнэй» нэгэ таһалгада шинии рассказыудаар эгээ зууралдашоод нуунаб, срыш наашаа», – гэбэ гээнэ. Баярланан би тэрэ зуураа тишээ харайгаал хэн бээб. Тэрэмни халамгайшаг, хэнтэй хэм бэ шанга шангаар энсэлдэжэ, тамхяа бааюулжа, саарһа харшагануулжа, ажалаа хэжэ байһан янза үзүүлнэд ха. Эдэш ар-хинайнгаа багадахада намайе мэхэлжэ дуудаба гэжэ ойлгоһон би һөөргөө сухалаа хүрэжэ эхилшэбэб. «Хонходоо хэн бэшэ гүб, шинии ажалыс хэжэ байнаб гэжэ. Харьш энэ», – гэжэ хөөрэлдэжэ байха хоорондоо саарһан дээрэ юушьеб зураад, тэмдэглээд хаяжаршиба. Харахадаа би гайхажа абая хэм: тэрэмни үнэхөөрөө ярижа байха зуураа орфографическэ алдуунуудыс обёорхоһоо байха, текстовый заһабарилга хэжэ, хуу хаража байһан байшабал. Хэдыдэнь уншажа үрдинэш гэжэ һүүлдэнь һурахадамни, «һургуулийн үхибүүдтэл адли уншажа байха сүлөөмни үгы, тиимэхэнь диагональнаар уншадаг-би», – гээ хэн. Би мэдэхэн, дууланан байгаа – нэгэ хууданыс нүдөө сабшаха зуурандаа гэхээр уншажархидаг (диагональнаар) тиимэ бэлигтэй зонууд байдаг гэжэ. Би тиихэдэ наһан соогоо түрүүшынхисэ тиимэ хүниис хаража үзөө хэм.

Рахметэй үнинэй танилнууд болоод байһаншыс хаа, нэгэтэ ямаршыс газетэ дээрэ тэрэнэй манай республикэ соохи литературнэ хүгжэлтэ тухай томохон статья ородоор бэшээд байһыс уншажархихадаа, сэхэ руунь хэлээ агша хэм: «Рахмет, шинийнээ иигэжэ бэшэжэ шадаха байхааршни омогорхожо, сагаан ханаагаар атаархажа байнам, би иигэжэ бэшэжэ шадахаһаа байха, бэшээд байһан юумэ-нэйшни хахадыс сохом ойлгожо шадаагүйб». Би эндэ өөрыгөө муудхажашье байгаа хаа, эшэнэгүйб, зүб руунь хэлэнэб. Рахметһаа ахашье хаа, тэрэнэй хэлээшыс анхаралтайгаар шагнадаг, сэгнэдэг, зарим сагуудтаа өөрынгөө бэшэхэн зарим тэды юумэнэй түлөө хараалгаадшыс абахадаа огто гомдодоггүй хэм. Энэл хүнһөө манай уран зохёолшодой хэниинь үнэн дээрээ тон талаан бэлигтэйб, ямараар бэшэдэг, хэниинь нулаб гэхэ мэтэшэлэн дуулаад, мэдээд байхаш.

Би өөрөөшыс нэгэл дахин «Тохорюудай бусалган» (минии «Тохорюунууд бусаба» гэхээ ханаадам, Рахмет иигэжэ нэрлээ хэн)

гэжэ шүлэгэй ном гаргаһан хүм, тэрэнийем баһа Рахмет бэлдэһэн, шүүмжэлһэн. Тиихэдээ хэлээ һэн: «Шүлэгүүдһини бэшэ буряад шүлэгүүдһээ нэгэшье илгаа үгы, эдээн сооһоом гансал «Хейла-Бопһын кометэ (һолир)» гэхэн шүлэг сэгнэхэ байнаб, нэгэ ондоохон, һонин даа, иигэжэ үшөө хэншье манай буряад поэдууд сооһоо бэшээгүй, бэшэниинь гэжэ...» – гээд, гараараа зангажархёо һэн. Яахабши тээд, тиимэл байһан юм бээ, «тэнэг хүндэ магтуулжа байнхаар, сэсэн хүндэ хараалгажа байгаашань дээрэ» гэгшэ гү?

Тээд бишье өөрөө сэхэ хэлэгшэ һэм: «Рахмет, шиниингээ олонхи шүлэгүүдые ойлгоногүйб. Сэхынь хэлэхэдэ, муушье гэнэгүйб, һайншье гэнэгүйб, юрэдөөл муу ойлгоноб». Тэрэмни урдаһаамни хараад энэсэхэ, гомдохогүй, хойуулан тоосолдоодшье абахабди. Тэрэ татаар яһатан хүн байһандаа манай буряад поэдуудта оробол нэгэ ондоохоноор бэшэдэг байһан гэхээ һананагүйб. Юрэдөөл, саанаһаа нэгэ тиимэ, дэлхэйн арадуудай поэзиие һайн мэдэхэ байһандаал (сэхэнхидээ Ази түбиин!), ганса буряад маягаар бэшэ, энэ-тэрэ олон оньһо эндэ хэрэглэжэ, одоо гээшэ шэнэ шатын, 21-22 зуун жэлэй поэт байһан ха гү, бү мэдэс.

Энэ хүндэ шүлэг, номнуудһаа ондоо юуш хэрэггүй байгаа, үнэхөөрөөшье саанаһаа нэгэ бурханай табисуураар энэ дэлхэйдэ түрэшэһэн, *лун* сэхтэй хүн байгаа хаш. Иимэ зонууд юрын зон соо байхадаа ядардаг, зободог ха гү? Ажабайдал, гэр байра, алта мүнгэ, нобишо зөөри гэхэ мэтээр сэх һонирхохогүй, нэгэ тиимэ, даяанша ламануудтал адли. Тиимэһэнь заримашуул Рахметэ бага зэргэ мүнгэ, архи тамхи үгөөд номуудаа хэблүүлжэрхихэ, оршуулуулха. Нүгөөдүүлын дунда зэргын шүлэгүүдээ заһуулаад, толилуулжархидашье байһан гэжэ һураг суу хото соогуур ябагша һэн. Хэн мэдэбэ. Дээрэ бэшэ һэм: Рахмет Шоймарданов сэхэнхи уран зохёолшодто хүндэтэй байһан гэжэ. Агаһаа уг гарбалтай Даша-Рабдан Дамбаев гэжэ поэтнай нэгэтэ Рахметыс «гений» гээ юм һэн. Тиихэдэнь хажуудань байһан би, Геннадий Орлов хоёр «зай, Рахмедаа тиитэрын сэхэ бү үргэсэл даа» гээ һэмди. Энээниие юундэ дурданабши гэхэдэ, Рахметыс тиимэ үндэрөөр сэгнэдэг нүхэдын байһан гэхээ һанана хаб. Харин хэн, ямарнуудын *Рахмет Шойгулович Шоймардановыс* ойлгодоггүй, сэхэ хүндэлдэггүй, сэгнэдэггүй, тоодоггүйшье байһан бэ гэжэ сэхэ руунь табижархихада, – элдэб ноёд сайд, Инзагата нютагаархидын ба Зэдэ голоорхидын. Хэн-ямарнуудыншье дэмжэхэ-туһалхаа һанаагүйн гайхахаар!

Захааминһаа уг гарбалтай, зохид налгай Сэсэгма һамгатаяа, ганса хүбүүтээ гэр байра үгы Рахметнай яһала зободог һэн даа.

Мүнгөөршье дугалдаха. Уран зохёолшодой холбоон нэгэтэ бэшэ Рахмстэй түлөө оролдоһон, гэр байраар туһалхыень энэ тэрэ эмхиин зургаануудта, үндэр-үндэр зиндаатай ноёдуудта, президентэдэшье хандалга хэһэн, тээд хуу хооһон...

Р. Шоймардановай һүүлшынь «Шэлэгдэмэл үдэшэнүүд» (анхаржа абыт, баһа нэгэ һонин, ондоохон нэрэтэй), ойлгодог зонуудта, сэхэ удхатай ном юм. Энэ номһоонь бага зэргэшье ажаглалта хэжэ үзэбди. Эндэ жэлэй арбан хоёр һара тухай шүлэгүүд оронхой («Времена года» гээд олонхи зохёолшод, сэхэнхидээ композиторнууд бэшэхэ сэхэ дуратай юм). «Январь» гэжэ шүлэгөө һаһанайнгаа нүхэр Сэсэгмада зорюулһан. Шүлэгэйн эхиндэ мүнөөхи Д. Улзытуесвай шүлэгһөөнь эпиграф боложо оролсоно. «Апрель» гэхэн шүлэгын дурдаһуу, энэнь намда сэхэ һайшаагдаа юм, магад, өөрымни энэ һайхан сагта түрэшһэндэ гү?

Апрель

*Харалган һүни үүлэд соо
аадарай эдешэхэ хаһа.
Ганса хүнэй зүүдэн соо
найдалай түрэхэ хаһа.
Үалхи һүрэн, хонидой
ургьлан дүүлхэ хаһа.
Инаг дураяа үгьлһэн
хүүхэнэй уйлаха хаһа.
Гушахан һаһаяа тоолон,
бардамаар энеэхэ хаһа.
Үндэр һаһанай дабаан дээр
шаналан гажарха хаһа.
Хаһа. Юумэн бүхэнэй
өөр өөрын хаһа.
Бүгэдын жаргалда бэшэрэн,
зүрхээс үбдэхэ хаһа.*

*...аадарай эдешэхэ хаһа...
Үалхи һүрэн, хонидой
ургьлан дүүлхэ хаһа...
Юумэн бүхэнэй өөр өөрын хаһа...*

Зүб, зохид тааруухан, тоб байса энэ саггыг харуулжа шадахан шүлэгэй найхан мүнүүд.

...Поэт Р. Шоймардановай энэ ном соонь ганса гуниг... Үнэхөөрөө хүнүүд наһанһаа хахасан ошохоо нэгэ ушараар уридшалан мэдэжэрхидэг ха. Хаанаһаа?! Үшөө залууханууд аад лэ, наһагаһаа сайшаһан, жаргаланта-зоболонто юртэмсын жаран үндэр дабаануудыг дабажа гараһан үбгэдтэл, зуу наһа наһалшаһан дууша хүгжэмшэ үльгэршэдтэл адли, ямар холын хараа бодолтой, удха шаартай мүнүүдыг түүрээдэг гээшэб...

*Дуушан ябахаяа дэлхэйдэ түрөө хүм даа,
Дуушын наһан богони юм гэлсэдэг лэ даа,
Дуушын дэлхэйдэ үлэдэг юм даа,
Дуушын тандаа орхихолби даа...*

– гэжэ Даша-Дабаа Мункосв бэшэеэ һэн. Д. Улзытуев, Д. Дамбаев хоёртол адли мүн лэ оройдоо 36 наһандаа үгы хүн (буряадаараа, тэрэ аймшагтай 37 наһанайнгаа жэл дээрэ гэс даа).

Харин тиихэдэ Д. Улзытуев ямар холын хараа бодол оройдохоноо 8 мүнүүд соо харуулжа шадана гээшэб. Шагнаябди:

*Адар ехэ шулуун дээр
Алтанише үзэг хилээ һаа,
Аадар, мүндэр, һалхинда
Арилгагдан жсэгдэрхэ.
Арад зоной сэдхэлдэ
Арюун бодол таряа һаа,
Арбан сая жсэлдэ
Ама дахан мүнхэрхэ...*

Эдэ шүлэгшэдэй «алтан үгэнүүдын» буряад арадай алтан абдар соо «арбан сая жсэлдэ» хадагалаатай байхань сохом!

Рахмет Шоймарданов «Шэлэгдэмэл үдэшэнүүдэйнгээ» олонхон шүлэгүүд соо «ошохомни» гэжэ нүхэдтөө, уншагшадтаа, дүгынгөө хүнүүдтэ дуулгажа, гэрээд үгэнүүдээ хэлэжэ байһан мэтэ...

*Ошожош, бусажаш болохогүй
орон нютаг байдаг аа гү? –
хайшаашеб ото түхээрһэндэл,
нам бэшэхэн сэдхэлни.*

Үдэр бүри нэмэнэн мэтэ
үргэлжэ ошохо зөөшэмни,
хоног бүри хороһон мэтэ
хогшоожо абаашаха юумэмни...
Ошоожош, бусажааш болохогүй
орон нютаг ябаха гэбэл –
орхихо хаб даа хамагаа:
хуби заяагаа, наһан һүүдэрээ.
Гансал
хайшаашьеб ото түхээрһэн сэдхэлээ
хаанааш хаяха аргамгүй –
хилэ гаталха пайзаяа!...

Элеги

Зай, иигээд замхаашье гэлэй эдир наһан. –
Зүүдээ суглуулха халуун хаһа оролой.
Зүүдэниье гэжэ – сээжсымни уутын оёрто
Зуун жэлэй тооһо дэбтээһэн бороо.
Бороо соогуур мэлмэрнэ бэхын дуһалнууд –
борбилоо шубуудай, хүнүүдэй хара мүнүүд.
Бороогой һүүлээр Борьёо таламни дунгяаржа,
булагай эхиндэ үри бэьем наадхуулхал.
... Үри бэемни... өө, үри бэемни хожом
үтэлһэн абадаа элһэн үргөө бодхоожо,
наһанай утада жаргалтайшье нэрэ мартаһан
нарба сагаан намаяа тэндээ хааха...
Хожом... хожом – түмэн жэлэй ошоходо,
хохимой тархимни таладаа сайгаад гараха.
Эржэн сагаан яһан аяга соомни
Энэ наһанаймни бадар –
балга бороо сэлсыжэ байхал...

«...яһан аяга соомни энэ наһанаймни бадар – балга бороо сэлсыжэ байхал...»

...Аймшагтай, гунигтайшье үгэнүүд, тээд хайшаа ошохобши, хүнэй наһан мүнхэ бэшэ, хэзээ нэгтэ булта энэ дэлхэйһээ халин ошохобди. Ямар гүнзэгы, философско удхатай мүнрүүд гээшэб!! «Үхэл,

наһан тухай үдэр бүришье һанажа, ойлгожо, бодомжолжо байхада, хүн түрэлтэндэ муу бэшэ, туһатайшье байжа магадгүй», – гэжэ Далай ламаншье хэлэһэн байдаг. Эдэ бүгэдые уншажархёод байхадаа, энэ ёһотой талаан бэлигтэй, бэсжээд байһан *Поэдэй* шүлэгэй мүнүүд гэжэ ойлгохоор. Би дээрэ дурдаа һэм – Р. Шоймарданов зүрхэ сэдхэлээрээ ганса буриад поэт бэшэ гэжэ, бэшэ буриад шүлэгшэдтэ оробол нэгэ ондоохоноор лэ бэшэдэг байһан гэжэ. Шүлэгүүдтэнь үгын хоохон гоёолто гэжэ үгы, олонийтын удхатай гэдэшье, үргэн далайса абаһан мүнүүд. Буриад хэлэнэйнэйгээ баялигыг улам хурсаар удхалжа, олон олон ондоо аялга, хүгжэм нэмээнэ ха. Энэнь тон хайшаалтай, энээгээрээ Р. Шоймарданов онсо илгаржа шадана.

Номойнгоо эгээ һүүлдэ *«Шог»* шүлэг бэшэнэ...

*Юун дээрэ, юрэдөө,
бэшэгдээгүй гээшэб шүлэгүүд! –
елэгэр сагаан саарһан,
гарай аришуул,
гээгдэһэн автобусай билет,
гунхагар хуһанай үйһэн,
гар дээрэшье,
элһэн дээрэшье,
тэнгэрээрэшье һишдэгдээ мүнүүд,
тангил инагай нюдэнэй сэсэгүдэ,
уураг тархидашье,
улаан зүрхэндөөшье хадагдаа...*

*Өөрынгөө хуурсаг дээрэл
аржыса зурахань – үлөө.*

...*«Шог»* шүлэг, харин бидэ энээнииснь *«Гуниг»* гэжэ нэрлэхэ байха хабди. Поэдэй наһан соогоо саарһан дээрэ орхихон эгээ һүүлшын мүнүүд. Теэд... теэд... үнэн дээрэ болоходоо Рахмеднай үнэхөөрөөшье өөрынгөө хуурсаг дээрэ һүүлшынгээ шүлэгэй хайхан мүнүүдыг аржыса зуражархёод, энэ дэлхэйтэсэ, хүбүүн һамган хоёртоёо, нүхэдтэсэ, Борьёо талатаяа, Бүрэн-Хаантаяа хахасан хахасангаа ябашоол даа...

2011 он

АЛТАН ДЭЛХЭЙГЭЭР АЯНШАЛНАН АЛДАРТА БҮРЭЭ

Үнгэрхэн халхитай хүйтэн үдэшын хүүлээр зөөлэн намдуу үглөөгүүр боложо, шаргал улаан наран үүлэнэй хоорондуур энсэбхилһээр үндыжэ, үргэн сэх газар дайдаар гэгээн гэрэлтэ үдэр дахинаа мандаба. Дошхон далайн даамай долгиунууд эршээ бууража, даруу номгоноор эрьсэ эльбэхэдээд, һөөргөө сухарина. Энэ шадар хүл нюсэгэн, муухан хубсаһатай дунда наһанай индус хүн:

– Бурхан хаража, баялигһаа бага зэргэшьсэ *Далай* намда хүртөөлсэжэ, үлэн хооһон үхибүүдыс нэгэшьсэ хаа садхаахагүй юм гү? – гэжэ бодон, иишэ тиишэ шэртэн яаралгүйхэн гэшхэлнэ.

Үү, татай! Бурхан нээрээ биил хаш! Үгытэй индусай үгэлһые дуулаһан мэтэ, үргэн сэх далай хүл дорохоһонь үзэсхэлэн хайхан *бүрээ* хаяжархёод байбал. Баярлаһан эсэгэ ухаа мэдээ алдахын наана гэртээ гүйжэ ерэн, тэрэ бүрээгээ сэбэрлэжэ аршаһанайнгаа хүүлээр хотын сэх дэлгүүртэ шамдажа ошобо.

Энэ олзыень Түбэд орон уруу худалдаа наймаа хэхээс ошохоо байһан баян хүпээс хайхашаажа, үнэтэйгөөр худалдажа абаба. Иигэжэ, Энэдхэг оронһоо наса хото хүрэжэ ерэшэһэн бүрээ саашаа, хахад жэлэй болзор соо холын замда ябажа, Лавран Жууда мүргэхээс ерэхэн сартуул ламын гарта дамжан орожо, мүнхэ саһата уулануудыс дабажа, мүрэн далайн нюруунуудыс гаталжа, холын хойто орон уруу ерэхэн байгаа...

Монгол гүрэнэй хойто захаар, Байгал далайн хоёр эрьсэр буддын шажанай аргагүй дэлгэржэ байһан үе һэн. Гунзан уулын ара үбэрэй адар шулуунуудтай жалга, худалаар урладаг дошхон долгито Зэдэ голой зүүн юһэн халаа гол горхонуудай эрьсэр зубшан нуудад монгол-сартуул зонойнгоо Гэгээтэй нютагта хая бодхоогдоһон шэнэ дасанда холын аянһаа бусажа ерэхэн даяанша лама тэрэ бүрээгээ бэлэглэбэ. Дасанай алташа-мүнгэшэ дархан бүрээс алта-мүнгөөр сэрьбэдэжэ, элдэб зүйлэй шүрээ, мүнгэ, торгон утаһа, хадагаар шэмэглэн гоёожо, хайхан *яачил* болгожо шаданан юм.

Тэрэ саһаа хойшо хэдэн үе, хэдэн зуугаад жэлнүүд соо угсаата худаһаая унтаршагүйгөөр сохилуулжа байһан арад зонойнгоо Сартуул-Гэгээтэйн дасанда алтан яачил мүнгэн хүгжэм зэдэлүүлжэ эхилхэн гэхэ. Үндэр тэнгэриһээ үршөөгдэхэн орон дэлхэйдээ, нютаг нугадаа үлзы жаргалаа элдэжэ нуухынь тула Зэдэ голройнгоо зониис маани мэгзэм, цам хуралда урижа, оршолон юртэмсын мүнхэ эрьсээр эрьсэлдэн, хоридохи зуун жэлэй гуша гаран он болотор тэрэ

бүрээ хүрээжэ ерэнэн түүхэтэй. Бултанай мэдээжээр, тэрэ үсэрнай «сан хэнгэрэг саашаа, сай эдээн наашаа» гэхэ мэтэ оньһон үгэнүүд совет засагай үедэ бии болошонхой, бурхан шажан буряад зонһоо буляагдажа байгаа. Энэл багаар алтан сэрбээтэй алдарта яачил Гэгээтэйн дасанһаа хаанашье, хэндэшье үзэгдэнгүй, оро һэсгүй үгы болошобо.

Зай, иигээд үльгэр домогтол адли хайхан хөөрөөгөө энэ зэргээр орхижо, саашань тон үнэн болоһон ушар, зүйлнүүд тухай хэлэжэ эхилхэмни. Гэбэшье юун худал, хуурмаг юумэн байхаб, бүрээ гэшэ далайн оёорһоо абтагдадаг, тиимэһээ, нээрээшье, иимэрхүү нэгэ аяншалга хэжэ Сартуул-Гэгээтэйн дасанда бии болошоһонинь лабтай байха. Харин дасанай хандаргагдажа, бурханай номуудай бутаргагдажа, галдагдажа, олон тоото үнэтэй сэнтэй зүйлнүүдэйн жасын зөөри-зөөшэ боложо, холо дүтын хото городуудаар хосорон халажа байхада, алтан сэрбээтэй яачилай газарай габа руу орошоһон мэтэ үгы болошоһонинь үнэн зүб юм.

...Гэгээтэй голһоо холошье бэшэ, нэгэхэн үндэр дабаанай саана, суута Баян-Улаан тахиланта уулын зүүн хормойдо Дээдэ-Цагаатай гэжэ нэрэтэй, дунда зэргын тосхон оршодог. Үни холо сагта Чингис хаанай сэрэгшэд бургажа хоноһон хүнийн һүүлээр энэ дайдаар үнгэрһэн юм гэжэ нютагай түүхэ домогто хэлэгдэдэг. Бургажа байһан голыс тэдэ сэрэгшэд Бургалтай гэбэ. Эртэ үглөөгүүр аян замдаа саашаа мордоходонь, үдэрэй гэгээржэ, сагааржа байһан голнуудта Гэгээтэй, Цагаатай гэжэ нэрэнүүдыс үгэһэн гэжэ нютагай үбгэд, хүгшэд домоглон хөөрэлдэдэг.

Энэ Цагаатай нютагта ажалша бэрхээрээ айхабтар суутай, ухаагаар дутуушаг Дэмбээ Балданов гэжэ хүн 1980-яад оноор үндэр наһатай боложо наһа бараһан юм. Нээрээ юм гү, али худал гү – Дэмбэйн нялха үхибүүн байхадань, бадарлажа ябаһан монгол лама харамсаараа, сэхэтэ хайхашаажа, хажуудаа хубараг болгожо абажа ябаха ханаатай, гэртэхинһэнь хүбүүснь эрсэд халаагүй ха. Үгэжэ үгэхэгүйдэнь хоро хүргэжэ жадхадаа. Ехээр үбшэлһэн хүбүүн һүүлдэнь толгой муутайшаг болошоо гэхэ.

Буряад аймаг, нютагуудаар жэгтэй мэдэлшэ, долёобортоо домтой лама, бөөнэр, миин юрын хүнүүдшье урдандаа байһан, мүнөөшье дайралдадаг гэшэ ааб даа. Мяхан шуһаараа минии түрэл болохо Дэмбэй абгамнай (Гончиг гэжэ хүндэ үргэгдэһэн эсэгымни түрэһэн аха юм) һонин эди-шэдитэй, зүншэ-лүндэншэ байһаараа гэнтэ нютагаархинаа гайхуулба. «Совет засаг унаха, колхоз тараха

юм. Гэгээтэймнай дасан дахинаа мүндэлхэ. Сайхан даа, сайхан!.. Бүрээ, бэшхүүр үлээхэ даа», – гэжэ байжа айлаар яриха, «гүү-гүү!» – гэн, дасангай хүгжэм-дуунай инструментнүүд дээрэ хургануудаараа наадажа байһандал харуулха. Хүн зон гайхабашье, схэтэ тоодоггүй байһан гээшэ. Энэмнай хори-гушан жэлэй саада, 1970-аад оноор болоһон ушар юм.

Нёдондо намарай октябрийн 18. Үнгэрхэн халхитай хүйтэн үдэ-шын һүүлээр зөөлэн намдуу үглөөгүүр боложо, шаргал улаан наран үүлэнэй хоорондуур энсэбхилһээр үндыжэ, Гэгээтэйн газар дайдаар гэгээн гэрэлтэ үдэр дахинаа мандаба. Шэнээр баригдаһан Сар-туул-Гэгээтэйн дасан энэ үдэр бурханай номой ёһоор арамнайлагда-ха боложо, энээн уруу Зэдэ голой нютаг нугаһаа буряадууд барандаа шахуу найман зүгһөө нэлхыжэ байгаа хэн. Эрьсхэ наран гэжэ байха. Үнэн юумэн үнөөрөө тодорхо гэжэ байха. Тсэд нээрээһээ, «гүү-гүү!» гэхэн абяа хүгжэм дасанай байшан сооһоо дуулданал!! Шагныг, нүхэдүүд, хайса шагныг! Энэ хайхан бүрээ, бэшхүүрэй, даарамба, хонхо хэнгэрэгэй аялгануудые! Байзагтылши?! Аяар жараад жэлэй саана, хёморгооной сагта үгы болошоһон алтан яачил эндэ дуулал-сана бэшэ гү? Зүб! Буряад-монгол арад зоной эгээ томо дасануудай нэгэн болохо, алтаар шэмэглэгдэхэн дугангуудтай, наян тохой Май-дари бурхантай байһан Саартул-Гэгээтэйн дасанай олон үнэтэ зүйл-нүүдһэнь, бурхан бүтээлнүүдһэнь ори гансаараа үлэжэ шадаһан бүрээ-яачил дуулалсана лэ!!

Тсэд хаанаһаа энэмнай гаража ербэз гээшэб?

Уншагшад, таанад бү яарагты. Би һүүлдэнь хуу тайлбарилжа, хөөрөжэ үгэхэб, харин мүнөө, намарай энэ игаабари дулаан үдэр, найрта ерэхэн хүн зонтой сугтаа, элинсэг хулинсагайнгаа, арадын-гаа жама, ёһо заншалые сахин, дурсан, мартаһанаа һэрэжэ, сагаан эдсэнэйнгээ дээжээр алтан дэлхэйдээ, Хангай сабдагуудайнгаа эзэд-тэ гэжэ сэргэм сүршэжэ байхыень хаража, сэлгээ уужам сээжэ соохи сэдхэлээ хүдэлгэлсэн, наманшалалсажа байлсаял!..

Үдэ багаар хуралай дүүрэхэдэ, баярай суглаан эхилжэ, Зэдэ го-лой хүзэгтэйшүүлэй түрүүлэгшэ Дамдинжаб Сосоров эхитэй, саа-шаа Пандида-хамба лама Мүнхэ Цыбиков, Гэгээтэйн дасангай ламхай Балдан Жамсуев гэгшэд халуун баярай үгэнүүдые айлад-хаһан байнад. Олон тоото ажахынуудай, гүрэнэй ба арад зоной алта мүнгэнэй туһаламжаар дасанай бодоһон тухайнь эндэ хэлэгдэхэдэ, эрэ хүнүүдэй талаһаа эгээ схэ мүнгэ үргэхэн Дээдэ-Цагатайн Гал-сан-Нима 5 мянган түхэриг, эхэнэрнүүдэй талаһаа энэл нютагай

Доржо-Ханда Содбосва 2 мянган түхэриг тус тустай үргөө гэжэ со-носхогдоо һэн. Эдэ дурсагдааша хоёрой сэх үргэл хэһэн тухай айма-гай радиогоор хэлэгдэжэ, «Бүрин -Хаан» газетэдэшье бэшэгдээ. Мүн октябрийн 24-дэ «Буряад үнэндэ» толилогдоһон байна һэн. Бидэшье саашадаа эдэ хоёртой үшөө уулзахабди...

Хэдэн зуун хубарагууд ба ламанартай байһан хуушан Гэгээтэйн дасангай юрэдөөл гурбахан хүнийнь мүнөө сагта амиды үлэһэн бай-жа, шэнэ дасанай бодохыс үзэбэ гээшэд. Эдээниис дурдаха дурам-ни хүрэнэ: Жэмбэ Норбосов – Баруун Наринһаа, Галсан Цыремпи-лов – Дээдэ Үшөөтэйһөө, хари 21 наһа хүрэтэрөө хүрээндэ байжа, гэбшэ зиндаатай болоһон, мүнөө 83 наһатай, тугаарай дурдагдааша Галсан-Нима хүндөөр үбшэлжэ байһан хадаа эдэ нүхэдтэсэ хамта багша-ламанарайнгаа бурхан, шэрээнүүдэй бүтээд байхыснь хоёр нюдөөрөө хаража шадаагүйнь харамтай ха.

...Зай, мүнөө 1930 гаран оноор гэнтэ Гэгээтэйн дасанһаа үгы болоһонһон бүрээ-яачилаа мүрдэжэ гараябди. Сагайнгаа срэхэдэ саһаншь хайладаг. Эндэ ушарынь иимэ юм. Дасанай һандаргагда-жа, хаагдажа байхада, алталһан бүрээс харуулшанинь хулуужа аба-шаһан байба. Өөрөө Гэгээтэйн байһан, зүгөөр хара һанаа гаргаһан хүнэй нэрыснь, мэдэжэшье байгаа һаа, мүнөө дурдаад яахабибди. Гэбэшье «жаргалай үгидэ зоболон түһалба» гэжэ хэлсэдэгтэл, энэ харуулшанай «туһаламжаар» оро хирэгүй ошохо байһан яачил орон нютагтаа үлэшэһэн гээшэ. Тэрэ харуулшамнай хулууһан зөөрисэ Дээдэ-Үшөөтэйн монгол Самбу ламада 500 түхэригөөр худалдаһан байна. Энээнһээ хойшо яачил дахинаа ухаанайнгаа гүйдэлөөр, сэдь-хэлэйнгээ эрмэлзэлээр сэбэр сэхэ лама, хубарагуудай гарта нягтаар хадагалагдажа ябаһан, хүгшэржэ наһа барахынгаа урдахана бэс бээдээ тэдэнэрнай гэрээд үгэсэ, тангаригаа үгэлсэжэ, саашань дам-жуулалсаһан гээшэ.

Дээдэ-Үшөөтэйһөө яачил дахинаа Баруун-Гэгээтэйн голдо, тэн-дэхи амбаа – Шараб увайда үгтэһэн байна (Зэдэ голоор лама, хубараг ябаһан хүнүүдыс *амбаа, увай, заавай* гэхэшэлэн хүндэлжэ нэрлэдэг). Шараб увайн наһа барахада Цагатайн Доржо увайда дамжуулаг-даһан болоно. Энээнэй һүүлээр яачил ходо Цагаатайда байжа, Доржо увайһаа Сымба ламада, саашаа Дампил заавайда үгтэһэн болоно.

Үсын үедэ хайшан гэжэ алтан яачилыс нютагтаа байлгажа, эн-дэһээ газаашань гаргахагүй тухай Дампил заавай Чойдним увай хо-ёрой арбаад жэлэй саана нэгэтэ хөөрэлдэжэ байхыснь шагнаһан ту-хайгаа һүүлшынь хүнэй һамган, тугаарай дурсагдаһан Доржо-Ханда

Содбосва намда хөөрөө нэн. Хоёр увайнар Буряад ороноор дахинаа бурхан шажанай дэлгэрхэ, дасан дугангуудай бодохо-үндыхэ тухай яаж тиихэдэ мэдэхэ бэлэй...

Хёморгооной хатуу жэлнүүдтэ хуу барандаа түрмэ-шорон, хинамжа, доромжолго гэшые садатараа үзэхэншые хаа, Совет засагые зонхилогшодхоо айнгүй, үнэтэй сэнтэй алтан яачилые нюужа абажа ябаха гээшэмнай нонин даа! Жэшээн, Чойдним увай тушаалгада абтахагүйн тула тэрьедэжэ, нэгэ үсэр хада уулын хабсагайн нүхэндэ, үдхэн тайгада балгаан соо хоргодожо байхан гэшэ. Хобдог хобууша хүнхөө боложо, байраа мэдэгдэжэ, баригдаха болоходоо зугадажа саашаа ошоһон аад, хүл руугаа буудуулжа, моритой хүнүүдэй хүсэжэ хажуудань ерэшэхэдэ, хүлхөө гоожоһон шуһаараа нюур толгойгоо будаад, үхэхэн мэтэ хүдэлэнгүй хэбтээ ха. Нэхүүл зонууд: «А-һаа гэжэ, Чой-Жалсанай хара муухай Чойдним одоо хосоржо халаба гээшэш!» – гэлдэн, моринһоошые буунгүй, сугтаа балгаан соо хоргодоод байхан нүгөө нүхэрыень барихаяа харайлгалдажа саашаа ошоһон юм хаш. Гайтайхан даа! Нэгэ нютагай зонууд байгаад энэ хёморгооной сагта иимэ ехэ хоёр анги зонууд болошохо гэжэ! Нэгэн нэгээ буудажархихадаа, хүниие бэшэ, гахай, нохой буудаж байхандаа аашалжа байха гэжэ! Энээнис хүнэй ухаагаар ойлгожо абамаар бэшэл байна даа! Нүүлдэн Чойдним увай Доржо-Ханда хамгантаяа сугтаа хинамжада гаргагдан байна.

Муу мугжуус үзэхэн Чойдним увай элдин дэлхэйн энгэр дээхэнүүр аяншалааша энээхэн алдарт яачилые хүтшэржэ үтлөөд байхан Дампил заавайһаа абахаар бэлэн байхан аад, шархатаһан хүлөө хабдажа, ойро зуура шангаар үбдэжэ, өөрөө тэрээнһээ түрүүлжэ Диваажанайнгаа орондо мордошоһон. Тиин Дампил заавайһаа яачил Галсан-Нимада дамжаһаар хүрэжэ ерэшэбэ. Харин энэ хүнэй һүүлшынь 7-8 жэлэй үедэ гунгарбаа соонь, бурхадай саагуур хадагалаатай байхан яачилые өөрэйн олон үхибүүдэй, ашанар зээнэрэй нэгэнииншые харахаһаа байха, дуулаа-мэдээшбегүй байхан байна. Хуушан Гэгээтэйн дасанай һүүлшын хубараг, хэбтэрийн болошоод байхан Галсан-Нима дасанай шэнээр бодоогүй хаань, яачилые хэндэ дамжуулжа үгэхэ байгаа гээшэб? Одоо бү мэдэе!

Бурхан нээрээ биил хаш. Буян нүгэл хоёрые тааруулжа шадажа, байдалай хэдышые буруу сагта Баруун-Гэгээтэйн сартуул дасандаа бүрсэ-яачилыень бусаалгажа шадабал гэшэ. «Өөрынгөө нютагта яһааа орхихо, хүнэй нютагта нэрээс орхихо», – гэдэгтэл, дасанай

арамнайлагдахын урдахана Галсан-Нима алдарта яачилыс аюуша
хайхан хадагтайгаар нютагтань харюулһан гээшэ.

Иимэл даа энэ яачилай түүхэ. Зүншэ, лүндэншэ Дэмбэй абгайн
заяагаашаар, алтан сэрбээтэй бүрээ-яачилай аялга хайхан дуун хэтэ
мүнхэдөө ээдэлжэ, зэрэлгээтэһэн Зэдэ голойнгоо зүүн юһэн голоор
ажаһууһан сартуул арад зоноо хурал, цамай нааданда урижа, дууда-
жа байха бээ гэжэ тон найдагдана.

Хүндэтэ уншагшад, энэ дээрэ дурсагдааша Галсан-Нима гэжэ
хүн минии эсэгэ юм гэжэ хөөрөөнэйнгөө түгэсхэлдэ таанадтаа дуул-
гаһууб.

1992 он

ХУРАМША ХУБЛИ

1. БАРИМТАТА ТҮҮХЭ

Үни болоһон ушар... Эндэ түүхын хуудаһа ираха болохобди...

1728 ондо, манай Зэдэ голһоо тиимэшьс ехэ холо бэшэ, Хяаг-
татаа зургаан модоной Бура гэжэ газарта, Орос ба Хитад гүрэн хоё-
рой хоорондо хилэ татаха гэхэн хэлсээн (договор) баталагдаһан гэ-
шэ. Харин һүүлдэнь, 1750-60 жэлнүүдһээ эхилжэ Орос сагаан хаан
орос хасагуудайнгаа дуталдахада, энэ хэрэгтэ Монголой хилэ зуб-
шажа байһан Сэлэнгын монгол-буряад найман эсэгын угсаатан отог
зонуудай зарим тэдыень хасагай албанда дурадхажа гэхэ гү, али
татажа эхилһэн байна. Харин энээнэй урда жэлнүүдтэ хасаг албан-
да монгол угсаатан зониис абахаяа Сагаан хаан айдаг байгаа. Аба-
хадаашье түрүүшээр найдаагүй дээрэһээ, ород хасаг сэрэгшэдтээл
адли сахюур буушьс үгэнгүй, миин лэ өөһэдыйнь годли ном зэмсэг-
тээс ябахынь зүбшөөһэн ха. Хэзээ һүүлдэ буряад хасагуудта сахюур
буушьс үгтэжэ, отогоороо үлэһэн зонуудтаа ороходоо албан түлбэ-
риһөө сүлөөлэгдэжэ, тэдээнэй ажабайдалынньсэ хайжаржа, орос
хасагуудһаа дутуугүй эрхэ сүлөө, байдалтай боложо эхилээ һэн хаш.
Тиимэһээл Үшөөтэйн адагай баруун гарта нютагтай табангууд соло-
той уряанхай яһанай табинай хасаг-дарга Банзар Боргоной хүбүүн
Доржо түрүүшээр Хяагта хотодо (Троицкосавскада) һуража, һүүл-
дэнь аяар хаана холо байһан Казань, Санкт-Петербург хотонуудта

ном хургуулиаа үргэлжэлүүлжэ, буряадаймнай түрүүшын эрдэмтэн боложо гараа хэмнай даа.

Тэрэл үсэр Цагаатайн голой отог буряад зон хоёр тээшээ хубааржа (тиимэ зарлиг Сэлэнгын степной думын ноёд сайд гаргаһан байгаа юм бээ), урдахи хахад талын эрэшүүл хасаг алба хэхэ ёһотой, хойто талаархидын, Монголоой хилэхээ бага зэргэ саана байгаашадын, урданайхидаал адли отог байдалаараа үлэхэн байна. Тиимэхээ ажабайдалаараа хоёр ондоо боложо таһаршаһан голойнгоо тэрээхэн хилэ болохо үндэрхэн шобхо хада дээрэ, үни удаан саг соогуур алба хэхэ ябаһан хүбүүдын нютагайн уулануудай эзэдэй харалсажа байхынь гэжэ (һанана бээт, тэрэ үсдэ хасаг хүбүүд аяар 25 жэл соо алба хэхэ ёһотой байгаа гэжэ!) эсгэ, үбгөөнэрэйн хүсөөр тэрэ холо сагта бодхоогдохон Хасаг-субарга үни удаан саг соо эмдэржэ, халажа байһанаа, һүүлэй үсдэ, сагай хубилхада, шэнээр заһагдажа, мүнөө манай нютагаархид, хэн-юун гэжэ илгаагүй, булгааран тахидаг болонхой юм.

Түүхын хуудаһа саашань ирахата, Орос, Хитад гүрэнэй хоорондох хилэ татагдахата, түрүүшээр Хяагтаар дайруулан баруун тээшээ «Харцаа» хүрэтэр (мүнөөнэй Захааминай аймагай Харацай нютаг) 13 харуулай байра (погранзастава) табигдаһан байна.

...Эгээ мүнөө эндэхэнэ минии дээрэ дурсааша Хүбли гэжэ хүнэй нэрэ соло гаража ерэшэнэ. Юуб гэхэдэ, тэрэ үсдэ «Харцаа» гэшпэ сэхэ холо, балар дүлии, ой модото газар дайда байжа, тэрээн уруу хасагууд алба хэхээ дурагүй ошодог байһан ха. Тиигэжэ байхадань, Хурамша Хүбли гэжэ хасаг «Би тэндэ ошожо алба хэхүү» гэжэ һайн дураараа тэрэ зууха руу ошожо, һайн гэгшэ албаяа хэхэ, һүүлдэнэ һөөргөө бусахадаа, баян дэлгэр Зэдын сагаан талыг хайхашаажэ, энээхэн багаар тогтожо, байршаха байна гэжэ һанан, манай Цагаатайн голыг шэлэжэ, тэрэ үсдэ Сэлэнгын баруун талын хасагуудыг мэдэлдээ абажа байһан Содномпил атаманда энээнээ мэдүүлбэ гэшпэ. Тэрэ атаман Цагаатай нютагта байршадаг байһан, тосхоноймнай баруун тээхэнэ мүнөөшье болотор «Атаман нуур» гэжэ хонхосог газар бии юм. Минии багада тэндэ багахан нуур байгша һэн, хэды оло дахин үетэн нүхэдтэйгөө тэндэ шунгаа, эрьс захаарнь наадажа үнгэргэхэн гэшпэбиб, харин мүнөө (халаг!) хатажа үгы болошоол даа. Сохом хоёр зуу гаран жэл соо байһан нуур, минии мэдэхээр һаһан соо үгы болошоходоо, мүнөө үсын экологи гэшпын иитэрээ муудажэ байхынь гэршэлжэ байһан юумэн бээ!..

Содномпил атаман гэшпэ сэхэ баян хүн, 999 адуутай байһан гэжэ нютагай үбгэд, хүгшэд домоглон хэлсэжэ байһан. Тэрэ адуугаа 1000

толгой яажан болгожо шадаагүй, болгожо абахадань тэрэ зуурандаа нэгэ адууниинь хосороод лэ байха: шоно барижархиха, али угы хаа ондоо нэгэ шалтагаан олдод лэ байха. «Атаман нуур» гэшпэ адуунуудай хүлһөө хонхосог болоһон нуур гэлсэгшэ (адуугайнь байра байһан ха, зарим хүнүүд адуугаа тэндэ уһалдаг байһан гэлсэдэгшье). Зунай сагта аймшагтай олон адуун хүрэгэй баруун Яргайта хада руу улаан тооһо бурьюулан уһанда орожо ябаһынь нютагай зон харажархихадаа, гол уһа бузарлахаһаань урид гэжэ гүйдэлөөрөө ошожо уһаа абадаг байгаа.

Содномпил атаманиис зон хүндэлдэг, сэхэнхинь айдаг байһан хаш. Эндэ нэгэ жэшээ дурдаһуу. Үргэн Үшөөтэй голой зон баруун тээхи Балдан-Брейбун Сартуул-Гэгээтэйнгээ дасанда ошоходоо, Цагаатай нютагыс хүндэлэн гаража ошодог байһан. Тиихэдээ харгынь атаманай гэрэй тээ урдахануурынь байһан хада, мүргэлдэ ошожо ябаһан улад нютагуудай хоорондох хилэ болохо Аятын дабаа руу буужа ерэмсээрээ малгайгаа толгойһоо буулгажа, атаманай гэр тээшэ харан-харан, аяар хаана холо байһан баруун урдахи Бэлын саана орон оротороо ходо дохилдоһоор үнгэржэ гарадаг байгаа.

Сонгоол угтай Содномпил атаманай үри саданар (Ухин тайшаагай зарлигаар манай нютаг уруу ерэхэн байжа болоо) Цагаатайда яһала бии (минии наһанай нэгыснь мүнөөшье «атаман» гэхэн дабхар нэрээрнь зон нэрлэжэ байдаг). Үсэрнь дамжажа ерэхэн атаманай хэлмэ хургуулиин музейдэ хадагалаатай байһанаа, хаяын жэлнүүдтэ хулгайда ороо гэжэ дуулдаа һэн.

Зай тиигээд, хасаг Хүблиин энэ атаманда ерэжэ: «Танай нютагта байршаха дурамни хүрэнэ», – гэжэ зүбшөөл эрижэ байхадань, атаманай хажууда байлсаһан сэх мэдэлшэн бөө али лама гү: «Энэ хүниис нютагтаа бү байлга, энээнээш уг хожомынь голоорнай шара зүгыһөө дутуугүй олон боложо үдэхэ хүн байна», – гэхэн ха. Зүгөөр атаман өөрынхсэрээ боложо, хари газарай хүбүүндэ зүбшөөлөө үгэхэн. Үнэхөөрөөшье, мүнөө сагта Хурамша Хүблиин угтан (долоон халаа) шара зүгыһөө дутуугүй олошоржо, Цагаатай нютагай гурбанай нэгэ хубинь шахуу олон боложо үдөө юм (бишье эжынгээ талаар энэ угайхиб). Хүбли угаа залгуулха долоон хүбүүтэй байһан, үнэн дээрээ өөрын зургаан хүбүүтэй байһанаа, тоогынь должор бэшэ «долоо» болгохо гэжэ сэх басаганайнгаа хүбүүс нэрэдээ оруулһан ха.

Хүблиин хэр зэргэ сэх зиндаатай хасаг байһаниинь мэдэгдэнгүй үлэшөө, гэбэшье, энэл хүн Содномпил атаманһаа айдаггүй, эдэ хоёр бэс бээс ойлголсодог, хүндэлэлсэдэг байгаа. Айлгахаһаа байха, атаман өөрөө

Хүблиие хүндэлдэг байхан. Эндэ нэгэ жэшээ. Нэгэтэ үдэрэй дүүрэнгэжэ, харанхы боложо байхада, хэн бэ даа газань хүрэжэ ерээд, «Нохойгоо хоригты!» гэжэ хашхархан ха. «Энэ орой болоһон хойно Хүблиһаа ондоо хэн байхаб, ошожо мориснь абагты», – гээ һэн ха гэрэй эзэн.

Хүблиин бүри саашанхи уг гарбалынь малтажа, бэдэржэ эхилэсбди. Энэ хүнийе Хурамша Хүбли гэһымни һанана бээт? Хүбли гээшэ Хурамша нютагһаа уг гарбалтай байһан, тэндэхэ ерэхэн, тиимэхэ Зэдэ голоор угайнгаа нэрэ алдангүй ябаһан хүн гэжэ бүри үндэ намда нютагайм нэгэ үбгэжөөл хэлэжэ үгэхэн юм. Тиимэхэ би, үни холо сагта манай Цагаатайда нютагжаһаһан энэ хүнөөр һонирхожо байха үедөө таниха мэдэхэ байһан, республикэ соогоо яһала мэдээжэ Хурамша нютагай хоёр хүнүүдхэ һурагшалхадамни, тэдэмни түрүүшынхисэ дуулажа байһанаа мэдүүлээ бэлэй. Мэдэжэ, ойлгожо, нютагайнгаа һаһажаал зонуудһаа һурагшалхынь хүсэхэдэмни, нэгэнийнь сэхэтэ һонирхожо зонһоо һурагшалһан, тээд юуншье мэдэгдэнэгүй гээ һэн даа.

Мүнөөнэй Ивалгын аймагта оршодог Хурамша нютагай сэхэнхи зон «Бидэ Байгалай захаһаа (Эрхүүһэ) наашаа зөөжэ ерэхэмди, эхирэд угсаатан зомди» гэлсэхэ. Магадгүй, магадгүй. Харин, минии һанаашаар, Хүбли өөрөө эхирэд угай бэшэ, сартуул угай хүн байһан байха. Би тиигэжэ һанаха байнаб. Юуб гэхэдэ, Монголдо сартуул угай хурамша отог зон байһаншье, зариманиинь һүүлдэ наашаа гаража ерэхэншье гэжэ түүхын номууд сооһоо гэршэлэгдэнэ. Тэрэ холо сагта, аяар 300 жэлэй саана, зүг-зүгхэн Ара Монголой дайда руу ерээд байһан зон тиимэ хайша хамаагүй мэдэгдээ, танигдаагүй зоной дунда байршадаггүй, бултааран шахуу айл аймаг, угсаатан зоноороо нэгэл газарта сугтаа байха дуратай байһан гэжэ мэдэсбди. Тиимэхээл Хүбли гээшэ сартуул-сонгоолнуудайнгаа дунда ябаһан, алба хэхэн, байршаһан гэжэ мэдэс. Магад, нэгэ һалаа угтан зонинь, үнэхөөрөөшье, Хурамша нютаг уруу ерэхэншье байжа болоо аалам?

Түүхын хуудаһа иража байхада, «Сайн хаанай самаргаанай, Бошогто хаанай буһалгаанай» үедэ Халха Монголой дайдаһаа Ара Монгол уруу, Гунзан хадын ара гээгэ дайда руу нүүжэ ерэхэн зоной олонхинь Саяан уулын хормой болохо Байгал шадарай дайда хүрэтэр ошоһон аад, һүүлдэнь тэндэхэ, буу зэмсэгтэй ород хасагуудай баруун тээһэнь олоороо ерэжэ захалхада, түрюүлхэдэ, али тэдээнхэ тойборхоходоо гү, наашаа, һөөргөө гаража ерэжэ, Сэлэнгэ мүрэнэй баруун дайдаар байршажа, һүүлдэ зариманиинь заха холын Захаамин хүрэтэршье ошоһон.

Үшөө саашань энэ Хурамша Хүбли тухай хэлэхэ гэхэдээ, би өөрөө өөрыгөөшье гайхахаар, толгой соомни үнихэнэй байһан, нэгэ һонин, хаана хэзээ, хэнһээшье дуулагүй юумэ саарһан дээрэ түрүүшынхисэ бэшэхэмни гээшэ!

...Эрдэмтэд оло дахин сартуул угсаатан зон гээшэ хаанахи, хаанаһаа гаража ерэхэн зонууд бэ гэжэ шуулдадаг юм. Олонхинь Монголой баруун захадахи Сарата уулын хормойһоо гэлсэдэг (тиимэхээ сартуулнууд гэжэ нэршэхэн), нүгөөдүүлһынь – аяар хаана байһан Дунда Азиин Хиваа гэжэ үндэр нэрэ солотой газар дайдадахи Хорезм шахын мэдэлэй зон байһан аад (мүнөөнэй хойто Афганистан, Туркменистан, Узбекистанай газар дайда ха), Чингис хаанай богоолнууд боложо наашаа асарагдаһан зонуудһынь гэлсэдэг. Магадгүй, магадгүй. Тээд үнэхөөрөө, XII-XIII зуун жэлнүүд болотор сартуул зон, Сартуул гүрэнһын гэжэ тэрэ дайдаар байһан байна ха юм (!), энэениень түүхэ гэршэлнэ. Би гэхэдэ өөрөө энэ хоёрдох талын эрдэмтэд тээшэ бололсожо, Зэдын сартуулнууд гээшэ Дунда Азиин зон гэжэ ханагшаб. Мүнөө холижо, хамтаржа, ямархан боложо байгаа юмбиди, харин 300-400 жэлэй саана (Монголһоо наашаа ерэхэ байха сагтаа) сартуул зонууд монгол-буряад зонһоо бага зэргэһынь хаа, илгаатай байгаа бэшэ аал? Тиимэ байха.

Юундэ тээд, хаяхана болотор шахуу олонхи сартуул зон зээрдэ мори унадаггүй, улаан эмээл тоходоггүй, улаан шуһа эдидэггүй байгаааб? Гайхалтай?! Ошожо ошожо, буряад монголшуудай мяха-шуһан гэһынь, одоо гэжэ, дээдэ захын эдсэ хоол гэжэ нэрлэжэ байхада!? Харин зээрдэ зүхэтэ мори гээшэ адуун хүрэг соо эгээ олониинь байдаг бэшэ аал? Иимэ зүхэ үнгэтэй мори унажа ябахаа бэшүүрхэжэ байха зон гээшэмнай баһа хайшаахан бэ?

Зэдэ голлой юһэн халаа угтан, зон үни холоһоо нааша «Баруун сартуулнууд», «Зүүн сартуулнууд» гэжэ илгаржа байдаг. Юундэ найма, долоо, арба бэшэ, харин юһэ гэхэн тоо юм гэхэдэ, Зэдэ гол уруу хойто үндэр Хамар-Дабаанһаа юһэн голнууд эхисэ абажа урдажа ердэг юм байна. Эдээнэй нэрэнүүд: Инзагата, Үчөөтэй, Цагаатай, Гэгээтэй, Нарин, Бургалтай, Алцаг, Тори, Армаг. Дүрбэниинь, тэдээнэй тоодо Цагаатай нутаг, «Зүүн сартуулнууд» боложо хубаардаг.

Зэдын баруун сартуулнууд соо «Үндэр хамартад» гэжэ бүлэг зон урда сагуудта илгаржа байһан байна. Тэдэ үнэхөөрөө буряад монголшуудтал адли няанагар бэшэ, үндэр, мэрхэгэр хамартайнууд байһан, мүнөөшье олоор дайралдадаг. Тиигэжэ байхада, зүүн сартуулнуудай тоодо ородог минии эсэгэһын мэрхэгэр, бүргэд томо хамар-

тай байхан. Тсэд, үнэхөөрөө, тиймэ хамар гээшэ одоо Дунда Азийн ба Кавказай зонуудта байдаг бэшэ аал? Намайсье томо хамартай гэлсэдэг, үшөө тийхэдэ, үһе ноохондоо, хахал хамбайдаа даруулшахан хүнийе таниха, мэдэхэ зон нэгэтэ бэшэ «Ши, сохом, буряад бэшэ, «моджахед» гээшэш» гэжэшье наадалдаг юумэд. Эгэшыемни таджик, туркмен хамгадтал тон адлиш гэдэг. Харин нютагаймни, мүнөө городто ажаһуудаг нүхэрыемни, нэгэшье хүн буряад гэдэггүй, «ши узбекши» гэхэхээн бэшэ. Тиймэхэ заримандаа ханахаш: «Магад, маанадай шуһан соо тэрэ холоһоо холо үсдэхэ элинсэг хулинсгаймни шуһанай үлэгдэл үлэхэн байжа байгаа аалам?». Бэдэрээ хаа, үшөөсье энэ тэрэ илгаанууд гаража срээд лэ байдаг ха...

Хори буряад арадай урданай үсын гэлсүүлдэг дууга-сууга «Наян Наваас» би монгол-буряад сартуулнуудай зохёонхон дуун гэжэ ханагшаб. Энэ бодомжолгоёо баһа тон түрүүшынхисэ хэлэжэ, бэшэжэ байнам, хори угсаатан зон, али тэрэ талыс баридаг эрдэмтэд эндэ «сухалдажашье» магадгүй, тсэд би үшөө дахин хануулһуу – би эрдэмтэн бэшэ, уран зохёолшонби гэжэ, – ханаханаа бэшэжэ байнам. Тсэд «Наян Наваа» гэжэ нэрэтэй газар дайда Дунда Азида байха лэ! Мүнөөнэй томо географическэ атлас-карта дээрэ бэдэрээ хаа, таанадсье өөһэдөө оложо шадахалта. Тэрэ холо сагуудта хори угсаатан зон тэрэ дайда хүрэтэр хэн нэгэнэй албатан зониинь боложо ошонхон гэлсэдэг (схэнхидэ эндэ Балжан хатантай холбодог). Мэдэхэгүй даа. Ямар хүнийе дахажа аяар хаана холо байхан Хиваа гүрэн уруу ошобо гэшэб хориинхид? Энэнийе хайн ойлгожо байхан заримашуул «Наян Наваа» гэжэ нэрэтэй газар Монголой баруун захата бии юм, тэндэл энээхэн дуун мүнделөө гэжэшье хэлсэдэг. Магад, али бүри үни сагта, Чингис хаанай сэрэг зон бололсожо ябаһан нэгэ бүлэг хориинхид Хорезмын шахай мэдэлэй газарта үлэшэһэн байжа, хэзээ һүүлдэ наашаа гаража срэжэ, һүүлдэнь тэдэндэ харша байхан тэрэ дайдаяа домоглон-дурсан дуулажа ябаа гэжэ гү? Би үнэншэхэгүй байнаб.

...Баарһад, сартуулнууд, Чингис хаанай урдаһаа ээргүүсэжэ бодондоо гам хайрагүйгөөр алуулһан, гүрэн түрөө алдаһан, түүхэтэ номууд соо хэлэгдэхэнэй ёһоор хаа: «Сартоулай ниислэл Үргэнчэ хото үхээрээр дүүрэжэ, хотын гудамжа шуһаар урдаһан; монгол сэрэгүүд шуһа нүжөөр худхалдаһан эд зөөрийе абахаяа жэрхэжэ, Амуу мүнэнэй (Амударья) хаалтыс сүмэ сохижо, бултыснь үсрэй уһанда урадхуулаа ха. Монгол зэрлиг сэрэгшэд сартуулнуудай газар дайдыснь үнэхэн тоборог болгожо, элдэб гоё хайхан байшангууд

ба хэрэм хоройнуудыс бута сохижо хандаргааж, тэдэндэ хэрэггүй, туһа хүргэжэ шадахагүй, үлүү үргэ аматан болохо үлбэр үбшэн зон, үбгэд хүгшэдыс гам хайрагүйгөөр алажа, басагад эхэнэрнүүдыс хүсөөр эдлээ ха. Үлэхэн зонинь газар дээгүүр таража үгы болоо... Амидыгаар үлэхэнийн гэхэдэ, арай шамай арбан түмэн болохо юм гү, али үгы гү... монголшуудта хэрэгтэй, туһатай болохо эрдэмтэд, алташа-мүнгэшэ дархашуул, урашуул ба адууһа малынь харууһалжа байха үхибүүд, һамгад үлөө ха. Монголшууд багашуул хүүхэд, хүбүүдыс, схэнхидэе нарай нялха үхибүүдыс дуратайгаар өөһэдтөө абажа, олоорнь зүүн зүг уруу ябуулдаг байгаа, юуб гэхэдэ, эдэ эдир залуушуул ерээдүйн сагта монгол угсаатаниис олошоруулха байха гэжэ. Тиигэбэшье, ухаа орошоһон, томо болошоһон хүбүүдыс, эдэнэр яагаашье һаа ерээдүймнэй дайсад болохо гэжэ һанахадаа, Хиваа дайдаар хэрэглэдэг сартуул тэргын мөөрэй тэнхлэгэй үндэрөөр хүбүүдэй үндэрыс хэмжэжэ, тэрээнһээ набтар багашуулынь богоол болгон орхижо, үндэрнүүдынь аханар эсэгэнэртэнь адли тооложо, тэрэ зуурандань сабшажа аладаг байһан...».

Тиимэхээ арай шамай амиды мэндэ үлээшэ тэрээхэн сартуул эдир хүбүүд, бэрсэдүүд, тэдэндэ танигдаа мэдэгдээгүй, нодэндэньшье үзэгдөө харагдаагүй холын холодохи зүүн зүгэй, хооһон сагаан тала дайда руу үхэр мал шэнги туугдажа асарагдашоод байхадаа, юундэ тэрэ хайхан, дулаанһаа дулаан, эсэсрлиг жэмэстэ модоор надхажа байдаг түрэл нютагаа һанажа, гуниглажа ябахагүйб даа. Тиимэхээл байтараа, «Наян Наваа» гэжэ дуун Монголой нэгэ талада мүндэлжэ, дуулагдадаг боложо, ябан монгол дуунай аялгатай холболдошоһон гэжэ мэдэсбди. Ондоо юун байхаб! Дунда Азиин зарим арадай дуун аялгаараа монголойхидтой тухайшаг ута байдаг бэшэ аал, үшөө тиихэдэ, мэдэсбдил, сохом нэгэхэн лэ 100 жэлэй үнгэршэхэдэ (гурба-дүрбэн үс зоной һэлгэлдэшэхэдэ), тэрээхэн ондоо дайдада түрэхэн, үндыһэн зон тэндэхи абари зандашье, хэлэндэшье орожо, тэрээхэн лэ газараа энэ маанадай тоонто гэжэ һанадагыс болошодог бэшэ аал? Тиимэхээ монголой дайдада түрэхэн сартуул үхибүүдыс, Чингис хаанай өөрэйнь бодоһоной ёһоор, тиимэшье уни болонгүй абари зангаараа, хэлэ амаараа, ажабайдалаараа монголшуудтал адли болошоо гэжэ мэдэсбди.

Үшөө тиихэдэ, эдэ бүгэдыс юундэ иимэ тобшохоноор бэшэнэбши гэхэдэ, саашадаа нээрээшье гайхахаар, энээхэн «Хурамша» гэжэ үгэ, үшөө зүбөөрнь хэлэхэдэ, иимэ хүнэй нэрэ обог дуута-суута «Монголой нюуса тобшо» соо бэшээтэй (§ 263)!? Тэндэ Үргэнч хо-

тоноо Хоромши обогтой сартаул Ялабач гэжэ хүн, Масхуд хүбүүтээс хайн дураараа Чингис хаанай албатан боложо сэх туһалжа байһан (тагнуулшадынь байгаа ха), һүүлдэнь зүүлжээ – Монгол уруу гаража ошоһон байна (зарим түүхын номуудта «Шитэй Хоромшо» гээдшье бэшээтэй байдаг).

Энэмнэй ихэдээ юум бэ тээд?! Зэдэ голой зарим тэды сартуулнууд тэрэ холын энэ хүнэй, мүн бэшэшье сартуул уг гарбалтаниис энэ болотор дахажа ябахадаа магадгүй гэжэ гү? Тиигэжэ ханахада һонин бэшэ гү? Ганса Хурамша нютагай зон Байгалай захаһаа наашаа ерэшөө бэшэ, манайшье Цагаатай нютагай цуцуурантан, сартуул угтан зонууд гээшэ Монголноо наашаа гаража ерэхэдээ, түрүүшээр мүн лэ Байгал далай хүрэтэр ошоһон аад, һүүлдэнь һөөргөө нүүжэ ерэшэһэн гэжэ бидэ нютагаархидынь мэдэхэбди. Тиимэһээ байха, наян наһанһаа саашалжа наһа бараһан зээрдэ азаргын сартуул Жамбал Чагдуров (эндэ үшөө ханаябди: шара азаргын сартуулнууд байдаг гэжэ. Захааминда «Шара Азарга» гэжэ нютагшье бии бэшэ аал?), тэдэнэй урданайнь бууса байраһаа тиимэшье холо бэшэ газарта, мүнөө үедэ мартагдаад байһан, *Ташкен* гэжэ нэрэтэй хада байдаг һэн гэжэ намда хэлэжэшье, заажашье үгөө һэн. Тээд ямар һонин нэрэтэй хада гээшэб? Буряад-монгол хэлэндэ иимэ үгэ үгы бэшэ аал? Үндэр наһатай үбгэжөөл хадаа үг-маг алдажа, «Ташалан» гэжэ хадын нэрые буруушаажа хэлэнэ ха гү гэжэ анхаржа һурагшалхадамни, «Үгы, Ташкен» гээд лэ хэлэжэ байха байгаа һэн. Тээд энээхэн үгын хойнонь «т» үзэг нэмэжэрхихэдэмнай «*Ташкент*» болошоно бэшэ аал?! Юундэ, хаанаһаа?! Баһа нэгэ ойлгогдохоор, мэдэгдэхээр бэшэ асуудал... Магад, үнэхөөрөө, аяар холо сагта Дунда Азиһаа, Ташкент шадар дайдаһаа наашаа баалалтаар нүүжэ ерэшэһэн зон, хаанаш ябаа, байгаа сагтаа нютагаа мартахагүй, нютаг голойноого нэрые хэтын хэтэдэ мүнхэлхэ гэжэ досоогоо дурсажа, хадагалжа, шэнээр нүүжэ ерэшэһэн газараа тэрэ нэрээрнь нэрлэжэшье болоо аалам?.. Тиихэдэ үшөө нэгэ һонин: Наян Наваһаа тиимэшье сэх холо газарта байдаггүй Туркмениин *Ашхабад* хотын нэрэ юундэ Сэлэнгын найман эсэгэнэрэй нэгэ гол һалаа болохо *ашабагад* угтан зоной нэрэтэй тон адли гээшэб? Магад, «Ташкентдэл» адли сартуул зониис дахажа ерэһэн гэжэ гү, али нэгэ тюрскэ удхатай байһан хадаа гү? Баһа мэдэгдэхгүй асуудал.

Бидэ мэдэхэбди: Чингис хаанай үсэр баруунай холо зүгтэ үлэшэһэн нэгэ бүлэг хазаар-монгол зонууд мүнөөнэй Хойто Афганистанда байдаг гэжэ. Баарһад, хайратайханууд тэдэ зон, бидэ мон-

гол угсаатамди гэхэхээн бэшэ, урданайнгаа ажабайдал, абари зан, хэлэсэшье барандань тооной алдажархиһан зонууд лэ даа. Тээд, хайшаа ошохобши: ондоо газар дайдада, тад ондоо абари зан, мүргэлтэй зоной дунда аяар 700-800 жэл соо байгыш... Минии ханаашаар, эгээ иимэрхүү, тон тэдэ хазаар-монголнуудтал адли байдалда эндэхи сартуулнууд орошонхой байгаа бэшэ аал даа? Юун сэхэ илгаа байба гээшэб. Тиимэхээл энэ сэхэ удха шанартай, гунигтай «Наян Наваа» дуус сартуул зон монголоой тала дайдаар дуулалдажа ябаһан байха. Үсөөн тоото иимэрхүү дуунууд саанаһаа лүнтэй, сахюусантайшые гэлсүүлдэг. Хүн түрэлтэндэ мүнөө сагта үшөө хайн таагдажа, ойлгогдоогүй байһан, угсаатан зонойнгоо хүлдэ тэмдэгын боложо шадаһан, ханаа үнөөн, зоболонто байдал, хайхан сэбэр сэдхэл, зангысенышые шэнгээжэ абаһан, имагтал иимэ дуунууд хэрэгтэй сагтаа, хэрэгтэй газартаа нэгэ холоһоо даа, хүн зоной үншэн хабһанайнь оёорһоо гү, газар уһанайнгаа гүн сооһоо гэхэ гү дээшээ халин гаража, алишые газар дайдаар ажаһуужа ябаһан арад зонойнгоо зүрхэ сэдхэлыень хүлгөөжэ, уяруулжа, уйлуулжашье байдаг ха гү гэжэ ханахаар байгадаг. Харин тиигэжэ байхада, эгээ иимэрхүү, сартуулнуудтал тон адли байдалда орошоод байһан хазаар-монголнууд Афганистанай газар дээрэ «Наян Наваадал» нэгэ иимэрхүү, түрэхэн тэнжэхэн Монгол сайхан нютагынь хануулһан гуниг дуу зохёонгүй байба гэжэ гү? Сохом байха. Сартуулнуудай энээхэн дуунда адли нэгэ хайхан гуниг-аялга дууниинь байгараа тэндэхи арад зоной дуунуудтай хамтаржа, холилдожо, мүнөө сагта хэнэйшые гэжэ ойлгогдохоор бэшэ болошоод, афган арадай дуун гэжэ нэрлэгдэжэ байхадаа болохо лэ!? Хэн тэрээхэниие ойлгожо, шэнжэлжэ үзөөб, хэн тэрээн тухай бодомжолжо үзөөб?!..

Тиимэл даа. Иигэд гээд түүхэтэ бэшэлгээ дүүргэжэ, саашань Хурамша Хүбли тухай ондоохон юумэ бэшэхүү...

2. «ХУБЛИИН ЗАПРУХА»

...«Хүблиин запруха». Мэдэхэгүй зондо нэгэ ойлгогдохоор бэшэ таабари ха, зүгөөр манай нютагай наһатайшуул (залуушуул хэршые юм?) энээнэй удхыс хайн мэдэхэ байха. Тайлбарилаад үгэхүү – барагтай. «Запруха» гэшэ ород үгэхөө абтаһан, «месить, заквасить» гэжэ байһан аад, урданай буряад зоной хэлсэхэнээр «запруха» болошон лэ даа. Урдань буряадууд запруха гэшээр (сагаан нарин гу-

рил хүтэй холёод) нарай үхибүүдээ эдсэлүүлдэг байгаа. Тиихэдэ юун сахар байба гээшэб, сахартай хаа, мүнөөнэй *манная каша* гээшэтэй адпирхуу амтатай эдсэн хэн ха.

Дээрэ минии бэшэһэнһээ таанад ойлгоод байгаа ёхотойт: Хүбли гээшэ шангахан хүн байгаа гэжэ. Минии ханаашаар, энээхэн холын хараа, ухаан бодолтой хүн манай нютаг, голоор нэрэсэ мүнхэлжэрхёо, уг гарбалаа одоо нээрээһээ гэжэ шара зүгьһөө дутуугүй тараажархёо.

«Хүнэй нютагта нэрэсэ орхихо, өөрынгөө нютагта яһаяа орхихо» гэхэн үгэ арадаймнай аман үгэдэ бии гээшэ. Тсэд Хурамша Хүбли нэрэсэшье, яһаяашье Зедын голдо хаяһан лэ. Үшөө тиихэдээ, тэрэ уни сагта «минии нэрэ мүнхэршэхэ байха» юм гэжэ өөрөө мэдээ, ханаашьегүй, хүн зондол адли хүн ажаһуунаб гэжэ томоотойхоноор бододог байгаа хаш. Буддын шажанай номнолой ёһооршье хаа, хүн гээшэ нэгэхэн наһа наһалшадаггүй, тиимэһээ саашанхи тухайгаа бодожол, ойлгожол байха гэхэн тайлбаритай байдаг. Хэдышье сэхэ баян хүн, хожомынь үтэлхэдөө, тэрэ бухал зөөрисэ абаад мордохогүй ха юм. «Модоной үндэһэн газар доогуур, хүнэй үндэһэн газар дээгүүр» гэжэ ондоо нэгэ сэсэн мэргэн үгэ байха. Тиимэ. Газар дээрэ ерэжэ түрэшөөл хадаа, эрэ хүн гээшэ гэр бодхоогоод, хүбүү түрөөд, модо таряад ошохо ёхотой юм гэлсэдэг бэшэ аал? Тиимэһээ эдэ гурбан эрдэни зэндэмэниин хахадьеньшье хүсэлдүүлжэ шадаһан хүн бүхэн тооной тэрээхэндээ, эгээ ядахадаа, нютаг голдоо, айл аймаг соохоношье нэрэсэ орхижо ошодог байха (мүнхэлөөдшье гэхэдэ буруу бэшэ ха). Харин зарим шангашагуудынь нэрэсэ үшөө саахануур, «буруугай бэлшээриһээ» гаража ошоторнь нэрлүүлжэрхихэ, бүри ухаатайнуудынь, бэрхэнүүдынь, зонойнгоо түрүү зэргэдэ гаража, нэрэ солоёо арад зонойнгоо дунда, гүрэн соогуураа, дэлхэй дээгүүршье нэрлүүлжэрхихэн байдаг. Яабаб тсэд, хайн лэ гээшэ аабдаа, тиимэ байхашье ёхотой бшуу!

Муу, муухайгаар ажамидаржа үнгэрһэн хүн Эрлиг хаанай тамын орондо унажа, хайшуулынь дээшээ дэгдэжэ, Диваажанай орондо ошодог юм гэжэшье мэдэхэ байхабди. Тсэд тэрэ хайхан орондо ошоодшье байхадашни, дороһоошни, газар дээрэһээ хэн нэгэнэй, али хэд нэгэнэй шинии нэрыс дурсажа байхада, хойноһоошни маани, мэгзэм уншажа байһандал адли юм гэлсэгшэ («унтаржа байһан бэшшни» һөөргөө хайжарха). Мүнөөнэйхэр хэлэхэдэ, «заряд» абажа байна гэхэншүү удхатай ха. Бидэшье заримандаа үнидэ нүгшэшэһэн эжы, абынгаа нэрыс дурсажа маани уншалга дасан, дуганда захи-

жа байдаг бэшэ аалди? Али үгы хаа, энээхэн тухай мартажархёод, һүүлдэнь нэгэ шалтагаанаар ламада өөрыгөө, али гэр байдалаа үзүүлхэдэшни, үнидэ тагаалал болошоод байһан эжы, абашни таа-надһаа (үхибүүдһээ) абарал эрижэ байна гээдшыс гаража срэжэ байдаг бэшэ гү? Зүб лэ ха.

Хайшаншыс гээ хаа, хэзээ хойно хожомын хэн нэгэнэй нэрысш-ни найнаар дурсажа байхада муу бэшэл байха. Тиимэхээл энэ дээрэ дурсааша Хурамша Хүбли гээшэмнэй нэгэ иимэрхүү юумыс хайн мэдэхэ, үнэншэдэг хүн хадаа энээхэн тухай бодомжолгото боложо ябадаг байшоо.

...Нэгэтэ үбэлэй сагта олон шарга моритой буряадууд Зэдын урда бэсдэхи, одоо гээшэ ород хасаг зонуудай уурхай болохо Зэлтэр тосхондо (станица «Желтура») тарья-талха тээрмэдэхэсэ оншобод ха.

Эндэ нютаг голойнгоо түүхын хуудана халта саашань үшөө ираябди. Мэдэхэгүй мүнөө үсын залуушуулда хэрэгтэй, туһатайшыс байжа магадгүй, мэдэхэ зонуудта дахинаа хануулхаданьс болохо. «Зэлтэр» гээшэ Буряад (Россиин) Монгол хоёрой хоорондох хилэ болохо үндэр ута Гунзан хадын хабшуу нэгэ худалда оршодог ню-таг, үни холо сагта Орос гүрэнэй сэхэн хилын харуулай газар гэжэ бодхоогдоһон. Тиимэхээ эндэ һүүлдэнь томохон хайн уһан тээрмэ бүтээгдэһэн байжа, оршон тойронхи орос хасагуудай нютагуудһаа гадуур орос Сагаан хаанда үнэн сэхээр алба хэһэн, хэжэ байһаншыс буряад хасагуудай гэр бүлэ орооһо тарья тээрмэдэхэ эрхэтэй байжа, зоной олоор сугларшадаг газар байһан гээшэ.

1920 онуудаар энээхэн Зэлтэр голой газар дайдаар сэхэн хүл-гөөтэй байгдажа, тэрэ үедэ сагаантан, улаантанай дуута-суута сэрэгэй зонууд – барон Унгерн, атаман Семёнов, тэрэ Унгерныс энээхэнүүр эрыюулжэ, бута сохижо, үлэһыень Монгол уруу намнаһан Улаан армиин командир Щетинкин, тэрэ сагуудта үшөө залуухан ябаһан, һүүлдэнь СССР-эй суута маршал болоһон Рокоссовский – ябаһан, дайража, дайралдажа гараһан түүхэтэй (Рокоссовскийн музей Зэл-тэртэ мүнөө бии).

...Зай гэжэ, мүнөөхи Хүблимнай Зэлтэртэ таряагаа тата-жархёод, бусажа ябахадаа (Хүблиин уг гарбал мүнөө 8-9 үедөө хүрөөд ябана гээшэ, тиимэхээ дээрэ хэлэгдээшэ сагаантан-улаан-танай түүхэхээ бүри урид сагта, сохом 1800 оноор болоһон ушар хаш), мүлһэ саһанда абтагдашоод байһан Зэдэ гол дээгүүр ябажа ябатараа, харгын хажуудахана загаһаһадай малтаһан соорго ха-ржархихадаа, гэнтэ юушысб толгойдоо оруулжа, шаргаһаа нэгэ

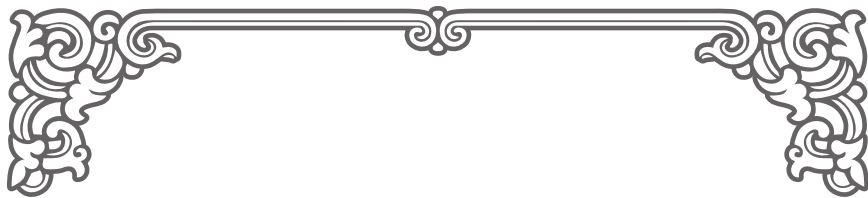

мэшээг гурил задалжа, тэрэ соорго уруу адхажа захалба гэшгэ. Хойнонь ябаашад тэндэ хүрэжэ ерээд, Хүблиин иигэжэ байхыень харахадаа: «Ахатан, иихэдээ таамнай яажа байна гэшгэбта?!» – гэжэ гайхашаан һурахадань, хуурай гэшүүһэ оложо, соорго соохи гурилаа худхажа байха хоорондоо: «Моримни үлдэшөө янзатай, энэ запруха худхажа эдюулхэмни», – гээ һэн ха. Зон бүришье гайхажа-гэлыжэ: «Үгы, юу хэлэнэ, яажа байна гэшгэбта, харанагүй аалта, тэрээхэн гурилтнай мүльһэн доогуураа хуу саашаа урдажа байна ха юм, болиитгэ-э. Мориндоо тиитэрээ гурил эдюулхээ ханаа юм хаа, эндээ саһан дээрэ адхыт, морин саһантай холижо эдихээрээл эдихэ байха», – гэлдэбэ гэшгэд. «Үгы, хамаагүй, иихэдээд нэгэ аргынь олохол байхабди, моримни запруха эдижэ һурашанхай юм. Ябажа байгты саашаа, минии морин садажа абахадаа, таанадыс тэрэ дороо хүсэхэ байха», – гэжэ Хүбли хэмшье гэбэгүй. Хүнүүд энэмнай мээнэглэшөө, толгойнь муудашоо гэжэ ханахадаа, Хүблиис гансаарыень эндэнь орхихоёо айжа, саашаа сугтаал ябахаяа оло дахин гуйжашье, аргадажашье ядабад, тээд Хүбли өөрынхээрээл боложо, хүнэй үгэдэ оронгүй, гансааран эндээ үлэбэ. Һүүлдэнь иишэ тиишэ таража ошоһон буряадууд, үнишье болонгүй нютаг голоороо «Хүблиин толгой муудашоо, Зэдэ голой соорго соо запруха худхаа» гэжэ байжа зугаа үглөөдэрһөөнь эхилжэ тараагаал юм һэн бээ. Харин ухаансар, аляамсуу Хүблидэ энэнь лэ хэрэгтэй байгаа һэн ха, үнишье болонгүй хэн нэгэнэй тэрээнэйдэ ерэжэ, энэ хүйхэр ябадал тухайнь һурахадань: «Зорюута зоной зугаа, энэсэдэн болог гэжэ аашалаа юм аабзаб даа. Нютаг голой домог болог, нэрэмни мүнхэрхэ һэн аа гү гэжэ ханааб», – гээ һэн ха.

Үнэхөөрөөшье, мүнөө манай нютагта эдэ угсаатан зоной энэ тэрэ шалтагаанаар сугларжа эхилхэдэ, «Хүблитэмнай олоороо сугларшоод, ямар запрухаа худхахаа байнаб даа?» гэлдэхэ, үгышье хаа, эндэ тэндэ бүлэг эрэшүүлэй сугларшоод байгаа хаань, «Таанад сугларшоод, сохом нэгэ запруха худхахаа байна бэшэгтэ?» гэлдэхэшье.

Иимэл даа, уншагшад. Иимэрхүүтээр бододог зонууд – нэрээс мүнхэлхэ гэшгээрнын! – урда сагташье байһан, мүнөөшье яһала дайралдадаг лэ ха. Яахабши тээд, энээхэниис ойлгохошье, оройдоошье ойлгохогүй зонууд гэжэ байха. Эндэ хэндэшье ухаа заахагүйш, хэниисье гэмнэхэгүйш, хамаг юумэн хүнэй ухаанһаа!..

НЮТАГАЙ ШОГ ЗУГААНҺАА

*Арадай аман үгэ, домог
Абдар дүүрэн баялиг,
Алиш сагай байдалыг
Алдангүй харуулха бэлиг.*

ХАТАЧАНАА БЭЗЭВ

Энэ ушар үни холодо, Совет засагай урда тээ, үшөө үмсөөрөө байхада болоһон ха. Бороо үсөөнтэй ааяма халуун зунай эхин харада хүн зон сабшалангаа ээлжээгээр сэхэ бэшэ Цагаатай голһоо субаг татажа уһалдаг байгаа (мүнөөшье зунай сагта Цагаатай гол боогдожо, аймагай сээнтэр Петропавловка тосхондо хүрэнгүй сабшалан уруу ябуулагдашадаг юм).

Нэгэтэ нарата хайхан үдэр, өөр өөрынгөө сабшалангыс уһалха ханаатай хүршэнэр байһан хоёр эрэшүүл субагай эхиндэ, Цагаатайн голтой захада нэгэ доро ерэшэбэд. Энэ үдэр, энэ сагта хэнэйнь сабшалангаа уһалха ээлжээнийнь байһан байгаа юм, гасалан боложо, хоюулан мартажархинхайнууд байжа, тэдэ хоёр тэрэ дороо аргагүй сэхээр хэрэлдэжэ эхилшэбэд. Үни сагай үнгэрһэн хада эдэ хоёрой нэрэнүүд мартагданхай, тиимэһээ эдэнэрэй нюур шарай, бэс махабадыс нажаажа, битнай өөрөө нэрэнүүдыс үгөөдхихүү: нэгэнийнь – хоршогор заахан Хонхоон, хоёрдохинь – баржагар бүдүүн Будажаб. Зай, тиигээд, хэрэлдээнэйнгээ бүри шангадажа эхилшэхэдэ, бүдүүн томо Будажаб хоршогор туранхай Хонхоонийс саб шүүрэн абажа, дээрээ үргэһэн бэсэрээ пядь байса субагай уһа руу шэдэжэрхибэ. Тэрэмни яагшааб гэжэ Будажабай хүлэжэ байхада, баарһан Хонхоон, энэ мундуу хүсэтэй хүнэй урдаһаа юуш хэжэ шадахагүйгөө мэдэһэн хадаа, аалин бодожо, эндэ юунэйш болоогүй юумэндэл, «Хатачанаа бээв, хамаагүй» гэжэ хорон налгай хэлээр дуугараад, саашаа талииба ха. Бараг шарай үзүүлһэн Будажабай горхоной уһа өөрынгөө сабшалан уруу ябуулжархёод, тээ саанахана байһан гэрэйнгээ газар ерэжэ үрдсэдүй байхада, мүнөөхи Хонхоон дахинаа субагай эхиндэ ерэшэнхэй, Будажабайхи руу ошоһон уһа боожо, өөрынхи руугаа ябуулжа байба. Уур сухал сэхэтэй Будажаб тэһэрхын наана һөөргөө харайжа ерэжэ, түрүүшынхидээл адли, хоршогор Хонхоонийс уһа руу шэдэбэ. Ехэхэн ахьяд, хорон хушуута Хонхоон дахин аалин налгайгаар «Хатачанаа бээв» гэжэ хэлээд саашалба. Энэшьс удаагуур Будажабай холо ошоогүй байхада, Хонхоон һөөргөө ерээд лэ, уһа өөрынгөө сабшалан уруу урадхуулжа эхилбэ. Иигэлдэжэ эдэ хоёр энэ үдэр хэды дахин уһанда хаялсаһан, хэды дахин Хонхоонийнь «Хатачанаа бээв, хамаагүй» гээд бодожо байһан юм, бүү мэдэе, эсэсэй эсэстэ, энэ үдэрэй дүүрэнгэжэ байха сагта, бархирхын тэндэ боложо байһан Будажаб «Би чамда, Хонхоон, басуулкүйв, энэ

зандаа уруудаж, Содномпил атаманда гомдол барихам», – гэжэ хаш-хараад, хүрэээ хүл дороо шэдэжэ, гэр тээшээ гүйжэ ошобо.

Харин шалбааг уһан болошһон хубсаһатай Хонхоон эндэ юунэйш боложо байһые тоогоогүй юумэдэл, субагай уһыс өөрынгөө сабшалан уруу дахинаа ябуулжа, энэ гантай, бороогүй сагта ангажа, хатажа байһан ногооной ами орожо байхыень хаража, субагай эхиндэ, Цагаатайн голой эрьедэ зогсожо байгаа һэн гэдэг.

ИЗВИНИ

1.

1960-70-аад онуудаар омог дорюун наһандаа ябаһан анда хоёр нүхэдүүд колхозойнгоо энэ-тэрэ дархан барилга ажал хэжэ ябадаг байһан гээшэд. Нэгэнийнь Намжилов Радна, нүгөөдэнь Будасв Доржо (Доржууваа гэжэ нютагтаа нэршэшэһэн). Үшөө хургуулийн наһанда ябаһан бишье нютагайнгаа эдэ бэрхэ дархашуулыс һайн мэдэхэ һэм.

Раднаа Доржууваа хоёрнай, модошо дархашуул хадаа, хоюулан кабина үгы багахан улаан «Т-40» тракторта хуушанхай (бидэ үхибүүд һонин шанга дуу гаргадаг абяагаарнь «Пэд-пэд» трактор гэжэ нэрлэгшэ һэмди), хойноо энэ-тэрэ модо ашанхай үйлсөөр урагша-хойшоо үбэл-зунайшье сагта харайлгажа, колхозой ажахын хото-хорёо, гэр-сарай заһажа, барижа гү, энэ наһаяа нилээд сугтаа үн-гэргэһэн хоёр байха. Раднаа гээшэнь ажалдаа бэрхэшье наа, архи уу-жархибал ходо хуугайлжа, хашхаржа ябаха, харин Доржууваанинь сэхэ түргэн, яруу хүн байха, энэ-тэрэ алдуу гаргажархибал, «Извини» гэхэн ород үгэнь энэ хүндэ даншье олон һэн ха. Мүнөөнэй сагта ород үгэнүүдыс буряад яряан соогоо хэрэглэхэмнай олиггүй олон болошонхой, харин урдахи зуун жэлэй 60-аад онуудаар уһан буряад хэлэтэй багахан тосхон соо хүнэй ородоор «Извини» гэхэ гээшэнь үшөө гайхалтай шэнги байһан. Доржууваа наһан соогоо хэды дахин энэ үгээс хэрэглэжэ ябаһан байгаа юм, бү мэдэс, харин хоёр дахин «Извини» гэхэн үгынь баримталһан үйлэ хэрэг тухай бэшэхүү, энэнь мүнөө нютагай домог болонхой юм.

Нэгэтэ Раднаа Доржууваа хоёр хабсагай шулуу элбэгтэй Устын эхиндэ модо отолжо байтараа доргонтой дайралдаһабад. Тэрэнь хүнүүдһээ тэрьсэдэжэ гүнзэгы бэшэ шулуун доогуур хоргодошобо

гээшгэ. Мяхан олзоборидо хорхойтошоһон хоёр һахы-һалаг боложо, нэгэнийнь хүхэсэ, нүгөөдэнь лом баринхай хабсагайн үбэртэ тухашаржа мэдэбэд.

– Доржуува-а, доргоной гаража ерэхэдэ, ломоороо буулгаха-яал мэдээрэй, бишни эндээһэнь гадаһаар хадхаһуу, – гэжэ Раднаа нүхэртөө хашхарба.

Доргоншыс бултаганажа, олигой яаруу Доржууваа мэгдэхэдэ ломоороо няс байса Раднаагайнгаа баруун хүлэйн барбаадайс бута сохижорхибо. Тэрэнэйнгээ хашхараад тэндэе хуушахада, Доржууваа «Извини, намайгаа, извини», – гэжэ нүхэрөө тойроод гүйжэ байгаа хэн ха.

2.

Эдэ хоёр анда нүхэднай нэгэтэ налгай зохид зунай сагта нютаг-һаа тээ холошог хонин отарын хото заһажа, хоюулханаа нилээд тэндэ байршаһан гээшэд. Эдихэ хоолойногоо дууһахада, трактораараа сээнтэр ошоһон Раднаа үдэшэлэн тээ ерэбэгүй. Харин үглөөдэрынь үүр хираанаар «Пэд-пэд» гэхэн үнинһөө нааша танил зөөлэн болошһон тракторай абьян холоһоо дуулдажа, Доржууваас һэрэсбэ, хүл дээрэнь бодхообо.

«Т-40»-ой дүтэлхэдэ, тракторай шанга абьян ба Раднаагай дуу дуулаһан аялга уудам буряад талаяа үргэхэ нойрһоонь һэрэсжэ, эртын түрүүшын булжамуурнуудыс тэнгэри өөдэ туужа байба. Ойлгосотой, энэ нүхэрнай бүхэли һүниндөө унтангүй архидаад энэ бусажа ябана гээшэ. Гэбэшье, Доржууваа һогтуу нүхэрэйнгөө тракторһаа буужа ерэхэдэ сухалдабагүй, юуб гэхэдэ, тэрэнь эдихэ хоол элбэгээр асархаһаа гадна энгэр сооһоо нэгэ шэл «соткыс» гаргаба (мүнөө энээхэнийс «чекушка» гэлсэдэг).

– Доржууваа, шимни хооһоор унтаж, гэдэһэн соошни хоршого-ножо байну-у? Хүлисөөрэй намайгаа, бишни сээнтэр ошоһон хадаа нэгэ дахин һайса гүбижэрхибэб. Зүгөөр шамайгаа мартаагүйб, харыш, энэ шэлтэй архи асарһым! Үшөө энэ харышэ-э – үхэрэй мяхан! Түргэн шүлэ гаргажа ууял, ой-ё, тархимни тэһэрхээ байна, – гэхээр Раднаа зуһалангай гэртэ орожо, хабтагай модоор түхээрһэн сндэр дээрэ тарайса хэбтэшэбэ.

«А, хая-яа даа саашань, энэ һогтуу Раднаас. Уулгахагүйб тэрэндэ архи, хүрөө болоо, энэ асарһан соткыень гансаараан уухаб», – гэжэ бодоһон, хүхишэһэн Доржууваа тэрэ дороо газаа гал түлижэ,

шүлэ шанажа захалба. – Хашартай, хэзээдэш дүүрэхгүй, модоор нолсолдоһон колхозой хүндэ ажал, зааханшье хаа бэсэ амараажа, амта-тай шүлэн, архишье барижархихада яашаха юм?!»

Доржууваа газар тухашаржа, харин гэртэ хэбтэһэн Раднаагай дуу дуулахань, шапахань шангадажал байна. Болзор сагайнгаа ерэхэдэ шүлэншье боложо, Доржууваа нүхэрөө арай шамай дуудажа бодхообо. Тэмтэр тэмтэрһээр арайшье гэжэ гэрһээ гаража ерэһэн Раднаа столдо һууба. Доржууваа:

– Зай, Раднаа, тэрэ соткошни хаанаб, али наашань. Ши уухагүйш, хүрөө болоо шамда. Эдэлээд унта саашаа, – гэжэ хүлгэшэһэн Доржууваагай дуугархада, хэлэ амаяа залгижархиһан, хоёр нюдөө бөөһэтүүлшэһэн нүхэрынь:

– Ши... ши... Доржууваа, тэрэ архи уугаад яаба гэлэйш, шимни һогтуу бэшэ, элүүр байна ха юмши. Харин бишни... бишни гэхэдэ, сэхэ мангарлажа байнаб... бэемни муу даа... һаял тэрээхэн архияа уужа дууһааб, извини намайгаа, извини, – гэжэ өөрынь дуугардаг-тал тон адляар дуугаржа байгаа гээ һэн.

ҺҮБЭЛГЭН ҺОГТУУШУУЛ

Урда үдэрынь хурим түрэ болоһон байгаа гү, али найр наадан гү, мүнөө болоһон хойно хэн мэдэбэ, нэгэтэ үглөөгүүр гурбан үүри хүбүүд нэгэнэйндээ сугларшаба гээшэд. Баһал мүнөөхи мангар, толгой муу гээшэмнай үзэгдэбэ хаяа. Мүнөө 50-най хашаанда ороод ябаһан нютагайнгаа хүбүүды сэхэршье муушалхаа һананагүйб, үни болоһон ушар гээшэ ааб даа, архи тамхи барагаар баридаг, гурбуулан яһала бэрхэ ажалша хүбүүд байха, нэгэниинь намда тон дүтын түрэлшье юм. Гэбэшье... гэбэшье... Хүнэй наһан ута даа, ямаршье ухаатай, тэнэгшье хүнэй харгы зам дээрэ тэнэгшье, таатай зохидшье ушар үзэгдэлнүүд олоор дайралдажа байдаг гээшэ ааб даа. Эдэ хүбүүдһээ эртээнһээ мүн лэ хүлисэл гуйгаад, гурбууландань тааруулжа Гунгаа, Гэнин, Гатаб гэхэн нэрэнүүды үгөөдхихү.

Гунгаагайндаа мүнөө сагта һуужа һууһан гурбан хүйхэрнүүд хаанаһаа нэгэ хахадые оложо толгойгоо заһахаб гэжэ гунигай бодолдо абтажа, уруу-дуруу бололдоһонд, хоһон сай һоросоһонд. Гунгаагай һамган яагаш хаа эдэндэ архи табихагүй, «гаража эндэһээ тонилогты!» гэхэһэн бэшэ. Тиигэжэ байгараа, гэгтэ гэрэй эзэнэй мангартай тархи соо ямар нэгэ сэсэн бодол орошобо хаб,

һорниипһонһон нюдэнүүдынъ һэргэжэ, гал согтой боложо, хоёр нүхэд тээшгээ эмнис-эмнис гэн:

– Һэ-э, Сэрэгмаа, Гатабнай хара багаһаа наашаа эжы, абатай-гаа мал ажал гээшыс хайн хэжэ һураһан хадаа, өөрөө тэдэниис эмнижэ, заһажа һурашанхай юм байна, би һаял мэдэжэ абабаб, – гэжэ һамгандаа хандаба.

Гэр соогуураа тухашаржа, сүлөөгүй ябаһан сухалтайшаг Сэрэгмаа халта зог татан байтараа:

– Нээрээһээ, Гатаб, миниишьс хара багаһаа нааша мэдэхэдэ, танайхин, шишьс өөрөө ходо мал ажал дээрэ ажалланат. Зүб, мал заһажа одоол һураһан байхаш. Ой-ё-ёо, үсгэлдэр-уржадарай эрэ гахаймнай азаргасажа, хашаа-хорёогоо эбдэхын наана боложо байна, юумэшьс эдижэ үгэнэгүй. Мүнөө һүниндөө хуугайлжа хүниис, хүршэнэрышьс унтуулбагүй. Үсгэлдэрэй ветврач Ханда хайшаа ошоо юм, олдonoгүй, одоол, Гунгаа, ши эдэ нүхэдтэйгээ ошожо тэрэ золгон гахайгаа заһа, номгоруула, хүлһыень гэжэ хүршэнэрһөө нэгэ хахадые оложо таанадта үгэнэ бээзб, – гэбэ.

Юун, ямар хөөрэлдөөнэй эндэ боложо байһыень ойлгоһон Гатаб, «шадахаб, шадахаб» гэхээр, хүхишэһэн нүхэдтэсэ хутага хурсадажа, газаашаа гарабад. Нээрээшьс, наһан соогоо тоолошогүй олодахин малай эмнилгэн, заһалган гээшыс хаража үзэһэн, хабаадажа, ветврач, зоотехнигүүдтэ туһалалсажа ябаһаншьс һаа, Гатаб өөрөө иимэ операци гээшыс малда оройдоошьс хэжэ үзөөгүй байһан. Зүгөөр хүдөөгэй малшан зоной хүбүүдэй алинииньшьс иимэрхүү ажалһаа тиимэ амархан арсажа, айжа абахагүй ха, тиимэһээ Гунгаа, Гэнин хоёр Гатабтаа схэ найдажа, гурбуулан томо болошоһон азарган поршоонхыс шашхуулжа шашхуулһаар заһаад тэндэнь хаяба. Энээхэн үсдэ өөртөөшьс схэ найдашоод байһан Гатаб:

– Йод лэ һайса түрхигты, йод лэ һайса түрхигты! – гэжэ хоёр туһалагшанартаа шангархана.

Һүүлдэнь гэртэ орожо, Сэрэгмаагай табиһан хахад шэл архишьс тэрэ дороо уугдаал һэн бээз.

Хүхюун болошоһон хүбүүдүүд газаа гараба.

– Хүба-ад, манайдатнай заһагдахаар боложо байһан томохон тугал байха, ошосбди, – гэжэ, зүрхэ орошоһон Гэнин нүхэдтөө дурдахаба.

Мүнөөхил хүйхэр зугаагаар Гэнинэй һамган Бутидмаагай толгойс эрьюулжэ, тугалшьс саһһаа урид заһагдашаба, үшөө нэгэ хахадшьс уугдашаба.

Һөөргөө һогтожо эхилһэн хүбүүд Гэнинэйхиһээ газаашалба.

– Хаана энэ-тээгүүр юун хахад литр бэдэрэлгээн байхаб, манайдаа ошожо гахайсмнай заһая, гурбан гахайнууд сооһоо заһагдаха нэгэн олодохол байха, – гэжэ нүхэдэйнгөө гэртэнь хүндэлүүлжэ гараһан, энэ үдэрэй гайтайхан «ветврач» боложо ябаһан Гатаб нүгөө хоёр нүхэдөө гэртээ уриба. Эдэ «һүбэлгэн һонор» һогтуушуул Гатабайнгаа һамган Сэсэгмаагыесһьс мэхэлжэ юу ядаха һэм. Гансал энэ удаагуур «ветврач» хүниинь гэрэй эзэн Гатаб бэшэ, эртэ үглөөгүүр эгээ түрүүлжэ хоёр нүхэдтөө эмнисгэйн байжа энэ хүйхэр ябадалай эхи табигша Гунгаа өөрөө болошоод байгаа һэн. Бэшэ саашаа салшажа гараһан зугааниинь алиһьс айллайда тон адли байһан гэжэ мэдэс.

Гатаб нүхэрэйнгөө гэрэй, газаагуурхи ажалда тон бэрхэ байдаг хада, гоё һайхан Сэсэгмаа гахай эдсэлүүлхэмни гэжэ тэрэ муухай хашаа хорёо тээшэ дүтэлхэхөө байха, хэды, ямар гахайтайгааһьс мэдэхэгүй һэн, тиимэһээ архиин һогтуу анда нүхэдтэ бэшэ һамгадуудта оробол бүри муухайгаар мэхэлүүлбэ: эрэшүүл гэрэй тээ саанаханахи хашаа соо байһан гурбан эмэ гахайнуудай нэгьсень барижа, миин тэндэнь шашхуулжа-шашхуулжа табибад.

– Яажа мэдэхэб, гэгтэ Сэсэгмаа намайгаа шалгажа ерэжэ байби, тиимэһээ һүүл доохонуурынь йод лэ һайса түрхигты, йод лэ һайса түрхигты! – гэжэ гэрэй эзэн, «ветврач» Гатаб мүнөөхсэрээл шангаржа байгаа һэн ха.

Гатабгаа баярыс хүргэжэ, гурбадахи хахадьс ууһаниинь тэрэ гэлэй.

...Үглөөдэрынь болобо. Гунгаагай гахай, Гэнинэй тугал хоёр «бурхандаа» мордошоһон байба.

ХЭРЭЛДЭЭН

Нэгэ аймагай нэгэ нютагта нэгэтэ үдэр хоёр айлай хоорондо нилээдгүйхэн хэрэлдээн болошоо һэн. Урда сагуудтань яһала бэс бэсэ мэдэлсэжэ, хүндэлэлсэжэ байдаг зонууд аад, хамаг юумэн эндэ бэсэ хүсэжэ ябаһан, 16-17 наһатай, арбадахида ороод ябаһан һургуулиин хүбүүн басаган хоёрһоо дулдыдаа һэн ха. Яахабши тээд, һайхан наһан, дуран... дуран... Дуран гээшэ дүлэ схэтэ гал-түймэртэл адли, хэнэйһьс зүрхэ сэдхэл шатаажа, хайлуулжа шадахал! Тэдэ хоёр айлай хүбүүн басаган хоёр нюусаар аргагүй нүхэсэжэ, сагайнгаа

хүрэжэ ерэшэхэдэ, яахыншые аргагүй, түрэхэ болошһон эдирхэн басаган эжы, абадаа, мүн хургуулийн үхибүүд, багшанарташые мэдэгдэжэ, нютаг соогуур «һи-һаа» энсэдэн-ханыадан, хошон хөөрүү зугаа, шэбэнэлдээн болоол юм һэн бээ. Тэдэ басаган хүбүүн хоёртой эжы, абанарые кабинеттаа дуудуулжа асарһан хургуулийн директор, һүүлдэнь, юундэшые эдэ зониие нюурдуулалсаба гээшэбиб гэжэ өөрыгөө зэмэлһэншые байхадаа болохо. Юуб гэхэдэ, тэндэнь хоёр талаһаа аргагүй сэхэ хэрэлдээн, бэс бэсэ гэмнэлсээн боложо, буруу зүбөө оложо ядаһан хүбүүнэй эжы үүдэ шэдэжэ гарахынгаа тэндэ басаганай эхэдэ: «Бидэ бэшэ, ши өөрөө эндэ гэмэтэйш, басаганайнгаа үмдэнэй шагтыень һайса шагталуулаад ябуулжа байхаа яагаабы!» – гэжэрхёод, директорэй кабинетһаа гүйжэ гарашоо гээ һэн.

ДАЛЛАГА АБАЛГА

СССР гүрэнэй хандаржа, сагай сэхэ хубилалтануудай боложо байхада, 1990 гаран оноор, наян тохой үндэр Майдари бурхантай байһан Зэдын Сартуул-Гэгээтэйн Балдан-Брейбун дасаншые шэнээр мүндэлжэ, шажан мүргэлэй һөөргөө арад зондоо бусажа байха сагынь һэн ха. Гэбэшые, урдахи Совет засагай үедэ олонхон заншал, гуримууд мартагдажа, алдагдаһан байжа, дасан дуган соогуур хуралай, номой уншалгын боложо байха үедэ юу хэхэ, яахаяагы мэдэхгүйшүүлэнь олон лэ байһан гээшэ. Урданай буряад ёһо, заншал гэхэхэ байха, түрэл буряад хэлэсэ мэдэхгүй, ярижа зугаалжашые шадахагүйшүүлэнь бүришые халагламаар олон болошһонхой. Эндэ ганса залуушуул бэшэ, мүн наһаяа һайса эдихэн зонуудшые байлсажа байха...

Нэгэтэ, нэгэ сэхэ хуралай, ном уншалгын дүүрэжэ байха сагта, дасан соохи ламанар тэндэ байһан олон зондо «Иихэдээд даллага абалган болохонь, хэшэг хурылха юумэсэ бэлэн болгоод, баряад байгты» гэжэ хандаал юм һэн бээ. Тиин даллага абалганай эхилхэдэ: «Һа-наһан хэрэгнай номын ёһоор бүтэбү-ү, буян хэшэг оршобу-у», - гэхэ мэтэ хандалгын болоходо, суглараад байһан зон тэрэ ёһоорнь гэжэ «Бүтэбө-ө, оршобо-о» гэлдээл юм һэн бээд. Харин тиигэжэ байхадань, нэгэ наһатайшаг, сайнтажа эхилһэн үһэтэй, түрэл хэлэсэ сохом мэдэхгүй буряад эхэнэр, юу-хүүнэй эндэ боложо байхыень тухайсаһан хадаа, хүн дундуур «Ну, коне-ешно, ну, коне-ешно» гэлсэжэ байгаа гээ һэн.

МЭШЭЭГ ГУРИЛ

Аймагай сээнтэр Шэбээ-Петропавловкада түбхинэжэ ажаһууһан нэгэ хүн Цагаатай нютагта үхэр мал дээрэ ажалладаг анда нүхэртөө нэгэтэ оройшоо ербэ гээшэ. Таряа талха, комбикорма гээшэ Совет засагай үедэ элбэг байдаг хаа, һүүлдэнь, гүрэнэйнгөө арба-хорин тээшээ таража үгы боложо байхада, энэнь тиимэшье элбэгээр байхаяа болижо байһан сагта болоһон ушар. Аймагай сээнтэр гээшэ хүдөө нютаг бэшэ, гахай нохойдоо эдюулхэ юумэн ходо дуталдаха, тиимэһээ нэгэ уулзалгандaa эндэхи нүхэрынь хүдөөгэйхидөө: «Бага зэргэшье хаа намдаа талха таряагаар туһалалсыһ даа», – гэхэдэнь, тэрэнь түрүүн дурагүйдэбэшье, яжа анда нүхэртөө арсажа байхабши, тиимэһээ: «Нэгэл мэшээг, ондоо аргамни үгы, бү гомдооройш», – гэхэн байгаа хаш. Харюудань: «Юуш үгы намда тэрэшниш обоо хэрэг», – гэжэ, энэ ерэжэ халабал гээшэ.

Үнэхөөрөөшье, тэрэ комбикорм гээшэнь, урданайхидал адли миин лэ талада тооной, үбһэ, хорёогой хашаа соо обоо-обогор бэшэ, харин гэрэй арадахи харанхы амбаарта нэгэ томохон үнээгтэ бии хэбэртэй. Муухан фонарь барихан, сугтаа һураһан нүхэд үнээгһээ мэшээг уруу комбикорм хэжэ захалба гээшэ. Гэрэй эзэн хахад-хахад хүнэгөөр удхажа хэжэ, нүхэрынь ара таладань мэшээгээ баринхай дуугай зогсоно. Нэгэл мэдэхэдэ оло дахин хэжэ байһанаа ойлгоһон эзэн: «Үгы, ямар дүүрэхэгүй мэшээг гээшэб?» – гэжэ фонаряраа гэрэлтүүлхэдэнь, нүгөөдэнь хониной нооһоной мэшээг баринхай зогсожо байба гээшэл даа. «Түм-Бая-ар, шим дахад бү иигэжэ байгарайш даа», – гэжэ гэрэй эзэн дуугараа һэн гэдэг...

Энэ хөөрөөс иигэд гээд дүүргэжэрхёошье хаа хамаагүй энсэдэтэй һэн ха, тээд энээхэмнай саашаа үшөө заа-зуу үргэлжэлтэй байха.

...Зай гэжэ, нооһоной мэшээг эндэ аргагүй баригдашабал гээшэ. Тээд яаха бологдоноб саашадаа? Гэрэй эзэн, үнэхөөрөөшье, талха-гурил муутай хадаа, мэшээгһээ хахадынь һөөргэнь адхахашье дуратай ха, харин Шэбээнэй нүхэрэйнь абаханил хэрэг.

Һүүлдэнь, хэгдээ хадаа хэгдээ, абагдаа хадаа абагдаа гэжэ, бараг саашаа үлэшөөд байһан тэрэ мэшээгээ дүүрэсэрнь хэжэ, газашаа абаад гараха гэхэдээ... даабагүй хоюулан!

– Зай, одоо гэжэ, хахадынь эндээ адхахал баатай болоо хабди, – гэбэ гэрэй эзэн.

Шэбээнэй нүхэр дахинаа абяа гарабагүй...

Гэрэй эзэн энэ нүхэрөө һайн ойлгожо байһан хадаа, өөрынгөө хоёр мэшээг хаанаһаашьеб оложо, нооһонойнь мэшээгһээ дунда-

руулжа, хамта дээрээ гурбан мэшээг гурил нүхэрэйнгөө машинын багажнит арай шамай шэрэжэ асаржа ябуулхан гэдэг.

НАМГАШАН

Намгаша, хальхай ябадалтай эрэшүүл алишье нютаг голоор байгаал юм бээ. Зариманийн энэ талаар бүришье сэхэ зайгуулгажа, хүн зондо шоо үзүүлжэ, зоной наада зугаа боложо ябадагшье ха. Нэгэ тиимэрхүү хүйхэр, хэлээ амандаа хэхэгүй хаахаруу эрэ, хэнэйб даа: «Нүха-ар, шимнай хэды үхибүүтэй бэлэйш даа?» – гэжэ хурахадань, тэрэ дороо: «Гэртээ гү?» – гээ хэн гэжэ.

ААЛЯАР, НҮХЭР...

Нэгэтэ нэгэ тээ айлда хоёр эрэшүүл архи барижа байба гээшэд. Тиин нэгэнийн юушьеб гэнтэ ханажа:

– Нүха-ар, тэрэ гансаараа байгша Должодой хургуулия дүүргэжэ байхан хүбүүн тон шамда адли боложо байна гэлсэнэл. Тэрэмнай ямархан удхатай бэлэй? – гэжэ хураадхиба. Тиихэдэнь нүгөөдэнь иишэ тишшэ хараашалһанайнгаа удаагуур, долёобор хургаа амандаа абаашажа:

– Ш-ш-ш... Ши, нүхэр, шэмээгүйхэн... Үни холодо, үбһэ хуряалганай үсдэ бухалай саахануур юу хээхэн болоо агша хэн даа, – гээ хэн гэжэ.

ӨӨРЫГӨӨ БЭДЭРЭЛГЭ

Нэгэтэ, манай нютагай, яһала мүнгэтэйхэн, дунда наһанай эрэ хүн городой магазинуудаар өөртөө үнэтэ-сэнтэ туфли абаха ханаатай ябаба гээшэ. Зунай саг. Хото город соо халуун, эмхэй. Удаан энэ тэрэ магазинуудаар ябаба, эсэгдэбэ. «Яажа, городой зон, баарһад, иитэрээ эндээ үжэжэ, амидаржа байдаг, хайратайхан зонууд гээшэбтэ даа, түргэн эндэхээтнай хүдөө нютагаа ошожо, налайжа, хада хүбшөөрөө үхэрээ адуулжа ябаашань холо дээрэ байна» гэжэ ханан, бороогой уһанһаа дутуугүй гоожожо байхан хүлһөө аршан ябажа, ээлжээтэ нэгэ томохон худалдаа наймаанай дэлгүүртэ оробо гээшэ.

Одо-о гэжэ, магазин-дэлгүүрнүүдээр лэ ябахаяа сэхэтэ түбэгшөөдэг, энэшни һамгадай ажал, хэрэг гэжэ тон этигэдэг тэрэ, иитэрээ мүнөө городой алаабхи бүхэниис шагаажа, шударжа ябахагүй һэн, тээд һамганиинь нүхэрөө город руу табихынгаа урдахана: «Наһан соогоо үхэрэй һүүл эрьюулжэ ябадаг ши, нэгэшье дахин һаа, үхэрэйнгөө мяха тушааһанайнгаа удаагуур өөртөө гэжэ нэгэ гоё һайхан туфли абажа үзөөрэйлши даа. Наяар тэрэл город руушни ошожо, олон зоноор шааяжа-шууялдажа байдаг ялагар-салагар ресторан-кафе соо түрэ найр гээшынсэ түрүшынхисэ үзэхэсэ байна бэшэ гүбди», – гэжэ хэлэһэн лэ хадань, иигэжэ зобожо, тулижа ябана гээшэ. Гуталнуудай дүүрэншье һаань, тээд өөртөнь тааруу, тиимэ һайхан туфли тиимэ бэлээр олдожо үгэхэ юм бэшэ. Ябаба, ябаба, хэдэн дабхар томо байшангаар тархи толгойнгоо эрьстэр тэнэбэ, һүүлэй һүүлдэ бөөһэтэ шэһэн нюдэтэй тэрэ нэгэ таһалга соохи (юун шүдхэр – бутик гэдэг гү?) наймаашан эхэнэртэ дүтэлжэ:

– Би тугаарай энээгүүртнэй ябаагүй һэн гүб? Та намайе хараһан байнагта? – гэжэ һураа һэн ха.

ӨӨР ТУХАЙГАА

1. ПИРОЖКИ

Нэгэтэ би городоор ябажа срэхэдээ нэгэ хэды пирожки, зөөлэн булочкануудыс гэртээ абажа срэбэ гээшэб. Тиин хоёрдохи, али гурбадахи пирожки һэн гү эдижэ һуутарни, «тас» гэхэдээд, нэгэ юумэн шүдэндэм торсолдобо. Эдигһэнээ альган дээрээ гаргажа, досоонь нэгэ хара юумэ обёоржорхиходоо, «Энэмни юун бэлэй?» гэжэ танижа шадан шэнжэлжэ байтараа, гэнтэ... Ай, татай!.. тэрэ дороо угальнигтаа гүйжэ ошожо ама хамараа сэхээр сэбэрлэбэб, охибоб, хургануудаа амандаа хэжэ байжа бөөлжэбэб. Ой-ёх, ямар муухай юумэ эдибэ, үзэбэ гээшэбиб!..

Энэ иихэдээ кухни соомнай юун боложо байна гээшэб гэжэ гайхаһан һамганайнгаа нүгөө таһалга сооһоо гаража срэхэдэнь, үшөө хахажа, сасажа байһан би арай шамай:

– Энэ... энэ харышэ-э, эдижэ байһан энээхэн пирожки сооһоомни юун гаража срэшоо гэжэ һананаһ?! Шүдэн!!! Шүдхэрынь гэжэ... Үжэһэн үмхирһэн, хүнэй хара муухай шүдэн!! Бурха-ан даа... энэ зандаа ошожо тэдэ муухай наймаашадта гомдол барихам, энээхэ-

нииснь өөһэдтэнь харуулхаб, урдаһаань шэдэжэ үгэхэб! – гэжэ байжа хашхарнам, охином.

Нэгэ хэды сагай үнгэрхэдэ, гэдэһээс үлдэшэһэн хадаа, үлэһэн пирожкинуудынь абажа гарахынгаа тэндэ, дахинаа столдо һуужа сайлажа, энэ удаагуур тэрэ асарһан булочкаһаа эдижэ эхилбэб. Тигэжэ һуутарни... гэнтэ... аман соомни сүлөөтэйхэн шэнги, шүдэн хоорондуурни һэбшээлжэ байһандал гэбэ. Гэрэлдэ ошоод харахадамни... Татай!! Өөрымни үүдэн шүдэнэй саанахи нэгэ шүдэн үгы байжа байба гээшэл даа...

Үгы тээд, юрэдөө үбдэнгүй тооной унашаха юм гэжэ хэн мэдбэб? Үмхиржэ халаха тээшээ болошоһондоо гү?..

2. АЛДУУ

Хорёод жэлэй саада тээ болоһон ушар һэн ха. Тиихэдэ Буряадай-мнай уран зохёолшодой түрүүлэгшээр республика соогоо мэдээжэ эрдэмтэн, шүлэгшэн Баир Дугаров ажаллажа байһан. Түрүүлэгшэ хадаа ажалаал хэжэ байһан юм бээ, нэгэтэ намда:

– Саппа, ши мүнөө дээрээ яһала мэдээжэ зохёолшон боложо ябана гээшээш, тиимэһээ нютагташни ошожо шиниингээ творческо вешер гээшын хэхэ байгаабди, – гэбэ.

Би түрүүшээр арсабаб, хэрэггүй гэбэб, тиибэшье Дугаров намайе баадхан шахуу, манай нютаг руу хойулан ошохо болобобди. Хэлсэхэ зугаан хоёр тээһээ хэлсэгдэжэ, тэрэ уулзалгын үдэршье гаргагдаба.

– Шинии хажуудашни байлсажа, шамайе нютагташни дэмжэхынь Зэдэ голайнтной мэдээжэ шүлэгшэд М.Р. Чойбонов ба Г.Ж. Раднаева хоёрые уриха гэжэ оролдоһон аад, түрүүшынхиень оложо, хөөрэлдэжэ шадабаб, срэхэб гээ, харин Галина Раднаева олдожо үгэнэгүй, – гэжэ ябахынгаа тэрэ үглөөгүүр Баир Сономович намдаа дуулгаба гээшэ.

Намда бүришье аягүй шэнги болошобо; юун гэхэн тэрэ ехэ уран зохёолшон боложо, нютаг голайнгоо зониие хүлгүүлхэм гээшэб гэжэ. Харин тэрэ үедэ М.Р. Чойбонов Гэгээтэйнгээ дасанай шэрээтэ лама тушаалтай байһан хадаа, хажуудань байһан манай Цагаатай нютаг ерэжэ, тэрээхэн уулзалгадамнай хабаадалсаа һэн гэжэ уридшалан хэлээдхис.

Зай гэжэ, ябаха-ошохо гэлсэхэмнай тэрэшье гэлэй, тээд тэрэ үедэ зоргон соогоо хүнгэн машина олохо гээшэнь хүндэ байгаа, тиимэ-

hээ бинь өөрынгөө унаган нүхэр, дүтын түрэл болохо Санжэ-Сүрэн Чойбсоновыс хэлэжэ, гурбуулан үдэһөө хойшо «Москвич» машинаарнь зэрэлгээтэһэн Зэдэ гол тээшэ харайлгажа ошобобди.

Хабарай, апрель харын найхан үдэр. Эгээ иимэ сагта буряад тала дайда руугаа ошыш, дууран байһан дайдынгаа ута удаан нойрһоо һэрижэ байхыень харыш – ондоо шамда юун хэрэгтэйб! Үшөө тиихэдэ түрэнэн, тэнжэһэн тоонто нютаг тээшээ... Баир Сономовичшыс, бэрхэ шүлэгшэн хадаа, энэ найхан сагта намһаа дутуугүй хүхишэнхэй ябаал юм һэн бээ.

Яба ябаһаар, харгынгаа хахадта, Тоёон дабаан дээрэ тогтобобди. Машинаһаа буухатайгаа зэргэ бинь баяртайгаар:

– О, нүхэд, шагныт, буряадаймнай булжамуурнууд ниидэжэ сэршоол! Энэ жэлэй эдээнэй түрүүшын дууснь шагнажа байна гээшэбди. Ёһоор! Нэгэ заа эртэшэг аа гү гэжэ ханажа байхадам, эдэн сэршэнхэй, найхан дуугаа хангиурдажа байнал, эртүүр хабар боложо байна гээшэ гү даа? – гэбэб.

Баир Дугаров намһаа хожомдошоһондоо гү, али энээхэниис сэхыс анхаралдаа абаагүй байһандаа гү, машинаһаа гаража байһан шофёртоо хандажа:

– Санжэ-Сүрэн, харалши энэ нүхэрөө, талын хүбүүн хадаал талын, тэрэ зуурандаа, ши бидэ хоёрһоо түрүүлжэ, юумэ анхаржа абаха хүн байна, молодси гээшэ, – гэжэ байжа намайа магтажа оробо.

Үнэхөөрөөшыс, би байгаалида сэхэ дуратай, хэды дахин энээн тухай газета, журналнуудта бэшэдэг гээшэбиб (энэ ном соомни «Баян дэлгэр байгаали» гэхэн хоёрдохи бүлэг боложо ороһон юумэнүүдысмни уншаһан байгаа һаа, ойлгохот даа). Шубуу шонхор, ан амитад, тэдээнэй абари зан, байдал байраһаань эхилээд, заримашуулайн ямар сагта наашаа ниидэжэ срдэгыень, ошодогыень гэхэ мэтэшэлэнээр сэхэтэ һонирходог хүм. Шадаал һаа, ой тайгаар зайха, муухан ангуушаншыс һаа, буу үргэлөөд ябаха дуратай агшаб.

Тиигээд, би сугтаа ябажа ябаһан нүхэдтөө һонирхоходонь, мэдэхэ зэргээрээ, эдэ булжамуурнууд тухай, манай эндэ дүрбэ-табан үнгын иимэ шубууд байха ёһотой гэжэ байжа нэгэ тээ уншаһанаа, али дуулаһанаа хэлэжэ үгэбэб.

...Саашаа машинаараа харайлгабабди. Зэдэ голой хилэ болохо Сүхтын дабаан дээрэ срэжэ хоёрдохиё тогтобобди. Би анханһаа нааша, нютагаа ошоходоо, дээжэ-доожын юумэ үгы ябадаггүй хадаа, энэшыс удаа абажа ябаһан архияа задалжа, нютагайнгаа хангайн эзэдтэ үргэһэнэйнгөө удаагуур, Баир Сономовичтоёо бага зэр-

гыс тэндээ барижа, хүхилдэжэ, эртын хүнийн элдин сагаан талада буухыень хужарлан хаража нилээд удаан харгын хажууда зогсобобди. Энэшье удаагуур бинь гэнтэ:

– Шагныг, шагныг, нүхэд, дуулана гүт? – гэбэб.

Хажуудахи хоёрни шагнаһанайнгаа удаагуур:

– Үгы ха даа, юуш дуулданагүй хэбэртэй, – гэлдэбэд.

– Байз, тохорюунуудай дуу дуулахадал гээб. Тугаарһаа нааша шагнажал, хүлэжэл байгааб. Эгээ энээхэн үсдэ тохорюунуудшые дулаан оронһоо ерэшэнхэй аад, энэ багаар олоороо нийдэлдэжэ байдаг һэн, – гэбэб бинь. Халта байтараа дахинаа: – Зүб лэ даа, энэ удаагуур элихэн дуулдашаба, тэрү-ү саана, урда зүгтэмнай, тохорюунууд нийдэжэ ябана. Мүнөө өөһэдөөн дуулаба бээт? Хоёр хаш, эдэшни апрель нарын эхээр олоороо нийдэжэ ерэшэнхэн аад, эгээ энээхэн сагта хоёр хоёроороо хубааржа эхилшэдэг юм, – гэбэб.

– А-һаа, зүб, дуулабабди. Тохорюунууд гэнэ гүш? Ямар бэрхээр таажархидаг, дуулажархидаг хүн гээшэбши. Тохорюунууд иигэжэ ганганалдадаг бэлэй гү? Бидэш шамайа иимэ хүн юм гэжэ мэдэхэгүй байгаалди, – гэжэ байжа хажуудахи хоёрни дахинаа намаяа магтажа оробо.

Халамгай хадаал халамгай:

– Баир Сономович, бишни нютагайнгаа эдэ томо шубуудта бэшэндэнь ороходоо эгээ дуратай хүм. Үнэн дээрээ талаар тоодог гэжэ бүри томо шубууд байдаг байһан урдань, тсэд тэдэш мүнөө хаана юм, хэн үзөө, хараа юм. Баһа бүри һайхан хун шубуудшые гэжэ хаа-яхана манай энээгүүр үзэгдөөд, хойто зүг руу нийдэжэ ябашадаг хаш, баһа тсэд тэдэш үгыл даа, дан лэ һаа үсөөршэнхэй. Тиимэһээ битнай тохорюунуудтаал тон дуратай агшаб. Дуулана гүт: *Гринь-гринь, гринь-гринь...* тохорюунууд наашаа, маанадай зүг барин нийдэжэ ябана хэбэртэй. Һаяхана бишни «Дүхэригтөө» «Тохорюунууд бусаба гү?» гэнэн материал толилуулаа һэм, тэндэһээ шүлэгыень уншахамни гү? – гэбэб.

...Урда зүгһөө ганганалдаһан тохорюунуудай дууншые шангадажа, бишые дорюуханаар шүлэгөө уншажа эхилбэб:

*...Тала дайдаарни ганганалдан,
Тохорюунууд нийдэнэ,
Тэниглэн зохид дуунһаань
Тэнгэри баясана.
Гринь-гринь, гринь-гринь –*

*Горхонууд харьялха!
Гринь-гринь, гринь-гринь –
Ургыханууд халбарха!
Тохорюунууд, таанадаа харахадаа
Талархалаа мэдүүлнэм...*

Үнишье болонгүй, эртын хүнийн хүлэмхи гэрэлдэ хоёр томо хара шубуудай дуулалдаһаар хужуугаарнай ниидэжэ ошохонь үзэгдэбэ...

Зай, саашань эндэ юунэй болоһые, нютагтаа ерэхэн хойноо Сан-жэ-Сүрэн нүхэрэймни минии эгэшэдэ хэлэжэ байхаарнь бэшэхүү.

– Дулма-Сүрэн адья, одоо гээшэ бишни мүнөөдэр харгыдаа хоёр уран зохёолшодыс шагнажа садабаб. Эдэ хоёрой тала дайдаяа, газар уһаяа магтаха гээшэнь, олон-олон мэдэхэ буряад ба мүн ондо-ошье уран зохёолшод тухай хөөрэлдэжэ, заримыень шүүмжэлжэшыс ябаа. Үнэхөөрөөшье һонин байгаа, намда иимэ юумэ гээшые сэхэ мэдэхэгүй хүндэ. Харин энэ нүхэрнай, дүүшни, даншье үлүү һаа гааража ябаа ха гү даа гэжэшыс һанааб, – гэжэ хэлэхэнэйнгээ удаагуур, Тоёон дабаан дээрэхи булжамуурнуудысмени дурдаһанайнгаа удаагуур, Сүхтын дабаан дээрэхи тохорюунууд тухай хөөрөжэ эхилхэдэ, нам гээшэ хилам-хилам харан, энсэдэ барижа ядан дуугарна. – Зай, тиигээд лэ, гурбуулан урда зүгһөө дүтэлжэ ябаһан тохорюунуудыс хүлэсэжэл байнамди, энэмнайш гараа үргэжэ байжа шүлэгөө шангадажал байна. Хэзээн лэ, тэрэ магтааша, дурдааша, «Гринь-гринь, гринь-гринь» гэлдэхэн тохорюунуудынь үзэгдэхэнь гээшэб гэн гэхэмнай... ха-ха-ха-ха... хажуугаарнай «Ка-ар, ка-ар!» гэлдэхээр хоёр томо хара хирээнүүд үнгэржэ гарашоол даа. Нүхэрнай сэхэн муудаа хаш, абяагүй болошоо, харин Баир Сономович бидэ хоёр энээниисх хайрлахадаа баһал шэмээгүй болошообди... Адья... бишни... сэхэн хүхюун дорюун, гайтайхан хоёр шүлэгшэд-зохёолшодтой сугтаа ерэхэб даа...

Энэ удаагуур эгэшэ эгшэжэ һуугаа һэн.

ЖАРГАЛТАЙ ҮБГЭЖӨӨЛ

Доодо Бургалтай нютагһаа Галсанов Дамдинсүрэн гэжэ хүн (нютагтамнай Дандю гэжэ нэршэхэн) Цагаатаймнай «хүшэнэй хүргэн» боложо ерэхэ байршашаһан юм. Манай гэр сахилдагта добо дээрэ, нютагайнгаа тэг дундаханинь байха, тиихэдэ Дандю абгайнхи

үйлсын нүгөө талада хүршэ бололсожо олон жэл соо байлсаа юм. Үсөөн, оройдоо гурбан үхибүүтэй байхан. Юундэ «гурба» гэшые үсөөн гээбиб гэхэдэ, дайнай һүүлээрхи 1950-70-аад онуудаар буряад нютаг нугаар 6-7, схэнхидэ арбаад үхибүүтэй айлнууд байхан гэшэ. 1970 гаран оноор манайхинай сээнтэрэй эгээ доодо захада шэнэ гэртэ ошожо ороходомнай, Дандю абгаймнай «таанад хүршэнэр үгы байжа шадахагүйб» гэхэншүү, тэрэ дороо үйлсын нүгөөшые захада бэшэ, харин хорёогоймной саанахана зэргэлээд шэнэ гэр барижа оролсоһон юм. Томоотой, үгэ үсөөнтэй хүн хэн. Наһатай болоходоо одоо гээшэ олон ашанар, зээнэртэй болоһон даа.

...Оройдоо 4-6 наһандаа ябахадаа тэрээхэн Добо дээрээл тэндэхи үстэн нүхэдтэсэ бүхэлиин үдэр наадажа үнгэргэхэш. Хэд бэ гэбэл, нэгэ наһанай, сугтаа өөдөө болоһон, нэгэ класста һураһан Добын дүрбэн хүбүүд ба ганса басаган, – дээрэ дурдагдажа байхан Дандю абгайн Думдяа гээд байһамди (үнэн дээрээ Дулмасүрэн). Юундэ Думдяа гэжэ дабхар нэрээрээ нэршэшөөб гэхэдэ, хоёр наһа дүү басаганиинь багадаа эгэшынгээ энэ ута нэрые хэлэжэ шададаггүй байһандаа шадахысаа гэжэ «Думдяа» (адяа – эгэшэ) гэжэ һурашахадань, бидэ үхибүүдшые баһал энэ нэрээрнь хэлэдэг байһамнай, мүнөө болоходо бүхы нютагаархид иигэжэ нэрлэдэг болоһон.

Мүнөө Думдяатаяа хаа яаа уулзажа бага наһан тухайгаа дурсалдахадань, нэн түрүүн тэрэнэй хэлэхэ юумэнинь гэхэдэ: «Ши харуу хэнши. Шамтай наадахаяа гэжэ гэртэшни срэхэдэ, бүхы наадангаа суглуулжа срээд лэ абдар руугаа хэжэрхихэш, үшөө тиигээд дээрэнһ гараад һуушадаг хэнши». «Би тэрэниис ханадаггүйб. Өөрөөшые мэдэхэб, эжымниш хэлэдэг хэн, хүнһөө нааданхайнуудаа харамнахадаа, тэдэнээ үмдэнэйнгөө түрии уруу хэжэрхидэг байһанби», – гэхэш урдаһаань. Үнэхөөрөөшые, хармаан үгы үмдэнэй байхада яахабши тээд; хэхэ, хадагалха, харамнаһаншые юумэсэ бултыень самсынгаа хормой соо гү, али дороо резинэтэй байһан үмдэнэйнгөө түрии соо хээд ябахада зохид байгдаал хэн бээ.

...Думдяа гэшые мүнөө нютагайнгаа бэшэ эхэнэрнүүдһээ юугээрээш илгаагүй эхэнэр гэхэдэ болохо байгаа, тээд... арай тийжэ болохогүйл хаш, нэгэ илгаа эндэ байхараал байха. Тиимэ, байха! Мүнөө сагта Думдяада адли манай нютагта аяар найман үхибүүтэй гэр бүлэ гэжэ үгы юм лэ!! Би энэ бэшэлгэдэ нэгэтэ бэшэ «оройдоо гурбахан, аяар найма» гэжэ байжа бэшэнэб, тээд, үнэхөөрөөшые 1960-аад оноор гурбан үхибүүтэй аилай үсөөнэй тоодо ородог байхада, мүнөөнэй сагта найман үхибүүтэй бүлэ гээшэмнай олоной тоодо,

бүри олоной тоодо орошонхой бэшэ аал? Яахабши тээд, энэмнай сагай иимэ түргөөр хубилпаһанииснь харуулжа байһан тэмдэг гээшэ. Найман үхибүүтэй зон гээшэ мүнөө үедэ эндэ тэндэ хаа яахана үзэгдэжэ байгаал юм бэээ, зүгөөр манай Цагаатай нютагта иимэ юумэн гээшэ бүри үнихэнэй, сохом гушаад жэлэй саанаһаа нааша үзэгдэхээ болишонхой агша. Тиимэ, Думдяһаа ондоо эхэнэр найман үхибүү түрөөгүй даа, схэнхидээ гэхэдэ 4-5 хүрөөд лэ тогтошодог болонхой. Тиихэдээ, юун, маанадай үүри Думдяа гээшэ, буян схэтэй, бурхантай эхэнэр болоно гү? Бурханай хайраар саанаһаа түрэхэ, ерэхэ гэхэн үхибүүдтэ бултандань нара һара үзүүлхэ, газар дэлхэйнгээ алтан шоройснь хүдэлгүүлхэ, амидын жаргал гээшые үзүүлхэхээ схэ буян хэшэг эхэнэр хүндэ энэ юртэмсэдэ олдохо юм аал?! Тиимэ, биил тиигэжэ һанаха байнаб! «Үри хүүгэд – эрхим баян, алта мүнгэ – дунда баян, адууһа мал – адаг баян» гэжэ арадаймнай аман үгэдэ дэмы хэлэгдэдэггүйл ха.

...Дандю абгайтанай сахилдаг добоһоо доошоо, үйлсын оёортохи шэнэ гэртэ ошожо ороходоньшыс, юу байха һэм, тэрэ руунь олон тоото ашанар, зээнэрынь субажа эхилээл һэн бэээ. Еха басаган Думдяагайн 8 үхибүүдһээ гадуур үшөө хоёр үхибүүдэйн үхибүүд эндэ, хайшаа ошохоб, байлсаха, хамта дээрээ, оё-ёо-хон, олонхон лэ байха даа. Наһатай боложо ябаһан Дандю абгайда гэрээрнь дүүрэн багашуулай шууялдажа байхада зарим сагуудта хашартай болоол юм бэээ, эндэ гайхаха юумэн үгы, тиимэхээ хээээб даа нэгэтэ: «Зай, иигэд гээд тараябди, бултааран байдаг байра байрандаа ошоод байя даа», – гэжэ хэлэжэрхихэнинь, хэн нэгэн энээнииснь шагнажархихан байлсажа, һүүлдэнь саашаа нютагай домог боложо ябаһаһан гээшэ. Манайшыс томо адьяа (эсэгын найман үхибүүдэй схэниинь, ууган басаган), энэ тэрэ түрэ-найраар хуу барандаа нэгэн доро сугларшоод, тараха ябаха гээшэс мартажархёод, шууялдажа эхилхэдэмнэй: «Зай иигээд, нүхэдүүд, Дандю абгайн хэлээшээр, «Бултадаа байдаг байра байрандаа ошоод байя даа, тарая», - гэдэг болошонхой юм. Харин хэн нэгэнэй Дандю абгайда өөртэнь: «Нүха-ар, шимнай нэгэтэ үгэ алдаһан байжа, тэрээгээрээ мүнөө нютагайнгаа ябаган зугаада орошонхой хүн байналши», – гэхэдэнь, даруу налгай үбгэжөөл урдаһаань: «Үгы, нээрээһээ гэжэ, зарим үедөө тиимэшэг саг аргагүй болошодог юм дө-өө: үхибүүдэйнгээ ерэхэгүйдэнь хүлээхэш, ерэхэдэнь баясахаш, ябахадань үшөөш схэ баярлахаш», – гэжэ дахинаа хүниис энээлгэһэн гэдэг...

ШҮДХЭРТЭЙ ГЭР

Малшадай зунай сагта үхэр малаа туужа зуһаландаа ябашахадань, гол, сабшалангай захата байдаг үбэлэйн байранууд хооһоршодог гэшэ. Үшөө тиихэдэ, хүнэй үгыдэ, үхибүүд сонхын рама, шэлынь бута сохинаа гү гэжэ, тэдэнь абтагдажа нэгэ тээ, сэхэнхидээ гэрэй оройдо гаргагдашоод, тэдэ гэр, байранууд бүриньс үгыршэһэн мэтэ лүнхыжэ харагдаха.

Нэгэтэ зунай дунда харын хайхан үдэр, үшөө сарюун, дорюун наһандаа ябаһан үбгэжөөл нэгэ иимэрхүү малшадай үбэлжөөһөө тиимэньс холо бэшэ ой соо гэшүүһэ, түлэз бэлдэжэ байгараа, үдэһөө хойшо гэнтэ хара үүлэнүүдэй сугларжа, тэнгэрийн дуунай шангадажа, мэнэ ихэдээд шангахан аадарай орохоо байхыньс ойлгоходоо, доошолжо, хооһон гэртэ орожо, пэшэһэнэй ара тала түшэн шала дээрэ амаржа һууба. Тэрэ зуурандаа энэ багаарнь түргэн зуурын аадар борооһыс адхаржа эхилбэ. Харан гэхэһэнь, баруун тээһээ, горхоной тэндэһээ, нэгэ моритой хүн мүн борооһоо эндэ хоргодохо ханаатай хаш, наашаа харайлгажа ерэбэ. Шэлэ, рама үгы хооһон сонхын онгоошхоор дүтэлжэ ерэхэн хүниис залуухан хүбүүн ха гэжэ үбгэжөөл ойлгожо абана. Харайлгажа ерээһын сонхын зүг саахануур гэрыс тойрожо үбэр тала барин ошоходо, энэш ихэдээ гэрэй урда морёо уяжархёод наашаа орохоёо ханаа хаш гэжэ үбгэжөөл бодоно.

Тээд энээхэн үсдэ түргэн аадар тогтохо тээшээ боложо, ерээшэ залуу хүбүүн моринһоо буужа гэртэ орохоёо залхууржа гү, али яаража ябаһандаа гү, тогтохоо байһан бороос гэрэй үбэртэ морин дээрээ байжа үнгэргэхэ байна гэжэ ханаба. Баруун хооһон сонхын зүг хажуугаарнь үнгэржэ гараашыс хаа, бороогой уһанда нюур шарайгаа сэхээр норгошоод байһандаа ха, гэр соо хүнэй байһыньс тэрэ ойлгонгүй үнгэршэһэн байгаа. Тиимэхээ, гэрэй үбэртэ зогсохотойгоо зэргэ, залуу хадаал залуу, уймаараа үзүүлжэ, онгоошхо руу шагаажа ерээд:

– Сайн байно-о! – гэжэ хооһон гэрэй сууряатар хашхарба гэшэ. Тиихэдэнь саанаһаань:

– Сайн, сайн, – гэхэн абяан дуулдаба.

...Нэгэ хэдэ болоһон хойно, энэ багаарнь тон шэмээгүй байдалай тогтошоходо: «Үгы тээд, ерээшэ, мэндэлээшэ хүбүүмни юундэ наашаа орожо ерэнэгүй гэшэб?» – гэжэ бодоһон үбгэжөөлэй пэшэһэйнгээ саанаһаа үндыжэ хараашалхадань, тэрэ хүбүүнийнь оро хэсгүй саашаа харайлгажа ябаба. Юунэйш эндэ болоһыньс ойлгоогүй үбгэжөөл гайхаад лэ үлээ һэн бээ, харин ухаа мэдээ алдахын

тэндэ моринойнгоо хорёогоор харайлгааша хүбүүн «хооһон гэр соо-
хи шүдхэртэй мэндэшэлсэбэб» гэжэ тон этигэжэ байһан байшаба.

Уншагшад, магад, нэгэ иимэрхүү шалтагаанһаал боложо, зоной
дунда шүдхэр, ороолонтой гэр байра тухай зугаа дэлгэршэдэг байжа
болоолтой?..

ХОЁР НҮХЭД

Нэгэтэ нэгэ тээ хоёр нүхэд байһан гэс. Һайн нүхэд байгаа ха.
Адлинь гэхэдэ, хоюулан архи тамхинда дуратайханууд, илгаань
гэхэдэ гансахан: нэгэнийнь хубсаһандаа схэ нарин, нүгөөдэнь – юуш
үмдөөд яба – тэрээндэ хамаагүй. Наринийнь – найр наадан, түрэ ху-
римай болоходо, байһанаа үмдэхэ, гоёор хубсалха, хубсаһаа муухай
болгожорхибиб гэжэ айха, үгы хаа, тэндэ һогтошоһон зон муухай,
тоһотой гараараа барижархиби гэжэ бүришье схэ айха. Энээнһээ
боложо түрүүшээр хубсаһаа харан, эльбэн томоотойхоноор найрла-
жа һууха, һүүлдэнь зоной һогтожо, найр нааданай оншо түлэгэй үн-
гэржэ эхилхэдэ, гэртээ гүйдэлөөрөө ошожо хубсаһаа һэлгэжэ, юрын
байдалай хубсаһаа үмдэжэрхихэдөө, баатар боложо, хүн зонтой
адли хүхилдэхэ, зоргон соогоо найрлаха, архияа бариха.

Зай гэжэ, нэгэтэ, ноябриин долооной һайндэртэ (Совет засагай
үсдэ сэхэн найр байһан гэжэ бү мартая!) гоёор хубсалжархиһан, ха-
ламгайшаг энэ хүмнай тэрэ дурсааша һайн нүхэртэсэ нэгэнэйхихээ
гаража, тэбэрилдэхээр, дуулалдаһаар үйлсэ үгсэн ошобод. Газаа
уларилай муудажа байхыс яажа алдажархиһан байба гээшэб тэрэ
гоёнсуумнай; үйлсэдэ гараһаар үнишье ябаагүй байтарнь урда-
һаань гэнтэ бургажа, нойтон саһа хаяжа мэдэбэ. Та-тай!. Нойтон
саһанһаа муухай юумэн үгы, һаяхана абхуулаад, түрүүшынхисэ
үмдэжэ гараһан шэнэнһээ шэнэ, гоёһоо гоё, тэрэ үсдэ тон үсөөн эрэ-
шүүлэй үмдэжэ ябаһан норко малгайнь муудахань лэ! Гэртээ буса-
ха гэхэдэнь, холошог ябашаһан байбад. Тиигэжэ гэнтэ элүүр тоо-
ной болошоод, маргажа байһанаа, норко малгайгаа түргэн абажа,
нойтон саһанһаань сэбэрлэжэ, энгэр уруугаа хэжэрхёд, даараха-
һаан айжа, нүхэрэйнгөө үмдөөд ябаһан шандаган малгайснь абажа
өөрынгөө толгойдо углаадхиба. Харин нюур, хүзүү руугаа нойтон
саһа гоожуулһан нүгөөдэнь эндэ юунэйш боложо байһыс мүртэй
ойлгоншьсгүй, тооншьсгүй, хажуудахи нүхэртэйгөө дуулажа ябаһан
дуугаа дуулажал ябаа һэн гэдэг.

ШАГАЙ НААДАЛГАН ШАНГАХАН ДАА

Шагай (хаарта) наадаха гээшэ, нээрээшье, шангахан «ажал» хаш. Шунажа ороһон заримашуулын салдаган үлэшэхынгөө тэрээхэндэ ходоржо гараха, али зарим аза талаантайнуудын абдар дүүрэн мүнгэтэй хархайлдажа тэндээ һууха. Манай нютагта үни холодо нэгэ иимэ ушар болоһон гэхэ. Нэгэ тээ нэгэ айлайда шангахан шагай наадалганай һүүлшын шанга тулалдаан үүр сайхын тээ урдаха на дүүрэхэ тээшэ болобо. Шанга шагайшад хадаа мэдээл юм бээд: эндэ нэгэ ойлгогдохоор бэшээр наадамнай дүүрэшэбэ, хэн нэгэмнэй «нохойтой» ха гү гэжэ. Һүүлдэнь шангахан тоосолдоон, шагай тооллогон болобо гээшэ. Хари тиимэл байха һэн – хаартын холоодо соо бүүбнын барлаг дутаад байба. Хэрэлдэжэ эхилһэн хаарташад бэс бэсэ нэгжэлсэжэшье үзэлсэбэд, салдаган тооной болотороо хубсаһа хунараашье тайлалсабад, тээд бүүбнын барлаг оро һэсгүй үгы болошонхой, олодохо юм бэшэ. Хэзээ, хаанань үгы болошонһон байгаа юм, мэдэхэ, тааха хүн үгы. Тиигээд лэ, гэмэ зэмэтэй хүнөө оложо шадангүй уруу дуруу, уур сухалтай шагайшад гэр гэртээ тараба ха. Харин тэдэнэй нэгэнийнь тэрэ үдэртөө, һүүлдэньшье ходо: «Тэрээхэн бүүбнын барлаг хоршогор хара Хонхоонһоо холо ошоогүй байха. Хаарта наадалганай дүүрэжэ байха үедэ гараа халта аман тээшээ абаашахадал гээ һэн, эдсэ-эдсэ, залгяа солигон тэрэшни...», – гэжэ хэлэһэн байдаг гэгшэ. Алта мүнгээс аргагүй схээр алдахаа байхадаа, нээрээшье, али зэргэ аргыень оложо шадаха хүйхэрнүүд байхал байна даа. Нэгэ шагай жажаланшьегүй залгижархихада яашаха юм!?

Мүнөө манай нютагта нэгэ тээ иимэрхүү нааданай боложо байхыс хараһан зон, мэшэг мэшэг энсэлдэн байжа: «А, эндэмнай бүүбнын барлагай үгы бололгон, эдилгэн боложо байна гү...», – гэжэ хэлсэдэг болошонхой юм.

ШАГАЙН НААДАН ГАРЗАТАЙХАН ДАА

Баһа үни болоһон ушар. Минии дуулаһан мэдэһэнээр, манай Зэдэ голоор тэрэ сагуудта бүһэтэйшүүл зон аргагүй схээр шагай наададаг байһан гээшэ. Мүнөөхи хаарта-шагай наадаха дуратай хоршогор хара Хонхоомнай энэ удаагуур гэртээ баржагар бүдүүн Бадмажабтай хойулан наадаба гээшэд. Дулаанай сагта хада гэрэй үбэртэ олбог шэрдэг дэбдижэрхбод бүхэли үдэр, һүни орой боло-

тор наадабад хоюулан, тээд Хонхоон мүнгөө алдахаараал алдана, яахыншье аргагүй бусаажа шаданагүй. Үдэрэй тодхор юм гү, талаа-ниинь буруутажа гү, бүхы мүнгэ зөөринь, нэгэ эмээлтэ морин, гүүн унагатайгаа, үнсэн тугалтайгаа Бадмажабай боложо халаба. Яахаб, юу хэлтэйб?! Нүнийн хахадаар бүдүүн Бадмажаб ябахаа хэдэбэ. «Нү-ха-ар, үшөө нэгэ заа нуугыш даа, хүүлшынхисэ туршаһуулби даа, энэ удаагуур табан хони табинам», – гэжэ Хонхоон гуйба. «Шамайс салдаган нюсэгэн болгоод яахабиб?» – гэнэ нүгөөдэнь. «Табан хонин дээрээ тэхэ ямаа нэмэнэб, наадайл даа», – гэжэ гэрэй эзэн уһа нюдэн болоно. Гэдэһээ эльбэжэ, толгойгоо маажананайнгаа удаагуур, айлшан тарганиинь хоршогор жаахан гэрэй эзэнэй шэхэндэ нэгэ юумэ шэбэнэбэ. Онигор Хонхоон түрүүшээр нюдэнүүдээ бэл-тылгэбэшье, байтараа һөөргөө ониижо: «Шиниихээр болуужан», – гэжэ зүбшөөлөө үгэбэ. Дахинаа шагай хубаагдаба, дахинаа Хонхоон шүүгдэшэбэ. Ай, халаг!.. Нүнийн харанхыда гэртээ ороһон Хонхоон тэндэһээ арһан дэгэл, ямаан даха хоёроо хугабшалһаар газар тэргэн дээрэ хонохо гэжэ гарахынгаа тэндэ, амархан нойроор унтаж хэбтэһэн амараг ганса тээшээ хайратайханаар харааншалжа: «Хайран һамгамни халааш даа», – гэхээр гаража ошобо. Харин тэрэнэй һамгантайнь энэ үдэшье үнгэргэхэ гэхэн боосоо шагайгаар шүүжэрхиһэн бархигар бүдүүн Бадмажаб үүдэнэй барюулыс мүн лэ аалихан татажа гэртэнь ороо һэн гэлэй...

ШАГАЙН НААДАН ШУНАЛТАЙХАН ДАА

Хүн бүхэндэ нэгэ аргагүй дуратай, мүн дурапшыгүй юумэн гэжэ байдаг. Харин мүнөөхи Хонхоон гээшэмнай шагай наадангүй байжа шадахагүй хүн байшоол даа. Тээд тэрэнэй дураар хэн ходо шагай наадаба гээшэб. Ажал гэжэ байха, мүн Хонхоон өөрөөшье үхэр мал адуулла ажалтай хүн. Хада хүдөөгөөр үбэл зунгүй гансааран мал дахаад ябалши, даншье һаа һонигүй, залхуутай. Тиимэһээ сагаа хороохо гэжэ энэ хүмнай гансааран тэрэ шагай гээшээ наададаг байһан байшаба.

Нэгэтэ дан шуналтайгаар шагайгаа наадаһан байгаа ха гү, хүнэй хажууданшье ерэшөөд байхыс ойлгоогүй байһанандаа, хожомынь мүн лэ аляамсуу арад зоной аман үгэдэ (анекдотто) аргагүйл орошоһон хүн.

Хэм бэ даа нэгэн нэгэтэ Хонхоонойн үхэрөө адуулжа байхадань хажуудань ошобо ха. Үхэрнүүд хадын үбэрөөр таража бэлшэнхэй,

харин эзэнийн ойн захидахи шэлэ дээрэ хэнтэйб даа энсэлдэжэ байжа шангаар хөөрэлдэнэ хэбэртэй. Гайхалтайнь, тэндэ тэрэнэй моринһоо ондоо мориншые харагдахагүй юм. Ерээшэ хүнэй морёороо зүдхүүлһээр тиишээ ошоходонь, Хонхоон хоёр түгсүүлнүүдэй хоорондо хуушанхай, гансааран тэдээнтэйгээ шагай наадажа байба гээшэ. Нэгэ түгсүүлдэнэ өөрынгөө зунай һэрюухэн шляпа малгай үмэдхүүлжэрхинхэй.

– Юун гэнэш, ямар шагай эринэш? А, маатгы, ошоол даа, ошоо, алабал энэшни ихэдээ. Байзагты даа, байзагты, барагтай байха мүнөө дээрээ... Ха-ха-ха, хари-хари, шагай намда буухал ёхотой һэн, шарбуунайнгаа шара хатаниис абаад ерэл даа наашань!.. Садаба гүш ихэдээ, салдагаар үлэшэһэн халзан Дамба! – гэжэ хаартаараа халзан түгсүүл сохиһонойнгоо удаагуур, малгайтай түгсүүл тээшэ хилайд гэжэ: – Харин ши, холоомон шляпата һорни, хаарта наадажа шадахагүй аад, хэнэй урдаһаа үһэринэш!? Тү-наа, һалаабша гээрэй, энэ ородой бурханда, хэрээһэдэ мүргэ, түйсэ эндэ байна!! – гэжэ байжа, газарта забилжа хуушанхай Хонхоон гансааран ирзайтараа энсэжэ хуугаа һэн ха.

ҮАМГАДТАЙ ХЭРЭЛДЭНЭЙ ХЭРЭГГҮЙ ХА ДАА

Манай зүүн хүршэ Үшөөтэй нютагай хонин ажалтай гэр бүлэдэ Сагаалганай үсэр һамганайнь һайн нүхэр эхэнэр айлшалжа ерэбэ гээшэ. Архи тамхи, найр наадан гээшэмнай мэдээжэ ааб даа, болохо юумэн яһалал зохидоор үнгэрбэ хаш. Тсэд дуу шуутай үдэшын һүүлээр үглөөгүүр болохо гэжэ байха, үглөөгүүр болоходо мүнөөхи гайтайхан мангар гээшэнь байха, гайтайхан мангарай боложо байхада сээнтэр-селодоо бэшэ, хэдэн модоной газартахи отара дээрээ байжа байхада хэн шамда хатуу харые урдашни табижа үгэхэб?! Хоо-һоршоһон шэлнүүдые хоршогонуулжа үзэһэнэйнгээ һүүлээр, уур сухалдаа абтаһан гэрэй эзэн гэмэ зэмэгүй хоёр гэргэдтэ гэмэржэ оробо. Миин тиихэдээд, юрэнхыгөөр хараахагүй, харин (Ай, татай!) анхан саһаа, багаһаа, нэгэ-нэгэ нюдэ муутай байһан эхэнэрнүүдэй нюдэнүүдыень муудхаажа байжа харааба гээшэ. Тиихэдэнь һамганиинь «Аа, тиимэ бы, тиигээ һаа, нюураараа дүүрэн нюдэнүүдтэй һамга асараад эдэ хонидоо харууһалуулжа байгаарай саашаа», – гэжэ урдаһаань хашхараад, нүхэр эхэнэртэсэ хүтэрэлдэһөөр сээнтэр тээшэ гэшхэлжэрхёо гээ һэн.

ХҮНИИЕ ТАНИХАГҮЙДЭ ХАЙШААХАН ХАБ ДАА

Манай зүүн хүршэ Үшөөтэй нютагһаа дунда наһанай гэр бүлэ хоёр-гурбан жэлэй саада тээ Цагаатай руу хонин ажал дээрэ ажалла-хаяа буужа ерээ юм (Би эндэ гайхагшаб; энэ ажалгүй сагта, юун, ню-тагтамнай хони адуулха зон олдохогүй байгаа гэжэ гү?). Ерэхээрнь хахад жэлэй тооной болоод байхадань, зунай үбһэ хулһанай шанга ажал эхилбэ гэшшэ. Сээнтэр-селоһоо тээ саанахана байдаг тэдэнэйдэ яаралтай ажалшад хони абаашахаа ерэдэг болобо. «Колхозой кон-тородо ошоходотнай һүүлдэнь саарһан (требовани) байха», – гэжэ хэлээд лэ тэдэ зонууд машина, тракторгаа хониенс ашаад ябашаха. Манай Цагаатай нютагай багашаг, даруу нютаг хадаа, дарга-ноёд-һоо эхилээд хүн зонойнь нэгэ тиимэшэг, хамаагүйгөөр һурашаһы-енс сэхэ мэдэхэгүй байһан тэрэ хонишон гайхабашьс, «гурба хоноод гэрэй занда орохо, һара болоод нютагай занда орохо» гэшыенс са-хижа, шэмээгүй байжа, нютагай хүн зоной нэрэ обогыс үшөө һайн мэдэхэгүй байһандаа, һүүлээрнь һэмээхэн өөрынгөө нимгэн тетрадь соо иигэжэ бэшгэдэг байһан ха: «Уржадэр энэ нютагай, һаяхана, майн 9-эй концерт дээрэ гоё бүдүүн хоолойгоор дуулажа байһан, нарихан хара һахалтай абгай нэгэ хони абаашаа, үсгэлдэр манай Үшөөтэй-һөө уг гарбалтай бэгсгэр шабганса – нэгэ хони, мүнөө үглөөнэй сээнтэрэй дунда байдаг хоршогор хара, далан уршалааһатай, хилар нюдэтэй абгай – хоёр эрьс, тугаарай үдэһөө хойшо, торшогор ту-ранхай электрик – нэгэ томо түлгэ...». Цагаатай нютагаархин энэ хонишоной бэшээшээрнь тэдэ зонуудаа тэрэ дороо танижа, тэдэнэ мүнөө наадалжа, зугаа гаргажа ябадаг юм.

ДОХОЛОН ЗОНИИЕ ДОРОЙ ГЭЖЭ НАНАНАНАЙ ХЭРЭГГҮЙ ХА ДАА

Манай зүүн хүршэ Үшөөтэй нютагаархид шог зугаада сэхэ дура-тай зонууд юм. Энэ доро бэшэхэ байһан ушарни мүн лэ тэндэ үнэн дээрэ болоһон, тэдэ зонуудын мүнөөшье амгалан мэндэ ажаһуудаг байха, тиимэхэ нэрэ обогыенс нюужа ерээд лэ, өөрынгөө зүгһөө бага зэргэ даһа нэмэжэрхёд бэшэжэрхиһүү.

Зай гэжэ, нэгэтэ, намжаа һайхан намарай дулаан үдэр, Үшөөтэй тосхойнонгоо тэг дундаханань, соёлой клубэй зүүнтэй, шулуун кон-торой баруунтай, Доржо Банзаровай хүшөөгэй урда тээ эндэхи

профсоюзай дарга, спортын тренер хоёр хайша хэрэгээ хөөрэлдэжэ, хэхэ ажалаа хубаалдажа байба гэшшэд. Тэдэнэй хажууда тээ саанаһаа дохолод-дохолод гэхээр гушаад наһанай Гомбын Гунгаа ерэжэ тогтобо. Аляамсуу профком тэрэ дороо тэрэндэ:

– Һайн хүн ханаагаар гэжэ, ямар бэрхээр энэ хажуудамнай ерэшэбэш, эгээ мүнөө энэ тренер бидэ хоёр шамайе дурдажа, шамтай уулзаха гэжэ байгаалди, – гэбэ гээшэ.

– Юун бэ? – гэнэ Гунгаа.

– Нүха-ар, мүнөө сагташни гүрэн түрэмнай эрэмдэг зонуудтаа тон анхаралаа хандуулдаг боложо байна гэжэ өөрөөшье мэдэһэн, дуулаһан байгаа бээш, тиимэһээ манай аймагай түб Петропавловка тосхондо арбаад хоногһоо дохолон эрэшүүлэй хоорондо хорилгын мұрысөөн үнгэргэгдэхэнь гэхэн мэдээ захяа бидэ хоёр мэнэ һая конторо сооһоо дуулаад, тиимэ зонуудаа нютаг соогоо олохо, бэлдэхэ гэхэн даабари абаад байнамди, – гэжэ байжа һэмшье гэнгүй худалаар шашаба нүгөөдэнь.

Гомбын Гунгаа гайхажа, схэтэ һонирхожо эхилшэнэ. Дуу шуу үсөөнтэй тренер миин лэ тэндээ энсэхэдэнэ. Профкомой дарга дахинаа:

– Тэрэ хорилгодо нютаг бүхэнһээ нэгэл дохолон хүн гүйхэ ёһотой юм ха. Тээд маанадай мэдэхэдэ, манай Үшөөтэйһээ тиимэ гүйжэ шадамаар ши, үшөө дохолон Дондог, маягар хүлтэй Митаб хоёр байнад ха. Тиигээд та гурбанай хэнтэй хурдан гүйхэ байгаа юм, үшөө туршажа, хаража үзэхэ гэлсээбди. Таанадай зүбшөөлөө үгэхэ хаатнай, нэгэ долоон хоног энэ клубайнгаа стадион соо мүнөөдэрһөө эхилжэ хорилго эхилхэ байгаа гэжэ энэ тренернай дурадхажа байна, – гэбэ.

Дохолон Гунгаа үнэнхэ зүрхэнһөө үнэншэшөөд: «Байз, маягар муу хүлтэй Митабта хүсэгдэхэгүйл байхаб, харин Дондог... тэрэ Дондог лэ байна. Хайшан гэжэ тэрээниие урдаа оруулхагүйгөө бодожо үзэхэ болоолтойб. Юун, спортивно формосо үмдөөд ерэхэмни гү?» – гэжэ, профком, тренер хоёр тээшэ харюу хүлсэн харапоод байгаа һэн ха.

БУРУУДАЛ БУРУУ

Зарим уншагшад һанахадаа болохо: энэ бэшээшэмнай юундэ өөрынгөө Цагаатай нютагһаа гадуур хүршэ Үшөөтэй нютаг тухай бэшэхэ дуратай хүн гэшшэб гэжэ. Магадгүй. Тээд үни удаан саг соо эдэ хоёр нютагууд «Доржо Банзаров» гэжэ нэрэтэй томоһоо томо ажахы – колхоз байһанаа һүүлдэнь, орон доторной нэгэ мэдэгдэхэ-

гүй һонин хубилалтануудай болоходо (халаг!), бүхы тооной ажахы-нуудтал адли халажа, хандаржа, таража үгы тооной болошонхойлдаа. Урдань Цагаатай нютаг энэ колхозойнгоо хоёрдохи отделени гээшэнь байһан, тиимэһээ хүн зонииньшыэ бэс бэээ хайн таниха, мэдэхэ, үхибүүдынь сугтаа нэгэл хургуулида арбан класс дүүргэжэ анда нүхэдүүд бололсожо ябаһан. Тиимэһээ бишьэ сугтаа хураһан нүхэдэйнгөө аха дүүнэр, эжы, абанарынь, тэрээхэн үсэр нэгэл хургуулиин коридор соогуур гүйлдэжэ, харайлдажа ябаһан Үшөөтэйн бүхы үхибүүдыэ ба бэшэшыэ зарим сэхэ зонийс хайн мэдэхэб. Харин мүнөө, үни нютагһаа гаража ошоһон хадаа, Үшөөтэйнхинһөө байха, түрэл Цагаатайнгаа олонхи залуушуул, үхибүүдыэ танихаяа болижо байнал хаб. Үни удаан саг сугтаа ажамидаржа байһан нютагаархи зонууд мүнөөшыэ энэ тэрэ хэрэгэй гарахада уулзажа, сугтаа хураһан нүхэдэйнгөө юбилей гэхэ гү, али үхибүүдэйн түрэ хуримаар ябалсажа, харилсаагаа алдаагүй, нютагайнгаа болоһон һонинуудтай хубаалсажа ябадаг зандаа байхабди. Тиимэһээл, Үшөөтэйнхид гээшэмнай аймпагтай хорон хэлэтэд, хошон зугаа элбэгтэй зон хадаа үс-үс болоод лэ нэгэ һонин шог зугаа олоод лэ байжа байхал даа.

Зэдэ голой зүүн сартуул нютагууд тухай нэгэ иимэ шог зугаа дуулаһан байнаб:

– Жэжэ-можо, шэмэгүй зугаа шагнаха гээ һаа Цагаатай нютаг ошооройгты, хошон хөөрүү зугаа дуулаха гээ һаа Үшөөтэй хүрөөрэйгты, дүлии, дуугай зонийс золгохо гээ һаа Инзагатаар ябаарайгты, орос-буряс холимом хэлэ послушать хотите – Борьёо, Дэрэстэйгээр прогуляйтесь, пятаг эдихээ һанаагүй юм һаа Бургалтайһаа түргэн убирайтесь, – гэжэ. Үнэхөөрөөшыэ иимэ байжа магадгүй, теэд зоной хэлсэдэгээр һаа, «Нютаг нютагай нохойн дуун ондо ондоо байдаг» гээшэнь эндэһээл удхатай ха.

Зай гэжэ, энэшыэ удаагуур хүршэнэр тухайгаа бэшэхэдээ, баһал тэдэ зонийнгоо нэрынь нюужа бэшэхүү. Эндэ ойлгостой: яагаад хүнэй мууэ гэхэ гү (али бараг энэсэдэтэйшыэ ушарай байгаашыэ һаань) олоной анхаралда табихабын даа, магад, тэрээхэн хүн өөрыгөөшыэ эндэ танижа гү, али гэртэхиний, үхибүүдын дурагүйдэжэ байхадаа болохо.

Саашань гэхэдэ, бүри үнидэ, манай «Доржо Банзаров» колхозой бүрин бүтэн зандаа байхада, энээхэн ном соогоо «Бүрин-Хаанай хормойдо» гэжэ дурасхаал бэшэхэн, суута түрүүлэгшэ Сандаг Базарович Жаргаловай ударидажа байха үсэр үнэн болоһон ушарһаа...

...Нэгэтэ, колхозой буруу даажа абаад ябаһан аад, тэдээнээ сэхээр доройтууһан, үхүүлһэн харуулшаниинь колхозой контородо

дуудагдаба гээшэ. Тэрэ хүн тэндээ хайса хунаалгагдаал юм хэн бээ. Хараалгахын схээр хараалгаһан тэрээндэ һүүлдэнь үгэ үгтэбэ. Бодо-жо ерээд лэ иигэжэ хэлээ хэн гэдэг:

– Буруудал буруу юумэн болоо, би энээниис өөрөө хуу ойлгожо байнам. Буруунууд олоор үхөө – энэ схэ буруу. Буруунуудыс муугаар абажа ябаһан – минии буруу. Шадахагүйб гэхээр байтарни баадхажа намайе ажалда оруулһан – таанадай буруу. Тиимэхээл хамаг хэрэг буруутаа, буруудал буруу юумэн болоо, буруунууд олоор үхөө...

ХУДАЛ БУРУУ

Баһа нэгэтэ, мууханаар ажаллаһан ондоо нэгэ буруушан колхозойн-гоо контородо дуудуулба ха. Одо-о гэжэ, Сандаг Базаровичта алуул-хаб, арһа мяхаа амидыгаар хуулуулхаб гэжэ хайн ойлгожо байһан тэрэ схэхэн уруу дуруу юумэн, уйлахын-ориыхын тэндэ түрүүлэгшын каби-недтэ оробо гээшэ. Тэндэ нютагай ноёдууд олоороо сугларанхайнууд.

– Һүүлшын хоёр хара соо үзэгдэхэ-харагдахашьегүй, хаана юу-гээ хэжэ ябаһан яндан эрэ гээшэбши, архи тамхяа намнаад ябана гүш, юундэ энээхэн саг соо иитэрээ буруунуудаа муудхуулаабши, үхүүлэбши, хэлэл даа?! – гэжэ байжа схэ ноён шангаржа эхилбэ.

Энээхэн үедэ буруушанай нюур шарай хүнэй харахын аргагүй боложо:

– Сандаг... Сан-даг... Базарович, хүлисыг, хайрлыг даа... ой-ё-ёо, мэдэжэ байнам өөрөө, эндэ буруу, схэхэн буруу юумэн болоо гэжэ. Зүб, буруунууд олоор үхөө... муудаа... тээд яаха байгаабиб? Энээхэн хоёр хара соо һамгамни схээр үбдэшөөд хэбтээл даа... ган-саарханаа схэ ядаралдааб... зобооб. Тиигээд лэ энэ буруу болоо... һамгамни... баарһан... һаһатайш боложо ябаа юм һаам даа, үшөө тиихэдэ тэрэ давлени гээшын схэ байгаа... тиигээд лэ... баарһан... үсгэлдэр... энэ хүни... һаһа барошоо!.. – гэбэ гээшэ.

Энээнэй һүүлээр Сандаг Базаровичай, мүн бэшэ ноёдуудайшье нюур шарайнууд тэрэ дороо хубилжа, налгай зөөлөн боложо, булга энэ хүниис хайрлажа эхилшэбэд, зугаагаа тад ондоо тээшэнь абааша-бад. Арай уһа нюдэн болошохын тэндэ кабинетэй тэг дунда хууһан тугалшанай гар-хүлыснь барандаа барижа, тэрэ дороо кассир-бухгал-тершье дуудагдажа, түрүүлшын туһаламжын мүнгэн һамгаа үхүүлээд байһан хүндэ үгтэжэ, Жаргалов ноён энэ схэ хохидол-гашуудалда орошоод байһан нютагайнгаа хүниис гэртэнь энэ зандань хүргэхыснь өөрынгөө «Волгын» жолоошондоо даабари үгтэбэ.

Түрүүлэгшын «Волгодо» хүндэтгэйхэнөөр хуушаһан тэрээхэн тугалшамнай, гэртээ бусахынгаа тэндэ: «Хүба-ан, миниишни бэсмни сэхээн муу ябана, алаабхяар дайраад гараябди, нэгэ шэл харыс биш абаадхиһуу», – гэнэ.

Жолоошон хүбүүнэй харгыдаа «сагаан пулаадтанһаа» нэгэ-хоёр хундага хүнтэрүүлшэһэн тугалшаниис гэртэнь асархадань, – Тата-й, гэжэ!! – тэрэнэй тарган, маягар һамган хото-хорёогойнгоо хажуугаар ажалаа хэжэ харагдаба гээшэл даа.

– Ш-ш-ш!! ши, залуу хүбүүн, эндэ юуш хараагүй, үзөөгүй бшууш даа, ойлгоо гүш?! – гэбэ гээшэ халамгай хүйхэр. – Зүб, эндэ сэхээн буруу юумэн боложо байна гээшэ... өөрөө ойлгобо, хараба бээшн? Тээд би конторо соо яаха байгаабиб? Одоо гэжэ, амидыгаар арһа мяхаа хуулуулха гэжэ гү?.. Буруунуудни олоор муудаа... үхөөшье... Тиимэһээл худалаар хэлэжэ бэсэ абарба гээшэб. Бурха-ан даа, бурхан нүгэлым зайсуулаг... Баарһамниш даа, үхибүүдэйнгээ эхыс... һамгаяа амидыгаарнь үхүүлжэ байха гэжэ... Буруу... сэхээн буруу болоо... буруунууд олоор үхөө... Тээд худалаар хэлэхэл баатай болооб. Ай, даа... Ши... ши... нүха-ар, залуу хүбүүн, мүнөө дээрээ шэмээгүй... ойлгоо гүш! Һамгандамнишье ама алдажа байбаш. Зүгөөр... яба даа түргэн эндэһээ, холодо... Саашаа миниишни өөрымни хэрэг болог... юуш болог... Иихэдээд, үглөө-нүгөөдэртөө, баригдахал юм бээб. Ай, бурхан! Мүнөө дээрээ амиды гарасалдабал гээшэб... Тээд би яаха байгаабиб, а?! – гэжэ байжа, дээрэ дээрэһэнь дабтан байжа, ярижал байгаа һэн.

ТАХЯА ТУХАЙ ТҮҮХЭЙ ТҮҮХЭНҮҮД

1-ХИ ТҮҮХЭ

Энэ ушар бүри холодо, 1957-59 оноор, мүнөө болоод байхада, зүүдэн мэтэ холо сагта, оройдоо 5-6 наһатайдамни тохёолдоо агша һэн. Хэмнэй үүсхэл гаргаһан байгаа юм, мэдэхгүй, нэгэтэ хоёр нүхэдтэйгөө колхозой тахяагай фермэһээ үндэгэ хулууха гэжэ шиидэбэбди. Тэрэ үедэ сэлсээнэй айл гэрнүүдһээ үндэгэ магазинда худалдажа абадаг байгаа, тушаагаа хаа, мүнгөөрнь саахар-конфета абажа болохо, үгы бол, арбан үндэгэ худалдажа шадаа хаа тэрэнээ 50 мүнгэ болгожо, оройн 6 сагтахи багашуулай кинодо орожо болохо байгаа. Нэгэ иимэрхүү юумэнэй болоходо, хамаг юумыс уридшалан хуу мэдээд байдаг Даша-Доржо нүхэрнэй: «Үдэ багаар тахяагай байрада

нэгэшье хүн үлэдэггүй, барандаа хоол барихаяа гэр гэртээ ошодог, тиимэхээн хулгай хэхэдэ бэлэн», – гэбэ гээшэ.

Тэрэ тахяагай фермэ горхонһоо холо бэшэ байгаа, тиимэхээн бидэ уһанай эрьсдэ наадангаа, тэндэхэ зоной ябахынь хүлсэжэ абаад лэ, фермын хорой руу шурд гээл юм бээбди. Тэрэ сагта үхибүүд барандаа шахуу эжынэрэйнгээ оёжо үгэхэн, дээрэ дороо резинэтэй сатин үмдэ үмдэдэг байгаабди. Тиимэхээ бидэ үмдэнэйнгөө түри, самсынгаа хормойс үндэгэнүүдээр дүүргэжэ, тэдээнээ тэхэлжэрхихэгүйн тула гэжэ аалихан гэшхэлһээр хорёогой үүдэ хүрэжэ ябатарнай, урдаһаамнай гаргаа бургааһа баринхай эхэнэр орожо срэбэ. Тэрэ эхэнэр хашхараал юм хэн бээ, ухаа алдаһан бидэ хорёогой хургаагай хоорондуур шурган гаража, горхон тээшэ гүйжэ мэдэбди. Эндэ мүнөө юунэй болоһынь таанад тухайлана гүт?! Намарай эхин һара гаранхай, тиимэхээ уһанда оймохоор бэшэ, бээ угаахааршыс бэшэ хүйтэн үдэр байгаа. Гэбэшье, эжынэртээ хараалгахаа айшаһан бидэ, биза-ни-за тэхэршэхэн үндэгэнһөө боложо цемент, клэй мэтэ годогор, нялдангир болошоһон үмдэ самсануудаа хүйтэн уһанда угаажэ («Джентльмены удачи» гэжэ кино һанаябди!). Хайшан гэжэ цементовозһоо гараһан хүйхэр эрэшүүлэй годогор болошоһон хубсаһаяа шулуугаар сохижо байхынь), хэээ хатахынь хүлсэжэ, үшөө хүн зондо харагдашабибди гэжэ, салдаган, шараа нүсэгэн голой эрьсын сахилдаг соо шэшэржэ хэбтэхэнээ, мүнөөшье элихэн һанагшаб.

2-ХИ ТҮҮХЭ

Мүн лэ бага наһамдамни болоһон ушар. Энэ удаагуур зүг-зүгхэн лэ хургуулида ороод ябаа хаб. Тэрэ үсдэ манайхин тахяа элбэгээр баригша хэн. Харин тэдээн соогоо эрэ тахяагайнь олон байхада һайн юумэнинь үгы, хоорондоо ходо наншалдаа үүсхэхэ, эмэ тахяануудаа буляалдажа зобоодог байгаа. Нэгэн гэбэл хүрэг соогоо олон петухнуудай байһанинь хэрэггүй хаш. Тиигэжэ бодоһон эжымнай нэгэтэ намда ба намһаа нэгэ наһа дүү хүбүүндэмни иигэжэ хэлэбэ гээшэ: «Колхоздомнай шулуун барилга хэжэ байһан армянгууд заншлаараа ород зондол адли хаш, тиимэхээ тахяагай мяха лаб лэ эдидэг байха, тэдээндэ энэ олон петухнуудаа зайлуулангаа гэжэ, худалдаха байгаабди. Таанадай өөһэдэйнтнэй эдихэ сахар-шэхэрэйшыс мүнгэн болог лэ». Эжынгээ үгэ дуулаха хэрэгтэй, тиимэхээ гоё һайхан үнгэтэ улаан петухаяа гансаарынь орхижо, бэшынь мэшээг соо хэжэ, нэгэ боро хараанаар дүү хүбүүн бидэ хоёр армянгуудай байдаг бай-

ра тээшэ дурата дурагүй ошобобди. Эдэ зон манай буряад нютагуудаар хаяханайл бии болоод байгаа. Бидэ буряад яһатан үхибүүдэй ойлгоошоор хаа, тэдэн маанадай эсэгэнэр, абганарта адли бэшэ, харин ондоохон зүһэ, шарайтай, хони малһаа дутуугүй бүхы бэсэрээ үһэ-нооһондо барюуланхай, хашхархын тооной шанга шангаар дуугаралсажа байдаг эдэ зонһоо айхашье гээшэмнай олиггүй. Тэдэнэй байршадаг гэр манайхинһаа дүтэ һэн, тиибэшье тиишээ ошоходоо удааршоо һэмди. Дүү хүбүүн бидэ хоёр урид хэлсэһэн, хэхэ ажалаа хубааж абалсаһан байгаабди: тэрэмни армянгуудай гэртэ түрүүлжэ орохо (тиигээд лэ тэрээнэй ажал дүүрэхэ байгаа), харин би ахань хадаа, армянгуудтай зугаалха, петухаа худалдаха гэжэ. Тсэд дүү хүбүүмни хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй, гэртэ оройдоош түрүүлжэ орожо үгэбэгүй. Яахаб, хоюулан тоосолдожо, гэрэй углууда нилээд зогсобобди. Нэгэ дахин гэрһээ хүнэй гаража ерэхэдэ, мэшээгтэй петухнуудаа тэндэнь орхижорхёод, саашаашье гүйшөө һэмди. Долоотойхон наһандаа ябаһан бидэндэ тэрэ үедэ ямар сэхэ ород хэлэн байхаб. Гансал буряадаараа хөөрэлдэдэг багахан тосхон.

Налгананан бидэ петухнуудаа шэрээд гэшхүүр дээрэ гарабабди. Армянгуудай шангаар хөөрэлдэхэшье гээшэнь аргагүй, али булта һогтуунууд гү гэжэ һанахаар. Зүрхэлжэ, зүрхэлжэ ерээд лэ, бинь үүдынь нээжэ толгойгоо халта досоошонь бултагануулха шэнги болоод: «Куши петуха!» гэжэ хашхаржархёод, тэндэһээ шурд саашаа гүйшэбэб. Дүү хүбүүншье хойноһоом гүйгөөл юм һэн бээ. Гэртээ ерэжэ, эжынгээ асуулгада: «А-һаа, петухануудаа абаашажа үгөөбди, тсэд тэдэ зонуудшнни мүнгэ үгөөгүйл», – гэбэбди. «Жаалдагдаа, тэдэнээ зайлуулһангнайн болоо гээшэ», – гэбэ эжы. Үглөөдэр үглөөгүүрын нэгэ армян манайда орожо ерэбэ. Бидэ цешэнгэй саана хоргодошобобди. Тэрэ энсэжэ байжа эжытэймнэй хөөрэлдөөд, гараад ябаба. Нүүлдэнь мэдэхэдэмнай, хүнүүдһээ һурагшалжа, хэнэй үхибүүд үсэгэлдэр үдэшэлэн тэдээнэй гэрэйн гэшхүүр дээрэ мэшээгтэй эрэ тахяануудыс орхиходоо болохо байгаа хаб гэжэ ойлгожо абахадаа, манайда ерэжэ, эжыдэмнай 15 түхэриг үгэжэ ошоһон байгаа. Тиихэдээ тэрэ үедэ нэгэ петухайн сэн гурбан түхэригэй сэнтэй байжа, энэнь яһала сэхэ мүнгэн байһан болоно.

3-ХИ ТҮҮХЭ

Дүү хүбүүн бидэ хоёр 12-13 наһандаа ябаабди (хайрата дүүмни, сугтаа ходо эжэлшэжэ наададаг нүхэрни, оройдохоноо 24 наһандаа

аварида орожо наһа бараһаһан). Зунай ааяма халуунай саг һэн. Манайхин гэрээрээ хонин ажал дээрэ зуһаландаа байгаабди. Үбэлэй сагта үүсын байхада ходо шүлэ, мяхатай байдаг һаа, зунай сагта энэнь ходо дуталдаха, энээнһээ боложо эжымнэй толгойнь үдэшгэхэ, хиинь хөөрэшгэхэ. Ядахадаа эжы бээс мэхэлжэ, мяханай орондо хаа яа үндэгөөр шүлэ гаргажа байгша һэн. Энэнь хэршье шүлэн болодог юм һэм, бү мэдэс. Тээд ойлгоно гээшэ гүт таанад һайнаар? – манайхинай колхозой хонин ажал дээрэ ажаллажа байһыень! Тойроод хэдэн зуугаад хонид, һэмээхэн нэгыень алаад эдижэрхиинш, хэн мэдэбэлэй. «Үхөө» гэжэ акт бэшүүлээд лэ хаяыш. Үгы даа, совет засагай үедэ зон гээшэ мүнөөнэйхи шэнги байгаагүй, үнэн сэхээр ажалладаг, хулгай хуурмаг гээшэнь тон лэ хомор үзэгдэдэг байгаа.

...Бидэнһээ дүрбэ-табан наһа дээгүүр аха ба эсэгэ хоёрной тэрэ үедэ үбһэндөө гараһан байгаа хаш, гэртээ үгы һэн, тиимэһээ нэгэтэ эжымнай бидэ хоёртоо иигэжэ хэлэбэ гээшэ: «Юун гэжэ һанаха байнат, тахяагай мяхан мяхандад адли юм бээ, ондоо арад зон эдижэ байдаг бэшэ аал, яашаха һэм, нэгэ петухаа алажа, шүлэн болгожорхиел. Минии мэдэхэдэ, тахяас хорооходоо толгойсень таһалдаг, тиимэһээ та хоёр намда тэрэниисень хүсэлдүүлээд үгэгты, саашань би өөрөө хэхэ юумынь хүүжэм», – гэбэ. Дүү хүбүүн бидэ хоёр хөөрөшэбэбди (хэршье шүлэ ууха болоһондоо хөөрөө һэн хабди, харин, үхибүүд хадаал үхибүүд, нэгэ хонин, энэ наһан соогоо хэжэ, хаража үзөөгүй хэрэгэй гаража байхада баясаһан байхабди). Энэ удаагууршье бинь ахань хадаа сабшаха, дүү хүбүүмни намдаа петухаа барижа үгэхэ болобо. Нэгэ иимэрхүү хэрэгэй гарахада, эжымнай аймхайшаг эхэнэр юм һэн, тиимэһээ бидэ хоёрой петухаа барижа, гэрһээ тээ саанахана эжынгээ бэлдээд үгэһэн хабтагай дээрэ толгойсень сабшахаа байхадамнай, гарнуудаа нюуртаа абаашанхай, хажуу тээһээ хулгай нюдөөрөө хараашалан: «Ай, бурхан, ойлгожо, ойлгожо сабша, дүү хүбүүнэйнгээ гарыень алдажа сабшажархибаш. Цырен-Доржо саашаа болоод, холоһоо баряад бай», – гэжэ байжа эжы һанаата боложо зогсоно. Тиигэһээр петухай толгойшье хабтагай дээрэ табигдаба. Би юун байха һэм, тэрээхэн тархи хүхөөрөө сабшаад лэ хаяа һэм бээбэ. Тата-й гэжэ!.. Тэрэ тархигүй петухамнай дэбхэржэ, собхоржо, хоолойгоороо шуһаа хаяжа эхилбэ. Самса, нюураа шуһанда будуулшаһан дүү хүбүүн айһандаа петухаа алдажархиба. Тэрэмнай: «А-һаа, намайе толгойн саазада үгэһэн алууршан эндэ зогсожо байна гүш!», – гэхэндэл, сэхэ эжы тээшэмнэй найгаргаһаар гүйжэ ошобо. Эжымнай энэ үедэ юу харажархёо гэжэ һананат?! Тол-

гойгүй, хоолойгоороо шуна сасажа ябаһан амитаниис харажархихадаа: «Бурха-ан!» – гэжэ гансахан үгөөр хашхараад, гэр тээшэ гүйшэбэ. Эжымнай бэсэрээ мундуу, бүдүүн, тиймэһээ ябахадаашье хүндэшэг хүн хэн. Гэбэшье, гэр хүрэтэрхи хорёод алхамай зайе, сохом хоёр секунда соо гаталжа, ямаршье хурдан спринтер спортсменһээ дутуугүй түргөөр харайжа гэртээ гүйжэ орошоо хэн.

4-ХИ ТҮҮХЭ

«Деревня моя, деревянная дальняя... Мне к южному морю нисколько не тянется...» – гэжэ байжа хайхан үгэнүүдтэй ород дуун хаа яа радиогоор дуулагдадаг гээшэ. Би энэ дуунда дуратай хүм, тээд наанадамниш сэх таарадаг. Нээрээшье, жэлэйнгээ харын амаралтыг абахадаа, холо хари газараар ябажа бэсэ зобоонхаар, түрэл нютагаа ерэшөөд, зоргон соогоо амаржа, аршаандал хайхан уһыень уужа, арюухан агаараарнь хоёр уушхануудаа сэнгүүлээд, һөөргөө хото городоо бусажа ерэхэдээ, дүүрэн амарааб, сэдхэлээ ханааб гэжэ ханагшаб. Нэгэшье зун, нэгэшье үдэрөөр тийшээ ошоогүй хаа, амараабшье гэжэ ханадаггүйб. Һүнийн хахадташье горхоной шолшогонон урдахыс шагнажа эрьсэдэнь һуу, мори унаад, ябагааршье хаа, хада хүдөөгөөр зайгыш, хамаагүй – бэсэни сэнгэхэ! Үгы хаа, эгэшэ дүүнэртэеэ, үстэн нүхэдтэеэ һонин һорьмойгоо хөөрэлдыш, хатуу хахадышье хаа яа бариинш – алинышье хамаагүй, бэс сэнгэхээрээл сэнгэхэ! Зарим сагуудга хэндэшье хэрэггүй гэхээр, жаа үхибүүдэй һонирхомоор юумэндэ дашууржа, хүхижэ байхаш. Гансал һонирхожо абахань хэрэгтэй. Тиймэһээ эгээ нэгэ иимэ ушартай дайралдаһанаа, хаража үзэһэнөө таанадтайгаа хубаалдаһуу.

Нэгэтэ зун нютагтаа амаралтадаа байхадаа, эгэшингээ зуһалангайн хэрэлсы дээрэ хоюулан энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэжэ һууба гээшэбди. Үе болоод миисгэй нохой хоёрын бидэнэй зугаа шагнаха дуратайгаа мэдүүлһэндэл хажуугаарнай эрьсэлдэхэ, хүлэймнэй хажууда һажаадшье абаха юумэд. Тийһээр байтараа оройдоо гурбахан лэ үлэшөөд байһан тахяануудын дүтэлжэ ерэбэ (эндэ уридшалан хэллһүү: нютаг соохи тахяануудыс зайгуул нохойнууд байлгадаггүй, барижархидаг). «Ээ, эдэмни уһа уухаа һанашоо», – гэжэ һууриһаа бодоһон эгэшэ, гэнтэ гэрэй үбэрөөр хэн-юус хараажа, хашхаржа, намнажа оробо гээшэ. Дуулахадамни «Цыть, арил саашаа, хара бузар, хара бабник», – гэжэ байжа гэмэрнэ хэбэртэй. «Үгы «бабник» гэхыень дуулаа бэшэ аалби, хэнээ иигэжэ харааба гээшэб?» – гэжэ

hanahadaa, huurihaa бодожо, honirхожо хараашалбаб. Эгэшэ модо баринхай, нэгэ томо, гоёһоо гоё улаан петухые хорёоһоо үлдэжэ байба. «Юун болооб?» – гэжэ һүүлдэнь һурахадаа, honин, энсэдэтэй харюу абаа һэм. Тсэд энээниис эгэшэ хэлэхэдээ, миин, юрын ябадал шэнгээр хэлэжэ байгаа һэн (сухалтайгаар), харин би шагнаха тумаа, ехэнхинь һүүлдэнь, һайса ойлгожо абахадаа, эгэшэдэйшье хэлэнгүй, хэдэн үдэр гансааран, үбэштэй хүндэл адли, энсэжэ, эгшэжэ ябаа һэм. Honининь гэхэдэ, иимэ байгаа.

Эгэшэмни хойто урда таладаа Лабаров Володя, Содномпилов Савелий (шютагтаа Баваа гэжэ нэршэнэһэн) хүршэнэртэй юм. Хүршэнэр хадаал хүршэнэр, хүршэнэртэйгөө һайн, эбтэй байха хэрэгтэй гэжэ үнинэй мэдэжэ гээшэ ааб даа. Тиимэһээ эдэ хүршэнэр хоорондоо яһала һайн байдаг юм, хаа яахана тугал, буруудын хорёо, сабшалан уруугаа оролсожо, шууялдахаһаан бэшэ.

Зай тиихэдэ, тэрэ зун, эгэшэмни хоёр тахья ба нэгэ петухтай байгаа, хойто сосед Лабаров – нэгэ тахья, нэгэ петухтай, харин урдахи Баваатан табан тахья, нэгэ петухтай байба гээшэд. Тсэд Баваагай томо улаан петухань, нээрээшье, ёһотой «бабник» байшаба гээшэ. Юуб гэхэдэ, өөрын табан тахьянууд багадаад, хойто хоёр хүршэнэрэйнгөө петухуудые айлгажа, тахьянуудыень баһа даралсадаг байшаба. (Баарһад, нэгэниинь нэгэхэн, нүгөөдэнь хоёр лэ тахйтай байгаа бэшэ аал!). «Маанадай петуханар Баваагайхиһаа айһандаа дала дээрээ гаража бэсэ абардаг юумэд. Тиигэжэ байнхаар хоюулан хамтаржа, тэрэ золигыс таһар удар таташахаа яанаб. Үшөө тэрэ бузар петухашни өөрэйн, хойто хоёр хүршэнэрэйн тахьянууд багадаа гээд, урдахи хүршэ Балданов Гришын петухые намнажа, арбаад тахьянуудын даралсадаг юм. Ёһотойл бабник, би иимэ петух гээшье заяандааш хаража үзөөгүйб», – гэжэ байжа эгэшэ хэлэбэ. Энэ хөөрөөгөөрнь honirхоод, досоогоо энсэхэдээд абабаб. Үглөөдэрын һэн гү, али нүгөөдэрын гү, оршон тойрон тахьянуудай шууялдажа байхада, би honirхожо (энээнэй урда тээ тоодогшьегүй байһан хүн), эгэшингээ хойто харшада ошожо байжа хараашалбаб: зүб даа, эгэшимни ба Володин петуханар Баваагай петухада намнуулһандаа, хоюулан дала дээрээ гарашанхайнууд, тэндэһээ хуугай табилдажа, миин лэ хооһон хороо гаргажа байба гээшэ. Харин гоёһоо гоё улаан петух олон эмэ тахьягай дунда орошонхой (гурбан айлай тахьянарыс хамтаруулжархёод), «Го-го-го-го» гэжэ тэдээнээ эрхэлүүлжэ, эдихэ хоолын газарһаа оложо үгэжэ ябаа һэн.

5-ХИ ТҮҮХЭ

Нэгэтэ зун эгэшэдээ амаралтада ошоходоо, хуушантаһан харша хоройгынь заһаха гэшэ шийдэбэб. Үбһэнэй ажал эхилэнхэй байгаа, тиимэхээ аха дүү хоёрни намдаа яажашье туһалалсажа шадахагүй байбад. Энэ ажалыс ганса хүнэй хэхэнь хүндэ хадань, эгэшэмни: «Миний годок Сөөвөөн мүнөө ажалгүй байна хэбэртэй (үүри нүхэдөө манай нютагта «годок» гэжэ хэлсэдэг юм. Харин Цырэн-Доржо гэжэ нэрэтэй энэ хүниис бүри нялха наһандань эмгэйн эрхэлүүлжэ «сөөвэн-сөөвэн» гэжэ бөөмэйлдэг байһан хаш, тиимэхээ Сөөвөөн гэжэ нэршэшэһэн), тиимэхээ би тэрэниис шамда туһалалсахыень дуудаһууб», – гэбэ. Зай тсэд, намһаа гурба аха тэрэ хүншыс ерэбэ. Сэхын хэлэхэдэ, Сөөвөөн дуу үсөөнтэй, ажалша бэрхэ, архи уугаа һаа уужархиха, үгьдөө хэдэн һарааршыс энэ муус баригагүй хүн юм. Харин тэрэ үедэ эгээ архиһаа һалажа ядажа байһан сагын дайралдашаба гэшэ. Бидэ хоёр гурбан үдэрэй туршада хара хүлһөө адхажэ (гайтайшыс халуун үдэрнүүд дайралдаа һэн), хэхэ ажалаа дүүргэбэ гэшэбди. Үдэшэлэн голдо ошожо бүлэһнээ бүлээн уһанда бээ зайлаһан хоёр, һөөргөө ерэжэ, сэхэн ажалын хэхэ үгэһэн эгэшэдэ хүндэлүүлхэ мэдэржэ, стол дээрэ элдэб зүйлын эдихэ ууха юумэнэй табигдажа байхыс харан баясанабди. Эдсэнэй хажууда лаб лэ хатуу хара табигдаха байха! Зай гэжэ, гэдэхээ үлдэшэһэн бидэ хоёр амтатай хоол барижа захалбабди, тсэд эгэшэ архия табингүй удааржа эхилбэ. Бидэ дуугай эдэһнэбди, садаха тээшэ болобобди. Эгэшэ газашаа гаража ерэхэдэ, саарһан хооробтой юумэ асаржа, шала дээрэ табижархиба. Тэндэхэнь «пи-пи-пи» гэжэ юумэнэй пишаганалдажа байхадань «Энэнь юун, цыпушканар (цыплёноконор) бэшэ гү» гэжэ би гайханаб. «Зай, үүри, архи намда үгы, гомдожо бү байгаарайш, харин ажалаа хүүлэһэнэйхи гэжэ би шамда энэ арбан цыпушка үгэнэб. Танайхи тахяа үгы гэжэ мэдэжэ байнаб, хэрэгтэйл зөөри байха даа, архинһааһни холо үлүү, абаша», – гэбэ. Энэ үедэ Сөөвөөнэй нюурыс таанад хараһан һайт. Ёһотойгоор гэжэ ажал хэһэн эрэ хүндэ... цыпушка хүлһэн?! Годоогууд хадаал годоогууд, Сөөвөөн эгэшэ тээшэмни гараараа нэгэ зангажархёод, гэрһээ гаража үгы болошоо һэн. Би түрүүн эгэшэдээ мүн лэ гомдохоор забдааб, юундэ энэ хүниис хүндэлжэ нэгэ шэл хахадые олоогүй хүмши гэжэ. Маанадтай маанадгүй уужал байдаг архинь байгаа юм бээ. Харин эгэшэхээ харюу абахадаа, Сөөвөөнэй яажэ гаража ошохыень һанахадаа, мэшэг-мэшэг энсэдэ барижа ядажа байгаа һэм. Юуб гэхэдэ,

Сөөвөөнэй һамган урда үдэрынь эгэшэдэмни срэжэ: «Үбгэжөөлдэмни архи бү уулгаарайш даа, иигээд үбһэндөө гарахаар сагынь болоо, арай шамай гэжэ архиһаа гаража ядажа байна, һөөргөө мүнөөхисэ уужа эхилшөө һаань, һалаа гээшэлди. Ши, өөрөө, Сөөвөөни мэдэхэгүй һэн гүш даа...», – гэжэ гуйһан байгаа. Тийһэн хадань, эгэшэ Сөөвөөнэй ажаллаһанайнь хүлһэн гэжэ тэрэ цыпушкануудыс бэлдээд байһан байгаа.

Һүүлдэнь эгэшэ намдаа гэжэ нэгэ хахадыс гаргабал гээшэ. Тээд би гансаараа уужа байха һэн гүб, тиимэһээ зүүн хүршэ, минии годок Лубсан(ка) Абидусваа дуудажа, хоюулан хүхижэ, һүүлдэнь газаашаа гаража, огторгойн олон одо мүшэдыс тооложо, нүхэрэйнгөө дууртай «Аажамхан таламнай ургыгаар һалбаржа...» гэжэ дуугынь ба бэшэньс залуу наһанайнгаа һайхан дуунуудыс аалихан дуулалдажа, һүнийн хахадһаа холо саана үнгэртэр эгэшинь зуһалангай гэшхүүр дээрэ һуугаа һэмди...

6-ХИ ТҮҮХЭ

СССР гүрэнэй үшөө онсо хүгжэлтэ дороо ябажа байхада, намарай хуряалгын үедэ Улаан-Үдымнай зон сэхэ багагүй барандаа шахуу (ажалшад, оютад, һургуулийн ахамад классай үхибүүдшэс хүрэтэрөө) хүдөө нютагуудтаа туһалалсажа, үбһэ хуряалганда, хартаабха, морхооб суглуулганда гарадаг байһан гээшэ. Эгээ нэгэ иимэ үедэ, 1987 оной намар, би Соёлой министерствэдэ шэнэ ажалшанинь боложо оробо гээшэб. Тиимэһээ, хайшаа ошохобши, сентябрь һарада бэшэ ажалшантайгаа хамта хартаабха, һүүлдэнь капуста суглуулганда ябабаб. Зай, иигэд гээд, жэл бүхэндэ татагдажа байдаг намарай иимэрхүү ажал дүүрэбэ хаш гэжэ бэшэ зоной зугаалалсажа байхада, нэгэтэ үглөөгүүр намайе министрэй орлогшо Н. Шахов дуудба гээшэ: «Дээрэһээ зарлиг буугаа, манай министрствэһээ нэгэ эрэ хүниис Улаан-Үдын мяханай комбинатта нэгэ һарын болзор соо ажалда ябуулхэ гэжэ. Ши манай шэнэ ажалшан, залуу хүн хадаа тишэ ошохол болоолтойш. Бэшэ эрэшүүлнай урда жэлнүүдтэ тэндэ барандаа ажаллажа үзэһэн», – гэбэ. Нээрэһээ Соёлой министрствын үсөөхэн тоото эрэшүүлшын барандаа тэндэ ажаллажа үзэһэн байгаа гү, али худалаар хэлэгдэһэн гү, бү мэдэс, тээд, яахабши, шэнэ ажалшан хадаа, дарга-ноёнойнгоо үгынь дуулажа, ажаллахал баатай болобоб.

Эндэ тэндэһээ сугларһан ажалшадыс Мясокомбинат эгээ муухай газартаа – алуурын газарта – ажаллуулдаг байба (харин өөһэдын

схэнхи ажаллпад тушёнка, колбасагай цехүүдтэ ажалладаг хэн. Совет засагай үсын сагыс хайн мэдэхэ зон ойлгожо байгаа хэбэртэйт: иимэ цехтэ ажаллаха гээшэмнэй гайтайхан гоё, эгээ сэнтэй, хэрэгтэй ажал байгаа гэжэ).

Алуурай газар гээшэ үнэхөөрөө муухай газар, юу хэлэхэбши эндэ. Иимэ юумэ гээшые үзэһэн зон тон үсөөн байха, тиимэһээ бага зэргэ тобшохоноор бэшэхүү.

Бидэ алуурай зон цех соогоо булта модон хоороб соо үнгэ бүриин хутагануудтай, резинэ гутал, халаад үмдэнхэй байхабди (хутагануудаймнай хурсашье гээшэнь олиггүй хэн, бүлөөдэжэ, хурсадажа байха хүн цех соо ходо байха). Ажалайнгаа һүүлээр душ доро бэсэ хэды угаагаашье хаашни, муухай үнэрын бэсэдэшни шэнгэшэнхэй, яажашье гаража үгэхэгүй.

Мал адууһа гээшэ эндэ тэндэһээ, хүршэ хизаарнуудһаа байха, Монгол оронһоошье аяар 8 мянган адуу асарагдаһан байжа, тэрэ намар комбинат үдэр һүнигүй гурбан халаанаар ажаллажа байгаа. Амитадшье һаа үхэлэйнгөө сэрэхые хээээдэшье мэдэнхэй, Мясокомбинадай хорой уруу, алуурай муухай цех уруу яажашье орожо үгэхэгүй, олон зон гам хайрагүйгөөр сохижо, үдхэлжэ байжа (мэнэ-мэнэ алуулһаа байһан амитадыс хэн хайрлахаб!) оруулдаг хэн. Эндэ нэгэ һонинийнь гэхэдэ, цех соо үни холоһоо нааша наһаа эдихэн тэхэ ямаан хоёр байха, Вася, Маруся гэжэ нэрэтэйнүүд, циркын ямаадһаа дутуугүй һургуулитай. Үхэр малыс цех уруу оруулха гэжэ хүнэй зобожо байхада, эдэ хоёр ямаанууд малай урдань бии болошоод, томоотойхоноор гэшхэлжэ эхилхэл даа. Тиибэ яабашье үхэр малай айжа гэдэргээ зугадаһадань «юунһээ айгаабта, маанадыс дахаад ябыт, юрэдөө» гэхэншүү, хойшоо харашоод, тэдэнээ хүлэжэ зогсохо. Дүтэлжэ ерэхэдэнь, дахинаа аалин гэшхэдэлээ үргэлжэлүүлхэ. Үхэр малай алуурай цех уруу орожо эхилхэтэйнэ зэргэ, хоёр тээшээ нээгдэдэг томо хабтагай үүдэнэй саагуурнь ами амьяран хоргодожо үгы болошохо. Харин тэндэнь хайхан үбһэн, овёс, уһан, амтатай пирожки хүрэтэр хуу бэлэн, табяатай байха. Эдээндэ эндэ юунэйшье боложо байһанинь одоо гээшэ хамаагүй, тэндээ амаржа, эдсэлжэ орохо. Нэгэ заа болоод газараһаа хэн нэгэнэй «Вася, Маруся – выйдите!» гэжэ хашхаржа дуудаһадань, газараһаа гаража, дахинаа нөөхи, урта үдэрэйнгөө унжагай ажалыс хэжэ эхилхэл даа.

Амитадһаа эгээ ухаатайнэ адуу морид хэн. Үхэлэйнгөө дүтлөөд байхыснь Мясокомбинадай үүдээр оромсаараа мэдэнхэй, бүхы бэсэрээ һалганалдажа байха. Жада мэтэ ута модондо зайн галай

токтой проволохоор зарим нэгэнэйнгээ хадхуулжа үхэжэ байхада, бэшэдэйн нь нюдэд ямар хайратай харасаар хаража, инсагаалалдажа байдаг нэм. «Намайе бү алыш даа, хайрлыш даа» гэхэншүүгээр урдаһааншн хаража байха; гашуудал, гунигаар дүүрэхэн тэрэхэн нюдэд мүнөөшье, үсэгэлдэр мэтэ, элихэн урдамни үзэгдэхэдэл гэдэг юм. Зарим үедөө бодогшоб: хүн гээшэ, үнэхөөрөө, «хоёр хүлтэй хохимойнууд» лэ ха, али үгы наа, «хүнһөө муухай шүдхэр үгы» гэлсэгшэнь зүб лэ ха гү?

Цех соо үхэр-адуу ба хони-гахай гээд нэгэ бага амяаран боложо гэхэ гү, али оошороор хороогдодог нэн. Би гэхэдэ гахай ба хони алалган дээрэ ажалладаг байгаа (мори үхэр хоёрой алалганһаа эрид арсаа нэм). Гахайн алалганай эхилхэдэ, конвейсрэй зогсонгүй ябажа байхада, би нэгэ солдат хүбүүнтэй уруугаа хараад дүтэлжэ ерэхэн гахайн урда хоёр хүлнүүдынь лэ отолжо үрдихэ ажалтай байгаа бди. Энэнь гахайн ток сохюулжа үхэхэнэй һүүлээрхи гурбадахи ажалын байгаа. Харин зүг унахатайн зэргэ хоёр хүн хоолойгын отолжо шуһын гоожуулха, һүүлдэнь дүрбэн хүнүүд хойто хүлнүүдһэнь өөдэнь үлгэхэ ёһотой байгаа. Тиибэшье маанадта дүтэлжэ ерэхэдэ, эдэ амитадай зариманин үшөө үхөөдүй байха, тиимэһэнь солдат хүбүүн бидэ хоёр зарим үедөө үшөө тэршэлжэ ябаа гахайн хүлнүүды отолхош (бурха-ан даа, яахабши тээд). Харин хониной ээлжээнэй болоходо, һонининь гэхэдэ, би тэдэниие, хайшан гээд машинануудта заправка хэжэ байдаг бэ, тон тэрэндэ адли, ута шлангын үзүүртэ байһан томоһоо томо тэбэнэ зүүгээр арһынь соо хадхажа, хүсэ эхэтэй хии агаараар хониной түүшы муб мүнсэгэр болоторнь үлсэлгэдэг нэм. Энээнэй һүүлээр арһынь хуулахада бэлэн байха гэжэ.

Зай, тиигээд, нэгэтэ, хажуудахи солдат хүбүүмни яарахадаа, минингээ баруун гарай сарбуугай шүрбэһынь ехээр отолхибо гээшэ (мүнөөшье зарим үедөө үбдэжэ, яншажа байдаг юм). Тсэд намайе Мясокомбинатһаа табяагүй нэн. Арһыемни оёһонойнгоо удаагуур хоёр-гурбан үдэрэй амаралта үгөөд, һүүлдэнь нэгэ бага хүнгэн ажалда гэжэ, консервэ хэдэг цех руу ябуулба. Одоо эндэ налайжа, үдэр бүхэндэ мяха, тушёнко, колбаса гээшынь дураараа эдижэ гараа нэм. Дахинаа эндэ дабтаһуу: Совет засагай үедэ тушёнко, колбаса дураараа эдихэ гээшэмнэй тон хоморой үзэгдэл байгаа. Эндэ гансал мууниинь гэхэдэ, конвейср соогуур шэхэ дүлииршэмээр хоршогонолдожо ябаһан консервын хоһон баанханууд нэн. Хэжэ байһан бүхы тушёнко тэрэ үедэ хуу барандаа Куба гүрэн уруу ябуулагдажа байгаа нэн. Энээниие хайшан гээд мэдээбши гэхэдэ, этикеткэ саарһа-

нинь испан хэлэн дээрэ няагдажа байгаа. Иймэл даа, тобшохоноор хэлэхэдэ, тэрэ үсын Совет гүрэнэй эгээ томонуудай тоодо ородог байһан Улаан-Үдымнай мясокомбинадай ажал гээшгэнь. Иймэл гээшэл даа, Совет засагай үедэ үнэн сэхээр ажалладаг арад зониинь гэхэдэ, өөхэдөөн хооһон шахуугаар ажаһуужа байгаад, бүхы һайн һайхан юумэсэ хари гүрэн уруу: Куба, Вьетнам, Ангола, Энэдхэг гэхэ мэтэшэлэн ба бэшэшье Зүүн Европын гүрэнүүд уруу ябуулжа байдаг байгаа.

«Тахья» тухай бэшэжэ байһан би мүнөө холо хажуу тээшээ хадуржа гарашоод байнаб гэжэ мэдэжэшье байгаа хаа, үнэн дээрээ тэрэ үедэ энээхэнүүрнай боложо байгаа «түүхэ» тухай мэдээ-дуулггүй хүнүүдтэ түрүүшынхисэ дуулгажа байхадаа болохоб, юуб гэхэдэ, тэрэ үедэ иигэжэ байжа бэшэхэ гээшэ гэнэтэйхэншье байхадаа болохо байгаа. Мүнөө саг хубиланхай. Зай тиигээд, саашаа мүнөөхи «тахьянуудтаа» бусаһуу даа.

Эндэ ажаллажа байхадам, одоо гээшэ нэгэ ушар намайе сэхэтэ гайхуулһан юм. Нэгэтэ, нэгэ харанхышаг углууда обоолоотой байһан мяханда дүтэлхэдэмни, нэгэ монсогор улаан мяханиинь хүдэлхэдэл гэбэ. Би гайхабаб, үшөө юумнэй үхөөдүй, амиды зандаа байна гээшэб гэжэ. Һайса ойлогожо харахадамни, тэрэ амитамни тахяадал адли болошобо. Тсэд һүүлшье, далишье, үһэ үдэшье үгы: юрын лэ амиды улаан мяхан.

Һүүлдэнь юун, ямар тахьяаб гэжэ мэдэгдээл юм бээ. Харахада айхааршье, гайхахааршье, хайратайшье эрэ тахья байгаа һэн; тэрэ саанаа үрөөһэн нюдэ үгы, дохолон. Гэбэшье, нэгэ талаараа сэхэ буянтай амитан байшоо. Хаана ондоо тээхи цехһээ, хоорондоо холбоо үгы үргэн шулуун ханатай гэрһээ, тэндэхи вентилиационно нүхөөр наашаа гаража ерэшэһэн байгаа. Тсэд энээнэйнгээ урда тээ тамын ороной, муухай алуурай гарһаа хайшан гэжэ мултаржа гарашаһан байгаа юм, одоо гээшэ гайхахаар. «Алуулһанайнгаа» удаагуур, бусалһан уһан соо арһа мяхаяа хуулуулаад, үшөө амиды үлэшэхэ гээшэмнэй, үшөө тэндэһээ хаана дээрэ байһан нэгэ заа харанхы ута нүхөөр наашаа гаража ерэшэхэ гээшэмнай?! Тиимэһээ энэ зоримгой эрэ тахья ондоо алуурай цех руу зугадажа ерэшэһэндээ, эндээ сэхэ хүндэтэй байжа, тэрээхэн углуудахи ящик соогоо бурханай гунгарбаа соо байһандал ямбатай, тэрэ тугаарай дурсааша тэхэ ямаан хоёрто тон адли, тарья талхан, пирожки, хилээмэн соо дура зоргондоо умбажа байха байгаа һэн.

7-ХИ ТҮҮХЭ

Нютаг гол соогуур һонин-һонин дабхар нэрэтэй хүнүүд байдаг гээшэ ааб даа. Зариманиинь анхан сагһаа үгтэһэн өөрынгөө нэрэһээ тад ондоо шог нэрэтэйнүүд байха, харин нүгөөдүүлһын ганса нэрэдээ багтажа ядаһандал, хажуудаа үшөө дабхар нэрэ зүүнхэй байха. Тиимэһээ Цагаатай нютагташыс элдэб һонин нэрэтэй зонууд дайралдаал юм бээ. Жэшэнь, Дамба гээд нэрэтэй олон эрэшүүлэй байхада, яахабши, тиимэһэнь нютагай зон эдээнээ энэ тэрэ дабхар нэрээрнь дурдалсажа, бэс бээс ойлголсоод, илгаруулаад лэ байгша. Шара-Дамба, Улаан-Дамба гэхэ мэтэшэлэн, үшөө Халзан Дамба, Боржон Дамба, юундэб даа, Шара-Залаа гэжэ нэрэтэй Дамбашыс байдаг һэн. Электрон Дамба гэжэ хүн байха (наһан соогоо электрик мэргэжэлтэн ябаһан), Чагдарон Дамба гэжэ байха (олон Дамбанарай байхада Чагдуров гэжэ обогоороо дабхар нэршэшэһэн).

Энэ удаагуур, энээхэн Чагдарон Дамбатай тохёолдоһон ушар тухай бэшэхүүб.

Чагдарон Дамба өөрһөөнь наһаар дүү Надмит гэжэ базатаяа үйлсын эгээ хойто захада хүршэнэр боложо үнинэй ажаһуудаг юум. Эгэшэ дүү хоёрыс һамган болгожо абаһан эдэ хоёр дүтын түрэлнүүдтэ адли ёһоор лэ, эбтэй аятай хоорондоо байлсаал юм бээд. Нэгэтэ зунай һайхан үдэр Надмит базань Дамбадаа срэжэ, хоюулан гэрэй һүүдэртэ, хэрэлсы дээрэнь энэ тэрэ һониноо хөөрэлдэжэ һуубад гээшэ. Байтараа Надмидынь: «База, һониниинь гэхэдэ, һаянай минииһни дал сооһоо тахягаймнай үндэгэ хэн бэ даа хулуудаг болошоо, ойлгоногүйб, барижаһыс шадангүйб. Үхибүүд гэхэдэ, харагдахагүй юумэд, һүниндөө гэхэдэ, үүдэниинь тэрэ хэбээрээ хаалгаатай, хүн нээжэ ороогүй янзатай. Манай энэ үйлсын захаар энэ тэрэ үлүү, хэрэггүй зоной зайгуулгажа ябаханышыс харагдахагүй юм. Гайхалтай гээшэнь, шимни нюдөө табича, ойлголсожо байгыш», – гэбэ гээшэ. Хэн юун хулгайшан байгаа гээшэб гэжэ хоюулан гайхалданад, хүршэнэрэйнгөө ба бэшэшыс нютагайнгаа хүйхэршэг үхибүүдыс, зарим тэды һогтуу зайраа эрэшүүлэс тоолон байжа шүүмжэлээдшыс үзэнэд, тээд ойлгогдохо юумэн үгы. Тиигэлдэжэ һуутарнь Чагдарон Дамбын Тузик нохойнь хоройн саанаһаа аалихан дүтэлжэ, аман сооһоо сэлсэгэр-мүнсэгэр зандаа байһан үндэгэ гаргажа, бүтэн хэбээрнь эзэнэйнгээ үбдэг дээрэнь дүмүүхэн табичархёод, тэрэһнээ магтаал хүлсэһэндэл һүүлээ шарбажа оробо. Тахяа баридаггүй байһан Дамба улаан саанаа бүри улайшаба, харин Надмит гэдэһээ баряад тэндээ эльгэ хатан унашаба.

Чагдарон Дамба Тузик нохойгоо хүршынгөө тахяагай үндэгэ хулгайлуулжа хургаагүйл хэн бээ, гэбэшье, энээхэн залуу нохойнь иимэ хулгайшан байхааа гадна, үшөө эзэнийнгээ урда иимэ муухайгаар билдагуушалжа байха юм гэжэ хэн хаанааа мэдэбэлэй.

ХАМАР-ДАБААНАЙ ХОРМОЙДО

1. ОЙН ШҮДХЭРНҮҮД

Нэгэдэхи шүдхэр

Август, сентябрь харануудта алирһа жэмэсэй, һамар борбоосгойн болбосоржо байха үедэ, ой тайга хүн зоноор дүүрэшэдэг гээшэ. Ямаршье зон эндэ дайралдаха: хүбшэ хангайе гарайнгаа табан хургануудтал адли һайн мэдэхэ ангиушад, аяншад, тиигэжэ байхада, эдэ бүгэдые оройдоошье мэдэхэгүй үхибүүд, һамгадшье хүрэтэрөө энээхэнүүр ерэшөөд байсажа байхал даа. Тиихэдээ элдэб ушарнууд болодог гээшэ: энээдэгтэйшье, аймшагтайшье. Зай, тиимэхээ гэжэ, манай Цагаатай нютагай нэгэ дунда наһанай эхэнэр эгээ иимэ сагта жэмэс түүхэсэ иишэ ерэхэн аад, төөришэбэ гээшэ. Жэмэс түүжэ ябатараа, хэзээ хэдыдэнь нүхэдһөө холодошоһон байгаа юм, нэгэл мэдэхэдээ, зүгөө алдажархинхай, тогтожо байрлаһан бараанхаяашье олохоо болишонхой, сугтаа ерэхэн нүхэдөөшье оогложо эсэшэнхэй хүн харанхы хүниие гансааран ой тайгын гүн соо угтаха болобо. Аймшагтай даа, гансахан эхэнэртэ эхин газарта! Юуншье боложо болохо: хээрын нохойнууд, баахалдай-баабгайнуудшье гэжэ байха. Тээд эдэ бүгэдэһөө эгээ аймшагтай юумэнийн гэхэдэ – хүни харанхыда ой соо гансаарханаа хонохо гээшэнь!

Баарһан, энэ эхэнэрэй зүрхөө хахаршахын тэндэ ой соогуур унажа торожо гүйһэн-тэнэһэн, хэды уйлаһан, айхын сэхээр айжа, хүнэхэ хүлдээс хайлашахын тэндэ хүл дээрээ бүхэли хүниие үнгэргэһэн тухайнь хэлээдшье яалтайб, энэнь ойлгосотой. Нэгэл мэдэхэдээ, нэгэ һудал жалгада, хүнүүд бии хэбэртэй, нэгэ танигдаа-мэдэгдээгүй муухан бараанханай хажууда ерэшэһэн байба. Яагаашье хаа, хүнүүдэй хажууда (!) ерэшэһэн тэрэ эхэнэр амиа даража, зүрхөө байрадань тогтообо хэбэртэй. Һара манданхай. Сагаарнь бодоходо, хүнийн хадһаа холо саана ошоһон байха, зүгөөр үүр сайхань үшөө үдэхэн.

Хэн-юунэйшье энээхэн бараанха соо байршажа байхыень мэдээгүй аад, гэнтэ тэрээн уруу ошожо орошохоо аягүйрхэжэ, тэг-мэг тэрээхэн-

дээ зогсоно. Үшөө муухан унтаргаагдахан гал хүлэмхсэр туярна. «Залуушуул гү, али һогтуушуул гү, галаа унтаргаангүй, эдихэ хоолоошье хуряангүй унтаха гэшэмнай, – гэжэ бодоһон эхэнэр, муухан модоор бүтээгдэһэн стол дээрэ мүнсэгэр шара лимон байлсана ха гэжэ тухайсахадаа: «Лимонтай сай уужа байгаа хадаа, эдэш манай нютагай буряасууд бэшэ, сохом Шэвээнэй оросууд», – гэжэ тухайба (Цагаатай нютагаархид тиимэшье холо бэшэ доодо таладань оршодог аймагайнгаа сээнтэр Петропавловка тосхонийе Шэбээ гэжэ анханайнь буряад нэрээрнь нэрлэдэг юм. Бүри урда тээнэ Цагаатайн Шэвээ, Доодо-Цагаатай гээдшье нэрлэдэг байһан). «А, орохогүйб, эндэхэнээ үүр сайлгaha болоолтай», – гэжэ, унтаржа байһан галыень хэргээжэ, дулаасажа, гэдэхээ үлдэшэһэн хадаа стол дээрэхээ хилээмэ абажа эдижэ, тэндээ һууба.

...Байгараа бараанха соо байршажа байһан Шэбээнэй хоёр ород эрэшүүлэй нэгэнийнь газаашаа гараба. Үүдээ нээжэ гаран гэхээнэ... татай!!.. галай хажууда нэгэ эхэнэр хүн тэрээн тээшэ харашоод һуужа һууба!.. Тэрэ ород гайхаба, галыбэ, нюдэнүүдээ оло дахин сабшаба. Урда урдаһаа харалсашоод байһан тэдэ хоёр дуушье гаралсахагүй юумэд. Нормоһоо хаража байна бэшэ бээбэ гэжэ бодоһон ород, айһандаа, һөөргөө шурд гэжэ, нүгөө нүхэрөө аалихан хэрэбэ.

– Нүха-ар, нүха-ар... шим... газаашаа шагаажа харышэ-э, галайнай захада нэгэ эхэнэр хүн һуужа байһан хэбэртэйл, али?.. – гэбэ.

– Зай, ши бү үбэштээрэ! Энэ харанхы хүни... энэ үдхэн ой соо... ямар эхэнэр... бодожо үзыш!?. Мангаршни үшөө гараадүй, архишни сэхэдээд байна гэшэ, унта саашаа, – гээд, тэрэ нүхэрын тоожо үгэбэгүй. Тээд һүүлдэнь, яахыншье аргагүй, нүхэрийнгөө баадхахда, мүн лэ газаашаа гараха болобо. Үүдээр толгойгоо бултагад гээд харахадань, зүб, галай дэргэдэ сагаан пулаадтай эхэнэр тэрээн тээшэ харашоод дуугай һууна (юундэ тэрэ эхэнэр дуугай һуугаа юм, бү мэдэе, магад, өөрөө айшоод, бахардашоод байгаа аалтай, али эрэшүүлэй наашаа гаража ерэхыень хүлээжэ байһан юм гү?).

...Хоёр оросууд гэнтэ элүүр болошобо! Ямар ороолон шүдхэрын газань ерээд байна гэшэб?! Айһандаа хоюулан гэрэй саада углууда саашаа хаража һуушоод, бүхы мэдэхэ өөһэдэйнгөө маани-мэгзэмые уншажа үүр сайлгада.

Манай нютагай үнөөхи эхэнэр мүн лэ галай дэргэдэ үүр сайлгажа, дулаасажа абахадаа хэгээ орожо гү, али наранай хаанаһаа гараяа байхыень тухайлхадаа, ямар зүг барижа ошхохо ойлгоһондоо гү, галай хажууһаа бодожо, ойн харгыгаар доошолшобо.

Үүр сайжа, наранай мандаһаа байхада, бараанха соохи оросуудай үүдэнэй забһараар газаашаа шагаахадань, галайнь хажууда хэн

юуншье үзэгдэбэгүй. Үнэн дээрээ төөришгэн эхэнэрэй тэндээ һуужа һуугаа хаань, һүүлдэнь юу хүүнэй болоһые ойлгосолдохол зонууд байгаа, тэд... Баарһад, ородууд, эндэ бүришье схээр айжа абабад. Үнэн дээрээ нэгэ хии юумэ, ой тайгын тэрэ шүдхэр-ороолон гээшын сохом харабабди гэжэ этигэбэд. Тэрэ зуурандаа юумэсэ суглуулжа, жэмэс, һамараашье мартажархиһан тэдэ, түргэн тэндэһээ талиижа, Петропавловка тосхоноо ябашоо һэн хаш.

Һүүлдэнь тэдэ эрэшүүлшье, тэрэ эхэнэршье ами амаяран энэ болоһон ушар тухайгаа хүн зондо хэлэһэн байхадань, манай нютагаархин энээниинь суг хамта сасуулан табижа үзэжэ, юун ушарай тэрэ ойн соорхойдо болоһынь таажа, мүнөө наада-энсэдэ болгожо зугаалдаг юумэл.

Хоёрдохи шүдхэр

Мүн энэл жэмэс, һамарай үедэ болоһон ушар. Нэгэтэ наранай орожо байха сагта Бургалтай нютагай таба-зургаан хүбүүд һамар сохихоё тайга руу ошоһон аад, оройтоходоо, голдо, горхоной хажууда хонохо гэлсэбэд. Үдхэн ой, шугы модотой газарта хадань, нэгэ мориндоо хонхо зүүлэжэ табибад. Түүдэгэй соробхилһон туяа, һамар, агнуурида ерэшөөд байһан залуушуулай шанга-шанга хөөрүү зугаа, мориной хүзүүндэхи хонхын жэнгирээн гэхэ мэтэ сентябрь һарын һэрюүндэ холо хүрэтэр сууряатажа ошоол юм бээ. Тиигэжэ байтарнь, дүтэхэнэ һанаа амар эдэслэжэ ябаһан моридуудын гэнтэ шанга шангаар хуухиралдажа, собхоролдоһоор нэгэ газарта сугларжа, хүнды өөдэ нүдэ, шэхэнүүдэ һурмылгэн зогсоһобод. Хүбүүдшье һэрмэр гэлдэн, заримашуулынь буугаа гартаа баряадхинад.

Байгараа тээ саанаһаа «Һы-һы-һы» гэхэн абяан дуулдажа, нэгэ нарпагар сагаан юумэн шугын захаар шууяатайгаар наашаа дүтэлжэ ерэбэ. Баабгай-баахалдайшье бэшэ, хүншье бэшэ, нэгэ танигдахаар бэшэ амитан газар дээхэнүүр мүнсэгэд-мүнсэгэд гэнэ. Шар-шар, шар-шар... «Һы-һы-һы» дүтэлжэл ябана. Шэмээтэйгээр ябаагүй хаань, аймшагтай муухай кинодо харуулагдажа байдаг, сагаан бүд, простын гү нэмэриһэн шүдхэртэл адли муухайһаа муухай юумэн газар дээхэнүүр хийдэжэ ябаһандал һарын хүлэмхи гэрэлдэ үзэгдэнэ. Ганса хүнэй эндэ байжа байгаа хаань, айһандаа, хэлэ амагүйшье болошоһоор. Шүдэртэй, тушаатай моридшье айһандаа саашаа харайлдажа, хүбүүдэй нэгэниинь буугараа агаар руу хии буудаадшье үзэбэ. «Һы-һы-һы» бүри дүтэлжэ ерэхэдэл, хүн түхэлтэй болошобо. Харин тэрэ хүнэй нарпагар сагаан юумэниинь гэхэдэ, бээрэжэ-дааража, бороодо сохиюлхадаа, хаана нэгэ

тээхи хуушан бараанха сооһоо оложо тархи бээс оройгоод ябаһан, гэшүүһэ, модондо удара хахаржа сооршоһондоо, эгээ бөө-удаганарай үмдөөд ябадаг хубсаһандал тон адли болоһондон целлофаново хушалта байшаба. Набтархан бэстэй хүнэй мүнсэгэр тооной болотороо целлофанаар бээс оройжорхёод ой соогуур ябажа ябахада, ямар иимэ амитан байдаг бэлэй гэжэ эндэ байһан хүбүүдэй гайхажа-гэлыжэ, айжашье абашань зүбшье байхадаа болохо.

Байгараа юумэн хуу элирбэ. Энэмнай Үшөөтэй нютагай, яһала наһаа эдihэн, дүшэ гаран наһанай хүн, һамарта гэжэ ерэхэн аад, аяар зургаа-долоо хоног соо ой тайгаар төөрижэ ябаһан байшаба. Төөрихэдөөшье, хүн зоной байршадаггүй, үсөөн ябуунтажа байдаг Бага Хамар-Дабаанай ара үбэртэхи шабар, намаг элбэгтэй, Үшөөтэйн голһоо аяар хаана холо байһан Баруун Шабартай гэжэ газарта хүрэжэ ерэхэн байбал даа. Намарай үдэшын һэрюүндэ холоһоо хонхын дуун, хүнүүдэй шэмээ абахадаа зүгөөргүй сэхэ баярлажа, үхэжэ һалашоогүй амиды мэндэ үлэжэ шадаһандаа уйлажа, бархиржа ябаһан байгаа. Зүгөөр би эндэ энэ хүниис тон зүб ойлгожо шадаад байнаб: сентябрь һарада холын ой тайга соо эдихэ хоолгүй, мүртэй хубсаһашьегүй, гансаарханаа аяар неделя соо ябышээ, хоньшээ, – оо, гайтайхан даа! Энэ сагуудта эхин газарта миин хюруу бэшэ, зарим үедөө хирмаг саһаншье унаад хонодог. Хэнэйшье эндэ эшэжэ, аягүйрхэжэ байнгүй орилхоор лэ.

Хүбүүд зүдэршөөд ябаһан тэрэ хүниис тэрэ зандань дулаасуулжа, эдсэ, унда барюулба. Хангайда гарахадаа дээжэ-доожо гэжэ абажа ябаһан бүтлхэшье тэрэ дороо задалагдажа, нэгэ томо кружкаар дүүрэн архишье хэжэ үгтөө һэн ха. Үнишье болонгүй төөришэн хүмнай дуу дуулажа эхилбэ гэшэ. Бишье өөрөө тэрэ хүниис хайн таниха, мэдэхэб, нээрээһээ гоёор дууладаг, дуушан, хатаршан гэхэн мэргэжэлтэ дипломтойшье хүн байха. Ихэдээ тэрэ зуурандаа һогтошоһон энэ хүмнай өөрөөшье баярлаһандаа, тэдэ хүбүүдтэшье баяр хүргэхэндөө, ой дүүрэн хайхан дуугаа хангюурдаба гэшэл даа. Нүүлдэнь тэрэниис абарһан Бургалтайн хүбүүдыс бултыень гэртээшье сэхээр уриһан гэдэг.

2. ОЙН БАСАГАН

Үргэн хабтагай Зэдэ голой хойто бэеыс үдхэн ойто хада уулануудаараа халхалһан Хамар-Дабаан һамар, жэмэсээр баян даа! Арбан жэлдээ нэгэ удаа яахын аргагүй һамар гарадаг гэжэ эндэхи зон хайн мэдэдэг. Энэ сагта һамар хайн сохихон заримашуул гэнтэ ба-

яжашадаг, гэр бараагай, хүнгэн машиныншыс мүнгэ нэгэ-хоёр нара соо оложорхидог юм гэлсэгшэ. Мүнөөнэй энэ хүшэр хүндэ сагта хүдөө нютагта мүнгэ-салин гэжэ байхагүй даа, үхибүүдээ хубса-луулха, хургаханаа эхилээд алта мүнгэ дуталдаха, тиимэхээ намарай элбэгээр гарахан жэлнүүдтэ бүришыс олон зон, сэхэ багагүй, үхибүүд намгадшыс хүрэтэрөө, бултааран Хамар-Дабаагаар сугларшоод, ойн багахан балгаан, бараанхануудта багтажа ядалсажа байдаг юм ха.

Иимэрхүү нэгэ жэл манай хүршэ нютагай нэгэ түрэхэ байхан, бараатай болошоод ябахан залуу эхэнэр («бараатай» гэхэдээ Зэдэдэ «дүтэлөөд» гэхэн удхатай юм) нүхэртэсэ намарта гаралсаба гэшшэ. Юун намар сохихо, түүхэб даа, мэдээжэ, энэ ажал гэшшэ гайтайхан хүндэ ажал, тиимэхээ эсээд ерэхэн эрэшүүлэй эдэс хоол шанажа, намарыншыс бага зэргэ сэбэрлэлсэжэ байхаб гэжэ ханашоо хэн ха. Зүгөөр, зүгөөр... ой тайга хадаал ой тайга, мэнэ-мэнэ түрэхөө ябахан эхэнэр аад, намарай сагта тэрэ муухан хүйтэн бараанхада хонолши, түлэс гэшүүхэ суглуулалши, мэнээгтэй хүндэ борбоосгойнуудтай носолдолши... Нэгэ үдэшэ сагхаа урид тэндээ түрэхэ болошоһоноо ойлгоһон тэрэ эхэнэр, тойроод байхан эрэшүүлдэ, хажуудань хэбтэхэн нүхэртөө энээнээ мэдүүлбэ гэшшэ.

Бурха-ан даа! Эндэ юунэй болоһыень таанад уридшалан мэдээд байна ёхотойт! Айхан эрэшүүл хүнийн хүйтэндэ бултадаа газар гүйлдэжэ гарашабад, тэрэ эхэнэрэй нүхэрыншыс нэгэ мэдэхэдээ, баһал газар гаралсаһоод байлсажа байгаа гэ хэн.

Тээд яаха болоноб эндэ?! Тэрэ дороо аймагай сээнтэр руу түргэн зуурын медицинын машинашыс дуудагдаал юм хэн бээ. Тээд Хамар-Дабаанай хүбшэ руу харайлгажа ерэхэн машина юун холо ошожо шадаха бэлэй. Тэрээхэн эхэнэрэй бүри түрэхэ тээшээ болоходонь, эрэшүүл сооһоо эгээ зүрхэтэй нэгэниинь, түрмэдэ хуужа ерээд байхан Дугар лэ газар байхан эрэшүүлэй дотор хубсаһа, самсыень тайлуулжа, суглуулжа ерээд лэ, гэртэ оробо. Наһан соогоо түрүүшынхис акушер мэргэжэлтэн болобо гэшшэ. Тээд энэ уялгая «таба» гэхэн сэгнэлтэтэйгээр бэлүүлжэ, ойн суурятатар шашахан басагыс гар дээрээ үргэжэ абабал даа!!! (Найнаар хадужа абыт! Хаана, ямархан газарта энэ ушар болоһон бэ? Нүнийн тэндэ, хүлэмхи дэнгэй хажууда, гансаарханаа, үшөө эрэ хүн!...).

Ойн акушертэ баяр хүргэхэн тэрээхэн басаганай аба, эжы хоёр хүүлдэнь басагандаа Дугарма гэжэ нэрэ үгэхэн гэдэг...

1. ҮГҮҮЛЭЛНҮҮД	3
Нютагай татаса	4
Хэрмэч	43
Баглаа сэсэгүүд	57
Трамвайн пандаган	60
Гашуун мангир	68
Си-бемоль – ля – диссонанснууд, үгы хаа – авари	88
Хадуурхан харгы	102
Хүлсэгдээгүй уулзалга	123
Басаганай гомдол	127
Амаралта	137
Мэдэлшэн	146
2. БАЯН ДЭЛГЭР БАЙГААЛИ	155
Таглийн нуур	156
Шубуунай зада	169
Ая ганга	175
Минии тариһан модон	181
Доргон	184
Бугын дуун	186
Хуша	188
Тохорюунууд бусаба гү?	193
Алтан хараасгай – бурханай шубуун	200
Намарай эхинэй ургыхан	202
Зулгы найхан зунай хаһа	205
Найман үнгэтэ холонго	208
Хабарай эхин	212
Батаганаан	216
Тарханууд	218
Дайн	220
Эрбээхэйнүүд... – мүлһэн дээрэ	222
3. УЯНГА	225
Эсэгэ	226
«Бүргэд нюдөөр шэнжээ бол...»	246
Үе сагай сууряанууд, али үгы хаа, хаанаһаа ерэхэн, хайшаа зорихон хэд гээшэбибди?!	252

Хүбшын дууша хүхы шубуухай	262
Сахали	267
«Хатан эжы Зэдэмни» хододоо ханаха бэлэгни.....	286
«Һайхан сагай жэгүүрби...»	294
«Бүрэн-Хаанай хормойдо...».....	299
Алтан дэлхэйгээр аяншалһан алдарта бүрээ	309
Хурамша хубли	314
4. НЮТАГАЙ ШОГ ЗУГААНҺАА.....	327
Хатачанаа бээв	328
Извини	329
Һүбэлгэн һогтуушуул.....	331
Хэрэлдээн	333
Даллага абалга.....	334
Мэшээг гурил.....	335
Һамгашан.....	336
Ааляар, нүхэр.....	336
Өөрыгөө бэдэрэлгэ	336
Өөр тухайгаа	337
Жаргалтай үбгэжөөл	341
Шүдхэртэй гэр	344
Хоёр нүхэд.....	345
Шагай наадалган шангахан даа	346
Шагайн наадан гарзатайхан даа	346
Шагайн наадан шуналтайхан даа.....	347
Һамгадтай хэрэлдэнэнэй хэрэггүй даа	348
Хүниие танихагүйдэ хайшаахан хаб даа	349
Дохолон зониие дорой гэжэ ханаһанай хэрэггүй ха даа.....	349
Буруудал буруу	350
Худал буруу.....	352
Тахья тухай түүхэй түүхэнүүд.....	353
Хамар-Дабаанай хормойдо.....	365

Литературно-художественное издание

Александр Галсаннимаевич Лыгденов

**НЮТАГАЙ
ТАТАСА**
(сборник)

**Редактор Б.Б. Бальжинимаев
Верстка Ж.Б. Бальжинимаев**

Подписано к печати 23.12.2014. Формат 60х84 1/16.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman
Усл. печ. л. 23,25. Тираж 700. Заказ № 74.

ИП Бальжинимаев А.Б.
670000, г. Улан-Удэ, ул. Кирова, 28 «а», офис 29
e-mail:baikal-print@mail.ru

Брошпоровочно-переплетные работы произведены в
ОАО «Республиканская типография»
670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева, 13.